

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI**

**TÜRKİYE’DE CUMHURİYET DÖNEMİ YÜKSEK DİN
ÖĞRETİMİ MEZUNLARININ DİN ANLAYIŞLARI**

Mustafa YILDIRIM

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN
Doç. Dr. Arif KORKMAZ**

KONYA - 2022

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mustafa YILDIRIM
	Numarası	018102063001
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri/Din Sosyolojisi
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Arif KORKMAZ
	Tezin Adı	Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi Yüksek Din Öğretimi Mezunlarının Din Anlayışları

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan “Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi Yüksek Din Öğretimi Mezunlarının Din Anlayışları” başlıklı bu çalışma 06/07/2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Doç. Dr.	Arif KORKMAZ	
2	Prof. Dr.	Mehmet AKGÜL	
3	Prof. Dr.	Ramazan UÇAR	
4	Prof. Dr.	Hayri ERTEN	
5	Dr. Öğr. Üyesi	Ali BAYER	

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mustafa YILDIRIM		
	Numarası	018102063001		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Din Sosyolojisi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tezin Adı	Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi Yüksek Din Öğretimi Mezunlarının Din Anlayışları		

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Mustafa YILDIRIM

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mustafa YILDIRIM		
	Numarası	018102063001		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Din Sosyolojisi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Arif KORKMAZ		
	Tezin Adı	Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi Yüksek Din Öğretimi Mezunlarının Din Anlayışları		

ÖZET

Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi yüksek din öğretiminin kalıcı hâle gelmesi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin 1949 yılında açılmasıyla başlamıştır. Bu kurumlardan mezun olan kitlenin oluşturduğu dindarlık tipolojisi, 70 yılı aşan tecrübesi ve elit/rasyonel dini temsil düzeyi ile sosyolojik bir araştırma niteliği taşıyan bu çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır. Türkiye genelinde yüksek din öğretimi kurumlarından mezun olmuş kişilerin, dini anlayışları inanç, ibadet, bilgi, etki ve duygudan oluşan dindarlığın boyutları kapsamında ele alınmıştır. Yüksek din öğretimi mezunlarının dinsel ve dindarlık açısından incelendiği çalışmada, ilahiyatçıların dinî inanç ve pratiklerinin, somut hayatta ve toplumsal gerçeklik içerisinde nasıl yansıdığı, nasıl uygulandığı, gündelik hayatlarını ve ilişkilerini nasıl biçimlendirdiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda nicel bulgulara ulaşmak için ülke genelinden kartopu yöntemi ile evreni temsil edecek düzeyde örneklem oluşturulmuş ve anket uygulanmıştır.

Araştırmanın amacına uygun olarak, ilahiyatçıların din anlayışlarındaki farklılaşmaya etki edebileceği düşünülen cinsiyet, yaş, mezun olunan dini yükseköğretim kurumu, meslek, çalışılan kurum ve benimsenen İslami yorum biçimi gibi değişkenlerle, değişimler arasındaki ilişkiler, etki ve tepkiler tespit edilmiş ve ilahiyatçıların dinî yaşayışları sosyolojik olarak incelenmiştir. Oluşturulan dinî tutum ölçeği ile katılımcıların geleneksel veya modern dinî görüşlerden hangisini daha çok benimsediği ölçülmüş, güncel dinî konular hakkındaki mevcut ilahiyatçı tutumları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Nicel yöntemin kullanıldığı bu çalışmada örnekleme tekniğine başvurulmuş, yüksek din öğretimi mezunlarından 390 kadın 693 erkek olmak üzere toplam 1083 kişi ile anket uygulaması gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yüksek din öğretimi, İlahiyat(çı)lar, Dindarlık, Dindarlığın Boyutları, Din Sosyolojisi

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Mustafa YILDIRIM		
	Student Number	018102063001		
	Department	Philosophy and Religious Sciences / Sociology of Religion		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X	
	Supervisor	Doç. Dr. Arif KORKMAZ		
	Title of the Thesis/Dissertation	The Religious Understanding of the Higher Religious Graduates in Türkiye During the Republican Era		

ABSTRACT

Higher religious education became permanent in the Republican era of Türkiye with the opening of the Faculty of Theology in Ankara University in 1949. The typology of religiosity created by the number of graduates from these institutions, and the level of elite / rational religious representation with more than 70 years of experience forms the main subject of this sociological study. The religious understanding, attitudes and behaviours of people, graduated from higher religious education institutions of Türkiye are discussed within the scope of religiosity consisting of ideological, ritualistic, intellectual, consequential and experiential dimensions. In this study it is determined how the religious beliefs and practices of theologians are reflected in concrete life and social reality. Additionally, how they are applied and how they shape their lives and relationships based on the religion and religiosity of the graduates of higher religious education are examined. In this context, in order to reach quantitative findings, a sample is created from all around the country with the snowball method to represent the universe and a questionnaire is applied.

In accordance with the purpose of this research, the relationships, effects and reactions between the variables such as gender, age, graduated religious higher education institution, profession, institution they are working at present, the adopted Islamic interpretation style, which are thought to affect the differentiation in the religious attitudes, the religious life and behaviours of the theologians are studied sociologically. With the created religious attitude scale, it is measured whether the participants adopted either traditional or modern religious views. Likewise, the current theological attitudes about current religious issues are determined.

In this research, in which quantitative methods are used, sampling technique is applied, and a survey is conducted with a total of 1083 people, 390 women and 693 men, who graduated from higher religious education.

Keywords: Higher religious education, theologians(s), Religiosity, Dimensions of Religiosity, Sociology of Religion.

İÇİNDEKİLER

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU	ii
BİLİMSEL ETİK SAYFASI	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
TABLolar LİSTESİ	xx
GRAFİKLER LİSTESİ.....	xxiv
KISALTMALAR	xxvii
ÖN SÖZ	xxviii
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu ve Problemi	1
2. Araştırmanın Önemi ve Amacı	3
3. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi	7
4. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları	10
5. Araştırmanın Sayıtları ve Hipotezleri	11
6. Araştırmanın Yöntemi (Metodoloji)	14
6.1. Araştırma Metodolojisi	14
6.2. Veri Toplama Araç ve Teknikleri	17
6.2.1. Anket	17

BİRİNCİ BÖLÜM

TEORİK ÇERÇEVE

1.1. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE	24
1.1.1. Din ve Dindarlık	24
1.1.1.1. Din Kavramı	24
1.1.1.2. Bir Olgu Olarak Dindarlık	27
1.1.1.3. Dindarlığın Boyutları	29
1.1.1.3.1. Dinî İnanç Boyutu (The Ideological Dimension)	30
1.1.1.3.2. Dinî İbadet/Davranış Boyutu (The Ritualistic Dimension)	31
1.1.1.3.3. Dinî Duygu/Dinî Tecrübe Boyutu (The Experiential Dimension)	32

1.1.1.3.4. Dinî Bilgi Boyutu (The Intellectual Dimension)	33
1.1.1.3.5. Dinî Etki Boyutu (Consequential Dimension).....	34
1.1.2. Dinî Otorite, İlahiyat(çı)lar ve Ortodoksi/Heterodoksi Dikotomisi	35
1.1.2.1. Bir Kavram Olarak Karizma ve Dinî Otorite.....	35
1.1.2.2. Bir Kavram Olarak İlahiyat(çı)	38
1.1.2.3.. Ortodoksi/Heterodoksi Dikotomisi	39
1.1.3. Geleneksel ve Modernlik	41
1.2. TÜRKİYE SOSYO-POLİTİĞİ ÇERÇEVESİNDE ŞEKİLLENEN YÜKSEK DİN ÖĞRETİMİ: TARİHSEL ARKA PLAN, KURUMLAR VE TEMSİLLER.....	47
1.2.1. Tarihsel Arka Plan: Cumhuriyet Öncesi Yüksek Din Öğretimi	47
1.2.1.1. Yüksek Din Öğretimi Kurumları Olarak Medreseler ve Tarihçesi	48
1.2.1.2. Yüksek Din Öğretim Kurumu Olarak Dârülfünûn İlahiyat Şubesi	57
1.2.1.3. Osmanlı-Türk Modernleşmesi: Ulemeden Aydınla Dinî Otoritenin Dönüşümü.....	61
1.2.2. Cumhuriyet Türkiye'sinde 1949 Öncesi Yüksek Din Öğretimi (1924- 1949)	83
1.2.3. Çok Partili Hayata Geçişle Şekillenen Yüksek Din Öğretimi (1949-1982)	86
1.2.3.1. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	87
1.2.3.2. Yüksek İslam Enstitüleri	89
1.2.3.3. Erzurum İslami İlimler Fakültesi	91
1.2.4. 1980 Askerî Darbe Sonrası Şekillenen Yüksek Din Öğretimi (1982-1998).....	93
1.2.4.1. Yüksek Din Öğretimi Kurumlarının Birleştirilmesi: İlahiyat Fakülteleri	93
1.2.5. 28 Şubat Süreciyle Şekillenen Yüksek Din Öğretimi (1998-2014).....	96
1.2.5.1. İlahiyat Lisans Programı (İLP).....	98
1.2.5.2. İlköğretim Din Kültürü Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Bölümleri (İDKAB)	100
1.2.6. Günümüzde Yüksek Din Öğretiminin Aldığı Yeni Şekil (2014-....).....	101
1.2.7. Cumhuriyet-Türk Modernleşmesi: Dinî Otoriteden Dinî Profesyonelliğe, Dinsel İtibarın Yenilenen Göstergesi Olarak İlahiyat(çı)lar	104

İKİNCİ BÖLÜM

YÜKSEK DİN ÖĞRETİMİ MEZUNLARINDA DİNİ HAYATLA İLGİLİ BULGULAR VE YORUMLAR

2.1. ARAŞTIRMAYA KATILANLARIN DEMOGRAFİK YAPISI VE ÖZELLİKLERİ	126
2.1.1. Örneklemin Cinsiyete Göre Dağılımı	126
2.1.2. Örneklemin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı.....	129
2.1.3. Örneklemin Medeni Duruma Göre Dağılımı	130
2.1.4. Örneklemin Yaşadıkları Bölgelere Göre Dağılımı	132
2.1.5. Örneklemin Eğitim Durumuna Göre Dağılımı	133
2.1.5.1. Örneklemin Aile Fertlerinin Eğitim Durumu Dağılımı.....	134
2.1.5.2. Örneklemin Mezun Olduğu Lise Türüne Göre Dağılımı	139
2.1.5.3.Örneklemin Mezun Olduğu Lisans Türüne Göre Dağılımı	141
2.1.5.4. Mezun Olunan veya Eğitimin Devam Ettiği Lisansüstü Türüne Göre Dağılım	143
2.1.5.5. Hangi Üniversiteden ve Ne Zaman Mezun Olunduğuna Göre Dağılım	144
2.1.6. Örneklemin Geldiği Ailenin Dinî Yapısına Göre Dağılımı.....	146
2.1.7. Örneklemin Çalıştıkları Kurumlara Göre Dağılımı	147
2.1.8. Örneklemin Meslek Durumuna Göre Dağılımı	150
2.2. YÜKSEK DİN ÖĞRETİMİ MEZUNLARINDA DİNDARLIK VE DİNSELLİK	156
2.2.1. Araştırma Bulguları	156
2.2.1.1. Nicel Bulgular: Olgusal Durum	156
2.2.1.2. Nicel Bulgular: Geleneksel veya Modern Tarzda Dinî Yorumlara Yönelik Tutum Ölçeği	156
2.2.1.2.1. Geleneksel veya Modern Tarzda Dinî Yorumlara Yönelik Tutum Ölçeğine İlişkin Karşılaştırma Analizi Sonuçları	157
2.2.1.2.1.1. Örneklemin Cinsiyet Değişkenine Göre Karşılaştırma Analizi Sonuçları.....	158
2.2.1.2.1.2. Örneklemin Yaş Grubu Değişkenine Göre Karşılaştırma Analizi Sonuçları	158
2.2.1.2.1.3. Örneklemin Mezun Olduğu Yüksek Din Öğretimi Kurumu Değişkenine Göre Karşılaştırma Analizi Sonuçları	159
2.2.1.2.1.4. Örneklemin Çalıştıkları Kurum Değişkenine Göre Karşılaştırma Analizi Sonuçları	161
2.2.1.2.1.5. Örneklemin Sahip Oldukları Meslek Değişkenine Göre Karşılaştırma Analizi Sonuçları	163

2.2.1.2.1.6. Örneklemin Benimsediği Dini Yorum Biçimi Değişkenine Göre Karşılaştırma Analizi Sonuçları ..	166
2.2.2. Dinî İnanç Boyutu ile İlgili Bulgular	169
2.2.2.1. Nicel Bulgular: İnançla İlgili Olgusal Durum.....	171
2.2.2.1.1. Allah inancının oluşmasına etki eden faktörler	172
2.2.2.1.2. İnanç açısından Mü'min'in zıddı/ötekisi	175
2.2.2.2. Nicel Bulgular: Örneklemin İnançla İlgili Geleneksel ve Çağdaş Yorumlara Yönelik Tutum ve Davranışları	177
2.2.2.2.1. Geleneksel veya Modern Tarzda, Dinî Yorumlara Yönelik Tutum Ölçeği - İnanç Boyutu.....	178
2.2.2.2.1.1. Örneklemin “Müslüman olmayanlar cennete giremez.” Yargısına Yönelik Tutumları	181
2.2.2.2.1.2. Örneklemin “Peygamberimizi kabul etmeseler de tevhit inancına sahip Yahudi ve Hristiyanlar cennete girebilecektir.” Yargısına Yönelik Tutumları	182
2.2.2.2.1.3. Örneklemin “Kabir azabı yoktur.” Yargısına Yönelik Tutumları.....	183
2.2.2.2.1.4. Örneklemin “Kıyamete yakın bir zamanda Hz. İsa ve Mehdi gelecektir.” Yargısına Yönelik Tutumları	183
2.2.3. Dinî Pratikler ve İbadet Boyutu ile İlgili Bulgular	185
2.2.3.1. Nicel Bulgular: İbadetle İlgili Olgusal Durum.....	188
2.2.3.1.1. Bedenle Yapılan İbadetler	189
2.2.3.1.1.1. Namaz	189
2.2.3.1.1.1.1. Günlük beş vakit namaz.....	189
2.2.3.1.1.1.2. Cuma Namazı	194
2.2.3.1.1.1.2. Örneklemin “Şeriatla yönetilmeyen yerde cuma namazı kılınamayacağı” Anlayışına Yönelik Tutumları.....	196
2.2.3.1.1.1.3. Teravih namazı ve nafîle namazlar	197
2.2.3.1.1.2. Oruç	200
2.2.3.1.1.3. Kur'an okuma	203
2.2.3.1.1.4. Gündelik Hayatta Birtakım Dinî Pratikler ve Törenler; Besmele, Abdest, Dua, Tövbe ve İstiğfar, Türbe Ziyaretleri	204
2.2.3.1.2. Mal ile Yapılan İbadetler	207
2.2.3.1.2.1. Zekât, Sadaka ve Kurban	207
2.2.3.1.3. Hem Beden Hem de Malla Yapılan İbadetler.....	214

2.2.3.1.3.1. Hac ve Umre	214
2.2.3.1.4. Dinî Törenlere Katılma Durumu	218
2.2.3.2. Nicel Bulgular: Örneklemin İbadetlerle İlgili Geleneksel ve Çağdaş Yorumlara Yönelik Tutum ve Davranışları	222
2.2.3.2.1. Namaz	225
2.2.3.2.1.1. Örneklemin “Namazlarda zaruret olmadan da her zaman cem yapılabilir” Yargısına Yönelik Tutumları	225
2.2.3.2.1.2. Örneklemin “Kadınların evde yalnız bir durumda iken istediği bir kıyafetle namaz kılmasında sakınca yoktur.” Yargısına Yönelik Tutumları	225
2.2.3.2.1.3. Örneklemin “Teravih namazının kılınmasında ve rekât sayı terciinde karar verici olan kişinin kendisidir.” Yargısına Yönelik Tutumları	226
2.2.3.2.2. Hac	227
2.2.3.2.2.1. Örneklemin “Hac zamanı birkaç aya yayılmalıdır.” Yargısına Yönelik Tutumları	227
2.2.3.2.3. Tasadduk-Kurban	227
2.2.3.2.3.1. Örneklemin “Muhtaç kişilere yardım etmek kurban kesmek yerine geçer.” Yargısına Yönelik Tutumları	227
2.2.3.2.5. Dinî törenlere katılım.....	228
2.2.3.2.5.1. Örneklemin “Türebeleri ziyaret etmek dine aykırıdır.” Yargısına Yönelik Tutumları	228
2.2.3.2.5.2. Örneklemin “Peygamberimizin hırka ve sakal-ı şerifini ziyaret etmek dinen doğru bir davranış değildir.” Yargısına Yönelik Tutumları	229
2.2.3.2.6. Kur’an-ı Kerim okuma	231
2.2.3.2.6.1. Örneklemin “Kur’an-ı Kerim abdest olmadan da ele alınıp okunabilir.” Yargısına Yönelik Tutumları	231
2.2.3.2.6.2. Örneklemin “Kadınların adet günlerinde Kur’an-ı Kerim’i ele alıp okumalarında sakınca yoktur.” Yargısına Yönelik Tutumları	232
2.2.3.2.6.3. Örneklemin “Ölünün arkasından Kur’an okumak uygun değildir.” Yargısına Yönelik Tutumları	233
2.2.4. Bilgi Boyutu ile İlgili Bulgular	233
2.2.4.1. Nicel Bulgular: Bilgi Boyutuyla İlgili Olgusal Durum	234
2.2.4.1.1. Örneklemin Kur’an-ı Kerim’i Okuma Durumu.....	235

2.2.4.1.1.1. Örneklemin “İslam dininin tek kaynağının Kur’an-ı Kerim olduğu” Düşüncesine Yönelik Tutumları	238
2.2.4.1.2. Örneklemin Benimsedikleri Dinî Yorum Biçimlerine Göre Dağılımı.....	238
2.2.4.1.3. Örneklemin Ameli ve İtikâdî Olarak Uyduğu Mezhebe Göre Dağılımı.....	245
2.2.4.1.4. Örneklemin Düşüncelerinin Şekillenmesinde ve Dinî Tutumlarının Oluşup Gelişmesinde Etkili Olduğu Düşünülen Yazar, Aydın, Akademisyen ve Kanaat Önderlerine Göre Dağılımı	247
2.2.4.1.5. Örneklemin Özellikle İlgi Duyduğu İlahiyat Alanına Göre Dağılımı.....	265
2.2.4.1.6. Örneklemin Bilgi Boyutuna İlişkin Tutum ve Görüşleri	269
2.2.4.1.6.1. Örneklemin “Kadınların başörtüsü uygulaması Kur’an’ın emri olmadığı” Görüşüne Yönelik Tutumları	269
2.2.4.1.6.2. Örneklemin “Gerçek İslam’ı yaşayabilmek için bir tarikata girmek gerektiği” Görüşüne Yönelik Tutumları	270
2.2.4.1.6.3. Örneklemin “Diyanet İşleri Başkanlığınca verilen fetvalar Türkiye’de tüm Müslümanlar için bağlayıcı olduğu” Görüşüne Yönelik Tutumları	270
2.2.4.1.6.4. Örneklemin “Allah’ın her asrın başında Müslümanların dinî işlerini güncelleyecek bir Müceddid gönderdiği” Görüşüne Yönelik Tutumları	271
2.2.4.1.6.5. Örneklemin “Ülkemizde din hizmetlerinin cemaatler tarafından yürütülmesi gerektiği” Görüşüne Yönelik Tutumları.....	271
2.2.4.1.6.6. Örneklemin “İslam ülkelerinin geri kalmışlık sebebinin Müslümanların İslam dinini doğru yaşamamalarından kaynaklandığı” Anlayışına Yönelik Tutumları.....	272
2.2.4.1.6.7. Örneklemin “Günümüzde yeni içtihatların gerekli olduğu” Görüşüne Yönelik Tutumları	273
2.2.4.1.6.8. Örneklemin “İslam dininin, kişilerin giyinme şekillerini belirlemeyeceği” Görüşüne Yönelik Tutumları.....	274
2.2.4.2. Nicel Bulgular: Örneklemin Dinî Hayatın Bilgi Boyutuyla İlgili Geleneksel ve Çağdaş Yorumlara Yönelik Tutum ve Davranışları	275

2.2.4.2.1. Örneklemin Kur'an Temalı Bilgilere Yönelik Tutumu	278
2.2.4.2.1.1. Örneklemin "Kur'an'daki bazı hükümler sadece gerçekleştiği dönemle ilgilidir (tarihseldir)" Yargısına Yönelik Tutumları	278
2.2.4.2.1.2. Örneklemin "Erkeklerin kadın sesinden Kur'an, ilahi veya müzik dinlemelerinin dini açıdan bir sakıncası yoktur." Yargısına Yönelik Tutumları	279
2.2.4.2.2. Örneklemin Mezhep-Cemaat-Tarikat ve Diyanet Temalı Bilgilere Yönelik Tutumu	280
2.2.4.2.2.1. Örneklemin "Bir mezhebe uymak gerekli değildir." Yargısına Yönelik Tutumları	280
2.2.4.2.2.2. Örneklemin "Dinde çağdaş yorumlar yapmaya ihtiyaç vardır." Yargısına Yönelik Tutumları	280
2.2.4.2.2.3. Örneklemin "Cemlevleri de camiler gibi ibadethane olarak kabul edilmelidir." Yargısına Yönelik Tutumları	281
2.2.4.2.3. Örneklemin Dindarlık ve Dinsellik İçerikli Bilgilere Yönelik Tutumu	282
2.2.4.2.3.1. Örneklemin "Kamusal alanlarda kadın ve erkeklerin birlikte bulunmalarında dinî açıdan bir sakınca yoktur." Yargısına Yönelik Tutumları	282
2.2.4.2.3.2. Örneklemin "Doğum günü ve özel günleri kutlamak İslam dinince uygundur." Yargısına Yönelik Tutumları	283
2.2.4.2.3.3. Örneklemin "Sarık, cübbe ve şalvar giyen Müslümanlar önemli bir sünneti yaşatmaktadırlar." Yargısına Yönelik Tutumları	284
2.2.4.2.3.4. Örneklemin "Alışveriş yaptığım yer/kişi dindar olmalıdır." Yargısına Yönelik Tutumları	284
2.2.4.2.3.5. Örneklemin "Dine hizmet etmeyen gazete ve dergileri satın almak doğru değildir." Yargısına Yönelik Tutumları	285
2.2.4.2.3.6. Örneklemin "Ahlaklı olmak için dindar olmaya gerek yoktur." Yargısına Yönelik Tutumları	286
2.2.5. Dinin Toplumsal Etkisi ile İlgili Bulgular	286
2.2.5.1. Nicel Bulgular: Dinin Toplumsal Etkisi İle İlgili Olgusal Durum	287
2.2.5.1.1. Politika-Aile-Ekonomi	288

2.2.5.1.1.1. Örneklemin Kendini Kültürel Kimlik Olarak Birinci Derecede Tanımlama Biçimi.....	288
2.2.5.1.1.2. Örneklemin Kendini Siyasal Kimlik Olarak Birinci Derecede Tanımlama Biçimi.....	292
2.2.5.1.1.3.Örneklemin Kendini Siyasal Eğilim Olarak Hangi Partiye Yakın Hissettiği	295
2.2.5.1.1.4. Örneklemin Sosyal/Siyasal Gruplardan Herhangi Birine Üyelik Durumu.....	298
2.2.5.1.1.5. Örneklemin Türkiye’de Farklı Sosyal Kesimlerin Bir Arada Yaşamalarını Sağlayan Birleştirici Nitelikli En Önemli Ortak Değer Hakkındaki Görüşü	300
2.2.5.1.1.6. Örneklemin Dini Yaşayış Açısından En İdeal İslam Ülkesi Tercihi.....	302
2.2.5.1.1.7. Örneklemin “Diyanet İşleri Başkanlığının kurum olarak varlığının laikliğe aykırı olduğu” Anlayışına Yönelik Tutumları	303
2.2.5.1.1.8. Örneklemin “Devletin emirlerine uymanın dinî bir gereklilik olduğu” Görüşüne Yönelik Tutumları	304
2.2.5.1.1.9. Örneklemin “Dini öne çıkaran parti veya siyasetçileri desteklemenin dindarlığın bir gereği olduğu” Görüşüne Yönelik Tutumları	305
2.2.5.1.1.10. Örneklemin “Siyasetin İslam’a en doğru hizmet etme aracı olduğu” Anlayışına Yönelik Tutumları	305
2.2.5.1.1.11. Örneklemin “Resmî nikâhın dinî nikâh yerine geçtiği” Anlayışına Yönelik Tutumları	305
2.2.5.1.1.12. Örneklemin “Doğum kontrolü ve aile planlamasında dinen bir sakınca olmadığı” Görüşüne Yönelik Tutumları.....	306
2.2.4.1.1.13. Örneklemin “Çok eşlilik dinen caiz olmakla birlikte tek eşlilik ideal olandır” Şeklindeki Görüş Katılma Durumu	306
2.2.5.1.1.14. Örneklemin “Katılım bankalarının verdiği kâr payı ile banka faizi uygulamasının aynı olduğuna” Yönelik Yaklaşımlara Katılma Durumu	307
2.2.5.1.2. Boş Zamanlar	308
2.2.5.1.2.1. Örneklemin Kur’an-ı Kerim ve Ders Kitapları Dışında Kitap Okuma Sıklığı	308
2.2.5.1.2.2. Örneklemin Çoğunlukla Okuduğu Kitap Türleri....	310
2.2.5.1.2.3. Örneklemin Gündelik Hayatında Yaptığı Kutlamalar	312

2.2.5.1.2.4. Örneklemin Gündelik Hayatında En Çok Uyguladığı Sportif Aktiviteler	314
2.2.5.1.2.5. Örneklemin Gündelik Hayatında En Çok Uyguladığı Kültürel Aktiviteler	316
2.2.5.1.2.6. Örneklemin Ailesiyle Birlikte Tatil İçin Sahile Gitme Durumu	318
2.2.5.2. Nicel Bulgular: Örneklemin Dinî Hayatın Etki Boyutuyla İlgili Geleneksel ve Çağdaş Yorumlara Yönelik Tutum ve Davranışları	319
2.2.5.2.1. Geleneksel veya Modern Tarzda, Dinî Yorumlara Yönelik Tutum Ölçeği-Dinî Etki Boyutu.....	319
2.2.5.2.1.1. Evlilik, Aile ve Kutlamalar	322
2.2.5.2.1.1.1. Örneklemin “Medeni kanunda aile reisliğinin kaldırılmış olması İslam dini açısından bir sakınca içermez.” Yargısına Yönelik Tutumları	322
2.2.5.2.1.1.2. Örneklemin “Erkeğin evli olduğunun bir göstergesi olarak altın yüzük takmasında dinen bir sakıncası yoktur.” Yargısına Yönelik Tutumlar	323
2.2.5.2.1.1.3. Örneklemin “Kadının evinin dışında gelir getiren bir işte çalışması fitratına aykırıdır.” Yargısına Yönelik Tutumları.....	324
2.2.5.2.1.1.4. Örneklemin “Evlerde ya da sosyal ortamlarda haremlik – selamlık uygulaması dinen gereklidir. ” Yargısına Yönelik Tutumları	324
2.2.5.2.1.1.5. Örneklemin “Kadın ve erkeğin tokalaşmalarında dini açıdan bir sakınca yoktur. ” Yargısına Yönelik Tutumları.....	324
2.2.5.2.1.1.6. Örneklemin “Boşama hakkı sadece erkeğe ait değildir.” yargısına yönelik tutumları	325
2.2.5.2.1.1.7. Örneklemin “Son yıllarda kadının konumu ve aile hayatıyla ilgili olarak yapılan yasal düzenlemeler aile hayatımıza çok zarar vermiştir. ” Yargısına Yönelik Tutumları.....	325
2.2.5.2.2. Eğitim, Politika, Demokrasi, Laiklik ve Devlet	327
2.2.5.2.2.1. Örneklemin “İslam dinine göre kız çocuklarının örgün eğitimde okumasında bir sakınca yoktur. ” Yargısına Yönelik Tutumları	327
2.2.5.2.2.2. Örneklemin “Demokrasi İslam toplumları için en iyi yönetim şeklidir. ” Yargısına Yönelik Tutumları	327

2.2.5.2.2.2.3. Örneklemin “İslam dininde devlete itaat için halifelîğe gerek vardır.” Yargısına Yönelik Tutumları	328
2.2.5.2.2.2.4. Örneklemin “Laiklikle İslam dini çatışmaz.” Yargısına Yönelik Tutumları	328
2.2.5.2.2.3. Ekonomi.....	330
2.2.5.2.2.3.1. Örneklemin “Ev, araba gibi asli ihtiyaçların temininde faizli kredi kullanılmasında dinî bir sakınca yoktur.” Yargısına Yönelik Tutumları	330
2.2.6. Dinî Duygu-Dinî Tecrübe Boyutu ile İlgili Bulgular	331
2.2.6.1. Nicel Bulgular: Dinî Duygu - Dinî Tecrübe ile İlgili Olgusal Durum	332
2.2.6.1.1. Memnuniyet/Mutluluk.....	332
2.2.6.1.2. Mesleki Yeterlik Duygusu.....	334
2.2.6.1.3. Temsil, Aidiyet ve İtibar Duygusu	336
2.2.6.2.4. Örneklemin “Yüksek din eğitimi veren okuldan mezun olduğum ve din eksenli mesleklerle uğraştığım için ailemden ve çevremden daha fazla itibar görmekteyim.” Anlayışına Yönelik Tutumları.....	339

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİNDARLIK TİPOLOJİLERİ VE İLAHİYATÇI DİNDARLIĞININ MODERN GÖRÜNÜMLERİNE DAİR BİR TİPOLOJİ DENEMESİ

3.1. DİNDARLIK TİPOLOJİLERİ	340
3.2. İLAHİYATÇI DİNDARLIĞININ MODERN GÖRÜNÜMLERİNE DAİR BİR TİPOLOJİ DENEMESİ.....	345
SONUÇ VE ÖNERİLER	354
KAYNAKÇA.....	378
EKLER	396
Ek 1. Dinin özü ve kaynağı ile ilgili tanımları.....	396
Ek 2. Dinin sosyal boyutu ve ilahi kaynakla ilgili tanımları	396
Ek 3. Dindar ve Dindarlık ile ilgili tanım veyaklaşımlar tablosu	397
Ek 4. Dindarlık tipolojileriyle ilgili yerli ve yabancı sosyal bilimcilerin yaptıkları tiplendirmeler	398
Ek 5. Sosyal Bilimcilerin Sosyal Değişme Teorileri	399
Ek 6. AÜ İlahiyat Fakültesinin ilk yıllarında ve Yüksek din Öğretiminin tek bir isim altında birleştirildiği yıllarda uygulanan iki ders programının ve ders saatlerinin karşılaştırmalı tablosu	400

Ek 7. Yüksek İslam Enstitüsü'nün 1959-1960 Öğretim yılı haftalık ders Dağıtım cetveli.....	401
Ek 8. Erzurum İslami İlimler Fakültesi Tefsir-Hadis (1)-Kelam ve İslam Felsefesi (2)-Fıkıh ve İslam Hukuku (3) İslam Dil ve Edebiyatı (4) bölümlerinde her sınıf kademesinde okutulan dersler ve ders saatleri toplamı	402
Ek 9. İlahiyat Fakültelerinin 1983-1984 öğretim yılında uyguladığı ders programı	403
Ek 10. Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Yüksek Din Öğretimi Kurumlarında uygulanan Müfredatlardaki ders içerikleri Tablosu.....	404
Ek 11. Cinsiyet ve yaş aralığına göre katılımcıların babalarının mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumu dağılımı.....	405
Ek 12. Cinsiyet ve yaş aralığına göre katılımcıların annelerinin mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumu dağılımı.....	406
Ek 13. Cinsiyet ve yaş aralığına göre katılımcıların eşinin mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumu dağılımı.....	406
Ek 14. Cinsiyet ve yaş aralığına göre katılımcıların kız / kızlarının mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumu dağılımı.....	407
Ek 15. Cinsiyet ve yaş aralığına göre katılımcıların oğul / oğullarının mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumu dağılımı	407
Ek 16. Cinsiyet ve yaş aralığına göre bitirilen lisenin türü.....	408
Ek 17. Cinsiyet ve yaş aralığına göre lisans mezuniyet türü	408
Ek 18. Cinsiyet ve yaş aralığına göre mezun olduğunuz lisansüstü öğretim durumu	409
Ek 19. Cinsiyet ve yaş aralığına göre katılımcıların anne ve babalarının dini hayatını betimleme dağılımı	409
Ek 20. Cinsiyet ve yaş aralığına göre çalışılan kurum dağılımı	410
Ek 21. Akademisyenlerin Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre dağılımı	411
Ek 22. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre DİB personellerinin çalıştığı kurum dağılımı	412
Ek 23. Diyanet işleri Başkanlığı bünyesinde görev yapan Yüksek din öğretimi mezunlarının Lisans, Yüksek Lisans ve doktora düzeyinde dağılımı	413
Ek 24. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre MEB personellerinin çalıştığı kurum dağılımı	414
Ek 25. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre diğer kamu kurum ve kuruluş personellerinin çalıştığı kurum dağılımı – 1	415
Ek 26. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre diğer kamu kurum ve kuruluş personellerinin çalıştığı kurum dağılımı – 2	416
Ek 27. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre Allah inancının oluşmasında kendisini daha fazla etkileyen faktör dağılımı	417

Ek 28. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre inanç açısından mü'minin zıddı / ötekisi	418
Ek 29. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların beş vakit namaz ibadetiyle ilgili durumunun dağılımı	419
Ek 30. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların Cuma namazı ilgili durumu	420
Ek 31. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların kıldıkları nafile namazları dağılımı	421
Ek 32. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların tuttıkları nafile oruç dağılımı	422
Ek 33. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre gündelik hayatta ibadetle ilgili uygulanan ritüeller dağılımı	423
Ek 34. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların yaptıkları yardımların dağılımı	424
Ek 35. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların yardımları yaptıkları vakıf / dernek dağılımı	425
Ek 36. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre Hac ve umre ibadetlerini yapma durumu	426
Ek 37. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların katıldıkları dini etkinlik dağılımı	427
Ek 38. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre Kur'an – ı Kerim'i okuma durumu	428
Ek 39. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcılara uygun düşen ve ana çizgisini belirleyen dini yorum biçimi dağılımı	429
Ek 40. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların ameli ve itikadi olarak uyduğu mezhep dağılımı	430
Ek 41. Yazar, Aydın, Akademisyen, Kanaat Önderi-Yerli/Yabancı/Tarihi	431
Ek 42. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre düşüncelerin şekillenmesinde ve dini tutumların oluşup gelişmesinde etkili olduğu düşünülen ve sürekli takip edilen yerli / yabancı yazar aydın, akademisyen, kanaat önderi vb. kimdir? – 1.cevap	432
Ek 43. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre düşüncelerin şekillenmesinde ve dini tutumların oluşup gelişmesinde etkili olduğu düşünülen ve sürekli takip edilen yerli / yabancı yazar aydın, akademisyen, kanaat önderi vb. – 2.cevap	433
Ek 44. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre düşüncelerin şekillenmesinde ve dini tutumların oluşup gelişmesinde etkili olduğu düşünülen ve sürekli takip edilen yerli / yabancı yazar aydın, akademisyen, kanaat önderi vb. – 3.cevap	434

Ek 45. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin ilim / bilgi / akademi / uzmanlık alanları – 1.cevap (1)	435
Ek 46. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin ilim / bilgi / akademi / uzmanlık alanları – 1.cevap (2)	436
Ek 47. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin ilim / bilgi / akademi / uzmanlık alanları – 2.cevap (1)	437
Ek 48. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin ilim / bilgi / akademi / uzmanlık alanları – 2.cevap (2)	438
Ek 49. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin ilim / bilgi / akademi / uzmanlık alanları – 3.cevap (1)	439
Ek 50. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin ilim/bilgi/akademi /uzmanlık alanları – 3.cevap (2)	440
Ek 51. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin tarihi – çağdaş – Türk – Müslüman ve Gayr – i Müslim oluşları – 1.cevap.....	441
Ek 52. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin tarihi – çağdaş – Türk – Müslüman ve Gayr – i Müslim oluşları – 2.cevap.....	442
Ek 53. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin tarihi – çağdaş – Türk – Müslüman ve Gayr – i Müslim oluşları – 3.....	443
Ek 54. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin ait oldukları ekol – ideoloji ve dini yorum çizgisi – 1.cevap	444
Ek 55. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin ait oldukları ekol – ideoloji ve dini yorum çizgisi – 2.cevap	445
Ek 56. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin ait oldukları ekol – ideoloji ve dini yorum çizgisi – 3.....	446
Ek 57. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların özellikle ilgi duyduğu İlahiyat alanı dağılımı	447
Ek 58. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların Temel İslam Bilimleri alanında en çok eğilimli oldukları bilim dalı dağılımı	448
Ek 59. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların felsefe ve din bilimleri alanında en çok eğilimli oldukları bilim dalı dağılımı.....	449

Ek 60. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların İslam tarihi ve sanatları alanında en çok eğilimli oldukları bilim dalı dağılımı	450
Ek 61. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların kendilerini kültürel kimlik olarak birinci derecede tanımlama biçiminin dağılımı	451
Ek 62. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların kendilerini siyasal kimlik olarak birinci derecede tanımlama biçiminin dağılımı	452
Ek 63. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların siyasî eğilim olarak kendisini yakın hissettiği parti dağılımı.....	453
Ek 64. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre sosyal / siyasal gruplardan herhangi birine üye olma durumu.....	454
Ek 65. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre ülkemizde farklı sosyal kesimlerin bir arada yaşamasını sağlayan birleştirici nitelikli en önemli ortak değer dağılımı	455
Ek 66. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre dini yaşayış açısından en ideal İslam ülkesi dağılımı	456
Ek 67. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre Kur'an – ı Kerim ve ders kitaplarının dışında kitap okuma sıklığı.....	457
Ek 68. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre en çok okunan kitap türleri dağılımı	458
Ek 69. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların kutladıkları önemli gün ve gecelerin dağılımı	459
Ek 70. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların gündelik hayatında en çok uyguladıkları sportif aktivitelerin dağılımı	460
Ek 71. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların gündelik hayatında uyguladıkları kültürel aktivitelerin dağılımı	461
Ek 72. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların ailesiyle birlikte tatil için sahile gitme durumu	462
Ek 73. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların mezun olduğu yüksek din öğretimi kurumu ile ilgili genel memnuniyet durumu	463
Ek 74. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların mezun olduğu dini yükseköğretim kurumundan aldığı eğitimin, bir ilahiyatçı olarak mesleğini icra / ifa etme hususunda yeterli olma durumu	464
Ek 75. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların dini yükseköğretim kurumu mezunu bir kişi olarak hayatı boyunca “İlahiyatçı” kimliğini yeterince temsil edebildiğine inanma durumu	465
Ek 76. Anket Formu.....	466

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1. Örneklemin mezun olduğu üniversiteye göre dağılımı.....	9
Tablo 2. Örneklemin mezun olunan Enstitü/Fakülte ve cinsiyete göre dağılımı.....	10
Tablo 3. Araştırma, yaklaşım ve yöntemlerinin sınıflandırılması.....	16
Tablo 4. Geleneksel veya modern tarzda, dinî yorumlara yönelik tutum ölçeği alt boyutları ve madde numaraları.....	19
Tablo 5. Anket Formunun Hazırlanmasında Yararlanılan Kaynaklar	20
Tablo 6. Normallik Testi Sonuçları.....	22
Tablo 7. Güvenilirlik Testi Sonuçları.....	22
Tablo 8. Bağdat Nizamiye Medreselerinin dersleri	51
Tablo 9. İlahiyat Fakültesinde dersler ve kimler tarafından verildiği	84
Tablo 10. İlahiyat Fakültesinin 1949-1950 ders yılındaki öğretime başladığı ilk programı	88
Tablo 11. Yüksek İslam Enstitüleri, açılış tarihleri ve mezun sayıları	91
Tablo 12. Yüksek din öğretiminin İlahiyat Fakültesi adı altında birleştirilmesi.....	93
Tablo 13. 1998 yılına kadar ülkemizde açılan ilahiyat fakülteleri.....	95
Tablo 14. İlahiyat Fakültelerindeki Bölüm ve Anabilim Dalları	95
Tablo 15. Bu dönemde açılan yurt dışı ve vakıf üniversitelerindeki Yüksek Din Öğretimi kurumları.....	100
Tablo 16. Yüksek din öğretimi mezunlarından DİB-MEB ve üniversite bünyesinde görev yapan personelin kadın, erkek sayı ve oranları	128
Tablo 17. 2019-2020 Öğretim yılında yüksek din öğretimi kurumlarında kayıtlı öğrenci sayıları	128
Tablo 18. Cinsiyet ve yaş aralığına göre medenî durum dağılımı	131
Tablo 19. Cinsiyet ve yaş aralığına göre yaşanan bölge dağılımı.....	133
Tablo 20. Yıllara göre yüksek din öğretimi kurumlarına yeni kayıt yaptıran öğrenci sayıları (Devlet+Vakıf)	142
Tablo 21. Örneklemin mezun olduğu üniversite.....	144
Tablo 22. Örneklemin üniversiteden mezun olduğu zaman dilimi	145
Tablo 23. Yüksek din öğretimi mezunlarından DİB-MEB ve üniversite bünyesinde görev yapan personelin kadın, erkek sayı ve oranları	149
Tablo 24. Örneklemin görevli olduğunuz kurumda çalışma durumu (kaç yıl).....	149
Tablo 25. Görevli olunan kurumda çalışılan yıl dağılımı	150

Tablo 26. İlahiyat ve İslami İlimler Fakültelerinde görevli akademik kadronun yıllara göre dağılımı	151
Tablo 27. 2019-2020 öğretim yılı itibariyle İlahiyat ve İslami İlimler Fakültelerinde akademik kadronun kadın ve erkek dağılımı	152
Tablo 28. 2019-2020 öğretim yılı itibariyle İlahiyat ve İslami İlimler Fakültelerinde görev alan akademik kadronun unvan ve cinsiyet dağılımı	152
Tablo 29. Yüksek din öğretimi mezunlarının DİB bünyesindeki kadın ve erkek sayı ve oranları.....	153
Tablo 30. Yüksek din öğretimi mezunlarının MEB bünyesindeki kadın ve erkek sayı ve oranları.....	154
Tablo 31. Diğer kamu kurum ve kuruluşlarında (Belediye, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı vs.) hangi konumda çalışıldığı.....	155
Tablo 32. Araştırma Değişkenlerine İlişkin En Düşük-En Yüksek Değerler, Ortalama ve Standart Sapma Değerleri, Çarpıklık-Basıklık Değerleri..	157
Tablo 33. Dindarlığın Boyutları Olan İnanç, İbadet, Bilgi ve Etki Arasındaki İlişkiler	157
Tablo 34. Dindarlığın Boyutları Olan İnanç, İbadet, Bilgi ve Etkinin Cinsiyete Göre Karşılaştırılması	158
Tablo 35. Dindarlığın Boyutları Olan İnanç, İbadet, Bilgi ve Etkinin Yaş Gruplarına Göre Karşılaştırılması	159
Tablo 36. Dindarlığın Boyutları Olan İnanç, İbadet, Bilgi ve Etkinin Lisanstan Mezun Oldukları Bölüme Göre Karşılaştırılması	160
Tablo 37. Dindarlığın Boyutları Olan İnanç, İbadet, Bilgi ve Etkinin Katılımcıların Çalıştıkları Kurumlara Göre Karşılaştırılması	163
Tablo 38. Dindarlığın Boyutları Olan İnanç, İbadet, Bilgi ve Etkinin Katılımcıların Mesleklerine Göre Karşılaştırılması	165
Tablo 39. Dindarlığın Boyutları Olan İnanç, İbadet, Bilgi ve Etkinin Katılımcıların Benimsedikleri Dini Yorum Biçimine Göre Karşılaştırılması.....	169
Tablo 40. Allah inancının oluşmasına etki eden unsurlar- Kruskal Wallis H testi .	173
Tablo 41. Dinî tutum ölçeği-inanç boyutu	178
Tablo 42. Lisans mezuniyet türüne göre önermeye katılma durumu “Müslüman olmayanlar cennete giremez.” yargısına yönelik tutumlar.....	181
Tablo 43. Beş vakit namazı kılma durumu	190
Tablo 44. Cuma namazını kılma durumu.....	194
Tablo 45. Örneklemin benimsediği dinî yorum biçimine göre “Şeriatle yönetilmeyen yerde cuma namazının kılınamayacağı” anlayışına yönelik tutumları ..	197
Tablo 46. Örneklemin çoğunlukla yardım yaptığı vakıf/dernek -Diğer-	212
Tablo 47. Dinî etkinliklere katılma durumu.....	219

Tablo 48. Geleneksel veya modern tarzda, dinî yorumlara yönelik tutum ölçeği – İbadeti Boyutu.....	222
Tablo 49. Cinsiyet değişkenine göre benimsenen dinî yorum biçimi - Mann-Whitney U Testi.....	240
Tablo 50. Mezun olunan kurum değişkenine göre benimsenen dinî yorum biçimi- Kruskal Wallis H Testi.....	243
Tablo 51. Cinsiyet değişkenine göre uyulan itikadi ve ameli mezhep- Mann-Whitney U Testi.....	246
Tablo 52. Örneklemin dinî düşünce ve tutumlarını şekillendiren en etkili şahsiyetler	253
Tablo 53. Örneklemin dinî düşünce ve tutumlarını etkileyen şahsiyetler (Katılımcılar tarafından ismi 5 ve daha fazla zikredilen şahsiyetler)	254
Tablo 54. Örneklemin referans aldığı şahsiyetlerin uzmanlık alanları	255
Tablo 55. Örneklemin referans aldıkları şahsiyetlerin ait oldukları ekol-ideoloji ve dinî yorum çizgisi.....	260
Tablo 56. Örneklemin Temel İslam Bilimleri alanında İlgi duyduğu bilim dalı	266
Tablo 57. Örneklemin felsefe ve din bilimleri alanında ilgi duyduğu bilim dalı....	267
Tablo 58. Örneklemin İslam tarihi ve sanatları alanında ilgi duyduğu bilim dalı ..	268
Tablo 59. Cinsiyet ve lisans mezuniyet türüne göre “İslam ülkelerinin geri kalmışlık sebebinin Müslümanların İslam dinini doğru yaşamamalarından kaynaklandığı” anlayışına yönelik tutumları	273
Tablo 60. Geleneksel veya modern tarzda, dinî yorumlara yönelik tutum ölçeği – Bilgi boyutu.....	275
Tablo 61. Benimsenen dinî yorum biçimine göre “Kur’an’daki bazı hükümler sadece gerçekleştiği dönemle ilgilidir (tarihseldir).” yargısına yönelik tutumlar	279
Tablo 62. Mezunların mesleklerine göre” Dinde çağdaş yorumlar yapmaya ihtiyaç vardır.” önermesine katılma durumu.....	281
Tablo 63. Çalışılan kuruma göre “Alışveriş yaptığım yer/kişi dindar olmalıdır.” yargısına yönelik tutumlar.....	285
Tablo 64. Cinsiyet değişkenine göre katılımcıların kendini kültürel kimlik olarak nasıl tanımladığı- Mann-Whitney U Testi	289
Tablo 65. Yaş grubu değişkenine göre katılımcıların kendini kültürel kimlik olarak tanımlaması- Kruskal Wallis H Testi.....	290
Tablo 66. Cinsiyet değişkenine göre katılımcıların siyasal kimlik tercihi- Mann-Whitney U Testi	293
Tablo 67. Katılımcıların yaş grubu değişkenine göre eğilimli oldukları siyasi partiler-Kruskal Wallis H Testi.....	296

Tablo 68. Geleneksel veya modern tarzda, dinî yorumlara yönelik tutum ölçeği-Dinî etki boyutu.....	319
Tablo 69. Çalışılan kuruma göre “Erkeğin evli olduğunun bir göstergesi olarak altın yüzük takmasında dinen bir sakıncası yoktur. “ yargısına yönelik tutumlar	323
Tablo 70. Benimsenen dinî yorum biçimine göre “Ev, araba gibi asli ihtiyaçların temininde faizli kredi kullanılmasında dinî bir sakınca yoktur.” yargısına yönelik tutumlar	331
Tablo 71. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre “Yüksek din eğitimi veren okuldan mezun olduğum ve din eksenli mesleklerle uğraştığım için ailemden ve çevremden daha fazla itibar görmekteyim.” yargısına yönelik tutumlar	339

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1. Örneklemin cinsiyete göre dağılımı	127
Grafik 2. Örneklemin yaş aralığına göre dağılımı	129
Grafik 3. Örneklemin medeni duruma göre dağılımı	130
Grafik 4. Örneklemin yaşadığı bölge dağılımı	132
Grafik 5. Örneklemin baba eğitim durumuna göre dağılımı (mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumu).....	134
Grafik 6. Örneklemin anne eğitim durumuna göre dağılımı (mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumu).....	135
Grafik 7. Örneklemin eş eğitim durumuna göre dağılımı (mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumu).....	136
Grafik 8. Örneklemin kız/kızlarının eğitim durumuna göre dağılımı (mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumu)	137
Grafik 9. Örneklemin oğul / oğullarının eğitim durumuna göre dağılımı (mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumu)	138
Grafik 10. Örneklemin mezun olduğu lise türüne göre dağılımı.....	139
Grafik 11. Örneklemin mezun olduğu lisans türüne göre dağılımı	141
Grafik 12. Örneklemin mezun olduğu veya eğitimine devam ettiği lisansüstü türüne göre dağılımı	143
Grafik 13. Örneklemin anne ve babasının sahip oldukları dinî yaşantı şekline göre dağılımı	146
Grafik 14. Örneklemin çalıştığı kuruma göre dağılımı	147
Grafik 15. Örneklemin akademisyenlik unvanına göre dağılımı.....	150
Grafik 16. Örneklemin Diyanet İşleri Başkanlığında çalıştığı konuma göre dağılımı	152
Grafik 17. Örneklemin Milli Eğitim Bakanlığında çalıştığı konuma göre dağılımı.....	153
Grafik 18. Örneklemin Allah inancının oluşmasına en fazla etki eden unsurlara göre dağılımı	172
Grafik 19. Örneklemin inanç açısından Mü'min'in zıddı / ötekisi algısına göre dağılımı	175
Grafik 20. Örneklemin teravih ve nafil namazlarını kılma durumuna göre dağılımı	198
Grafik 21. Örneklemin nafil oruçlarını tutma durumuna göre dağılımı	201
Grafik 22. Örneklemin gündelik hayatta ibadetle ilgili uyguladığı ritüellere göre dağılımı	205

Grafik 23. Örneklemin daha çok uyguladığı yardım durumuna göre dağılımı	209
Grafik 24. Örneklemin çoğunlukla yardım yaptığı vakıf/dernek durumuna göre dağılımı	211
Grafik 25. Örneklemin “Hac” ve “Umre” ibadetlerini gerçekleştirme durumuna göre dağılımı	215
Grafik 26. Örneklemin Kur’an- ı Kerim’i okuma durumuna göre dağılımı.....	235
Grafik 27. Örneklemin benimsediği dinî yorum biçimine göre dağılımı	239
Grafik 28. Örneklemin ameli ve itikadi olarak takip ettiği mezhebe göre dağılımı	245
Grafik 29. Örneklemin dinî düşünce ve tutumlarını şekillendiren şahsiyetlere göre dağılımı (1. cevap)	248
Grafik 30. Örneklemin dinî düşünce ve tutumlarını şekillendiren şahsiyetlere göre dağılımı (2. cevap)	250
Grafik 31. Örneklemin dinî düşünce ve tutumlarını şekillendiren şahsiyetlere göre dağılımı (3. cevap)	251
Grafik 32. Örneklemin referans aldıkları şahsiyetlerin tarihi-çağdaş, Türk-Müslüman ve gayrimüslim oluşlarına göre dağılımı	258
Grafik 33. Örneklemin ilgi duyduğu ilahiyat alanına göre dağılımı	265
Grafik 34. Örneklemin kendisini kültürel kimlik olarak birinci derecede nasıl tanımladığına göre dağılımı	288
Grafik 35. Örneklemin kendisini siyasal kimlik olarak birinci derecede nasıl tanımladığına göre dağılımı	292
Grafik 36. Örneklemin kendini siyasî eğilim olarak hangi partiye yakın hissettiğine göre dağılım	295
Grafik 37. Örneklemin sosyal/siyasal gruplardan herhangi birine üyelik durumuna göre dağılımı	298
Grafik 38. Örneklemin Türkiye’de farklı sosyal kesimlerin bir arada yaşamasını sağlayan birleştirici nitelikli en önemli ortak değer hakkındaki görüşüne göre dağılımı	300
Grafik 39. Örneklemin dini yaşayış açısından en ideal İslam ülkesi tercihinine göre dağılımı	302
Grafik 40. Örneklemin Kur’an-ı Kerim ve ders kitapları dışında kitap okuma sıklığına göre dağılımı	308
Grafik 41. Örneklemin çoğunlukla okuduğu kitap türlerine göre dağılımı	310
Grafik 42. Örneklemin gündelik hayatında yaptığı kutlamalara göre dağılımı.....	312
Grafik 43. Örneklemin gündelik hayatında en çok uyguladığı sportif aktivitelere göre dağılımı	314
Grafik 44. Örneklemin gündelik hayatında en çok uyguladığı kültürel aktivitelere göre dağılımı	316

Grafik 45. Örneklemin ailesiyle birlikte tatil için sahile gitme durumuna göre dağılımı	318
Grafik 46. Örneklemin mezun olduğu yüksek din öğretimi kurumu ile ilgili genel olarak memnuniyet durumuna göre dağılımı	332
Grafik 47. Dini yükseköğretim kurumundan alınan eğitimin örneklemin mesleğini icra / ifa etme hususunda yeterlilik durumuna göre dağılımı	334
Grafik 48. Örneklemin “ilahiyatçı” kimliğini yeterince temsil edebildiğine olan inancına göre dağılımı.....	336

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
ANKUZEM	: Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Merkezi
AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed.	: Editör
İDKAB	: İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (öğrt. bölümü)
İF	: İlahiyat Fakültesi
İİF	: İslami İlimler Fakültesi
İLİTAM	: İlahiyat Lisans Tamamlama
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfalar/Sayfalar arası
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
vb	: Ve benzeri
Yay.	: Yayınları
YİE	: Yüksek İslam Enstitüsü
YDÖM	: Yüksek Din Öğretimi Mezunları

ÖN SÖZ

Sosyal bir gerçeklik olarak din; aile, eğitim, siyaset ve ekonomi gibi toplumsal kurumlarla her zaman etkileşim hâlinde olmuştur. Toplumsal yapı ve işleyiş üzerinde çok mühim etkilere sahip olan dinin, günümüz modern toplumlarında dinî kimlik ve aidiyet temelinde yapılan tartışmaların nesnesi hâline gelmesi, onun ne kadar önemli bir olgu olduğunu göstermektedir.

İnsanın varoluşuyla başlayan din olgusu, sosyal işlevlerini birtakım otorite ve hiyerarşik organizasyonlarla yerine getirmekte, bu egemen dinî örgütlenmeler de çoğu kez dinî anlayış ve kabullerin standardını belirlemektedir. Aynı zamanda bu dinî organizeli yapılar ve otoriteler, dindar bir toplumun inşasında üstlendikleri misyon kadar geleneksel olanı muhafaza etme ya da modern olana uyumlanma konusunun da başat aktörler olmuşlardır.

Tarihte ulemanın, günümüz de ise yüksek din öğretimi mezunlarının (ilahiyatçılar) dinî normatif değerlerin üretilmesi, yaygınlaştırılması ve sürdürülebilirliğinin sağlanması hususunda merkezî bir role sahip olduğu görülmektedir. Bu bağlamda dinî otoriteler olarak ilahiyatçıların geleneksel ve modern dinî yargılara yönelik tutumlarının tespit edilmesi, değişen toplumsal yapı içindeki yerlerinin belirlenmesi, toplumsal fay hatlarına ilişkin görüşlerinin bilinmesi, siyasal ve kültürel yönelimlerinin anlaşılması için onların din anlayışlarının tespit edilmesi gerekmektedir. Bu düşünceden hareketle hazırladığımız tezimizde, elit/rasyonel dindarlık tipolojisinin en önemli temsili olan yüksek din öğretimi mezunlarının dindarlık ve dinselliklerinin incelenmesi konu edilmiştir.

Araştırma temelde dört kısımdan oluşmaktadır: Giriş, I. Bölüm, II. Bölüm ve III. Bölüm. Araştırmanın konusu, amacı, önemi, evreni, örnekleme, kapsamı, sınırlılıkları sayıtlıları, hipotezleri ve yöntemlerinin ele alındığı giriş bölümünden sonra teorik çerçevenin belirlendiği birinci bölümde; din, dindarlık ve dinsellik, dini otorite ve ilahiyat(çı)lar, ortodoksi/heterodoksi dikotomisi ve gelenek ve modernlik, konularına ilişkin kavramsal ve kuramsal çerçeve ile Türkiye sosyo-politiği çerçevesinde şekillenen yüksek din öğretimi, tarihsel arka plan, kurumlar ve temsillerden bahsedilmiştir. İkinci bölümde araştırmanın bulgularına ve yorumlarına yer verilmiş, örneklemin demografik yapısı ve özellikleri ile dindarlığın boyutlarına ilişkin nicel bulgular ve yorumları ele alınmıştır.

III. bölümde ilahiyatçı dindarlığının modern görünümüne dair bir tipoloji denemesi yapılmış, sonuç ve öneriler başlığı altında ise bulgular, topluca değerlendirilmeye çalışılmış ve önerilere yer verilmiştir.

Dinî temsil açısından halkın beklentilerinin, üstlendikleri görevler açısından sorumluluklarının, düşünsel kapasiteleri ve birikimleri açısından saygınlıklarının, kullandıkları din dili açısından kendilerine yönelik eleştirilerin kısacası olan bir kitlenin dinî hayatını araştırma konusu yapmak şüphesiz pek kolay değildir. Hassas içeriklere sahip konuların varlığı sebebiyle araştırmamızda birtakım eksiklikler bulunabilir. İleriki zamanlarda bu alanla ilgili yapılacak çalışmalar, muhtemel eksikliklerin giderilmesini sağlayacaktır kanaatindeyim.

Araştırma esnasında yakın ilgi ve yardımlarını esirgemeyen, tez çalışmamız devam ederken emekli olan danışmanım Prof. Dr. Bünyamin SOLMAZ'a, daha sonra tez danışmanlığımı üstlenen yakın ilgi ve desteğini gördüğüm Doç. Dr. Arif KORKMAZ'a, yol göstericiliği ile destek ve yardımlarından azami istifade ettiğim Prof. Dr. Mehmet AKGÜL'e ve Prof. Dr. Mehmet BİREKUL'a en kalbi duygularıyla teşekkür ederim.

Tez çalışmam esnasında çok değerli yardımlarına başvurduğum Doç. Dr. Salih GÜRBÜZ'e, Dr. Öğretim Üyesi Yusuf BAYAR'a, HMKÜ İlahiyat Fakültesi Dr. Öğretim üyesi Recep BİLGİN'e, mesai arkadaşlarım Bülent ÇEVİK, Mustafa KARTAL ve Muammer YILDIZ'a içtenlikle teşekkür ederim.

Ayrıca anketleri dolduran ve kendisiyle mülakat yaptığımız katılımcılara da katkılarından dolayı çok teşekkür ederim.

Mustafa YILDIRIM

Konya, 2022

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Problemi

Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi’nde Dârülfünun İlahiyat Fakültesi tecrübesinin nihayete ermesinden sonra (1933) ilk açılan yüksek din öğretimi kurumu 1949 tarihinde Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi olmuştur. Bu tarihten itibaren yaklaşık 70 yıllık bir yüksek din öğretimi geleneği oluşmuştur. Çalışmanın ana konusunu işte bu yüksek din öğretimi mezunlarının din anlayışlarının ne olduğunun tespit edilmesi oluşturmaktadır. Bu çalışmayla tarihsel arka planıyla beraber devlet-din ilişkilerinin oturduğu zemin üzerinden dinî temsil¹ kabiliyeti hem toplum ve hem de devlet tarafından legal düzeyde algılanan en yüksek kalite ve ölçüyü oluşturan ilahiyatçı dindarlığı, rasyonel ve elit bir dindarlık formu olarak anlaşılmalı ve ele alınmaya çalışılmıştır. Zira bu dindarlık biçimi, beraberinde bir din dili, dinî bir yaşantı şekli, din adına topluma önermede bulunan bir içeriği ve dinin sosyal fonksiyonlarının toplum katmanlarında örnek uygulayıcısı olmak gibi bir misyonun başat aktörü konumundadır. Bu bağlamda toplum-din münasebet ve etkileşimlerinin anlaşılmasında dinî temsil düzeyi yüksek bu kesimin yani yüksek din öğretimi mezunlarının² din anlayışlarının anlaşılması bu çalışmanın ana temasını oluşturmaktadır.

¹ Arapçada geçişli bir fiil olan *temsil* kelimesinde; başkasını kontrol etme, yönlendirme, o kişinin eylemleri üzerinde tasarrufta bulunma, bir başkasının dindarlaştırılması isteminden hareketle dindarlık taslama anlamları mevcuttur. Bundan dolayı kulun tercihine dayalı iradesini ortadan kaldıracağı için inanç, ibadet ve amel konularında dinî bağlamda bir temsilden söz etmek imkânsız görünmektedir. *Temsilin* söz konusu olduğu yerde, başka kişilerin inanç, düşünce, ibadet ve siyasi/hukuki fiilleri üzerinde tanrı adına tasarrufta bulunma, kontrol etme, yönlendirme ve sınırlandırma vardır. Ayrıca dinî istismar ve tahrifte söz konusu olabilmektedir. Bundan dolayı *dinî temsil* yerine “ahlaki özellikleri şahsiyetinde örnek davranışa dönüştürmek” anlamına gelen *dinî temessül* daha doğru bir kavram olarak gözükmektedir. (Detaylı bilgi için bkz. Sönmez Kutlu, “Karizmatik Otorite ve Temsil Sorunu: Mehdilik” **Dinî Temsil Sorunu Sempozyumu-Tebliğler- (28-29 Nisan 2017)** Ed. Hanifi Şahin, Atatürk Üniversitesi Yayınevi, Erzurum, 2018, s. 108.) Sosyolojik terminolojide yaygın kullanımı nedeniyle *dinî temsil* kavramsallaştırılmasının tercih edilerek, *dinî temessülün* işaret ettiği anlam bütünlüğü içinde ele alındığı dikkate alınmalıdır.

² Bundan sonra “yüksek din öğretimi mezunları” ifadesi yer yer “ilahiyatçı” şeklinde de kullanılacaktır.

Çalışmanın diğer bir teması ise rasyonel/elit dindarlık tipolojisinin oluşumunda yer alan sosyolojik değişkenler vasıtasıyla ilahiyatçı dinselliğinin çerçevesinin belirlenmesidir. Bu minvalde Yüksek İslam Enstitüleri, İlahiyat Fakülteleri, İDKAB Öğretmenliği Bölümleri, İLİTAM ve İslami İlimler Fakülteleri mezunlarının din anlayışları³ (dinî düşünce, tutum ve davranışları) arasında farkların tespiti, azami ve asgari müştereklerin ortaya konması, Türkiye’deki dinî müktesebatın konumuza denk düşen yönüyle istatistiksel boyutunun tespiti araştırma konumuzun çerçevesini oluşturmaktadır.

Bu temellendirmeler ışığında araştırmanın temel problemini “Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi yüksek din öğretimi sistemi içinde yer almış Yüksek İslam Enstitüleri, ilahiyat fakülteleri, İslami İlimler Fakültesi, İLİTAM ve İDKAB Öğretmenliği Bölümü mezunlarının yetişmelerinde uygulanan eğitim-öğretim programlarının amaç, muhteva, süreç ve değerlendirme kriterleri açısından incelenmesi ve karşılaştırılmasının yapılması ile ortaya çıkacak görüntü nasıldır? Söz konusu Yüksek Din öğretimi mezunlarında dinî yaşantı nasıldır? Bu mezunların din anlayışları geleneksel ve modern kodları açısından hangi tercihe tekabül etmektedir? Dindarlık tipolojilerinin modern görünüşleri nasıldır? “soruları oluşturmaktadır.

Araştırmamızın temel problemi yanında aşağıdaki alt problemler de tamamlayıcı olarak ele alınacaktır:

³ Anlayış sözcüğü, (1.Anlama tarzı, ele alma şekli, açt. 2. Anlama kabiliyeti, izan, feraset. 3. Zihniyet, görüş, 4. Akıl erdirmeye, idrak) *anlamak* fiilinin (1.Akıl erdirmek, kavramak. 2. Tahkik etmek, öğrenmek. 3. Bilmek, 4.Faydalanmak, ifade etmek. 5. Birinin duygularını düşüncelerini hissetmek, 6. İdrak etmek) isim olarak kullanılan hâlidir. Bkz. Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük**, s. 56-57. *Anlayış* kelimesi genel anlamda zihnin karmaşık ve çok çeşitli eylemlerini ifade eden “idrak” (farkına varma, tanıma, kavrama, tasavvur etme, fark etme, algılama, anlama ve bilme) kavramıyla anlamdaş olarak kullanılmaktadır. Algılama ve bilmenin her çeşidini kapsayacak bir genişlikte kullanılan idrak ile *algılama*, *bilme* ve *anlayış* kavramları arasında bir özdeşlik kurulabilir. Bkz. Hayati Hökelekli, “İdrak”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2000, C. 21, ss. 477-478, s. 477. *İdrak* olayının kişinin inanç, tutum, düşünce ve eylemlerinde oynadığı temel rolün dikkate alınması önemli olmaktadır. Bkz. David Krech, Richard S. Crutchfield, **Sosyal Psikoloji**, Çev. Erol Güngör, 5.Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2007, s. 14. “Yüksek din öğretimi mezunlarının din anlayışları” ifadesiyle, dinle alakalı her bir şeyin (nesne, kişi, düşünce, olgu, olay) bu kişiler tarafından nasıl ele alındığı, nasıl görüldüğü, nasıl bilindiği ve nasıl *idrak* edildiği anlatılmak istenmiş ve “ilahiyatçıların dinî düşünce, tutum ve davranışları” ifadesi çoğu zaman *anlayış* sözcüğüyle aynı anlamda kullanılmıştır.

1. Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi yüksek din öğretimi mezunlarının cinsiyet, yaş, medeni durum, ailenin (eş, ebeveyn, çocuklar) eğitim durumu, mezun olunan yüksek din öğretimi kurumu, iştigal ettikleri meslekler, istihdam durumları, görev süreleri ve yaşadıkları coğrafyaya ilişkin fotoğraf nasıldır?

2. Dinî yorum biçimleri, mezhep aidiyetleri ile tercih edilen kültürel ve siyasi kimlikler ve siyasal kabuller ilahiyatçı dinselliğini nasıl şekillendirmiştir?

3. İlahiyatçılarda geleneksel veya çağdaş İslam yorumlarına yönelik tutumların oluşumunda tarihsel, kurumsal ve dönemsel etkiler nasıl bir sonuç üretmiştir?

4. Türkiye sosyo-politiğı, geçirdiğı aşamalar ve ara dönemler itibariyle ilahiyatçı dinselliğinin şekillenmesinde nasıl bir etki üretmiştir?

5. Devletin eğitim politikaları, yüksek din öğretimi mezunlarının din anlayışlarının şekillenmesinde ne tür etkileri olmuştur?

6. Mezun olunan yüksek dinî öğretim kurumu ile ilahiyatçıların din anlayışları arasında nasıl bir etkileşim vardır?

7. İlahiyatçıların mesleki konumları ile din anlayışları arasında nasıl bir ilişki vardır?

8. Son dönem mezunların ağırlıklı olarak kadınlardan oluşmasının ilahiyatçıların din anlayışlarına ve dinî söylemlerine yansımaları nelerdir?

9. Yüksek din öğretimi mezunlarının benimsediğı İslami yorumlar onların din anlayışlarında nasıl bir etkiye sahiptir?

10. Önceki tarihlerde mezun olan yüksek din öğretimi almış kişilerin din anlayışları sonraki dönemde mezun ilahiyatçıların dinselliklerine nasıl bir etkisi olmuştur?

2. Araştırmanın Önemi ve Amacı

Bu araştırmanın evrenini oluşturan Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi Yüksek Din Öğretimi mezunlarının, ilahiyatların ilk kurulduğu dönemden(1949) günümüze kadar dinî otoriteler ve sosyal aktörler olarak, topluma ve onların inanç dünyasına

yön veren, domine eden nitelikleri ile ön plana çıktıklarını görmekteyiz. Ülkemizde dinî ve ahlaki atmosferin oluşmasında, sosyo-kültürel kodlarımıza dair teolojik öğelerin yaşatılması ve aktarımında din adamları olarak Yüksek Din Öğretimi mezunlarının önemli etkisi olmuştur.

Din-toplum ilişkileri ekseninde konu ele alındığında, fonksiyonu itibariyle dinin vazgeçilmezliği, eş zamanlı olarak dinî temsillerin kıymetini de kristalize etmektedir. Kaldı ki sosyal hayatın bütününde bir yaşam biçimi (life style) olarak var olan din, kendisini formüle eden, görünür kılan, anlamlandıran, aktaran, sevdiren, yaşayan ve yaşatan mümessilleriyle görünür hâle gelmektedir. Bu anlamda ilahiyatçı, retorik ve eylem açısından dinî temsil kabiliyeti en yüksek sosyal figür/aktör olmaktadır. Bu durum aynı zamanda elit/rasyonel dindarlığın üst düzey temsili konumuna da işaret etmektedir.

Din-devlet, din-ekonomi, din-eğitim, din-aile, din-siyaset, din-sağlık vs. ilişkilerini yukarıdakine benzer bir ilişki bütünlüğü içinde ele almak mümkündür. Zira din etkileşimde bulunduğu sosyal kurumlarda normatif değerleriyle belirleyici bir faktör olurken, dinî norm ve paradigmayı üreten, işleten, güncelleyen ve vaz eden erk ilahiyatçıdan başkası değildir.

İlahiyatçıların başta Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı kurumlar olmak üzere, Milli Eğitim Bakanlığı, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, sivil toplum örgütleri ve üniversitelerin ilgili bölümlerinde istihdam edildikleri görülmektedir. Bu durumun psiko-sosyal yansımalarının olması kaçınılmazdır. MEB dikkate alındığında; sahip olduğu dinî birikimi öğrencilerine aktaran, temsil ettiği dinî kimlik üzerinden rol model olan ilahiyatçı, muhatap kitlesi açısından dinî bilgilenme kaynağı olduğu kadar, maruz bıraktığı dinî söylem ve eylemlerle de dinî hayatın biçimlendiricisi olmaktadır. Bu süreç içinde dinî olanı benimseme veya reddetme, sempati veya antipati geliştirme gibi eğilimlerin oluşmasına etkisi, ilahiyatçıların dinî görüş, tutum ve davranışlarını daha da önemli kılmaktadır. Söz konusu örneğin bir benzerini yüksek dinî öğrenim görmüş bir diyanet mensubu, örneğin vaiz ile vaaz ettiği, dinî telkinlerde bulunduğu cemaat müntesipleri arasında da vermek mümkündür. Bu spesifik misalleri bütün çalışma evrenine şamil kıldığımızda “ilahiyatçı dindarlığı ve

dinselliği”nin çalışılmaya, anlaşılmaya ve çerçevesinin belirlenmeye değer bir konu olduğu görülecektir.

Diğer taraftan toplumsal değişim, kentleşme ve modernleşme etkisi ile sürece dâhil olan bireyselleşme ve küresel değerler, sosyal hayatımızda daha etkili hâle gelirken dinî temsillere ve onların toplumsal rehberliğine, dinî bilgiye dayalı otoritesine karşı çok sarsıcı etki bırakmıştır. Dinsel itibarın bir bakıma örselendiği süreç, geleneksel olanla modern olanın iç içe geçtiği- anti-modernist modernler tipolojisinde vurgulandığı biçimiyle-⁴ retorikle eylemin farklılaştığı bir safhaya evrilmiş gözükmemektedir. Toplumsal değerlerin dahi korunaksız hâle geldiği, sosyal hayatın çok hızlı değişime uğradığı modern zamanlarda, toplum kanaat ve tutumlarının teşekkülünde etkili aktörlerden biri olarak ilahiyatçıların dinî görüş, tutum ve davranışlarının bilinmesi, içinde bulunduğumuz değişim süreçlerinin sağlıklı bütünleşmeyle sonuçlanmasına katkı sağlayacaktır.⁵ Zira sosyal fonksiyonları gereği din ve onun temsilleri, toplumların sosyal yapılarında meydana gelen köklü değişim süreçlerinde olumlu veya olumsuz roller üslenebilmektedirler. Uyumlu, tutarlı ve zamanın ruhuna uygun bir din dilinin ilahiyatçılar tarafından oluşturulmasıyla gerçekleşecek bir dinî retorik arzı, sosyal hayatta yaşanan dinî örgütsel yapısında, anlam dünyasında, değer algı ve pratiklerinde bütünleştirici bir işlev üstlenecektir. Bunun için de yüksek din öğretimi yapan kurumsal yapının, eğitime yüklediği amacı ve belirlediği öğrenim programlarını gerçekçi zemin üzerinden yürütmesi gerekmektedir. Söz konusu sahiciliği öğretim süreçlerine dâhil edecek uygulama ise ilahiyatçıların dinî görüş, tutum ve davranışlarının araştırılması, incelenmesi ve bilinmesiyle elde edilecek dönütlerin eğitim politikalarına tahvil edilmesidir.

Dinsel itibarın restorasyonu açısından da önemli olan ilahiyatçı dinselliğini anlama durumu; eğitim, irşat, vaaz ve danışmanlık ile toplumla iç içe geçmiş, onunla

⁴ Ali Coşkun, **Sosyal Değişme ve Dinî Normlar**, 2.Baskı, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2016, s. 224

⁵ Abdussamet Kaya, **Medreselerde ve İlahiyat Fakültelerinde Din Anlayışları, Karşılaştırmalı Sosyolojik Bir Analiz**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2018, s. 14

bütünleşmiş bu sosyal aktörün bilinir ve tanınır hâle getirilmesini zorunlu kılmaktadır.

Bütün bu saiklerle din sosyolojisi alanında faaliyet gösteren bir araştırmacının, böylesine etkili bir dinî fenomeni çalışmasının nesnesi kılması, ele aldığı temaya ilişkin çalışmalarını bilimsel yöntemlerle geliştirmeye çalışması normal olduğu kadar zorunlu bir durumdur.

Bu araştırma bir yönüyle Nizamiye Medreselerine ve bu medrese mezunlarının “toplumsal etkinliğinin nasıllığı” sorunsalına kadar geri götürebileceğimiz tarihsel bir arka plana sahipken bir yönüyle de bugüne ait güncel olanın tespitini ve de gelecek yıllardaki dinî etkileşimin yordamasını içeren önemli bir toplumsal soruna odaklanmaktadır. Daha belirgin olarak, din-siyaset ilişkilerine de yansıyan ve gerilimli bir hat üzerinde devam eden olayların, dini araçsallaştıran eğilimlerin, devlet otoritesinden pay almak isteyen grupların olduğu bir ortamda, dinî temsillerin olaylar ve olguların yapısal ve toplumsal temellerini nasıl anladığını billurlaştırmanın çalışmaya özgün bir değer katması beklenmektedir.

Bu bağlamda Yüksek Dinî Öğretim görenlerin din anlayışları nicel araştırma yöntemi kullanılarak incelemeyi hedefleyen bu çalışmada ulaşılmaya istenen amaçlar şunlardır:

1. Nicel boyutuyla araştırmanın amacı, Cumhuriyet Dönemi yüksek din öğretimi mezunlarının yani evrenin din anlayışlarının (dinî görüş, tutum ve davranışlarının) bazı demografik değişkenlere göre farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemektir. Aynı zamanda evrenin, dindarlığın; inanç, ibadet, bilgi, etki ve tecrübe boyutlarına tekabül eden geleneksel veya çağdaş İslami yorumlar hakkındaki yaklaşımını (görüş ve tutumunu) ortaya çıkarmak,

2. Yüksek islam enstitüleri, ilahiyat fakülteleri, İDKAB öğretmenliği bölümleri, İLİTAM ve İslami ilimler fakülteleri mezunlarının üstlendikleri toplumsal görevleri ve aldıkları dinî eğitim içeriklerini inceleyerek bu mezunların (akademisyen, müftü, vaiz, İDKAB öğretmeni, K.Kursu öğreticisi, imam v.s) din

anlayışlarının şekillenmesindeki etkisini, literatür taraması, anket ve dokümantasyon teknikleri ile elde edilecek bulgular doğrultusunda anlayabilmek,

3. Yüksek Din Öğrenimi mezunlarının dinî görüş, tutum ve davranışlarının geleneksel dinî anlayışa mı, yoksa İslam'ın çağdaş yorumlarına mı yaslandığını tespit etmek, varsa geçişken din anlayışlarını belirleyerek oluşan paradigmat göstergeleri saptamak,

4. Yüksek Din Öğrenimi mezunlarının din anlayışlarının toplumun modernleşmesine paralel olarak aldığı şekil ve farklılaşmaların tespitini yaparken din sosyolojinin temel meseleleri olan dinî otorite biçimleri, dindarlık tipolojileri, gelenek ve modernlik ve din boyutlarında da araştırmayı temellendirmeye çalışmaktır.

Bu çalışma bir yandan yüksek dinî öğrenim görmüş kişilerin dinî bilgiyle olan anlam/anlayış ilişkilerini, bilgiden eyleme geçişte takındıkları tutumu, yapıp etmelerine dair yaşam standartlarını anlama, yorumlama ve açıklamaya çalışırken öte yandan onların dini kabullerinin bireysel ve sosyal hayatlarındaki etkilerini çözümlemek istemiştir. Özetle ilahiyatçı dindarlığının yüksek İslam enstitüleri, ilahiyat fakülteleri, İDKAB bölümleri, İLİTAM ve İslami ilimler fakülteleri mezunları arasındaki din anlayışlarının benzerlik ve farklılıklarının tespiti, araştırmanın ana eksenini oluşturmaktadır.

3. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Yüksek din öğretimi mezunlarının din anlayışlarını belirleme hedefine yönelik bu araştırmanın evreni Türkiye’de Cumhuriyet Dönemindeki bütün Yüksek İslam Enstitüsü, İlahiyat Fakültesi, İDKAB Öğretmenliği, İLİTAM ve İslami İlimler Fakülteleri mezunlarıdır. Başta Din Eğitimi bilim dalında öğretim üyeleri olmak üzere, YÖK, TÜİK ve STK’lardan istatistiksel veriler elde edilerek 2021 yılına kadar yüksek din öğretimi kurumlarından mezun olmuş kişilerin sayısı tespiti çalışılmış fakat muvaffak olunamamıştır. Sorunun aşılması sadedinde bazı spesifik bilgilerden

hareketle tahmini bir rakama ulaşılmış, evreni oluşturan mezun sayısı 150.000-175.000 civarında olduğu tespit edilmiştir.⁶

Araştırmanın örneklemini evreni temsil edecek düzeyde hazırlanmış 1200 (bin iki yüz) mezuna ulaşılması hedeflenmiştir. Etik kurulun verdiği onaydan sonra 20.03.2021-20.04.2021 tarihleri arasında, internet üzerinden kartopu yöntemi anket uygulanmıştır. Ankete 1145 kişi katılmış, ön lisans mezunları, hâlen lisans eğitimine devam eden öğrenciler ile lisans öğrenimini yurtdışında yapmış olanlardan oluşan 62 kişi tespit edilmiş ve araştırmaya dâhil edilmemiştir. Kalan 1083 katılımcı ise değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

⁶ Bazı kaynaklarda Yüksek İslam Enstitüsü mezunlarının sayısı 9206 olarak geçmektedir. Bkz. Mustafa Öcal, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi**, 2. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017, s. 335, Ali Bardakoğlu, **İslam Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme**, Kuramer Yayınları, İstanbul, 2017, s. 381

Tablo 1. Örneklemin mezun olduğu üniversiteye göre dağılımı

Hangi üniversiteden mezun oldunuz? (%)					
Üniversite	Sıklık	(%)	Üniversite	Sıklık	(%)
Afyon Kocatepe İslami İlimler	1	0,1	Hitit Üniversitesi	3	0,3
Akdeniz Üniversitesi	2	0,2	İLİTAM	8	0,8
Aksaray Üniversitesi	5	0,5	İnönü Üniversitesi	19	1,8
Amasya Üniversitesi	1	0,1	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi	4	0,4
Ankara Üniversitesi	100	9,4	İstanbul Üniversitesi	24	2,3
Atatürk Üniversitesi	4	0,4	İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü	3	0,3
Balıkesir Üniversitesi	2	0,2	İzmir 9 Eylül Üniversitesi	26	2,4
Bartın Üniversitesi	2	0,2	İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi	1	0,1
Bayburt Üniversitesi	4	0,4	Kafkas Üniversitesi	1	0,1
Bingöl Üniversitesi	2	0,2	Kahramanmaraş Sütçü İmam Ün.	21	2,0
Bolu Abant İzzet Baysal Ün.	7	0,7	Karabük Üniversitesi	1	0,1
Bursa İlahiyat Fakültesi	1	0,1	Karamanoğlu Mehmet Bey Ün.	4	0,4
Cumhuriyet Üniversitesi	18	1,7	Kastamonu Üniversitesi	1	0,1
Çanakkale 18 Mart Üniversitesi	2	0,2	Kilis 7 Aralık Üniversitesi	4	0,4
Çukurova Üniversitesi	20	1,9	Konya N. Erbakan Üni. İlahiyat F.	2	0,2
Darende İlahiyat Fakültesi	1	0,1	Konya Selçuk Üniversitesi İF.	200	18,9
Dicle Üniversitesi	21	2,0	Konya Yüksek İslam Enstitüsü	9	0,8
Erciyes Üniversitesi	53	5,0	Marmara Üniversitesi İlahiyat F.	167	15,7
Erzincan Üniversitesi	1	0,1	Muş Alparslan Üniversitesi	1	0,1
Erzurum Üniversitesi	10	0,9	Necmettin Erbakan Üniversitesi	95	8,9
Eskişehir Osmangazi Ün.	7	0,7	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Ün.	3	0,3
Fatih Sultan Mehmet Vakıf Ün.	1	0,1	Niğde Ömer Hâlisdemir Ün.	7	0,7
Fırat Üniversitesi	5	0,5	Recep Tayyip Erdoğan Ün.	16	1,5
Gazi Üniversitesi	7	0,7	Sakarya Üniversitesi	19	1,8
Gaziantep Üniversitesi	4	0,4	Süleyman Demirel Üniversitesi	23	2,2
Gaziosmanpaşa Üniversitesi	2	0,2	Şırnak Üniversitesi	1	0,1
Giresun Üniversitesi	1	0,1	Uludağ Üniversitesi	45	4,2
Gümüşhane Üniversitesi	1	0,1	Uşak Üniversitesi	1	0,1
Hacı Bektaş-ı Veli Üniversitesi	1	0,1	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi	11	1,0
Harran Üniversitesi	11	1,0	Yalova Üniversitesi	1	0,1
Hatay Mustafa Kemal Ün.	1	0,1	Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	1	0,1
Üniversite belirtmeyenler	21	2,0	TOPLAM	1083	100

Tablo 2. Örneklemin mezun olunan Enstitü/Fakülte ve cinsiyete göre dağılımı

Enstitüler/Fakülteler		Örneklem Sayısı		TOPLAM	Yüzde (%)
		Kadın	Erkek		
1	Yüksek İslam Enstitüleri	1	18	19	% 1,8
2	İlahiyat Fakülteleri	310	589	899	% 83,0
3	Erzurum İ.İ. Fakültesi	0	6	6	% 0,6
4	İDKAB Öğretmenliği Bölümleri	22	28	50	% 4,6
5	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	41	38	79	% 7,3
6	İslami İlimler Fakülteleri	16	14	30	% 2,8
TOPLAM		390	693	1083	% 100

4. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Araştırmamız Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi yüksek din öğretimi mezunlarını kapsamaktadır. Nicel araştırma yönteminin kullanıldığı çalışma, Türkiye evreni ve 1083 yüksek din öğretimi mezunu kişi olarak belirlediğimiz örneklem grubuyla sınırlandırılmıştır. Araştırmamızda elde ettiğimiz bulgular:

1. Bahsi geçen evren ve örneklem grubuyla sınırlandırılmıştır. Ayrıca farklı örneklem için modelin yeniden test edilmesi gerekmektedir.

2. Nicel ölçeğimizle sorduğumuz İslam’ın çağdaş yorumlarına ilişkin anket soruları çağdaş yorumların tamamını içermemektedir. Dinî hayatın boyutları olan inanç, ibadet, bilgi ve toplumsal etkisi boyutlarıyla ilgili bir kısım sorularla sınırlıdır.

3. Çalışmanın yapıldığı zaman aralığı ile sınırlıdır. Zira katılımcıların olgu ve olaylar hakkındaki yargıları değişebilme potansiyeline sahiptir.

4. Örneklem yüksek din öğretimi mezunları dışında, yurt dışında lisans eğitimi almış ve denklik belgesine sahip kişiler ile medreselerden mezun olan kişiler dâhil edilmemiştir. Örneklem Ankara İlahiyat Fakültesi (1949-1982), Erzurum İslami İlimler Fakültesi (1971-1982) İlahiyat Fakülteleri (1983-2021), Yüksek İslam Enstitüleri (1959-1982), İDKAB Öğretmenliği bölümleri (1998-2014), İLİTAM (2006-2021) ve İslami İlimler Fakülteleri (2013-2021) mezunları ile sınırlandırılmıştır.

Ayrıca bu tür çalışmalarda, veri toplama yöntem ve tekniklerin çeşitliliğine rağmen, araştırmada elde edilemeyen, fark edilemeyen ve anlaşılamayan birtakım

öğelerin olması mümkündür. Dolayısıyla bu çalışma, araştıracının verileri elde etme imkânı ve ulaştığı bulguları değerlendirebilme/analiz edebilme kabiliyeti ile sınırlıdır.

5. Araştırmanın Sayıtları ve Hipotezleri

Araştırma, teorik çerçeve ile uygulama ve analiz bütünlüğünü sağlamak için aşağıda maddeleştirilen sayıtları hareket noktası kabul etmektedir.

Bu çalışmadaki önerme, Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde yüksek din eğitimi almış bireylerin dinî hayatlarını şekillendiren iki temel etmeni, diğerlerine oranla ön plana çıkarmaktadır:

1. Kısaca “ilahiyatçı dindarlığı” denilebilecek durumun ilk biçimlendiricisi, resmî ideolojinin din politikaları olmuştur. Laiklik ekseninde oluşan din-devlet ilişkilerinde ortodoks din anlayışının⁷ otorite tarafından merkeze alınarak desteklenmesi, finanse edilmesi, istihdam edilmesi bu ilişki biçiminin temel göstergeleridir. Bu durum tarihsel olanın tekerrürü gibidir. Zira Nizamiye medreselerine kadar uzanan bu ilişki ağında devlet, heretik akımlara karşı Sünni paradigmayı benimseyerek ulema sınıfını benzer şekilde konumlandırmıştı. İlmiye diye bilinen din eksenli bürokratik sınıfın devlet bürokrasisi içinde hatırı sayılır konumunun, günümüz dinî elitlerinin devlet memuru statülerine olan benzerliği, devlet erkinin meşru kabul ettiği bir din algısına işaret etmesi açısından önemlidir. Türkiye üniversiteleri bünyesinde yer alan yüksek din öğretimi kurumları ve buralardan mezun olan ilahiyatçılar, söz konusu meşruiyetin tek kaynağı olarak kabul edilebilir. Devlet-din ilişkileri bağlamında şekillenen ve otoriteye yanaşık olma eğilimli akreditasyon hâli, ilahiyatçı kimliğine devlet ve toplum nezdinde legallik oluşturmakla birlikte, dönemsel devlet politikalarının etkisine de açık hâle getirmektedir. Böylece ilahiyatçıların din anlayışlarının oluşmasında otoritenin belirleyici rol oynadığı söylenebilir.

⁷ Şinasi Gündüz, “Dinlerde Ayrılık ve Çatışma: Ortodoksi-Heresi Kavgası”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2004, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/10147>, (22 Nisan 2020), S. 9, s. 10

2. Yüksek din öğretimi mezunlarının dinî anlayış ve tutumlarının oluşumunda resmî din politikalarıyla birlikte geleneksel ve modern anlayışların da etkili olduğu düşünülmektedir. Modern ve gelenek dikotomisi ilahiyatçı dinselliğinde modernist ve gelenekçi kavramsallaştırmasına denk düşmektedir. Modernist yaklaşım, ilahiyatçıların anlayış ve tutumlarını “çağdaş İslami yorum” kalıpları içinde yeniden şekillendirirken, gelenekçilik, tarihsel müktesebatın bütününe tekabül eden arkaik bir alan olarak görülür. Başka bir açıdan gelenek, metodolojik gücü, uygulama alanının genişliği ve potansiyeliyle ana akım temsiller üretirken sekülerleşme, bireyselleşme ve rasyonalizasyon bileşenlerinden oluşan modernleşme ise bugünün algı ve pratiğine egemen olan en temel güçtür. Son tahlilde gündelik hayatını dinî norm ve değerler üzerinden yaşamak isteyen ilahiyatçı, gelenek ile modernlik arasında dinî anlayış ve tutumlarını belirlemek durumunda kalmaktadır.

Bunlara aşağıdaki maddeleri de ilave etmek mümkündür:

3. Bu çalışmanın metodu araştırma problemini çözecek ve araştırma amacını gerçekleştirecek güçtedir.

4. Bu çalışmada araştırma örnekleme, evreni temsil edecek düzeyde ve niteliktedir.

Araştırmamızda amacına uygun olarak temellendirilen araştırma hipotezi (denence): “Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi yüksek din öğretimi mezunlarının din anlayışları (dinî görüş, tutum ve davranışları); cinsiyetlerine, yaşlarına, mezun oldukları yüksek din öğretimi kurumlarının alt türüne, üstlendikleri görevlere, çalıştıkları kurumlara, geldikleri sosyo-ekonomik ve kültürel çevre ile mezuniyet sonrası benimsedikleri İslami yorum biçimleri gibi değişkenlere göre farklılaşmaktadır.” şeklindedir.

Araştırmanın alt hipotezleri ise şunlardır:

1. Yüksek din öğretimi mezunlarının (YDÖM) din anlayışları cinsiyetlerine ve yaşlarına göre farklılaşmaktadır.

2. YDÖM’nin din anlayışları mezun oldukları okullarda [İlahiyat (Ankara,1949-1982) ve İslami İlimler Fakülteleri (Erzurum,1971-1982), Yüksek

İslam Enstitüleri, İlahiyat Fakülteleri, İDKAB öğretmenliği bölümleri, İLİTAM ve İslami İlimler Fakülteleri] aldıkları eğitime göre farklılaşmaktadır.

3. Yüksek din öğretimi mezunlarının dinî anlayış, tutum ve davranışları, üstlendikleri görev, çalıştıkları kurum ve ortamlara göre yani akademisyen, DİB' de din görevlisi, MEB'de öğretmen/yönetici, kamu/özel sektör/STK çalışanı, esnaf/tüccar ve emekli oluşlarına göre farklılaşmaktadır.

4. YDÖM'nin dinî anlayış, yaşayış ve tutumları, Müslüman Türk geleneği (milliyetçi/mukaddesatçı), Selefi yorum, Kuran ve Sünnet Müslümanlığı, Tasavvufi yorum, İslamcılık, Kur'an Müslümanlığı ve Siyasal İslam gibi benimsedikleri İslami yorum biçimlerine göre farklılaşmaktadır.

5. YDÖM'nin dinî hayatın inanç, ibadet, bilgi, etki ve duygu/dinî tecrübe boyutlarıyla ilgili durumları temelde, geleneksel veya çağdaş yaklaşımlar olarak farklılaşmaktadır.

6. İnanç, ibadet, bilgi ve etki boyutu içinde yer alan anlayış, tutum ve davranışlar, katılımcıların cinsiyetine göre farklılaşmaktadır.

7. Dindarlığın boyutları olan inanç, ibadet, bilgi ve etkiye ilişkin katılımcı tutumları arasında, *yaş grupları* değişkenine göre anlamlı farklılaşma vardır.

8. Katılımcıların *lisanstan mezun oldukları bölüme* göre inanç, ibadet, bilgi ve etki boyutları arasında gösterdikleri tutum açısından anlamlı farklılık vardır.

9. Katılımcıların *çalıştıkları kurumlara* göre inanç, ibadet, bilgi ve etki boyutlarına ilişkin tutumları anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

10. Katılımcıların icra ettikleri çeşitli *meslek gruplarının* inanç, ibadet, bilgi ve etki boyutlarına ilişkin tutumları arasında anlamlı farklılık vardır.

11. Katılımcıların tutumları, benimsedikleri *dini yorum biçimine* göre inanç, ibadet, bilgi ve etki boyutlarında anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

6. Araştırmanın Yöntemi (Metodoloji)

6.1. Araştırma Metodolojisi

Araştırmalarda metodoloji, araştırma deseni (modeli) kavramıyla özdeş olarak kullanılan ve araştırma planı içinde araştırmacının cevabını aradığı sorular, hipotezleri kanıtlayabilmek için en uygun veriler, değişkenlerin çeşitleri, veri kaynakları, evren, örneklem, verilerin elde edilme şekilleri ve analiz tekniklerini ele alan aşama olarak görülebilir.⁸ Araştırmacı metodolojik çerçevede araştırma stratejisini oluştururken araştırmasını hangi ölçütler üzerine temellendirdiğini belirlemelidir. Başka bir deyişle araştırma yaklaşımlarını benimsenen yöntem, veri edinme yöntemi, incelenen süre ve araştırmanın amacına göre sınıflandırılmalıdır.

Araştırmalarda “benimsenen yöntem bakımından” üç türlü yaklaşım vardır: pozitivist yaklaşım, yorumlayıcı yaklaşım ve karma yaklaşım. Birinci yaklaşım; sübjektif değerlendirme ve kişisel yorumlardan arındırılarak sosyal olay ve olguların açıklanabileceği fikrine dayanırken yorumlayıcı yaklaşım, fertlerin olguları deneyimledikleri tarzda anlamaya çalışma eğilimindedir. Bu yaklaşım biçiminde toplumsal olaylar ve olgular oldukları gibi yaşandıkları şekilde incelenmeli, anlaşılmaya gayret edilmelidir. Aynı araştırma kapsamında söz konusu iki yaklaşımın karmasını kullanmakta mümkündür. Dolayısıyla üçüncü bir şık olarak pozitivist ve yorumlayıcı yaklaşımların her ikisinin de kullanıldığı durumda “karma-yöntem” den bahsedilir.⁹

Pozitivist yaklaşım; tündengelim niteliğinde olan, değişkenler arasında nedensel alakayı açıklamaya çalışan, çoğunlukla nicel veriler kullanan ve hipotezlerin sınanması düşüncesiyle hareket eden bir nitelik taşıırken yorumlamacı yaklaşım deneklerin toplumsal olay veya olguya isnat ettikleri anlamlara odaklanmayı tercih eder. Araştırma bağlamını (ortam, çevre) dikkate alan

⁸ Saim Kaptan, **Bilimsel Araştırma Teknikleri ve İstatistik Yöntemleri**, Rehber Yayınevi, Ankara, Tarihsiz, s. 125

⁹ Recai Coşkun, Remzi Altunışık, Engin Yıldırım, **Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri, SPSS Uygulamalı**, 9. Baskı, Sakarya Yayıncılık, Sakarya, 2017, s. 69-71

yorumlamacı yaklaşım, pozitivist yaklaşıma oranla daha az sayıda örneklemeden müteşekkil bir numune yığınla ilgilenir. Nitel araştırma yöntemlerinin kullanıldığı ve genelleme kaygısı taşımadan az sayıda örneklemele derinlemesine tetkik yapılan yorumlayıcı yaklaşımda kapsam genellemesinden ziyade içerik genellemesi yapıldığı söylenebilir.¹⁰

Her iki yaklaşıma ait üstün ve zayıf yönlerin varlığı söz konusudur. Ekonomik oluşu, kuramsal odaklanmanın netliği, araştırmacının süreç üzerindeki kontrolü ve verilerin kolayca karşılaştırılabilir oluşu pozitivist yaklaşımın üstünlükleri olarak zikredilebilirken esnek olmayışı, sosyal sürecin anlaşılmasında zayıf kalışı, bireylerin sosyal olay ve olguya yükledikleri anlamları yeterince vuzuha kavuşturamamaları ise bu yaklaşımın zayıf yönlerini oluşturur. Yorumlayıcı yaklaşımda üstün yönler, olay ve olgunun derinlemesine anlaşılması, araştırma sürecinde olası değişikliklerin araştırmacı tarafından takibi ve toplumsal vetirenin daha iyi anlaşılmasına fırsat vermesi olurken veri toplamanın vakit alıcı olması, veri analizinin zorluğu, belirsizliklerle mücadelenin gerekliliği ve daha çok subjektif olması bu yaklaşımın zayıf yönlerini oluşturur.¹¹

Bu temellendirmeler ışığında Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi yüksek din öğretimi mezunlarının din anlayışlarını ele alan bu çalışmada, kantitatif (nicel) araştırma yöntemi kullanılmıştır.

Araştırmalarda “kullanılan araştırma yöntemine göre” bir tasnif yapılacak olursa, deneysel, anket ve örnek olay çalışmaları şeklinde üçlü bir setten bahsedilmesi gerekir. Yine araştırmalarda “kapsadıkları süreye göre” bir sınıflama gerçekleştirilirse, çalışmanın anlık (fotoğraf) veya süreli(film) olmasının belirlenmesi gerekmektedir. Araştırılacak sosyal olgunun fotoğrafı mı yoksa filmi mi çekilecek şeklindeki bir tercih, yapılacak çalışmayı anlık (Cross-sectional) veya süreli (longitudinal) araştırmalar sınıfına dâhil edecektir. Araştırmalar “amaçlarına göre” sınıflandırıldığında ise keşfedici, tanımlayıcı ve açıklayıcı şeklinde üç türlü

¹⁰ Coşkun ve Diğerleri, **Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri, SPSS Uygulamalı**, s. 70-71

¹¹ **a.,g.,e**, s. 70-71

yaklaşımdan söz edilir. Keşfedici (exploratory) araştırmalar; ‘Ne oluyor?’ sorusuna araştırmacının kaynak taraması ve uzmanlara danışma şeklinde cevap arayışıyla şekillenerek, olanları ortaya çıkarmayı amaçlayan bir kategori olarak değerlendirilebilir. Tanımlayıcı çalışmalar ise olanı tanımlamayı amaçlayan çalışmalar olup daha ziyade bir örgüt, kişi, grup, durum veya olgunun doğru düzgün bir portresini çizer. Araştırmacının konu ettiği değişkenler arasında neden-sonuç ilişkisi oluşturmak suretiyle olanı izah etmeyi amaçlayan çalışma türüne de açıklayıcı araştırmalar denmektedir. Bu araştırma çeşidinde çalışılan durum veya olgu değişkenler arasındaki ilişkilerle açıklanır ki bu durum bilimsel eylemlerin en ileri düzeyi olarak kabul edilir.¹²

Bu metodolojik çerçeve içinde araştırmamız, benimsenen yaklaşıma göre pozitivist; kullanılan araştırma yöntemine göre nicel; veri edinme yöntemine göre anket; kapsadıkları süreye göre anlık; amaçlarına göre; açıklayıcı yöntem ve teknikleri kullanan bir çalışma biçimindedir.

Tablo 3. Araştırma, yaklaşım ve yöntemlerinin sınıflandırılması

Araştırma, yaklaşım ve yöntemlerinin sınıflandırılması		
	Araştırmanın Sınıflandırma Ölçütleri	Uygulanacak Yöntem
1	Benimsenen yaklaşım	Nicel
2	Veri edinme yöntemi	Anket
3	Ele alınan süre	Anlık (Kesitsel)
4	Amaçlarına göre	Açıklayıcı

Özetle; bilimsel araştırma geleneği dâhilinde iki temel yöntemden biri olan ve pozitivist yaklaşıma dayanan nicel araştırma yöntemi kullanılarak çalışmanın verileri elde edilmiş ve değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Çalışmanın teorik çerçevesi çizilirken dolaylı gözlem tekniklerinden olan bilgi ve belge toplama yani dokümantasyon tekniğinden yararlanılmış, böylece teknik verilere doğrudan ulaşma kolaylığı sağlanmıştır. Araştırmanın uygulama bölümünde ise doğrudan gözlem ve onun anket tekniğinden faydalanılmıştır.

¹² Coşkun ve Diğerleri, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri, SPSS Uygulamalı*, s. 71-76

6.2. Veri Toplama Araç ve Teknikleri

Bir araştırmayı sonuca ulaştırmaya yarayan her çeşit bilgi, belge, kayıt ve istatistiğe veri denmektedir. Gerçeklere dayalı, sübjektif olmayan ve değişme ihtimali de zayıf olan *olgusal veriler* ile bireylerin duygu, düşünce, algı ve tutumlarına istinat ederek oluşan karar türündeki bilgilerden müteşekkil *yargısal veriler*, veri türlerini oluştururlar.¹³ Bu verileri elde etmenin iki yolu, birincil ve ikincil verilerden söz etmek gerekecektir. Araştırmacılar için zengin içerik sunan ve uzun zamanlı çalışma yapmaya fırsat veren, önceden derlenmiş verilere ikincil veriler; araştırmacının çalışma konusuna ilişkin ihtiyacı olan verileri anket, mülakat, odak grup görüşmesi ve gözlem yoluyla doğrudan kendisinin derlemesine de birincil veri denmektedir. Başka bir ifadeyle söyleyecek olursak sosyal olguların araştırılmasında başlıca iki teknik kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi, ilgili belgelerin incelenmesini ve çözümlenmesini ifade eden dokümantasyon tekniği; ikincisi ise anket, mülakat ve doğrudan gözlem teknikleridir. Araştırmanın verileri bizzat araştırmacı tarafından elde edilen birincil veriler olup anket ve katılımlı gözlem gibi veri toplama tekniklerinden temin edilmiştir.

6.2.1. Anket

Anket, çeşitli kişilerin, bir sorunla ilgili olarak bilgi, tecrübe ve alakalarını anlama hedefine yönelik soruşturmalar¹⁴ şeklinde tarif edilebileceği gibi katılımcının, önceden tayin edilmiş bir sıralama ve yapı içinde oluşturulan sorulara cevap vermesiyle gerçekleştirilen veri elde etme yöntemi biçiminde de tanımlanabilir.¹⁵ Sosyal bilimler ve dolayısıyla din sosyolojisi alanında bir teknik olarak birincil verilere ulaşmada kullanılır. Aynı zamanda bir ölçüm tekniği olan anket ile bir toplumun değişik konularda inanç, duygu, düşünce, tutum ve davranışları ölçülmüş ve toplumun sosyal manada fotoğrafı çekilmiş olmaktadır. Toplumun bütün fertlerine

¹³ Ayhan Ural, İbrahim Kılıç, **Bilimsel Araştırma Süreci ve SPSS ile veri Analizi**, 3. Baskı, Detay Yayınları, Ankara, 2011, s. 54

¹⁴ Zeki Arslantürk, E. Hamit Arslantürk, **Uygulamalı Sosyal Araştırma**, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2010, s. 106

¹⁵ Coşkun ve Diğerleri, **Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri, SPSS Uygulamalı**, s. 85

tek tek ulaşmak, dinlemek ve anlamak kolay olmadığı için bu teknikle daha fazla insana erişim sağlanarak tutumlarını ölçme fırsatı elde edilmiş olmaktadır.¹⁶ Din sosyolojisi alan araştırmalarında gittikçe artan bir kullanım genişliği¹⁷ ile anket; çok sayıda veriyi, ekonomik olarak toplamayı mümkün kılması açısından en ekonomik teknik olarak bilinmekte, uygulamada sağladığı pratiklik ile de yaygınlık kazanmaktadır.

Bu araştırmada benimsenen nicel araştırma formatına uygun olarak, araştırma verileri elde edilirken ilk etapta, kurulan temel hipotezle ilgili literatür ve temel bilgiler taranmış, konu ile ilgili kavramsal bir çerçeve oluşturulmuştur. Bu kavramsal çerçeve temel alınarak ana hipotez ve alt hipotezlerin test edilebilmesi için anket formunda yer alan ölçekler ve tanımlamaya yönelik sorular geliştirilmiştir.

Tarama (survey) modeline dayalı anket tekniğinin kullanıldığı çalışmada söz konusu anket iki bölümden oluşmaktadır (Ek 76). İlk bölümde, katılımcının sosyo-demografik özelliklerini öğrenebilmek amacıyla Kişisel Bilgi Formu, ikinci bölümünde “*geleneksel veya modern tarzda, dinî yorumlara yönelik tutum ölçeği*” bulunmaktadır. Birinci bölümde katılımcının demografik özellikleri (cinsiyet, yaş, medeni hâl, mezun olunan okul, ailenin eğitim durumu) ile namaz, oruç, tasadduk, hac ve umre gibi ibadetleri yapma durumu başta olmak üzere toplam 59 adet soru yer alırken, ikinci kısımda katılımcının anketteki yargı ifadelerine hangi seviyede katıldığını ölçen sorular yer almaktadır. Bu ölçek dört boyutlu bir yapıya sahiptir ve toplam 37 soru maddesinden oluşmaktadır. Çağdaş İslami yorumlara yönelik tutum maddeleri ile geleneksel İslami yorumlara yönelik tutum maddelerinin yer aldığı ölçekte, maddelerden 18’i olumlu 19’u olumsuz olarak kodlanmıştır. Kesinlikle Katılmıyorum, Katılmıyorum, Fikrim Yok, Katılıyorum, Kesinlikle Katılıyorum arasında değişen Beşli Likert Tipi Ölçek kullanılmıştır. Kesinlikle katılıyorsa, karşılığı olarak (5) rakamı; katılıyorsa (4); fikri yoksa (3); katılmıyorsa (2); kesinlikle katılmıyorsa (1) rakamı verilmiştir. Geleneksel veya modern tarzda, dinî yorumlara

¹⁶ Ali Akdoğan, **Din Sosyolojisi**, 2. Baskı, Ensar Yayınları, İstanbul, 2019, s. 67

¹⁷ Ünver Günay, **Din Sosyolojisi**, İnsan Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2001, s. 67

yönelik tutum ölçeğinde belirtilen boyutlar ve alt boyutlarla ilgili soruların dağılımları Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4. Geleneksel veya modern tarzda, dinî yorumlara yönelik tutum ölçeği alt boyutları ve madde numaraları

Tutum ölçeği alt boyutları ve madde numaraları		
	Dinî Tutum Alt Boyutları	Soruların Madde Numaraları
1	İnanç Boyutu	1, 2, 3, 4. Sorular
2	Dinî Pratikler ve İbadetler Boyutu	5-11. sorular İbadetler alt boyutu; 12- 14. sorular Dinî Törenlere Katılma alt boyutu hakkındadır.
3	Bilgi Boyutu	15-20 sorular Dinî Tutumlar alt boyutu; 21-25 sorular Dinî Görüşler alt boyutu hakkındadır.
4	Dinî Toplumsal Etkisi	26-31 sorular Aile ve Evlilik alt boyutu; 32. soru Eğitim alt boyutu; 33-36. sorular Politika alt boyutu ve 37. soru Ekonomi alt boyutu hakkındadır.

Yüksek din öğretimi mezunlarının din anlayışlarını belirlemek maksadıyla herhangi bir ölçek temel alınmamış, daha önce yapılan birtakım çalışmalarda uygulanmış ölçeklerin ilgili bazı maddeleri kullanılmıştır. Anketin hazırlanması aşamasında araştırma konusu ile ilgili literatür taranmış, Kişisel Bilgi Formunda yer alan sorular din sosyolojisi alanında bugüne kadar yapılmış dindarlık ve dinî hayat temalı çalışmalarda yer alan sorulardan da istifade edilerek, araştırma amaçlarına uygun olarak yeniden oluşturulmuştur. Geleneksel veya modern tarzda, dinî yorumlara yönelik tutum ölçeği ile ilgili soruların hazırlanmasında başta Ali Coşkun’un “Sosyal Değişme ve Dinî Normlar” kitabında yer alan anket soruları (İslam’ın çağdaş yorumlarına karşı halkın tutumunun ve deneklerin dindarlık durumlarıyla İslam’ın çağdaş yaklaşımları arasındaki ilişkilerin ölçüldüğü sorular) tetkik edilmiş, konumuzla ilgili olan maddelerin bir kısmı yeniden ifadelendirilerek beşli ölçek sorusuna dönüştürülmüştür. Yine Adem Akarsu’nun “İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Cemaat Algılarının Dünya Görüşlerine Etkisi” isimli doktora tezindeki anket formları incelenmiş 75 sorudan oluşan anketteki birtakım sorulardan istifade edilmiştir. Ayrıca dinî tutum ölçeğinin hazırlanmasında DİB’in 2002

senesinde gerçekleştirdiği Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısında¹⁸ yer alan görüşlerden de yararlanılmıştır.

Tablo 5. Anket Formunun Hazırlanmasında Yararlanılan Kaynaklar

	Tez/Kitap	Araştırmacı/Yazar	Çalışma/Araştırma	Yer/Tarih
1	Kitap	Ali Coşkun	Sosyal Değişme ve Dinî Normlar	İstanbul,2002-Rağbet Yay.
2	Doktora Tezi	Adem Akarsu	İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Cemaat Algılarının Dünya Görüşlerine Etkisi	Ankara - 2015
3	Doktora Tezi	Şaban Yavuz	İlköğretim Okullarındaki Öğretmenlerin Dinî Yaşayışları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma “Konya Örneği”	Konya - 2019
4	Doktora Tezi	Fatih Yılmaz	Dindarlık ve Hoşgörü İlişkisi (Konya Merkez İlçelerinde Görev Yapan Öğretmenler Örneği)	Konya- 2019
5	Kitap(Ak.Tez)	Abdussamet Kaya	Medreselerde ve İlahiyat Fakültelerinde Din Anlayışları, Karşılaştırmalı Sosyolojik Bir Analiz	İstanbul-2018 Beyan Yay.
6	Kitap (Ak.Tez)	M. Emin Köktaş	Türkiye’de Dinî Hayat	İstanbul-2000 İşaret Yay.
7	Kitap (Ak.Tez)	Mustafa Arslan	Türk Popüler Dindarlığı	İstanbul-2004 Dem Yay.
8	Kitap(Araştır.)	Ali Çarkoğlu, Binnaz Toprak	Değişen Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset	İstanbul-2006 TESEV
9	Kitap(Araştır.)	KONDA	Gündelik Yaşamda Din, Laiklik ve Türban Araştırması	İstanbul-2007 Konda
10	Kitap	Bahattin Akşit, Recep Şentürk, Önder Küçükural, Kurtuluş Cengiz	Türkiye’de Dindarlık	İstanbul-2012 İletişim Yay.
11	Kitap(Ak.Tez)	Ahmet Onay	Dindarlık Etkileşim ve Değişim	İstanbul-2005 Dem Yay.
12	Kitap (Ak.Tez)	Ali Akdoğan	Sosyal Değişme ve Din	İstanbul-2004
13	Kitap (Ak.Tez)	Niyazi Akyüz	Gecekondularda Dinî Hayat ve Kentlileşme	Ankara-2007 Gündüz
14	Kitap	Ejder Okumuş	Gösterişçi Dindarlık	İstanbul-2017 Ark/Özgü Y.
15	Kitap(Araştır.)	DİB	Türkiye’de Dinî Hayat Araştırması	Ankara-2014 DİB Yay.

¹⁸ **Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı-I, 15-18 Mayıs 2002, İstanbul, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004**

Yüksek din öğretimi mezunlarının dindarlık biçimlerini ve dinî hayatını doğrudan ele alan bir çalışmaya rastlanılmamış olmasına rağmen birtakım araştırmalarda ilahiyat mezunu din görevlileri hakkında yapılmış tezlere rastlanmaktadır. Çalışmalarda çoğunlukla nicel, bir kısmında da nitel araştırma yönteminin kullanıldığı görülmüştür. Anket formları tarafımızca incelenen ve fikirsel düzeyde istifade edilen çalışmalar yukarıda tablo olarak verilmiştir.

Bilimsel yöntemler, yanıtı araştırılan soruya yanlış cevap bulma olasılığını bertaraf etmeyi amaçlar. Bu yüzden araştırmalarda güvenilirlik ve geçerlilik önemli iki unsur hâline gelmektedir. Bir ölçme aracında, ölçmek istenilen şeyi gerçekten ölçüp ölçmediğini ifade etmek için geçerlilik¹⁹; ölçülmek istenen şeyi tutarlı ve istikrarlı bir şekilde ölçmüş, benzeri şartlarda tekrar uygulandığında benzer neticelere ulaşılmış ise güvenilirlikten bahsedilir. Ölçeğin güvenilir olması elde edilen verilerinde güvenilir olması anlamına gelmektedir. Bir ölçeğin güvenilirliğini bozan şey random yani tesadüfî hatalardır. Bir ölçeğin güvenilirliğini ölçmedeki yaklaşımlardan biri test-yeniden test (test re test reliability) güvenilirliğidir. Bu yöntemle göre benzer anket formu iki ayrı zaman diliminde aynı örneklem üzerinde ve mümkün olduğunca aynı şartlar altında icra edilir. İki-dört hafta arasındaki periyotla tekrarlanan uygulamalar arasındaki korelasyon güvenilirliğin göstergesi olmaktadır. Bir diğer güvenilirlik yaklaşımı ise içsel tutarlılık analizidir. Bu yaklaşımın en yaygın kullanılan yöntemi ise Cronbach alfadır (Alfa katsayısı). Alfa değeri 0 ile 1 arasındadır ve araştırmalarda kabul edilebilir bir değer minimum 0.7 olması beklenir. İnceleme türü çalışmalarda bu değer 0,5 ‘e kadar olabileceği belirtilmiştir.²⁰

Araştırmacı tarafından derlenen “Geleneksel veya modern tarzda, dinî yorumlara yönelik tutum ölçeği” kırk yedi kişinin katılımıyla test tekrar test tekniği uygulanmış, birtakım ifadeler düzeltilmiş, birkaç soru çıkartılmış, normallik ve

¹⁹ Ural ve Kılıç, **Bilimsel Araştırma Süreci ve SPSS ile Veri Analizi**, s. 69

²⁰ Coşkun ve Diğerleri, **Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri, SPSS Uygulamalı**, s.130-134

güvenilirlik çalışmaları yapılmıştır. Araştırmanın güvenilirliği kabul edebilir değer olan 0,7'nin üstüne çıkarak 0.730 olarak gerçekleşmiştir (Tablo 7). Böylece son şeklini alan anket uygulamaya konmuştur.

Tablo 6. Normallik Testi Sonuçları

Tests of Normality						
	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
	Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.
Toplaml puan	,099	47	,200*	,961	47	,121

Tablo 7. Güvenilirlik Testi Sonuçları

Reliability Statistics	
Cronbach's Alpha	N of Items
,730	55

Uygulama; verilerin toplanmasında kullanılacak anket, etik kurul onayından sonra kartopu yöntemi ile Türkiye genelinde 1145 yüksek dini öğretim mezunu tarafından doldurulmuştur. Bunlardan 1083 değerlendirmeye alınarak analizi yapılmıştır.

Veri analizinde kullanılan istatistiksel işlemler, ölçeğin tipi ve araştırma hipotezleri dikkate alınarak seçilmiştir. Tüm ölçeklerden toplanan verilerin öncelikle normal dağılıma sahip olup olmadıklarına bakılmış, ayrıca dağılımların homojen olup olmadıkları tespit edilmiştir. Verilerin normal dağılım sergiledikleri ve homojen oldukları bulguladıktan sonra parametrik ve nonparametrik testlerden yararlanılmıştır. Araştırmada ikili karşılaştırma gruplarında Bağımsız Gruplar için t-Testi, üçlü karşılaştırma gruplarında ise Tek Yönlü ANOVA yürütülmüştür. Anlamlı fark elde edilen analizler sonucunda farkın kaynağını incelemek için Tukey çoklu karşılaştırma analizi yürütülmüştür ve ortalama $\pm$ standart sapma değerleri rapor edilmiştir. Ayrıca veri seti normallik sayıltısını karşılarsa da gruplardaki birey sayıları arasında dengeli bir dağılım olmadığı durumlarda ise parametrik olmayan testlerden biri olan Kruskal-Wallis H yürütülmüştür. Anlamlı fark elde edilen analizler sonucunda Mann-Whitney U kullanılmıştır ve karşılaştırma gruplarında, sıra ortalaması değerlerine yer verilmiştir. Ayrıca bazı değişkenler arasındaki ilişkileri incelemek amacıyla Pearson korelasyon katsayısı kullanılmıştır. Analiz sonuçları için anlamlılık düzeyi $< .05$ olarak belirlenmiştir.

Değerlendirme yapılırken ölçeğin alt boyutlarından alınan toplam puanlar üzerinden analiz yapılmıştır. Dindarlığın boyutları olan inanç, ibadet, bilgi ve etki boyutlarından alınan en düşük puan 1 iken en yüksek puan 5'tir.

Bütün bu istatistiksel analizler bilgisayar ortamında SPSS 25 (IBM Corp. Released 2017. IBM SPSS Statistics for Windows, Version 25.0. Armonk, NY: IBM Corp.) programı aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TEORİK ÇERÇEVE

1.1. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1.1. Din ve Dindarlık

1.1.1.1. Din Kavramı

Din kelimesinin etimolojisine ilişkin söz söyleyen dil âlimlerinin, onun Arapça "deyn" kökünden geldiği ve mastar veya isim olduğu konusunda genel kabulleri vardır.²¹ Benzer bir genellemeyi dinin tanımı konusunda yapmak oldukça

²¹ Etimolojik ve semantik olarak din kelimesinin "de-ye-ne" veya "dane" kökünden geldiği ve üç çeşit kaynağa dayalı olarak farklı manalara geldiğine ilişkin yorum için bkz, Günay, **Din Sosyolojisi**, s. 192, Aynı zamanda din kelimesinin "İtaat" ve "ceza" başta olmak üzere örf, âdet, İslâm, inkıyat, zül, galibiyet, hâkimiyet, hesap, mülkiyet, saltanat, ferman, hüküm, makbul ibadet, şeriat, millet anlamlarına geldiği de belirtilmiştir. Bkz. Günay Tümer, "Din", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1994, C. 9, ss. 345-349. Ödev-borç, yargı, yönetme-yönetilme, tapınma, itaat, yol, İslâm, tevhit, şeriat, âdet, hudûd, hesap, ceza, millet anlamlarında Kur'an tarafından doksan iki yerde kullanılmıştır. Kur'an-ı Kerim'de din kelimesinin kullanımına ilişkin birkaç ayet örneği için bkz; Kafirun, 109/1- 6, Zümer, 39/11, Yunus, 10/104, Al-i İmran, 3/19, 73, Maide, 5/3, Bakara, 2/112, Al-i İmran, 3/19, 85, Nisa, 4/125, Maide, 3/42, Şura, 42/13, Rum, 30/39, Din karşılığı olarak batıda, Latince "religio" sözcüğünden türetilen ve "bağlanma, bir işin tekrar tekrar ve dikkatlice yapılması" anlamına gelen kelime kullanılmıştır. Bkz. Mustafa Aydın, **Güncel Kültürde Temel Kavramlar**, 2. Baskı, Açılım Kitap Yayınları, İstanbul, 2013, s. 118. Latince de religare'den religio bağlanmak ve cemaat anlamlarına gelmektedir. A. Adnan Adıvar kelimenin "hürmetle kendini toplamak" anlamına gelen "religare" mastarından geldiğini belirtmektedir. Detaylı bilgi için bkz; Jean Chevalier, "Din fenomeni" **Din Fenomeni**, Çev. Mehmet Aydın, 3.baskı, Din Bilimleri Yayınları, Konya, 2000, Ss. 3-48; Yümnü Sezen, **Sosyolojik Açıdan Din, Dinin Sosyal Müesseseler Üzerindeki Tesirleri**, İfav Yayınları, İstanbul, 1988, s.7; Hüseyin Bal, **Din Sosyolojisi, Din Olgusu, Dinî Gruplar, Yöntem**, Sentez Yayınları, İstanbul, 2014, s. 47; Tümer, **a.g.m.**, ss. 345-349; Günay, **Din Sosyolojisi**, s. 193; Bal, **Din Sosyolojisi, Din Olgusu, Dinî Gruplar, Yöntem**, s. 47. Arapça ve Latincenin yanı sıra Ârâmî-İbrânî dilinde de din kelimesini çağrıştıran ve "hüküm" anlamında kullanılan sözcüklere rastlanmaktadır. Örneğin Arapça'daki "deyyân" kelimesinde olduğu gibi Ârâmîce-İbrânîce'deki "daino" sözcüğü de "hüküm sahibi" anlamına gelmektedir. Hatta İbrânî-Ârâmî dilindeki din ile (hüküm) Arapça orijinli "deyn" in anlamları örtüşmektedir. Semantik bakımdan "belirli bir sürede ödenmesi lüzumlu borç" anlamındaki "deyn" sözcüğü zamanla "örf, âdet" karşılığında kullanılan din şeklini almış, ilerleyen dönemde de "Allah'ın hükmü ve yönetimi" anlamlarına dönüşmüştür. Bkz. L. Gardet'ten aktaran Tümer, **a.g.m.**, s. 345-349. Din kelimesinin etimolojisine dair yukarıda zikredilen yaklaşımlara ilaveten Hinduizm'in kutsal dili Sanskritçe'de, Budizm'in kutsal dili Pali dilinde, Pehlevî dilinde, Eski Yunanca da Çin dilinde Japoncada kısaca her bir kültürün din sözcüğünü ifade etmek için kullandığı kelimelerde ortak anlamlar bulunmaktadır. "Yol, âdet, bağ, inanç, kulluk" sözcükleri

zordur. Zira din, kutsala yapılan vurguların ayrışması nedeniyle özgül tanımlamalara tabi tutulmuş, birbirinden farklılaşan yaklaşımlar sebebiyle de dinin psikolojik, ontolojik ve sosyolojik yönlerini baz alan çok farklı tarifler ortaya çıkmıştır. Sonuçta ise ortada üzerinde uzlaşılan bir din tarifi bulunmamaktadır.²²

İslam bilginlerine ait din tanımları farklılık arz etmekle birlikte akıl sahiplerini muhatap alması, kişilerin özgür iradeleriyle tercih ediyor olmaları, Hz. Peygamberin bildirimde bulunmuş olması, dünya ve ahirette mutluluğa götürmesi (salah-felah) ve ilahi kanun niteliği taşıması şeklindeki vurgular ön plana çıkmaktadır. Klasik din tariflerinde yer alan temel yaklaşımların orijinal bir örneği M. Hamdi Yazır'ın din tanımlamasında görülmektedir. O dini; “Akıl sahiplerini kendi güzel arzuları ile bizzat iyilikleri yapmaya sevk eden bir ilahi nizamdır. İman ve amel konusu olarak akla ve irade hürriyetine teklif edilecek hak ve iyilik kanunlarının toplamıdır ki buna millet ve şariat da denilir.”²³ şeklinde tarif etmiştir.²⁴

Din olgusunun maddi, manevi, bireysel ve toplumsal alanı kuşatan yönlerini ifade edebilecek kapsayıcı bir tanım geliştirme çabaları pek çok etnolog, antropolog ve sosyolog tarafından gerçekleştirilmiş ve evrensel düzeyde sayısız tanım yapılmıştır.²⁵ “Birkaç saat içinde yüzlerce din tarifi toplanabilir.” diyen J. Milton Yinger'in ifadesindeki²⁶ din tanımlamalarının çokluğu oldukça dikkat çekicidir.

etrafında şekillenen bu anlam paydaşı, din fenomeninin dünya toplumları tarafından benzer sözcük içerikleri içinde tasavvur edildiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bkz. Mustafa Aydın, **Sistematik Din Sosyolojisi**, 2. Baskı, Açılım Kitap Yayınları, İstanbul, 2016, s. 35, Tümer, **a.g.m.**, s. 345-349.

²² İzzet Er, **Din Sosyolojisi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1998, s. 3- 4

²³ “Akıl sahiplerini hüsn-i ihtiyarlarıyla bizzat hayır ve nimete sevkeden bir vaz‘-ı ilâhî, şariat ve millet, beşerin ihtiyarî fiillerinin hayır ve saadet gayesine doğru cereyanını temin eden bir yol, bir kanun, bir âmil-i ma‘nevî”

²⁴ M. Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, Sadeleştirenler. İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bolelli, Abdullah Yücel, Azim Yayınları, İstanbul, 199, C. 1., s. 92-98.

²⁵ Etnolog, antropolog, dinler tarihçileri ve sosyologların din tarifleri üzerine zengin bir içerik için bakınız; Günay, **a.g.e.**, Ss.196-204; Necdet Subaşı, **Din Sosyolojisi**, Dem yayınları, İstanbul, 2014, ss. 20-27; Mehmet Taplamacıoğlu, **Din Sosyolojisi**, AÜ. Basımevi, Ankara, 1963, ss. 69-78

²⁶ Kemalettin Taş, “Dinin Sosyolojik Tanımı Problemi Üzerine Bir Değerlendirme”, **Dinî Araştırmalar**, Mayıs-Ağustos 2003, C.6, S.16, ss. 199-205.

(Dinin özü ve kaynağı ile ilgili belli başlı tanımlar Ek 1. de tablo halinde gösterilmiştir.)²⁷

Aşkın, kutsal, tabiatüstü ve ilahi gibi özü ve içeriği açısından yapılan tariflere özsel tanımlar (substantive/essentialist) denmektedir. Dinin özü ile ilintili yapılan tariflerin merkezinde yer alan “kutsal” kavramı aynı zamanda dinin kökeniyle ilgili yaklaşımlarında da temel bir kavramdır.²⁸ Diğer taraftan bireysel tecrübe “kutsalın tecrübesi” olarak “tanrı/kutsal ile insan arasındaki içre bir rabıta” şeklinde kalması imkânsızdır. İnsani deneyimler çoğu zaman ferdin üstünde objektif ve sosyal karakteriyle görünür hâle gelirler. Bundan dolayıdır ki sübjektif tecrübeler/inançlar, dışa yansımak suretiyle insanın yapıp etmelerine yön veren ve anlayış, duygu, tutum ve davranışlar olarak sosyo-ekonomik ve kültürel hayatı derinden etkileyen, adına din denilen olgusal gerçeklikler olarak vücut bulurlar.²⁹ Bu durumda da yaşanan dünyaya ait yapıp etmelerin istikrarlı hâle gelmesi ve üzerinde uzlaşılan ortak değerlerin genel kabulünün sürekliliği konusunda dinin fonksiyonelliği ortaya çıkmaktadır.

Din aynı zamanda kurumları vasıtasıyla ahlaki değer ve prensiplerin temelini oluşturarak sosyal politığın teşvik veya önlenmesi işlevini yerine getirir. Grup bağlılığı, dayanışması ve değerler sistemi oluşturan din, törenler ve normlar vasıtasıyla bunu gerçekleştirirken aynı zamanda insanı gerilimler ve risklerden de korumuş olur.³⁰

Ortaçağ Avrupa’sında ve -hilafeti ele aldıktan sonra- Osmanlıda olduğu gibi dinî elitlerin, liderliklerinin yanında otoriteyi dinî kurumlar vasıtasıyla kuvvetlendiren işlevlerini, dinin yönetim fonksiyonu olarak ifade etmek mümkündür. İki yönlü gelişen bu güç paylaşımında politik erk, din aracı ile “aşkın-karizmatik” bir legallik üretirken, din adamları da otoriteyi meşrulaştıran bir çizgide yer almaktaydılar. Dinin yukarıda belirtilen fonksiyonlarına ilaveten serbest zaman, seyahat ve dinlenme, doğum günleri,

²⁷ Ayrıca geçmiş ve güncel din tanımlarına ilişkin bir tablo için bkz. Brian J. Zinnbauer, Kenneth I. Pargament, “Dindarlık ve Maneviyat”, **Din ve Maneviyat Psikolojisi**, Derleyen Raymond F. Paloutzian, Crystal L. Park, Çev. Sevdener Düzgüner, phoenix, Ankara, 2013, ss. 61-102, s. 64

²⁸ Akdoğan, **Din Sosyolojisi**, s. 30

²⁹ Kurt, **Din Sosyolojisi**, s. 45-46

³⁰ Aslantürk, **Din Sosyolojisi, Din Sosyolojisinin Nedirliği, Konu, Metodoloji, Tarihçe, Teoriler**, s. 33-34

anma törenleri, mistik toplantılar, kutsal mekânların ziyaret edilmesi, dinî fuarlar, mabetler, dinî müzik ve resim sanatları gibi dinî nitelikli ve dinî tesirindeki toplumsal eylemler zikredilebilir.³¹

Dinî belirtilen fonksiyonları üzerinden sosyolojinin doğuş döneminde pek çok sosyolog pragmatist bir tutumla dini, kişilere verdiği destek, güç, rahatlama, güven, faydalılık, sosyalleştirme ve saldırganlıkları nötralize etme kriterleri üzerinden değerlendirerek sosyal bir gereklilik olarak görmekteydi. Kökleri Durkheim'a kadar uzanan, T. Parson ve R.K. Merton gibi sosyologların kuramcısı olduğu yapısal işlevselci yaklaşımda din, sosyal düzen, sosyal değişme, sosyal bütünleşme ve çatışma düzleminde ele alınarak toplumsal katkısı üzerinde durulmuş, nihayetinde dini pragmatik işlevleri açısından ele alındığından dolayı indirgemeci bir eğilim içinde olunmuştur. Bu yaklaşımda din olumlu işlevleri kadar olumsuz işlevleri açısından da ele alınmaktadır. Dine fonksiyonları/işlevleri açısından bakan bu yaklaşım dinî içinde var olanları ihmal ettiğinden dolayı kuşatıcı bulunmamaktadır.³² (Dinin sosyal boyutuyla ve ilahi kaynakla ilgili tanımlarını içeren tablo için bkz. Ek 2.)

1.1.1.2. Bir Olgu Olarak Dindarlık

Dindarlık (religiosity) ifadesinin³³ üzerinde temellendiği kavram “din”dir. Din kavramının tanımlamasındaki zenginlik ve çeşitlilik doğal olarak dindarlık

³¹ Aslantürk, **Din Sosyolojisi, Din Sosyolojisinin Nedirliği, Konu, Metodoloji, Tarihçe, Teoriler**, s. 34-35

³² Kurt, **Din Sosyolojisi**, s. 46-47

³³ Dindarlık ile maneviyat (spirituality) bazen eş anlamlı kullanılmakta bazen de aralarında mühim farklılıklar olduğu belirtilmektedir. Belirli bir dinî geleneğin içinde şekillenen dinî hayata dindarlık; bireysel inanç ve bağlılıklara ise maneviyat denmektedir. Başka bir anlatımla, ibadetleri şekil şartlarına, vakitlerine ve belirlenmiş kurallarına uygun bir biçimde yerine getirme, ibadethanelere gitme, dinî organizasyonlara iştirak etme, dualar okuma vb. kutsal olanın belli bir gelenek kapsamında dış dünyada tecrübe edilmesi “dindarlık” olarak kabul edilebilir. İçsel ve bireysel bağlılığı belirten hissiyat ve düşünceler, serbest biçimde gerçekleştirilen dualar, kurumsal dinî temeli bulunmayan halk inançları ise daha çok “maneviyat” kapsamındadır. Böylece dindarlık, kişinin geleneksel-kurumsal yapıya ilişkin gözlenen davranışlarıyla bağlantılıyken, maneviyat gözlem haricindeki yaşantıları ifade etmektedir. Fakat bu tür bir ayrımı genelleştirmek doğrudan değildir. Zira dindarlık, kurumsal ve geleneksel dine bireysel olarak bağlanmayı ifade ettiğine göre içinde belli miktarda maneviyatı barındırmaktadır. Aynı zamanda maneviyatın kapsamının dindarlardan daha geniş olduğunu belirtmek gerekir. Bkz. Asım Yapıcı, “Türk Toplumunda

tanımlama ve yaklaşımlarına da yansımış görünmektedir. Din kavramı gibi dindarlık kavramının da- gerek kişiden kişiye değişen tanımının olması ve gerekse değişik disiplinlerin kavramı farklı paradigmalara izah ediyor olmaları sebebiyle- açıklanabilirliği zorlu hâle gelmektedir. Dindarlığı, din bilimleri; inanç olarak, psikoloji; birey yaşantılarına etki, dinî bağlılığın boyutları, kutsallık ve dinî saygı olarak, sosyoloji ise; dinin toplumsal fonksiyonu ve dinî kurum, grup /cemaatlere aidiyet çerçevesinde ele almaktadır.³⁴ Bu durum disiplinler arası içeriğinden dolayı dindarlık tanımının da kolay olmayacağını göstermektedir. Sosyologlar dindarlığın tanımlanması konusunda iki yaklaşım içinde olmuşlardır. Bunlar *dinî grup üyeliği* ve *bireysel tutumlardaki dinî farklılaşma*dır. Birinci yaklaşımın odağında, bireylerin dinî organizasyonlar veya gruplarla bağlantıları yer alır. Bu yaklaşımı hareket noktası kabul edenler, insanların tutum ve davranışlarındaki ayrışmaları, dinî grupla ilişkilerine göre değerlendirirler. Bu durumda dindarlıktan çok, dinî grupları merkeze alma söz konusudur. İkinci yaklaşımda ise bireysel özellikler, eğilimler aracılığıyla dindarlık tanımlanır.³⁵

Dindarlık, benimsenen dinî inancın bireysel anlamda değerli kılınarak içselleştirilmesi, kıymet atfedilen dinin gereklerine de sadakati içeren koşulsuz bir kabulleniş olmaktadır. Başka bir deyişle dindarlık, kişinin inanç-amel çizgisinde ortaya serdiği dinî tutum, tecrübe ve uygulama biçimini ve benimsediği/inandığı dinin gerekleri doğrultusunda yaşamayı ifade eden bir olgudur.³⁶ Burada din, bir

Cinsiyete Göre Dindarlık Farklılaşması: Bir Meta-Analiz Denemesi” **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2012, S. 17/2, ss. 1-34. s. 3

³⁴ Yahya Turan, **Kişilik ve Dindarlık**, Ensar yayınları, İstanbul, 2017, s. 109. İngilizcede religious commitment, religious involvement, religiosity, religiousness şeklinde ifade edilen dindarlık kavramı Türkçede din, dindar ve dindarlık temeli üzerinden anlam kazanır. Arapça “*din*” sözcüğüne Farsça “*dar*” ekinin eklenmesi suretiyle oluşturulan birleşik sıfat olan “dindar” kelimesine “lık” eki ilave edilerek “dindarlık” kavramına ulaşılmış olur. Türkçe sözlükte, dindar: “*Din’in emrettiklerini yapan, yasakladıklarından kaçınan kimse, mütedeyyin*”, “*Din inancı güçlü, din kurallarına bağlı (kimse)*”; dindarlık ise; “*Din’in yapılmasını emrettiklerini yapma, yasaklarından kaçınma hâli, tedeyyin*”, “*Dindar olma durumu*” olarak geçmektedir. Bkz. <https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce/religion>. D. Mehmet Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük**, 11.baskı, İz yayınları, Ankara, 1996, s. 284; **Türk Dil Kurumu Sözlükleri**, <https://sozluk.gov.tr/>

³⁵ Hakkı Kardeşin, “Din Sosyolojisinde Dindarlığın Ölçülmesi Problemi Üzerine Bir Araştırma”, **AÜİFD XLIX** (2008), S. I, ss. 191-200

³⁶ Hayati Hökelekli, **Din Psikolojisine Giriş**, 4. Baskı, Dem Yayınları, İstanbul, 2015, s. 43; Ejder Okumuş, **Gösterişçi Dindarlık**, Ark/Özgü Yayınları, İstanbul, 2017, s. 38; Hayati Hökelekli, “Din,

sisteme işaret ederken; dindarlık, din müntesibinin tecrübelerini, dinî motivasyonla yaptığı her çeşit ibadet ve ahlakî davranışları içine almaktadır.³⁷ Dolayısıyla dindarlık, içselleştirilen dininin inanç, ilke, pratik ve sembollerinin insanın tutum ve davranışlarına yansması olarak ta anlaşılabilir.³⁸ Bu içselleştirme düzeyi kişiden kişiye farklılık gösterdiği için dindarlık, aynı zamanda bireyin dini kabulleniş derecesini de belirten bir kavram olmaktadır.³⁹ Dindarlık tariflerinde yer alan unsurlar çoğunlukla aynıdır ve kişinin dinî tutum ve davranışlarının gündelik hayatındaki yansımalarına vurgu yapmaktadır. “*Sonuçta dindarlık, dinseliliğin öznel dünyasında kullanılan bir kavramdır ve bireyin dinsel yapıyla kurduğu bağlılık düzeyinin sübjektif ifadesi olmaktadır.*”⁴⁰ (Sosyal bilimcilerin dindarlığı tanımlamaya yönelik ifadelerini içeren tablo için bkz. Ek 3.)

1.1.1.3. Dindarlığın Boyutları

Din sosyal bir gerçeklik olarak insan yaşantısının hangi yönlerini ne düzeyde etkilemiştir sorunsalı, dindarlığın boyutları üzerine odaklanmayı sağlamıştır.⁴¹ Bunun neticesinde birtakım ölçütler kullanılarak dindarlık ve boyutları ele alınmış, elde edilen verilerden hareketle de tipleştirmelere gidilmiştir.

Dünya dinlerinin çeşitliliğine ve mensuplarından beklentilerinin farklılığına rağmen dindarlığın görünüşleri açısından genelde Glock ve Stark’ın çalışmalarındaki boyutlara benzer bir zeminde, dinlerin ortak yönlerinin belirginleştiği söylenebilir. İslam dini açısından da bu ortak dindarlık görünümü geçerlidir. Zira İslamiyet’te inanç boyutu, İslam’ın amentüsü/iman esasları içinde toplanmışken, ibadet boyutu, beden, mal ve hem beden hem de mal ile yapılan

Dindarlık ve Boyutları”, **Anadolu Üniversitesi Ön Lisans Programı Din Psikolojisi**, Ed., Hayati Hökelekli, Anadolu Üniversitesi Web-Ofset, Eskişehir, 2010, ss. 24-44, s. 31

³⁷ Adem Şahin, “Ergenlerde Dindarlık ve Empati”, **Marife Dergisi**, Yıl:8, Sayı:1 Bahar, ss. 149-166. s. 150

³⁸ Hasan Arslan, “Dindarlık Boyutları, Algıları ve Uygulamaları”, **Hikmet Yurdu Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, Ocak – Haziran 2011, Yıl: 4, C. 4, S. 7, ss. 39 – 61, s. 40

³⁹ Hüseyin Peker, “Kur’an’a Göre Dindarlığın Boyutları”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 12 (2), ss. 41-49, s. 42; Ali Köse, Ali Ayten, **Din Psikolojisi**, 10. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, s. 111-112

⁴⁰ Necdet Subaşı, “Türk(İye) Dindarlığı: Yeni Tipolojiler”, **İslamiyat V**, (2002), Sayı 4, ss. 17-40, s. 24.

⁴¹ Turan, **Kişilik ve Dindarlık**, s. 114

namaz, oruç, hac, zekât ve kurban gibi ibadetler biçiminde bir ayrıma tekabül etmektedir. Korku, vecd, huşu ve mutluluk temelinde temayüz eden duygusal yönelim ise ortalama bir Müslüman'ın zihinsel ve dinsel anlam dünyasında tecrübî bir boyuta işaret etmektedir. Aynı zamanda bu yönelimin mistik, tasavvufî dindarlıkla bağlantılı olması dinî hayatın tecrübe boyutunun İslam dinindeki konumuna da bir işarettir. Bilgi boyutu içinde Kur'an-ı Kerim'i okuma, ibadetleri yerine getirmek için yeterli bilgiye sahip olma, gündelik dinî hayatla ilgili muhtemel problemlerin çözümünde başvurulacak bilgi kaynakları gibi hususlar yer almaktadır. Diğer yandan aile, eğitim, ekonomi, siyaset ve boş zamanlar gibi sosyal hayatta dinin dünyevi etkilerini ifade eden toplumsal etkiler boyutunun, İslamiyet açısından da çok önemli bir etkileşim zeminine işaret ettiği bilinmektedir.⁴² Aynı zamanda bu etkiler boyutunun, İslam kültüründe *iman*, *ibadet* ve *ahlak* olmak üzere üç boyutla ele alınan dindarlığın, bireysel ve toplumsal değerleri kapsayan "*ahlak*" boyutuyla da örtüştüğü söylenebilir.⁴³

Dinin *enlemsel (genişlemesine/kesitsel)* boyutları içinde yer alan ve Glock ve Stark'ın çalışmalarında dinî hayatın biri diğerini bütünleyen beş ayrı boyutu⁴⁴ aşağıdaki gibi ele alınmıştır.

1.1.1.3.1. Dinî İnanç Boyutu (The Ideological Dimension)

İdeolojik boyut olarak da bilinen bu kategori, bir tür tanrıya yönelik bağlanma durumuna ve dinî hayatın çekirdeğini oluşturan inanç temeline dayanır. Burada dinî inanmayı gerçekleştiren dindar insan (mü'min), kendisini ilahi varlığa bağlayan ve onunla irtibata geçiren inançları sebebiyle, güven, kalbi huzur ve tatmin içinde bulunmaktadır.⁴⁵ Esasen bir tanrıya inanma temelinde şekillenen, kabul ve tasdik⁴⁶ de

⁴² Celaleddin Çelik, "Değişkenler ve Boyutlar Bağlamında Türk Toplumunda Dinî Hayatın İncelenmesi" **Bilimname** 1, 2003/1, ss. 153-174, s. 159

⁴³ Asım Yapıcı, Yusuf Emre, "Türkiye Göçmeni ve Yerli Kıbrıslılarda Dindarlık: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Örneği", **Dinî Araştırmalar**, Temmuz - Aralık 2015, C. 18, S. 47, ss. 9- 35, s.12

⁴⁴ Rıza Altun, "Dindarlık ve Depresyon İlişkisi", **International Journal of Humanities and Education**, 2015, C.1, S.1, ss. 15-42, s. 26

⁴⁵ Hayati Hökelekli, **Din Psikolojisi**, Ankara, 2017, Türkiye diyanet vakfı yayınları, s.74, 156

bütün bir inanç sistemini içine alan dinin inanç boyutu, tüm dinî geleneklerde merkezî bir konumdadır. İnançların içeriği dinden dine veya aynı dinin içinde çeşitli gruplara göre farklılık gösterse de birey, dinin temel inanç esaslarını kabul etmek suretiyle, müntesibi olduğu din ile bağını maksimize etmektedir. Dinlerin özü olan inançlar, aynı zamanda o dinlerin kimliklerini de belirler. Dahası inançlar dinî öğreti ve anlayışlar için de bir kaynak, bir temel oluştururlar.⁴⁷ Bu anlamda tevhit inancı İslâm dininin en ayırt edici vasfı olurken, kelime-i tevhid ve kelime-i şahadet formülasyonu içinde söz konusu kimliğin şekillendirildiği görülmektedir. İslam'ın amentüsü içinde yer alan ve Allah'a, meleklerle, kitaplara, peygamberlere, ahiret gününe ve kadere inancı ifade eden iman esasları, İslam dininin tevhidî karakterinin temel öğelerini oluştururlar.⁴⁸

Dinî inanç boyutu temelde inancın anlam veya fonksiyonunun araştırılması üzerine oluşturulmuş bir kategoridir. Bireylerin belli inanç öğretilerine bağlılıklarına dair durumlar araştırıldığı gibi insanların olgusal olarak neye inandıkları da çalışmanın konusu olabilmektedir. Bu boyuta ilişkin geliştirilen ölçeklerde araştırma problemini, inanç konusunda çeşitli değişkenlere göre tezahür eden farklılaşmalar oluşturmaktadır.⁴⁹

1.1.1.3.2. Dinî İbadet/Davranış Boyutu (The Ritualistic Dimension)

Allah'a inancın ve bağlılığın sembolü olan bütün fiiller ibadet olarak anlaşılabilir. İbadet, özünde *itaat* nitelikli bir davranıştır. Aynı zamanda Allah'a bağımlılığın bilincinde olan insanın, şükran ve minnettarlıklarının da bir göstergesidir.⁵⁰ Bununla birlikte ibadetler, dinî nitelikli davranışlardır ve her din müntesiplerinden dinî davranışlarda bulunmasını ister. Kişi inandığı dini doktrin gereği, müntesibi olduğu dinin normlarına da- inancıyla tutarlı bir şekilde-

⁴⁶ İmanın kalbin tasdiki olduğunu gösteren ayet ve hadislerden bazıları için bkz. El-Maide 4/41; El-Ena'am 6/125; Buhârî, "İman", 15; Müslim, "İman", 82

⁴⁷ Altun, **Dindarlık ve Depresyon İlişkisi**, s. 27

⁴⁸ TDV, **İlmihal I, İman ve İbadetler**, Yedinci Baskı, İSAM, İstanbul, 2000, s. 81

⁴⁹ Çelik, **Değişkenler ve Boyutlar Bağlamında Türk Toplumunda Dinî Hayatın İncelenmesi**, s. 160-161

⁵⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, **Büyük İslam İlmihâli**, Sadeleştiren: Ali Fikri Yavuz, Bilmen Basım ve yayınevi, İstanbul, 1991, s. 48; Hökelekli, **Din Psikolojisi**, s. 233-234

davranışsal uyum göstermek zorundadır. Söz konusu dinî davranışlar, *dinî pratikler* adı altında değişik boyutlarıyla incelemeye tabi tutulur.⁵¹

İşte bireylerin duygu ve düşüncelerinden ziyade yapıp etmelerini içeren ritüalist (ayinsel) boyut, dinî pratikler olan ibadetler, ayinler, törenler, dualar, zikirler ve kıraatleri ele alarak konusu hâline getirir.⁵² Dini uygulamalar alanını objeleştiren bu boyuttan elde edilen veriler, dindarlık yaşantısının önemli göstergesi olan ibadetin, birey için ifade ettiği anlamların anlaşılmasını sağlamaktadır. Aynı zamanda bu veriler, bireysel veya cemaatle yerine getirilen dinî pratiklere katılımın düzeyine ilişkin bilgiler sunar ve katılma sıklığının değişkenlere göre gösterdiği farklılıkları da ortaya serer.⁵³

İslam dini söz konusu olduğunda, ibadet etmenin farz olduğunu, Allah'ın rızasına ve bağışlamasına ulaşmak için ibadetin bir mükellefiyet olduğunu belirtmek gerekir. Kişinin kurtuluşu (necat) ve mutluluğu ibadetle sürdürülebilir olmaktadır. Zira Allah felaha giden yolu ibadet olarak göstermektedir.⁵⁴ Aslında ibadetler, *Allah'ın rızasına erme* amacına ulaşabilmek için bir nevi basamak görevinde olan ritüellerdir. Bununla birlikte ibadetler, İslami yaşantıyı besleyen ve geliştiren bir öge olarak, Müslüman dindarlığın en önemli tezahürlerinden de biridir.⁵⁵

1.1.1.3.3. Dinî Duygu/Dinî Tecrübe Boyutu (The Experiential Dimension)

Her din mensubu, yüce kudretin mevcudiyetini aracısız olarak içinde hisseder ve bu durumdan sezgisel, duyusal ve algısal olarak etkilenir.⁵⁶ Bu ulvi gerçeğin öznel bilgisine ulaşan mümin İlahi varlığın üzerindeki tesiri neticesinde tanrısıyla iletişim

⁵¹ Turan, *Kişilik ve Dindarlık*, s. 117

⁵² Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 216

⁵³ Çelik, *Değişkenler ve Boyutlar Bağlamında Türk Toplumunda Dinî Hayatın İncelenmesi*, s. 162

⁵⁴ Arslan, *Dindarlık Boyutları, Algıları ve Uygulamaları*, s. 43

⁵⁵ Turan, *Kişilik ve Dindarlık*, s. 118

⁵⁶ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.74

sağladığı bazı duygular geliştirir.⁵⁷ Korku, vecd hâli ya da huşu ve mutluluk duyguları içinde dinî bir duyguyu tecrübe eder. Bütün bu subjektif, tecrübî nitelikli boyuta dinî tecrübe boyutu denmektedir.

Bu boyutun İslam'da daha çok mistik, tasavvufi dindarlıkla bağlantılı olarak ele alınması⁵⁸ eksik bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Zira ortalama bir Müslüman bireyin de gündelik hayatında, dinî tecrübelerle dayalı olarak anlamlılık ve amaçlılık üretmesi, olası bir durumdur. Modern zamanlarda dinin kurumsal ve kamusal temelleri nispeten aşınmış olsa da bireysel anlamda din, hayatı anlamlandırmaya yönelik varoluşsal sorunları çözmede, aşkın nitelikli bir meşrulaştırma ve anlamlandırma sistemi olarak fonksiyonel olmaya devam etmektedir.⁵⁹

1.1.1.3.4. Dinî Bilgi Boyutu (The Intellectual Dimension)

Her din mensubunun doğal olarak inanç, ibadet ve ahlaka yönelik dininin temel kurallarını bilmesi gerektiği düşünülür. Dinî bilgiye dayalı olarak inşa edilmiş dindarlık, dinin kutsal referans kaynaklarından bu epistemik temeli edinmek durumundadır. Tam da bu nedenle dindar bireyin temel inanç öğretilerini ve kutsal metinleri bilmesi söz konusu dindarlığın bilgi boyutunu oluşturur. İnanç az çok bilgi üzerine temellendiği için inançla bilgi arasında dolaysız bir ilişkiden bahsedilmektedir. Doğru bilgi, doğru inanç ve doğru davranış sıralamasında olduğu gibi bilgi, inanç ve davranışı güdüleyen bir işleve sahiptir.

Diğer taraftan dinî bilgi ancak inançla beraber kıymet ve fonksiyonellik kazanır; inançsız bir kimsenin bilgisi ne düzeyde olursa olsun, dindarlığının bir göstergesi olarak değerlendirilmez. Fakat bu inanç ve bilgi ilişkisine rağmen inanç, bilginin zorunlu sonucu değildir. Ayrıca sahip olunan her bilgi de doğrudan inançla

⁵⁷ Hasan Kayıklık, “Bireysel Dindarlığın Boyutları ve İnanç - Davranış Etkileşimi” **İslami Araştırmalar Dergisi**, 2006, C. 19, S. 3, ss. 491-499, s. 493

⁵⁸ Altun, **Dindarlık ve Depresyon İlişkisi**, s. 28

⁵⁹ Çelik, **Değişkenler ve Boyutlar Bağlamında Türk Toplumunda Dinî Hayatın İncelenmesi**, s. 164-165

neticelenmez. ⁶⁰ *İlim/amel* ilişkisi veya *ilmiyle amel olma* şeklinde yerleşik bir söyleme dönüştürülen motto da kazanılan bilginin(ilim) kuvveden fiile çıkarak eyleme (amel) dönüştürülmesinin gerekliliğine vurgu yapılmaktadır. Buradan hareketle bilgi-davranış ilişkisi bağlamında dinî hayatın bilgi boyutu ile ibadet boyutu arasında da bir ilişkiden söz etmek gerekecektir.

Dinî bilgi seviyesinin yüksekliği de kendi başına dindarlığın tam göstergesi olarak düşünülemez. Dini öğrenme isteği, bu istemin ne düzeyde önemsendiği, dinî bilgiyi öğrenmek için ayrılan zaman, verilen emek, dinin referans kaynaklarından bilgileri alma şekli ve dinî bilginin ediniminde başvurulmuş insan ve doküman kaynakları, bireyin dindarlığının ancak işareti olabilir. ⁶¹ Bu aşamada dinî bilgi boyutunun tam olarak anlaşılabilmesi için dinî bilgi ile bireyin inanç ve eylemlerinin bileşenlerini oluşturduğu dindarlığı bütünsel bir şekilde ele alma gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Örneğin kişi Kur'an-ı Kerim'den vahyî bilgileri öğrenirken aynı zamanda onu okuyarak ibadet etmiş olur. Bir taraftan da Allah'la kurduğu bu iletişimden haz almış, mutlu olmuştur. Vahyî bilgi; bilginin uygulamaya dönüştürülmesi, akabinde kazanılan feyiz (bereket ve mutluluk) duygusu, bu hissiyatın geliştirdiği kulluk bilinci ve bu bilincin inancı tahkim etmesi şeklindeki bu döngü dindarlığı salt bilgi ile değil çoklu boyutlarıyla ele alınmasının gerekliliğine ışık tutmaktadır.

1.1.1.3.5. Dinî Etki Boyutu (Consequential Dimension)

İnsanların dinî inanç, ibadet, tecrübe ve bilgilerinin, sosyal kurumlar olan aile, eğitim, iktisat, politika ve boş zamanlar üzerindeki etkileri, dinî etki boyutu içinde ele alınır. Sosyal kurumlar ve kültürel alanlarda dindarlığın bir sonucu olarak ortaya çıkan norm ve değerler, bireylerin zihniyet yapılarına ve dünya görüşlerine yansır. Dolayısıyla kişilerin zihniyet dünyaları, davranışları ve tutumlarını etkileyen dinî kurallar, dinî etki boyutunda ortaya çıkar. Gündelik hayatın dinî kurallar

⁶⁰ Kayıklık, *Bireysel Dindarlığın Boyutları ve İnanç - Davranış Etkileşimi*, s. 493; Çelik, *Değişkenler ve Boyutlar Bağlamında Türk Toplumunda Dinî Hayatın İncelenmesi*, s. 166

⁶¹ Altun, *Dindarlık ve Depresyon İlişkisi*, s. 29

çerçevesinde tanımlanmasını artıran gerekçe ise dinin toplumsal yapıyla bütünleşmesindeki gücünde saklıdır.⁶² Bu kategori ile bireyin; dinî inanç, ibadet, duygu ve bilgisinin seküler (dünyevi) neticeleri özetlenmiş olur. Dinî metinlerin sahip olunması gereken zihniyet ve yapılması gereken eylemlere yönelik öğretilerinin tezahür ettiği, insani fiillerin teolojik anlamının belirginleştiği boyutta burasıdır.⁶³ Kısaca dinî inanç, uygulama, tecrübe ve bilginin bireyin gündelik hayatı üzerine yaptığı etkileri içine alan bu boyut, dinin, bireyin tutum ve davranışlarına olan etkisine işaret etmektedir.⁶⁴

1.1.2. Dinî Otorite, İlahiyat(çı)lar ve Ortodoksi/Heterodoksi Dikotomisi

Yüksek din öğretimi mezunlarının dinî otorite tipleri açısından değerlendirilmesi, çalışmanın kavramsal ve kuramsal çerçevesi açısından önemli olduğu kadar, araştırmanın doğru temellendirilmesi açısından da önem arz etmektedir. Dolayısıyla bu bölümde otorite, dinî otorite, karizma, ilahiyat ve Ortodoksi-heterodoksi kavramlarının araştırma boyunca hangi anlamda kullanıldığı ve kuramsal temellerinin ne olduğu izah edilmeye çalışılacaktır.

1.1.2.1. Bir Kavram Olarak Karizma ve Dinî Otorite

Literatürde farklı tanımlamalarının⁶⁵ yapıldığı otorite kelimesi herhangi bir meselede diğerlerine oranla daha üstün bir güce sahip olma, bilgili, kültürlü, retorik

⁶² Çelik, **Değişkenler ve Boyutlar Bağlamında Türk Toplumunda Dinî Hayatın İncelenmesi**, s. 168

⁶³ Mehmet Erkol, “Türkiye’de Dinî Hayatı Anlamlandırmak: Dindarlık Olgusu ve Dindarlığın Ölçülmesi”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2015, C. 17, S. 2, ss. 131-161, s. 145

⁶⁴ Arslan, **Dindarlık Boyutları, Algıları ve Uygulamaları**, s. 45-46

⁶⁵ Türk Dil Kurumu sözlükleri ve Büyük Türkçe Sözlük’te otorite; 1. Yaptırma, yasak etme, emretme, itaat ettirme hakkı, gücü ve iktidarı, yetke, sulta, velayet. 2. Siyasi veya idari güç, nüfuz, salâhiyet 3. Sahasında kendini kabul ettirmiş, başarılı kimse şeklinde tanımlanmaktadır. Bkz. Türk Dil Kurumu Sözlükleri, **Otorite**, <https://sozluk.gov.tr/> (04.05.2020), Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük**, s. 868. Otorite, İngilizce author (yazar) ve authorize (yetki vermek, onaylamak) kelimelerinden türemiştir. Yazarlık ya da bir konuda yetkili olmaya, bir güce ve melekeye işaret eder. Arapçada; melik, malik, mülk kelimelerindeki *güç* vurgusu da bu anlamla örtüşmektedir. Bkz. Kurt, **Din Sosyolojisi**, s. 125. George Makdisi, güç ve otorite kavramlarının anlamca bir birinden farklılaştığını kaydeder. O, Jacques Maritain’den aktarımla, “*Güç*, sayesinde diğerlerini kendine itaate zorlayabileceğin kuvvettir. *Otorite* ise idare etme, hâkim olma, diğerleri tarafından dinlenip

gücü ve yeteneğine sahip olma anlamlarında da kullanılmaktadır.⁶⁶ Bu anlamları dikkate alındığında otoritenin devlet ricali, yasa koyucular, hâkimler, memurlar, öğretmenler, aydınlar, uzmanlar, anne-baba ve din adamları gibi her türden kişiliklere atfedilecek çeşitlilikte, bir anlamsal içeriğe sahip olduğu görülmektedir.⁶⁷

Max Weber'e göre meşru otoritenin -ideal tiplerini oluşturan- üç “meşruiyet” tipi vardır. Bunlar; “geleneksel otorite”, “karizmatik otorite” ve “yasal otorite” şeklinde sınıflandırılır.⁶⁸ *Geleneksel otorite* patrimonyal (saltanatçı) bir egemenlik türüdür ve insanlar konumlarını lidere olan bağlılıkları ve geleneklere olan uyumlarıyla elde ederler. Aynı zamanda bu kategori, kişisel ve resmi ilişkilerin iç içe geçtiği, otoritenin sınırlarının belirsiz olduğu ve görevde uzmanlaşmanın en alt düzeyde olduğu otorite tipidir. Geleneksel otoritenin meşruiyetini sağlayan şey ise geleneksel norm ve değerlerdir.

Hukuki veya *rasyonel* kavramlarıyla da ifade edilen *yasal otorite*, meşruiyetini uygun bir biçimde yapılan ve herkese eşit şekilde uygulanan yazılı kanunlardan alan hukuk devletidir. Bu otorite biçiminde, insanlar konumlarını bilgi ve deneyimleri vasıtasıyla elde ederler. İtaat ve uyum herkese eşit uygulanan kurallar sayesinde gerçekleşir. Kişisel ve resmi işlerin birbirinden ayrıldığı bu kategoride otoritenin sınırları net çizilmiştir. Aynı zamanda görevde uzmanlaşma yüksek düzeyde seyretmektedir.

Karizma, Yeni Ahid'in Yunancasından türetilmiştir ve “lütü ilâhînin ihsanı” yani “Tanrı vergisi” anlamına gelen bir kelimedir. Bahşedilmiş özelliklerle kişinin, kutsal güç ve yeteneklerle donanımlı hâle geldiği düşünülür. Olağanüstü niteliklerinin olduğuna inanılan bir kimsenin siyasal düzenine ve fikirlerine mutlak

itaat edilme hakkıdır. “ şeklinde tespitite bulunur. Detaylı bilgi için bkz. George Makdisi, “İslam Toplumunda Otorite”, Çev. İsmet Kayaoğlu, **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1997, C.7, S. 7, s. 109

⁶⁶ Recep Özkan, Bayram Polat, “Toplumsal Bir Değer Olarak Otorite”, **Authority As A Social Value, Zfw**, vol. 9, No. 3, 2017, ss. 109-125

⁶⁷ Hüseyin Bal, “Siyaset Teorisinde ‘Otorite’ Kavramı”, **Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic**, Winter, 2014, Ankara-Turkey Volume 9/2, ss. 247-255, s. 249

⁶⁸ Günay, **Din Sosyolojisi**, s. 261; Arslantürk, **Din Sosyolojisi, Din Sosyolojisinin Nedirliği, Konu, Metodoloji, Tarihçe, Teoriler**, s. 190; Kurt, **Din Sosyolojisi**, s. 126-127

anlamda bağıllık ve güven gösterilmesine *karizmatik otorite* denir. Peygamberlerde olduğu gibi karizmatik liderler kriz dönemlerinde, devrimci kimlikleriyle ortaya çıkarlar.⁶⁹ Karizmada, dinî tip temel olarak görülürken, aynı zamanda karizmatik nüfuzun ilahi kökenle ilişkilendirilen bağlantısı, bu otoriteyi meşru kılmaktadır. Karizmatik lider de otoritesini, ne idaresi altındaki toplumdan ne de bulunduğu “makam”dan alır. Karizmatik otorite özünde “şahsi” bir otoritedir.⁷⁰

Dinî otoritenin doğrudan karizmatik otorite ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Zira dinî otoriteyi kullanma yetkisini ellerinde bulunduranlar, bu yetkeyi, *şahsi* ve *fonksiyon* karizması⁷¹ çeşitliliği içinde kullanmaktadırlar.⁷² Otoriteye tabi olanlar ise, kendileri üzerinde tasarrufta bulunulmasına rıza göstermektedirler. Böylece karizma, kutsiyetin atfedilmesi neticesinde, kutsalla irtibat kurarak meşrulaşan dinî otoritenin temellerini oluşturmaktadır. Karizmatik özelliklere sahip olmak demek, aynı zamanda dinî otorite olarak kabul edilmek demektir. Bu dinsel otoriteler, peygamber, din kurucusu, rahip, veli, âlim, şeyh, seyyid ve şaman tipleriyle ifade edilirler. İki çeşit karizma biçimine göre, peygamber, din kurucusu ve şaman “şahsi” karizma, rahip, veli, alim, şeyh ve seyyid ise, “fonksiyon” karizması olarak kategorize edilir. Dinsel otoritelerin toplumsal işlevleri göz önüne alındığında 1. Rehberlik, yönlendirme, bilgi verme, 2. Hüküm verme, yargılama, arabuluculuk etme, 3. hastalıkları iyileştirme, şifa verme fonksiyonları ön plana çıkmaktadır. Başka bir ifadeyle dinî otorite, *üstaz*, *hâkim* ve *hekim* işlevlerine haiz kişilerden oluşmuş bir yetkeyi içerir.⁷³

Bu temellendirmeler ışığında bu araştırmanın objeleştirdiği kitle olan ilahiyatçıların, fonksiyon karizması içinde mütalaa edilen *âlim* karizmatik tipine

⁶⁹ Kurt, **Din Sosyolojisi**, s. 126-128; Recep Özkan, Bayram Polat, **Toplumsal Bir Değer Olarak Otorite**, s. 113

⁷⁰ Abdullah Özbolat, “Toplumsal Fonksiyonları Bağlamında Dinî Otorite: Tipolojik Bir Deneme”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2015, C. 20 S. 2, ss. 1-24, s. 5

⁷¹ Joachim wach, **Din Sosyolojisi**, Çev. Ünver Günay, İfav Yayınları, İstanbul, 1995, s. 410

⁷² Zeki Arslantürk, Niyazi Akyüz, **Din Sosyolojisi II, Sosyal Dinamik ve Bünye Analizleri**, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2015, s. 237

⁷³ Özbolat, **Toplumsal Fonksiyonları Bağlamında Dinî Otorite: Tipolojik Bir Deneme**, s. 21

uygun düştüğü söylenebilir. İlahiyatçılığın tarihsel İslam'ın ulema figüründen tevarüs ettiği kabulünden hareketle, onları dinî otoritenin çağdaş temsilleri olarak görmek yanlış olmayacaktır.

Yüksek din öğretimi mezunları ağırlıklı bir şekilde ilahiyat ve İslami ilimler fakültelerinde akademik kadro, Milli Eğitim Bakanlığında din kültürü ve ahlak bilgisi dersi öğretmeni, imam-hatip liseleri ve imam-hatip ortaokullarında meslek dersleri öğretmeni ve Diyanet İşleri Başkanlığında müftü, vaiz/vaize, imam-hatip vs. olarak, kurumsal bir çatı altında görev yapmaktadırlar. Dolayısıyla ulemanın temsil ettiği karizmadan kaynaklanan dinî otorite biçiminin ve meşruiyet temellerinin değişerek, dinsel itibarın⁷⁴ kurumsal bir otorite şeklinde formatlandığını belirtmek gerekir. Bu kurumsal dinî otorite tipi meşruiyetini, toplumun genel kabul refleksi kadar yasal otoritede mündemiç olan legallikten almaktadır.

Kurumsal dinî otorite içindeki saygın konumları (dinî itibar), dinî bilginin üretim ve aktarımlarındaki başat rolleri (üstat/öğretmen), dinin normlarına ilişkin çağdaş problemleri karara bağlama, fetva verme (hâkim) özellikleri ve manevi danışmanlıkta dâhil olmak üzere insanların ihtiyaçlarını gidermede üstlendikleri (hekim) roller ile ilahiyatçılar, *dinî otoriteyi* temsil gücüne sahip en önemli aktör hâline gelmektedir.

1.1.2.2. Bir Kavram Olarak İlahiyat(çı)

İlahiyat⁷⁵ ilk kez Türk modernleşmesine ait bir olgu olarak, 1924 yılında İstanbul Darülfünunu içinde yüksek din öğretimi yapmak üzere açılan bir fakülteye ad olmuştur.

⁷⁴ Necdet Subaşı, Dinî otorite yerine yakın anlama gelecek biçimde dinsel itibar kavramını kullanır. Dinsel itibarı, toplumsal bağlamda din üzerinden kurulan statü ilişkisinin ortaya çıkardığı kutsanmış bir imaj olarak ifade etmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Subaşı, **Din Sosyolojisi**, s. 370

⁷⁵ “İlâhî” sözlükte Allah ile ilgili, Allah’a özgü olan, tanrısal gibi anlamlara gelmektedir. Bkz. Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük**, s. 533. Bu kelimeye Arapça “ât” çoğul ekinin ilave edilmesiyle meydana gelen *İlahiyat* kavramı, Türkçe dışında kullanılmayan, Arapça karşılığı “ulum’ud-dinîyye” olan ve “din ile ilgili bilimler” topluluğuna verilen ortak ad olmaktadır. Grekçe Tanrı demek olan ve *teos*dan gelen *teoloji* sözcüğü ile Türkçede *Tanrı bilimi* şeklinde ifadelendirilebilecek olan *ilahiyat* kelimesi, genelde anlamdaş olarak kullanılır. “Tanrı üstüne felsefi düşünceler” anlamına gelen kelime, Antik Çağ filozoflarından Platon (idealar teorisi) ve Aristo’nun (en mükemmel mutlak formla biten varlık felsefesi) felsefesinde de yer almaktadır. *Felsefenin ulûhiyetle ilgili konularını ihtiva eden* ilahiyat, Türkçede son

1949 tarihinde Ankara üniversitesi bünyesinde açılmasına karara verilen ilahiyat fakültesiyle birlikte, ilahiyat kavramı, sonraları farklı adlarla açılrsa bile yüksek din öğretimi kurumlarının genel adı olarak kullanılmıştır. Bundan dolayı bu çalışmada ilahiyat fakülteleri yanında, Yüksek İslam Enstitüleri, İslami İlimler Fakülteleri, İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak bilgisi öğretmenliği Bölümleri ve İlahiyat Lisans Tamamlama Uzaktan Eğitim Programı (İLİTAM) mezunları da ilahiyatçı olarak nitelendirilmiştir.

Bu çalışmada İlahiyat kavramı çerçevesinde şekillenen üç tür ifade, şu anlamlara gelecek şekilde kullanılmıştır: 1. *İlahiyat*, Batı'daki teoloji sözcüğünün Türkçedeki karşılığı olup dinî ilimler ve dinî konuların bütünü için kullanılır. 2. *İlahiyat fakülteleri*, dinî ilimlerin öğrenildiği yüksek din öğretimi kurumlarını ifade eder. Aynı zamanda ilahiyatlar, üst düzey dinî düşünce ve bilgi üretim merkezleridir. 3. *İlahiyatçı*, ilahiyat ve muadili yüksek din öğretimi programlarından mezun olmuş, bilimsel dinî bilgi üretme (akademisyen), dinin inanç, ibadet ve ahlak boyutlarını dinî eğitim ve kültür düzeyinde öğretme (öğretmen), topluma din hizmeti sunma (diyanet görevlisi) misyonları olan kişilere denir.

1.1.2.3. Ortodoksi/Heterodoksi Dikotomisi

Egemen siyasal otorite ve büyük kitlenin inancıyla paralellik arz eden merkezi din anlayışıyla özdeş olan dinsel yorumlar, doğru öğretinin asıl savunucusu oldukları ve sahih inançların temsilcisi oldukları iddiasıyla kendilerini Ortodoks⁷⁶

dönemlerde *din ilimleri* manasında kullanılır olmuştur. Batılı anlamıyla teolojik felsefe Hristiyanlıkla ilişkilendirilebilecek bir düşünce iken, İslam dünyasında onun muadili olarak kelim ilmi (Necdet Subaşı, Kuramsal içeriği bakımından ilahiyat anlayışına yaklaşmayı başarmış en önemli disiplinin çoğu kere fıkıh usulü olduğunu belirtmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Necdet Subaşı, “İlahiyat Nedir?”, **Tezkire, Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim Dergisi**, 2003, Sayı 31-32, ss. 65-74, s. 69) kabul edilmiştir. Sonuçta ilahiyat/teoloji, bir düşünce alanı olarak görülebilir. Burada aklı merkeze alarak Tanrı'yı ya da onunla ilişkili evreni dinsel izaha tabi tutmaya yönelik entelektüel bir etkinlik söz konusudur. Bütün bu kavramsal içeriğine rağmen Türkiye’de ilahiyat kavramına yalnızca Tanrı ile ilgili düşünceleri ele alan bir disiplin gözüyle bakılmamakta, dinî ilimler de dâhil, din ile ilgili her türlü sorunsal alan kastedilmektedir. Bkz. Aydın, **Güncel Kültürde Temel Kavramlar**, s. 209-210; Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük**, s. 534, Subaşı, **İlahiyat Nedir?** s. 66

⁷⁶ Ortodoksi kavramı dinî terminolojide, “doğru ve güvenilir inanç, doğru düşünce, kişi, düşünce akımı ya da kilise” anlamında kullanılmıştır. Heterodoksi ise, yine dinî inançlar için kullanılır. Fakat bu eğilimde merkezî din anlayışına karşı olan inançlar kastedilir. Bkz. Selim Eren, “Heterodoks Grupların Yapısı ve Bu Tür Grupların Araştırılmasında Yöntem Sorunu” **Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu**, 11-13 Haziran 2004, Gazi Üniversitesi Çorum

olarak tanımlanmışlardır. Merkezî din anlayışının dışında kalan görüş ve akımlar ise heresi, sekt, senkretik ve heterodoksi olarak görülmüşlerdir.⁷⁷

Heresi, heterodoksi ve sekt kavramları arasında nüanslar olmasına rağmen⁷⁸ hepsi negatif kalıp yüklü bir form içinde, ana dinî gelenekten “sapma” durumunu ifade edecek tarzda kullanılmışlardır.⁷⁹ Siyasi perspektifte heterodoksi ise, çoğunluğun veya siyasal gücün benimsediği resmi öğretinin dışında olanı, yani çoğunluğa karşı azınlığı, resmi din anlayışına karşı da muhâlefeti temsil etmektedir.⁸⁰ İslami literatürde zındık, mülhid, rafîzi gibi terimlerle tanımlanan birtakım İslam’a aykırı olan dinî yorum ve inanç türleri de her ne kadar heterodoks kavramına karşılık gelmesede bu kategori içinde değerlendirilmişlerdir. Batı orijinli bu terimler yine batılı analiz modelinin temellendirdiği heterodoksi ve ortodoksi dikotomilerinden hareketle kavramlaştırılmaktadırlar. Bu yaklaşıma göre Sünnilik, kilise ve ortodoksinin eş değeri olarak kabul edilmiş, Alevi gruplar dâhil olmak üzere ana dinî

ilahiyat fakültesi, s. 280; Ortodoksi kavramı, Yunanca “doğru” anlamındaki “ortho” ile “düşünce” ve doktrin anlamındaki “doxa” sözcüklerinin bir araya getirilmesinden oluşmuştur. Orijini itibarıyla Batılı kültürel bağlamı temsil eden bu kavram, dinî organizasyon ve gruplaşmaları açıklamak için geliştirilmiştir. İnanca dair uzlaşma ve birliktelik vurgusuna rağmen ortodoksi, aslında bir güç ilişkisine atıfta bulunmaktadır. İlkay Şahin Bourdieu’den nakille Weber ve Marx’ın ortodoksiyi gücü elinde tutmak isteyen egemen sınıfın stratejilerinden birisi olarak gördükleri tespitini yapmaktadır; Ortodoksi diğer güç odaklarından farklı olarak inançsal meşrulaştırmaya başvurmaktadır. Bunu da hakikat ve gerçek inanç fikri temelinde yapmaktadır. Ortodoksi bu yönüyle bir tür güç arayışını ve inançsal uzlaşmayı birlikte ve aynı anda ifade etmektedir. Bu bağlamda Ortodoksi çoğunluğun kabullerini ve egemen zümrenin statükoyu koruyacak tarzda söylem ve eylemlerini meşrulaştırmak için başvurduğu dinî ana akım manasında kullanılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. İlkay Şahin, “Güç İlişkileri Ağının Aktörleri Olarak Ortodoksi ve Heterodoksi: Tahtacı Raporu Örneği” **The Journal of Academic Social Science Studies-International Journal of Social Science**, October 2012, Volume 5 Issue 5, p. 435-455, s. 437-438

⁷⁷ Gündüz, **Dinlerde Ayrılık ve Çatışma: Ortodoksi-Heresi Kavgası**, s. 10

⁷⁸ Heterodoksi kavramı, Hristiyan kültürüyle alakalı olan Heresi kavramı ile çoğu zaman karıştırılmaktadır. Heresi, “bir inancı ya da bir dinsel doktrini yalanlama veya o inancın dışında olma; sapkınlık” olarak tanımlanmakta iken Heterodoksi “dinsel inanç ve kurallara aşırı bağlılık ve katı bir muhafazakârlık” anlamına gelmektedir. Birincisi olumsuz bir çağrım uyandırırken, ikincisi inancın şiddetine ilişkin bir vurgu vardır. Daha fazla bilgi için bkz. Eren, **Heterodoks Grupların Yapısı ve Bu Tür Grupların Araştırılmasında Yöntem Sorunu**, s. 280

⁷⁹ İlkay Şahin, “Metodolojik Bir Analiz: Kızılbaş-Alevilik Yazınının Teolojik Orijin Arayışı”, **Toplum Bilimleri Dergisi**, 2013, S. 7, Ss. 25-44, s. 29

⁸⁰ Gündüz, **Dinlerde Ayrılık ve Çatışma: Ortodoksi-Heresi Kavgası**, s. 10

gelenek olan Sünnilikten doktrinel olarak farklılaşan yönelimlerin hepsi heterodoks gruplar olarak kavramlaştırılmışlardır.⁸¹

Sosyolojik analizlerde, dindarlığın ikili görünümüleri çoğu zaman avam ve havas ekseninde ele alınmaya çalışılmıştır. Havas sözcüğü ile birlikte, aynı anlama vurgu yapmak için seçkin, elit, yüksek, kitabici/medrese, rasyonel ve ortodoksi kelimeleri kullanılmaktadır. Avam sözcüğünün anlamdaşı olarak ta, halk, volk, popüler, tekke, hurafeci ve heterodoks⁸² kavramlarının kullanıldığı görülmektedir. Bu çalışmada ilahiyatçı tipi, ana akım dinî temsil tarzı, rasyonel bir tasavvur düzeyi, kurumsal dinî otorite biçimi ile birlikte, teolojik ve çoklu etkileşimlerle biçimlenerek toplumsal bir fenomen olan ortodoksinin içinde mütalaa edilmiştir.

Diğer taraftan ilahiyatçı dindarlığını nitelerken Ünver Günay'ın tipleştirmesinden hareketle *seçkin dindarlığı* ya da *elit dindarlık* ifadeleri tercih edilmiştir. Sarıbay'ın seçkin anlamında kullandığı *elitist* ifadesi⁸³, toplumun üstünde konumlanan, dönüşüme katılmadan orada duran, azınlık kitle olan, ideolojik içerik taşıyan ve toplumu vesayetinde görme eğilimli olan özel bir seçkinler yapısını ifade ettiği⁸⁴ ve anlamca ilahiyatçı dindarlığını tam olarak karşılamadığı için tercih edilmemiştir.

1.1.3. Geleneksellik ve Modernlik

“Gelenek” kavramı çoğu zaman “modernlik” kavramı temelinde açıklanmaya çalışıldığı için ilk önce “modern” ve türevi kavramların ele alınması gerekli olabilmektedir. Bu başlıktaki kavramlar söz konusu yaklaşıma uygun olarak izaha

⁸¹ Şahin, **Metodolojik Bir Analiz: Kızılbaş-Alevilik Yazınının Teolojik Orijin Arayışı**, s. 29, Eren, Heterodoks Grupların Yapısı ve Bu Tür Grupların Araştırılmasında Yöntem Sorunu, s. 281

⁸² Türklerin Ortodoks ve Heterodoks İslam anlayışlarının tarihsel bağlamına ilişkin bilgi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, **Türkler, Türkiye ve İslam: Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri**, 13. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 41-60

⁸³ Günay ve Sarıbay'ın konu ile ilgili yaklaşımları için araştırmamızın “Bir Olgu Olarak Dindarlık ve Biçimleri (Tipolojileri)” başlıklı bölümüne bakınız

⁸⁴ Aydın, **Güncel Kültürde Temel Kavramlar**, s. 368

çalışılacak yani ilk olarak *modernlik* kavramının temellendirilmesiyle konuya başlanacaktır.⁸⁵

Modernlik,⁸⁶ XVII. yy. Batı Avrupa'sında toplumsal, yapısal ve entelektüel değişim ve dönüşümle başlayıp, aydınlanmanın gelişmesiyle de kültürel bir projeye dönüşen, daha sonra da kapitalist-endüstriyel devletin gelişimine koşut olarak geleneksel sistemin zıddını, ilerlemeyi, iktisadi ve idari rasyonalizasyonu ve toplumsal dünyanın farklılaşmasını ifade eden tarihsel bir döneme işaret eder. Bu durumun fikir düzeyinde felsefi olarak formülasyonunun yapılması ve meşrulaştırılmasına *modernizm*, diğer toplumların Batı modernliğine ulaşma gayret ve süreci ise *modernleşme* olarak adlandırılmıştır.⁸⁷

Modern olma; yeni olma, özgür olma, otorite, Skolastik ve Orta Çağ'a karşı konumlanma, bilimsel ve rasyonel örgütlenmiş toplum ve katılımcı siyasetle işleyen bir yönetim tarzı içinde yer alma şeklinde anlaşılmıştır. *Modernlik* ise; yeni bir durumun oluşması, eski durumdan yeni bir duruma geçiş,⁸⁸ geçmiş yerine şimdiyi önceleme, insanı merkeze alma, dinin yerini akıl ve bilimin alması, şu anki yaşamın

⁸⁵ *Modern* kelimesi Latince *modernus* (Modern sözcüğü modern, contemporary, mundane şeklinde İngilizcede, mondaine şeklinde Fransızcada kullanılmaktadır.) şekliyle ilk kez, V. yy.da Hristiyanlığın resmen kabul edilmiş olduğu dönemi, Pagan ve Romalı geçmişten ayırtmak için kullanılmıştır. “Günümüze, çağa ait olan, çağdaş, bugün” gibi anlamları olan *modern* terimi daha sonraları *eski'den yeni'ye* geçişin sonucu olarak görülen bir ifadeye dönüşmüştür. Başka bir deyişle, çağdaş, bugüne ait olan olgu, olay, yapı ve süreçlerin kendinden daha da eski olan olgu, olay, yapı ve süreçlerin yerine geçmesini ifade eder. Dolayısıyla içinde yaşanan zaman dilimine bağlı olarak kavramın referansı şimdiedir. Bkz. İhsan Çapcıoğlu, **Modernleşen Türkiye’de Din ve Toplum**, Otto Yayınları, Ankara, 2011, s. 11; Hans Robert'ten aktaran Erkan Perşembe, “Modernlik Gerçeğinden Postmodernlik Söylemine Din Sorunu”, **Ekev Akademi Dergisi**, 2002, S. 13, s. 2; Akdoğan, **Din Sosyolojisi**, s. 472

⁸⁶ Modern sözcüğünden hareketle ve onun bir türevi olarak modernlik (modernite), moderncilik (modernizm), modernleşme (modernization) kavramlarının teşekkül ettiği görülmektedir. Bu kavramların oluşturduğu anlamsal bütünlük, bir sonraki aşamada *gelenek*in de ne olduğuna dair kanaatin belirginleşmesini sağlayacaktır. Esasen Geleneksel ifadesiyle anlaşılan “modern” olmayandır. Bu durum, modernlik öncesi Batı'dan tutunda, Çin, Hint ve İslam medeniyetlerine kadar birbirlerinden oldukça farklı özelliklere sahip bir küme oluşturmalarını sağlar. Detaylı bilgi için bkz. Vejdi Bilgin, “Gelenek, Modernlik ve Din: Üç Rekabet Alanı”, **Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi**, 2010, S. 17, s. 21

⁸⁷ Ayşe Şallı, “Modernlik, Gelenek ve Din İlişkisi: Bir Modernleşme Kuramı Eleştirisi”, **Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi**, 2017, S. 4, ss. 55-82, s.57; Kurt, **Din Sosyolojisi**, s. 217

⁸⁸ Modernlik, sadece değişim demek değildir; rasyonel, bilimsel, teknolojik ve idari faaliyetin ürünlerinin yaygınlaştırılmasıdır. Bakınız, Perşembe, **Modernlik Gerçeğinden Postmodernlik Söylemine Din Sorunu**, s. 3

eski ve geçmişte kalan hayattan üstün olduğuna dair inanç ve bilinç tarzı, sekülerizm, demokrasi, ilerleme, gelişme ve kalkınma düşüncesi, mevcut yaşamın insanlığın ulaşabileceği en yüksek yaşam standardı olduğu düşüncesi gibi noktaların vurgulandığı bir kavram ve dünya görüşü olarak değerlendirilmektedir.⁸⁹ Bütün bu özellikler moderniteyi bir zihniyet olarak tanımlama ve ele almayı gerektirmektedir.⁹⁰ Modernliğin türevlerinden biri de *modernleşme* kavramıdır.⁹¹ Daha çok Avrupa merkezli oluşum ve değişim süreçlerinin adı olan Modernlik,⁹² geleneksel olanın yerini alarak yeni anlayış ve becerileri yansıtmaktadır. Bu yeni oluş kendinden önce ve kendinin dışındaki değer veya yapıyı gelenek parantezine alarak aslında kendi özelliklerini kristalize etmektedir. Başka bir deyişle modernite, kendini çelişmeziyle tarif edebilmek için bir *geleneksel* (olgu, olay ve durum)

⁸⁹ Şallı, **Modernlik, Gelenek ve Din İlişkisi: Bir Modernleşme Kuramı Eleştirisi**, s. 58

⁹⁰ Mustafa Aydın, **Moderniteye Dışardan Bakmak**, Açılım kitap Yayınları, İstanbul, 2009, s.35. Bilimsel, kültürel, endüstriyel ve siyasal değişim ve oluşumlar *modernliğe* geçişin zeminleri ve modernliğin parametreleri olarak kabul edilmektedir. Buna göre bilimsellik, aydınlanma bağıntılı *pozitivizmi*, kültürel değişim *laikliği*, endüstriyel oluşum *endüstriyalizmi* ve siyasal devrim de *demokrasiyi* üretmiş ve kökleştirmiştir. Diğer taraftan, büyük keşifler, kitlesel göçler, sanayileşme ve kentleşme, ulus-devletler, toplumsal hareketler, kitle iletişim araçları ve kapitalist dünya pazarının modernliğe kaynaklık ve mesnet teşkil ettiği de kabul edilmektedir. Bkz. Jeannierre, Abel, “Modernite Nedir?”, Çev. N. Tural Küçük, **Modernite Versus Postmodernite**, Editör: Mehmet Küçük, Vadi Yayınları, Ankara, 1993, s.16-22; Berman, Marshall, **Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor**, Çev. Ümit Altuğ, Bülent Peker, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 28-29, Aktaran Perşembe, **Modernlik Gerçeğinden Postmodernlik Söylemine Din Sorunu**, s. 4

⁹¹ Sosyal bilimlerde üç türlü modernleşme okuması yapmak mümkündür. Birincisi, analitik içerikli ve soyut nitelikli modernlik kullanımında modernleşme, bir toplumsal değişim sürecidir. İkinci kullanımda modernleşme, tarihsel bir içeriğe sahiptir ve belli bir zaman dilimine göndermede bulunur. Bu zamansal kesit, Rönesans ve Reformasyon’la başlayıp sekülerleşme ve kapitalizmin doğuşuyla sonuçlanan bir döneme işaret eder. Üçüncü anlamıyla modernleşme ise toplum liderlerinin daha gelişmiş olduğunu düşündükleri diğer toplumları örnek alarak kendi toplumlarını bilinçli bir şekilde dönüştürmek için uyguladıkları plan ve politikalarıdır. Çapcıoğlu, **Modernleşen Türkiye’de Din ve Toplum**, s.12. Buna bağlı olarak modernleşme vurgusu, değişik ülke ve toplumların kendi değişim süreçlerinin şekillendirdiği algı biçimlerine göre de farklılaşmaktadır. Batı-dışı toplumlarda modernleşme tecrübesi Rus, Japon, Türk ve Hint modernleşmelerinde olduğu gibi farklı modernlik algı ve deneyimlerinden oluşabilmektedir. Batılı hayat tarzı ve değerlerin baz alındığı bir modernleşme tipi, daha çok Batılılaşma, Avrupalılaşma ve çağdaşlaşma olarak adlandırılır. Bu aynı zamanda arzu edilen toplumsal düzeye atıfta bulunmayı da içeren bir kavramsallaştırmadır. Bkz. Mehmet Akgül, “Modernlik - Modernleşme, Postmodernlik, Sekülerleşme ve Din”, **Din Sosyolojisi El Kitabı**, Ed. Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu, 4. Baskı, Grafiker Yayınları, Ankara, 2016, ss. 181-211, s. 185

⁹² Akgül, **Modernlik-Modernleşme, Postmodernlik, Sekülerleşme ve Din**, s. 183

türetmiş, kendine ait olmadığını düşündüğü vasıfları sayıp üzerine bir geleneksel etiketi ilâştirmiştir.⁹³

Modernleşme kuramcılarında birçoğu modernlik ve gelenekselliği asimetrik kavramlar olarak değerlendirmektedir. Modern olanın tespiti ve ortaya konmasından sonra modern olmayanın kapsamına girdiği düşünülen her şey geleneksel olarak kategorize edilmiştir.⁹⁴ Bu yaklaşıma göre bir modern bir de geleneksel dünya mevcuttur ve bunlar birbirinin karşısına konumlanmış gözükmektedir. Öyleyse her türlü sosyal ve beşerî oluşumun biri modern diğeri geleneksel olan iki tipi olduğu söylenebilir.⁹⁵ Aynı zamanda *modern* ve *geleneksel* olarak nitelendirilen bu iki toplum tipinin birbiriyle mukayesesi, Batı-dışı toplumlardaki değişim süreçlerinin izahını yapan modernleşme kuramları için de bir dayanak oluşturmaktadır.⁹⁶ Örneğin Ferdinand Tönnies'in "Cemaat ve Cemiyet"i, toplumların gelenekselden moderne geçiş sürecindeki değişmelerini ele almakta, Emile Durkheim'ın "mekanik dayanışma"dan "organik dayanışma" yönünde toplumların evrilmesi tezi de yine geleneksel-modern bağlamında, iki toplum tipini karşı karşıya getiren bir izaha dayanmaktadır. Max Weber'in rasyonelleşme temelinde toplumsal değişimi okuması da gelenekselden moderne geçiş öğelerini içermektedir.⁹⁷

Modernliğin karşısında konumlandırılan gelenek ve türevleri yani gelenekçi ve gelenekçilik gibi kavramaların bu aşamada biraz daha yakından incelenmesi, konunun izahı açısından gerekli görülmektedir.

Gelenek (tradition), bir topluluğun atalarından devralıp bir kısmını dönüştürerek kendinden sonraki nesillere naklettiği, inanç, kurum ve her türlü

⁹³ Aydın, **Moderniteye Dışarıdan Bakmak**, s. 32

⁹⁴ Samuel P. Huntington, "The Change to Change, Modernization, Development and Politics, C.III, s. 293-294, aktaran Levent Köker, **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, 15. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 50

⁹⁵ Aydın, **a.g.e.**, s. 29

⁹⁶ Köker, **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, s. 41

⁹⁷ Bünyamin Solmaz, "Modernlik ve Modernleşme Kuramlarına Yöneltilen Eleştiriler" **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2011, S. 32, ss. 35-58, s. 40-42

toplumsal teamüle denmektedir.⁹⁸ Aslında gelenek içinde toplum, önceki kuşaklardan dinî, ahlaki, sosyal ve kültürel değer, inanç, norm, ilke ve kuralları devralıp yaşar ve yaşatır. Bu yönüyle kavram aralarındaki nüanslara rağmen örf, adet, görenek, anane, teamül ve töreyi de içine alan genel bir kavram görünümündedir.⁹⁹ Sosyolojik olarak gelenek, bir kişi tarafından bir şeyin algılanması, algıladığı tarzla o şeyi benimsemesi, sürekli tekrarlayarak alışkanlık hâline getirmesi ve onu başka kişilere aktarmasıdır.¹⁰⁰ Esasen kuşaktan kuşağa aktarımı yapılan bu şey, bilgi, düşünce ve kültür birikimini ifade eder.¹⁰¹

Gelenekçi ise gelenek olarak ifade edilen değer ve kuralların var olduğuna inanan ve o geleneğe taraf olduğunu kabul edenlere denir. Bu kişilerin geleneklerin ve geleneksel değerlerin korunup yaşanması gerektiğini savunan yaklaşımına da *gelenekçilik* denilmektedir.¹⁰² Burada geleneksel olanı modern olana tercih etme, geçmişî yüceltme ve geçmişin onurlu çağına dönme eğilimi vardır.¹⁰³ Aynı zamanda gelenekçilik toplumdaki inanç, kurum ve normların meşruluklarını, geçmiş tarihsel dönemlerde de tatbik edilmiş olmalarına dayandırmaktadır.¹⁰⁴

Gelenek kavramı din ile ilişkilendirildiği zaman “dinî gelenek” ve “geleneksel din” ifadeleri belirginlik kazanmaktadır. İslam dini söz konusu olunca da Hz. Âdem’den bu yana, insanlığın başlangıcından beri var olan, tevhidî çizgi ve ibrahimî yol, *İslamî (dinî) gelenek* olarak adlandırılabilir. Böylece İslam kendine has naif bir gelenek içinde hayatıyetine devam eder. *Geleneksel İslam (geleneksel din)* ise, İslam üzerinden teşekkül etmiş bir geleneksel yapıdır. Burada İslam adına bir

⁹⁸ Ömer Demir, “Gelenek”, *Sosyal Bilimler sözlüğü*, <http://omer-demir.net/sosyal - bilimler - sozlugu/>, (15.05.2020)

⁹⁹ Zeki Aslantürk, Niyazi Akyüz, *Din Sosyolojisi II, Sosyal dinamik ve Bünye Analizleri*, s. 349

¹⁰⁰ Ali Coşkun, “Gelenek, Modernlik ve Postmodernlik Tartışmalarına Kavramsal, Tipolojik ve Karşılaştırmalı Yaklaşımlar”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2007, S. 18, ss.17-33, s. 18

¹⁰¹ Akdoğan, *Din Sosyolojisi*, s. 466

¹⁰² Aydın, *Güncel Kültürde Temel Kavramlar*, s. 170; Coşkun, *Gelenek, Modernlik ve Postmodernlik Tartışmalarına Kavramsal, Tipolojik ve Karşılaştırmalı Yaklaşımlar*, s. 18, Demir, “Gelenekçilik”, <http://omer-demir.net/sosyal-bilimler-sozlugu/>, (15.05.2020)

¹⁰³ Akdoğan, *a.g.e.*, s. 466

¹⁰⁴ Coşkun, *Gelenek, Modernlik ve Postmodernlik Tartışmalarına Kavramsal, Tipolojik ve Karşılaştırmalı Yaklaşımlar*, s. 18

gelenek oluşturulmuş fakat oluşturulan gelenek bir müddet sonra dinin yerine ikame edilen asıla dönüşmüştür. Çoğu zaman geleneksel din, İslam'ın geçmiş mükteşebatının devamı olarak düşünülür. Oysaki bu geçmiş, bir dönemlerin toplumsal ve dinî etkinliklerinden başka bir şey değildir.¹⁰⁵ Esasen geleneksel din, muhteviyatı geleneğe göre oluşmuş ve şekillenmiş din demek de değildir. Yukarıda gelenek kavramının izahında olduğu gibi modern dışılığı ifade etmek için kullanılmaktadır. Yani bir bakıma modern din olarak nitelendirilen kabullerin dışındaki bütün dinler gelenekseldir. Modernliğin karşısına konumlanmış *geleneksel din* tarihi süreklilik içinde hep var olmuş bir din anlayışı değil bilakis modern bir anlayıştır ve mevcut çağdaş kültür tarafından üretilmiştir. Örneğin İslam dünyasında geleneksel İslam olarak bilinen anlayış, İslam'ı modernize etme girişimlerine karşı ortaya çıkan tepkisel ve muhafazakâr bir eğilimdir. Tepkiseldir çünkü modernitenin çözücülüğüne karşıdır; modernliğin dönüştürücü etkisine ve yenilik iddiasına karşı mevcudu korumak istediği için de muhafazakârdır.¹⁰⁶

Modernlik, gelenek ve dinî gelenek kavramlarının bu tarz temellendirilmesi, seçkin dindarlık tipolojisi içinde yer aldığı düşünülen ilahiyatçı dindarlığının gelenek ve modernlik karşısındaki konumunun belirginleştirilmesi açısından önemlidir. İlahiyatçı dindarlığı özgül bir dinî hayat tarzı olarak otonomlaştırılırsa birbiri içine geçen ve birbirine direnen üç zihniyet ve yaşam biçimi seti elde edilmiş olur. Geleneksel, modern ve dinî hayat tarzları şeklinde ifade edilebilecek bu yaklaşımda *geleneksel* yaşam biçimi, somut bir temsilcisi olmamakla beraber kökleri eskilere dayanan en güçlü hayat alanını oluşturmaktadır. Zira toplumun tamamına yayılmış olması ve toplumun doğrudan ürünü olması onu güçlü kılmaktadır. Buna karşın *modernlik* türedi ve Batı-dışı toplumlarda yabancı bir hayat tarzı olarak vardır. Temsilcileri de genelde halktan kopuk olan devlet adamları, aydınlar, bilim adamlarıdır. *Dinî hayatın* temsilcileri ise dinî sahih ve orijinal şekliyle koruma hedefinde olan din bilginleri, ruhani liderler ve din adamlarıdır.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Aydın, **Güncel Kültürde Temel Kavramlar**, s. 172

¹⁰⁶ Aydın, **Sistemik Din Sosyolojisi**, s. 278-280

¹⁰⁷ Bilgin, **Gelenek, Modernlik ve Din: Üç Rekabet Alanı**, s. 26

İlahiyatçı dindarlığının teşekkülünde geleneksel ve modern zihniyetin her ikisinin de etkilerini görmek mümkündür. Zira Cumhuriyet Dönemi yüksek din öğretimi mezunları, kırsalın ve dolayısıyla halkın dindarlık anlayışının içinden süzülerek gelmiş ve eğitim süreçlerini modern eğitim kalıpları içinden geçerek tamamlamışlardır. Bu rasyonel/elit dindarlık biçiminde, gelenek içinde yaşatılan birtakım dinî uygulamalar, dinin sahih çizgisinden kopuş olduğu gerekçesiyle kendisiyle mücadele edilen bir tortu gibi anlaşılmakta ve bilim, akılcılık vb. zeminde modernlikle uyumlu bir söylem geliştirilmektedir. Diğer taraftan aynı kişiler tarafından modernitenin seküler, bireyci yönüne karşıtlık içeren protest bir tutum sergilenmekte ve gelenekle paralel bir eğilim ortaya çıkabilmektedir.

Dolayısıyla bu tez çalışmasında yüksek din öğretimi mezunlarının dinî normlar karşısında gelenekçi ya da modern tutumlardan hangisinin benimsediklerine dair bulguların elde edilmesi, ilahiyatçı dindarlık tipolojisinin nasıl şekillendiğiyle ilgili verileri sunması açısından önemlidir. Elde edilen bulguların Türk modernleşmesinde rasyonel/elit dindarlık tipolojisinin yeni görünümünü belirginleştirmek ve analiz etmek gibi fırsatlar sunacağı düşünülmektedir.

1.2. TÜRKİYE SOSYO-POLİTİĞİ ÇERÇEVESİNDE ŞEKİLLENEN YÜKSEK DİN ÖĞRETİMİ: TARİHSEL ARKA PLAN, KURUMLAR VE TEMSİLLER

1.2.1. Tarihsel Arka Plan: Cumhuriyet Öncesi Yüksek Din Öğretimi

Yüksek din öğretimi kavramsallaştırılmasında tarihsel arka plan ile (background) kurulacak tam bir bütünlük hâli, konunun vuzuha kavuşması için olduğu gibi, kavramların yerli yerine oturtulması açısından da önemlidir. Tarihsel serüvenin salt kronolojik olaylar düzleminde ele alınmasının yanlışlığı kadar onun anakronizmin indirgemeci tutumundan da korunması, bizleri söz konusu olan geçmiş ve şimdi bütünselliğine daha sağlıklı götürecektir. Aynı zamanda tarihsel analizlerle yapılacak her bir yargı cümlesinin günümüze bakan yönüyle değerli bir projeksiyon ürettiği gerçeği, yüksek din öğretimi çerçevesinde geçmiş müktesebatın kıymetini oldukça artırmaktadır. Tüm bu mülahazalarla yüksek din öğretiminin Cumhuriyet

öncesi köklerini ortaya koymak, Osmanlı modernleşmesi bağlamında aldığı şekilleri ve dönüşüm süreçlerini ortaya sermek, bu çalışmasının daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Öncelikle dinî eğitim ve öğretimin kurumsal karşılığı olarak karşımıza çıkan merkezlerin medreseler olduğu görülmektedir. Medreselerin ilk dönemden itibaren Osmanlının son zamanlarına kadar varlığını sürdürmesi, bu okulların tarihsel misyonuna, ürettiği değerlere, dönemi itibarıyla devlet erki ve toplumla olan etkileşimine, en nihayetinde kaynaklık ettiği modern kurumlara yönelik ilgiyi de artırmaktadır. Kaldı ki Selçuklu ve Osmanlı medreselerinin tarihsel sürekliliği içinde bugüne yansıyan modern izdüşümlerinin tespiti, bir gelenek içinde yer alan sosyal kurum ve aktörlerin davranış örüntüsünün tahlili konusunda oldukça önemli olmaktadır.

1.2.1.1. Yüksek Din Öğretimi Kurumları Olarak Medreseler ve Tarihçesi

Tarihsel İslam’da, sıbyan tedrisatının üstünde eğitim ve öğretim yapan kurumların genel isimlendirmesi olan medrese, “*talebenin ilim öğrendiği yer*” anlamını da içine alan tahsil merkezleriydi. Ortaöğretim ve yükseköğretimi kapsayan medreseler, müderris, devlet adamı ve adalet mensuplarını yetiştirmek gibi temel gayeler üzerine inşa olunmalarının yanı sıra, cehâleti yok etme, yıkıcı akımlarla mücadele gibi devlet erkinin eğilimleriyle paralellik arz eden bazı amaçları da yerine getirmek için kurulmuşlardı.¹⁰⁸ Medresenin ilk modeli olarak *Mescid-i Nebevi* kabul edilmekle beraber, “*medrese*” isimlendirmesiyle ilk müessesenin hangi tarihte ve kimler tarafından kurulduğu konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. İslam tarihçileri genellikle Bağdat’ta kurulan Nizamiye Medresesinin yaygın ve tam teşkilatlı olması, vakıflar aracılığı ile hocaların ve öğrencilerin barınma ve beslenme

¹⁰⁸ Nebi Bozkurt, “Medrese”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, T.D.V. Yayınları, İstanbul, 2003, C. 23, s. 323-327; Tunay Karakök, “Yükseköğretim Kurumu Olarak Osmanlı’da Medreseler: Bir Değerlendirme” **Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (BÜEFAD)**, 2013, C. 2, S. 2, ss. 208- 234, s. 239

ihtiyaçlarının karşılanmış olması gerekçeleriyle ilk kurulan medrese olduğunu kaydederler.¹⁰⁹

Aslında Nizamiyeleri, medreselerin ilk prototipi olarak değil de¹¹⁰ tarihsel olarak bu kurumların gelişmesinin dönüm noktası biçiminde değerlendirmek realiteye daha uygun düşmektedir. Zira Nizâmülmülk'ten (1018-1092) önce İslam coğrafyasında özel vakfiyelerce finanse edilen ve devlet tarafından desteklenen medreselerin mevcut olduğu bilinmektedir.¹¹¹

Selçuklular Dönemi Medreseleri (XI-XIII. yy)

Selçuklular döneminde, ilk medreseler Tuğrul Bey tarafından Nişabur'da 1040 yılında kurulmuştu. Devlet bir taraftan gereksinimi olan bürokrat ve idarecileri yetiştirmek, diğer taraftan da bu medreselerden yetkin ilim adamları mezun ederek, Şii yayılcılığını durdurmak ve bâtını inançlara karşı Sünni paradigmayla set çekmek istiyordu.¹¹² Başka bir deyişle Şii-Bâtını düşüncenin sahih olduğu düşünülen Sünni epistemik bakış açısıyla bertaraf edilmesi ve toplumu Eş'arî-Şâfiî düşüncesine agridite edilmesi amaçlanmıştı. Bu sebeple 1067 tarihinde Bağdat'ta Nizamiye diye anılan içinde İslami ilimlerin okutulduğu medreseleri tesis etmiş ve geliştirmişti.¹¹³ Adını Kurucusu olan Vezir Nizamülmülk'ten alan bu müesseseler, Nizamiye Medreseleri diye bilinir oldu ve az bir zamanda coğrafyanın hemen her tarafına

¹⁰⁹ Karakök, **a.g.m.**, s. 210-211

¹¹⁰ Nizamiye medreselerinin ilk inşa edilen medreseler olup olmamasına ilişkin bilgi için bkz. Ziya Kazıcı, **İslam Müesseseler Tarihi**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1991, s. 237-239

¹¹¹ Kazıcı, **a.g.e.**, s. 237-239. İslam dünyasında hicri V. yüzyıldan itibaren çok yoğun bir şekilde medrese açma faaliyeti başlamıştı. Türkistan, Horasan, Irak, Suriye Mısır, Hicaz, Yemen ve Endülüs bölgeleri ile Nişabur, Şam, Hâlep, Hama, Bağdat, Merv, Herat, Belh, Basra, İsfahan, Musul, Cizre, Rey, Kahire, Kudüs şehirleri bu hareketliliğin en çok yaşandığı mekânlar olmuşlardır. Ayrıca miladi X. asırda Karahanlılar döneminde medreseler ilk defa resmî bir kurum olarak devlet eliyle kurulmuş hatta hükümdar Aslan Gazi Tabgaç Han, Merv şehrinde inşa ettirdiği bu medreseye ölümünden sonra defnedilmiştir. Bkz. Karakök, **Yükseköğretim Kurumu Olarak Osmanlı'da Medreseler: Bir Değerlendirme**, s. 213

¹¹² Ahmet Yaşar Ocak, **Türkler, Türkiye ve İslam: Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri**, s. 60

¹¹³ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi, Başlangıcından 1993'e**, 4. Baskı, Türk Koleji Yayınları 2, İstanbul 1993, s. 40; Abdülkerim Özaydın, "Nizamiye Medreseleri", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınevi, İstanbul, 2007, C. 33, s. 188-191

yayıldı.¹¹⁴ Bu dönem medrese ve eğitim tarihi açısından iki önemli sonuç üretmiştir. İlki, Selçuklu medreselerinde büyük İslam bilgini Gazali'nin düşünce ve felsefesinin yoğun etkisi; diğeri ise medreselerin devlet ile daha sıkı ilişkiler kurması ve sivil özelliğini yitirmesidir. Bu durum medreseleri devlet ideolojisini benimseyip koruyan ve sürekliliğini sağlayan, personel yetiştirmek suretiyle de lojistik destek veren bir eğitim kurumu hâline getirmiştir.¹¹⁵ Önceki medreseler daha sivil ve özel teşekküller olmasına rağmen Nizamiye medreseleri devlet kontrol ve himayesinde teşkilatlanmış siyasi amaçlı kuruluşlar olarak ön plana çıkmış oldular.¹¹⁶

Anadolu Selçukluları ile Beylikler Dönemi Türkmen beyleri de medreselerin inşası konusunda oldukça aktif bir görüntü sergilemekteydiler. Büyük Selçukluların teşkilat ve yapı modellerini alarak Anadolu'nun dört bir köşesinde eğitim ve öğretim faaliyeti gerçekleştirdiler.¹¹⁷

Selçuklu Medreselerinin İşleyişi

Orta Çağ'da İslami ve müsbet ilimlerin tedris edildiği bilim merkezleri olan medreselerin, Selçuklular Dönemi'nde Darü's-Şifalar (bimaristan), Darü'l-Hadisler, rasathaneler gibi ihtisaslaşmış¹¹⁸ görüntülerine rastlamak mümkün olmaktaydı.¹¹⁹ Bu

¹¹⁴ Suat Cebeci, "Din Eğitiminde Medreseden Mektebe, Mektepten Nereye", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2004, S. 6, s. 197-201

¹¹⁵ Mustafa Gündüz, **Osmanlı Eğitim Mirası-Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler**, Doğubatı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 44

¹¹⁶ Özeydin, **a.g.m.**, s. 188-191. İlginin yüksek düzeyde olduğu bu örgün eğitim kurumlarına sadece Bağdat'ta 6000 öğrencinin devam ettiği, Nişabur'da ise Cüveyni (Ö.1085) isimli müderrisi 400 civarında talebenin dinlediği belirtilmektedir. İcazet (diploma) usulü ile mezuniyetin gerçekleştiği Nizamiye Medreseleri yükseköğretim kurumları olarak kabul edilirken diğer medreselerin orta ya da yükseköğretim sayılması müderrislerinin düzeylerine göre farklılık arz etmekteydi. Bkz. Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi, Başlangıcından 1993'e**, s. 41

¹¹⁷ Sonraları Osmanlı dönemine de esin kaynağı olan bu kurumlardan birkaçı şöyle sıralanabilir: Konya'da Şemsettin Ebu Said Altun Aba, Şerif Mes'ud, Sırçalı ve Karatay, Kayseri'de Sahibiyye, Kırşehir'de Cacabay, Malatya'da Ulu Cami, Afyon'da Kale, Antalya'da İmaret, Aksaray'da Zinciriyye, Karaman'da Hatuniyye, Sivas'ta Gök ve Çifte Minareli, Tokat'ta Gök Medrese ve Erzurum'da Yakutiyye ve Çifte Minareli adlı medreseler. Bkz. Kazıcı, **İslam Müesseseler Tarihi**, s. 240

¹¹⁸ İhtisas Medreseleri için bkz. Kazıcı, **a.g.e.**, s. 241-245

¹¹⁹ Münir Koştaş, "Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Dünü Bugünü)", **Cumhuriyetin 75. Yıldönümüne Armağan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Özel Sayı, 1999, C.39, S. 2, s. 141-184

kurumların yanı sıra, din, hukuk ve dil öğretimi yapan Nizamiye Medreseleri de bu dönemin en önemli yükseköğretim kurumları olarak, mimari planları, teşkilâtlanma biçimi ve eğitim/öğretim müfredatlarıyla özgün yapı arz ediyorlardı.

Bilim ve öğretim dilinin Arapça olduğu Nizamiyeler, belli bir öğretim süresi olmayan, yıl bitirme uygulamasından ziyade döneminin alanında yazılmış en güçlü eserinin okunmasının amaçlandığı, tahminen beş yıl süren bir yükseköğrenim disiplinine sahiptiler. Kişinin istediği yaşta öğrenci (fakih/mülazım) olabildiği, burslu olarak okuduğu, öğrenim gördüğü medreselerde talebelerin kendilerine tahsis edilmiş odalarda kalabildiği, gelir kaynaklarının temelde vakıflar tarafından sağlandığı bir kurumsal görüntü mevcuttu. Bu kurumlar, toplumsal saygınlığı yüksek, dolgun maaşlı bir müderris ve ona yardımcı olan muid (asistan) tarafından idare edilir ve eğitim/öğretim hizmetleri yürütülürdü.¹²⁰

İlk önceleri ezbercilik tedris sistemi içinde öncelikli yöntem iken sonraları yazma ve not alma usullerine gidildi. Sabah namazından hemen sonra Kuran okuma ve selatü-selamdan sonra derslere başlanırdı. Hoca ile öğrencinin karşılıklı soru sorma biçimindeki aktif metot kullanılırdı.¹²¹

Tablo 8. Bağdat Nizamiye Medreselerinin dersleri¹²²

Din ve Hukuk Dersleri Dil	Edebiyat Dersleri	Felsefe Dersleri	Müsbet Bilim Dersleri
Kur'an okuma Tefsir Hadis Fıkıh Kelam	Arap Edebiyatı Fars Edebiyatı Sarf-Nahiv Hitabet Şiir Cerh ve Tadil Tarih Edeb	Felsefe Mantık	Tıp Cerrahi Riyaziye Hesap Hendese Müsellesat Nücum Heyet Tabiiyat

Osmanlı Dönemi Medreseleri (XIV-XIX yy)

Osmanlı döneminde, İznik Orhaniyesi diye anılan ve ilk müderrisi Kayserili Davut olan Orhan Bey'in, İznik'te 1330 yılında yaptırdığı medresenin, bu dönemin yükseköğretim faaliyetlerinin başlangıcı olduğu görülmektedir.¹²³

¹²⁰ Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi, Başlangıcından 1993'e**, s. 41

¹²¹ KAZICI, **İslam Müesseseler Tarihi**, s. 240

¹²² Akyüz, **a.g.e.**, s. 40

II. Mehmet'in (1432-1489) İstanbul'u fethiyle başlayan süreçte şehrin bilim, sanat ve kültürel kimliği medreselerin merkezinde olduğu yeni bir teşkilatlanma ile organize edilecekti. Fethi takip eden günlerde sekiz adet kilise medrese olarak öğretim yapacak, 1463-1471 yılları arasında ise Sahn-ı Seman (Semaniye Medreseleri) diye isimlendirilen yükseköğretim kurumları eğitim faaliyetlerine başlayacaktı. Sekiz adet Tetimme adı verilen ve sahn'lara öğrenci (softa/suhte) yetiştiren orta tahsil seviyesinde olan hazırlık medreseleri, muallimhane (ilkokul), kütüphane, imaret, aşevi, iki hamam, hastane, müderris lojmanı, misafirhane ve hayvanlar için ahırların bulunduğu külliye'nin hepsi birden Fatih Medreselerini oluşturmaktaydı.¹²⁴ Fatih devrinin bu yükseköğretim perspektifini tamamlar nitelikteki oluşum, I. Süleyman (1494-1566) döneminde Mimar Sinan'a yaptırılan Süleymaniye Cami ve külliyesi olacaktı (1559). Sahn-ı Seman medreselerinde müstakil olarak bulunmayan tıp ve daru'l-hadis ile birlikte matematik (Riyaziye) bu medreselere ilave edilecek, dört adet genel medrese, bir sıbyan mektebi, kütüphane, eczane, darüşşifa, hamam, imarethane ve misafirhaneden oluşan külliye (üniversite) böylece şekillenmiş olacaktı.¹²⁵

Medaris-i Hakaniye denilen ve medrese hiyerarşisinde en yüksek mevkide bulunan bir kısım okullar sultanlar tarafından kurulmuşlardı. Bu okulların veya medreselerin sultana ve hanedanlığın diğer üyelerine ait olması, medreseleri üst düzey eğitim sınıfına sokmakta idi. Medrese kurucularının resmî rütbeleri de bu

¹²³ Orhan Bey (1274-1362) Bursa'da Manastır Medreselerini de inşa ettirmiş, onu takip eden I. Murat, Yıldırım Beyazıt, Çelebi Mehmet, II. Murat gibi Osmanlı sultanları sırasıyla, Çekirge'deki medrese (1365-1366), Yıldırım Cami yanındaki medrese (1388-1389) ve Darüşşifa (1400), Yeşil Medrese (1418-1419) ve Muradiye Medresesini (1430) yine Bursa'da yaptırarak kenti, eğitim-öğretim yönünden merkezî konuma getirmişlerdi. Edirne'nin 1363'te fethinden sonra şehirde birçok medrese yapılmış olmakla birlikte II. Murat'ın inşa ettirdiği Darülhadis (1435) ve Üç Şerefeli Medrese (1447) önem bakımından öncelikli kurumlardı. Bkz. Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi, Başlangıcından 1993'e**, s. 55

¹²⁴ TDV, **Türk Eğitim Sistemi-Alternatif Perspektif**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, s. 15

¹²⁵ Kazıcı, **İslam Müesseseler Tarihi**, s. 252. Ulum-u Arabiyye ve ulum-u dahileyi (pozitif bilimler) aynı sistem içinde birleştiren ve ihtisaslaşmaktan ziyade, Sahn-ı Seman ve Sahn-ı Süleymaniye ile üst düzey medreselerin kurumsallaşmasını tamamlayan Fatih ve Süleymaniye medreseleri, bugünkü İstanbul Üniversitesinin temeli olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda İslami ilimler de bu üniversitenin bir şubesi olarak günümüz ilahiyat fakültelerinin kökleri olarak görülmektedir. Bkz. Koçtaş, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Dünü Bugünü)**, s. 141

kurumların derecelendirilmesinde rol oynardı.¹²⁶ Padişahlar, saray mensupları, devlet adamları ve zengin hayırseverlerce medrese yaptırma anlayışı ve geleneği uzun yıllar devam etmişti. XV ve XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde 500'e yakın yeni medresenin inşa edildiği, önceki devirlerden kalan ve öğretimine devam eden medreselerle birlikte bu sayının 1000'i bulduğu tahmin edilmektedir. IV. Murat'ın iktidarı döneminde (1623-1640) İstanbul'da 180 medrese varken 1804 yılında 518, 1908 tarihinde ise 2840 medreseye ulaştığı kaydedilmektedir.¹²⁷

Osmanlı Medreselerinin Yapısı ve İşleyişi

Osmanlıda devletin hukuk, idare, din ve eğitim alanlarında muvazzaf üst düzey yöneticiler yetiştiren biricik insan kaynağı medreselerdi. Din ve eğitim alanlarında görev yapan âlimlerle (ulema) hukuki ve idari işleri yürüten kadıasker ve kadı gibi kişiler ilmiye sınıfını teşekkül ettirmişlerdi. Devlet hiyerarşisi içerisinde ilmiye sınıfının yerine getirdiği görevler oldukça geniş olup eğitim, hukuk, fetva ve din işlerini de kapsamaktaydı.¹²⁸

Yükseköğretim düzeyine gelmiş bir öğrencinin (Danişmend) sahnalarda öğrenim görebilmesi için ilkin muhtasarat derslerini alması ve sırasıyla Haşiye-i Tecrid, Miftah, Kırklı, Hariç, Dâhil medreselerinden icazetli olması gerekirdi.¹²⁹ Kesin süreleri olmayan medreseler de belli kitaplar okutulurdu. Yükseköğretim düzeyindeki bir medresede okuyan öğrenci sayısı 15 civarında olurdu. Uzun tahsil ve imtihan aşamalarından geçen danişmendler (âlim), Sahn-ı Semanda bir odaya sahip olabilmeleri için zorlu bir süreçten geçmek zorundaydılar. Öyle ki içlerinde birçok

¹²⁶ Koçtaş, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Dünü Bugünü)**, s. 126-127

¹²⁷ Mustafa Öcal, "Türkiye'de Din Eğitimi Tarihi Literatürü", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 2008, C.6, S.12, ss. 399-430, s. 400

¹²⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı**, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 109, 261. Medrese eğitim sistemi dâhilinde ilmiye sınıfının yanı sıra vaiz ve müftü gibi din görevlileri, felsefeciler, edebiyatçılar, dilciler, gökbilimcileri, matematikçiler ve hukukçular da yer almaktaydı. Mantık, edebiyat, dil, hikmet ve heyet gibi ilimlerle temellendirilen bu eğitim sisteminde fıkıh, hadis, kelâm ve tefsir ilimleri usul ve fûrûları ile birlikte okutulmakta idi. Bkz. Hasan Sabri Çeliktas, **Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. ve XX. Yüzyıllarda)**, İstanbul Üniveritesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017, s. 1

¹²⁹ Kazıcı, **İslam Müesseseler Tarihi**, s. 253

eser sahibi âlimler bulunmaktaydı. Kıdemli danışmendler muid olurlar ve Tetimmelerdeki softalara ders verirlerdi.¹³⁰ Öğrenciler vakıf gelirlerinden burs alır, imaretlerden de yemek yerlerdi. Sözlü açıklama ve tartışmalarda Türkçe kullanılıyor olmakla birlikte bilim dili Arapça idi. 1720'lerden sonra Damat İbrahim Paşa tarafından yaptırılan medresede Farsçanın ilk kez okutulmaya başlandığını da ayrıca not etmek gerekmektedir.¹³¹ Sahn-ı Semanların kurulması ile başlayan süreçte medreselerin belli hiyerarşileri, sistematiği ve normatif işleyişi olan müesseseler olduğu açıkça görülmektedir. Benzer bir hiyerarşinin mezuniyet (icazet) sonrası istihdam politikalarına mülazemet usulü ile yansıdığı söylenebilir. Zira Sahn-ı Seman veya Sahn-ı Süleymaniye'den mezun olan kişi mülâzım adını alarak kazasker defterine kaydolunup atanma sırasını bekler, buna da nevbet denilirdi. Müderrislik ve kadılık seçeneklerinin birinde karar kılan mülazım, kariyerini bu doğrultuda sürdürmekle birlikte askerî sınıfa katılma, kariyer basamaklarında başarısız olanlar ise kalemiyeye yani devlet bürokrasisine geçebilme veya sivil hayata dönebilme hakkına sahipti. Devletin işleyiş mekanizmasında üstlendikleri görev dikkate alındığında kazaskerler ve şeyhülislamın ilmiye sınıfının yani müderris ve kadıların en büyük makamı olduğu görülmektedir.¹³² İlmiye sınıfı bütün kademeleriyle, yukarıdan aşağıya oluşmuş hiyerarşiyle ve İslami ilimlere olan vukufiyetine ve onaylanmış bir bilgi düzeyine dayanan statüsüyle imtiyazlı bir gruptu. Osmanlı otoritesini, askeri (seyfiye) ve bürokrasi (kalemiye) ile birlikte temsil ediyordu.¹³³

Medreselerin Bozulma ve İlga Edilme Süreci

Fatih döneminde Sahn-ı Seman Medreseleri ile kuruluş aşamasını başarıyla gerçekleştiren, Kanuni döneminde ise Süleymaniye Medreseleri ile tekemmül ederek

¹³⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, TTK Basımevi, Ankara, 1988, C. 2, s. 536

¹³¹ Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi, Başlangıcından 1993'e**, s. 60

¹³² Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 539

¹³³ Ahmed, Shabad, Filipovic Nenad, "Sultanın Müfredatı: Kanuni Sultan Süleyman'ın 1565 Tarihli Fermanında Buyurduğu Osmanlı Medreseleri Programı" Çev. Yunus Doğan, **Osmanlı Eğitim Mirası- Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler**, Hazırlayan: Mustafa Gündüz, Doğubatı Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 121-163, s. 124

kurumsallaşmasını tamamlayan medreselerin, ilerleyen zamanlarda, ders programının gittikçe bozulduğuna ve hafifletildiğine şahit olmaktayız.¹³⁴ Medreselerin ilim yapma, kuvvetli birer eğitim-öğretim merkezleri olma vasıflarındaki aşınmalar, bu kurumların ıslahı yönünde birtakım girişimlerin ortaya çıkmasına neden oldu. Devlet sorunun halli konusunda eski nizama uyma yönünde telkinlerde bulunmanın ötesinde bir varlık gösteremedi.¹³⁵ III. Mehmet'in (1566-1603) çıkardığı 1598 tarihli kanunname ile I. Ahmet'in (1590-1617) uygulamaya koyduğu *Adalet Fermanı* medreselerin ıslahı hususunda herhangi bir paradigma değişimi öngörmüyor, kadıların yolsuzluklarının önüne geçmesi gibi konularda yoğunlaşıyordu. Medreselerle ilgili daha kapsamlı değişim çabaları için II. Meşrutiyet Dönemi'ni beklemek gerekecekti.¹³⁶

XIX. yüzyıla gelindiğinde statikleşmiş ve kendisini tekrar eden medreseler ile modern Fransızca eğitim veren yeni yüksek eğitim kurumları Osmanlı eğitim sisteminde yan yana tedrisat imkânı bulacaktı.¹³⁷ İlk II. Mahmut (1785-1839) döneminde eğitim sisteminin Batı'ya açılımıyla sarsılan medreseler, 1838 tarihinde kurulan rüştiyeler, mektepleri Fransız eğitim sistemine göre şekillendiren Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 1869'da yürürlüğe konması, 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları ile çoğalan azınlık ve yabancı mekteplerin sunduğu fırsatlarla çekiciliğini kaybetmişti.¹³⁸ Fermanlar ile gayrimüslim tebaa ayrıcalıklar elde ediyor, kurdukları okullarda din ve milliyet duyguları ön plana çıkarılarak bölücü ve yıkıcı düşünceler işleniyordu. Yabancıların açtıkları okullarda da durum bundan farklı değildi. Bu okullarda ağırlıklı olarak misyoner yetiştirme yönünde eğitim-öğretim yapılıyordu. İşin ilginç yanı, azınlık ve yabancı okullar ülkedeki bütün okulların

¹³⁴ Osman Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, C.1-2, s. 101

¹³⁵ Hüseyin Atay, "Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi ve İslam da Eğitim", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, 1996, C.12, S. 35, s. 496

¹³⁶ Karakök, **Yükseköğretim Kurumu Olarak Osmanlıda Medreseler: Bir Değerlendirme**, s. 228

¹³⁷ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Çev. Yasemin Saner, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 63

¹³⁸ Nihat Dalgın, "Türkiye'de İlahiyat Tecrübesi", **Modern Dönemde İlahiyat Eğitimi, Müfredatı ve Yöntem Tartışmaları, Uluslararası Katılımlı Çalıştay**, 19-25 Temmuz 2010, ss. 33-37, s. 33

neredeyse yarısına ulaşıyordu.¹³⁹ XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde Osmanlı eğitim sistemi, üçlü bir yapıda, üç çeşit insan tipi yetiştiriyordu: Birincisi; *Medreseliler*: Geleneksel İslam ilimleri müfredatı uygulayan medreselerden icazet almış, İslam'ın özünden ve dinamizminden kopmuş, yaşadığı çağa ve dünyaya kapalı, maarifin gereklerinden ve toplum gerçeklerinden uzak, mekteplilere dinsiz gözüyle bakan kitleyi temsil ediyorlardı. İkincisi; *Mektepliler*: II. Abdülhamit'in iktidarı döneminde (1876-1909) oldukça yaygınlaştırılan, Batı kültürü etkisindeki laik devlet okullarından mezun olan kesimdi. Dini, gelişme ve ilerlemeyi engelleyen bir kurum olarak görüyorlardı. Üçüncüsü; *Yabancı ve azınlık okullarında öğrenim görenler*: Bunlar, Katolik-Protestan misyoner gruplarının ve Musevi Alliance İsrailite Universelle'nin direktörlüğündeki okulları bitiren ve misyonerlik düşünceleri ile yetişen ötekileri ifade ediyordu.¹⁴⁰

Eğitim-öğretim hayatındaki bu keşmekeşlik, zaman zaman medreselerin yeniden düzenlenmesini önceleyen fikir ve uygulamaları beraberinde getirmiş, sorunsalın aşılmasında bazı nizamnameler hazırlanıp yürürlüğe konulmuştur.¹⁴¹

¹³⁹ Suat Cebeci, "Cumhuriyet Dönemi'nde Yüksek Din Öğretimi" **Cumhuriyetin 75. Yıldönümüne Armağan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Özel Sayı, 1999, C. 39, S. 2, ss. 227-235, s. 227

¹⁴⁰ Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, s. 83; Cebeci, **Cumhuriyet Dönemi'nde Yüksek Din Öğretimi**, s. 228. Bu kesimler arasındaki duygu, düşünce ve yaşayış farklılıkları o kadar derindi ki aynı ülkenin paydaş unsurları olmaktan ziyade birbirlerine düşman organlar olarak görünüm sergiliyorlardı. Her biri diğerini yobaz (medreseliler), dinsiz (mektepliler), hain (diğerleri) olarak görüyordu. Bkz. Cebeci, **Cumhuriyet Dönemi'nde Yüksek Din Öğretimi**, s. 228

¹⁴¹ Medreselerin ıslahını konu edinen ve Maarif Vekili ve şeyhülislamıarca hazırlanan üç ayrı tüzük ön plana çıkmaktadır; ilki 1910'da Maarif Vekili Emrullah Efendi, ikincisi 1914'te Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi, sonuncusu ise 1917'de Şeyhülislam Musa Kazım Efendi marifetiyle gerçekleştirilmiştir. Kültür ve fen derslerini yeniden medrese programları içine alan, öğrenim süresini 12 yıl olarak belirleyen ve medreseleri maarif nezareti mekteplerine benzetmeyi düşünen bu nizamnameler, nihayetinde TBMM'nin 1921 yılında kabul ettiği Medâris-i İlmiye Nizamnamesi ile son bulmuştur.¹⁴¹ Ayrıca 1912'de amacı yetkin vaizler yetiştirmek olan Medresetü'l-Vaizin, 1913'te ise imam ve hatipler yetiştirmek hedefiyle Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba öğretim hayatına başlamış. Söz konusu bu iki medrese Medresetü'l-İrşad adıyla 1919 yılında birleştirilmiştir. Selçuklu ve Osmanlı'nın köklü eğitim ve öğretim kurumları olan medreseler, Cumhuriyet'in ilanından birkaç ay sonra 3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulünün ardından Maarif Vekâletinin bir genelgesi ile 11 Mart 1924 tarihinde kapatılmışlardır. Bkz. Öcal, **Türkiye'de Din Eğitimi Tarihi Literatürü**, s. 401

Medreseler kuruluşlarından itibaren eğitim ve öğretim yaptıkları bütün coğrafyalarda hâkim siyasi yapılar için çok önemli addedilmişlerdi. İdareci sınıfların büyük bir bölümü başta olmak üzere hukukçuları, ulemayı, öğretmenleri hatta mühendisleri ve tıp hekimlerini yetiştiren bir kurum olarak medreseler, toplumla bütünleşmeyi başarıyla gerçekleştirebilmiş yükseköğretim kurumları özelliği taşımaktaydı. Dahası medreseler, Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi yükseköğretimin başlangıcı olan Darülfünun başta olmak üzere, İstanbul Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi ve sonrasında açılan üniversitelere de ilham kaynağı olmuşlardı.¹⁴²

1.2.1.2. Yüksek Din Öğretim Kurumu Olarak Dârülfünûn İlahiyat Şubesi

Osmanlı devlet aygıtının bütün kademelerinde Batı karşısında geri kalınmış olduğu fikrinin kabulü ile başlayan ıslahat hareketlerinin bir sonucu olarak, yükseköğretimin yeniden yapılandırılmaya başlanması, Mekteb-i Tıbbiye, Mekteb-i Harbiye ve Mühendishânede verilen yüksek düzeyli eğitimle birlikte gerçekleşmişti. Askerî karakter taşıyan bu kurumlara, II. Mahmut’un (1808-1839) tüm halka temel eğitimi zorunlu tutması, Tanzimat’la birlikte Osmanlı tebaasının tamamını içine alacak şekilde, bu zorunluluğun kapsamının genişletilmesi de eklenince, yükseköğretimin kamunun çoğunu muhatap alacak şekilde düzenlenmesine ortam oluşturulmuş oldu.¹⁴³ Orta Çağ zihniyetine sahip müesseselerin karşısında bu yeni kurumsallaşma teşebbüsü 1846 yılında, *Darülfünun* adında bir binanın Ayasofya ile Sultan Ahmet arasında yapılmaya başlanması ile yeni bir safhaya taşınmış oldu.¹⁴⁴ 19 yıl sürecektir bu inşaa faaliyeti neticesinde, kısmen tamamlanmış olan Darülfünun binasında 13 Ocak 1863 günü halka açık derslere başlandı. Yapılan bina ihtiyaçtan büyük olduğu gerekçesiyle Maliye Nezaretine tahsis edilmiş, Nuri Paşa Konağı’na taşınan Darülfünun ise bu binanın tüm eşya ve kitaplarıyla birlikte yanması üzerine 1865’te faaliyetini

¹⁴² Karakök, *Yükseköğretim Kurumu Olarak Osmanlı’da Medreseler: Bir Değerlendirme*, s. 230

¹⁴³ Çeliktaş, *Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. ve XX. Yüzyıllarda)*, s. 99

¹⁴⁴ Koştaş, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Dünü Bugünü)*, s. 141

sonlandırmıştı.¹⁴⁵ Böylece ilk darülfünun teşebbüsü 19 yıllık bir süre içinde nihayetlenmiş oldu. Medreselerin haricinde, dinî etkileşim ve tesirlerden yalıtılmış¹⁴⁶ modern üniversite eğitimini önceleyen niyetlerin ortaya çıkardığı bu ilk Darülfünun teşebbüsünü 1869 tarihinde açılan ve ikinci teşebbüs olan *Darülfünun-ı Osmanî* takip etmişti. Bu dönemde önceleri halka açık dersler ve müspet ilimler alanında konferanslar şeklinde icra edilen dersler, 20 Şubat 1870'te kendisine ait bir binada resmen başlamış, 1872'de 100, 1873'te 73 öğrencinin öğrenim gördüğü kurum aynı yıl tedrisatını sonlandırmıştı.¹⁴⁷ Böylece bu ikinci teşebbüs oldukça kısa sürmüş oldu.¹⁴⁸

Üçüncü teşebbüs ise Sultan Abdülaziz döneminde, 1874 tarihinde *Darülfünun-ı Sultanînin* üç şube hâlinde tekrar açılmasıyla gerçekleşmişti. Bunlar; Hukuk, Turuk ve Maâbir (Yollar ve Köprüler Mühendisliği) ve Edebiyat Mektepleridir. Öğretim süresi dört sene olarak benimsenen bu kurumda derslerin bir kısmı Türkçe, bir kısmı ise Fransızca okutulmaktaydı. Mekâtib-i Aliye-i Sultaniye ismiyle de bilinen kurum uzun ömürlü olmamış, 1881 yılında kapanmıştı.¹⁴⁹ Yüksek öğretimi modern tarzda yeniden yapılandırma amaçlı Darülfünun kurma girişimleri, ilk iki teşebbüsünde ilahiyat öğretimine ve bu alandaki ders çeşitliliğine yer vermemişti. Oysa XIX. yy Avrupa üniversiteleri tıp, hukuk, hikmet-edebiyat, riyaziyat-tabiiyat ile ilâhiyat şubelerinden oluşmaktaydı. Batı'nın bu öğretim kompleksini model almak isteyen otoritenin tasavvurunda, yükseköğretimi aynı çatı altında birleştirmek ve fakültelerin benzer şekilde beş şubeden oluşturulması vardı. Bu düşünceler son aşamada Darülfünun-i Sultanide ilahiyat ve tıp şubelerini dışta bırakarak gerçekleşmiş oluyor, Mekteb-i Tıbbiye ve medreselerin varlığı tıp ve

¹⁴⁵ Emre Dölen, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Darülfünun'da İlahiyat Öğretimi”, **Darülfünun İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri**, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2010, ss.105-123, s. 105

¹⁴⁶ Darülfünun kurma çabalarında medreselerden yüksek öğretimin ayrıştırılmasının mümkünlüğü konusunda bir değerlendirme için bkz. Çeliktaş, **Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. ve XX. Yüzyıllarda)**, s. 106

¹⁴⁷ Darülfünun-i Osmanî'nin kapatılmasında Cemaleddin Afgani'nin (1838?-1897) yaptığı bir konferansın gerekçe yapılmasıyla ilgili olarak Bkz. Mustafa Öcal, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi**, 2. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2017, s. 335

¹⁴⁸ Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi, Başlangıcından 1993'e**, s. 147-148

¹⁴⁹ Öcal, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi**, s. 335

ilahiyat şubelerinin dışarıda bırakılması için bir gerekçe oluştuyordu.¹⁵⁰ Belki de bu gerekçeye - zayıf bir ihtimal bile olsa- ilmiye sınıfından çekinildiği fikrini de ilave etmek mümkün gözükmemektedir.¹⁵¹ Darülfünun, Darülfünun-ı Osmanî ve Darülfünun-ı Sultanî teşebbüsleri kısa süreli olmalarına rağmen -her ne kadar ilahiyat şubesini dışarıda tutmuş olsalar da- Osmanlı yükseköğretiminin kurumsallaşma süreçlerine ve üniversite anlayışının gelişmesine birikim-tecrübe düzeyinde önemli katkıları olmuştu. II. Abdülhamit'in iktidarı döneminde ortaöğretim kurumlarının daha sistematik hâle gelmesi ve bunun sonucu olarak üniversiteye öğrenci yetiştirecek bir düzeye ulaşılmasından sonra 1 Eylül 1900 tarihinde Mekteb-i Mülkiye binası içindeki bir bölümde dördüncü ve son girişim olarak *Darülfünun-ı Şâhâne* (1900-1933) kuruldu. Zaten mevcut olan tıp ve hukuk mekteplerinin yanına “Ulum-ı Edebiye”, “Ulum-ı Riyaziye ve Tabiiye” şubeleri eklendi. Ulum-ı Edebiye şubesi (edebiyat fakültesi) İkinci Meşrutiyet'ten (1908) sonra edebiyat, felsefe, coğrafya ve tarih kürsülerinden müteşekkil, açıldığı yıllara oranla daha mükemmel bir fakülte hâline gelmişti. Aynı dönemde Darülfünun-ı Şâhâne kadrosu kapsamında medreselerden bağımsız bir ilahiyat fakültesi kurulması fikri de ortaya çıktı.¹⁵² Böylece ilahiyat fakültelerinin götürülebileceği en eski kurum olan Ulum-ı Aliye-i Dinîye (Yüksek Dinî İlimleri) Şubesi vücut bulmuş oldu.¹⁵³ Klasik İslami ilimlerin okutulması düşünülen şubenin müfredat bakımından medreseden farkı yok denecek kadar azdı. Esasen bu şubenin ne medreseye ve ne de ilmiye sınıfına alternatif olma gibi bir niyet yoktu. Ulum-ı Aliye-i Dinîye Şubesi daha ziyade Batı'da kiliselere bağlı din eğitimi veren okulların yanında üniversitelerde laik din öğretimi veren teoloji fakültelerine denk düşen bir formata yakındı. Aslında dinî otorite ve itibarın

¹⁵⁰ Çeliktas, **Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. ve XX. Yüzyıllarda)**, s. 151

¹⁵¹ İsmail Kara, **Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam 2**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, s. 341

¹⁵² Darülfünun-ı Şahaneye ilgili olarak 15 Ağustos 1900 tarihli bir Nizamname hazırlanmıştır. Buna göre, Alanı yüksek din öğretimi olan Ulum-i Aliye-i Dinîye, kurumun (üniversite) üç bölümünden biri olarak kurulmuştur. II. Meşrutiyetin ilanının akabinde bu bölümün adı Ulum-i Şer'îye şeklinde değiştirilmiştir. Bkz. Bayramali Nazıroğlu, “İlahiyat Fakülteleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, **İlahiyat Atlası**, Ed. Bayramali Nazıroğlu, Süleyman Turan, H.Yusuf Acuner, Ensar Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 17-35, s. 21

¹⁵³ Koştaş, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Dünü Bugünü)**, s. 142; Çeliktas, **Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. ve XX. Yüzyıllarda)**, s. 159

medrese/ilmiye sınıfı uhdesinde olması peşinen kabul edilmekteydi. Bu şube daha ziyade, orta, lise ve yüksek okul seviyesindeki mekteplerin din, ahlak, mantık ve Arapça dersleri okutacak muallimleri yetiştirecekti. Her bir sınıfın öğrenci sayısı en fazla 30 idi. Eğitim süresi dört yıl olan Ulum-ı Aliye-i Dinîye Şubesi, dinî araştırmalar yapmayı dinî kültürü beslemeyi, dinî ilim ve kültürle donanımlı memur ve aydın yetiştirmeyi önceleyen bir misyonla kurgulanmışlardı.¹⁵⁴

Tek Osmanlı üniversitesi olarak kabul edilebilecek Darülfünun-ı Şâhâne, varlığını II. Meşrutiyet'e kadar sürdürmüştü. Bu kurum Maarif Islahatı esnasında (21 Ağustos 1909 tarihinde) *İstanbul Darülfünunu* adını almıştı. Ulum-ı Aliye-i Dinîye Şubesi de 21 Nisan 1912'de çıkarılan bir nizamname ile Ulum-ı Şer'îye Şubesine (İlahiyat fakültesi) dönüştürülerek yeniden isimlendirilmiş ve böylece İstanbul Darülfünunu bünyesinde yerini korumuş oldu.¹⁵⁵ Üç yıl eğitim süresi olan Şubede tefsir-i şerif, hadis-i şerif, ilm-i ahlâk-ı şer'îye ve tasavvuf, usûl-i fıkıh, fıkıh, ilm-i kelam, siyer-i nebi, tarih-i dinî İslam, tarih-i edyan, ilm-i hilaf, edebiyat-ı Arabiyye, hikmet-i teşri, tarih-i ilm-i fıkıh, tarih-i ilm-i kelam, Arap felsefesi, felsefe ve tarih-i felsefe dersleri okutulmaktaydı.¹⁵⁶ 1914 yılında İstanbul medreseleri bir tek medreseye dönüştürülerek "Daru'l-Hilafeti'l-Aliye Medreseleri" adını almıştı. Bu medreselerin Âli kısmı açılınca da Ulum-ı Şer'îye şubesi ilga edilerek burada tedrisatına devam eden talebeler, Daru'l-Hilafeti'l-Âliye Medreselerinin Âli kısmına nakledilmişlerdi. Bir müddet sonra Süleymaniye Medresesi açılarak medreselerle alakalı yeni bir düzenlemeye gidilmişti. Eğitim süresinin üç yıl olduğu ve yüksek düzeyli medrese niteliğinde olan Süleymaniye Medresesi bünyesinde fıkıh, tefsir-hadis ve felsefe-tasavvuftan oluşan üç bölüm teşekkül etmişti.¹⁵⁷

Genç Osmanlı döneminde, yüksek din öğretimi kurumunun, Ulûm-ı Âliye-i Dinîye ve Ulûm-ı Şer'îye (1900-1914) adlarıyla modern üniversite niteliğindeki

¹⁵⁴ Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam 2*, s. 341-342

¹⁵⁵ Sakaoğlu, *Türkiye Eğitim Tarihi*, s. 207

¹⁵⁶ Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, s. 337

¹⁵⁷ Hidayet Aydar, "Darülfünun İlahiyat Fakültesinden İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesine", *İ.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, S.1, ss.297-311, s. 303-304

Darülfünunun bünyesinde bir şube olarak yer aldığı görülmektedir. Bu şube, medreseler haricinde, bir üniversite içinde bulunan ve modern ilahiyat fikrinin vücut bulduğu ilk tecrübe olarak görülebilir. Esasen bu şubenin devamı sayılabilecek ve literatüre yeni ve kalıcı bir isimlendirme kazandıracak olan yüksek din öğretimi kurumu, İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi (1924-1933) olacaktır.¹⁵⁸ Erken Cumhuriyet Dönemi'nin yüksek din öğretimini *İlahiyat* sözcüğü ile adlandırılması daha sonraki dönemlerde de kalıcı hâle gelecek, Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi yüksek din öğretimi dendiğinde ilahiyat fakülteleri ilk akla gelen kurumlar olacaktır.

1.2.1.3. Osmanlı-Türk Modernleşmesi: Ulemadan Aydına Dinî Otoritenin Dönüşümü

Türkiye sosyo-politiği çerçevesinde şekillenen yüksek din öğretiminin tarihsel arka planına dair buraya kadar yapılan açıklamalar ile söz konusu tedrisatın başat kurumlarının medreseler olduğu anlaşılmaktadır. Kurumsal ve insan kaynakları açısından medreseler ve medreseliler dönemleri itibariyle dinî temsilin en belirgin aktörleri idiler. Zira medrese mezunlarının Osmanlı bürokrasisi içinde -askeriye ve kalemiye ile birlikte- işgal ettikleri ilmiye sınıfı içindeki konumları, onlara dinî liderlik ve dinî otorite bağlamında oldukça güçlü bir pozisyon sağlamaktaydı. Osmanlı modernleşmesi ile devlet içindeki mevzilerini teker teker kaybeden ulemanın bu yenileşme sürecindeki aldığı şekil ve görünümünün izahı, Cumhuriyet Türkiye'sinde yüksek din öğretimi mezunlarının ulemadan tevarüs eden/etmeyen dinî temsil kapasitelerine ışık tutması açısından önemli olmaktadır. Bu nedenle Osmanlı modernleşmesi bağlamında ulemadan din aydını/uzmanına evrilen sürecin ele alınması yararlı olacaktır.

19. yüzyılda, *Garplılaşma (Batılılaşma)* kavramının -içinde barındırdığı medeniyet vurgusunu ve toplumsal değişimi içermesi sebebiyle- daha çok benimsendiği görülür.¹⁵⁹ Garp, Osmanlının konumu itibariyle batısına düşen

¹⁵⁸ Çelikleş, *Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. ve XX. Yüzyıllarda)*, s. 159

¹⁵⁹ Geç Osmanlı ve müteakiben Cumhuriyet Türkiye'sinin yakın tarihine yönelik tarihî ve sosyolojik araştırmalarda sosyal ve siyasal değişime ad koyma hususunda kavramsal düzeyde çok çeşitli

coğrafyanın adı olmakla birlikte, ondan farklı yepyeni bir paradigmanın da temsilcisidir. Esasen Garplılaşma adı altında değişen sosyal ve tarihsel özellikler için medeniyet, değişmeyenler için de hars (kültür) kavramları¹⁶⁰ kullanılarak, değiş(tiril)mesi öngörülen ile muhafaza edilmesi gerekenler arasındaki tercih medeniyet ve hars kavramsallaştırması¹⁶¹ üzerinden ifadelendirilmiştir.¹⁶²

Garplılaşmanın (Batılılaşmanın) hars ve medeniyet kavramsallaştırmaları üzerinden yapılacak böyle bir izahı bile, onun Tanzimat ve Cumhuriyet'in laik elitleri tarafından bir ideolojiye dönüştürüldüğü gerçeğinin önüne geçememektedir. Zira II. Meşrutiyet'le hız kazanıp Cumhuriyet'le birlikte pik yapan bu yenileşme (modernizm) anlayışı, laik elit zümrenin bilincinde tam anlamıyla Batılılaşma başka bir deyişle Tegarrüb ideolojisi görünümündedir.¹⁶³ Batılılaşma kavramı, 1990'ların başlarına - *Batı-dışı modernlikler, çoklu modernlikler, yerel modernlikler* şeklindeki

çabaların varlığı gözlenmektedir. Osmanlı devlet politikaları, münevverlerin öykünmecî tutumları ve de toplumun ilgisinin ivme kazanmasıyla birlikte Batı'nın galip kültür ve medeniyeti üstün görülerek taklit edilmeye başlanması, akabinde iki yüzyılı aşan bu süreci tanımlamaya yönelik zengin bir kavramsal repertuarı ortaya çıkarmıştır. "Garplılaşma", "asrileşme", "Frenk mukallitliği", "Avrupalılaşma", "Batılılaşma", "medenileşme", "çağdaşlaşma", "modernleşme" gibi kavramsallaştırmalar bu adlandırmaların en belirgin örnekleridir. Bkz. Rabia Doğru, "Mümtaz Turhan, Garplılaşmanın Neresindeyiz? (Ankara: Altınordu Yayınları, 2015) ", **Öndokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Aralık 2018, S.45, ss. 389-394, s. 390-391

¹⁶⁰ Ziya Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi**, Hazırlayan, Ali Duymaz, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 19-24

¹⁶¹ Erol Güngör, Ziya Gökalp'in kültürü yerli kaynaklı şeylere inhisar ettirmiş olmasını ve yabancı kültürlerle ortak olan yönleri de medeniyet olarak kabul etmesini, hem millî kültüre ve hem de ortak medeniyete sahip olmanın mümkün oluşunu göstermesi açısından ileri bir adım olarak görmesine rağmen Gökalp'in, kültür ve medeniyetin sürekliliğini göz ardı etmiş olmasını ve bu ikisini çoğu zaman diyalektik tezat biçiminde görmesini eleştirmiştir. Güngör'ün anlayışına göre Millî kültürler, bir medeniyetin çeşitli manzaralarından ibarettir. Ortak medeniyet unsurlarını ise her ulus kendi şartları mucibince dönüştürerek, medeniyeti kendi stilinde kabullenmiş olmaktadır.. Detaylı bilgi için bkz. Erol Güngör, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik**, 11.Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1995, s.100-101

¹⁶² Oluşturulan bu ayırım ile bir nevi ulusal kimlik ve toplumun tarihsel köklerinin inşasına yönelik kavramsal müdahâleler gerçekleştirilmiştir. Bir yönüyle *hars* kavramı ile millîlik arasında simbiyotik bir ilişki kurulmuş; buna bağlı olarak da bu kavram, her bir ulusun dil, değer ve anlam dünyasının kaynağı kabul edilmiş ayrıca harsın toplumun bizzat kendisine özgü olduğu ve muhafaza edilmesi gerektiği düşünülmüştür. Bu paradigmaya göre *medeniyet* kavramı değişebilir alana işaret eder. Eğer toplum hayatında yaşanmakta olan buhranların sebebinin geleneksel zihniyetler ve kurumlar olduğu kabulü baz alınırsa müesseseleri yenilemek suretiyle bu sorun aşılabılır. Öyleyse bu değişim ve yenileşme öngörüsü, medeniyet kavramı bağlamında ele alınmalıdır. Bu hâliyle *değişim*, Batı medeniyeti rehberliğinde gerçekleştirilen bir inşa süreci olarak tasavvur edilebilir. Bkz. Alim Arlı, "Disiplinlerin Kavşağında 'Türk Modernleşmesi'ni Sorunsallaştırmak: Normativite ve Sosyal Bilim", **Sosyoloji Konferansları (Özel Sayı-Türkiye'de Sosyolojinin 100. Yılı)**, 2015, S. 52, ss. 221-255, s. 237

¹⁶³ Ocak, **Türkiye Sosyal Tarihinde İslam'ın Macerası**, s. 202

kavramların ortaya çıkışına - kadar üstü örtülü bir şekilde modernleşme kavramının eş anlamlısı olarak kullanılmaya devam edilecektir.¹⁶⁴

Osmanlı-Türk modernleşmesinin adlandırılmasıyla ilgili diğer bir kavramsallaştırma *çağdaşlaşma* sözcüğüyle yapılmaktadır. Niyazi Berkes *Türkiye’de Çağdaşlaşma* isimli kitabında laiklik (laicisme), sekülerlik (secularizm), asrîlik, muasırlaşma ve çağdaşlaşma kavramları arasında var olduğunu düşündüğü anlamdaşıklar üzerinden açıklamalar yaparak, tercihini bu kavramdan yana kullandığını aktarmaktadır.¹⁶⁵

Burada Garplılaşma, çağdaşlaşma veya yenileşme şeklindeki farklı adlandırılmalarının yapılması bir dereceye kadar önemli olmakla birlikte, kuşatıcı bir kavramsallaştırmanın *Osmanlı-Türk modernleşmesi* şeklinde olması, Batılılaşma öncesi yenileşme çabalarını da içermesi açısından daha uygun olduğu görülmektedir. Zira “Devlet nasıl kurtarılır?” sorunsalı etrafında şekillenen Osmanlı modernleşmesinin ilk merhâlede Batılılaşmak gibi bir amaca kilitlenmediği bilinmektedir.¹⁶⁶ Yenileşme çabalarının Osmanlı’dan Cumhuriyet’e tarihsel bir süreklilik içinde devamı, esasen *Osmanlı-Türk modernleşmesi* kavramsallaştırılmasını makul bir çerçeveye de oturtmaktadır. Dolayısıyla bu bölümde, Cumhuriyet öncesi yüksek din öğretimi görmüş kişiler yani *ulema* ve modernleşme süreçlerindeki yeri olması hasebiyle Cumhuriyet Dönemi modernleşmesiyle arasındaki farklılığı da ifade etmek için *Osmanlı-Türk Modernleşmesi* şeklindeki ifade benimsenmiştir.

¹⁶⁴ Arlı, *Disiplinlerin Kavşağında ‘Türk Modernleşmesi’ni Sorunsallaştırmak: Normativite ve Sosyal Bilim*, s. 239

¹⁶⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yayına Hazırlayan: Ahmet Kuyaş, 27. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 17-23

¹⁶⁶ Kaya Akyıldız, “Mavi Anadoluculuk”, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce : Modernleşme ve Batıcılık*, Ed., Tanıl Bora, Murat Gültekingil, 4. Baskı, İletişim yayınları, İstanbul, 2007, C. 3, s. 465

I. Aşama: Restorasyon (1703-1789)

Osmanlıda yenileşme ve değişme olgusunun başlamasına ilişkin genel kabul; II. Viyana Kuşatması (1683) ile yaşanan yenilginin Osmanlı devlet yapısında idarî ve kurumsal çözümler başlattığı, süreklilik kazanan askerî yenilgiler ve akabinde devlet aleyhine oluşan antlaşmaların (Karlofça-1699 ve Pasarofça-1718) da imparatorlukta ciddi bir gerileme sürecine neden olduğu şeklindedir. Ne var ki bu dönemde gerçekleşen askerî yenilgiler ve toprak kayıpları, *Cihan imparatorluğu* olma algısı temelinde kendini tanımlayan gururlu yöneticilerin Batı karşısındaki üstünlük duygularını henüz nötralize edebilmiş değildir.¹⁶⁷ Dolayısıyla mağlubiyetler askerî düzeyde teknik ve taktik yoksunluklar olarak anlaşılmış, ilk yenilik hareketleri de bu durumun onarılmasını sağlamak için askerî tekniğin Batı'dan ithâline yönelik girişimler düzeyinde gerçekleşmiştir.¹⁶⁸

¹⁶⁷ Osman Turan, Türklerin İslam medeniyeti ve millî nizam anlayışlarını Hristiyan Medeniyeti ve hayat anlayışlarından üstün görmelerini tarihî, iktisadî, askerî, psikolojik, vb. boyutlarıyla ele alarak açıklamaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Turan, **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, s. 491-494

¹⁶⁸ Levent Köker, **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, 15. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 131. Avrupa karşısında alınan yenilgilerin sürmesi neticesinde ordunun ıslahına yönelik düşünceler artmış, bazı mektepler ve dershaneler açılmak suretiyle yeni fenlerle mücehhez subay yetiştirme ihtiyacı hâsıl olmuştur.¹⁶⁸ Sultan III. Ahmed dönemindeki orduyu merkeze alan ve ordunun ihtiyaçlarını önceleyen askerî ıslahat ve onun zorunlu hâle getirdiği askerî eğitim arayış ve uygulamaları, I. Mahmud, III. Mustafa, I. Abdulhamid ve III. Selim iktidarlarında da devam etmiştir. Bkz. Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi, Makaleler IV**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s.13. Aslen Fransız olan Kont de Bonneval'ın (Humbaracı Ahmed Paşa) 1734'de Üsküdar'da modern bir Humbarahane kurması ve bir hendesehane açarak bu sahada teknik eğitim vermesi, dönemin ordu merkezli yenileşme hareketlerine verilebilecek önemli örneklerden biridir. Macar asıllı Baron de Tott'un 1761'de özellikle ordu kurmaylarının matematik alanında yetişmelerini temin etmek için matematik, istihkâm, topçuluk ve denizcilik bahislerini muhtevî bir programla mevcut tedrisatı ileri bir düzeye taşıması ve öğreticiliğine döneminin ünlü matematikçisi Gelenbevi İsmail Efendi'nin getirildiği tersanede inşa olunan Mekteb-i Bahriyenin öğretime başlaması da önemli girişimleri olarak görülebilir. Bkz. Roderic H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876**, Çev. Osman Akınhay, C. 1, Papirüs Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 32-33. Tanzimat öncesi yapılan asker-ordu eksenli bu yenileşme hareketlerinin içinde şu faaliyetlere de yer vermek mümkündür; 1773'te Mühendishane-i Bahri-i Hümayun kurulmuştur. (Bu Mektebe Fransız öğretmenler ve yabancı mütehassıslar getirilmiş, Fransa'ya 30 talebe gönderilmek üzere de anlaşma yapılmıştır.) Kara kuvvetlerine teknisyen yetiştirmek üzere 1795'te Hasköy'de Mühendishane-i Berri-i Hümayun açılmıştır. (Bu mektep, medrese tedrisatından farklı olarak Batı okullarının muadili sayılabilecek ilk yüksek öğretim kurumudur) 1806'da bir Tıbhane inşa edilmiş, 1827'de ikinci Tıphane, Tıphane-i Amire ve Cerrahhane-i Ma'mure adıyla kurulmuştur. Saray ve ordu bandolarına müzisyen yetiştirerek olan Müzika-i Hümayun, 1831'de yılında açılmıştır. Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra 1834'te yeniden teşkilatlanan ordunun subay ihtiyacını gidermek için Harbiye mektebi kurulmuştur. 1838 yılında ilk kez mülki alanda da

Silahlı kuvvetler merkezli bu ıslahat teşebbüslerinin yanı sıra 18. yüzyılın başları, Osmanlının ilk bilinçli Batılılaşma hareketlerinin gündeme geldiği yıllar olarak değerlendirilebilir. 1703-1730 tarihleri arasındaki (Lale Devri) dönemde Damat İbrahim Paşa'nın imparatorluğa sokmaya çalıştığı yenilikleri ilk Batılı tesirler olarak görmek yanlış olmayacaktır. Zira Paris Türk elçiliğinin başlattığı ve kısa zamanda İstanbul'da yansımalarının görüldüğü Avrupa modasının yeni tarzı, kültürel anlamda kendinden koparak yabancı bir kültürün etkisine girmenin ilk görünümünü ortaya çıkarmıştır. Nitekim saray çevrelerinde moda olan Fransız tarzı bahçeler dekorasyonlar ve Fransız mobilyaları bu kültürel etkilenmişliğin müşahhas göstergeleri olmuşlardır.¹⁶⁹

Bu dönemde matbaayı resmî kanallardan ülkeye getiren İbrahim Müteferrika, Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet kuruluşunun bozulma sebeplerine, Avrupa devletlerinde görülen güçlenmenin nedenlerine ve Osmanlının kalkınması için devletin neler öğrenip alması gerektiğine ilişkin bir eser kaleme almıştır.¹⁷⁰ Aynı zamanda İbrahim Müteferrika Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin oğlu Said Çelebi ile aynı doğrultuda hareket ederek birtakım yeniliklerin önünün açılmasını sağlamıştır. Modern anlamda Türk aydın tipinin ilk öncüleri sayılabilecek bu iki münevverin gayretleriyle dinî kitaplar dışındaki eserlerin basılmasına dinî otoritelerden olur alınmış,¹⁷¹ böylece kültür ve edebiyat sahasında yeni gelişmelere ortam

yenileşmeye gidilerek Mekteb-i Maarif-i Adliyye tesis edilmiştir. Bir hukuk devleti mantığıyla devlet yönetimini Batı memleketlerindeki örneklerine uygun olarak düzenleme düşüncesi 1834'de Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliyye açılarak gerçekleşmiştir. Bu mektebe paralel bir şekilde Bab-ı Ali'de Dar-ı Şura-yı Bab-ı Ali tesis edilmiştir. Bu kurumlara ilaveten sıbyan mekteplerini teşkilatlandırınak için 1826'da Evkaf-ı Hümayun Nezareti, 1838 yılında ise ülkedeki zirai ve sanayi kurumlarıyla ilgili olarak Meclis-i Umar-ı Nafia kurulmuştur. Recai Doğan, "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili", **AÜİFD**, Ankara, 1997, C. 37, S.1, ss. 407-442, s. 426-428; Hilmî Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 3.Baskı, Ülken Yayınları, İstanbul, 1992, ss. 26-31

¹⁶⁹ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Metin Kırıatlı, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993, s. 47; Mehmet Beşirli, "Osmanlı' da Modernleşme ve Aydınlar, 1789-1908", **Dinî Araştırmalar**, Eylül Aralık 1999, C. 2, S. 5, ss. 131-158, s. 138

¹⁷⁰ 1731 yılında Sultan I. Mahmud'a siyaset (monarhiya, aristokrasiya, demokrasiya), askerî (miller kurumlar ve askerlik yöntemleri) ve Batı nizamının işleyişine katkıda bulunan bilimsel coğrafyanın önemine dair konulardan oluşan Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem (Ulusların düzeni üzerine akıl ilkeleri) adlı kitabını sunmuştur. Bkz. Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 50-63

¹⁷¹ 1727 tarihinde o zamanın muvazzaf Şeyhülislamından "Lügat, Mantık, Hikmet, Hey'et ve bunların emsali âli ilimler kitaplarına münhasır olmak ve nakış olunacak kitapların tashihi için birkaç âlim

hazırlanmıştır. Aynı zamanda bu gelişmeler Batılı düşünce ve esintilerin toplum tarafından kabulüne yönelik eğilimi de artırmıştır.¹⁷²

Osmanlı modernleşmesinin bu ilk etabında, karşılaşılan problemlerin çözümünün mevcut sosyal ve siyasal sistem içinde var olduğu düşünülmüş, karşılaşılan pek çok sorunun aşılması eski sistemin yeniden ıslah ve ihya edilmesine endekslenmiştir.¹⁷³ Mütemadiyen savaş kaybeden orduyu niceliksel olarak iyileştirmeye yeltenerek sorunu çözeceğini sanmanın maliyeti, askerî harcamaların artması ve devlet bütçesinin zayıflaması şeklinde gerçekleşmiştir. Devletin restorasyona tabi tutulduğu bu dönemde, askerî yenilgilerin etkisiyle bir taraftan dış dünyaya ilişkin tutum değişikliğine gidilmiş, diğer taraftan da içeride bazı yenilikler (ıslahatlar) yapılmıştır. Dönemin tecdit politikalarından anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı Batı'yı hayranlıklar içinde değil mecburiyetler ve pragmatik tavırlar ekseninde tercih etmektedir. Bu durum Osmanlı'nın en zor zamanlarında bile "benlik" veya "ben idrakini" yitirmediğinin işareti olarak okunabilir.¹⁷⁴

Modernleşmenin bu aşamasında devlet bürokrasisi içindeki mukavim konumu¹⁷⁵ devam eden ulema açısından çok önemli bir değişim göze

kimse tayin olunmak şartı ile" fetva alınmıştır. Doğan, "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili", s. 425

¹⁷² Beşirli, *a.g.m.*, s. 138-139

¹⁷³ Osmanlı, Batı'yla aynı tarihsel dönem içinde senkronik bir sosyal, kültürel ve siyasal varoluş sürecinde bulunmasına karşılık kendi yapısal dinamiklerini aksiyona geçirerek bir dönüşümü sağlayamamış, farklılığını muhafaza ettiği bir konsept ve pratik geliştirememiştir. Yeniden dizaynedilen dünya nizamının değişimine direnmiş, tarihsel olanı yeterince ve doğru okuyamamış ve kendisini yeniden üretememenin getirdiği çözümsüzlük içinde, sahip olduğu imparatorluk ve din gibi evrensellikleri muhafaza etme çabasına girmiştir. Bkz. Mehmet Akgül, **Türk Toplumunun Değişim Sürecinde Din Anlayışları (Tanzimat Sonrası Örneği)**, S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya, 1996, s. 39

¹⁷⁴ Arif Aytekin, "Osmanlı-Türk Modernleşmesinin Düşünsel, Ekonomik ve Bürokratik Kodları", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2013, S. 30, ss. 313-329, s. 318-319

¹⁷⁵ Jean-François Bayart Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemiyle ilgili olarak; 18. yüzyıl Osmanlı Devleti için silahlı kuvvetler anlamında düş kırıklığının yaşandığı, bazı eyaletlerin özerkleştiği, ordunun ve toplumsal güçlerin padişah otoritesine karşı kendilerini gösterdikleri, Sünni ulemanın güç kazandığı ve gayri Müslim tüccarların nüfuzlarının arttığı yeniden yapılanmayı ifade eden bir devirdir tespitinde bulunur. Bayart bu ifadeleriyle Osmanlı'nın bu restorasyon döneminde Sünni ulemanın daha da güç kazandığını söylemektedir. Bkz. Jean-François Bayart, **Cumhuriyetçi İslam**, Çev. Esra Atuk, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 97. Kemal H. Karpat ise ulemanın güç kazanması arkasındaki gerekçeler için, Patrona Hâil İsyanı sonrası devletin başına getirilen I. Mahmut dönemine işaret etmektedir. Karpat, bu dönemde eski geleneklere dönüş çabasıyla birlikte devletin muhafazakâr bir yapıya büründüğü, beraberinde ulemanın yeniçeriler, tüccarlar ve küçük

çarpmamaktadır.¹⁷⁶ Fakat yeni kurulan matbaada sadece bilimsel neşriyat, tarihî eserler ve sözlüklerin basımına izin vermek, teolojik ve hukuk kitaplarının basımını yasaklamakla ulema, dinî ve laik eserler arasında bir nevi ayrıma gitmiş, laik eserleri denetleme yetkisinden feragat ederek kendine özgü alanı koruduğunu düşünmüştü. Oysaki bu durum, laik ekseninde eğitilmiş yeni bir münevver kesimin ulemadan ve onun etki alanından ayrılarak yükselişini kolaylaştırmış oluyordu.¹⁷⁷

Ulema, modernleşmeci eğilime yönelik benzer bir katkıyı, ordunun modernize edilmesi sürecinde ıslahatlara şer’i muvafakat göstererek yapmaktaydı. Ulema bilincinde “düzenin muhafızları” konumunda olan ordunun zafiyete düşmemesi gerekliydi. Bundan dolayı da ordunun teçhizat ve stratejik donanımının sağlanmasında ulemanın aktif destek ve onayı her zaman alınabilmisti. Aslında ilmiye sınıfının yapılanmasında devletle organik bir bütünleşme söz konusuydu. Bu durum onun sistem karşıtı bir unsur hâline gelmesini engelliyor, devletin bekası hususunda hassas davranmaya mecbur bırakıyordu. Tam da bu nedenle ilk ıslahat

esnaf arasındaki anlık ittifakların sürekli hâle geldiği ve bu kesimlerin halkın sözcüsü konumuna geldiği çözümlemesini yapmaktadır. Bkz. Kemal H. Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi**, 4.Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, s.72

¹⁷⁶ Osmanlının kuruluş dönemlerinde temel ilke; devlet hayatını nizama koyan muharrik öge ilmiyedir şeklindedir ve toplum için en gerekli ve öncelikli olan mühendis, tabip ilim ve maarif erbabı gibi hâkim unsurların yetiştiği yerler de medreselerdir. Halk ile devlet ulemanın şahsında bütünleşmiştir. İlmiye sınıfı ahlaki tarafıyla halka resmî yönüyle de devlete bakar. Devlet organizasyonunun bütünü ulema tarafından şekillendirilmiştir. Zira ulema şeriatın hem yorumlayıcısı ve hem de aktarıcısıdır. Aynı zamanda devlet legalitesini ulema üzerinden temellendirmiştir. Osmanlının bir İslam devleti olarak kendini meşrulaştırması demek ulemanın görüşlerinin oldukça fazla ağırlık kazanması demektir. Bu manada şeyhülislam devletin icraatlarını meşrulaştırması beklenen bir konumu da temsil etmektedir. Ulema bir taraftan halkın devlete itaatini mümkün kılmakta diğer taraftan İslam’ı yorumlayıp aktararak güncellenmiş dinî normlar üzerinden halkı inşa etmektedir. Örneğin ulema arasındaki önemli gruplardan biri olan müftüler, talep üzerine şeriata dayalı olarak fetva veren adli uzmanlardır ve aynı zamanda toplumsal saygınlığı yüksek kişilerdir. Esasen devlet nizamı ilmiye, kalemiye ve seyfiyenin uyumlu bir tarzda hareket etmeleri ile gerçekleşmektedir. Modernleşme asırlarının başlangıcında da ilmiye ile kalemiye ve seyfiye müntesipleri arasında çoğu zaman de facto bir uyumdan bahsetmek mümkündür. Nitekim III. Selim’e göre devlet her açıdan ıslaha muhtaçtır, usul ve fûrua ait hemen her şey tecdidin konusudur. Islahat ve tecdit çalışmalarında ise yapılması lüzumlu olan şeylerin ittifak üzere gerçekleştirilmesi gereklidir. Bundan dolayı Sultan önde gelen ulema ve ayana layihalar kaleme aldirtmıştır. Bkz. Fatih M. Şeker, **Modernleşme Devrinde İlmiye, Cevdet Paşa-İbnülemin Örneği**, 2. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015, s. 59-61; Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, s. 27

¹⁷⁷ Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876**, s. 33

teşebbüslerinin şer'i onaydan geçmiş olması doğal bir durum olarak gözükmekteydi.¹⁷⁸

II. Aşama: Reform (1789-1839)

Osmanlı yenileşmesinin bu ikinci safhası, imparatorluğun sorunlarını çözmek için modernleşme projelerinin geliştirildiği, Batı toplumlarından ciddi düzeyde etkilendiği bir dönemi yansıtmaktadır.¹⁷⁹ Mülkî, idarî, iktisadî, demografik, içtimai, kültürel ve uluslararası ilişkiler alanlarında hızlı bir değişimin yaşandığı bu dönemde,¹⁸⁰ üç temel hadise Batılılaşma fikrinin imparatorluk coğrafyasında egemen olmasına yardımcı olmuştur. Birincisi, Avrupa ülkelerinde daimi elçiliklerin kurulması ve bunun neticesi olarak hariciye görevlilerinin elde ettikleri malumatlarla Batı'nın analizlerinin detaylı olarak yapılabilmesi. İkincisi, Avrupa'ya gönderilen öğrenci ve memurlar marifetiyle genç diplomat ve sivil görevlilerin yetiştirilmesi ve devletin idari yapısının yeniden düzenlenerek modernleştirilmesi isteği. Üçüncü olarak da eğitim içeriğinin Batı standartlarına göre yeniden dizayn edilmesi. Burada temel hedef, Osmanlıda eğitimin Batılı içerik ve formatla modernize edilerek yaygınlaştırılması ve devletin ihtiyacı olan teknik, pratik ve pozitif bilgilerle mücehhez yeni idari kadroyu yetiştirmektir.¹⁸¹

Batılı tarzda askerî eğitim uygulamalarının doğal sonucu olan Avrupa'dan bilgi ithâli, özellikle Sultan III. Selim zamanında (1789- 1807) artarak devam etmişti. Bölgenin statükosu, Avrupa güçler dengesi ve siyasi düşüncesinde derin izler ve altüst oluşlar yaratan Fransız Devrimi de Osmanlı ve hinterlandını etkilemeye yine III. Selim'in iktidarı döneminde başlamıştı. Mısır'ın Napolyon tarafından işgali, akabinde Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da Batılılaşma hareketine başlaması, Batı'nın askerî anlamda üstünlüğünü yeniden hissettirip pekiştirirken, yeni özgürlük düşüncelerini

¹⁷⁸ TDV, *Türk Eğitim Siatemi, Alternatif Perspektif*, s. 22, 27

¹⁷⁹ Aytekin, *Osmanlı-Türk Modernleşmesinin Düşünsel, Ekonomik ve Bürokratik Kodları*, s. 319

¹⁸⁰ Ersel Kiraz, “ Osmanlı Devleti'nde Modern Dönüşüm Evrelerinin Kamu Üzerindeki Etkileri”, *Academic Review of Humanities and Social Sciences*, 2018, C.1, S. 1, ss. 1-16, s. 13

¹⁸¹ Çağrı D. Çolak, “Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İdari Reform Hareketleri Üzerine Bir Değerlendirme” *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Mart 2016, Yıl: 4, Sayı: 23, ss. 397-416, s. 405

pazarlayan ve Osmanlıya askeri yardım temin eden birçok Fransız da payitahta gelmişti.¹⁸² Böylece ülkede Fransız etkisi yaygınlık kazanıyor, geleneklere uygun olmayan yeni fikirler gençlerin bir bölümü arasında, üstelik Bab-ı Ali ve Saray'da bile kendisine yer bulabiliyordu. Modernleşmenin bu reform merhâlesinde *nizam-ı cedit*¹⁸³ olarak ifadelendirilebilecek yeni bir askeri düzenin tasarlanması¹⁸⁴ yine III. Selim'in hükümdarlığı dönemine rastgeliyordu. Burada askerî alanda yönelimin Batılılaşma doğrultusunda olduğu, askerî okulların cesaretlendirildiği, çeşitli Batı başkentlerinde daimi elçiliklerin kurdurulduğu,¹⁸⁵ pek çok tımara el konulup gelirlerinin diğer reform projelerine aktarıldığı ve eyaletlere atanacak yöneticilerin düzene konmasının, iltizam sistemine ise son verilmesinin önerildiği yenileşme adına mütevazı bir içerik söz konusuydu.¹⁸⁶

Tam başarıya ulaşamayan III. Selim'in reformları, onun 1807 yılında tahttan indirilmesiyle başlayan ve II. Mahmud'un (1808-1839) iktidar dönemlerine tekabül eden yeni reform ve Batılılaşma girişimleri sayesinde tamamlanacaktı.¹⁸⁷ Suistimallerin kökünün kazındığı, birbirine hasım otoritelerin bastırıldığı ve Batılılaşmanın ivme kazandığı bu dönemde, Yeniçeri Ocağının ilgası gerçekleştirilmiş (1826) ve yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye (Muhammed'in muzaffer askerleri) adıyla Avrupalı tarzda bir ordu tesis edilmişti. Böylece bu yeni

¹⁸² Zürcher, bu Fransız eğitimcileri III. Selim döneminin Batı'yla kurulmuş yeni iletişim kanallarından biri olarak zikretmektedir. Bu ecnebilerin asker öğrencileri Fransızca öğrenmiş ve büyük bir şevkle her türden moda düşüncüyü yabancı öğretmenleriyle tartışır olmuşlardı. Bkz. Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, s. 39

¹⁸³ Nizam-ı Cedit, sadece Osmanlı İmparatorluğunda geleneksel bir askeri kurum olan yeniçeriliğin yerine oluşturulan yeni bir ordu ve askeri reformların adı değildir, silahlı kuvvetlerin yanı sıra, toplumun tüm geleneksel unsurlarını dönüştürecek olan sürecin ya da yeni düzenin adıdır. Bkz. Anzavur Demirpolat, Gürsoy Akça, "Osmanlı Toplumunda Modernleşme ve Ulema" **Ekev Akademi Dergisi**, 2008, S. 36, ss. 119-132, s. 121

¹⁸⁴ III. Selim 1794 yılında nizam-ı Cedit (yeni düzen/örgütleniş) olarak isimlendirilen yeni bir piyade sınıfı kurar. Bu oluşum İngiliz, Fransız ve Alman subaylarının Avrupalı tarzda talim ettiği, kendine ait mali imkânlarla donatılmış ve öncelikle Anadolu'dan toplanan bir sınıf niteliğindedir. 1797 tarihinde 27 subay ve 9200 asker, 1806 yılında ise 1590 subay ve 22685 asker saflarında yer almaktadır. Bkz. Robert Mantran, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II**, Çev. Server Tanilli, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 14

¹⁸⁵ Osmanlı Londra'ya 1793 yılında, Viyana'ya 1794 yılında, Berlin'e 1795 ve Paris'e de 1796 tarihlerinde daimi elçiliklerini kurmuştu. Bkz. Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, s. 40

¹⁸⁶ Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876**, s. 34-35

¹⁸⁷ Gündüz, **Osmanlı Eğitim Mirası**, s. 64

orduya güncel Batı tesirlerinin girmesini de sağlamış oldu. Bu bağlamda Harbiye Mektebi kurulmuş (1834),¹⁸⁸ mezunlarından bir kısmı ilave bir eğitim almak üzere Avrupa'ya gönderilmişti. Tercüme odası kurdurulmuş, dış ilişkilerde önemli olan tercümanlık faaliyetlerinin Müslüman kişilerin uhdesinde kalması sağlanmıştı.¹⁸⁹ Diploması ve iktidar gücüyle ayanın otoritesi büyük ölçüde yok edilmiş, yeni düzene kavuşturulan eyalet yöneticileri ağırlıklı olarak merkezî yönetimin yörüngesine girmişlerdi. Fes adı verilen Fas orijinli kırmızı renkli bir başlık, bütün memurlara zorunlu hâle getirildi. Ulema sınıfının dışta tutulduğu bu uygulamayla birlikte bürokrasiye siyah redingot¹⁹⁰ giyme mecburiyeti getirildi. Bu dönemde nüfus sayımının yapılması, karantina sistemi getirilmesi, tımarların kaldırılması ve resmî düzeyde ilk gazetenin¹⁹¹ çıkarılması da Batılılaşma etkisiyle yapılan uygulamalardan bazılarıydı.¹⁹²

Dönemin merkezi idari yapısında, muvazzaf olan kişiler, özellikle ulema tarafından medresede eğitilmiş insanlar arasından temin edilmekteydi. Medreselilerin merkezi yönetimdeki bu etkinliklerinin yanı sıra halk kitleleri üzerinde otoritesi de mevcuttu. Zira Batılı ülkelerden gelen siyasi ve askerî baskılar ulemanın etkinliğini artırmakta, Hristiyan devletlerin dönemin reel politiği çerçevesinde yaptıkları her türlü tazyik ve baskı, bu ülkelerin hadlerini aştıkları izlenimini güçlendirirken, Müslüman geleneklerin müdafileri olarak ulemaya desteği pekiştirmektedir. Ulema

¹⁸⁸ Bu dönemde (III. Selim-II. Mahmud) askeri eğitim sahasında açılan modern okullar şu şekilde sıralanabilir: 1795 yılında, Mühendishane-i Berr-i Hümayun, 1826 tarihinde Tıbhâne-i Amire ve 1834'te Mekteb-i Ulum-i Harbiyye. Ayrıca, devlet memurlarına Fransızca öğretmek için tesis edilen Bab-ı Ali Tercüme Odası (1821) da bu eğitim kurumlarının içinde değerlendirilebilir.

¹⁸⁹ Bu dönemde Avrupa'ya daimi elçilik açma fikrinin bir yansıması olarak kurulan bu tercüme odalarından birçok eleman yetişmişti. Daha sonraları Avrupa'da büyükelçilik yapan bu Osmanlı bürokratları, sonraki süreçte İmparatorluk dış politikası başta olmak kaydıyla devlet yönetim mekanizmasını tamamen ellerine geçirmişlerdi. Bkz. Beşirli, **Osmanlıda Modernleşme ve Aydınlar, 1789-1908**, s. 143

¹⁹⁰ Resmi tören ya da toplantılarda giyilen, etekleri uzun, arkası yırtmaçlı, çift sıra düğmeli erkek ceketi.

¹⁹¹ Le Moniteur Ottoman, II. Mahmud'un isteğiyle İstanbul'da yayımlanan resmî haftalık gazetedir. Fransızca olarak yayımlanan Gazete, II. Mahmud'un reformlarını ve Türkiye olaylarını dönemin diplomatik lisanı olan Fransızcayla Avrupalılara aktarmaya çalışmıştır. Bu gazeteyi Türkçe karşılığı olan Takvim-i Vekayi gazetesi izlemiştir. Bu neşriyat sonraki yıllarda önemi gittikçe artan Türk gazeteciliğinin başlangıç noktasını oluşturmıştır.

¹⁹² Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876**, s. 37-38

özellikle hükûmet mensupları, bir kısım yöneticiler, meslekte yükselişlerini kolaylaştırarak katkı sağladıkları devlet görevlileri, medrese talebeleri ve halk yığınları üzerinde¹⁹³ belli bir iktidara sahipti. Ulemanın olanakları yalnız fikrî ve dinî yetkilerle sınırlı değildi. Onlar birtakım psikolojik araçlar ve özellikle dinî kuruluşlara bağlı faaliyet gösteren vakıflar aracılığıyla da mali imkânlarla sahiptiler.¹⁹⁴

Osmanlıda güç ve iktidar, ayan, yeniçeri, ulema ve İstanbul halkının ittifakı¹⁹⁵ şeklinde oluşan kompozisyonda III. Selim gibi bir sultan iktidardan uzaklaştırılabilir;¹⁹⁶ güç dengesinin devlet bürokrasisi, reformlara yatkın asker ve ulema şeklinde¹⁹⁷ olduğu kompozisyonlarda ise yeniçeri ocağı lağvedilebiliyordu. Ulemanın içinde bulunduğu bütün bileşkelerde belirleyici güçlerden biri olduğu ve iktidar alanlarını şekillendirdiği realitesi, II. Mahmud'un merkeziyetçi reformlarıyla yeni fakat etkinliğinin azaldığı başka bir kulvara evrilmişti. Bu yeni yapılanmaya göre sivil görevliler önceleri kalemiye sonradan da mülkiye¹⁹⁸ ismini alarak sadrazama, askerî görevliler olan seyfiye seraskere, hukuk ve din görevlileri olan ilmiye ise şeyhülislama bağlanarak, sultanın hizmetkârı (kul) olarak değil devlet memuru olarak tavsif edilir olmuşlardı. En yüksek dinî otorite olan şeyhülislamlığın liderliğinde (meşihat makamı) oluşturulan dinî hiyerarşi başka bir deyişle üst sınıf ulema-aristokratik ulema sınıfı merkezî otoriteye eklemlenerek maaşlarını devletten alan ve onun denetimine tabi olan bir statü içinde yeniden şekillenmesi

¹⁹³ Taşrada merkezî yönetimin şehrin meseleleriyle ilgili olarak kendileriyle görüştüğü iki kesim ayan ve eşraftı. Bunlar mahalli düzeyde halkın temsilcileri konumunda idiler. Eşraf, o beldede yaşayan seyid ve şeriflerin reisi nakibü'l-eşraf ve Şeyhülislamın yerel temsilcisi olan müftülerden oluşmaktaydı. Bu kişilerin nüfuzları dinî görevlerinden kaynaklanmakla birlikte toplumun zengin sınıfları arasında yer almış olmaları da etkinliklerini artırıyordu. Bkz. Halil İnalcık, **Osmanlı ve Modern Türkiye**, Timaş yayınları, İstanbul, 2013, s. 48

¹⁹⁴ Mantran, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II**, s. 25

¹⁹⁵ İnalcık, **Osmanlı ve Modern Türkiye**, s. 53; Karpas, **Osmanlı Modernleşmesi**, s. 86

¹⁹⁶ III. Selim'in tahtan indirilişinde küçük bir bürokratlar gurubuna yönelik tepkilerin rolü için bkz. Karpas, **a.g.e.**, s. 85

¹⁹⁷ Mantran, **a.g.e.**, s. 37

¹⁹⁸ Osmanlıda ilmiye (ulema) sınıfı, mülkiye (sivil yüksek bürokrasi), seyfiye (askeri bürokrasi) ve kalemiye (memurlar) ile birlikte dört ana meslek gurubundan birini oluşturmaktaydı. Bkz. İbrahim Sarıçam, Seyfettin Erşahin, **İslam Medeniyeti Tarihi**, 12. Baskı, TDV Yayınları, İstanbul, 2018, s. 181

düşünülmüştü.¹⁹⁹ Diğer taraftan Evkaf Nezaretinin kurulması yerel özerkliğe ve vakıflara vurulan önemli bir darbeydi. Ulemanın vakıflar üzerinde etkinliklerinin azaltılmasıyla sonuçlanan bu durum, taşrada ayanın gücünün yok edilmesiyle birleşince mahalli otorite içinde yer alan eşraf ve alt sınıf ulema yetkesi temelinden sarsılmış oluyordu. Bu süreçte merkezî hükümetin başarıya ulaşmış reformlarına karşı muhâlif düşünceler içinde olmalarına rağmen medreseliler, ya halka söz geçirememişler ya da sessiz kalmışlardı.²⁰⁰ Esasen Osmanlı İmparatorluğu'nun resmî din uleması kendi kişisel nüfuzlarını halk üzerinde hiçbir zaman kullanmamışlardı.²⁰¹

Heyd'e göre bu dönemde üst düzey ulema devlet erkiyle ve izlenilen modernleşme politikalarıyla muhâlefetten çok bir bütünleşme hâli içindedir.²⁰² Bu aşamada modernleşmenin ulemanın bütününe yansımaları açısından tam bir yeknesaklık söz konusu değildi. Benzer bir şekilde ulemanın modernleşme algısı da tek tip bir özellik göstermemekteydi. Esasen ulema arasındaki yaklaşım farklılığı devlete olan eklemelenme düzeyine göre çeşitlilik kazanmaktaydı. Dolayısıyla devlete

¹⁹⁹ Mantran, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II**, s. 50

²⁰⁰ Niyazi Berkes, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 23. Medreselilerin reform muhâlifliğini Hilmi Ziya Ülken de otorite ve güç bağlamında gerçek tehlike olarak görmemektedir. Ülken, reformcuların Batı ilmini tercihleri karşısında engelleyici unsurlardan biri olarak modern olanı din adına tehlikeli sayan fanatik-skolastik zihniyeti sayar. Fakat reformcuların mücadeleleriyle bu zihniyeti yendiği ve gerilettiğini belirtmektedir. Ülken, reformcuların karşısında sessiz kalan ve göreceli olarak tehlike potansiyeli düşük bu medreselilerden ziyade otorite ve iktidarının gereksinimlerine cevap vermek isteyen idareci zihniyeti tehlikeli bulmaktadır. Bkz. Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s. 35

²⁰¹ Hans Joachim Kissling, "Derviş Tarikatlarının Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal ve Eğitsel Roller", Çev. Bünyamin Solmaz, **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 5, ss. 335-347, s. 339

²⁰² Bu durumu sağlayan sebepler ise şunlardır: 1. Hâil Efendi, Yasinci-zade Abdül-Vehhab ve Veli-zade Mehmed Efendi gibi şeyhülislamılar sadece hanedan üyeleriyle değil bizzat sultanlarla dostluğa varan yakın münasebetler kurmuşlardı. Bu yakın ilişkinin bir sonucu olarak da reformlara destek vermişlerdi. 2. III. Selim ve II. Mahmut, reformları uygulamaya yönelik kurullar oluşturmuşlar, ulemayı aktif olarak bu heyetlere dâhil ederek üst düzey ulemayı reform girişimlerinin bir paydaşı hâline getirmişlerdi. Bunun sonucu olarak da toplumun farklı kesimlerinden gelebilecek muhtemel eleştirilerin de önüne geçilmiş oldu. 3. Ulema, devlet çıkarlarını önceleyen tutumunu, siyasi bazı mecburiyetlerin dinî hukukla çatıştığı reform dönemlerinde bile devlete meşruiyet alanı açarak devam ettirmişti. Zira onlar, "**Zaruretler, memnu olan şeyleri mübah kılar**" düsturuyla hareket etmekteydiler. Bkz. Uriel Heyd, "The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III. And Mahmud II," içinde *The Modern Middle East* (der. Albert Hourani, Philip Khoury and Mary C. Wilson), New York: I. B. Tauris, 2005, s. 48-49, Aktaran Demirpolat ve Akça, **Osmanlı Toplumunda Modernleşme ve Ulema**, s. 124-125

yakın üst düzey ulemanın modernleşmeye yaklaşımı ile taşradaki alt düzey ulemanın modernleşme çabaları karşısındaki tutumu aynı olmamıştı. Gerçekleştirilen yeniliklerin içeriğiyle ve yenileşme sahalarıyla ilişkili olarak devlete akredite olmuş üst düzey ulema, yenileşme hareketlerini desteklerken, getirilmek istenen yenilik eğer geleneksel-dinsel olanla çatışıyor ise muhâlif bir duruş sergilenebiliyordu.²⁰³

Tanzimat öncesi bu dönemde ulemanın bütünü için geçerli olan otorite kaybını dört temel gerekçede özetlemek mümkündür: Birincisi, yeniçeriliğin lağvedilmesiyle en önemli müttefikini kaybedilmiş olmasıdır. İkincisi, evkaf nizamnamesiyle vakıf gelirlerine el konulması gibi merkeziyetçi bürokratik uygulamaların, ulemanın idari, politik ve ekonomik gücünü kırmasıdır. Üçüncüsü, kapıkulu geleneğine son verilerek, devlet yönetiminde oldukça tesirli yeni bir sivil bürokrasi oluşturulması ve devlet bürokratlarının statüsünün ulema ile eşit düzeye yükseltilmesidir. Dördüncüsü ise yeni eğitim kurumları ve bürolarda yetişen askerî ve bürokratik grubun geleneksel eğitim kurumlarına yönelik karşıt tutumu ve süreç içinde siyasi ve idari olarak ulemanın yerini almasıdır.²⁰⁴

III. Aşama: Tanzimat ve Sonrası (1839-1923)

Tanzimat; Osmanlı devletinde askerî, idari, iktisadi, mali, edebî ve sanatsal olarak her sahada yürütülen faaliyetleri içeren bir olguya ad olmuştur. Düzenlemeler anlamına gelen²⁰⁵ tanzimat dar anlamda, 1839 tarihinde Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun okunması ile 1876 yılındaki I. Meşrutiyet'in ilanı arasındaki dönemi ifade etmektedir. Geniş anlamda tanzimat düşüncesi ise Osmanlının son bir buçuk

²⁰³ M. Çağlar Kurttaş, "Osmanlı Modernleşme Sürecinde Aydınlar ve Bürokrasinin Rolü" **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2019, C. 29, S. 1, ss. 399-411, s. 403

²⁰⁴ Richard L Chambers, "The Otoman Ulema and the Tanzimat" içinde **Scholars, Saints, and Sufis**, (der. Nikki R. Keddie), University of California Press, London 1972, s. 35-37, Aktaran Demirpolat, Akça, **Osmanlı Toplumunda Modernleşme ve Ulema**, s. 129

²⁰⁵ *Tanzimat* sözcüğü *Nizam-ı Cedid* ifadesindeki *nizam* kelimesi ile aynı kökten gelmektedir. Arapça'da tanzimat şeklinde, bu kökün pekiştirilmiş biçimi veya ettirgen çatısı kullanılmaktadır. Sözlükte, nizam verme, tanzimler, düzenlemeler, ıslahat, idari işlerin düzeltilmesi için alınan önlemlerin ve uygulamaların tamamı manalarını içermektedir. Literatürde ise "mülkî idareyi ıslah ve yeniden organize etme" anlamında değerlendirilmektedir. Bkz. Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük**, s. 1044; TDK, "Tanzimat", <https://sozluk.gov.tr> (17.10.2020); Ali Akyıldız, "Tanzimat", **DİA**, İstanbul, 2011, C. 40, ss. 1-10, s. 1

asrı olarak nitelendirilmiştir. Dolayısıyla bu Ferman, kendinden önce başlayan yarım asırlık modernleşme çabalarını daha sistematik hâle getirirken Cumhuriyet Türkiye'sini içine alan modernleşme girişimlerine de esin kaynağı olan önemli bir döneme işaret etmektedir. Aynı zamanda bu dönem, Devlet erkinin padişahın tek ve mutlak hâkimiyetinden Babıâli mutlakiyetçiliğine geçiş yaptığı bir devri ifade eder.²⁰⁶

Tanzimat Fermanı özünde anayasal bir içerik barındırmaktadır. Osmanlıda, refahı ve iktidarı yeniden ikame etmek için tüm tebaasının can, namus ve mülkiyet güvenliğini teminat altına alarak, kamusal hizmetlerden yararlanma konusunda dinî farklılıklar kaldırılmış, eşitlik sağlanmış, orduya sürekli ve düzenli asker temini yasal çerçeveye oturtulmuştur. İltizam sistemi iptal edilerek, bu sistemin ürettiği yolsuzlukların sona erdirilmesi ve her vatandaşın imkânları nispetinde vergi vermesi suretiyle vergi sisteminin kanuni bir hâl alması sağlanmıştır. Suç işlediği düşünülen kişilerin herkesin önünde alenen muhakeme edilerek adil ve açık bir şekilde yargılanması ilkesi getirilmiş, bütün bu kanunların uygulanmasında her bir din ve mezhep müntesibinin eşitliği temel ilke olarak ilan edilmiştir. Meclis-i Ahkam-ı Adliye yeniden düzenlenerek Fransız sistemindeki valilik uygulaması model alınmıştır. Paşalar ve mültezimlerin yarı feodal düzeninin yerini alacak olan aylıklı memurlardan müteşekkil tamamen merkezî yeni bir taşra yönetim sistemi kurulmuştur.²⁰⁷

Bu fermanın hazırlanmasının arka planında; devletin parçalanmasının önüne geçmek, Mehmet Ali Paşa'nın tazyikleri karşısında Batı'nın desteğini almak, azınlık hakları konusunun Avrupa devletlerinin Osmanlı'nın içişlerine karışma bahanesi hâline getirilmesine engel olmak, Fransız İhtilali'nin etkisiyle yayılan milliyetçilik

²⁰⁶ Çolak, **Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İdari Reform Hareketleri Üzerine Bir Değerlendirme**, s. 406 - 407

²⁰⁷ Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s. 107; İnalcık, **Osmanlı ve Modern Türkiye**, s. 60; Marshall G.S. Hodgson, **İslamın serüveni**, Çev. Ercüment Karataş, İz Yayıncılık İstanbul, 1995, C.3, s. 245-247

fikrinin azınlıklar üzerindeki tesirini azaltarak, Osmanlıya olan aidiyeti güçlendirmek gibi gerekçelerin yattığı anlaşılmaktadır.²⁰⁸

Söz konusu gerekçelerin ürettiği reel politiğin yanı sıra II. Mahmut döneminde modern devlet tarzıyla örtüşen devlet daireleri kurulmaya başlanmış, Bâbîâli ve nezaretlerin temelleri yine o dönemde atılmıştı. Fakat bu merkezileşme sürecinin sistematığının oluşturularak ilkesellik düzeyinde uygulamaya geçirilmesi ve tüm vatandaşların haklar konusunda eşit olduklarını gösteren bir devlet zihniyeti şeklindeki ifadesi ancak Tanzimat’la mümkün olabilmişti. Sonuçta Tanzimat, askerî ve teknik olarak başlayan modernleşmenin siyasi-hukuki bir formata dönüşmesi anlamına gelmiş oluyordu.²⁰⁹ Aslında dönemin muktedir sadrazamlarının Batı’nın kameralizm politikasından esinlenerek oluşturduğu Tanzimat’ın, dağınık bir ülke görünümü veren Osmanlı için birleştirici olması düşünülmüştü. Onlar millî düzeyde gerçekleştirilecek idari, hukuki ve iktisadi tedbirlerle çok sayıdaki kültür birimlerinin eritilerek bir Osmanlılık bilinci üretilmesi arzusunda idiler. Uzun süre gerçekleşmeyen bu beklenti yerine Batılı ulus devletlerin, millî eğitim sistemi, yargı mekanizması ve idari sistemi gibi birçok kurumunun -çoğu zaman özünü kaybetmiş bir şekilde- Osmanlıya yerleşmesi söz konusuydu.²¹⁰

Parlamente sisteme yönelik ilk deneyimin gerçekleştiği bu dönemde rejim, mutlakiyetten meşrutiyete geçmiş ve ilk defa halk yönetime katılmıştı. Yine ilk Osmanlı anayasası olan Kanun-i Esasi (1876) bu dönemde kabul edilmişti. Bu devirde modernleşmeye yön veren ve yönetimde hâkim olan zümre elit sivil bürokratlardı ve iktidar Babîâli’nin elindeydi.²¹¹

²⁰⁸ Çolak, *Osmanlı İmparatorluğu’ndaki İdari Reform Hareketleri Üzerine Bir Değerlendirme*, s. 407

²⁰⁹ Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 36

²¹⁰ Mardin, *Türk Modernleşmesi, Makaleler IV*, s.14-15

²¹¹ Çolak, a.g.e., s. 407

Tanzimat Dönemi reformlarının eğitime dair olanları,²¹² laik bir eğitim sistemini önceleyen karakteriyle yukarıdan aşağı bütüncül bir sistem önermekteydi. İlk ve orta dereceli okullar sistemini, devlet üniversitesini (Darülfünun), Bilim Akademisinin (Encümen-i Daniş) açılmasını ve Meclis-i Maarif-i Umumiyenin kurulmasını tavsiye eden bir rapor 1846 yılında gündeme gelecekti. Gerçekçi olmadığı düşünülen rapor içeriği ancak belli oranda hayatiyet bulabilmişti. Üniversitenin temelleri atılmış fakat devamı gelmemişti. Encümen-i Daniş 1851’de açılmasına rağmen 1860’tan sonra adını unutturmuştu. Ortaokul düzeyinde eğitim verecek olan Rüştîye mekteplerinden sadece altı tanesi eğitime başlamıştı ve toplam öğrenci sayısı sadece 870 civarındaydı.²¹³ 1847 yılında nezaret olan Meclis-i Maarif-i Umumiye ise hemen kurulmuştu. Ulemanın eğitimini biçimlendirdiği medreselerin dışında, öğretmenleri ve ders programlarıyla yeni okulların kurulması laik eğitim sisteminin önünü açıyor, maarif nezaretinin kuruluşuyla da ulemanın eğitsel yetki alanından uzaklaştırılması sağlanmış oluyordu.²¹⁴

I. Meşrutiyet ve Kanun-i Esasi, Osmanlının parçalanmasına engel olmak, iç işlerine müdahâle edilmesinin önüne geçmek, azınlıkları ülke yönetimine dâhil ederek olası bir ayrılığı engellemek gibi amaç ve niyetlerle ilan edilmişti. 93 Harbi sebebiyle kısa ömürlü oldu. II. Abdülhamit’in kaldırdığı anayasa (Kanun-i Esasi) 23 Aralık 1876’dan 14 Şubat 1878’e kadar yürürlükte kalabilmişti. I. Ve II. Meşrutiyetler arasındaki 33 yıllık bir süreyi kapsayan bu devre, II. Abdülhamid Dönemi diye adlandırılmış, yetkiler yeniden padişahıta toplanarak saray egemenliği muktedir hâle getirilmiştir. Aynı zamanda Tanzimat reformlarının askerî, idari, bayındırlık ve eğitim alanlarında devam ettirildiği ve dengeli modernleşmenin

²¹² Eğitim olgusunun ciddiyetinin anlaşıldığı Tanzimat dönemi aynı zamanda eğitim-öğretim adına önemli adımların atıldığı bir dönemdir. Mekteb-i İbtidâiye’ler (İlkokul), Rüştîyeler (Ortaokul), İdadiye ve Sultaniye’ler (Lise), askerlik, tıp ve mülkiye alanında yeni yükseköğretim okulları bu dönemde açılmıştır. Bkz. Bünyamin Solmaz, “Tevhîd-i Tedrîsât ve Din Eğitimi” <http://dergisosyalbil.selcuk.edu.tr/susbed/article/view/1003/945> (25.09.2020)

²¹³ Bu dönemde yeni sanayi kolları ve sosyal ihtiyaçları önceleyen birtakım rüştiyeler açıldı. Bunlar; 1842’de Ebe Mektebi, 1847’de Baytar ve Ziraat Mektepleri, 1845’te Mekteb-i Funun-u İdadi ve 1848 tarihinde bugünkü Eğitim Fakültelerinin nüvesi olan Darulmuallimin adında erkek öğretmen yetiştirmek amaçlı bir okuldur. Bkz. Gündüz, **Osmanlı Eğitim Mirası**, s. 67

²¹⁴ Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s. 113; Necdet Sakaoğlu, **Türkiye Eğitim Tarihi**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2018, s. 107

uygulandığı bu dönem, iktidarın yeniden bürokratlar ve mebusların eline geçtiği II. Meşrutiyet'in ilanıyla sona ermişti. Modernleşmeci tutum ve etkinlikleri açısından önceki reformcularla aynı istikamette olan Jön Türkler, imparatorluğun son on yılında iktidarı ellerinde bulundurmuşlardı. Devleti kurtarmayı hedefleyen bir siyasi öngörüyle hareket etmelerine rağmen başarılı olamamışlardı.²¹⁵

Osmanlının tradisyonel yapısında üst düzey ulema sınıfı olan ilmiye, dünyevi otoritenin temsili olan sarayla birlikte egemenliğin bileşenlerinden biriydi. Bu otorite çoğu zaman olası bir güç odağına ve sınıfsal oluşuma karşı da devlet erkiyle güç birliği içinde oluyordu. Reformların başlayıp hız kazandığı dönemlerde devlet otoritenin yegâne temsilcisi hâline gelmiş; ulema ise idari, hukuki, siyasi ve eğitimle ilgili alanlardan kademeli olarak geri çekilmişti.²¹⁶ Başka bir deyişle Osmanlı modernleşmesinde devlet bürokrasisinin etkin gücü daha da belirginleşirken, konvansiyonel Osmanlı devlet yapısının ilmiyeye yüklediği anlam ve yetke de büyük çapta aşınma meydana gelmişti. Askeriyenin olmazsa olmaz varlığı, bürokratikleşen kalemiyenin sadrazamlar marifetiyle modernleşmenin katalizör unsurları hâline gelmesi realitesine karşın ilmiyenin meşihata dönüştürülerek devlet içindeki etkinliğinin azaltılması ulema aleyhine yeni bir durum ortaya çıkarmıştı. Esasen geleneksel uygulamada medreseliler her çeşit idari görevleri alabilir sadrazamlığa kadar yükselebilirlerdi. İlmiye mensubu olan kadılar bulundukları yerlerin hem adli (hâkim) ve hem de mülki (kaymakam) olarak en yüksek amiri konumunda idiler. Genel anlamda mahkemeler, okullar ve vakıflarda ulemanın kontrolü altındaydı.²¹⁷ Yeni durumda ise adli görevleri yerel düzeyde aile ve kişi işleriyle ilgili kanunlarla hüküm veren şeri mahkemelerle sınırlandırılıyor, idari görevlerini devletin sivil görevlilerine terk ediyorlardı. Ulemanın yetki alanında bulunan okulların ve medreselerin denetimi ile öğretmenlerin atanması, Maarif Nazırlığına; adliye işleri ve hâkimlerin atanması ise

²¹⁵ Çolak, **Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İdari Reform Hareketleri Üzerine Bir Değerlendirme**, s. 408

²¹⁶ Mehmet Devrim Topses, "Osmanlı Modernleşmesinde "Gelenek" Kavramının Maddi Temeli Olarak Ulema Sınıfı ", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2019, C.12 S. 66, ss. 725-729, s.726

²¹⁷ Erol Güngör, **İslamın Bugünkü Meseleleri**, 13.Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000, s. 173

Adliye Nazırlığına devredilmekteydi. Bâb-ı Meşihat'ta Fetva Emni'nin liderliğinde hukuk mütehasşislarından müteşekkil bir komisyona fetva yazma işi verilmiş, şeyhülislam ise istişâri görevleri olan bir devlet memuru hâline gelmişti. Vakıflar üzerindeki etkinliklerinin de baypas edilmesiyle mali açıdan zor dururumda bırakılan ulema, sorumluluk alanlarında olan medrese tedrisatı ve şeri mahkemelerle sınırlı dar bir alana hapsedilmiş durumdaydı. Dolayısıyla ulema hem idari hem de mali özerkliklerinden yoksun kalarak merkezi otorite karşında zayıflamış; yetki, otorite ve statülerine yönelik reformlara direnç gösteremeyecek duruma gelmişti. Hatta yüksek ulemadan birçok kimse menfaat, ikna veya korku saiki, en çokta devletle olan geleneksel bağlantılarının sadakatiyle modernleşmeci reformlara razı olmuş bulunmaktaydı.²¹⁸

Bütün bunlardan hareketle ulema sınıfının modernleşmeye yönelik eleştirisinin olmadığı sonucuna varmak yanıltıcı olabilmektedir. Zira II. Meşrutiyet Dönemi'nde İttihat ve Terakki Fırkası'nın laik eğilimli politik hedeflerine karşı çıkan siyasetçilerin başta müderris, şeyhülislam²¹⁹ olmak üzere büyük toprak sahibi, esnaf ve tüccarlardan oluştuğu görülmektedir. Anlaşılan odur ki, devlet otoritesi karşısında geleneksel gücüne yeniden ulaşmak isteyen ulema-esnaf-tüccar-toprak sahipleri sosyo-politik taleplerini sınıfsal bir zemin üzerinden ifade etmekteydi.²²⁰ Bu durumda din ve ideolojiden ziyade iktisadi ve siyasi gerekçelerden bahsetmek daha doğru olacaktır. Fakat ulemanın içinde bulunduğu zümrenin bu muhâlefet biçiminde din ve dinî temsiller, söz konusu bağlamı göz ardı edilerek, gelenek parantezine alınmış, modern olanın karşısında konumlandırılmıştır. Aynı zamanda ilericilik ve

²¹⁸ Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s. 98

²¹⁹ Osmanlı şeyhülislamlarından biri olan Mustafa Sabri Efendi, Hürriyet ve İtilaf Partisi kurucuları arasında yer almaktadır. Benzer şekilde İttihad-ı Muhammediye Partisi'nin kurucularının büyük bir bölümü "şeyh" ya da "şeyhzade" ünvanı taşıyan kişilerdir. Kadızade Abdullah Ziyaeddin ve Mehmet Emin Hayreti müderris orijinli kişilerdir. Yine Said-i Nursi, molla ailesinden gelmiş bir kişidir. Derviş Vahdeti ise ayakkabıcılık yapan Kıbrıslı bir esnafın oğludur. Dönemin modernleşme siyasetine karşı olan bütün bu etkin muhâliflerin, 18. yüzyıldan sonra siyasi ve iktisadi üstünlüklerini yitirmiş toplumsal sınıflardan geldiği görülmektedir. Bkz. Topsis, **Osmanlı Modernleşmesinde "Gelenek" Kavramının Maddi Temeli Olarak Ulema Sınıfı**, s. 728

²²⁰ a.,g.,m., s. 728

gericilik dikotomisi içinde yapılan çözümlemelerle de ulema, gerici- yobaz- mürteci denklemine karikatürize edilerek aşağılama yoluna gidilmiştir.²²¹

Bu dönemde Batılı tarzdaki mekteplerin açılmasıyla medreselere paralel yeni eğitim kurumları yaygınlaşmış; devlet askerî, teknik ve bürokratik ihtiyaçlarını bu yeni mekteplerden karşılama eğilimi taşır hâle gelmişti.²²² Okumuş kesim medreseli ve mektepli olarak iki ana gruba ayrılmıştı. Modernleşmeci devlet eğitim politikalarının süreklilik kazanmasıyla oluşan yeni tabloda, geleneksel kalan ve eskiyi muhafaza eden görüntüsüyle medreseliler ve Batı'nın üstünlüğünü kabul eden, ilerlemeci ve öykünmeci modernliğin mümessili olan mektepliler belirgin iki tarzi oluşturmaktaydı. Başka bir anlatımla modernleşme çizgisi içinde ilerici ve yenilikçi konumu ifade eden nevzuhur mektepli aydın tipolojisi karşısında, yerli paradigmaya sadık medrese menşeli okumuş kesim yer almaktaydı. Bu sonrakiler Batı'dan yapılacak herhangi bir iktibası millî ve vicdani değerlerine hakaret olarak algılamakta, bütün bunlara rağmen ne yapılması gerektiğine dair işe yarar bir cevaptan da yoksun bulunmaktaydı. Batılılaşma taraftarları; meşruiyetini yenileşme ideolojisinden alarak gelenekçi olarak kategorize ettikleri kimselere karşı en hafif tabirle *çağı anlayamamaktan dar kafalılık* ve *ışığa düşmanlığa* kadar bir yığın ithamlarda bulunmakta, yenileşmeye karşı şüpheyile bakan zümre de *gâvurlaşmak, kâfir gibi olmak* şeklinde olumsuzlayıcı ifadeleri muhataplarına söylemekten geri kalmamaktaydı. Esasen modernleşme süreçlerini kesin hatlarla oluşmuş böylesi bir kontrast tablo içinde okumak yanıltıcı olmakla birlikte mektepli ve medreseli

²²¹ Ulema, hem iktisadi hem de sosyal mevkilerini yitirerek sahneden çekilmişti. Yanı sıra medreselilere yönelik yapılan menfi propaganda onların yeni nesiller nezdinde gülünç ve de korkunç bir biçime de sokmuştu. Aydınlar nazarında imam, sarık, medrese sözcükleri Karnaval maskaraları veya korku filmlerindeki zombiler gibi korku ile alay arasında karışık hisler uyandırmaktaydı. Bkz. Güngör, **İslam'ın Bugünkü Meseleleri**, s. 176

²²² Özellikle 1827 tarihinde kurulan askeri tıp okulu (Tıphane ve Cerrahhane-i Amire daha sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane ismini alacak) Osmanlı toplumu için devrimci bir yenilikti. Biyoloji, fizik ve modern tıp alanlarında çalışıyor olmak, talebeler için zorunlu bir şekilde pozitivist ve akılcı bir zihniyeti kabul etmek anlamına geliyordu. Bu okul sonradan çok sayıda reformist mütefekkir, yazar ve eylemci yetiştirecekti. Aynı tarihte açılan Harp Okulu ise Osmanlı'nın ve Cumhuriyet'in ileri zamanlardaki kadrolarını oluşturmakta ehemmiyetli bir rol oynayacaktı. Bkz. Ramazan İde, **Osmanlı Modernleşmesi Açısından II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikaları**, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y.L. Tezi, İstanbul – 2017, s. 9

münevverlerin anlam dünyalarındaki farklılaşmaların mevcudiyetini göstermesi açısından önemli bir gösterge olduğu düşünülebilir.²²³

Toplumsal itibarın yeni aydın tipolojisi lehine değişmesi de uzun sürmeyecekti. Zira reformların bir getirisi olarak devlet memuru olabilmek hem bir kazanç düzeyini ve hem de toplumsal bir statü göstergesini ifade etmekteydi. Modern okulların herhangi birinden mezun olanlar devlet dairelerinde iş bulabildiklerinden dolayı bu okullarda okumak isteyenlerin sayıları da giderek artıyordu.²²⁴ Bir zamanlar ulemanın konumuna benzer bir süreç artık mektepliler lehine işler olmuştu. Sosyal itibar açısından oldukça güçlü bir geçmişi olan ulema, devletin kendilerine tahsis ettiği gelir kaynakları veya vakıf gelirleriyle geçimlerini idame ettirirlerdi.²²⁵ Şeyhülislam, kadı-askerler ve müderrisler yüksek gelirli kişilerdi. Gelirleri vakıf tahsiline bağlı olan din hizmetlileri bile geçim sıkıntısı çekmiyorlardı. Ulema aynı zamanda sosyal saygınlığı iktisadi seviyelerinden de yüksek olan bir zümreydi. Fakat bütün bu değer algıları modernleşmeci reformların kökleşmesine koşut olarak değişmiş, çözülmüş ve başkalaşmıştı. Esasen Hristiyan dünyasında Katolik kilisesinin aydınlar üzerindeki etkisi kırılınca kendi aydın zümresini finanse edecek gücü ve zenginliği olduğu için eğitimine aralıksız devam etmişti. İslam'da kiliseye benzer bir teşkilat yoktu ve ulema medreselerin kurumsallaştığı Selçuklulardan bu yana devletin finansmanına ihtiyaç göstermekteydi. Bürokratik görevlerden ve devlet desteğinden mahrum kalan medreseli aydınların mali durumları oldukça kötüleşmişti. Doğal olarak bunun iki sonucu ortaya çıktı: Maddi ve manevi çöküntü. Erol Güngör

²²³ Arnold Toynbee, toplumların farklı bir kültüre maruz bırakıldıklarında gösterdikleri olası tepkileri iki ana başlıkta tiplendirmektedir: Herodian ve Zealot. O bu tabirleri Yahudi tarihinden hareketle kullanmaktadır. Herodian tipi kendisine yönelik meydan okumaya direniş göstermeyerek maruz bırakıldığı değerlere teslimiyet içinde olmayı ifade etmektedir. Zealot ise aynı meydan okumaya geleneğe ve arkaizme sığınarak cevap verir. Mağlubiyet söz konusu olacaksa da kendi mücadele stiline sıra dışı bir titizlikle sadakat gösterir. Mektepli aydın bu tiplendirmelerden Herodian tipine, medreseliler ise Zealot tiplemesine denk gelmektedir. Bkz. TDV, **Türk Eğitim Sistemi, Alternatif Perspektif**, s. 35-36,

²²⁴ Kemal H. Karpat, **Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, Çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi Yay. İstanbul, 2006, s. 508

²²⁵ Osmanlı döneminde toplumun rütbe ve servetleriyle en çok güvence altında hayat süren ve en dokunulmaz sınıfı ulema idi. Katl ve müsadereden masun (dokunulmaz) olmaları, aldıkları yüksek ücretler, ellerinde büyük servetlerin birikmesini sağlamıştı. Bkz. İlber Ortaylı, **Gelenekten Geleceğe**, 19. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 76

bu tabloyu ulemanın bir yenilgisi olarak tasvir eder ve bu mağlubiyetin sadece devlete karşı değil, devlet safında yer alan yeni aydın zümresine karşı da bir hezimet olduğunu vurgular.²²⁶

Gerçekten de ülkenin entelektüel düzeyde sorunlarına eğilen, muhâlefet eden, gazete çıkartan ve kamuoyu oluşturan, görünürde çoğunlukla mektepli münevverlerdi. Özellikle Abdülaziz (1861-1876) döneminde siyasal özgürlük sahasında yeni taleplerle ortaya çıkan Jön Türkler²²⁷ (Genç Osmanlılar) o güne kadar modernleşme adına yapılan arayışların düşünsel alanda müşahhas yansıması olan yeni aydın tipini temsil ediyorlardı.²²⁸ Geleneksel devlet yapısında yeniçeri desteği ile merkezde saltanat otoritesini dengeleyen ulema, taşrada ayanla birlikte eğitsel, hukuki, idari ve kültürel alanlarda başat otoriteyi temsil etmekteydi. Oysaki modernleşme sürecinde bu yeni aydın tipi, askerî ve sivil bürokrasi başta olmak üzere mülki, idari, hukuki, iktisadi, edebî, eğitsel ve kültürel sahalardaki varoluşuyla ulemanın geleneksel temsilini büyük oranda kendisine kanalize etmiş görünüyordu. Aynı zamanda medreseli ile mektepli aydınlar arasında gittikçe yükselen bir itibar farklılaşması da mevcuttu. Fakat bütün bunlara rağmen onlar uzun süre yan yana yaşama fırsatı da bulmuşlardı.

Ulemanın üretim merkezleri olan medreselerde de zaman içinde kalite, içerik ve işlevleri bakımından olumsuz gelişmeler yaşandı. Medreseler, kurumsal yapılarıyla var oldukları ilk günden beri mevcut düşünce sistemini yeni nesillere aktarmayı amaç edinmiş, yeni fikir ve sistemlerle ilgili olamamıştı. Bu durumun ortaya çıkardığı gerçeklik içinde özgür düşünce, araştırma ruhu, anlama, tahlil etme, eleştirel yaklaşımla değerlendirme gibi özellikler mevcut görünmüyordu. Doğal

²²⁶ Güngör, **İslamın Bugünkü Meseleleri**, s. 172-175

²²⁷ Fransızca *jeune*, İngilizce *young* şeklinde karşılığı olan bu *jön* sözcüğü başlıca iki grup için kullanılmaktaydı; 1. Osmanlı kurumlarını eski geleneksel yapısına döndürmek isteyen ıslahatçılar, 2. Şeriatın zamanın dışında kaldığı gerekçesinden hareketle devleti dinden ayırıştırarak Batılı tarzda yeniden kurmak gerektiğini düşünenler. Dolayısıyla bu terim hem şeriat yanlısı hem de laiklik yanlısı iki farklı tipi tanımlamak için kullanılmaktaydı. Tanzimat'a tepkiler bağlamında Yeni Osmanlılar ve görüşleri için bkz. Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 282-287

²²⁸ Hasan Onat, **Türkiye'de Din Anlatışında Değişim Süreci**, 4. Baskı, Endülüs Yayınları, İstanbul, 2017, s. 90

olarak eğitimde anlamadan, içeriğine nüfuz etmeden, bir nevi körü körüne ezberleme tarzı güçlenmişti. Medresede uygulanan program ve ders materyalleri asırlarca hiç değişmemişti. Üstat otoritesine dayanan ve belli başlı kitapların okutulduğu medreselerde özgünlükten bahsetmek, eleştirel düşüncüyü geliştirmek mümkün görünmüyordu. Sonuçta bilgi üretimine dayalı orijinal eserlerden ziyade klasik Arapça öğretimini amaç hâline getiren, şerh ve haşiyelere yönelmiş bir tedrisat söz konusu olmaktaydı. Zamanla akli ve müspet ilimler müfredatın dışına itilmiş, müfredat ise değişen koşullara göre güncellenememişti. Medresede görev yapan kadrolarda iltimas yaygınlaşmış, mülazemet usulü kötüye kullanılmış, mezunlar idari görevler alamaz olmuş ve devlet içindeki fonksiyonlarını kaybetmişlerdi. Mekteplerin açılmasıyla cazibe merkezi olmaktan çıkan medreseler, devletin vakıf politikasından dolayı ekonomik sıkıntılarla boğuşur hâle gelmişti. Bu duruma müderrislerin işlerini savsaklamaları ve birbirleriyle geçinememeleri, ilim zihniyetinin noksanlığı, ilmî hürriyetin olmaması, okumaktan daha çok sığınma amaçlı olarak fazla oranda öğrencinin medreseleri doldurmaları, başıbozukluk ve talebe isyanları ilave edilirse, ulemanın içinden çıktığı kurumsal yapı olan medreselerin ne denli sorunlu²²⁹ bir gerileyiş içinde olduğu anlaşılır olmaktadır.²³⁰

Osmanlı modernleşmesinde dinî otoritenin dönüşüm süreci ulema aleyhine hızlı bir şekilde işlemiş; sadece eğitim alanına hapsedilen ulema, Cumhuriyet’le birlikte son mevzisi olan bu alanı da terk etmek zorunda kalmıştır. Buradaki sorun ulemanın terk ettiği dinî, kültürel, eğitsel ve sosyo-politik alanın din aydınları tarafından doldurulup doldurulmadığıdır. Eğer Cumhuriyet Dönemi’nde ulemanın temsil gücüne denk bir aydın tipi üretilmişse, modernleşme süreçlerinde ulemadan aydına dinî otoritenin dönüşümünden bahsetmek mümkün olacaktır. Eğer tersi bir

²²⁹ Medreselere yönelik olumsuzlayıcı tutumlar genelde Tanzimat’ın Batıcı aydınları, Genç Türkler, II. Meşrutiyet ve erken Cumhuriyet Dönemi tarihçileri tarafından sergilenmektedir. Bu dönemlerin münevverlerinin şahsi ve psikolojik düşüncelerinin yanı sıra, Koçi Bey, Kâtip Çelebi, Cevdet Paşa ve bazı Osmanlı tarihçilerinin yaklaşımları söz konusu kanaatlerin yerleşmesinde tesirli olmuştur. Bkz. Gündüz, **Osmanlı Eğitim Mirası**, s. 50

²³⁰ Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 67-71; Kaya, **Medreselerde ve İlahiyat Fakültelerinde Din Anlayışları**, s. 80-81; Sakaoğlu, **Türkiye Eğitim Tarihi**, s. 53-70; Ahmet Turan Yüksel, **İslam’da Bilim Tarihi**, Konya Bilim Merkezi Yay. Konya, 2015, ss. 121-138

durum söz konusu ise yani ortada ulemadan tevarüs eden ve onun çizgisinin devamı diyebileceğimiz bir temsil kalmamışsa dinî otoriteden ziyade dinî uzmanlık alanları ve dinî profesyonellerden bahsedilebileceğine dair yeni bir durum var demektir. Araştırmanın bu boyutu “*Türk Modernleşmesi: Dinî Otoriteden Dinî Profesyonelliğe, Dinsel İtibarın Yenilenen Göstergesi Olarak İlahiyat(çı)lar*” başlığı altında ileri bölümlerde ele alınacaktır.

1.2.2. Cumhuriyet Türkiye’sinde 1949 Öncesi Yüksek Din Öğretimi (1924-1949)

Osmanlıdan Cumhuriyet’e geçişle devlet aygıtı, ulus devlet modeli üzerinden eskiye rağmen ve yeniden yapılandırılmaya başlanmıştı. Eğitim sorunsal bir alan olarak, Cumhuriyet Türkiye’sinin değişim, dönüşüm ve kurumsallaşma adına ilk ele aldığı konuların başında geliyordu. Osmanlı döneminde idare bakımından meşihata, mali bakımdan ise Şer’iye ve Evkaf Nezaretine bağlı olan medreseler ile sıbyan mektepleri yanında, Maarif Nezareti bünyesinde de iptidai (ilköğretim), rüştiye, idadi, sultani gibi ortaöğretim mektepleri eğitime devam ediyorlardı. Azınlık ve yabancı okulları da ülkenin her bir yanında yaygınlaşmışlar; program, yönetim ve amaçları bakımından farklı ajandalarla hareket ediyorlardı. Bu eğitim ve öğretim yapısının sakıncaları başta Ziya Gökalp olmak üzere Türk aydınlarınca fark edilmişti. Millî devlet anlayışının tedris-i vahdet (öğretim birliği) sağlaması gerektiği yönündeki düşünceler, 3 Mart 1924 tarihinde 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun kabulü ile uygulama alanına taşınmış oldu. Tüm öğretim kurumlarını, medreseler ve mektepleri Maarif Vekâletine (Milli Eğitim Bakanlığına) bağlayan kanun, dördüncü maddesiyle de söz konusu bakanlığın yüksek din uzmanları yetiştirmesini karara bağlamıştı. Bunun için İstanbul Darülfünunu bünyesinde bir ilahiyat fakültesi kurulacak; imam ve hatip yetiştirmek için de mektepler açılacaktı.²³¹ Yasada yer alan “ilahiyat” ismi, bir yükseköğretim kurumu için ilk kez kullanılıyordu. Darülfünunun ilk beş fakültesi içinde yer alan ilahiyat, öngörülen üç yıllık eğitim süresiyle öğretimine 1924 yılının mayıs ayında başlamış oldu. Kapatılan Süleymaniye Medresesi öğrencileri ile Sahn ve İptida-i Dâhil medreselerini bitirenler,

²³¹ Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi, Başlangıcından 1993’e**, s. 285

yüksek mekteplerden mezun olanlar, lise mezunları, lise derecesinde bulunan imam ve hatip mekteplerinin mezunları ilahiyat fakültesinde okuyabileceklerdi.²³² Zikredilen kurumlardan yapılan nakiller sonucunda kayıtlı öğrenci sayısı ciddi bir rakama ulaşmıştı. 1924'ün haziran ayı itibarıyla birinci sınıfta 241, ikinci sınıfta 24, üçüncü sınıfta 25 olmak üzere toplamda 290 öğrenci ile üç sınıf eğitim ve öğretime başlanmıştı. Bir fakülte meclisi tarafından kurulan ilk fakülte olan ilahiyat, lisans düzeyinde öğretim yapmakta, Medrese-i Mütahassisinde olduğu gibi lisansüstü kademesi bulunmamaktaydı. Fakülte programı daha ziyade tasavvuf ve din tarihine doğru kaymış, akait ve mukayese-i edyan gibi derslere yer verilmemişti.²³³

Tablo 9. İlahiyat Fakültesinde dersler ve kimler tarafından verildiği ²³⁴

İlahiyat Fakültesinde Dersler ve Öğretim Görevlileri		
Ünvan	Ad-soyad	Dersler
Meclis-i Müderrisin Reisi- Müderris	Şemsettin (Günaltay)	İslam Dini Tarihi ve Metafizik
Katib-i Umumi (Genel Sekreter) - Muallim	Yusuf Ziya (Yörükân)	İslam Mezhepleri Tarihi
	Prof. Durnesil	Dinler Tarihi
Müderris Muavini	Hilmi Ömer (Budda)	Dinler Tarihi
Müderris	Mustafa Şekip (Tunç)	Din Psikolojisi
Müderris	İsmail Hakkı (Baltacıoğlu)	Dinî İçtimaiyat
Müderris	İzmirli İsmail Hakkı	İslam Felsefesi Tarihi
Müderris	Şerafettin (Yaltkaya)	Kelam Tarihi
	Şevket Efendi	Fıkıh Tarihi
Müderris	Mehmet Ali Ayni	Tasavvuf Tarihi
	Köprülüzâde M. Fuat	Türk Dinî Tarihi
	Kilisli Rifat	Arapça
Müderris	Mehmet İzzet	Ahlak
Müderris	Mehmet Emin	Felsefe Tarihi

“Yüksek dinîyat müteahassısırları yetiştirmek üzere Darülfünunda bir ilahiyat fakültesi tesisi”ni emreden kanun maddesinin yürürlüğe konmasıyla başlayan süreç,

²³² Hidayet Aydar, “Darülfünun İlahiyat Fakültesi ve Türk Kültür Hayatına Katkıları”, **İ.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2006, S.13, ss. 23-43, s. 26-27

²³³ Ali Arslan, “İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi'nin İkinci Defa Kuruluşu: Medreselerin Yüksek Kısmından Darülfünun İlahiyat Fakültesine Geçiş” **Darülfünun İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğler**, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 93-103

²³⁴ Koştaş, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Dünü Bugünü)**, s. 148

toplamda dokuz yıl sürmüştü. Eğitim-öğretimin onuncu yılında, 31.5.1933 tarih ve 2252 sayılı Kanun'la, Cumhuriyet Döneminin ilk ve tek üniversitesi olan Darülfünunda isim değişikliğine gidilmiş ve *İstanbul Üniversitesi* adını almıştı. Bünyesindeki İlahiyat Fakültesi de ortaöğretimden din derslerinin kaldırılmış olması, mezunlarına istihdam imkânının bulunmayışı, meslek ve maiyet temin edilememesi ve öğrencisizlik gibi gerekçelerle kapatılmıştı.²³⁵ Yerine Edebiyat Fakültesi bünyesinde tarih, İslâm inançları, kültür ve medeniyeti sahalarında ilmi nitelikli araştırmalar yapacak İslâm Tetkikleri Enstitüsü kurulmuştu. Öğrencisi olmayan Enstitünün müdürlüğüne M. Şerafettin Yaltkaya atanmış, öğrenim görmek için çok sayıda öğrencinin başvurusuna rağmen, Fakülte meclisi ret cevabı vermiş, bazı hocalarının emekli olması, bir kısmının re'sen emekli edilmesi ve başka görevlere atanması neticesinde Enstitü 1936'da kapanmıştı.²³⁶

1933 yılı yüksek din öğretimi açısından bir dönüm noktası olmuş, İlahiyat Fakültesi ve onun yayın organı olan mecmuanın²³⁷ faaliyetlerini sonlandırması, yüzyıllardır devam eden öğretimin inkıtaya uğraması neticesini doğurmuştu. Bu dönemde ilahiyat alanına giren derslere herhangi bir fakültede yer verilmezken; bu durumun tek istisnası olarak 1933'te, Hilmi Ziya Ülken İstanbul Edebiyat Fakültesinde Türk Tefekkürü Tarihi derslerini okutmaya başlamış; 1942'de ise bu ders "Türk-İslam Felsefesi Tarihi" adını alarak Felsefe Tarihi Kürsüsü'ne bağlanmıştı.²³⁸ Öyle anlaşıyor ki 1933-1949 tarihleri arasında lisans düzeyindeki yüksek din öğretimi Türk eğitim sisteminin dışında bırakılırken, Edebiyat fakültesi bünyesinde sadece Türk-İslam Felsefesi Tarihi bir ders olarak okutulmuş oluyordu.

²³⁵ Öcal, *Türkiye'de Din Eğitimi Tarihi Literatürü*, s. 402-403; Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. 3-4, s. 1243

²³⁶ Mahmut Kaya, "İslam Tetkikleri Enstitüsü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, T.D.V. Yayınevi, İstanbul, 2001, C. 23, ss. 56-57, s. 56

²³⁷ İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesinin kasım 1925 tarihinde ilk sayısının yayımlandığı, içeriğinde ilmi yazıların yer aldığı "İlahiyat Fakültesi Mecmuası" adında bir dergisi de vardı. Dergi 10. sayısına kadar Arap harfleriyle, geri kalanı ise Latin harfleriyle yayımlanmıştır. Toplamda 25 sayıya ulaşan dergi, 1933 yılında İlahiyat Fakültesinin kapatılmasıyla birlikte yayın faaliyetini sonlandırmıştır. Bkz. Mustafa Öcal, "İlahiyat Fakültelerinin Tarihçesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, S. I, C. I, ss.111-123, s. 114

²³⁸ Koştaş, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Dünü Bugünü)*, s. 149

1.2.3. Çok Partili Hayata Geçişle Şekillenen Yüksek Din Öğretimi (1949-1982)

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun 4. maddesi kapsamında öğretime başlayan İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi ile birlikte ülke genelinde toplam 33 yerde İmam ve Hatip Mektebi açılmıştı. İstanbul ve Kütahya İmam ve Hatip Mektepleri dışında kalanların hepsi açılışlarının dördüncü yılında kapatılmış; 1930 yılında kapatılma kararı verilen son iki mektebin de 1932'de eğitimine fiilen son verilmişti.²³⁹ 1933 yılında ilahiyat fakültesinin de kapatılmasıyla uzun süre din eğitiminden mahrum kalan Cumhuriyet Türkiye'sinde, iktidarda olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin II. Dünya savaşı sonrasında demokratikleşmeyi ilke olarak kabul etmesi, 7 Ocak 1946'da kurulan Demokrat Parti'nin ilan ettiği din ve din eğitimi politikasının millette oluşturduğu ilgi, CHP'nin din konusunda parti politikasını yeniden gözden geçirmesini sağlamıştı.²⁴⁰ CHP iktidarının dinin fonksiyonelliğine ilişkin yeni politika arayışları, 1947'de Aralık ayında icra edilen VII. Kurultay ile 19 Şubat 1948 tarihinde Meclis Grubunun kurduğu komisyonun yayımlanan raporuna da yansımış görünüyordu. Nitekim ilkökul talebelerine din dersi verilmesinin isteğe bağlı olarak sağlanması gerektiği, böyle bir uygulamanın çağdaş ülkelerde var olduğu ve laikliğe aykırı olmadığı raporda yer almıştı. Din görevlileri yetiştirmek için imam-hatip okullarının açılması, aynı zamanda din bilginleri ve mütefekkirleri

²³⁹ Mustafa Öcal, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1998, S. 7, C. 7, ss. 241-268, s. 243

²⁴⁰ Dünyadaki dengeler değişmiş, ahlakilik sorunu başta olmak üzere, komünizm tehlikesi birçok ülkeyi tehdit eder olmuş; Türkiye'de bu durumdan etkilenmişti. Ülke dışındaki bu baskı noktaları yanında iç dinamikler açısından da değişim başlamıştı. Zira ahlaki bir endişe olarak gençlerin ana-babaya saygısızlığı sorunu, din adamlarının oldukça azalmış olması, ölümleri yıkayacak imamların bile bulunamayışı, kanunların müsaade etmesine rağmen evlatlarına Kur'an-ı Kerim öğretmek isteyen ailelerin engellerle karşılaşması gibi durumlar, halkta giderek yoğunlaşan tepkiler oluşmasına sebebiyet vermişti. DP'nin katıldığı ilk seçimde 62 milletvekilliği kazanarak Meclis'e girmesi de CHP'nin iç siyasetini sorgulamasına neden olmuştu. İktidarın halkın o zamana kadarki ekonomik ve dinî ihtiyaçlarını ihmal ettiğinin farkına varması, birtakım adımları da beraberinde getirdi. 1946 yılında CHP Meclis Grubu din eğitimi konusunu incelemek üzere bir komisyon tertip ederek din eksenli gördükleri sorunlar konusunda siyaset geliştirme çabalarına girmiş, din ve dinî değerlerin en etkili silah olacağı yönündeki tespitler iktidar tarafından benimsenmeye başlanmıştı. Bkz. Eyüp Şimşek, "Çok Partili Dönemde Yeniden Din Eğitimi ve Öğretimine Dönüş Süreci (1946-1960)", **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 2013, ss. 391-414, s. 396-397

yetiştirmenin gerekliliğinden hareketle de üniversite bünyesinde bir ‘İslâm İlahiyat Fakültesi’ kurulması tavsiye kararları arasına girmişti.²⁴¹

1.2.3.1. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Darülfünun İlahiyat Fakültesi’nin 1933’te kapanmasından yaklaşık 16 yıl sonra, 21 Kasım 1949 tarihinde 85 öğrencinin kayıt yaptırmasıyla açılan İlahiyat Fakültesi, Ankara Üniversitesi bünyesinde yer almaktaydı. Din, din adamları ve kurumun formatını açıklayan bir tasarının 9 Mayıs 1949 günü TBMM’de kabulüyle başlayan süreç, 4 Haziran 1949 günü Resmi Gazete’de 5424 sayılı Kanun olarak yayımlanarak yürürlüğe girmesiyle sonuçlanmıştı.²⁴² Kanun’a göre, din meseleleri sağlam ve ilmî esaslara göre incelenecek, din adamlarının mesleki bilgisi kuvvetli olacak, aynı zamanda kapsamlı bir düşünceye sahip olarak yetiştirilecekti. Mezkûr kurumun batıdaki örneklerine benzer bir ilahiyat fakültesi biçiminde olması amaçlanmıştı. İlahiyat fakültesinin açılması aşamasında kurucu irade, dinî bilgileri esas alan, İslamiyet’i bütün olarak araştıran, müspet ilim metotlarına dayanan ve ilmî karakter taşıyan, kısaca din bilimi yapacak olan bir yüksek din öğretimi kurumu tahayyül ediyordu.²⁴³ Nitekim İsmail Hakkı Baltacıoğlu’nun teklifinde de yer alan İslam İlahiyat Fakültesi şeklindeki vurgu, medreseden ziyade ilmî metotlara dayalı bir “İslam” İlahiyat Fakültesi kurulmasını amaçlıyordu.²⁴⁴ Bütün bu ilmîlik vurgularına rağmen İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi tecrübesinden daha geri bir aşamayı ifade eden Ankara İlahiyat Fakültesi ders programında, dinî nitelikli derslere yeteri düzeyde yer verilmemiş, Kur’an’ı Kerim dersi bile hak ettiğİ yeri bulamamıştı.²⁴⁵

²⁴¹ Şimşek, *Çok Partili Dönemde Yeniden Din Eğitimi ve Öğretimine Dönüş Süreci (1946-1960)* s.397

²⁴² Öcal, *İlahiyat Fakültelerinin Tarihçesi*, s. 116

²⁴³ Hâlis Ayhan, “İlahiyat Fakültesi”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, S. 6, ss. 255-268, s. 261

²⁴⁴ Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam 2*, s. 340

²⁴⁵ Adem Efe, “Cumhuriyet’in Kuruluşundan Bugüne Türkiye’de Devam Edegelen ‘Yeni İlahiyat Fakültesi’ Söylemleri+ Ekler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, S. 30, ss. 213-235, s. 218

Tablo 10. İlahiyat Fakültesinin 1949-1950 ders yılındaki öğretime başladığı ilk programı²⁴⁶

	Dersin adı	Ders saati	Dersi verenler
1	Arapça	6	Prof. Necati Lugal, D.T.C.F.
2	Farsça	2	Prof. Necati Lugal, D.T.C.F.
3	Yabancı Dil	4	D.T.C.F.'nin Yabancı Dil Bl.
4	Sosyoloji	2	Prof. Mehmet Karasan, D.T.C.F.
5	Mantık ve İlimler Felsefesi	4	Prof. Harndi, Ragıp Atademir, D.T.C.F.
6	İslam Dini ve Mezhepler Tarihi	4	Prof. Yusuf Ziya Yörükan
7	İslam Sanatı Tarihi	2	Prof. Remzi Oğuz Arık
8	Mukayeseli Dinler Tarihi	2	Prof. Hilmi Ömer Budda

İlk dönemlerinde öğretim süresi 4 yıl olarak kararlaştırılan ve sadece genel lise çıkışlı talebelere kayıt hakkı tanıyan AÜ İlahiyat Fakültesi,²⁴⁷ 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu'na istinaden 1973 yılından sonra bütün lise, meslek lisesi ve imam-hatip lisesi mezunlarına kapılarını açmış ve öğretim süresini de 5 yıla çıkarmıştır.²⁴⁸ 5 yıllık öğrenim sürenin ilk 3 yılı ortak derslere, son iki yılı ise Temel İslam İlimleri (Tefsir ve Hadis Bölümü) ile Kelam ve İslam Felsefesi Bölümlerine ayrılmıştır.²⁴⁹ (AÜ İlahiyat Fakültesinin ilk yıllarında ve Yüksek Din Öğretiminin tek bir isim altında birleştirildiği yıllarda uygulanan iki ders programının ve ders saatlerinin karşılaştırmalı tablosu için bkz. Ek 6.) Bu bölümler 1982-1983 öğretim yılına kadar devam etmiş, mezunlara bölümlerinin de bildirildiği “İlahiyat Lisans

²⁴⁶ Koştaş, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Dünü Bugünü)**, s.126

²⁴⁷ 1953-1954 eğitim yılının öğretim programında (Açılış ilk yıllarında “derse göre hoca değil, hocaya göre ders” ihdas edilerek öğretime başlayan AÜ İlahiyat Fakültesinin, ciddi ve düzenli bir programı ancak ilk mezunlarını verdiği 1953 yılından sonra hazırlayıp uygulamaya koyduğu görülmektedir. Bkz. Öcal, **Türkiye’de Din Eğitimi**, s. 361) İslam Hukuku, Tefsir, Hadis, Kelam, Kur’an ve İslam Dini Esasları, İslam Tarihi, İslam Mezhepleri Tarihi, Dinler Tarihi, Tasavvuf Tarihi, İslam Sanatları Tarihi, Felsefe-Mantık, İslam Felsefesi, Din Sosyolojisi, Din Psikolojisi, İnkılâp Tarihi, Pedagoji, Arapça, Farsça, Yabancı Dil, Klasik Dinî Türkçe Metinler, Tezyini Sanatları ve Paleografi dersleri dört seneye teşmil edilerek okutulmaktaydı. Bkz. Ayhan, **İlahiyat Fakültesi**, s. 262

²⁴⁸ Öcal, **Cumhuriyet Dönemi’nde Türkiye’de Din Eğitimi ve Öğretimi**, s. 251

²⁴⁹ Ahmet Sayım, **İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyelerinin Türkiye’de Yüksek Din Öğretimi Programları Hakkındaki Görüşleri**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2017, s. 20

Diploması” verilmişti. Fakat mezunların atamaları bölümlerine göre gerçekleştirilmemiş, Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde Din Kültürü öğretmeni, İmam-Hatip Liselerinde meslek dersleri öğretmeni olarak, Diyanet İşleri Başkanlığında da çeşitli kademelerde istihdam edilmişlerdi.²⁵⁰

1952 yılından itibaren İlahiyat Fakültesi Dergisi’ni yayımlanmaya başlayan Fakültenin bünyesinde “Türk ve İslam Sanatları Enstitüsü” ve “İslam ilimleri Enstitüsü” kurulmuş, bu enstitüler de 1956 ve 1959 yıllarında yıllık ve dergi yayımlamışlardır. Birçok ilmî ve dinî kitaplar ve tez çalışmalarının yanında kendi öğretim elemanlarını da yetiştiren fakülte, birçok fakülteye de akademik personel göndermiştir.²⁵¹

1.2.3.2. Yüksek İslam Enstitüleri

1948 yılında Adana, Ankara, Isparta, İstanbul, Kayseri, Konya ve Maraş’ta 10 aylık süreleri olan “İmam ve Hatip Kursları” açılmıştı. Fakat bu kurslar halkın din görevlilerine duyduğu hasreti giderememiş ve halkın dinî ihtiyaçlarına cevap verememişti. Sayı ve kalite açısından yeterli ihtiyacın karşılanamayacağının anlaşılması üzerine bu kurslar, 17 Ekim 1951 tarihinde, “İmam-Hatip Okulu” hâline dönüştürüldü. 4 yıllık eğitim süreleri olan bu okullar, 1954-55 eğitim- öğretim döneminde ilk mezunlarını verdi. Aynı yıl 3 yıl olarak belirlenmiş ikinci devreleri olan lise bölümleri de açılarak orta dereceli bir meslek okulu hâline gelmişti. 1957-1958 öğretim yılında ilk mezunlarını veren İmam-Hatip Okullarının devamı niteliğinde bir yükseköğretim kurumu yoktu. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi sadece genel lise mezunlarını almaktaydı. Bu yüzden meslek okulu statüsündeki İmam-Hatip Okulu mezunları öğrenci olarak kabul edilmiyordu.²⁵² 29 Mart 1956 tarihinde ortaokullara “ihtiyari” olarak konulan din bilgisi dersleri de hesaba katılınca, ilk ve ortaöğretimin din dersleri ile İmam-Hatip okullarının meslek

²⁵⁰ Öcal, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Din Eğitimi*, s. 366

²⁵¹ Ayhan, *İlahiyat Fakültesi*, s. 263

²⁵² Şimşek, *Çok Partili Dönemde Yeniden Din Eğitimi ve Öğretimine Dönüş Süreci (1946-1960)*, s. 402; Öcal, *İlahiyat Fakültelerinin Tarihçesi*, s. 117

derslerini okutacak öğretmen ihtiyacı oluştu. Ayrıca bu duruma ülkenin din görevlisi gereksinimi de eklenince talebin tek başına Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından karşılanamayacağı gerçeğiyle yüzleşildi. Sorunun aşılması için Milli Eğitim Bakanlığına bağlı bir yüksek dinî öğretim kurumunun açılması fikri gündeme geldi.²⁵³ TBMM’de kabul edilen 10 Haziran 1959 tarih ve 7344 sayılı Kanun, altı gün sonra 193232 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmıştı.²⁵⁴ “Yüksek İslam Enstitüsü” adını alacak kurumun açılışı ise 19.11.1959 tarihinde İstanbul’da gerçekleştirilmişti. Sadece İmam-Hatip Okulu mezunlarının okuyabileceği kurum 4 yıllık öğretim süresine sahipti.²⁵⁵

Meslek dersleri açısından İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü ders programının, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin ilk programına nispetle fazla sayıda olduğu söylenebilir.²⁵⁶ (Yüksek İslam Enstitüsü’nün 1959-1960 Öğretim yılı haftalık ders Dağıtım cetveli için bkz. Ek 7.)

İlerleyen dönemlerde enstitünün ders programlarında birtakım değişikliklerin yapıldığını da görmekteyiz. İstanbul YİE için hazırlanan ve uzun yıllar uygulanan yönetmelik, Milli Eğitim Bakanlığı Din Eğitimi Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan ve Talim ve Terbiye Kurulunca 13.12.1971 tarihinde onaylanarak yürürlüğe konulan yeni bir yönetmelikle değiştirilmişti.²⁵⁷

²⁵³ Öcal, **İlahiyat Fakültelerinin Tarihçesi**, s. 117

²⁵⁴ Şimşek, **Çok Partili Dönemde Yeniden Din Eğitimi ve Öğretimine Dönüş Süreci (1946-1960)**, s. 405

²⁵⁵ Ayhan, **İlahiyat Fakültesi**, s. 264, Öcal, **a.g.m.**, s. 117. Milli Eğitim Bakanlığı 1961 tarihinde Yüksek İslam Enstitüsü hakkında bir yönetmelik çıkardı. Buna göre enstitü; İslam dininin esaslarına sadık kalarak, İslam ilimlerini ve bunlara yardımcı bilgileri müspet ilimin ışığında öğretecek; İmam-Hatip okulları, ilköğretmen okulları ve ortaöğretim kurumlarına öğretmen yetiştirecek; Din dersleri öğretmenlerinin mesleki yönden gelişimlerine yardımcı olacak; Diyanet İşleri bünyesinde görev yapmak üzere müftü, vaiz vb. gibi din hizmetlileri yetiştirecekti. Ayrıca, İslam ilimleri alanında araştırmalar yaparak, sonuçlarının Türkiye ve dünya ilim merkezlerine sunulmasıyla da görevli kılınıyordu. Bkz. Öcal, **a.g.m.**, s. 117

²⁵⁶ Şimşek, **a.g.m.**, s. 406

²⁵⁷ Yeni yönetmelik 1971-1972 öğretim yılında birinci ve ikinci sınıflarda uygulanmaya başlanmıştı. Önemli ölçüde değişikliğin yapıldığı bu yeni programda, Belagat-ı Kur’aniye, Vücûh İlmi ve Muasır İslam Ülkeleri Tarih ve Coğrafyası dersleri program dışı bırakılırken; ilk programda olmayan Halk Eğitimi ve Toplum Kalkınması, Teşkilat ve İdare, Din Sosyolojisi gibi yeni dersler eklenmişti. Ayrıca Dinî Pedagoji dersi yerine Eğitim Psikolojisi, Ruh Sağlığı ve Rehberlik, Ölçme

1978 yılında yeni bir ders programı yapılan Yüksek İslam Enstitüleri için yarıyıllara göre ders yapma esası getirilmiş ve on dörder haftalık periyotlar öngörülmüştü. İlk iki sınıfta ortak dersler; üçüncü ve dördüncü sınıfta ise İslam Dini ve Esasları, Fıkıh-Kelam ve Tefsir- Hadis bölümleri yer almaktaydı. Böyle bir bölümleşme, ilgili grup derslerinin daha iyi öğrenilmesini sağlayacak ve başarıyı artıracaktı.²⁵⁸ Yüksek İslam Enstitüleri, ilki 1959 yılında İstanbul’da, sonuncusu ise 1980 yılında Yozgat’ta olmak üzere sekiz adet açılmıştı.

Tablo 11. Yüksek İslam Enstitüleri, açılış tarihleri ve mezun sayıları²⁵⁹

	Açılış Tarihi	Yüksek din öğretim kurumu	Mezun sayısı		
			K	E	TOPLAM
1	19.11.1959	İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü	6	2819	2825
2	07.08.1962	Konya Yüksek İslam Enstitüsü	3	1943	1946
3	16.12.1965	Kayseri Yüksek İslam Enstitüsü	---	1333	1333
4	25.08.1966	İzmir Yüksek İslam Enstitüsü	4	1656	1660
5	30.07.1969	Erzurum Yüksek İslam Enstitüsü	---	656	656
6	28.11.1975	Bursa Yüksek İslam Enstitüsü	1	486	487
7	07.09.1976	Samsun Yüksek İslam Enstitüsü	8	291	299
8	04.01.1980	Yozgat Yüksek İslam Enstitüsü (1980-81 öğretim yılı sonunda kapatılmıştır)	---	---	---
			22	9184	9206

1.2.3.3 Erzurum İslami İlimler Fakültesi

Yüksek din öğretimi kurumu olarak Yüksek İslam Enstitüleri ve onun açılmasını sağlayan şartları, 1946 tarihi itibarıyla başlayan çok partili siyasi hayatın Türkiye’ye sağladığı avantajlardan ayrı düşünmek mümkün gözükmemektedir. Din ve devlet ilişkilerinin dalgalı tarihsel seyri içinde yüksek din öğretiminin Türkiye’nin demokrasi tecrübesine koşut biçimde zenginleşerek günümüze kadar geldiğini söyleyebiliriz. 1970’li yıllarda öğretim hayatına başlayan İslami İlimler Fakültesi

ve Değerlendirme, Eğitim Sosyolojisi ve Öğretim Bilgisi derslerinden oluşan *Öğretmenlik Bilgisi* dersleri ilave edilmişti. Bütün sınıflardaki dersler, haftada 32 kredi/saat olarak belirlenmişti. Ayrıca bu yönetmelikle YİE öğrencilerine din görevliliği ve öğretmenlik uygulaması ile seminer çalışması yapma mecburiyeti getirilmişti. Bkz. Öcal, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Din Eğitimi*, s. 377

²⁵⁸ Sayım, *İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyelerinin Türkiye’de Yüksek Din Öğretimi Programları Hakkındaki Görüşleri*, s. 22

²⁵⁹ Öcal, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Din Eğitimi*, s. 381

bunlardan biri olarak temayüz etmektedir. 12.02.1971 tarihinde Erzurum Atatürk Üniversitesi Senatosu tarafından üniversitelerine bağlı bir yüksek din eğitimi kurumu olan “İslami İlimler Fakültesi”nin açılması kararlaştırıldı. Hazırlanan yönetmelik 22 Ağustos 1971 tarihinde yayımlandı. 1971-72 öğretim yılında tedrisatına başlayan Fakültede, lise çıkışlılar belli bir kontenjan dâhilinde İmam-Hatip Okulu mezunları ve 1973 tarihinden sonrada bütün orta dereceli okul mezunları, 5 yıllığına öğrenim görebileceklerdi.²⁶⁰

İslami İlimler Fakültesi öğretiminin ilk yıllarında üniversitenin aldığı bir karar uyarınca Meslek okulları ve İmam-Hatip Okulu mezunlarına %40’lık bir kontenjan ayırmıştı. Bundan dolayı İmam-Hatip okulları Türkiye’de ilk defa bir fakülteye gidebilme şansı elde etmişti. 1973 yılında yürürlüğe giren Milli Eğitim Temel Kanunu İmam-Hatip okulları dâhil meslek okullarını “meslek liseleri” olarak yeniden tanımlamıştı. Bunun neticesi olarak İslami İlimler Fakültesi de orta dereceli okul mezunlarının tamamını öğrenci olarak kabul etmeye başlamıştı.²⁶¹

Fakültenin birinci ve ikinci sınıflarında ortak dersler okutulmuş, üçüncü sınıftan itibaren de Fıkıh- İslam Hukuku, Tefsir-Hadis, Kelam-İslam Felsefesi ve İslam Dil-Edebiyatı şeklinde dört bölüm hâlinde öğretime devam etmişti.²⁶² (Erzurum İslami İlimler Fakültesi Tefsir-Hadis (1) -Kelam ve İslam Felsefesi (2) - Fıkıh ve İslam Hukuku (3) -İslam Dil ve Edebiyatı (4) bölümlerinde her sınıf kademesinde okutulan dersler ve ders saatleri için bkz. Ek 8.)

²⁶⁰ Öcal, **İlahiyat Fakültelerinin Tarihçesi**, s. 118. Fakültenin kuruluş amacı: “Müslüman Türk kültürünü bilen;İslami ilimleri bilimsel kaynaklarına inebilecek düzeyde bilen;İslami Türk metinlerini okuyabilen;Kitaplarda geçen bilgi, tahmin ve işaretleri kolaylıkla anlayabilen;Bilimsel araştırma yapabilen ve çalışmalarıyla ilgili yargıda bulunabilen-Din eğitiminin orta ve yüksek düzeydeki okullarda öğretmenliğini yapabilen;Diyanet İşleri Başkanlığında görev alabilen elemanlar yetiştirmektir” şeklinde belirtilmişti. Bkz.Mustafa Öcal, “Türkiye’de Din Eğitiminin Geleceği”, **Türkiye’de Din Eğitimi ve Sorunları**, Ed. Mustafa Köylü, Dem yayınları, İstanbul, 2018, ss.481-517, s. 504

²⁶¹ Öcal, **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Din Eğitimi**, s. 384

²⁶² Mezunların göreve atanmalarında, teşekkül ettirilen bu bölümlerin dikkate alınmaması; öğretim elemanları, öğrenciler ve mezunlar üzerinde sıkıntı oluştururken şikâyetler de gittikçe artmıştı. Netice olarak 1975-1976 öğretim yılından başlayarak Tefsir -Hadis ve İslam Felsefesi-Kelam bölümlerine devam edilerek diğer iki bölüme son verilmiş, 1977-1978 öğretim yılından itibaren mevcut bölümler de kaldırılarak tek tip program uygulanmaya başlanmıştı. Bkz. Sayım, **İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyelerinin Türkiye’de Yüksek Din Eğitimi Programları Hakkındaki Görüşleri**, s. 23-24

1.2.4. 1980 Askerî Darbe Sonrası Şekillenen Yüksek Din Öğretimi (1982-1998)

1.2.4.1. Yüksek Din Öğretimi Kurumlarının Birleştirilmesi: İlahiyat Fakülteleri

12 Eylül 1980 Askerî darbe sonrası feshedilen TBMM'nin yerine, onun görev ve fonksiyonlarını yerine getirmesi için "Danışma Meclisi" ihdas edildi. Bu meclisin düzenlemesinden geçerek Millî Güvenlik Konseyince onaylanan "Yükseköğretim Kanunu" 6 Kasım 1981 tarih ve 2547 sayı ile Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girdi. Söz konusu Kanun'un 2. maddesi gereğince, yüksek din öğretiminin üç paydaşı olan Yüksek İslam Enstitüleri, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, bütün yükseköğretim kurumlarında olduğu gibi, bu Kanun'un kapsamına girmiş oldu.²⁶³ Netice de İlahiyat Fakültesi adıyla yüksek din öğretimi tek isim altında birleştirilmiş oldu. İlahiyat Fakültesi ismini alan bu sekiz adet YİE, bulundukları kentlerin üniversitelerine bağlanmak suretiyle diğer fakültelerle birlikte aynı idari ve ilmî esaslara kavuşmuş oldu.²⁶⁴

Tablo 12. Yüksek din öğretiminin İlahiyat Fakültesi adı altında birleştirilmesi

	Dönüşen Fakülte/Enstitü	Bağlandıkları Üniversite ve fakülte	Yer aldıkları il
1	A Ü İlahiyat Fakültesi	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (yine bu üniversiteye bağlı olarak bırakıldı.)	Ankara
2	A Ü İslami İlimler Fakültesi ve Erzurum Yüksek İslam Enstitüsü (birleştirilerek AÜ İlahiyat Fakültesi olarak değiştirildi.)	Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	Erzurum
3	İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	İstanbul
4	Konya Yüksek İslam Enstitüsü	Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	Konya
5	Kayseri Yüksek İslam Enstitüsü	Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	Kayseri
6	İzmir Yüksek İslam Enstitüsü	Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	İzmir
7	Bursa Yüksek İslam Enstitüsü	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	Bursa
8	Samsun Yüksek İslam Enstitüsü	Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	Samsun

²⁶³ Öcal, **İlahiyat Fakültelerinin Tarihçesi**, s. 119-120

²⁶⁴ Yine bu dönemde 20.07.1982 tarih ve 41 sayılı Kanun hükmünde kararname ile Yozgat Yüksek İslam Enstitüsü kapatılmış, diğerleri ise ilahiyat fakültelerine dönüştürülmüştü. Aynı uygulama Erzurum İslami İlimler Fakültesi için de geçerli olmuştu. Bkz. Ayhan, **İlahiyat Fakültesi**, s. 264

İlahiyat fakültelerinde 1983-1984 öğretim yılından itibaren program birliği sağlanmış; bir yılı hazırlık olmak üzere beş yıllık öğretim süresi olan fakülteler hâline gelmişlerdi. 241 kredi/saatlik 40 çeşit ders içeriğine ulaşan ilahiyat fakültelerinde, alan derslerinin oranı %53.25 iken %46.75’ni ise zorunlu dersler, genel kültür dersleri ve öğretmenlik meslek dersleri oluşturmuştu.²⁶⁵ Bu program küçük bazı değişikliklerle birlikte 1993-1994 öğretim yılından itibaren yeni bir programın uygulamasına kadar geçerliliğini sürdürdü. (İlahiyat fakültelerinin 1983-1984 öğretim yılında uyguladığı ders programı için bkz. Ek 9.)

1988-1989 öğretim yılında Şanlıurfa’da -daha sonra Harran Üniversitesine bağlanacak olan- bir ilahiyat fakültesi Gaziantep Üniversitesi bünyesinde açılmış ve böylece yüksek din öğretimi yapan kurum sayısı dokuz olmuştu.²⁶⁶ 1982 sonrası dönemde, talepkâr baskılarla siyasetin direnme gücüne bağlı olarak ilahiyat fakültelerinin açılması arasında süreklilik kazanan bir ilişki mevcuttu.²⁶⁷ Böylece 1987 tarihinden 1997 yılına kadar devam edecek olan ikinci nesil ilahiyat fakülteleri açılmaya devam etti.²⁶⁸

²⁶⁵ İlahiyat fakültelerinde 1983-84 yılından itibaren uygulanan ders programları için bkz. İlahiyat Fakülteleri Ders Dağılım Cetveli, Öcal, **İlahiyat Fakültelerinin Tarihçesi**, s. 122

²⁶⁶ Sayım, **İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyelerinin Türkiye’de Yüksek Din Öğretimi Programları Hakkındaki Görüşleri**, s. 26

²⁶⁷ Ali Bardakoğlu, **İslam Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme**, Kuramer Yayınları, İstanbul, 2017, s. 369

²⁶⁸ Bayramali Nazıroğlu, “İlahiyat Fakülteleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, **İlahiyat Atlası**, Ed. Bayramali Nazıroğlu, Süleyman Turan, H.Yusuf Acuner, Ensar Yayınları, İstanbul, 2018, Ss. 17-35, s. 243.7.1992 tarih ve 3837 sayılı Kanun’la 1990-91 öğretim yılında İstanbul Üniversitesine bağlı bir ilahiyat fakültesi açılmış, aynı Kanun’a istinaden bu fakülteye 1995-96 öğretim yılına kadar Çorum, Antalya, Adana, Sivas, Rize, Diyarbakır, Elazığ, Darende, Çanakkale, Adapazarı, Isparta, Kahramanmaraş, Van, Eskişehir ilahiyat fakülteleri de eklenmiş ve toplamda 24 ilahiyat fakültesine ulaşılmıştır. Bkz. Ayhan, **İlahiyat Fakültesi**, s. 264

Tablo 13. 1998 yılına kadar ülkemizde açılan ilahiyat fakülteleri

	Açılan İlahiyatlar ve Bağlı oldukları Üniversiteler	Açıldıkları Şehir	Açılış Tarihleri
1	Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	Adapazarı	1993
2	Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	Isparta	1993
3	Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	Diyarbakır	1993
4	İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	Malatya/Darende	1993
5	Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	Rize (şimdi RTEÜ)	1993
6	Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	Van	1993
7	Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	Adana	1994
8	Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	Elazığ	1994
9	Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	Çorum (şimdi Hitit Ü.)	1994
10	Cumhuriyet Üniversiteleri İlahiyat Fakültesi	Sivas	1994
11	Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	Çanakkale	1995
12	İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	İstanbul	1996 *
13	Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	Kahramanmaraş	1996
14	Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	Antalya	2012**

Yine bu dönemde DİB'in tavsiyesi doğrultusunda 29.12.1988 tarihli YÖK kararı ile iki yıl süren ve ön lisans seviyesinde öğrenim yapan İlahiyat Meslek Yüksek Okullarının açılması kararlaştırılmıştı.²⁶⁹

²⁶⁹ İlk olarak 1989-1990 öğretim yılında Marmara ve Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakülteleri bünyesinde din hizmetleri mesleğine yönelik olarak İlahiyat Meslek Yüksek Okulları (İMYO) öğretime açılmıştı. Diğer İMYO'lar ise sırasıyla 1991-1992 öğretim yılında Atatürk Üniversitesine bağlı olarak Erzincan'da, 1992-1993 Öğretim yılında Bursa'da, 1994-1995 öğretim yılında Karadeniz Teknik Üniversitesine bağlı olarak Trabzon'da ve Van ilinde açılmıştı. Bkz. Öcal, **Türkiye'de Din Eğitiminin Geleceği**, s. 508, 509. Din görevlilerinin mesleki gelişimlerine katkıda bulunmak amacıyla ve İmam-Hatip Lisesi mezunu olmak, Diyanet İşleri Başkanlığında en az 2 yıl görev yapmış olmak şartıyla öğretime başlayan yüksek okulların sayısı böylece altıya ulaşmıştı. Bkz. Recai Doğan, "Cumhuriyet Dönemi İlahiyat Fakülteleri/ Dinî Yükseköğretim: Tarihsel Gelişimi, Problemleri ve Geleceği", **Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Kurumsallaşması Sürecinde Prof. Dr. Abdurrahman Küçük**, Ed. Ahmet Hikmet Eroğlu, Berikan Yayınevi, Ankara, 2016, ss. 231-250, s. 235. 20.05.1999 tarih ve 932/11468 sayılı YÖK kararı ile 1999-2000 öğretim yılından itibaren öğrenci alımını durduran bu okullar, aynı nitelikte öğretim yapacak olan Eskişehir Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi "İlahiyat Ön Lisans Programı"na (İÖP) misyonunu terk etmiş bulunmaktaydı. İÖP mezunları için de İlahiyat Lisans Tamamlama Programı (İLİTAM), 2005-2006 öğretim yılında, Dikey Geçiş Sınavı (DGS) ile İÖP mezunlarından 500 öğrenciye kayıt hakkı tanıyarak, öğretim faaliyetine başlamış oldu. Bkz. Doğan, **a.g.m.**, s. 235; <https://www.memurlar.net/haber/19817/ankara-universitesinden-ilahiyat-lisans-tamamlama-programi.html> (10.11.2020)

Tablo 14. İlahiyat Fakültelerindeki Bölüm ve Anabilim Dalları

	Bölüm	Anabilim Dalı	Açıklama
1	Temel İslam Bilimleri	1. Tefsir	1982-83 öğretim yılından itibaren fakültelerdeki ders programı sürekli gelişmeler göstermiştir. 1991-92 öğretim yılında programın aldığı şekil budur.
		2. Hadis	
		3. İslam Hukuku	
		4. Kelam	
		5. İslam Mezhepleri Tarihi	
		6. Tasavvuf	
		7. Arap Dili ve Belagatı	
2	Felsefe ve Din Bilimleri	1. Felsefe Tarihi	1998-99 öğretim yılından itibaren hazırlık sınıfı kaldırılmıştır. Toplam 19 ana bilim dalı bulunmaktadır.
		2. İslam Felsefesi	
		3. Din Felsefesi	
		4. Mantık	
		5. Dinler Tarihi	
		6. Din Sosyolojisi	
		7. Din Psikolojisi	
		8. Din Eğitimi	
3	İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü	1. İslam Tarihi	
		2. Türk İslam Sanatları Tarihi	
		3. Türk İslam Edebiyatı	
		4. Türk Din Musikisi	

1.2.5. 28 Şubat Süreciyle Şekillenen Yüksek Din Öğretimi (1998-2014)

28 Şubat 1997 tarihinde Ankara’da toplanan Millî Güvenlik Kurulunun aldığı ve Türk siyaset tarihine “28 Şubat Kararları” olarak geçen 18 maddelik 406 sayılı Karar, Rejim Aleyhtarı İrticai Faaliyetlere Karşı Alınması Gereken Tedbirleri içermektedir.²⁷⁰ Daha sonraları 28 Şubat süreci olarak adlandırılacak olan bu dönem Zürcher’in ifadesiyle devletin Kemalist restorasyona tabi tutulması anlamını taşıyordu. Eğitim, ekonomi ve devlet aygıtı içindeki İslamcı diye tanımlanan kesimin etkinliğinin nütüralize edilmesi niyetini taşıyan bu talepler, eğitime bakan yönüyle çok çarpıcı istekler barındırmaktaydı.²⁷¹ Süreç, ekonomik ve politik düzeyde sarsıcı olduğu kadar, gündelik hayatı ve kültürel referans kodlarını Cumhuriyet’in kazanım değerleri üzerinde yeniden şekillendirmesi, dinselliği daha öznel bir alana hapsetme

²⁷⁰ İsmail Gülmez, **28 Şubat 1997 Askeri Darbesi ve Türk Eğitim Sistemine Etkileri**, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2014, s. 163-164

²⁷¹ Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, s. 360

uygulamalarıyla da temayüz edecekti. Radikal bir değişim konseptini ifade eden sürecin temel kavramları travma, kaos, anomi, mağduriyet, yozlaşma, militan demokrasi, radikal İslâm, radikal laiklik ve sekülerleşme vs. olacaktı.²⁷² “Postmodern darbe” olarak da anılacak olan sürecin hedef öznesini oluşturan dinselliğin kamusal görünürlüğü toplumdan soyutlanmak, bir yönüyle dinin üretim merkezleri olan orta ve yüksek din öğretimi kurumları işlevsiz bir konuma getirilmek istenmekteydi. İlköğretimin kesintisiz ve 8 yıl olarak zorunlu kılınması, İHL’lerin orta kısmının ortadan kaldırılması anlamına geliyordu. İleriki aşamada katsayı uygulaması ile sadece ilahiyat fakültelerinin tercih edilebilmesi gerçeği ilköğretim mezunlarını İHL’yi tercih etme konusunda tereddütte bırakıyor, orta kısımları kapatılan İHL’ler bir taraftan da cazibesini yitirme problemiyle baş başa kalıyordu. Daha çok toplumun orta ve alt gelir düzeyindeki kesimlerden ilgi gören bu okullar, ucuz ve güvenli eğitimin yanında istedikleri üniversitelere girebilme fırsatı da sunuyordu. Mezunlarının büyük bir kısmı dinî teşkilatların yanı sıra “laik” devlet aygıtının pek çok dalında istihdam fırsatı bulabiliyordu. Bu durum ordu ve seçkin Türk aydınlarının resmî ideolojiyi koruma konusundaki vesayetçi tutumlarına yansıyor, İslamcı amaçlar taşıyanların devlete sızma ve devleti ele geçirme potansiyel tehlikesinin varlığından rahatsız oluyorlardı.²⁷³ TSK’nin bu rahatsızlıklarını bir ultimatoom şeklinde Necmeddin Erbakan başbakanlığındaki 54. Hükûmet’e sunmasıyla başlayan siyasi, idari, hukuki ve toplumsal alanlarda birtakım değişimler oluşturan süreç, post modern darbe olarak kavramsallaştırılmıştı.²⁷⁴

²⁷² Necdet Subaşı “Bir Darbeye Ad Koymak ya da Postmodern Darbe”, **Hece Dergisi**, 2009, S.138-139-140 (Haziran-Temmuz-Ağustos), ss. 55-65; <https://www.necdetsubasi.com/calismalar/makale/33-bir-darbeye-ad-koymak-ya-da-postmodern-darbe> (15.11.2020)

²⁷³ Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, s. 360

²⁷⁴ Subaşı, **Bir Darbeye Ad Koymak ya da Postmodern Darbe**, ss. 55-65; <https://www.necdetsubasi.com/calismalar/makale/33-bir-darbeye-ad-koymak-ya-da-postmodern-darbe> (17.11.2020) Dinselliğin görünürlüğüne yönelik rahatsızlığın açık olarak yansıdığı 28 Şubat tedbir kararlarında, tarikatlar, çeşitli mihraklar, siyasi istismar, irticai faaliyetler, aşırı dinci kesim, çağ dışı bir rejim, din istismarı, toplumsal kutuplaşma, rejim aleyhtarı örgüt ve kuruluşlar, ümmet kavramı vb. olumsuz anlam yüklenen birtakım tanımlamalar geçmekte, dolaylı ya da dolaysız dinî temsil ve kolektiviteler olumsuzlanmaktaydı. Bkz. Gülmez, **28 Şubat 1997 Askeri Darbesi ve Türk Eğitim Sistemine Etkileri**, s. 163-164

TSK'nin komuta kademesinin sorunu aşmak için öne çıkardığı yöntem uygulanması açısından basit, toplumsal hayatı dönüştürmesi açısından oldukça etkiliydi. 3 ve 4. maddelerin dikkat çektiği iki konudan birincisi, 8 Yıllık Kesintisiz Eğitim zorunlu hâle getirerek ilk ve ortaöğretimi yeniden şekillendiriyor; ikincisi ise yüksek din öğretiminin işlevselliğini önemli ölçüde eksiltiyordu. Zira devlet tehdit algısının en başında yer alan irtica, mücadele edilmesi düşünülen boyutları hesaba katılınca en çok da dinî eğitim kurumlarını hedef alacaktı ve öyle de oldu. Kararların 4. maddesi “*Cumhuriyet rejimine ve Atatürk ilke ve inkılaplarına sadık aydın din adamları yetiştirmekle yükümlü, Millî Eğitim kuruluşlarımız, Tevhidi Tedrisat Kanunu’nun özüne uygun ihtiyaç düzeyinde tutulmalıdır.*” demekte ve ilahiyat fakülteleri için yeni bir döneme geçişin işaretlerini vermekteydi. Nitekim kararların alındığı bu süreçte ilahiyat fakültelerinin fonksiyonelliğine yönelik sınırlandırıcı adımlar YÖK tarafından atılmaya başlanacak, öğretmen yetiştirme sistemindeki değişiklikler bahane edilerek, yapısal nitelikli değişimlere gidilecekti. YÖK Genel Kurulu 19.09.1997 tarihinde almış olduğu bir kararla eğitim fakültelerinde uygulanan programları denetlemeye yönelik “Öğretmen Yetiştirme Millî Komitesi” ni kurmuştu. Bu komite ilköğretim ve ortaöğretime öğretmen yetiştiren kurumları yeniden düzenlemiş, ilkinin eğitim fakültelerine, diğerini ise lisansüstü eğitime havale etmişti. Bu karar anayasal olarak öğretmen yetiştiren kurumlar arasında yer alan ilahiyat fakültelerinin durumunun ne olacağı sorusunu da beraberinde getirmişti. 9 kişiden oluşan İlahiyat Millî Komitesi bu konu üzerinde çalışma yapmış, YÖK bu çalışmaları baz alarak, 1982’den beri tek tip olan yüksek din öğretimini, İlahiyat Lisans Programı ve İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Programı olarak iki parçalı hâle getirmişti.²⁷⁵

1.2.5.1. İlahiyat Lisans Programı (İLP)

Yüksek Öğretim Kurulunun 11.07.1997 tarih ve 97.23.1660 sayılı kararı gereğince İlahiyat Fakülteleri, İlahiyat Lisans programı ve İlköğretim İDKAB

²⁷⁵ Nazıroğlu, *İlahiyat Fakülteleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme*, s. 25

Öğretmenliği olarak iki bölüme ayrılmıştı.²⁷⁶ Mezunların istihdamı dikkate alınarak yapıldığı düşünülen bölümleşmeye 1998-99 öğretim yılından itibaren başlanmış, her bölüm dörder yıllık kendi lisans programını uygulamaya başlamış, hazırlık sınıfı uygulaması da kaldırılmıştı. 29.12.1997 tarih ve 97.47.3271 sayılı YÖK Yürütme Kurulu Kararı uyarınca da İDKAB ve İHL meslek dersleri öğretmeni olacak adaylar, öğretmenlik meslek bilgisi derslerini Ankara Üniversitesinde “Tezsiz Yüksek Lisans” programını bitirmek suretiyle tamamlamış olacaktı.²⁷⁷ 2009-2010 öğretim yılından başlayarak 8 ilahiyat fakültesinde kaldırılan hazırlık sınıfları tekrar zorunlu hâle getirilmiş, fakültelerin bazılarında ise isteğe bağlı hazırlık sınıfı uygulamasına gidilmiştir.²⁷⁸ Bugün de program bazında varlığını sürdüren Yeni İlahiyat Lisans Programı (YİLP) temelde Diyanetin din hizmetlerini yürütecek kadronun yetiştirilmesi başta olmak üzere, ortaöğretim okullarında İDKAB dersi öğretmenleri ile İHL meslek dersleri öğretmenlerini yetiştiren bir yüksek din öğretimi kurumu olarak yapılandırılmıştı. 2011 yılına gelindiğinde öğretmen adayları ile ilgili uygulanan ‘Tezsiz Yüksek Lisans’ iptal edilmiş, bunun yerine eğitim fakültelerinde sertifika programına devam etme uygulamasına gidilmiştir. Aynı yıl vakıf üniversitelerinden bazılarında ve YÖK’ün denklik verdiği Türkî Cumhuriyetlerde yüksek din öğretimi yapacak ilahiyat fakülteleri ya da onun muadili bir fakültenin başka bir isimle açılmasına onay verilmişti.²⁷⁹

²⁷⁶ M.Şevket Aydın, “Cumhuriyet Döneminde Örgün Eğitim Kurumlarındaki Din Eğitimi”, **Türkler**, Ed. H.Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C.17, ss.797-819, s. 813

²⁷⁷ Mehmet Bahçekapılı, **Türkiye’de Din Eğitiminin Dönüşümü (1997-2012)**, İlke Yayınları, İstanbul, 2012, s. 150

²⁷⁸ Öcal, **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Din Eğitimi**, s. 395-396

²⁷⁹ Sayım, **İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyelerinin Türkiye’de Yüksek Din Öğretimi Programları Hakkındaki Görüşleri**, s. 28

Tablo 15. Bu dönemde açılan yurt dışı ve vakıf üniversitelerindeki Yüksek Din Öğretimi kurumları

	Vakıf Üniversitesi	Yüksek Din Öğretimi Kurumu	Lisans Yılı-Öğretime başlama
1	Fatih Üniversitesi	İlahiyat Fakültesi	(Hazırlık + 4 yıl)
2	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi	İslami İlimler Fakültesi	(Hazırlık + 4 yıl, dil Arapça) -2011
3	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi	Uluslararası İslam ve Din Bilimleri Fakültesi	(Hazırlık + 4 yıl)-2011
4	Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi	İlahiyat Fakültesi	(Hazırlık + 4 yıl)-2011
5	Kazakistan Ahmet Yesevi Üniversitesi	İlahiyat Fakültesi	
6	Kıbrıs Yakın Doğu Üniversitesi	İlahiyat Fakültesi	(2017 tarihinden itibaren Hazırlık + 4 yıl)-2011

1997 yılında ilahiyat fakültelerindeki toplam kontenjan 3288 öğrenci iken katsayı uygulaması ve öğrenci kontenjanlarının azaltılması nedeniyle 1998-99 öğretim yılından başlayarak büyük oranda düşüşler yaşanmıştır. 1999 yılında İlahiyat Lisans Programı öğrenci kontenjanları düşürülerek 1318'e gerilemiş; 2004 yılında ise sadece 501 öğrenci olarak gerçekleşmiştir. 2005 yılından itibaren yukarı doğru hareketliliğe rağmen 2008-2009 öğretim yılına gelindiğinde ilahiyat fakültelerinin tamamından sadece 1048 öğrenci mezun olma imkânına kavuşmuştu. Durumun tersine dönmeye başladığı 2008-2009 öğretim yılında öğrenci kontenjanları artırılmış, ilahiyat fakültelerinin sayısında da artışa gidilmiştir.²⁸⁰

1.2.5.2. İlköğretim Din Kültürü Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Bölümleri (İDKAB)

1998-1999 öğretim yılından başlayarak sayıları 11'i bulan ilahiyat fakülteleri bünyesinde İDKAB olarak bilinen *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği* Bölümleri açılmıştır. 4 yıl öğretim süresi ve 36 saat olan pedagojik formasyon derslerinin sona ermesiyle mezunlar, 8 yıllık ilköğretim okullarına Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni olarak atanabileceklerdir. YÖK'ün 2006 yılında aldığı bir karar neticesinde aynı öğretim yılında İDKAB'lar bağlı bulundukları üniversitelerin eğitim fakültelerine aktarılmışlar ve 'ilköğretim' kelimesi kaldırılarak

²⁸⁰ Nazıroğlu, *İlahiyat Fakülteleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme*, s. 27

bölüm ismi “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği” (DKAB) olarak değiştirilmiştir.²⁸¹ Yüksek din öğretiminin ilahiyatlar dışında başka bir fakülte bünyesinde açılıyor olması ara dönem din politikalarının ürettiği ve ilk defa karşılaşılan bir durumdur ve 2011-2012 öğretim yılına gelindiğinde İDKAB’ların sayısı 24’e ulaşacaktır. Bu nicel artışın beraberinde getirdiği en önemli sorunlardan biri öğretim üyesi yetersizliğidir. Sorunun çözümü konusunda YÖK ve eğitim fakültelerinin yeterli tedbiri alamaması neticesinde eğitim kalitesine yansıyan olumsuzluklar, 10 Mayıs 2012 tarihinde YÖK Genel Kurul Kararı’yla bu kurumların tekrar ilahiyat fakültesi bünyesine aktarılması sonucunu doğuracaktır. 2013-2014 öğretim yılında 7 yıl aradan sonra ilahiyat fakülteleri bünyesine geri dönen İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Bölümleri, 2014-2015 öğretim yılından itibaren ÖSYM’nin tercih kılavuzunda yer almamış ve mevcut öğrencilerinin mezun olmasından sonra da “fiilen” kapanmıştır.²⁸²

1.2.6. Günümüzde Yüksek Din Öğretiminin Aldığı Yeni Şekil (2014-....)

2006 yılından itibaren Türkiye üniversitelerindeki sayısal artış ve yükseköğretimin taşrada yaygınlaştırılması perspektifi, yüksek din öğretimi kurumlarında da nicel bir çoğalmaya neden olmuştur. 2008 yılında Şırnak ve Iğdır’da ilahiyat fakültelerinin kurulmasıyla başlayan süreç 2019’a gelindiğinde 90’ı aşan fakülte sayısına ulaşacaktır. Artık her bir ilde İslami İlimler Fakültesi, İlahiyat Bilimleri Fakültesi, Dinî İlimler Fakültesi ve Uluslar arası İslam ve Din Bilimleri Fakültesi isimlerinden biriyle yüksek din öğretimi kurumu açılmış olacaktır. Fakültelerdeki sayısal artış kontenjanlara yansıyacak, 2000’li yıllardaki öğrenci azlığından duyulan rahatsızlık, 2015’ten sonra öğrenci fazlalığı şikâyetlerine dönüşecektir.²⁸³ Zira fakültelerin üstesinden gelemeyecek şekilde fazla sayıda öğrenci alması, yetersiz sayıda kalan öğretim elemanları gerçeğiyle birleşince bilim üretmek bir yana vaziyetin idare edildiği kalitesiz bir öğretim atmosferi oluşturma

²⁸¹ 27 Temmuz 2010 tarihinde YÖK tarafından alınan bir kararla yeniden İDKAB olarak eski hâline rücu edecektir.

²⁸² Nazıroğlu, *İlahiyat Fakülteleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme*, s. 28

²⁸³ Nazıroğlu, *İlahiyat Fakülteleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme*, s. 29

tehlikesini beraberinde getirmiştir.²⁸⁴ Kontenjanların hesapsız şekilde artırılması önümüzdeki yıllarda istihdam problemini de gündeme taşıyacak gözükmektedir. Zira yüksek din öğretimi mezunlarının DİB ve MEB'deki kadroları şimdiden doldurmuş olduğu görülmektedir. Çoğu taşra kökenli olan ve devlet güvencesini önceleyen niyetlerle istihdam beklentisi olan mezunlarda, bu durumun oluşturacağı savrulmaların neler olacağı net olarak bilinmemektedir. Fakat tarihsel tecrübemiz, geçim derdindeki bir dinî temsilin ürettiği olumsuzluğun itibar kaybı olarak kayda geçtiğini de göstermektedir. Toplum hafızasında yer alan ve inkıta dönemlerinin olumsuzlamaları üzerine yaygınlaşan yargıların günümüz versiyonları olarak birtakım yaftalamaların olabileceği imkân dâhilindedir. Kontenjan sayısındaki artışın dinî profesyonellerin çoğaltılmasının ötesinde anlam taşıdığı, oluşturması muhtemel psiko-sosyal etkinin dinsel ve dindarlık düzeyinde önemli etkileşimler içerdiği aşîkârdır. Vaziyetin diğer bir boyutu ise, sivil din söylemlerinde anlamını bulan, otoriteye eklenmek yerine kendine bağımsız bir düşün ve eylem alanı açabilmiş temsili bir gerçekliğe tekabül ediyor olmasıdır. Başka bir ifadeyle yüksek din tahsili yapmış bireylerin devlet kadrolarında yer alamıyor olması, alternatif arayışlara sebep olacağı ve istihdam fazlası bu kitlenin kendisine sivil hayatın içinde anlamlı pozisyonlar üretebileceği söylenebilir. Aynı zamanda bu temsili retorikten ziyade eylemi önceleyen yapısıyla var olacak, dönüşecek ve dönüştürecek potansiyelde olduğu düşünülebilir.

Bu dönemde ilahiyat fakülteleri içinde birtakım farklı programların açıldığına da şahit olunmuştur. İlk Ankara, Marmara, İstanbul, Necmettin Erbakan ve Sütçü İmam Üniversiteleri bünyesinde; Uluslararası İlahiyat, Arapça İlahiyat ve İngilizce İlahiyat, Dünya Dinleri, Yaygın Din Öğretimi ve uygulamaları bölümlerinden biri veya birkaçı açılmış, ilerleyen zamanlarda bu uygulamayı bir kısım fakülteler de hayata geçirmiştir. Bu program çeşitliliğinin entelektüel, mesleki ve dinî olanı içselleştirme konusundaki etkinliğinin ne olduğu farklı bir araştırma konusu olmakla

²⁸⁴ Mustafa Köylü, “Türkiye’de Yüksek Din Öğretimi: Nicelik mi Nitelik mi? “, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2013, S. 35, ss. 21-44, s. 25-26

birlikte, basit bir gözlemle yüksek din öğretiminde anlamlı bir farklılaşma üretmediği kabulüne bizi yaklaştırmaktadır.

İlahiyat ve İslami ilimler fakültelerinin lisans düzeyinde bölümleşmelere gitmesi konusunda din eğitimcilerin birtakım tavsiyeleri olmaktadır. Milli Eğitim Bakanlığında din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmeni olacaklar için Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Bölümü, imam-hatip liselerinde öğretmenlik yapacaklar için İmam-Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretmenliği Bölümü ve Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde din görevlisi olmak isteyenler için de Din Hizmetlileri şeklindeki bir bölümleşme ile yüksek din öğretimi mezunlarının mesleki yetkinliğinin sağlanabileceğine dair tavsiyeleri bunlardan biridir.²⁸⁵

DİB kadrosunda yer alan din görevlilerinin, bilgi seviyesini yükseltmek ve daha donanımlı din görevlisi istihdam etmek hedefiyle 1989-1990 öğretim yılından başlayarak AÜ, DEÜ, MÜ ve UÜ bünyesinde *İlahiyat Meslek Yüksek Okulları* (İMYO) açıldı. İki yıllık öğretim süresi olan bu kurumlar, 1998-1999 eğitim-öğretim yılında kapatılarak, bu kurumların yerine geçecek olan *İlahiyat Önlisans Programı* (İÖP), AÜ İlahiyat Fakültesi ve Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi işbirliği ve “yaşam boyu eğitim” mottosu ile öğrenime başladı. 2006 yılına gelindiğinde ise İMYO ve İÖP programlarından mezun olanların dikey geçişle lisanslarını tamamlamalarını sağlayacak *İlahiyat Lisans Tamamlama* (İLİTAM) programı AÜ İlahiyat Fakültesi tarafından hayata geçirildi. Daha sonraları Atatürk, Sakarya, İstanbul ve İnönü Üniversiteleri tarafından da açılan ve iki yıl süreli bu uzaktan eğitim programı ile yüz yüze eğitime devam edemeyen öğrencilere lisans tamamlama ve örgün eğitimden mezun olanlarla aynı statüyü paylaşma fırsatı verilmiş oldu.²⁸⁶

İlahiyat fakülteleri, İslami İlimler Fakülteleri ve İLİTAM’lar ile devam eden günümüz Yüksek Din Öğretimi olgusu, ders içerikleri açısından da oldukça çeşitlilik arz etmektedir. Ankara İlahiyat Fakültesinin 1949 yılında açılmasıyla başlayan

²⁸⁵ *Öcal, Türkiye’de Din Eğitiminin Geleceği*, s. 508

²⁸⁶ Hâlit Ev, “Yükseköğretimde Din Eğitimi”, *Din Eğitimi*, Ed. Mustafa Köylü, Nurullah Altaş, 8. Baskı, Ensar Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 268-306, s. 284, 286

süreçte Temel İslami Bilimler dersleri sürekli olmak ve temel olmak kaydıyla²⁸⁷, birçok yeni ders, müfredat programlarına dâhil olmuştur. Yüksek din öğretimi kurumlarının temel dinî bilimler derslerinin yanı sıra; felsefe ve din bilimleri dersleri, İslam tarihi ve sanatları dersleri, pedagojik formasyon dersleri ve seçmeli derslerden de oluşan kalabalık bir müfredat programını uygulayageldikleri görülmektedir. (Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi Yüksek Din Öğretimi Kurumlarında uygulanan müfredatlardaki ders içerikleri tablosu için bkz. Ek 10.)

1.2.7. Cumhuriyet-Türk Modernleşmesi: Dinî Otoriteden Dinî Profesyonelliğe, Dinsel İtibarın Yenilenen Göstergesi Olarak İlahiyat(çı)lar

Osmanlı-Türk modernleşmesi kavramsallaştırmasının tarihsel sürekliliği içinde Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerini içeren yönü mütemmim bu iki cüzü, Osmanlı modernleşmesi ve Cumhuriyet modernleşmesi şeklinde ele alma ve adlandırmayı kolaylaştırmaktadır. Cumhuriyet Dönemi modernleşmesinde kendinden önceki yenileşme faaliyetlerinden farklı olarak dil, tarih, coğrafya, arkeoloji ve folklor alanlarında yapılan araştırmalarla millî gelenekleri tanımlamaya yönelik yoğun çabalar içine girilmiş, bunun sonucu olarak güçlü bir milliyetçilik ve kültürcü reformist eğilim olabildiğince beslenmiş, ulus temelli bir toplumsal yapı inşası ve dönüşüm isteği belirgin hâle gelmiştir.²⁸⁸ Cumhuriyet Dönemi’nin öncelediği bu ulus karakterinden dolayı söz konusu modernleşme tarzına *Cumhuriyet-Türk modernleşmesi* demek mümkün gözükmektedir. Bu çalışmada Cumhuriyet Dönemi modernleşmesini ifade etmek için *Cumhuriyet-Türk modernleşmesi* adlandırması tercih edilmiştir.

²⁸⁷ Cumhuriyet Dönemi Yüksek Din Öğretim Kurumları müfredat programlarında yer alan ders grupları dağılımında Temel İslam Bilimleri derslerinin diğer ders gruplarına oranı; AÜ İlahiyat fakültesinde 1953-1954 öğretim yılında %33.02, 1968 yılında %38.84, 1972 yılında %36.33 olarak gerçekleşmiştir. Bu oran YİE’lerde 1959’ da %35.51, 1972’ de %31.25 şeklinde görülmektedir. Erzurum İslami İlimler Fakültesinde Temel İslam Bilimleri derslerinin diğer ders gruplarına oranı 1977-1978 öğretim döneminde %40.32 olurken, bu oran İlahiyat Fakültelerinde (1991-1992) %33.83, İDKAB Bölümlerinde (1998-1999) %15.68 şeklinde gerçekleşmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Ev, *Yükseköğretimde Din Eğitimi*, s. 302

²⁸⁸ Nazım İrem, “Cumhuriyet Modernleşmesinin Sınırları ve Bir Sınır Dili Olarak Muhafazakâr Modernite”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 2008, S. 18, ss. 1-32, s. 14

Araştırmanın bu bölümünde Cumhuriyet-Türk modernleşmesi, farklı kuramsal yaklaşımların²⁸⁹ oluşturduğu zengin içerik analizlerinden ziyade, din olgusu çerçevesinde oluşan -Osmanlı sonrası- yeni durumların tespiti yapılarak ele alınmaktadır. Dinî saygınlık, dinî otorite ya da dinî uzmanlık bağlamında yüksek din öğretimi mezunlarının vaziyetlerinin açıklanmaya çalışıldığı bölümde, aynı zamanda dinî temsillerin ara dönem din politikalarıyla birlikte aldığı yeni şekiller belirlenmek istenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti tarihsel olarak birbirinin devamı olmasına rağmen modernleşme açısından aralarındaki süreklilik ve geçişin nasıllığına ilişkin bir bakışa ihtiyaç göstermektedir. Aslında tam bir kopuştan ziyade İmparatorluktan Cumhuriyet'e süreklilik arz eden bir geçişin olduğu düşünülebilir. Zira devlet-birey-toplum ilişkilerindeki dönüşümün niteliği bu sürekliliğe işret eder gözükmektedir. Bu geçişle birey ne devlet ne de toplum karşısında üst bir konuma yükselebilmüş değildir. Bilakis Osmanlının geleneksel güçlü devlet anlayışı bu sürekliliği destekler biçimde seküler kavramlarla yeniden inşa edilmek istenmiştir. Osmanlı-Türk modernleştirmecilerinin *devlet acizlikten nasıl kurtulur?* sorusu ile -verdikleri cevap farklı olsa da- Cumhuriyet Dönemi modernleştirmecilerinin sorusu aynıdır. Devletin bekasını önceleyen bu yaklaşım siyasi, hukuki ve içtimai düzenlemelerle güçlü devlet yapısını yeniden üretmeyi amaçlamaktadır. Devletçilik, cumhuriyetçilik, halkçılık, milliyetçilik ve laiklik gibi Kemalist prensipler, temelde birey karşısında devleti öne çıkaran hatta bireyi devlet karşısında araçsallaştıran ve devletin bekasını yeniden üreten seküler vasıtalar olarak görülebilir. Dolayısıyla Osmanlı ve Cumhuriyet arasında devlet-birey-toplum ilişkileri bağlamında bir sürekliliğin varlığından bahsetmek yanıltıcı olmayacaktır.

²⁸⁹ Erken Cumhuriyet Dönemi mütefekkirleri olan Celal Nuri, Safa, Peker, Bozkurt ve Engin Türk modernleşmesini bir medeniyet değişimi şeklinde görmekteydiler. Daha sonraları Türk modernleşmesi değişik dönemlerde o zamanın hâkim paradigmasına binaen ele alınmıştı. Örneğin 1960'lı yıllarda bağımlılık kuramları bağlamında bir *az gelişme süreci* olarak tanımlanan Türk modernleşmesi, Lerner tarafından *empatik kişilik gelişmesi* şeklinde açıklanmıştır. Mardin Türk modernleşmesini *merkez-çevre* keskinleşmesine bağlı şekilde görürken, Karpat *demokratikleşme*, Berkes ise *siyasi ideoloji ve hukukun sekülerleşmesi* olarak ele almaktadır. Bkz. Yıldız Akpolat, "Başka Bir Modernleşme ya da Türkiye'de Modernleşmenin Sosyolojisi Üzerine Bir Tartışma", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 2008, Yıl. 5, S. 18, ss. 109-124, s. 120

Geleneksel Türk-İslam devletlerinin *nizam-ı âlem* anlayışından tutun da Osmanlıda padişaha kamu maslahatı icabı -dinî olandan farklı olarak- seküler kural (örf-i sultanî) koyma hakkı veren *patrimonyal aşkın devlet* anlayışına kadar bir dizi tarihsel anlayış, Cumhuriyet modernleşmesine de tevarüs etmiş bulunmaktadır. Enderun, kalemiye, Batılı tarzda laik eğitim almış Yeni Osmanlı, Jön Türk ve Kemalist seçkinci bürokrasi silsilesinin işaret ettiği ve *patrimonyal aşkın devlet* anlayışının *aydınlanmacı despotizme* dönüştüğünü ifade eden bu süreç, Osmanlıdan Cumhuriyet’e geçişin süreklilik arz ettiği kanaatini güçlendirmektedir.²⁹⁰

Söz konusu sürekliliğin bir kopuş olarak tezahür ettiği en önemli alan ise din (İslam) olmuştur. Osmanlı geleneğinde ve hatta Osmanlı-Türk modernleşmecilerinde din, kişi ve toplum katında oluşturduğu anlam dünyası ve kimliğin en önemli unsuru olması hasebiyle kıymetli bir fenomenken genelde *din* özelde de *İslam* olgusunun işlevselliği ve toplumsal etkisinin minimize edilmesi Cumhuriyet’in ilanı ile başlayan sürece tekabül etmiştir. Esasen Osmanlı Batılılaşmasının ilk safhalarında dinin yeni yorumlarının yapılması veya dinsel kültürün dönüşümünün sağlanması ivedilikle ele alınan bir mesele olmamış, cari din anlayışının düzeltilmesi veya değiştirilmesi suretiyle çağdaş bir İslami yoruma varmak için modernleşme yoluna girilmemiştir. Aslında İslami yorumlara ihtiyaç duyulması “vazgeçilmez kötü” olarak kabul edilen modernleşmeyi mümkün kılmaya yöneliktir. Osmanlı Batılılaşmasının bütün etaplarında, yapılan her şeyin dinî bir mantık ve dinî bir içerikle açıklanma gayreti, dinî alanla modern alan arasında olması muhtemel boşluğu tehditkâr olmaktan çıkartan bir faktör olmuş, modernleşme ile bir çeşit dinîleşme denilebilecek olgunun paralel bir şekilde sürdürülebilmesi sağlanmıştır.²⁹¹ Temelde Türk toplum yapısının imparatorluğa, meşruiyet kaynağının da dine dayandığı geleneksel gerçekliğin Cumhuriyet’le birlikte sürgit devamı mümkün olamayacaktı. Zira modellenen Batı yepyeni bir toplumsal yapı ve meşruiyet kaynağına dayanmaktaydı. Bu aşamada

²⁹⁰ Adem Çaylak, Adem Çelik, “Osmanlı Modernleş(tir)mesinden Cumhuriyet Modernleş(tir)mesine Geçiş: Tarihsel Teorik Bir Okuma”, *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 2008, Yıl 5, S.18, ss. 55-70, s. 57-58

²⁹¹ İsmail Kara, “Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, S. 18, ss. 29-55, s. 31

yapılacak iş öncelikli olarak sosyal yapıyı bu örneğe göre reforme etmek, akabinde de meşruiyet kaynağı olan dinî alanı düzeltmekti. Fakat yıllarca süren reform çabaları umut edilen Batılı ve çağdaş sosyal yapıyı üretemeyince Cumhuriyet Dönemi'nde çatışmanın odağında yer alan din ve dinî yapılar dönüştürülerek meşruiyet kaynağı olan dinin de dönüşümü sağlanması yoluna gidildi.²⁹²

Bu süreçte ortaya çıkan ve dinî referanslara sahip olan İslamcılık gibi hareketlerin Osmanlıdan Cumhuriyet'e geçişle birlikte dinî reforme çabalarından olumsuz etkilendikleri söylenebilir. Zira İslamcılık, Genç Osmanlı Dönemi'nin kurtuluş reçeteleri olarak öne çıkan Batıcı ve Türkçü yönelimlerle birlikte, kendilerine has argümanları doğrultusunda şümüllü arayış ve önermelerini ortaya sermeye çalışmıştı. M. Akif (Ersoy) gibi İslamcı cenahın önemli simaları, yeni bir siyasal ideoloji çerçevesinde Millî Mücadele'nin içinde yer almaktan çekinmemişlerdi. Buna rağmen Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte yönetici elitlerin dinî referanslara sahip olan İslamcılara müsamaha etmeyeceğine yönelik niyetleri çok geçmeden anlaşılmış, İslamcılar tasfiye edilmiş, dinî çizgideki siyasi tercihlere kapılar tamamen kapatılmış, laiklik vurgusu daha da belirginleştirilmişti. İslamcılarla birlikte İslamî eğilimler taşıyan halk, teknik bir dinsellik içeriğine sahip geleneksel ulema ve taşrada yaygın olan tarikatlar da rejimin güvenliğini tehlikeye düşürme potansiyeline sahip grup ve aktörler olarak görülmeye başlanmıştı.²⁹³ Neticede 1923 sonrasında Cumhuriyet rejimi din-siyaset-Batılılaşma düzleminde modernleşme ile dinîleşmeyi birlikte sürdürme yönündeki üst siyaseti terk etmiş görünüyordu.²⁹⁴

Fransız-Laik ve Akılcılaşmacı Modernlik

Cumhuriyet-Türk Modernleşmesinde, Gökâlp'in "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" formülasyonu içinde yer alan Türkleşmek ve Muasırlaşmak kavramlarının temel alındığı, İslamlaşmak kavramının ise dışarıda tutulduğu, Fransız

²⁹² Mehmet Akgül, "Türk Toplumunun Değişim Sürecinde Kamusal Alan ve Kadın", **SÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2000, S. 10, ss. 155-180, s. 158

²⁹³ Necdet Subaşı, **Ara Dönem Din Politikaları**, Küre Yayınları, İstanbul, 2005, s. 56-57

²⁹⁴ Kara, **Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı**, s. 31

usulü laik bir düzenin amaçlandığı, pozitivist bir “Batılılaşma projesi” uygulanmaya konulmuştu. Esasen yönetici elitist zümrenin dayatma ve baskısıyla yürütülen proje, geleneksel toplum yapısında etkin olan İslam’ı sosyo-kültürel ve siyasal alanın dışına çıkarmıştı. Yeni Cumhuriyetin resmi ideolojisi olan Kemalizm, laikliği İslam’ın yerine koyan bir yaşam biçimi ve kültürel kimlik olarak algılanmış, bu durum ise ordu, yüksek bürokrasi, siyasetçiler, üniversiteler, büyük sermaye grupları, basın ve aydınlardan müteşekkil elit zümre tarafından içtenlikle benimsenmişti. Halkın büyük çoğunluğu ise İslami kimliğine sadık kalmaya devam etmiş, soğuk baktığı bu yeni kimliği zoraki olarak kabullenmiş görünmekteydi.²⁹⁵

Cumhuriyet-Türk modernleşmesinin bu tarzı, temelde Fransız aydınlanması ve akabinde devrimi ile somutlaşan tarihî, siyasi, içtimai ve fikrî müktesebata dayanan rasyonel bir modernleşme olmuştu. Bu denetimli modernleşme, “halka rağmen halk için”²⁹⁶ formülü gereğince karar alma mekanizmalarında halkın katılımından ziyade devlet seçkinlerinin denetimini önceleyen pozitivist ilerlemeciliği öngörmüştü. Bu seçkinler, siyasi iradenin halk tarafından üstlenmesinin engellenmesi ve statükonun korunması temelinde geliştirdikleri vesayeti, neredeyse her on yıllık müdahâlelerle diri tutma çabası içinde olmuşlardı.

Kökleri Fransız-laik modernleşmesine dayanan Türk modernleşmesinin bu versiyonunda *din*, Fransa’dakine benzer bir şekilde laiklik karşısında konumlandırılmıştı. Jakoben/radikal²⁹⁷ şeklinde ifade edilebilecek bu laiklik anlayışında, din ve devlet işlerini birbirinden ayrılmasını salık veren hukuki bir boyut söz konusuydu.²⁹⁸ Bunun ardılı olarak da İslami(dinî) olan, yeni Cumhuriyet kimliğinin temel bir unsuru olarak değil *ötekisi* olarak görülmekteydi. Cumhuriyet-Türk modernleşmesinde toplum -Osmanlı ve İslam geçmişi nedeniyle- siyasetin

²⁹⁵ Ocak, **Türkler, Türkiye ve İslam**, s. 13-14

²⁹⁶ Sloganın köklerine dair bir yorum için bkz. Necdet Subaşı, **Kutsanmış Görüntüler**, Nehir Yayınları, İstanbul, 1999, s. 233-234

²⁹⁷ Necdet Subaşı, **Dinî Sosyaliteler**, Tezkire Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 13,

²⁹⁸ Nitekim Protestanlığın aksine Katolikliğin dünyevileşmemiş olması Fransız devrimcilerinin dine bakışını büyük ölçüde belirlemiş, dinin bu gerçekliği modernliğe karşı bir tehdit olarak algılanmıştı. Bkz. Akpolat, **Başka Bir Modernleşme ya da Türkiye’de Modernleşmenin Sosyolojisi Üzerine Bir Tartışma**, s. 116

öznesi olmaktan çoktan çıkmıştı. Devlet kontrollü bir çağdaşlaşma söz konusuydu ve ötekileştirilen Osmanlı ve İslam müktesebatı, göz ardı edilmekteydi. Aynı zamanda bu durum, Batıcılıkla Türkçülüğün sentezinden oluşan millî kimliğin, aidiyeti ve tarihsel kökleri açısından büyük bir boşluk oluşturmaktaydı.²⁹⁹ Zira Cumhuriyet Dönemine kadar devam eden modernleşmeci eğilimlerin tamamı dinsel meşruiyetin gücünün farkında olarak, dinî anlayışın karşısında olsa bile dinsel bir temellendirmeye gereksinim duymuşlardı. Modernleşmecilerin ve muhâliflerinin her birinin paradoksal görünse de dine yaptıkları referanslar, toplumsal meşruiyetin sahip olduğu geçerlilik düzeyinde dinden başka bir değer sisteminin olmayışı ve toplum için dinin özgül ağırlığının kuvvetli oluşundan kaynaklanmıştı.³⁰⁰ Ne var ki Cumhuriyet-Türk modernleşmesinde *dinî millet* yerini *siyasal-kültürel millete*, pozitivist paradigmanın ideolojik-bilimsel araçlarının meşrulaştırıcı etkisiyle devretmiş görünüyordu.³⁰¹

Osmanlıdan Cumhuriyet’e intikal ederek yirminci yüzyılın ortalarına kadar süren bu modernleşme, Mustafa Reşit Paşa’dan başlayarak içinde İttihat ve Terakki Fırkası, ilk meclisteki birinci grup, Mustafa Kemal Atatürk ve Cumhuriyet Halk Partisi’nin de bulunduğu siyasal temsilcilere sahipti. Dönemin modernleşmeci uygulamalarının toplumsal taşıyıcılarının tipik hususiyetleri; eğitilmiş, kentli, üst düzey memur, ordu ve yargı mensuplarından müteşekkil olmalarıydı. Onlar ülkenin batısında bulunan, halkı aydınlatmakla görevli olduklarını düşünen “vatandaş” olanlardı.³⁰²

Anglo-Sakson-Seküler Modernlik

Buraya kadar ele alınan Cumhuriyet-Türk modernleşmesinin Fransız-laik ve akılcılaşmacı versiyonunun yanı sıra, 1950 sonrası Türkiye’de hayatiyet kazanan

²⁹⁹ Çaylak ve Çelik, **Osmanlı Modernleş(tir)mesinden Cumhuriyet Modernleş(tir)mesine Geçiş: Tarihsel Teorik Bir Okuma**, s. 68

³⁰⁰ Subaşı, **Dinî Sosyaliteler**, s. 6

³⁰¹ İrem, **Cumhuriyet Modernleşmesinin Sınırları ve Bir Sınır Dili Olarak Muhafazakâr Modernite**, s. 25

³⁰² Akpolat, **Başka Bir Modernleşme ya da Türkiye’de Modernleşmenin Sosyolojisi Üzerine Bir Tartışma**, s. 110-121

ikinci bir modernleşme tarzının varlığından bahsetmek gerekli görülmektedir. Zira söz konusu ikinci modernleşmenin tarihsel olarak ortaya çıkışı ile Cumhuriyet Dönemi'nde ilk kurulan AÜ İlahiyat fakültesinin 1949 yılında açılışının zamansal tevafuku, tezin ele aldığı konu açısından, bu modernleşme biçiminin süreç ve sabitelerinin bilinmesini zorunlu kılmaktadır.

Söz konusu modernleşme; Anglo-sakson-seküler modernlik şeklinde ifade edilebilecek, felsefi temellerini Alman romantizmi ve muhafazakâr düşüncesinde bulan, öznesi sivil toplum (sivil-dinsel örgütlenmeler) olan, özgürleşme yönelimli modernleşme tipidir. Modernleşmenin bu seküler³⁰³ biçiminin, akılcılaştırmadan ziyade özgürlük boyutu üzerinde şekillendiği, bireyi sadece devletin vatandaşı değil aynı zamanda onu ailenin, dinî bir örgütsel yapının/cemaatin ve buna benzer gönüllü birliklerin de üyesi addettiği, cumhuriyet değil güçlü bir demokrasi vurgusuna sahip olduğu kabul edilmektedir. Yine bu modernleşme tipinin laikliği, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması şeklinde değil, din ve vicdan özgürlüğü şeklinde ele aldığı ve kapitalistleşmeyi amaç edindiği söylenebilir. Seküler modernleşmede söz konusu amaca *millî burjuvazi* ile değil *millî-muhafazakâr, mukaddesatçılar* ve onların dinî cemaatleri ile ulaşılabileceği öngörülmüştür. II. Dünya savaşı sonrası Batı'nın, ileri ve gelişmiş olması bakımından ABD tarafından temsili söz konusu olunca, Batılaşmanın yeni adresi de değişmişti. Başka bir deyişle Fransız-laik modernleşmesinin modası geçmiş yerine Anglo-sakson-seküler ve muhafazakâr modernleşme almıştı. Bu modernleşmeciler Prens Sabahattin, Ahrar, Hürriyet ve İtilaf, Terakkiperver ve Serbest Fırkaları, ilk meclisin ikinci grubu, Demokrat, Adalet, Anavatan ve de Adalet ve Kalkınma Partileri şeklinde Osmanlıdan günümüze uzanan bir çizgide yer almışlardı. ABD'nin tanınmasından önce de Osmanlıda var olan bu muhafazakâr modernleşmenin öncü siyasi havsalasında dinden vazgeçmeme

³⁰³ Fransız-laik modernleşme ile Anglo-sakson-seküler modernleşme tarzlarını analitik olarak ele alırken; tanımlamada geçen Laiklik ve sekülerlik kavramlarının Türk modernleşmesinde kullanılan anlamsal karşılığını Subaşı şöyle özetlemektedir: Dinin devlet işlerinden elini çekmesi Laiklikle sağlanırken, sekülerlikle de dinin gündelik hayattaki görünürlülüğü minimize edilmek istenmiştir. Dolayısıyla laiklikle din siyasi bir referans olmaktan çıkartılmaya çalışılmış, dinin sosyal hayattan izolasyonu ise sekülerizmle gerçekleşmesi arzulanmıştır. Bkz. Subaşı, **Gündelik Hayat ve Dinsellik**, s. 135

anlayışı, daha sonraları dinsel cemaatlerin sivil toplum örgütleri olarak kabul edilmesini kolaylaştıracaktı. Böylece liberal-demokrat partilerle din arasında kolaylıkla kurulabilmiş bağlardan bahsetmek mümkün olabilmişti.³⁰⁴

Esasen kökleri II. Abdülhamid zamanına kadar götürülebilecek olan, *Batılılaşma* ve *modernleşme* ayrımı³⁰⁵ üzerinde şekillenen *siyasal* ve *teknik* modernleşme ikiliği, Cumhuriyet Dönemi'nin ilk çeyrek asrında siyasal modernleşme geri kalan dönemlerde ise teknik modernleşme şeklinde tezahür etmişti. Başka bir anlatımla Kemalizm'in millî-devlet modernizmi siyasal bir modernleşme tarzı olarak çok partili hayata geçişle birlikte teknik modernleşmenin bileşenleri tarafından farklı bir hat olarak ayrıştırılacaktı. Kemalist modernleşmeden çıkış formülünü içinde barındıran bu yönelim; DP, AP, ANAP çizgisinin temsil ettiği ruhçu-idealist teknokratik seçkincilik, CMKP-MHP çizgisinde belirginleşen romantik milliyetçilik, MN, MSP, refah hattında şekillenen Millî Görüş'ün temsil ettiği gelenekçi-mukaddesatçılık paydaşlarından oluşmaktaydı. Bunlardan ilki olan, teknik modernite tasavvurunu ruhçu-maneviyatçı bir kültür felsefesi ile güçlendiren pragmatik teknokratik elitistler, merkez sağa ait olan bir mühendisler ideolojisi üretti. İkinci ve üçüncü gruptakiler ise kalkıncılık ve maneviyatçılık temelinde ekonomik kalkınma ile kültürel yerellik önermelerine bağlı kalmışlardı.³⁰⁶

Öyleyse söz konusu muhafazakâr modernleşme süreçlerinde kurulan ve gelişen Cumhuriyet Dönemi yüksek din öğretimi kurumları, bu modernleşmenin sabiteleri dikkate alınarak ancak gerçekçi bir analize tabi tutulabilir. Bununla birlikte her on senede bir yapılan askeri müdahâlelerin muhafazakâr modernleşme çizgisinde oluşturduğu etkileri ve dinî alana yönelik yansımalarını, ara dönem din politikalarını

³⁰⁴ Akpolat, **Başka Bir Modernleşme ya da Türkiye'de Modernleşmenin Sosyolojisi Üzerine Bir Tartışma**, s. 120-122

³⁰⁵ Esasen bu ayrışma dikotomik olmaktan ziyade modernleşmeye yaklaşımla ilgili gözükmetedir. Kaldı ki modernleşmeyle Batılılaşma arasında var olan ilişkisellik her ikisinin de ortak bağlamda keşişmesini sağlar. Batılılaşma Modernleşme için gereklidir. Zira Modernlik batıda ortaya çıkmıştır ve Batılı değerlerin bir mecmuu olarak kıymet kazanır. Modernleşme amacının biricik aracı Batılılaşmadır. Bundan dolayıdır ki Batılılaşma ile modernleşmenin yolu açılmış olmaktadır. Bkz. Subaşı, **Gündelik Hayat ve Dinsellik**, s.132

³⁰⁶ İrem, **Cumhuriyet Modernleşmesinin Sınırları ve Bir Sınır Dili Olarak Muhafazakâr Modernite**, s. 31

da hesaba katarak çözümlemek realiteye daha uygun düşmektedir. Nitekim Yüksek din öğretimi serüveni içinde bu kurumsal yapının hem adlandırması hem de içeriğine yönelik değişimlerin, ara dönem din politikaları çerçevesinde şekillendiği rahatlıkla görülmektedir.³⁰⁷

Bütün bunlarla birlikte 1949 yılında AÜ İlahiyat Fakültesinin açılmasıyla başlayan Cumhuriyet Dönemi ilahiyat tecrübesinin,³⁰⁸ Türkiye modernleşmesine koşut bir şekilde, pek çok dönemsel sosyo-politik, ekonomik ve kültürel durumdan etkilendiği de görülmektedir. Zaman zaman sosyal ve siyasal değişimlerin zorladığı bu tecrübenin, her defasında kendisini revize ederek yoluna devam ettiği ve kuruluş amaçlarına uygun hareket etmesi yönünde devletin denetimini üzerinde sürekli hissettiği söylenebilir. Nitekim Cumhuriyet'in kurucu değer ve beklentileri ile oluşmuş ilk yüksek din öğretimi kurumu olan AÜ ilahiyat Fakültesi³⁰⁹, 1949 yılından -yüksek dinî tahsilin ortak bir isimle birleştirildiği- 1982 yılına kadar öğretim

³⁰⁷ Bir görüşe göre; İlahiyatlar daha kuruluş aşamasında söz konusu politik etkinin gölgesinde teşekkül etmişlerdi. Zira yüksek din öğretimi kurumlarının açılmasında devletin periferi üzerindeki denetleyici özelliğinin aşınmasına karşı geliştirilmiş politik bir tutum yatmaktaydı. Dinî eğitim kurumlarının kapatılması neticesinde oluşan din görevlisi boşluğunu halk kendi yöntemleriyle doldurmaya çalışmış, bunun sonucu olarak da denetimsiz, kuralsız pek çok güç odaklarının oluşmasına zemin hazırlanmıştı. Devlete karşı muhâlif duyguların da beslendiği bu gidişatın, imam-hatip mektepleri ve ilahiyat fakültesinin açılması ile durdurulacağı ve halk üzerindeki kaybedilen kontrolün yeniden sağlanacağı düşünülmüştü. İlerleyen dönemlerde de yönetici elitler tarafından araçsallaştırılmış ilahiyat realitesi, dinî alanın kolağan edilmesinde müracaat edilen bir meşrulaştırıcı aygıtı dönüştürülmek istenecekti. Bkz.Yasin Aktay, **Türk Dininin Sosyolojik İmkânı**, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 191-192

³⁰⁸ Zürcher Türkiye'nin yakın tarihini üç Cumhuriyet tasnifi üzerinden incelerken birinci Cumhuriyet'i 1923-1960, ikinci Cumhuriyet'i 1960-1980 yılları arasında, üçüncüsünü ise 1980 den günümüze uzanan zaman diliminde ele almaktadır. Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi yüksek din öğretimi bu zamansal kesitler dikkate alınarak araştırıldığında birinci cumhuriyetin (tek parti (1923-1945), demokrasiye geçiş (1945-1950) ve Demokrat Parti(1950-1960) dönemleri) AÜ İlahiyat Fakültesinin ilk kez kurulduğu ve Yüksek İslam Enstitülerinin açılmaya başlandığı dönemi kapsadığı görülecektir. İlk ilahiyat jenerasyonunu içinde barındıran dönemin belli oranda bir kurumsallaşma çabasını içerdiği ve ulemeden din aydınına dönüşen dinî temsilin devlet ve halk nezdinde oluşturduğu etkileşimin hazmedildiği zamanları kapsadığı düşünülebilir. Bkz. Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, s. 199-405

³⁰⁹ TBMM'de 9 Mayıs 1949 günü "*Din meselelerinin sağlam ve ilmi esaslara göre incelenmesini mümkün kılmak, mesleki bilgisi kuvvetli ve düşüncesinde ihatalı din adamlarının yetiştirilmesi için gerekli şartları sağlamak maksadıyla memleketimizde de garptaki örneklerine benzer bir İlahiyat Fakültesi'nin kurulması*" tasarısı kabul edilmiş, 04.06.1949 tarih ve 5424 sayılı Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Detaylı bilgi için bkz. İsmet Parmaksızoğlu, **Türkiye'de Din Eğitimi**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1966, s. 29

hayatının ilk devresini tamamlamıştır.³¹⁰ Yaklaşık otuz üç yıllık bu süre zarfında çok partili hayata geçişten 27 Mayıs 1960'taki askeri darbeye³¹¹, 1971 muhtırasından 12 Eylül 1980'deki askeri müdahâleye kadar toplumsal hayatta iz bırakan bir dizi sosyo-politik değişimler yaşanmıştır. İlk nesil ilahiyat kuşağının içinde bulunduğu bu dönem, kırsaldan kente göçün ivme kazandığı, şehirleşmenin arttığı ve büyük şehirlerde hayata tutunabilme becerisinin geliştirildiği zamanları içermesi açısından da önemlidir.

AÜ İlahiyat Fakültesi ile dönemsel olarak benzer bir kaderi paylaşan Yüksek İslam Enstitüleri, İlahiyat Fakültesinden on yıl sonra 1959 yılında, halkın pratik dinî hizmetleri alması yönündeki ihtiyaç nedeniyle açılmaya başlanmış, 1982 yılına kadar öğretimlerine devam ederek, söz konusu toplumsal değişim süreçlerini de birebir yaşamışlardır. AÜ İlahiyat Fakültesi hedefini, daha ziyade akademik düşünceye katkı sunacak insanları yetiştirmek, belirli düzeyde de eğitim hayatına din dersi öğretmeni kazandırmak şeklinde belirlemişken YİE'lerin temel amacının mesleki yeteneklere sahip “mütefennin” üretmek olduğu görülmektedir.³¹²

1980 askeri darbesi ile ideolojik angajmanı olmayan, iyi yurttaş olma bilincine katkı sunan, dinin olumlu toplumsal fonksiyonunu önceleyen bir ilahiyatçı algısının yerleşmesine zemin hazırlamak üzere, yükseköğretimdeki devlet politikası revizyona tabi tutulmuş, akabinde yüksek din öğretimi kurumları tek bir isim altında birleştirilmiştir. Bu yeni nesil ilahiyat(çı)ların ANAP iktidarları döneminin nispeten özgürlükçü atmosferinde akademik ve entelektüel boyutlarının geliştiğini gözlemlemek mümkündür. Bir önceki dönemde kökleşen ilahiyat tecrübesi, bu

³¹⁰ Söz konusu fakültenin kurulduğu günden bu yana ana akım İlahiyat düşüncesinden bazı yönleriyle ayrıştığı şeklinde birtakım tespitler bulunmaktadır. Bunlar; İslam Dinîni herhangi bir mezhebe bağlı kalmadan etüd etme çabaları, Sünni paradigmaya yönelik eleştirel tutumu, hadis kritiğine özel bir önem vermesi, fıkıh ve hadis kaynaklarına yönelik eleştirilerde Kur'an-ı Kerim'i ön planda tutması gibi hususlar olarak belirtilmiştir. Bkz. Kaya, **Medreselerde ve İlahiyat Fakültelerinde Din Anlayışları**, s. 99

³¹¹ Çok partili dönemde yüksek din öğretimine geçişe dair bilgi için bkz. Eyup Şimşek, “Çok Partili Dönemde Yeniden Din Eğitimi ve Öğretimine Dönüş Süreci” (1946-1960), **A. Ü. Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]**, Erzurum, 2013, S.49, ss. 391-414, s. 404-406

³¹² İbrahim Turan, “Türkiye’de İlahiyat Eğitimi: İstihdam Alanı - Program İlişkisi Üzerine Bir İlişki,” **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2017, S.37, ss. 59-77, s. 69

dönemde iyi yetişmiş akademik kadrosunun üretkenliği ve düşünce hayatına çok boyutlu katılımı ile yüksek din öğretimi mezunlarının bilgi birikimini ve sosyal algısını yeniden şekillendirdiği söylenebilir.

28 Şubat süreci olarak adlandırılan ve 1997 yılında mevcut hükûmete karşı postmodern bir darbe girişimi olarak değerlendirilen yeni bir dönem başlamış, İDKAB bölümleri öğretim hayatına katılmış, mevcut AÜİF, Erzurum AÜ İslami İlimler Fakültesi ve YİE mezunları ile birlikte ilahiyatçı profili daha da zenginleşmiş, her birinin kendi psiko-sosyal dinamiklere sahip olduğu mezunlar çeşitliliği ortaya çıkmıştır.

2014 yılında İDKAB bölümlerinin öğretim hayatlarına son verilmiş, sayıları artırılan ilahiyat fakültelerine ek olarak 2013 yılından itibaren İslami ilimler fakülteleri açılarak günümüz yüksek din öğretimi yeni bir şekil almıştır. Buraya kadar kısaca temas edilen Cumhuriyet Dönemi yüksek din öğretimi kurumlarının tarihi, bir bakıma, demokrasi ve özgürleşmeyi önceleyen Anglo-sakson-seküler modernleşme tarihiyle eş zamanlılık içinde gelişmiştir. Ülke demokrasisinin geçirdiği aşamalar ilahiyat alanına doğrudan yansımış; politik etkilere maruz kalan yüksek din öğretimi kurumları, dönemin siyasal erki tarafından birtakım operasyonların nesnesi hâline getirilmiştir. Bu çalışmada elde edilen veriler söz konusu tarihsel kesişmelerin ışığında yorumlanmaya çalışılacaktır.

Cumhuriyet Türkiye'sinde Yüksek Din Öğretimi Mezunları: Eleştiri ve Yorumlar

Araştırmanın bu aşamasında, Cumhuriyet Türkiye'sinde yüksek din öğretimini kurumsal ve insan kaynakları açısından medrese-ulema geleneği kapsamında nerede konumlandırmak gerektiği, dinî temsil bağlamında ulemadan tevarüs eden/etmeyen yönlerinin neler olduğu ve ilahiyat(çı)lar etrafında oluşan tenkit ve analizlere kısaca değinilecektir.

İlahiyat(çı)lar Üzerindeki Politik Etki

İlahiyatların ilk kurulduğu döneme ve ilahiyatçı dinî temsillerine ilişkin bir takım yorumlar mevcuttur. Bir yoruma göre; ilk açıldığı dönemde yüksek din öğretimi kurumları uzun süre içinden geldikleri halka güven verememiş, öğretim üyeleri ve akademisyenlerden dinî önderler olmaları değil aksine bir çeşit din sosyoloğu³¹³ ya da din filozofu olmaları istendiği yönündeki algı yaygın bir kabule dönüşmüştür. Söz konusu istek ve beklentiler farklı bahanelerle mecliste veya değişik ortamlarda siyasetçiler³¹⁴ tarafından dile getirilmiştir. İlahiyatçılar uzunca bir zaman halkla ilişkilerinde görece bir mesafe içinde olmuşlar, halkın teolojik söylemlerini tayin etmede ve dinin halk düzeyindeki şekillenmesine katkı sağlamada yeterince etkili olamamışlardır. Bundan dolayı dinî grupların da ilahiyat(çı)ları kale alır bir tarafları olmamıştır.³¹⁵

Bu görüşü dillendiren kişiler bu durumu modernleşme süreçlerinde dinle ilişkili konuların hassas düzeyde seyretmesiyle ilişkilendirmektedirler. Onlara göre, din kendi mantığı ve gerçekliği içinde yaşandığı dönemlerde merkezi otoritenin yenileşme taleplerine halkın katılımı neredeyse hiç olmamış, buna karşın zamanın mücbir sebepleri ve ıslahat projeleri doğrultusunda modern bir din yorumu ilahiyatçılar tarafından yapıldığı zaman da halktan ve dindar kesimden kopma tehlikesi baş göstermiştir.³¹⁶ Dolayısıyla resmî otoriteyi meşrulaştırmaya yönelik

³¹³ İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu TBMM’nde AÜİF kanunu görüşülürken (9 Mayıs 1949) yaptığı konuşmada İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi için “sosyoloji fakültesi” tabirini kullanmaktadır. Bkz. Kara, **Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam 2**, s. 339-340

³¹⁴ Başbakan Şemsettin Günaltay AÜ İlahiyat Fakültesine laik talebelerin gelmesi için öğrencileri tek tek seçtirmiştir. Örneğin Fakülte asistanı Neda Armaner çok iyi piyano çalan ve batı tarzında yetişmiş genç bir öğrenci olarak, DTCF’de okuyan Devlet Opera Korosu’ndan Bahriye Üçok ise fakültenin ilk kadın akademisyeni olarak bu profile uygunluğu açısından zikredilebilir. Bkz. İlber Ortaylı, İsmail Küçükkaya, **Cumhuriyetin İlk Yüzyılı: 1923-2023**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 76

³¹⁵ Yasin Aktay, “İlahiyat Sosyolojisi: Bir Sosyal Değişim Dinamiği Olarak İlahiyat Sorunu” **Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi**, Eylül-Aralık, 2012, C. 9, S. 3, ss. 101-135, s. 127

³¹⁶ Kara, **Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam 2**, s. 338

faaliyetlere halkın muhâlefeti ve güvensizlik duygusu, ilahiyatçıların dışında bir dinî liderlik arayışına dönüşmüştür.³¹⁷

Yine bu yoruma göre, halk nezdinde güven ve saygınlık sorunu yaşayan ilahiyatçılar devletin gözünde de toplumsal ihtiyaca cevap veren muteber bir ilmî kadro olarak değil; bir nevi *sığıntı* şeklinde algılanmış, ilahiyat fakülteleri de egemenlerin sunduğu siyasi bir lütuf olarak görülmüştü. İlahiyatçılar tarafından da büyük oranda kanıksanan bu durum onları değişik dönemlerde lütuf sahiplerinin her türlü müdahâlesine açık duruma getirmiş, dahası otoriteye karşı şükran duyguları içinde olmalarını sağlayan pasif bir tutum sergilemelerine neden olmuştu.³¹⁸ Dolayısıyla devletin modernleşme politikalarıyla halkın dinî talep ve beklentileri arasında bir bakıma “iki arada kalma” durumunu yaşayan ilahiyatçıların dinî ağırlıklarını hissettirememeleri, “ne İsa’ya ne Musa’ya yaranamama” şeklinde özetlenebilecek hâlleri, onların dönemsel siyasi ve toplumsal atmosferin şartlarına göre vaziyeti idare etmeye yönelik bir tavra zorlamış oluyordu. Bunun neticesi olarak ilahiyatçı, kendisine ihtiyaç duyulduğu zamanlarda örtülü ve çifte anlam stratejisi içinde bir lafızcılıkla söylem geliştirmekte, devlet erkine yaklaştığında araçsallaştırılma, topluma yaklaştığında ise entelektüel tatminini sağlama konusunda eksiklik hissetme durumuyla karşı karşıya gelmekteydi.³¹⁹

Seküler Üniversite İçinde Yer Almaları

İlahiyat alanıyla ilgili yapılan bir başka değerlendirme ilahiyatların seküler üniversitenin bilim paradigması içinde yer alan öğretim kurumları olmasıyla ilgilidir. Bu görüşe göre, ilahiyat fakülteleri seküler bir üniversite fikriyatının bir alt disiplini şeklinde çalışmakta ve ortada İslam ilahiyatının seküler üniversitenin bir fakültesi konumuna indirgenmesinin oluşturduğu sorunlu bir durum bulunmaktadır.³²⁰

³¹⁷ Aktay, **Türk Dininin Sosyolojik İmkânı**, s. 236

³¹⁸ Ömer Özsoy, “İlahiyatın Mesruiyet Krizi ve Üç Tarz-ı Tedrisat”, **Açık Görüş**, (05.10.2013) <https://www.star.com.tr/acik-gorus/ilahiyatin-mesruiyet-krizi-ve-uc-tarzi-tedrisat--haber-795344/> (24.11.2020)

³¹⁹ Subaşı, **Öteki Türkiye’de Din ve Modernleşme**, Kopernik Kitap, İstanbul, 2018, s. 170

³²⁰ Aktay, **Türk Dininin Sosyolojik İmkânı**, s. 200

İlahiyatçıların bilgi, kanıt ve ispattan daha ziyade teslimiyet ve kesin kabullenişe dayalı bir din olan İslam’a müntesip oluşları ve dinî alanının temelde inanca dayalı olması açısından seküler bilgi ve bilim yöntemleriyle sınanabilir olmaması, neticede ilahiyatçıların din-bilim gerginliği arasında kalmalarına yol açmıştır. İlahiyatçıların varlık, kozmos, doğa, insan, tarih ve toplum gibi asıla ilişkin meseleleri vahyî öğretinin kabulüne istinaden anlama, açıklama ve yorumlama gayretleri ile Kartezyen bilginin nesnelci epistemik yaklaşımı arasında paradigmatal bir farklılık vardır. Dolayısıyla Müslüman ilahiyatçı akademisyenler, inceleme-araştırma yoluyla ortaya koyduğu sonuçlar ile mutlak hakikat olarak inandığı dinî hükmün dokunulmazlığı arasında sıkıştığını hissetmektedir.³²¹

Bu bakış açısına göre, ilahiyatçıların varoluşsal aidiyetleri ile bir disiplin olarak konumlandıkları yer arasındaki bu çelişik duruma, zihinsel yapılarında teolojiden çok antropolojiyi³²² önceleyen tutumları da ilave edildiğinde konu daha da kompleks bir hâl almaktadır. Zira kendine mahsus bir alan üretemeyen ilahiyat(çı)lar; özgürleştirici bir teolojiden ziyade Tanrı ve din ile ilgili bilgileri, ilişkileri akademik bir işlemin nesnesi hâline getirmekte, kullanılmaya hazır bu stok bilgi yığını da otorite tarafından kendi amaçları doğrultusunda araçsallaştırılmaktadır. Buna ilaveten ilahiyat evreni, dinin kapsam alanına dâhil oldukça katı ve özel bir jargonla kayıtlı kalmakta, kamusal alanda kendini kapatmakta, gerektiğinde savunmacı ve çoğu zaman da uzlaşmacı bir dili reel-politik olarak özümseyerek özensiz bir varoluş mücadelesi yürütmektedir. Dahası ilahiyat(çı)lar bu hâliyle dinin bütün sahalarda söz söylemiş, kanaat belirtmiş olmasının güncel bir sunumunu da çoğu zaman yapamamış görünmektedir.³²³

³²¹ Mustafa Öztürk, “Din, Siyaset, İlahiyat”, **Yetkin Düşünce Dergisi**, Yıl 2, S. 6, 2019, ss. 68-82, s. 74-75

³²² Teoloji ve antropoloji birbirine zıt veya çelişkili iki ilim midir? Sorunsalı için bkz. Hasan Hanefi, “Teoloji mi Antropoloji mi?”, Çev. Mustafa Sait Yazıcıoğlu, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1979, C. 23, S. 1, ss. 505-531. Ayrıca Hasan Hanefi’nin Teolojiyi antropolojiye dönüştürme projesine karşı bir eleştiri için bkz. Aktay, **Türk Dininin Sosyolojik İmkânı**, s. 201-202

³²³ Subaşı, **Ara Dönem Din Politikaları**, s. 44-45

Kırsal Kökenleri

İlk nesil ilahiyat(çı)lar, (AÜİF, Erzurum AÜİİF ve YİE mezunları), toplumsal köken açısından merkeze değil çevreye mensup yani taşra köy ve kasabalarının orta/alt sınıfından kişilerden müteşekkildi.³²⁴ İlahiyatçılar etrafında dönen eleştirilerden biri de onların bu kırsal kökenleri ile ilgilidir. Bu yoruma göre, Türkiye’de dinî alanda söz söyleme, görüş bildirme görevi akademik anlamda dinî bilgilerin üretim merkezleri olan ilahiyat fakültelerine aittir. Söz konusu kurumlar akademik kadroları ile bu görevlerini ifa ederler. Çoğunlukla 1970’li yılların taşralı geçlerinden oluşan ve muhafazakâr bir dinî toplumsallaşma ortamında yetişen bu akademisyenlerin zihniyet dünyalarına, içinden geldikleri sosyo-kültürel şartların tesirleri de yansıyabilmektedir. Bununla birlikte söz konusu zümre, kentin oldukça hızlı seyreden sosyal değişim atmosferinde kentsel dindarlık dinamiklerini destekleyecek din anlayışına mesafeli olabilmektedir. İlahiyat fakültelerinin öğrenci ve mezunları da benzer toplumsal tabakalardan yani çoğunlukla kırsal kökenli ailelerden gelmektedir. Bu gerçekliğin ürettiği iki durum söz konusudur. Birincisi; ilahiyatçılar toplumun dinî yaşayışındaki dönüşümleri doğru kavrayabilme yeteneğine yeterince sahip olamayabilirler. İkincisi; bazı dinî grupların sundukları hizmetlerden yararlanan ve onların yurtlarında öğrencilik hayatı geçiren ilahiyatçıların dinî anlayış ve tutumları, söz konusu grupların dinî anlayış kalıpları ile biçimlenebilmektedir. Zira içinde yer aldıkları örgütlü grupların dine dair kalıp yargıları bu ilahiyat talebelerinin çoğulcu bir din anlayışına sahip olmalarını zorlaştırmakta, dine dar bir bakış açısıyla ve inhisarcı bir anlayışla yaklaşmalarına neden olabilmektedir.³²⁵

³²⁴ İlahiyat(çı)ları, 1950 öncesi gelenekçi ve muhafazakâr halk dindarlığının şekillendirici aktörleri olan ve son dönem Osmanlı medreselerinin bakiyesi kabul edilen taşra uleması ile yasaklanmasına rağmen gizli bir şekilde faaliyetlerine devam eden tarikatların taşralı şeyhlerinin dinî temsil düzeyinde devamı olarak gören bir yorum için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, **Türkiye Sosyal Tarihinde İslam’ın Macerası**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 220

³²⁵ Kaya, **Medreselerde ve İlahiyat Fakültelerinde Din Anlayışları**, s. 96-97

İlahiyat(çı)lar Üzerinde Dinî Grupların Etkisi

Bu görüşe göre, ilahiyat(çı)lara siyasal anlamda tesir eden bu otoriter güce, bir başka etkin güç olarak bazı cemaatler de ilave edilebilir. Söz konusu etkin gruplar özellikle seçim dönemlerinde siyasal iradeyi manipüle ederek ilahiyat fakültelerine müdahâle etmekte ve bu kurumlar üzerinde vesayet kurma niyeti taşıdıkları görülmektedir. Bu durumun oluşturduğu belli yapılar adına kadrolaşma, kendi dinî anlayışlarına uymayan farklı görüşleri rakip kabul ederek onlarla mücadeleyi bir misyon hâline getirme gibi tutumlar yaygınlaşmaktadır. Neticede enerjisini iç problemlere harcayan, akademik anlamda ilmî-fikrî özgürlük fırsatlarının alabildiğine daraltıldığı bir ortam oluşmaktadır.³²⁶

İlahiyatçılar Ekonomik Düzeyleri

Sosyo-politik etkilerin yanında, ilahiyatçıların ekonomik durumları da ilmî, akademik ve mesleki performansları açısından önemlidir. Tarihsel olarak ulemanın ekonomik açıdan yeterlilikleri onların üretkenliklerinin ve saygınlıklarının üst düzeyde olmasını sağlamıştı. Ekonomik zorluklar yaşadığı dönemlerde ise ulema, itibar kaybı yaşamış, bu durumları karikatürize edilerek küçümsenen bir algının yaygınlaşmasına da sebep olmuştu. Benzer bir durumun günümüz dinî temsilcileri açısından da geçerli olduğu söylenebilir. Maddi imkânları kısıtlı olan bir yüksek din öğretimi mezununun, özgür ve özgün akademik çalışma yapması mümkün olmadığı gibi dinî hizmetler ve eğitim hizmetlerini gerçekleştirme konusunda da yeterli özveride bulunması zor görünmektedir. Çoğu zaman devletin istihdam politikalarının bir parçası hâlinde memuriyette karar kılan ilahiyatçılar, sivil kalmayı tercih ettiklerinde ise müesses cemaat yapılarının içinde var olma gibi bir seçenekle karşılaşmaktadırlar. Üçüncü bir şık olarak ticaret veya esnafılık şeklinde bir mesleki tercih yapılmışsa, tüccar ve esnaf olma vasıfları ilahiyatçı kimliğini örtecek biçimde ön plana çıkmaktadır. İlahiyatçılar maişetlerini temin etmeye yönelik bu mesleki tercihleri ile belli bir ekonomik düzeyi de tercih etmiş olmaktadır. Bu da çoğu

³²⁶ Öztürk, **Din, Siyaset, İlahiyat**, s. 77-80

zaman orta sınıf bir ekonomik düzeye tekabül etmektedir. Aslında burada ilahiyatçılar adına oluşan temel problem; bünyesinde çalıştıkları devlet ya da STK'lerin onların dinî temsil biçimlerine yönelik belirleyici tavırlarıdır. Zira ekonomik himaye ve finansal destek sağlayan kaynak kendi dinî doğrularının aktarımının yapılmasını şiddetle arzu etmektedir. *Bu durumun oluşturduğu gerçeklik içinde özgürlük ve özgünlükten ne derecede bahsetmek mümkündür?* sorusu ise cevaplanması gereken bir sorunsala dönüşmektedir.

İlahiyat alanında ekonominin belirlediği durumlardan biri de yeni nesil ilahiyat öğrencilerinin ilahiyat fakültelerini tercih ediş nedenleriyle ilgilidir. Birçok öğrenci, bir meslek olarak bu alana yönelimlerini ilahiyat fakültesi mezunlarının memuriyete kolay atandığı şeklinde gerekçelendirmektedir. Bu bakış açısına göre yüksek din öğretimi kurumları, dinî eğitim veren merkezler veya dinî kimliğin teşekkül ettiği yerler değil de DİB, MEB ya da başka bir kuruma meslek elemanları yetiştiren veya istihdam sağlama merkezleri şeklinde görülmektedir. Bu noktada öğrenci pragmatizmi³²⁷ müfredat içeriklerini, içselleştirilmiş kıymetli bilgiler olmaktan çıkartarak, yeterli not almak için elde edilen yüzeysel bilgilere dönüştürmekte, hocaları da birer teknisyene indirgemektedir.³²⁸

Dış Kaynaklı İslami Yorum Biçimlerinin İlahiyatçılar Üzerindeki Etkisi

Dış kaynaklı İslami yorum biçimlerinin ilahiyatçılara tesirleriyle ilgili yoruma göre, İlahiyat alanının içerik, şekil ve yaklaşım sorunlarından biri de dış kaynaklı İslami düşüncedir. Esasen sorunun kaynağı, din aydınlarının Batı medeniyeti karşısında nasıl tavır aldıklarıyla ilişkilidir. İslam dünyasında Batı karşısında yaşanan şoka karşı iki reaksiyon tipi ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi belli bir geleneğin temsilcisi olmayan radikal muhafazakâr-selefiyeci aydın tipolojisi, diğeri

³²⁷ Yaşları 19-23 arasında değişen ve İstanbul'da yaşayan, kız ve erkeklerden oluşan 160 İlahiyat Fakültesi öğrencine, 2015 yılında, hayatı anlamlandırma şekilleri, yaşam hedefleri çerçevesinde geleceğe dair beklentileri sorulmuş, dünyayı nasıl okudukları anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu çalışma yeni nesil İlahiyat öğrencilerinin alanlarıyla ilgili pragmatik yaklaşımlarını çarpıcı bir biçimde göstermektedir. Bkz. Birsan Banu Okutan, **Din Sosyolojisi ve Göstergebilim**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 17-36

³²⁸ Kaya, **Medreselerde ve İlahiyat Fakültelerinde Din Anlayışları**, s. 97-98,

ise modernist-uzlaşmacı olarak tavsif edilebilecek olan aydın tipidir. Bu tipolojilerden ilkinin ait olduğu selefilik düşüncesinde -mevcut geleneği muhafaza etmekten daha ziyade- tarihin derinliklerinde gömülü kalmış, geleneğe dönüşerek günümüze intikal etmemiş birtakım anlayış ve pratiklerin diriltilmesi; diğerinde, yani modernist yaklaşımda ise Batı medeniyeti perspektifinden İslam'ın değerlendirilmesi, yorumlanması ve yerine göre uzlaştırılması şeklinde bir tutum benimsemiştir. İbn Teymiyye'nin görüşlerini baz alan *selefiyecilere* göre; "İslamiyet denildiğinde halkın anladığı şey dinin özüne aykırı olan birtakım inanç, uygulama ve bidatlerdir. Gerçek İslamiyet ise asrısadet ve dört hâlife dönemini içeren peygamber ve ashabının dinî uygulamalarıdır. Daha sonraları yabancı unsurların devreye girmesiyle bidatlerle dolu dinî bir müktesebat oluşturulmuştur. İnsanlar İslamiyet diye bu sonradan üretilmiş dine uymaktadırlar." Asrısadet vurgusu bütün Müslümanların referanslarında yer almakla birlikte selefilik bu altın çağı bir hareket noktası olarak almaktan ziyade her şeyi o devre uydurma temelinde bir yaklaşım içinde olmuştur. Onlar, modern hayatın çeşitli alanlarını İslam'a göre yorumlamak ve düzenlemekten çok "Saadet Asrı"ndakine benzer bir şekilde din ve toplum hayatı yaşamayı tavsiye etmektedirler.³²⁹ Bu kapsamda Pakistan orijinli Cemaat-ı İslamî ile Mısır menşeli İhvan-ı Müslimin örgütlerinin dinî anlayışlarını ele alan eserlerin 1970'li yıllarda Türkçeye çevrilmiş olması bu anlayış ve yaklaşımları toplumun gündemine taşımıştır. Aslında ülke insanları üzerinde uzun vadede olumsuz etkiler bıraktığı düşünülen³³⁰ söz konusu dinî yorum ve yaklaşımlar, bu coğrafyanın gerçekleriyle örtüşmeyen dinî anlayışları,³³¹ tarihsel tartışmaları yeni kalıplar içinde servis eden tutumları, çatışmacı din dilleri ile toplumun geleneksel din algısında paradokslar üretmekten öteye gidememişlerdir. Diğer taraftan modernist din aydınları söz konusu İslami yorumun tam zıttı olarak dinin esaslarından ödün verecek derecede yenilikçi bir tutum takınmakta, Batı'yı mutlaklaştırmak suretiyle de İslam açısından Batı'ya değil, Batı açısından İslam'a bakmaktadırlar. İslam'ı modern

³²⁹ Güngör, **İslamın Bugünkü Meseleleri**, s. 179-183

³³⁰ Ali Bardakoğlu, **İslam Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme**, 2. Baskı, Kuramer Yayınları, İstanbul, 2017, s. 372-373

³³¹ Onat, **Türkiye'de Din Anlayışında Değişim Süreci**, s. 67

göstermek uğruna çoğu kez yetersiz, gerçekliğini kaybetmiş bir İslam itikadının doğmasına neden olmaktadır. İslami bilgilerinin nispeten az olduğu bu zümrenin önerdikleri reform programları da Müslüman kitlelerin hissiyatını rencide etmiştir.³³² 1970'lerden sonra İslami kesimin gündemine girerek canlı bir tartışma ortamı oluşturan, ifrat ve tefrit derecesinde dinî ayrışmalara neden olan selefiyeci ve modernist yaklaşımlar, nihayetinde sorunsal bir alan olarak ilahiyatçı evrenin karşısında durmaktadır. Bu bağlamda ilahiyat(çı)ların ürettikleri ve vazettikleri dinî bilgiyi bu sorunlu ruh hâllerinden ve çekişme atmosferinden nasıl kurtaracaklarına dair bir stratejiye ihtiyaç duydukları da söylenebilir.³³³

Din Eğitimi

İlahiyatlar ile din öğretimi arasındaki ilişkiye yönelik bir eleştiri de şu şekildedir; kurucu fikir yoksunluğu ve üslup endişesinin bulunmayışı ilahiyatların kurumsal düzeyde ve bir disiplin olarak sorunlu bir zemin üzerinden var olmaya devam ettiğini göstermektedir. Bu fakülteler mantalitesi, içeriği, maddî şartları ve amaçları bakımından dinî olan yüksek din eğitimi kurumları olmaktan ziyade üniversite bünyesi içindeki laik din eğitimi veren kurumlar olma özelliğine sahiptir. Dolayısıyla teknik manasıyla bir din eğitiminden değil laik eğitim içinde laik din kültürü eğitiminden bahsedilmesi daha makul gözükmektedir. Buna ilaveten ilahiyat fakültelerinin programları, bölümleri ve ana bilim dallarında yer bulan dersler ile bu derslerin yoğunlukları ve okutulma tarzları da sorunlu alana işaret etmektedir.³³⁴ Nitekim dinî bilginin üretim üssü olan ilahiyat fakülteleri, İslami düşüncenin bugüne kadar oluşmuş zengin repertuarını bir veri olarak kullanmaktan ziyade Hanefilik ve Maturidilik ekseninde kalmayı tercih eder bir görüntü çizmektedir.³³⁵ Aynı zamanda

³³² Güngör, **İslamın Bugünkü Meseleleri**, s. 182-183

³³³ Bardakoğlu, **İslam Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme**, s. 373

³³⁴ İsmail Kara, "İlahiyatların Çuvaldızı Kendilerine Batırmalarının Tam Zamanıdır", **Açık Görüş** (14.09.2013) <https://www.star.com.tr/Acik-Gorus/Ilahiyatlarin-Cuvaldizi-Kendilerine-Batirmalarinin-Tam-Zamanidir-Haber-789311/> (04.12.2020)

³³⁵ Kaya, **Medreselerde ve İlahiyat Fakültelerinde Din Anlayışı**, s. 95, İlahiyat Fakültelerindeki mevcut ders müfredatına ilişkin akademik bir eleştiride şu ifade ve yaklaşıma yer verilmektedir; "Ülkenin bir realitesi olmasına rağmen Şafilik ders programlarında yeterince yer bulamazken,

ilahiyat fakülteleri üniversite bünyesinde olmalarına rağmen, diğer disiplinlerle temasının ve işbirliğinin yeterince olmaması, fakülte içinde ilim dalları arasında var olan kopukluk, ciddi bir kapalılık ve tıkanmaya zemin oluşturmaktadır. Bununla birlikte ilahiyat fakültelerinin çok maksatlı bir eğitim-öğretim programıyla³³⁶ öğrenci yetiştiriyor olması da önemli bir sorun olarak gözükmektedir.³³⁷

Buraya kadar değişik boyutlarıyla ele alınıp değerlendirilen 1949 sonrası yüksek din öğretimi kurumları ve mezunları, Cumhuriyet Türkiye'sinin bir realitesi olarak belirginleşmektedir. Bu gerçeklik içinde dinî temsillerde dinî otoriteden ziyade dinî uzmanlığın kompanse edildiği, dinsel saygınlığın yeniden biçimlendiği 70 yıllık bir zaman dilimi söz konusudur. Ulemadan aydına dönüşümün sağlandığına dair genel kabulün yaygınlaştığı bu süreçte, birbirinden farklı ve bağımsız epistemolojik temellerden hareketle dinî faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Geline nokta İslami bilginin kontrolü önemli ölçüde ulemanın inisiyatifinden çıkmış, İslam üzerine yeni fikirlerin üretildiği zeminde konuşma hakkı el değiştirerek çoğu modern eğitim kurumlarından mezun olan aydın ve entelektüel (gazeteci, yazar, edebiyatçı) kadrolara devredilmiştir.³³⁸ Bütün bunların telmih ettiği temel nokta, ilahiyatların modern kurumlar olarak medresenin dinsel, eğitsel ve tarihsel misyonundan ayrıştığıdır. Dolayısıyla dinî otorite ve dinî liderlik bağlamında ilahiyat(çı)larla medrese(li)leri aynı ve bir kabul etmek çok da mümkün olamamaktadır. Neticede medrese(li)lerin temsil ettiği dinî otorite ve dinî liderlik misyonlarının yerini ilahiyat mezunlarının mesleki alanda profesyonelleşmiş rollerine bırakmış olduğu görülmektedir.

Meslek olarak ilahiyatçılığın ve kurumsal düzeyde ilahiyatçı tipolojisini üreten ilahiyat fakültelerinin cari yapısının, sarıh bir tenkide ve karşılaştırmalı bir değerlendirmeye gereksinim duyduğu ortadadır. Bunun için de ilahiyat(çı)ların

Alevilik, Caferilik ve Nusayrilik gibi dinî-mezhebi- kültürel gerçeklikler çoğu zaman sapkın mezhep parantezine alınarak göz ardı edilebilmektedir.” Bkz. Kaya, **a.g.e.**, s. 95

³³⁶ İlahiyat Fakülteleri, din hizmeti sunacak elemanları (DİB personeli), İDKAB öğretmenleri ve İHL meslek dersi öğretmenleri (MEB personeli) ve bilim insanı (Üniversite) yetiştirme gibi üç amaca birden hizmet etmektedir.

³³⁷ Bardakoğlu, **İslam Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme**, s. 374-380

³³⁸ Subaşı, **Din Sosyolojisi**, s. 110-111

devlet ve toplum düzeyinde itibarlarının yeniden inşasının öncelikli koşulu olarak kendi içlerinde yapmaları gereken muhasebe ve “*İlahiyatların çuvaldızı kendilerine batırmalarının*” gerekliliğine dair bilinci kuşanmaları elzem olmaktadır.

İsmail Kara’nın da belirttiği gibi, günümüz Türkiye’inde ilahiyatlar - modernleşme dönemi dâhil olmak üzere- Selçuklu-Osmanlı medreseleri deneyimi ile esaslı bir şekilde ve üst düzeyde münasebete geçmelidir. Onlar bu tecrübeyi anlama, aktarma, eleştirme ve yeniden üretme amaç ve iddiasını üstlenmeden ne Türkiye’de ne İslâm âleminde ne de uluslararası çevrelerde kendine ait, özgün, iddialı bir konuma sahip olamayacaktır.³³⁹

Bütün bu eleştirilere rağmen son dönemlerde ilahiyat(çı)ların İslami düşünce gündeminde gittikçe artan bir öneme sahip olduğu ve ağırlık kazandığı da gözlemlenmektedir. Kuruluş zamanlarındaki *aydın din adamı* figüründen uzaklaşarak kendini Müslüman özne olarak kurgulayan ve İslami söylemde kurucu bir rol üstlenen ilahiyatçıların sayısı da giderek artmaktadır. Buna koşut olarak da halkın bu kurumlardan beklentilerine de karşılık verilmeye ve İslami bilginin üretilmesi ve işlenmesi hususunda giderek mühim katkılar sunulmaya başlanmıştır.³⁴⁰

Aynı zamanda yüksek din öğretimi kurumlarını bitiren bu mezunlar, Cumhuriyet nesillerinin gündeminden uzaklaştırılmış olan eskinin geleneksel kültür ve fikriyatı ile yeniden bağlantı kurmaya çalışmışlardır.³⁴¹ Yine onların ulaştıkları bilgi düzeyleri ve uygulama-hizmet alanları baz alındığında Türkiye şartlarında hiç de azımsanamayacak bir başarı sergiledikleri görülmektedir. Her seviyede din hizmetleri yapan DİB personeli, DKAB ve İHL meslek dersleri öğretmenleri, dinî ilimler alanındaki akademisyenler, dinsel temalı eserlerin müellif ve mütercimleri, dinî bürokrasi ve hatta cemaat ve tarikatların

³³⁹ Kara, *İlahiyatların Çuvaldızı Kendilerine Batırmalarının Tam Zamanıdır*, <https://www.star.com.tr/acik-gorus/ilahiyatlarin-cuvaldizi-kendilerinebatirmalarinin-tam-zamanidir-haber-789311/> (04.12.2020)

³⁴⁰ Aktay, *Türk Dininin Sosyolojik İmkânı*, s. 236; Aktay, *İlahiyat Sosyolojisi: Bir Sosyal Değişim Dinamiği Olarak İlahiyat Sorunu*, s. 127

³⁴¹ Ocak, *Türkiye Sosyal Tarihinde İslam’ın Macerası*, s. 221

kentli üst düzey müntesipleri olan bu kişiler de çok büyük oranda ülkenin yüksek din öğretimi kurumlarından mezun olmakta ve görev yapmaktadır.³⁴²

Bütün bu göstergelerden; kurumsal anlamda yüksek din öğretimi yapan fakültelerin ve bu kurumlardan mezun olan kişilerin -dinsel itibarın yenilenen temsilleri olarak- dindar aydın tipinin biricik kaynakları oldukları anlaşılmaktadır. Osmanlıdan Cumhuriyet'e geçen dinî mirasın sorunlu bir alan oluşturduğu, sorunsalın aşılmasında ise dinî düşüncüyü yeniden üretecek din aydınlarına gereksinim duyulduğu da bilinmektedir. Neticede yegâne temsil kaynağı olarak ilahiyat(çı)ların dinî anlayış, tutum ve davranışları ile hem özgün ve özgül bir dinî temsil becerisi geliştirmesi hem de -yeni bir din dili ile- güncel bir din sunumu yapması haklı bir beklenti olarak varlığını sürdürmektedir.

³⁴² Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam 2*, s. 338

İKİNCİ BÖLÜM

YÜKSEK DİN ÖĞRETİMİ MEZUNLARINDA DİNİ HAYATLA İLGİLİ BULGULAR VE YORUMLAR

2.1. ARAŞTIRMAYA KATILANLARIN DEMOGRAFİK YAPISI VE ÖZELLİKLERİ

Bu araştırma; Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi yüksek din öğretimi mezunlarının dini anlayış, tutum ve davranışlarının farklılaştığı varsayımını, cinsiyet, yaş, mezun olunan yüksek din öğretimi kurumları, üstlenilen görevler, çalışılan kurumlar ve benimsenen İslami yorum biçimleri değişkenlerine göre ele almaktadır. Söz konusu değişkenler hakkında bilgiler, ulaşılan bulgulara dayalı olarak yapılan açıklamalar, yorum ve tespitler aşağıda verilmiştir.

2.1.1. Örneklemin Cinsiyete Göre Dağılımı

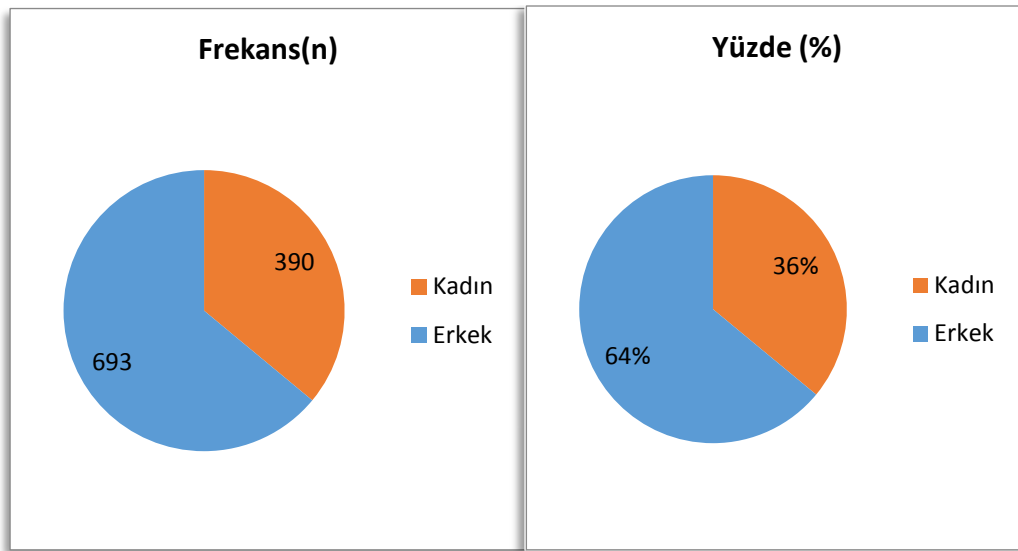
Biyolojik ve fizyolojik farklılıkların, sosyal hayatın içinde yer alan kişilerin tutum ve davranışlarına değişik şekillerde yansımaları olağan bir durumdur. Esasen cinsiyetten kaynaklanan farklılığın, sosyal olay ve olgulara yönelik tutum ve davranışlara etki ettiği bilinmektedir. Başka bir anlatımla bireyin kadın ve erkek oluşu; toplumsal olgu ve olaylara karşı verdiği tepki, gösterdiği tutum ve davranışlar konusunda farklılık oluşturabilmektedir. Kaldı ki aynı olaya karşı kadın ve erkeklerin farklı reaksiyon göstermesi rahatlıkla gözlemlenebilecek çok yaygın bir durumdur.³⁴³ Diğer taraftan sosyalleşme süreçleri içinde belirginleşen toplumsal cinsiyet algısı, kadın ve erkek rollerini şekillendirirken, sosyo-kültürel ve dinî olgular da kadın ve

³⁴³ Müge Ersoy Kart, Özgür Güldü, “Toplumsal Cinsiyet Roller ve Siyasal Tutumlar: Sosyal Psikolojik Bir Değerlendirme”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 2009, C. 64, S. 3, ss. 97-116, s. 108

erkek cinsiyetini belirli bir kalıba sığdırarak onları farklılaştırmaktadır.³⁴⁴ Nitekim cinsiyet doğuştan getirilen bir özelliktir ve bir kimsenin kadın veya erkek olmasının o kişinin şahsiyetine, dolaylı bir şekilde, etkisi söz konusudur. Cinsiyetin bu özelliğinin insanların gerek sosyal çevrelerini gerekse toplumun onlara karşı tutumlarını belirlemede etkili olduğu söylenebilir.³⁴⁵

Bu araştırmada cinsiyet değişkeni söz konusu tespitler çerçevesinde ele alınmış ve analiz edilmeye çalışılmıştır.

Grafik 1. Örneklemin cinsiyete göre dağılımı

Görüldüğü üzere örneklemin cinsiyet değişkenine göre 390'ını kadın (%36), 693'ü (%64) ise erkektir. Yüksek din öğretimi mezunlarının yoğun olarak MEB, DİB ve üniversitelerde istihdam edildiği bilinmektedir. Bu kurumlarda çalışan yüksek din öğretimi mezunu personelin yarısına yakını da kadınlar oluşturmaktadır. Bu nedenle örneklemini oluşturan kadın katılımcı sayısının (390) yüksek oranda olması (%36) dini anlayış, tutum ve davranışların cinsiyet değişkeni açısından ne düzeyde

³⁴⁴ Fatma Baynal, "Kadınların Üye Olduğu Dini Grupların Tutum ve Davranışlara Etkisinin Toplumsal Cinsiyet Bağlamında İncelenmesi", *İslâmî İlimler Dergisi*, Y. 12, C. 12, Sayı 3, Güz 2017, ss. 191-220, s. 215

³⁴⁵ Erol Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, 2. Baskı Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1998, s. 14

farklılaştığını göstermesi açısından önemlidir. Söz konusu kurumlarda çalışan mezunların cinsiyetlerine göre dağılımının güncel tablosu aşağıdaki gibidir:

Tablo 16. Yüksek din öğretimi mezunlarından DİB-MEB ve üniversite bünyesinde görev yapan personelin kadın, erkek sayı ve oranları

Kurum	Erkek ve kadınların sayı ve oranları					
	Erkek	%	Kadın	%	TOPLAM	%
DİB	19594	59,8	13194	40,2	32788	100
MEB	44560	46,3	51540	53,7	96100	100
Üniversite	3534	80,0	881	20,0	4415	100
TOPLAM	67688	50,7	65615	49,3	133303	100

Bu veriler, özellikle MEB bünyesinde görev alan mezunların sayısal olarak kadın öğretmenler lehine değiştiği göstermektedir. Bunda öğretmenliğin bir kadın mesleği olarak algılanması kadar, son yıllarda mezun olan ve hâlen yüksek din öğretimine devam eden öğrencilerin ağırlıklı olarak kızlardan oluşması da etkindir. Nitekim yüksek din öğretimi kurumlarında hâlen öğrenim gören, müstakbel mezunların cinsiyetlerine göre dağılımını gösteren aşağıdaki tabloda bu durum net bir şekilde görülmektedir.

Tablo 17. 2019-2020 Öğretim yılında yüksek din öğretimi kurumlarında kayıtlı öğrenci sayıları

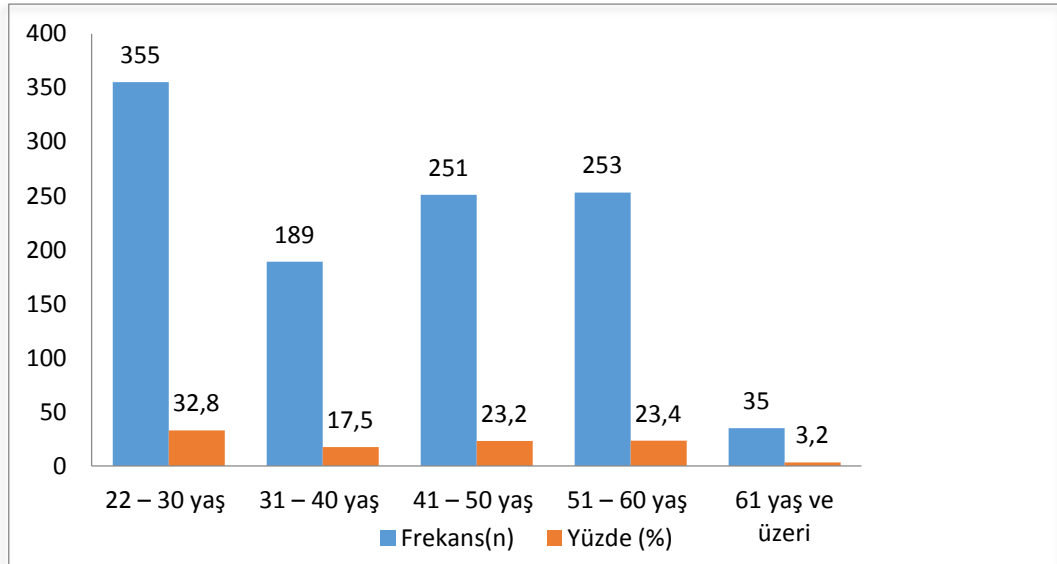
Birim Sayısı	Yeni Kayıt			Okuyan		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
İlahiyat Fakülteleri: 61	12205	18041	30246	43380	64259	107639
İslami İlimler Fak.: 34	2043	3396	5439	7111	11324	18435
TOPLAM: 95	14248	21437	35685	50491	75583	126074

Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde çalışan yüksek din öğretimi mezunlarında %59,8'e %40,2 gibi erkekler lehine bir durum söz konusu iken, kadınların en az istihdam edildikleri kurumların %20 ile üniversiteler olduğu görülmektedir. Totalde bu üç kurum baz alındığında neredeyse yarı yarıya kadınların görev üstlendikleri, ilerleyen zamanlarda ise kadınlar lehine bir nicel değişimin - Milli Eğitim Bakanlığında olduğu gibi- gerçekleşeceği anlaşılmaktadır. Yüksek din öğretimi mezunlarının yakın gelecekte ağırlıklı olarak kadınlardan oluşacak olması, toplumsal cinsiyet bağlamında dinî temsillerin değişim göstereceğine işaret

etmektedir. Bu değişimin dinî anlayış, tutum ve davranışlara nasıl yansıtacağı bu çalışmada ele alınmaya gayret gösterilecektir.

2.1.2. Örneklem Yaş Gruplarına Göre Dağılımı

Grafik 2. Örneklem Yaş Aralığına Göre Dağılımı

Araştırmaya katılanların %32,8'i (355)³⁴⁶ 22-30 yaş arası, %17,5'i (189) 31-40 yaş arası, %23,2'si (251) 41-50 yaş arası, %23,4'ü (253) 51-60 yaş arası, %3,2'si (35) 61 yaş ve üzeri bireylerdir. Örneklem ortalama 22-23 yaşlarında yüksek din öğretimi kurumlarından mezun oldukları düşünülürse, 61 yaş üzeri olan mezunların Ankara İlahiyat Fakültesi, Erzurum İslami İlimler Fakültesi ve İslam Enstitüleri mezunları arasında yer almakta olduğu görülecektir. Bu grup aynı zamanda Türkiye sosyo-politiği açısından 12 Eylül ve öncesi dönem içinde yer almaktadır. 51-60 yaş aralığı içinde bulunan mezunlar (1982-1992) Özalp yıllarda ve yüksek din öğretiminin ilahiyat fakülteleri şeklinde tek bir isim altında birleştirildiği bir dönemde mezun olmuşlardır. 41-50 yaş aralığında (1993-2002) yer alan mezunlar koalisyon dönemleri ve 28 Şubat'ı hazırlayan sosyo-politik atmosferde öğrenimlerini tamamlamışlar, 31-40 yaş aralığında yer alan mezunlar (2003-2012) ise Ak Partili yılların görece “dindar nesiller yetiştirme” idealine uygun olarak

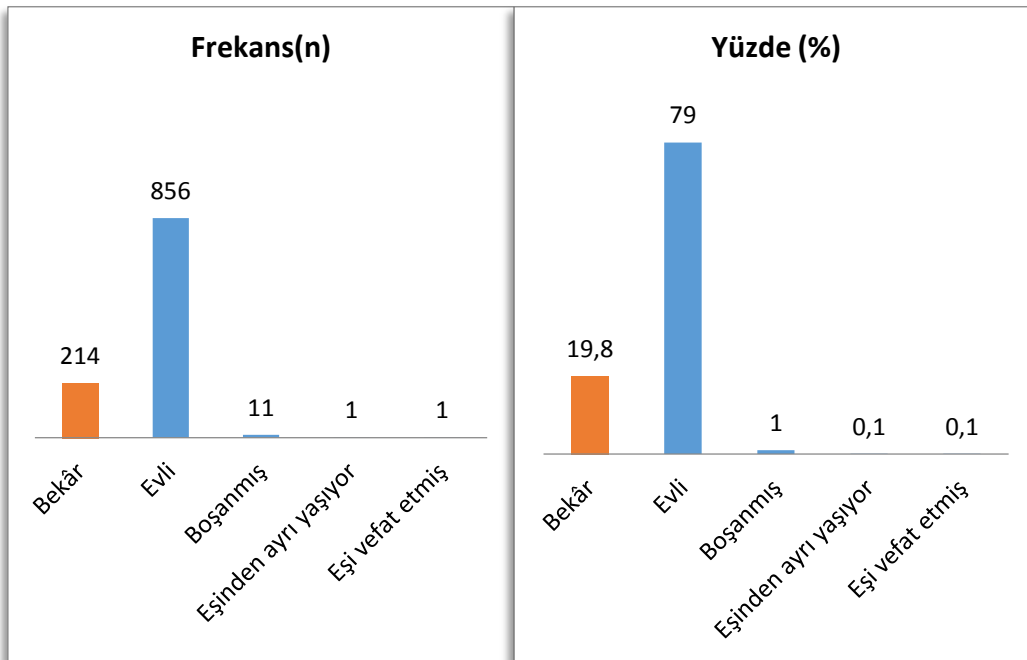
³⁴⁶ Yüzdelik orandan sonra parantez içinde yer alan sayılar ilgili orana ait katılımcı sayısını ifade etmektedir (Araştırmaya katılanların %32,8'i yani 355 kişi...).

şekillenen bir ortamda okullarını bitirmişlerdir. 2013 yılından itibaren sayıları artan ve çeşitlenen yüksek din öğretiminden mezunlar ise 22-30 yaş aralığında bulunmaktadır.

Araştırmaya katılan mezunların 22-30 yaş aralığında bulunanların % 32,8'i (355) en büyük örneklemini oluşturmaktadır. Son on yılda mezun sayılarının yüksek oranda olmasının bu durumu ortaya çıkarmakta olduğu düşünülebilir. Diğer yaş gruplarındaki stabil dağılıma karşın 61 yaş ve üzeri mezunlar % 3,2'lik (35) oran ile nicel olarak en düşük düzeye işaret etmektedir. Bu yaş gurubunun içinde bulunduğu mezunların toplamının on bin civarında olduğu ve 1949 yılından bu yana vefatlar, sağlık sorunları, teknolojiyi kullanmada yetersizlik gibi nedenlerle katılımın bu düzeyde gerçekleştiği söylenebilir. Bu yaş grubunda orantısız olarak ortalamanın üstünde bir katılımın gerçekleştiği görülmektedir.

2.1.3. Örneklemin Medeni Duruma Göre Dağılımı

Grafik 3. Örneklemin medeni duruma göre dağılımı

Araştırmaya katılanların %19,8'i (214) bekâr, %79,0'ı (856) evli, %1,0'ı (11) boşanmış, %0,1'i (1) eşinden ayrı yaşayan ve %0,1'i (1) eşi vefat etmiş bireylerdir. Dinî anlayış, tutum ve davranışlar ile medeni durum arasında yakın ilişkilerin var olduğu hesaba katılınca, yüksek din öğretimi mezunlarının medeni durumları

bakımından örneklem kapsamına girmeleri, bu ilişkilerin derecesini anlamak açısından faydalı olacaktır.

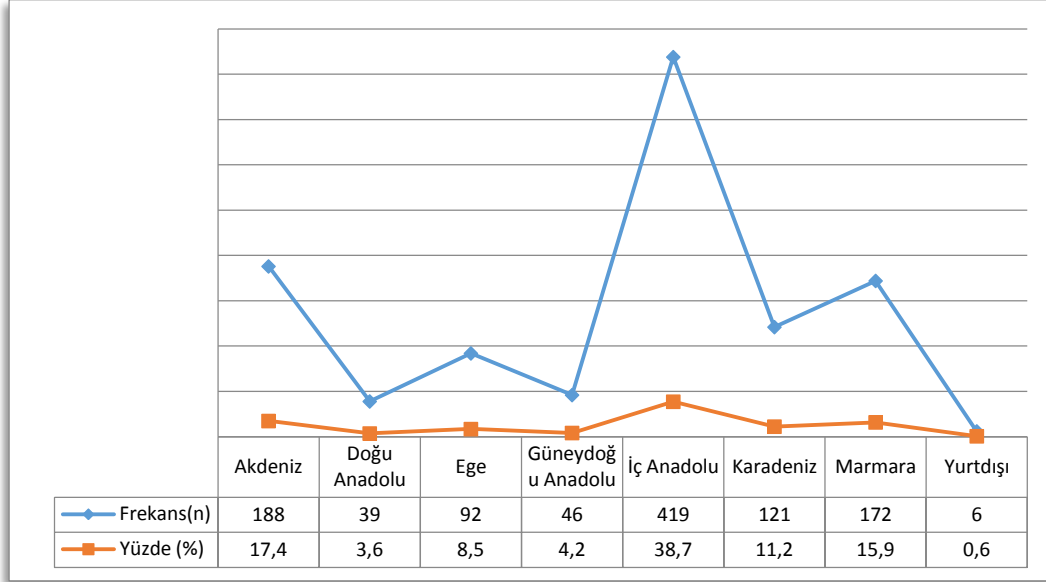
Tablo 18. Cinsiyet ve yaş aralığına göre medeni durum dağılımı

Değişkenler			Medeni durumunuz nedir?					TOPLAM
			Bekâr	Evli	Boşanmış	Eşinden ayrı yaşıyor	Eşi vefat etmiş	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	154	230	6	0	0	390
		(%)	39,5	59,0	1,5	0,0	0,0	100,0
	Erkek	Sıklık	60	626	5	1	1	693
		(%)	8,7	90,3	0,7	0,1	0,1	100,0
	TOPLAM	Sıklık	214	856	11	1	1	1083
		(%)	19,8	79,0	1,0	0,1	0,1	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	173	182	0	0	0	355
		(%)	48,7	51,3	0,0	0,0	0,0	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	30	153	5	1	0	189
		(%)	15,9	81,0	2,6	0,5	0,0	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	9	237	4	0	1	251
		(%)	3,6	94,4	1,6	0,0	0,4	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	2	249	2	0	0	253
		(%)	0,8	98,4	0,8	0,0	0,0	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	0	35	0	0	0	35
		(%)	0,0	100,0	0,0	0,0	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	214	856	11	1	1	1083
		(%)	19,8	79,0	1,0	0,1	0,1	100,0

Araştırmaya katılan kadınların %59,0'ı (230), erkeklerin ise %90,3'ü (626) evlidir. Bekar katılımcıların en yüksek olduğu yaş aralığı 22-30 olurken bu gruptakilerin %51,3'ü (182) evlidir. Dolayısıyla evlilik yaşının zamana bağlı olarak arttığı söylenebilir.

2.1.4. Örneklemin Yaşadıkları Bölgelere Göre Dağılımı

Grafik 4. Örneklemin yaşadığı bölge dağılımı

Araştırmaya katılanların %17,4'ü (188) Akdeniz, %3,6'sı (39) Doğu Anadolu, %8,5'i (92) Ege, %4,2'si (46) Güneydoğu Anadolu, %38,7'si (419) İç Anadolu, %11,2'si (121) Karadeniz, %15,9'u (172) Marmara Bölgesi'nde yaşarken %0,6'sı (6) yurt dışında ikamet etmektedir. Örneklemin %38,7'si İç Anadolu Bölgesi'nden araştırmaya katılmaktadır. Bu durum ülkenin iç bölgelerinin dindarlık düzey ve duyarlılığının bir yansıması olarak okunabilir. Örneklem içinde yer alan %0,6'lık (6) bir oran ise yurt dışında görevli öğretmen ve din görevlisinden oluşmaktadır. Bu yüksek din öğretimi mezunları, her ne kadar yurt dışında belli bir süreliğine görev alsalar da Türkiye'de olup bitenlerle ilgili oldukları anlaşılmaktadır. Diğer bölgelerde yaşayan katılımcıların ise genel evreni temsil edecek sayıda oldukları görülmektedir.

Tablo 19. Cinsiyet ve yaş aralığına göre yaşanan bölge dağılımı

Değişkenler			Yaşadığı bölge dağılımı (%)								TOPLAM
			Akdeniz	Doğu Anadolu	Ege	Güneydoğu Anadolu	İç Anadolu	Karadeniz	Marmara	Yurtdışı	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	63	13	38	20	138	35	82	1	390
		(%)	16,2	3,3	9,7	5,1	35,4	9,0	21,0	0,3	100,0
	Erkek	Sıklık	125	26	54	26	281	86	90	5	693
		(%)	18,0	3,8	7,8	3,8	40,5	12,4	13,0	0,7	100,0
	TOPLAM	Sıklık	188	39	92	46	419	121	172	6	1083
		(%)	17,4	3,6	8,5	4,2	38,7	11,2	15,9	0,6	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	76	11	29	24	112	26	75	2	355
		(%)	21,4	3,1	8,2	6,8	31,5	7,3	21,1	0,6	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	33	9	16	7	78	23	22	1	189
		(%)	17,5	4,8	8,5	3,7	41,3	12,2	11,6	0,5	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	40	9	22	12	109	36	22	1	251
		(%)	15,9	3,6	8,8	4,8	43,4	14,3	8,8	0,4	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	37	9	23	3	101	33	45	2	253
		(%)	14,6	3,6	9,1	1,2	39,9	13,0	17,8	0,8	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	2	1	2	0	19	3	8	0	35
		(%)	5,7	2,9	5,7	0,0	54,3	8,6	22,9	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	188	39	92	46	419	121	172	6	1083
		(%)	17,4	3,6	8,5	4,2	38,7	11,2	15,9	0,6	100,0

Araştırmaya katılan katılanların %35,4'ü (138), erkeklerin ise %40,5'i (281) İç Anadolu Bölgesi'nde yaşamaktadır. Ayrıca 31-40 yaş arasındakilerin %41,3'ü (78) ve 41-50 yaş arasındakilerin %43,4'ü (109) yine bu bölgede ikamet etmektedir. Cinsiyet ve yaş grupları arasında en çok yaşanan 2. bölge olarak ise Marmara Bölgesi gelmektedir.

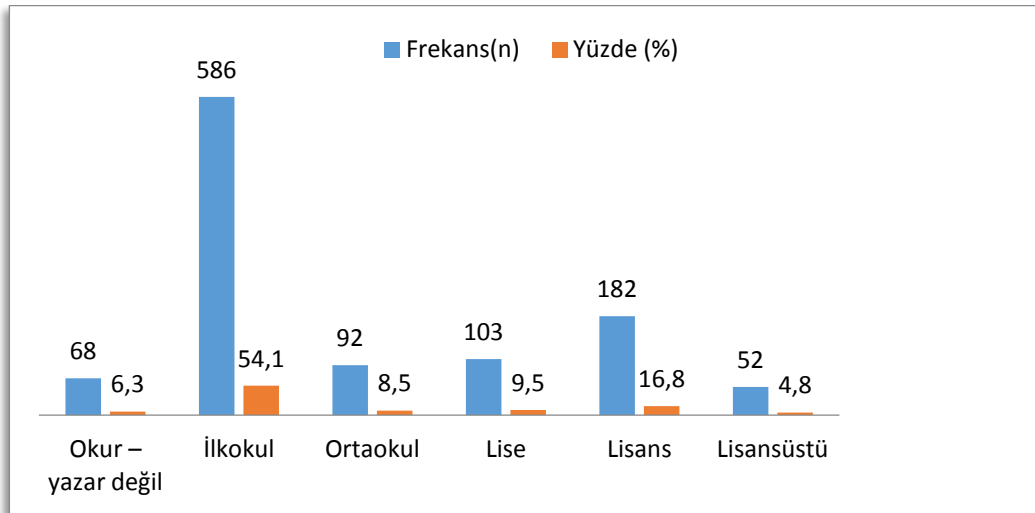
2.1.5. Örneklemin Eğitim Durumuna Göre Dağılımı

Araştırmaya katılan kişilerin baba, anne, eş, kız ve erkek çocuklarının eğitim durumları; aile fertlerinin eğitim durumları başlığında ele alınmıştır. Örneklemin mezun olduğu lise türü, hangi üniversiteden ne zaman mezun olduğu ve lisansüstü eğitim durumları yine müstakil başlıklar altında ele alınmıştır. Katılımcının mezun olduğu yüksek din öğretimi kurumu, araştırmanın bağımsız değişkeni olduğundan bu başlığın odak noktasını teşkil etmektedir.

2.1.5.1. Örneklemin Aile Fertlerinin Eğitim Durumu Dağılımı

Örneklemin Babasının *Eğitim Durumu*

Grafik 5. Örneklemin baba eğitim durumuna göre dağılımı
(mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumu)

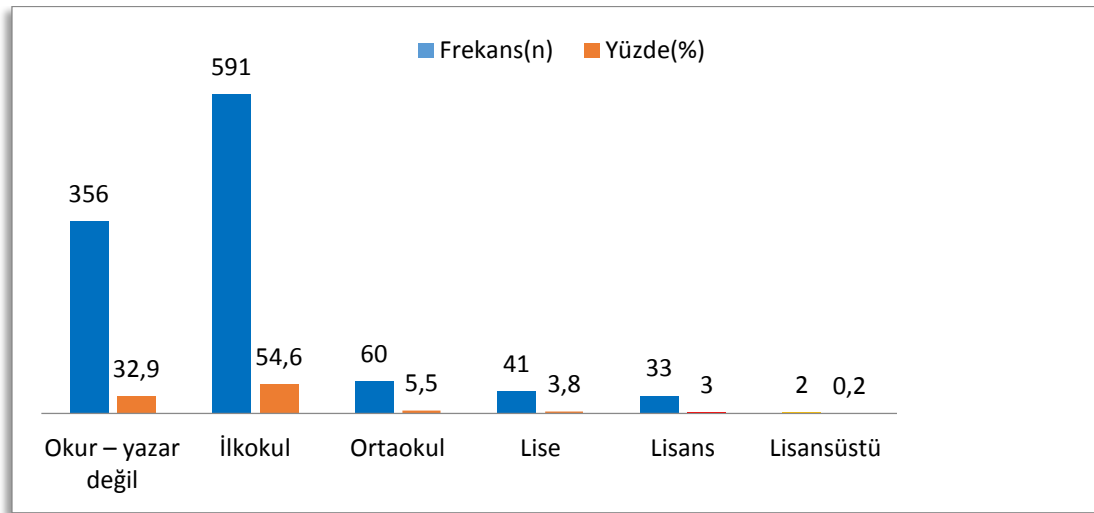
Araştırmaya katılanların %6,3'ü (68) babasının okur-yazar olmadığı, %54,1'i (586) ilkokul, %8,5'i (92) ortaokul, %9,5'i (103) lise, %16,8'i (182) lisans ve %4,8'i (52) lisansüstü mezunu olduğunu belirtmiştir.

Katılımcılar babalarının mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumu sorusuna kadınların %39,0'ı (152), erkeklerin %62,6'sı ise (434) ilkokul yanıtını vermiştir. Kadınların %31,5'i (123) babasının lisans mezunu veya eğitimine devam ettiğini belirtirken erkek katılımcılarda bu durum daha düşüktür [%8,5 (59)]. Yaş grupları incelendiğinde ise daha genç yaş aralığındaki katılımcıların babalarının eğitim seviyesinin yüksek olduğu söylenebilir. Nitekim 22-30 yaş arasındakilerin %29,0'ının (103), 31-40 yaş arasındakilerin %18,0'ının (30) ve 45-50 yaş arasındakilerin %11,6'sının (29) babasının lisans düzeyinde eğitimini tamamladığını ya da eğitimine devam ettiğini ifade etmiştir. (Cinsiyet ve yaş aralığına göre katılımcıların babalarının mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumu dağılımını gösterir tablo için bkz. Ek 11.) Örneklemin yaş aralığı gençleştikçe babanın eğitim düzeyinin yükselmesi ile Türkiye'de üniversite mezunlarının artması arasında doğrudan bir ilişki vardır. Lisans (182) ve bunlardan yüksek lisans mezunu veya

devam eden babaların sayısal durumu (182) ile ortaokul ve lise mezunu babaların sayısal durumlarının (195) birbirine yakın olması yeni nesil mezunların daha okumuş/egitimli ailelerden geldikleri gerçeğine işaret etmektedir. Babaları lisans mezunu olan aileler içinde ağırlıklı olarak kız çocukları (123) herhangi bir yüksek din öğretimi programından mezun olmaktadır.

Örneklemin Annesinin *Eğitim Durumu*

Grafik 6. Örneklemin anne eğitim durumuna göre dağılımı
(mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumu)

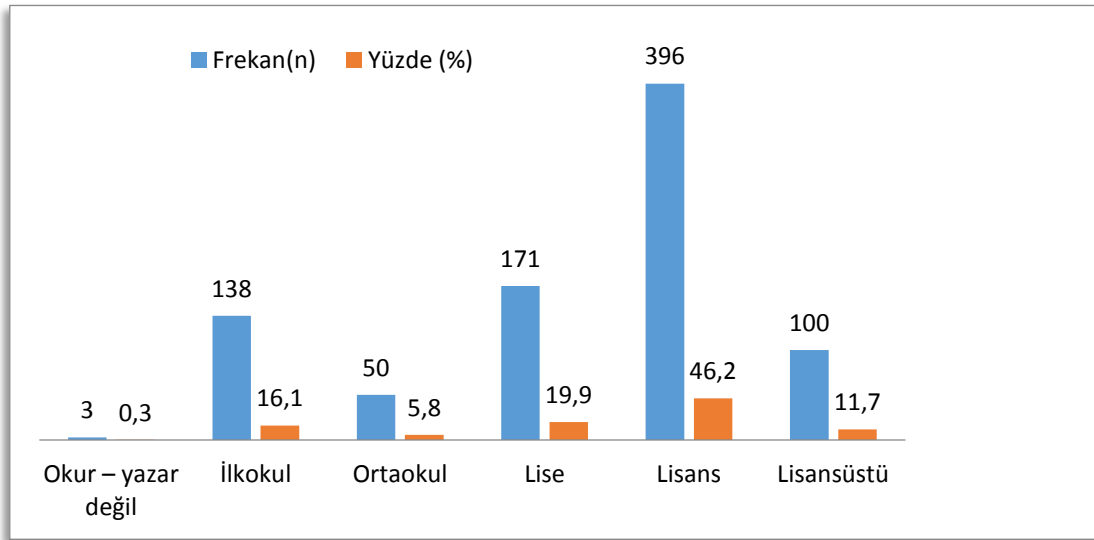
Araştırmaya katılanların %32,9'u (356) annesinin okur-yazar olmadığı, %54,6'sı (591) ilkokul, %5,5'i (60) ortaokul, %3,8'i (41) lise, %3,0'ı (33) lisans ve %0,2'si (2) lisansüstü mezunu olduğunu belirtmiştir.

Araştırmaya katılanların annelerinin mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumu incelendiğinde kadınların %62,1'i (242), erkeklerin ise %50,4'ü (349) annelerinin ilkokul mezunu ya da eğitimine devam ettiğini belirtmiştir. Ayrıca erkeklerin %44,0'ı (305) annesinin okur-yazar olmadığını belirtmiştir. Yaş aralığına göre değerlendirildiğinde ise 22-30 yaş arasındakilerin %60,3'ü (214), 31-40 yaş arasındakilerin %63,0'ı (119) ve 41-50 yaş arasındakilerin %55,8'i (140) ilkokul mezunu olduğunu veya devam ettiğini ifade etmiştir. (Cinsiyet ve yaş aralığına göre katılımcıların annelerinin mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumu dağılımını gösterir tablo için bkz. Ek 12.) Buna göre baba öğrenim düzeyleri ile kıyaslandığında

anne öğrenim düzeylerinin daha düşük olduğu anlaşılmaktadır. Bunun sebebi olarak, annelerin kendi eğitim çağlarındaki eğitim-öğretim algısı ve durumu ile o dönem kız çocuklarının okullaşma düzeyinin erkeklere oranla yeterli seviyede olmaması gösterilebilir. Son zamanlarda yapılan birtakım çalışmalarda da babanın ve annenin öğrenimleri benzer durum ve oranlara işaret etmektedir.³⁴⁷

Örneklemin Eşinin Eğitim Durumu

Grafik 7. Örneklemin eş eğitim durumuna göre dağılımı
(mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumu)

Araştırmaya katılanların (bekârlar hariç) 858 kişiden %0,3'ü (3 kişi) eşinin okur-yazar olmadığı, %16,1'i (138) ilkokul, %5,8'i (50) ortaokul, %19,9'u (171) lise, %46,2'si (396) lisans ve %11,7'si (100) lisansüstü mezunu olduğunu belirtmiştir.

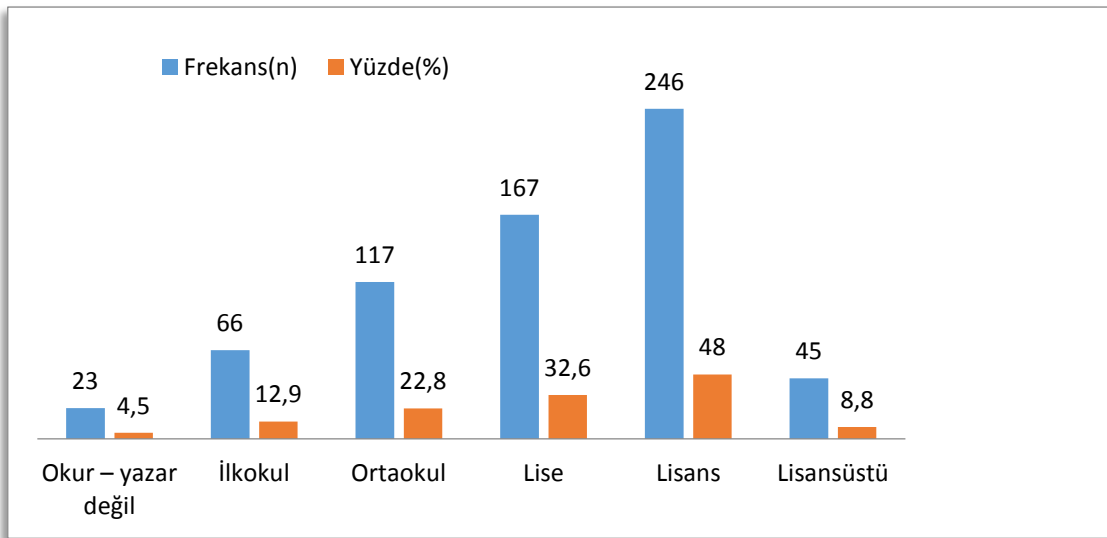
Araştırmaya katılanların eşlerinin mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumu incelendiğinde kadınların %58,6'sı (136), erkeklerin %41,5'i (260) eşinin lisans mezunu olduğunu ya da eğitimine devam ettiğini ifade etmiştir. 22-30 yaş arasındaki katılımcıların %67,0'ı (122), 31-40 yaş arasındaki katılımcıların %58,1'i (90) eşinin lisans mezunu olduğunu ya da eğitimine devam ettiğini belirtmiştir.

³⁴⁷ Şaban Yavuz, "İlköğretim Okullarındaki Öğretmenlerin Dini Yaşayışları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma, Konya Örneği", NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2019, s. 112-113

(Cinsiyet ve yaş aralığına göre katılımcıların eşlerinin mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumu dağılımını gösterir tablo için bkz. Ek 13.) Bu bulgulardan hareketle evli YDÖM'nin yaklaşık olarak yarısının en az bir lisans programından mezun olan kişilerle evli olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum YDÖM'nin eğitilmiş bir aile yapısına sahip olduğunu göstermektedir.

Örneklemin Kız/Kızlarının Eğitim Durumu

Grafik 8. Örneklemin kız/kızlarının eğitim durumuna göre dağılımı (mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumu)

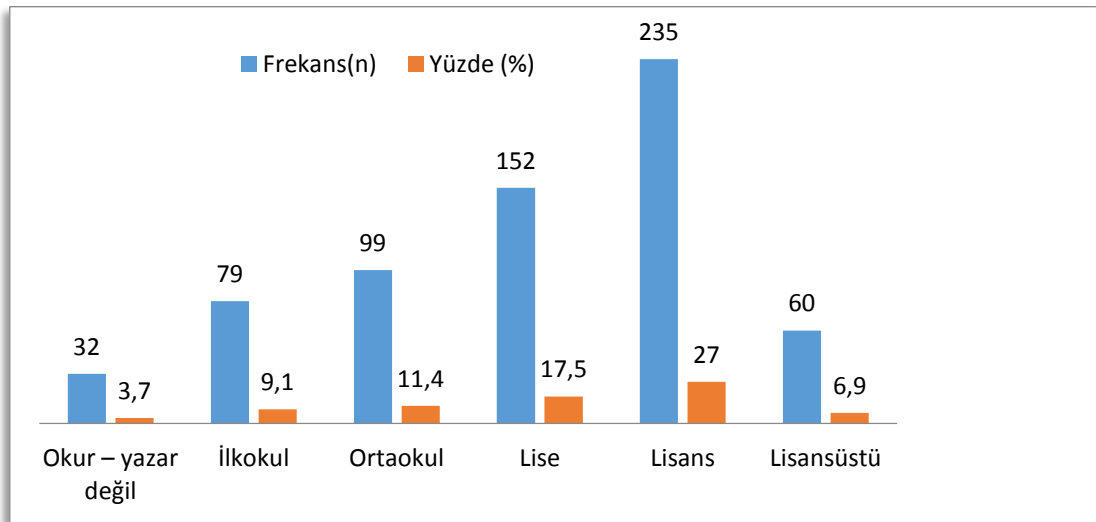
Katılımcılara bu soruda birden fazla yanıt hakkı tanınmıştır. Dolayısıyla burada analiz yapılırken cevap verilen yanıtlar, toplam cevap veren katılımcı sayısına (513) göre oranlanmıştır. Buna göre araştırmaya katılanların %4,5'i (23) kız/kızlarının okur-yazar olmadığını (okul çağında değil), %12,9'u (66) ilkokul, %22,8'i (117) ortaokul, %32,6'sı (167) lise, %48,0'ı (246) lisans ve %8,8'i (45) lisansüstü mezunu olduğunu veya eğitimine devam ettiğini belirtmiştir.

Araştırmaya katılanların kız/kızlarının mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumu incelendiğinde kadınların %24,7'si (21), erkeklerin %52,6'sı (225) kız/kızlarının lisans mezunu olduğunu veya eğitimine devam ettiğini ifade etmiştir. Yaş aralığına göre değerlendirildiğinde ise 41-50 yaş arasındakilerin %39,9'u (77) ve 51-60 yaş arasındakilerin %70,1'i (141) lisans mezunu olduğunu veya eğitimine devam ettiğini belirtmiştir. (Cinsiyet ve yaş aralığına göre katılımcıların

kız/kızlarının mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumu dağılımını gösterir tablo için bkz. Ek 14.) Bu bulgular ışığında örneklemin üniversite çağına gelmiş olan kız çocuklarının ağırlıklı olarak lisans düzeyinde eğitim aldıkları anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle her 100 kız öğrenciden 70'i herhangi bir lisans programından mezun olmuştur. Bu durum örneklemin kız çocuklarını okutma hususunda duyarlılık gösterdiğini ortaya sermektedir.

Örneklemin Oğul/Oğullarının Eğitim Durumu

Grafik 9. Örneklemin oğul / oğullarının eğitim durumuna göre dağılımı (mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumu)

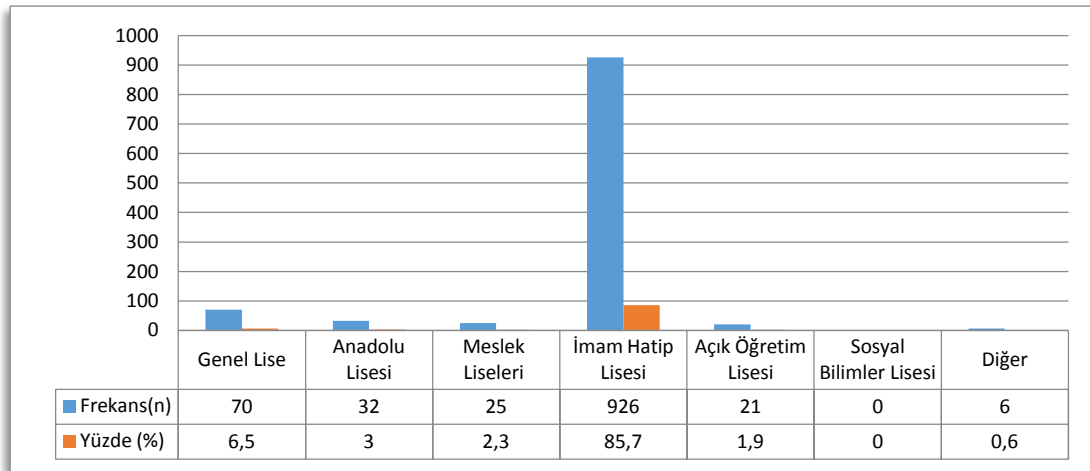
Katılımcılara bu soruda birden fazla yanıt hakkı tanınmıştır. Dolayısıyla burada analiz yapılırken cevap verilen yanıtlar, toplam cevap veren katılımcı sayısına (516) göre oranlanmıştır. Araştırmaya katılanların %3,7'si (32) oğul/oğullarının okur-yazar olmadığı (okul çağında değil), %9,1'i (79) ilkokul, %11,4'ü (99) ortaokul, %17,5'i (152) lise, %27,0'ı (235) lisans ve %6,9'u (60) lisansüstü mezunu olduğunu belirtmiştir.

Araştırmaya katılanların oğul/oğullarının mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumu incelendiğinde kadınların %15,3'ü (11), erkeklerin %50,5'i (224) oğul/oğullarının lisans mezunu olduğunu veya eğitimine devam ettiğini belirtmiştir. Ayrıca kadınların %31,9'u (23) ilkokul, erkeklerin %30,2'si (134) lise düzeyinden

mezun olduğunu veya eğitimine devam ettiğini ifade etmiştir. Yaş aralığına göre değerlendirildiğinde 41-50 yaş arasındakilerin %30,8'i (61) ve 51-60 yaş arasındakilerin %74,2'si (155) oğul/oğullarının lisans mezunu olduğunu veya eğitimini sürdürdüğünü ifade etmiştir. 41-50 yaş arasındaki katılımcıların %47,0'ı (93) ise oğul/oğullarının lise mezunu olduğunu veya eğitimine devam ettiğini vurgulamıştır. (Cinsiyet ve yaş aralığına göre katılımcıların oğul/oğullarının mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumu dağılımını gösterir tablo için bkz. Ek 15.) Bu bulgular, yaş aralığı 51-60 olan örneklemin lisans öğrenim düzeyine gelmiş erkek çocuklarının çoğunlukla bir üniversiteden mezun olduğunu göstermektedir. Hem erkek ve hem de kız çocuklarında üniversitelilik oranının yüksek olması örneklemin eğitim ve öğretimi önceleyen bir tutum içinde olduklarını göstermektedir.

2.1.5.2. Örneklemin Mezun Olduğu Lise Türüne Göre Dağılımı

Grafik 10. Örneklemin mezun olduğu lise türüne göre dağılımı

Araştırmaya katılanların %6,5'i (70) genel lise, %3,0'ı (32) Anadolu lisesi, %2,3'ü (25) meslek liseleri (teknik/sağlık/ticaret vb.), %85,7'si (926) imam-hatip lisesi/Anadolu İHL, %1,9'u (21) açık öğretim lisesi bitirdiğini belirtmiştir. Ayrıca %0,6'sı (6) diğer türde lise mezunu olduğunu ifade etmiştir.

Araştırmaya katılanların mezun olduğu lise türüne diğer yanıtını verenlerin %33,3'ü (2) öğretmen lisesi, %16,7'si (1) fen lisesi, %16,7'si (1) kız lisesi, %16,7'si

(1) süper lise bitirdiğini belirtirken %16,7'si (1) yurtdışı uzaktan eğitimle lise öğrenimini tamamladığını vurgulamıştır.

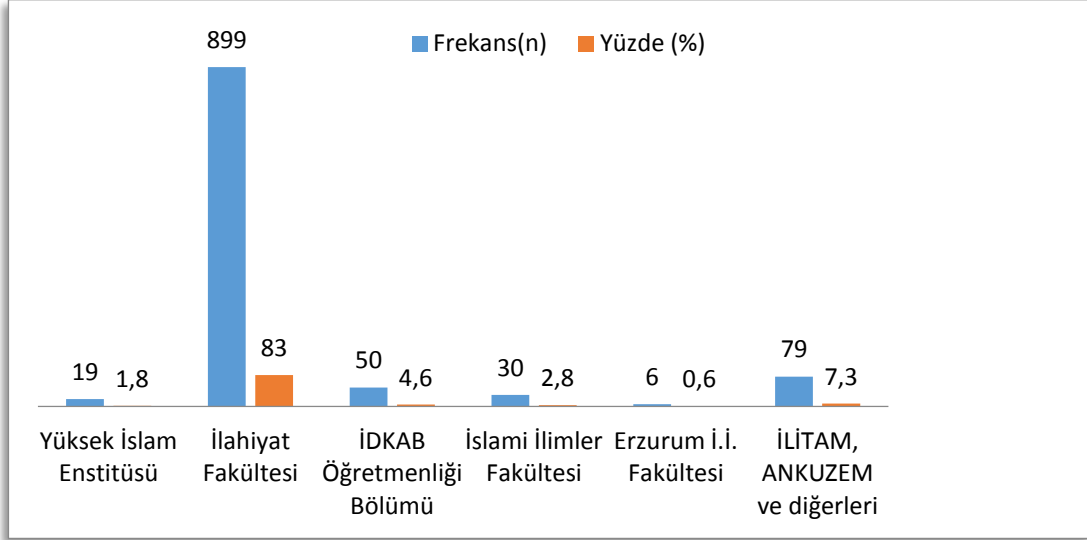
Araştırmaya katılan kadınların %85,3'ü (332), erkeklerin ise %86,0'ı (594) imam-hatip lisesi/Anadolu İHL mezunudur. Yaş grupları incelendiğinde ise 31-40 yaş arasındakilerin %85,1'i (160), 51-60 yaş arasındakilerin %88,9'u (224) imam-hatip lisesi/Anadolu İHL mezunudur. (Cinsiyet ve yaş aralığına göre bitirilen lisenin türünü gösterir tablo için bkz. Ek 16.) Lise okul türlerinin tamamına yakınından mezun çeşitliliği olan YDÖM, ağırlıklı olarak (%85,7) İmam-Hatip ve Anadolu imam-hatip liselerinden mezun olmuşlardır.

Son dönem mezunlarda (22-30 yaş aralığı) İHL dışındaki ortaöğretim kurumlarından mezun olma oranı %15,5 olarak gerçekleşerek diğer yaş gurupları içinde en yüksek oranı ifade etmektedir. Devlet memuru olarak kolay iş bulma isteği ve İmam hatip lisesi mezunlarına verilen ek puanın kaldırılmış olmasının, İHL dışındaki diğer lise türlerinden mezun olan kişilerin yüksek din öğretimi kurumlarını tercih etmesinde etkili olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte İHL'ler dışında ilahiyat fakültesi ve türevlerini tercih eden %15'lik bir kitlenin varlığı, sosyal bir gerçeklik olarak dinin gençlerimiz tarafından idealize edilen bir olgu olduğunun bir işareti olarak da düşünülebilir. Diğer taraftan örnekleme oluşturan mezunların liseyi okudukları dönemde genel liselerin daha yaygın olması sebebiyle bu okul türü İHL'ler dışında mezun olunan en fazla ortaöğretim kurumu (70) olarak belirginleşmiştir. Anadolu liseleri (32) ve meslek liselerinden (25) mezun olarak bir yüksek din öğretimi programı bitiren katılımcıların bu niceliksel durumunun, son dönemde yapılan araştırmalarda da ivme kazandığı görülmektedir.³⁴⁸

³⁴⁸ Bakınız; İbrahim Aşlamacı, “Günümüz Türkiye’inde Sayılarla Yüksek Din Öğretimi”, **Yüksek Din Öğretimi Sempozyumu (Akademik ve Sosyal Yönleriyle), Malatya, 24-25 Ekim 2019, II.** Cilt, İnönü Üniversitesi Yayınevi, Malatya, 2019, C. II, ss. 21-37 s.28

2.1.5.3.Örneklemin Mezun Olduğu Lisans Türüne Göre Dağılımı

Grafik 11. Örneklemin mezun olduğu lisans türüne göre dağılımı

Araştırmaya katılanların %1,8'i (19) Yüksek İslam Enstitüsü, %83,0'ı (899) ilahiyat fakültesi, %4,6'sı (50) İDKAB öğretmenliği bölümü, %2,8'i (30) İslami İlimler Fakültesi, %0,6'sı (6) Erzurum İİ Fakültesi, %7,3'ü (79) İLİTAM, ANKUZEM ve diğer lisans türlerinde eğitimini tamamlamıştır.

Araştırmaya katılan kadınların %79,5'i (310), erkeklerin %85,0'ı (589) ilahiyat fakültesi mezunudur. Yaş aralığına göre değerlendirildiğinde; 22-30 yaş arasındakilerin %84,2'si (299), 41-50 yaş arasındakilerin %87,6'sı (220), 51-60 yaş arasındakilerin %96,0'ı (243) İlahiyat Fakültesi mezunu bireylerdir. (Cinsiyet ve yaş aralığına göre lisans mezuniyet türünü gösterir tablo için bkz. Ek 17.)

Yüksek din öğretimi kurumları olan İDKAB bölümleri, İslami İlimler Fakülteleri ve İLİTAM'lardan mezun olanların % 20,2'sini kadınlar oluştururken bu oran erkeklerde % 12,4 olarak gerçekleşmiştir. Buna ilaveten 22-30 yaş aralığında ilahiyat fakültelerinden mezun olduğunu beyan eden kadın oranının %84,2 olması, 2010 tarihinden sonra yüksek din öğretimi mezunlarının cinsiyetlerinde kadınlar lehine büyük oranda değişiklik olduğunu göstermektedir. Yüksek din öğretimi programlarını kadınların daha çok tercih etmelerinde öğretmenlik mesleğinin kadınlar tarafından rahatlıkla yapılacağı düşüncesi yanında DİB bünyesinde çalışan

kadın personel sayısının göreceli olarak artması ve devlet kademelerinde kolay istihdam imkânlarının bulunması yatmaktadır. Ayrıca muhafazakar aile yönelimlerinde kız çocukları için, dini yaşama konusunda stabil ve steril olduğu düşünülen İHO ve İHL'lerin bir devamı olarak ilahiyat ve İslami İlimler Fakülteleri, vazgeçilmez bir dinî kurum olmaktadır. Bu motivasyonların oluşturduğu yüksek din öğretimi kurumlarına yönelik ilgiyi yıllara göre gittikçe artan öğrenci sayılarında (Tablo 20.) ve bu sayılardaki kadın oranında görmek mümkündür.

Tablo 20. Yıllara göre yüksek din öğretimi kurumlarına yeni kayıt yaptıran öğrenci sayıları (Devlet+Vakıf) ³⁴⁹

İlahiyat Fakülteleri*	2013-2014	2014-2015	2015-2016	2016-2017	2017-2018	2018-2019	2019-2020
Kadın-n	10458	12995	12501	12925	14330	20504	21437
Kadın-%	%60,0	%59,3	%56,0	%60,7	%61,9	%61,8	%60,1
Erkek-n	6997	8939	9836	8393	8837	12698	14248
Erkek-%	%40,0	%40,7	%44,0	%39,3	%38,1	%38,2	%39,9
TOPLAM-%100	17455	21934	22337	21318	23167	33202	35685

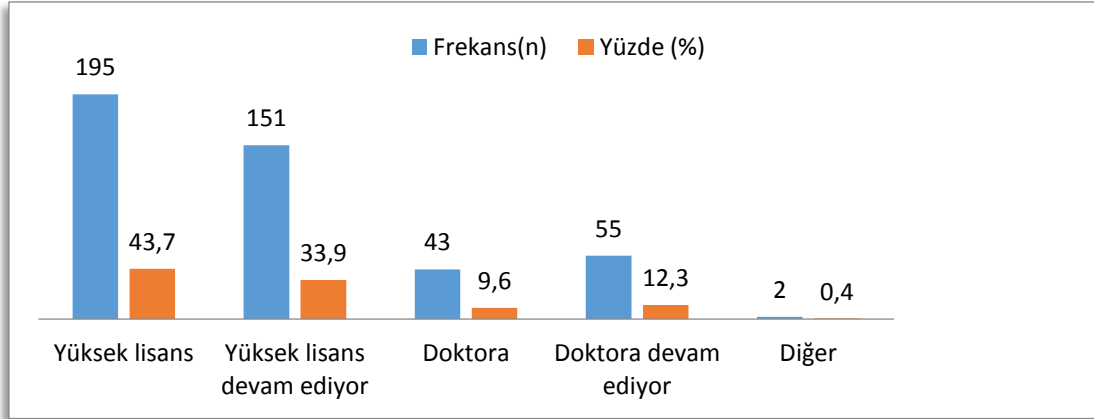
Örneklemin %1,8'ini (19) oluşturan YİE mezunlarının evreni temsil ettiği söylenebilir. Zira 1959 yılında İstanbul YİE açılmasıyla başlayan süreçte 1981 yılına kadar, toplam sekiz YİE'den 9206 kişi mezun olmuştur. Ulaşılan en eski tarihli katılımcının 1975 yılında mezun olduğu düşünülürse, söz konusu mezunların son dörtte birlik kısmına erişimin mümkün olabileceği anlaşılmaktadır. Bu da rakamsal olarak 2300-2500 aralığında bir kitleye tekabül eder. Araştırma evreninin tahmini 150000 kişiden oluştuğu varsayımından hareket edilirse, %1,7'lik bir temsil oranına ihtiyaç vardır. 19 kişilik (%1,8) katılımı bu oran yakalanmış görünmektedir.

³⁴⁹ <https://istatistik.yok.gov.tr/> (Erişim Tarihi 05.04.2021)

* Bu sayılara İslami İlimler Fakülteleri, 2018-2019 öğretim döneminde açılan Uluslararası İslam ve Din Bilimleri Fakültesi ile Dini İlimler Fakültesi de dâhildir.

2.1.5.4. Mezun Olunan veya Eğitimin Devam Ettiği Lisansüstü Türüne Göre Dağılım

Grafik 12. Örneklemin mezun olduğu veya eğitimine devam ettiği lisansüstü türüne göre dağılımı

Araştırmaya katılan 446 kişiden %43,7'si (195) yüksek lisans, %9,6'sı (43) doktora, %0,2'si (2) dini yüksek ihtisas mezunudur. Ayrıca %33,9'u (151) yüksek lisansa, %12,3'ü (55) de doktora devam ettiğini ifade etmiştir. Ayrıca %0,4'ü (2) diğer (dini yüksek ihtisas-Prof.) türde lisansüstü mezunu olduğunu ya da eğitimine devam ettiğini belirtmiştir.

Araştırmaya katılan kadınların %56,3'ü (89), erkeklerin %21,5'i (62) yüksek lisansa devam ederken ayrıca erkeklerin %51,4'ü (148) yüksek lisansını tamamladığını belirtmiştir. Yaş grupları incelendiğinde ise 31-40 yaş arasındakilerin %44,3'ü (39), 41-50 yaş arasındakilerin %59,3'ü (64) yüksek lisans mezunu olduğu ifade etmiştir. (Cinsiyet ve yaş aralığına göre mezun olunan lisansüstü öğretim durumunu gösterir tablo için bkz. Ek 18.)

Bu bulgular ışığında katılımcıların %18,0'ı (195) yüksek lisansını, %4,0'ı da doktorasını yapmış görünmektedir. Buna göre lisansüstü öğrenim görenlerin oranı %22,0'dır. Örneklemin lisansüstü öğrenim konusunda diğer lisans programından mezun olanlara oranla daha istekli oldukları söylenebilir. Nitekim son zamanlarda yapılan bir çalışmada, diğer lisans mezunlarında lisansüstü öğrenim oranı %12,1 düzeyindedir.³⁵⁰

³⁵⁰ Yavuz, "İlköğretim Okullarındaki Öğretmenlerin Dini Yaşayışları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma, Konya Örneği", s. 111-112

Yüksek lisansını tamamlayan yüksek din öğretimi mezunlarının MEB bünyesinde görevli olanların, “Uzman Öğretmen” statüsü içinde %5’lik ek ders ücretlerine yansıyan maddi kazanımları dışında bir kazançları olmazken doktorasını bitirmiş mezunların büyük bir bölümü, sayıları gittikçe artan “İslamî İlimler Fakülteleri ve İlahiyat Fakülteleri”nde akademik personel olarak çalışma imkânını bulabilmektedir.

2.1.5.5. Hangi Üniversiteden ve Ne Zaman Mezun Olunduğuna Göre Dağılım

Tablo 21. Örneklemin mezun olduğu üniversite

Hangi üniversiteden mezun oldunuz? (%)					
Üniversite	Sıklık	(%)	Üniversite	Sıklık	(%)
19 Mayıs Üniversitesi	40	3,8	Hitit Üniversitesi	3	0,3
Adıyaman Üniversitesi	1	0,1	İLİTAM	8	0,8
Afyon Kocatepe İslami İlimler	1	0,1	İnönü Üniversitesi	19	1,8
Akdeniz Üniversitesi	2	0,2	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi	4	0,4
Aksaray Üniversitesi	5	0,5	İstanbul Üniversitesi	24	2,3
Amasya Üniversitesi	1	0,1	İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü	3	0,3
Ankara Üniversitesi	100	9,4	İzmir 9 Eylül Üniversitesi	26	2,4
Atatürk Üniversitesi	4	0,4	İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi	1	0,1
Balıkesir Üniversitesi	2	0,2	Kafkas Üniversitesi	1	0,1
Bartın Üniversitesi	2	0,2	Kahramanmaraş Sütçü İmam Ün.	21	2,0
Bayburt Üniversitesi	4	0,4	Karabük Üniversitesi	1	0,1
Bingöl Üniversitesi	2	0,2	Karamanoğlu Mehmet Bey Ün.	4	0,4
Bolu Abant İzzet Baysal Ün.	7	0,7	Kastamonu Üniversitesi	1	0,1
Bursa İlahiyat Fakültesi	1	0,1	Kilis 7 Aralık Üniversitesi	4	0,4
Cumhuriyet Üniversitesi	18	1,7	Konya İlahiyat	5	0,5
Çanakkale 18 Mart Üniversitesi	2	0,2	Konya N. Erbakan Üni. İlahiyat F.	2	0,2
Çukurova Üniversitesi	20	1,9	Konya Selçuk Üniversitesi	195	18,4
Darende İlahiyat Fakültesi	1	0,1	Konya Yüksek İslam Enstitüsü	9	0,8
Dicle Üniversitesi	21	2,0	Marmara Üniversitesi	154	14,5
Erciyes Üniversitesi	53	5,0	Marmara Üniversitesi İlahiyat F.	13	1,2
Erzincan Üniversitesi	1	0,1	Muş Alparslan Üniversitesi	1	0,1
Erzurum Üniversitesi	10	0,9	Necmettin Erbakan Üniversitesi	95	8,9
Eskişehir Osmangazi Ün.	7	0,7	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Ün.	3	0,3
Fatih Sultan Mehmet Vakıf Ün.	1	0,1	Niğde Ömer Halisdemir Ün.	7	0,7
Fırat Üniversitesi	5	0,5	Recep Tayyip Erdoğan Ün.	16	1,5
Gazi Üniversitesi	7	0,7	Sakarya Üniversitesi	19	1,8
Gaziantep Üniversitesi	4	0,4	Süleyman Demirel Üniversitesi	23	2,2
Gaziosmanpaşa Üniversitesi	2	0,2	Şırnak Üniversitesi	1	0,1
Giresun Üniversitesi	1	0,1	Uludağ Üniversitesi	45	4,2
Gümüşhane Üniversitesi	1	0,1	Uşak Üniversitesi	1	0,1
Hacı Bektaş – ı Veli Üniversitesi	1	0,1	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi	11	1,0
Harran Üniversitesi	11	1,0	Yalova Üniversitesi	1	0,1
Hatay Mustafa Kemal Ün.	1	0,1	Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	1	0,1
			TOPLAM (soruya cevap verenler)	1062	100

Örneklemin mezun olduğu üniversiteler ele alındığında, bazı katılımcıların aynı fakülteyi yeni ve eski isimleriyle belirttikleri görülmüştür. Örneğin 1999 yılında mezun olan bir kişi, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun olduğunu belirtirken, aynı fakülteden 2019 yılında mezun olan bir kişi ise Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi olarak belirtmiştir. Bu tarz mükerrer işaretlemeler düzeltildikten sonra, bünyesinde yüksek din öğretimi kurumları bulunan 95 devlet ve vakıf üniversitesinden 60 kadarından katılım sağlandığı görülmüştür.

Tablo 22. Örneklemin üniversiteden mezun olduğu zaman dilimi

Üniversiteden ne zaman mezun oldunuz? (%)		
Mezuniyet yılı	Sıklık	Yüzde (%)
1975 – 1980	9	0,9
1981 – 1985	40	3,9
1986 – 1990	56	5,5
1991 – 1995	170	16,6
1996 – 2000	117	11,4
2001 – 2005	100	9,8
2006 – 2010	32	3,1
2011 – 2015	165	16,1
2016 – 2020	336	32,8
TOPLAM (soruya cevap verenler)	1025	100,0

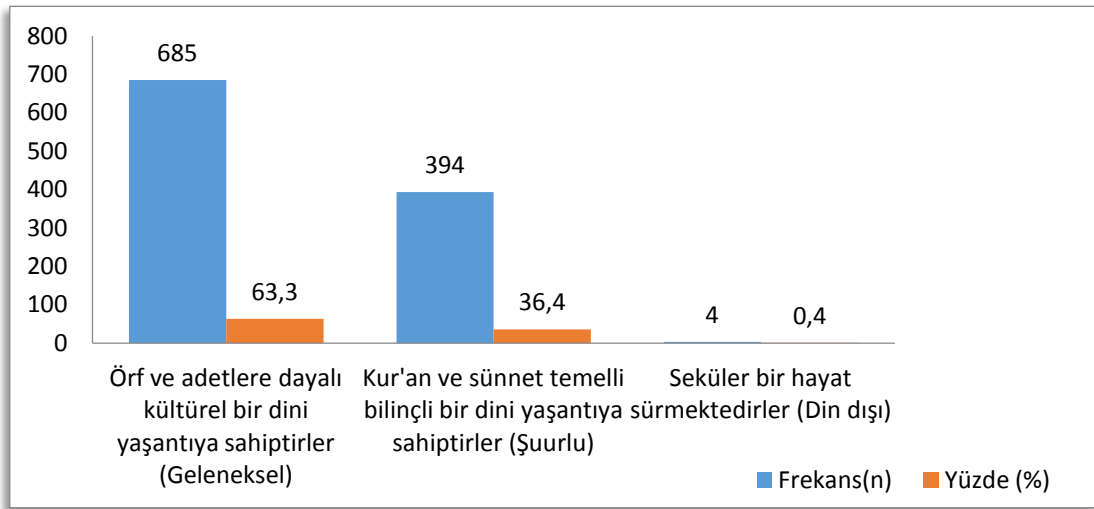
Araştırmaya katılanların %0,9'u (9) 1975-1980, %3,9'u (40) 1981-1985, %5,5'i (56) 1986-1990, %16,6'sı (170) 1991-1995, %11,4'ü (117) 1996-2000, %9,8'i (100) 2001-2005, %3,1'i (32) 2006-2010, %16,1'i (165) 2011-2015, %32,8'i (336) 2016-2020 yılları arasında eğitim gördüğü üniversiteden mezun olmuştur.

Türkiye sosyo-politiği açısından YDÖM'nın mezuniyet yılları dikkate alındığında örneklemin %37,4'ü (483) yüksek din öğretiminin “İlahiyat Fakülteleri” olarak tek bir isim altında birleştirildiği, Özallı yıllarda dâhil olmak üzere, görece özgür bir düşünce ikliminde okullarını bitirmişlerdir. Örneklemin %12,9'u (132) post-modern darbe olarak da bilinen 28 Şubat süreci ve bu sürecin oluşturduğu din eğitimi sınırlandıran bir iradenin tesir ettiği zamanlarda mezun olmuşlardır. %48,9'luk (501) orana sahip en büyük mezunlar kitlesi ise Ak Parti hükümetlerinin etkin olduğu dönemde ve yüksek din öğretiminin çeşitlendirildiği bir zaman kesitinde öğrenimlerini tamamlamışlardır. Din-devlet ilişkileri içinde şekillenen

mezuniyet dönemlerinin sosyo-ekonomik, kültürel ve siyasi atmosferinin YDÖM'nın dinî anlayış, tutum ve davranışlarını nasıl etkilediği çalışmanın problemleştirdiği hususlardan biridir.

2.1.6. Örneklemin Geldiği Ailenin Dinî Yapısına Göre Dağılımı

Grafik 13. Örneklemin anne ve babasının sahip oldukları dinî yaşantı şekline göre dağılımı

Ailenin dindarlık durum ve düzeyi, kişinin genel anlamda dinî sosyalleşmesine etki etmesinin yanı sıra onun dindarlaşma süreçlerine ve dindar kişilik geliştirmesine doğrudan tesir etmektedir.³⁵¹ Araştırmaya katılanların %63,3'ü (685) anne ve babasının örf ve âdetlere dayalı kültürel bir dinî yaşantıya (geleneksel) sahip olduğunu, %36,4'ü (394) Kur'an ve sünnet temelli bilinçli bir dinî yaşantıya (şuurlu) sahip olduğunu belirtirken, %0,4'ü (4) seküler bir hayat (din dışı) sürmekte olduğunu ifade etmiştir.

Araştırmaya katılan kadınların %52,8'i (206), erkeklerin ise %27,1'i (188) anne babasının Kur'an ve sünnet temelli bilinçli bir dinî yaşantıya sahip (şuurlu) olduğunu belirtmiştir. Ayrıca erkeklerin %72,7'si (504) anne babasının örf ve âdetlere dayalı kültürel bir dinî yaşantıya sahip (geleneksel) olduğunu ifade etmiştir.

³⁵¹ Mehmet Birekul, "Aile ve Dinî Sosyalleşme", **Aile Sosyolojisi Yazıları**, Ed. Mustafa Aydın, Açılımkitap, İstanbul, 2014, Ss.141-155, s.147-148; Coşkun, **Sosyal Değişme ve Dini Normlar**, s. 171

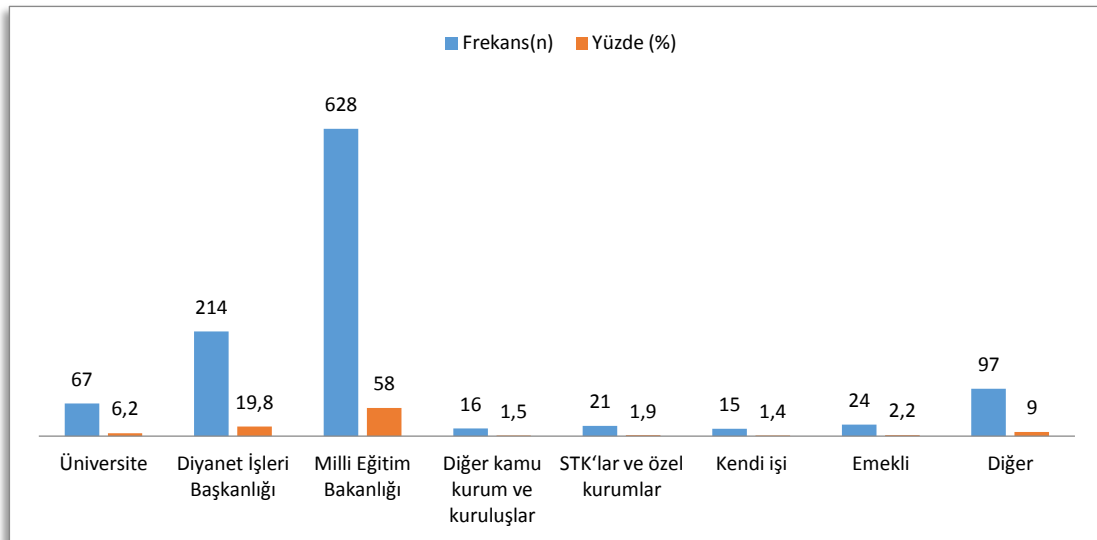
22-30 yaş arasındakilerin %48,7'si (173), 31-40 yaş arasındakilerin %56,6'sı (107) anne babasının örf ve âdetlere dayalı kültürel bir dinî yaşantıya sahip (geleneksel) olduğunu vurgulamıştır. (Cinsiyet ve yaş aralığına göre katılımcıların anne ve babalarının dinî hayatını betimleme dağılımını gösterir tablo için bkz. Ek 19.)

Bu bulgular ışığında örneklemin yaş aralığı azaldıkça bilinçli aile düzeyleri artmaktadır. Örf ve âdetlere dayalı geleneksel aile yapısından mutlak dinî referanslara dayalı bilinçli aile yapısına evrilen bu durumun, taşra dindarlığından kent dindarlığına geçiş olarak da okunması mümkündür. Öte yandan kadın mezunların yarıdan fazlasının geldikleri aile yapısını bilinçli olarak betimlemeleri, kız çocuklarını okutan dindar ailelerin idealist bir tutum içinde olduklarını da göstermektedir. Türkiye’de kız çocuklarının eğitim ve öğretime kazandırılması konusunda İHO ve İHL’lerin taşrada üstlendiği görevin bir benzerini, bilinçli aileler söz konusu olduğunda da - yükseköğretim kademesinde-ilahiyat fakülteleri ve türevlerinin gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır.

Türkiye’de elit dindarlığı temsil eden ilahiyat(çı) dindarlığı ve dinselliği, 70 yıllık serüveni içinde, kırsal ve geleneksel aile yapısını (%63,3) tamamen aşmış görünmemektedir.

2.1.7. Örneklemin Çalıştıkları Kurumlara Göre Dağılımı

Grafik 14. Örneklemin çalıştığı kuruma göre dağılımı

Araştırmaya katılanların %6,2'si (67) üniversitede, %19,8'i (214) Diyanet İşleri Başkanlığında, %58,0'ı (628) Millî Eğitim Bakanlığında, %1,5'i (16) diğer kamu kurum ve kuruluşlarda (belediye, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı vs.), %1,9'u (21) STK'lar ve özel kurumlarda çalışmaktadır. Katılımcıların %1,4'ü (15) kendi işini yaparken %2,2'si (24) emeklidir. Ayrıca %9,0'ı (97) diğer yanıtını vermiştir.

Araştırmaya katılanların 97'si diğer yanıtını vermiştir. Bunlardan %1'i (1) "Alman Millî Eğitim Bakanlığı", %7,2'si (7) "Atama bekliyorum", %63,9'u (62) "Çalışmıyorum-işsizim", %11,3'ü (11) "Ev hanımı", %1'i (1) "Kargo", %1'i (1) "KPSS kurs öğretmenliği", %2,1'i (2) "KPSS'ye hazırlanıyorum", %6,2'si (6) "Öğrenci", %1'i (1) "Özel ders veriyorum", %1'i (1) "Özel okul", %1'i (1) "Serbest meslek", %2,1'i (2) "Ücretli öğretmenlik" ve %1'i (1) "Yeni mezunum" yanıtını vermiştir.

Araştırmaya katılan kadınların %47,4'ü (185), erkeklerin %64'ü (443) Millî Eğitim Bakanlığında çalışmaktadır. Katılımcıların yaş aralığı incelendiğinde 22-30 yaş arasındakilerin %40,7'sinin (144) ve 31-40 yaş arasındakilerin %56,1'inin (106) yine Millî Eğitim Bakanlığında görev yaptığı görülmektedir. (Cinsiyet ve yaş aralığına göre çalışılan kurum dağılımını gösterir tablo için bkz. Ek 20.)

Bu bulgular ışığında örneklemin çalıştıkları kurum bakımından evreni temsil ettiği görülmektedir. MEB bünyesinde görev yapan yüksek din öğretimi mezunları tahmini evrenin %64,8'ini (96100) oluştururken, araştırmamıza katılan MEB'de çalışan örneklemin oranı %58 olarak (628) gerçekleşmiştir. Yine DİB'da görev yapan YDÖM'nin oranı, tahmini evrenin %21,8'i (32788) olurken örneklemin DİB bünyesinde görevli olanlarının oranı %19,8 (214) şeklinde gerçekleşmiştir. Yüksek din öğretimi mezunlarının ağırlıklı olarak bu kurumlarda çalıştığı (Tablo 23.) bilinmekle birlikte, Sosyal Politikalar ve Aile Bakanlığı, belediyeler, vakıf ve dernekler, öğrenci yurtları, enstitü sekreterlikleri, ataşelikler, kültür müdürlükleri, Gençlik ve Spor Bakanlığı birimleri, çeşitli görsel ve yazılı medya organları, ticarethaneler vs. gibi çok çeşitli iş alanlarında görev aldığı bilinmektedir.

Tablo 23. Yüksek din öğretimi mezunlarından DİB-MEB ve üniversite bünyesinde görev yapan personelin kadın, erkek sayı ve oranları

Kurumlar	Yüksek din öğretimi mezunlarının en çok görev yaptığı kurumlardaki kadın-erkek sayı ve oranları					
	Erkek-n	%	Kadın-n	%	TOPLAM	%
DİB	19594	59,8	13194	40,2	32788	100
MEB	44560	46,3	51540	53,7	96100	100
ÜNİVERSİTE	3534	80,0	881	20,0	4415	100
TOPLAM	67688	50,7	65615	49,3	133303	100

Tablo 24. Örneklemin görevli olduğunuz kurumda çalışma durumu (kaç yıl)

Görevli olduğunuz kurumda kaç yıldır çalışıyorsunuz? (%)		
Görev süresi	Sıklık	Yüzde (%)
1 yıldan az	22	2,0
1 - 2 yıl arası	183	16,9
3 - 5 yıl arası	185	17,1
6 - 10 yıl arası	251	23,2
11 - 15 yıl arası	93	8,6
16 - 20 yıl arası	88	8,1
21 - 25 yıl arası	111	10,2
26 ve üzeri yıl	197	18,2

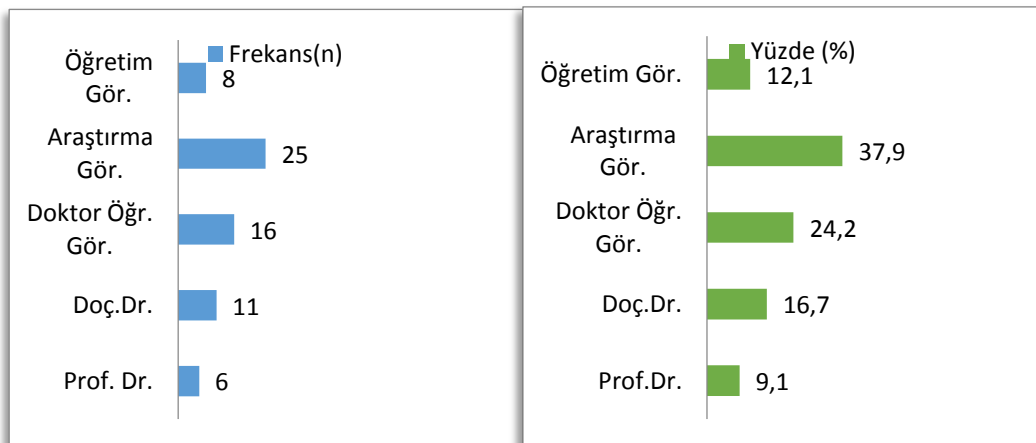
Katılımcılara bu soruda birden fazla cevap hakkı tanınmıştır. Dolayısıyla analiz edilirken toplam cevap sayısı üzerinden değil toplam katılımcı sayısı (1083) üzerinden analiz edilmiştir. Araştırmaya katılanlar görevli olduğu kurumda “çalışma süreleri dağılımına göre” %2 (22) 1 yıldan az, %16,9 (183) 1-2 yıl arasında, %17,1 (185) 3-5 yıl arasında, %23,2 (251) 6-10 yıl arasında, %8,6 (93) 11-15 yıl arasında, %8,1 (88) 16-20 yıl arasında, %10,2 (111) 21-25 yıl arasında, %18,2 (197) 26 ve üzeri yıldır çalıştığını belirtmiştir.

Tablo 25. Görevli olunan kurumda çalışılan yıl dağılımı

Görevli olduğunuz kurum?		Görevli olduğunuz kurumda kaç yıldır çalışıyorsunuz?								TOPLAM
		1 yıldan az	1 - 2 yıl arası	3 - 5 yıl arası	6 - 10 yıl arası	11 - 15 yıl arası	16 - 20 yıl arası	21 - 25 yıl arası	26 ve üzeri yıl	
Diyanet İşleri Başkanlığı	Sıklık	2	67	48	94	41	26	9	15	302
	(%)	0,7	22,2	15,9	31,1	13,6	8,6	3,0	5,0	100,0
Kendi işi	Sıklık	0	1	2	2	1	0	0	0	6
	(%)	0,0	16,7	33,3	33,3	16,7	0,0	0,0	0,0	100,0
Milli Eğitim Bakanlığı	Sıklık	16	70	100	121	45	57	98	172	679
	(%)	2,4	10,3	14,7	17,8	6,6	8,4	14,4	25,3	100,0
Özel sektör	Sıklık	0	2	3	0	0	1	0	2	8
	(%)	0,0	25,0	37,5	0,0	0,0	12,5	0,0	25,0	100,0
STK'lar ve özel kurumlar	Sıklık	2	11	9	2	1	1	0	0	26
	(%)	7,7	42,3	34,6	7,7	3,8	3,8	0,0	0,0	100,0
Üniversite	Sıklık	0	24	14	22	1	1	2	6	70
	(%)	0,0	34,3	20,0	31,4	1,4	1,4	2,9	8,6	100,0
Diğer kamu kurum ve kurulu	Sıklık	2	7	9	10	4	1	2	2	37
	(%)	5,4	18,9	24,3	27,0	10,8	2,7	5,4	5,4	100,0

Araştırmaya katılanların görevli olduğu kurumda çalıştığı yıl dağılımına göre; Diyanet İşleri Başkanlığında görevli olanların %22,2'si (67) 1-2 yıl arasında ve %31,1'i (94) 6-10 yıl arasında; Milli Eğitim Bakanlığında görevli olanların %14,7'si (100) 3-5 yıl arasında ve %25,3'ü (172) 26 ve üzeri yıldır görevli olduğunu belirtmiştir.

2.1.8. Örneklemen Meslek Durumuna Göre Dağılımı

Grafik 15. Örneklemen akademisyenlik unvanına göre dağılımı

Araştırmaya katılanların 66'sı bu soruyu işaretlemişlerdir. Bunlardan %9,1'i (6) profesör doktor %16,7'si (11) doçent doktor, %24,2'si (16) doktor öğretim görevlisi, %37,9'u (25) araştırma görevlisi, %12,1'i (8) öğretim görevlisidir.

Araştırmaya katılan akademisyenler incelendiğinde kadınların %94,1'i (16), erkeklerin ise %18,4'ü (9) araştırma görevlisidir. Ayrıca erkeklerin %32,7'si (16) doktor öğretim görevlisidir. 41-50 yaş arasındakilerin %46,2'si (6), 51-60 yaş arasındakilerin %35,0'ı (7) doktor öğretim görevlisidir. Lisans düzeyleri incelendiğinde ise ilahiyat fakültesinden mezun olanların %39,0'ı (23) araştırma görevlisi olduğunu belirtmiştir. (Akademisyenlerin cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre dağılımını gösterir tablo için bkz. Ek 21.)

Örneklemin %6,0'ı (66) akademisyen olarak yüksek din öğretimi kurumlarında görev yapmaktadır. Çalışmanın tahmini evreni baz alındığında, olması gereken %2,9'luk (4415) oranın üstünde bir temsil söz konusu olmaktadır. Son on yılda sayıları hızla artan ve çeşitlenen yüksek din öğretimi kurumlarına koşturarak akademik kadroda da hızlı bir artış gerçekleşmiştir. (Bkz. Tablo 26.)

Tablo 26. İlahiyat ve İslami İlimler Fakültelerinde görevli akademik kadronun yıllara göre dağılımı

İlahiyat Fakülteleri ³⁵²	2013-2014	2014-2015	2015-2016	2016-2017	2017-2018	2018-2019	2019-2020
Kadın-n	384	516	596	589	662	769	881
Kadın-%	%13,9	%15,8	%16,5	%16,9	%17,7	%18,9	%20,0
Erkek-n	2368	2747	3015	2886	3070	3295	3534
Erkek-%	%86,1	%84,2	%83,5	%83,1	%82,3	%81,1	%80,0
TOPLAM-%100	2752	3263	3611	3475	3732	4064	4415

³⁵² Bu sayılara İslami İlimler Fakülteleri, 2018-2019 öğretim döneminde açılan Uluslararası İslam ve Din Bilimleri Fakültesi ile Dini İlimler Fakültesi de dâhildir.

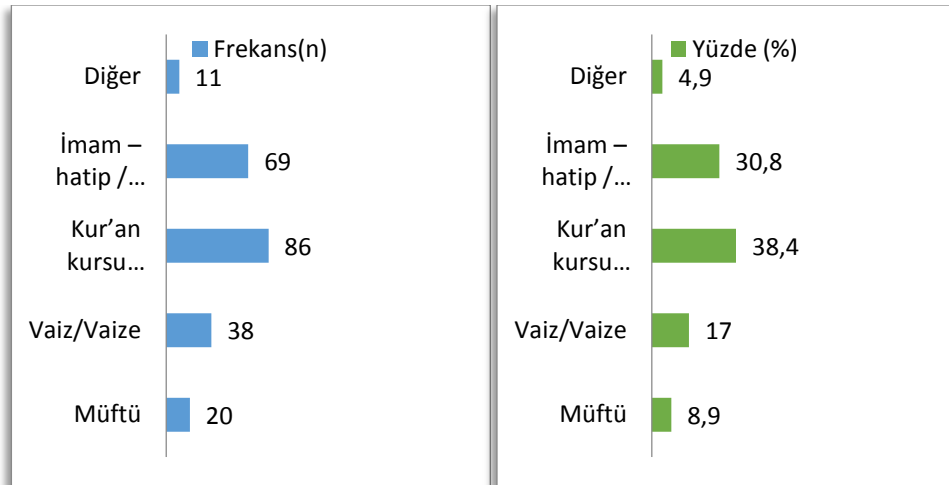
Tablo 27. 2019-2020 öğretim yılı itibariyle İlahiyat ve İslami İlimler Fakültelerinde akademik kadronun kadın ve erkek dağılımı³⁵³

Kurum	Yüksek din öğretimi kurumlarında akademik personel sayı ve oranları					
	Erkek	%	Kadın	%	TOPLAM	%
İlahiyat Fakülteleri	2593	79,4	651	20,6	3244	100
İslami İlimler Fak.	941	80,4	230	19,6	1171	100
TOPLAM	3534	80,0	881	20,0	4415	100

Tablo 28. 2019-2020 öğretim yılı itibariyle İlahiyat ve İslami İlimler Fakültelerinde görev alan akademik kadronun unvan ve cinsiyet dağılımı

	Prof. Dr.			Doç. Dr.			Dr.			Öğr. G.			Araştırma G.		
	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T
1	566	15	581	297	34	331	790	153	943	394	84	478	546	365	911
2	80	2	82	99	7	106	374	62	436	109	21	130	279	138	417
3	646	17	663	396	41	437	1164	215	1379	503	105	608	825	503	1328

Grafik 16. Örneklemin Diyanet İşleri Başkanlığında çalıştığı konuma göre dağılımı

Araştırmaya katılanların 224'ü bu maddeyi işaretlemişlerdir. Bunlardan %8,9'u (20) müftü, %17,0'ı (38) vaiz/vaize, %38,4'ü (86) Kur'an kursu öğreticisi, %30,8'i (69) imam-hatip/müezzin-kayyım olduğunu belirtirken %4,9'u (11) diğer konumlarda çalıştığını ifade etmiştir.

³⁵³ <https://istatistik.yok.gov.tr/> (Erişim tarihi 05.04.2021)

Araştırmaya katılanların 11'i diğer yanıtını vermiştir. Bunlardan %27,3'ü (3) din hizmetleri uzmanı, %9,1'i (1) eğitim görevlisi, %9,1'i (1) hâlen ihtisas öğrencisi, %9,1'i (1) ihtisas kursiyer, %9,1'i (1) merkez, %9,1'i (1) murakıp, %9,1'i (1) şube müdürü, %9,1'i (1) TDV'ye bağlı bir kurumda yönetici ve %9,1'i (1) uzman yardımcısı konumundadır.

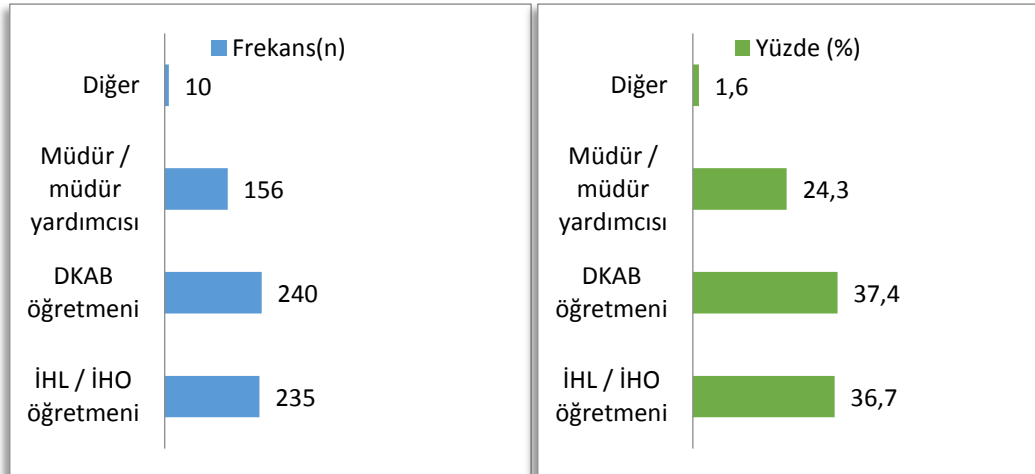
Araştırmaya katılan Diyanet İşleri Başkanlığı personeli incelendiğinde kadınların %82,3'ü (79) Kur'an kursu öğreticisi iken erkeklerin %53,9'u (69) imam-hatip/müezzin-kayyımdır. 22-30 yaş arasındakilerin %47,5'i (38), 31-40 yaş arasındakilerin %21,9'u (14) imam-hatip/müezzin-kayyımdır.

Lisans mezuniyetine göre incelendiğinde ise ilahiyat fakültesinden mezun olanların %33,7'si (58) Kur'an kursu öğreticisi ve %33,1'i (57) imam-hatip/müezzin-kayyımdır. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre DİB personelinin çalıştığı konum ve Diyanet işleri Başkanlığı bünyesinde görev yapan “Yüksek Din Öğretimi” mezunlarının lisans, yüksek lisans ve doktora düzeyinde dağılımını gösterir tablo için bkz. Ek 22. ve Ek 23.)

Tablo 29. Yüksek din öğretimi mezunlarının DİB bünyesindeki kadın ve erkek sayı ve oranları

Kurum	Erkek ve kadınların sayı ve oranları					
	Erkek	%	Kadın	%	TOPLAM	%
DİB	19594	59,8	13194	40,2	32788	100

Grafik 17. Örneklemin Milli Eğitim Bakanlığında çalıştığı konuma göre dağılımı

Araştırmaya katılanların 643'ü MEB personeli olarak çalıştığını belirtmektedir. Bunlardan %36,7'si (235) İHL/İHO öğretmeni, %37,4'ü (240) İDKAB öğretmeni, %24,3'ü (156) müdür/müdür yardımcısı olduğunu belirtirken %1,6'sı (10) diğer konumlarda çalıştığını ifade etmiştir.

Araştırmaya katılanların 10'u diğer yanıtını vermiştir. Bunlardan %10,0'ı (1) ilçe memuru, %10,0'ı (1) lise öğretmeni, %10,0'ı (1) maarif müfettişi, %10,0'ı (1) yurtdışı merkez sorumlusu, %20,0'ı (2) sınıf öğretmeni, %20,0'ı (2) ücretli öğretmen, %10,0'ı (1) YLSY Bursiyeri ve %10,0'ı (1) EML'de görev yaptığını belirtmiştir.

Araştırmaya katılan Milli Eğitim Bakanlığı personelleri incelendiğinde kadınların %54,5'i (96), erkeklerin %31,0'ı (144) Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni olduğunu belirtmiştir. 22-30 yaş arasındakilerin %62,9'u (88) Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni, 51-60 yaş arasındakilerin %39,7'si (83) müdür/müdür yardımcısı olduğunu ifade etmiştir. İlahiyat fakültesinden mezun olanların %38,3'ü (210) imam-hatip lisesi/imam-hatip ortaokulu öğretmeni, %34,8'i (191) İDKAB öğretmeni olduğunu belirtmiştir. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre MEB personelinin çalıştığı konum dağılımını gösterir tablo için bkz. Ek 24.)

Tablo 30. Yüksek din öğretimi mezunlarının MEB bünyesindeki kadın ve erkek sayı ve oranları³⁵⁴

Kurum	Erkek ve kadınların sayı ve oranları					
	Erkek	%	Kadın	%	TOPLAM	%
MEB-Ortaokul	20207	43,3	26431	46,7	46638	100
MEB-Lise	24353	49,3	25109	50,7	49462	100
TOPLAM	44560	46,3	51540	53,7	96100	100

³⁵⁴ <https://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/icerik/64> (Erişim tarihi 05.04.2021)

Tablo 31. Diğer kamu kurum ve kuruluşlarında (Belediye, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı vs.) hangi konumda çalışıldığı

Diğer kamu kurum ve kuruluşlarında (Belediye, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı vs.) çalışıyorsanız lütfen hangi konumda çalıştığınızı belirtiniz? (%)		
Çalıştığı konum	Sıklık	Yüzde (%)
Başkan yardımcısı	1	4,5
Denetimli serbestlik manevi rehberlik	1	4,5
Gençlik lideri	2	9,1
İdareci	1	4,5
Kültür ve Turizm Bakanlığı	1	4,5
Maliye	1	4,5
Marmara Üniversitesi	1	4,5
Memur	1	4,5
Müdür	5	22,7
Müfettiş	1	4,5
Öğretmen	5	22,7
Sekreter	1	4,5
Yükseliş Koleji Bilim Kampüsü	1	4,5
TOPLAM	22	100,0

Araştırmaya katılanların diğer kamu kurum ve kuruluşlarında çalışanların, çalıştığı konum dağılımına %4,5'i (1) başkan yardımcısı, %4,5'i (1) denetimli serbestlik manevi rehber, %9,1'i (2) gençlik lideri, %4,5'i (1) idareci, %4,5'i (1) Kültür ve Turizm Bakanlığı, %4,5'i (1) maliye, %4,5'i (1) Marmara Üniversitesi, %4,5'i (1) memur, %22,7'si (5) müdür, %4,5'i (1) müfettiş, %22,7'si (5) öğretmen, %4,5'i (1) sekreter ve %4,5'i (1) Yükseliş Koleji Bilim Kampüsü olduğu yanıtını vermiştir.

Araştırmaya katılan diğer kamu kurum ve kuruluş çalışanları incelendiğinde erkeklerin %26,3'ü (5) müdür, 51-60 yaş arasındakilerin %37,5'i (3) öğretmen, ilahiyat fakültesinden mezun olanların %27,8'i (5) müdür olduğunu belirtmiştir. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre diğer kamu kurum ve kuruluş personellerinin çalıştığı konum dağılımını (1 ve II) gösterir tablo için bkz. Ek 25. ve Ek 26.)

2.2. YÜKSEK DİN ÖĞRETİMİ MEZUNLARINDA DİNDARLIK VE DİNSELLİK

2.2.1. Araştırma Bulguları

Yüksek din öğretimi mezunlarının dinî anlayış, tutum ve davranışlarının araştırıldığı bu çalışmada, dindarlığın boyutları, nicel ve nitel yöntemler kullanılarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Karma yöntemle elde edilen bulguların, daha sağlıklı sonuçlar vereceği düşünülmüş, anket ve mülakat teknikleriyle elde edilen bulguların, tamamlayıcı ve açıklayıcı nitelikte bir analiz yapma imkânı vereceği öngörülmüştür. Aynı zamanda nicel bulgular iki bölümde ele alınmak suretiyle araştırma derin sondajlara tabi tutulmuştur. Birincisinde nicel bulgular, örneklemin tutum ve davranışlarının anket tekniğiyle tespit edilerek mevcut durumun fotoğrafının çekildiği ve olgusal durumun kristalize edildiği veri setlerinden oluşmaktadır. Buradaki bulgular “*Nicel Bulgular: Olgusal Durum*” başlığı altında ele alınmıştır. İkincisinde ise “dini tutum ölçeği” ile geleneksel veya modern tarzda dini yorumlara yönelik anlayış ve tutumlar ölçülmüştür. Bu alan “*Nicel Bulgular: Geleneksel veya Modern Tarzda Dinî Yorumlara Yönelik Tutum Ölçeği*” başlığı altında ele alınmıştır. Mülakat cevapları da “*Nitel Bulgular*” başlığı altında analiz edilmiştir.

2.2.1.1. Nicel Bulgular: Olgusal Durum

Dindarlığın boyutlarına ilişkin 49 adet anket sorusundan oluşmaktadır. İnanç (2), İbadet (10), Bilgi (13) Etki (20) ve Duygu (4) boyutları hakkındaki bu sorular ve elde edilen bulgular, dinî tutum ölçeği ve nitel bulgularla karşılaştırılarak analize tabi tutulmuştur. Aynı zamanda bu nicel bulgular cinsiyet, yaş grubu ve mezun olunan bölüm değişkenleri açısından da değerlendirilmiştir.

2.2.1.2. Nicel Bulgular: Geleneksel veya Modern Tarzda Dinî Yorumlara Yönelik Tutum Ölçeği

“Geleneksel ve Modern Tutum Ölçeği” şeklinde kısaltarak da ifade edilen bu ölçek, 37 yargıya (önerme) dayanmaktadır. Dindarlığın inanç boyutu 4, ibadet boyutu 10, bilgi boyutu 11 ve etki boyutu 12 adet önerme içermektedir. Cinsiyet, yaş

grubu, mezun olunan bölüm, çalışılan kurum, sahip olunan meslek ve benimsenen dinî yorum biçimi değişkenleri açısından ele alınan bu ölçekle ilgili analiz sonuçları aşağıda sunulmuştur.

2.2.1.2.1. Geleneksel veya Modern Tarzda Dinî Yorumlara Yönelik Tutum Ölçeğine İlişkin Karşılaştırma Analizi Sonuçları

Araştırmanın temel analizlerine geçmeden önce araştırma değişkenlerinin normallik sayıltısını karşılayıp karşılamadığını incelemek için histogramlar, Q-Q plot değerleri, çarpıklık ve basıklık değerleri incelenmiştir. Elde edilen sonuçlar bütün araştırma değişkenlerinin normal dağılıma sahip olduğunu göstermektedir. Araştırma değişkenlerine ilişkin en düşük-en yüksek değerler, ortalama ve standart sapma değerleri, çarpıklık-basıklık değerleri Tablo 32’de sunulmuştur.

Tablo 32. Araştırma Değişkenlerine İlişkin En Düşük-En Yüksek Değerler, Ortalama ve Standart Sapma Değerleri, Çarpıklık-Basıklık Değerleri

Boyutlar	n	En Düşük	En Yüksek	Ort.	S	Çarpıklık	Basıklık
İnanç	1083	1,00	5,00	2,05	,91	,853	,385
İbadet	1083	1,00	4,60	2,12	,62	1,115	1,310
Bilgi	1083	1,00	5,00	2,68	,74	,452	,073
Etki	1083	1,00	5,00	2,64	,71	,509	,306

Temel analizlere geçmeden önce dindarlığın boyutları olan inanç, ibadet, bilgi ve etki arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Elde edilen sonuçlar söz konusu değişkenler arasında orta-yüksek düzeyde pozitif bir ilişki olduğunu göstermektedir ($p < .001$). Bulgular Tablo 33’de ayrıntılı olarak sunulmuştur.

Tablo 33. Dindarlığın Boyutları Olan İnanç, İbadet, Bilgi ve Etki Arasındaki İlişkiler

Boyutlar	İnanç	İbadet	Bilgi	Etki
İnanç	1			
İbadet	,613***	1		
Bilgi	,612***	,604***	1	
Etki	,531***	,474***	,731***	1

*** $p < .001$.

2.2.1.2.1.1. Örneklemen Cinsiyet Değişkenine Göre Karşılaştırma Analizi Sonuçları

Dindarlığın boyutları olan inanç, ibadet, bilgi ve etkinin cinsiyete göre farklılaşıp farklılaşmadığını incelemek için 4 ayrı bağımsız grup için t testi yürütülmüştür. Elde edilen sonuçlar, kadınların inanç bilgi ve etki ortalamalarının anlamlı olarak daha yüksek olduğunu; aksine erkeklerin ise ibadet ortalamalarının daha yüksek olduğunu göstermektedir ($p < .05$). Ayrıntılı bilgi için Tablo 34 incelenebilir.

Tablo 34. Dindarlığın Boyutları Olan İnanç, İbadet, Bilgi ve Etkinin Cinsiyete Göre Karşılaştırılması

Boyutlar	Cinsiyet	n	Ort.	S	% 95 Güven Aralığı		t	p
					Alt Sınır	Üst Sınır		
İnanç	Kadın	390	2,13	,89	,01	,24	2,136	,033
	Erkek	693	2,01	,92				
İbadet	Kadın	390	2,07	,55	-,16	,00	-1,999	,046
	Erkek	693	2,15	,65				
Bilgi	Kadın	390	2,80	,71	,10	,28	4,036	,000
	Erkek	693	2,61	,75				
Etki	Kadın	390	2,90	,62	,33	,50	9,546	,000
	Erkek	693	2,49	,71				

2.2.1.2.1.2. Örneklemen Yaş Grubu Değişkenine Göre Karşılaştırma Analizi Sonuçları

Dindarlığın boyutları olan inanç, ibadet, bilgi ve etkinin yaş grubuna göre farklılaşıp farklılaşmadığını incelemek için 4 ayrı tek yönlü ANOVA yürütülmüştür. Elde edilen sonuçlar, farklı yaş gruplarının ibadet, bilgi ve etki ortalamaları arasında anlamlı fark olduğunu ($p < .05$); aksine inanç ortalamalarında anlamlı bir fark olmadığını göstermiştir ($p > .05$). Farkın kaynağını incelemek için Tukey çoklu karşılaştırma analizi yürütülmüştür. Elde edilen sonuçlar aşağıda sunulmuştur:

- ✓ 51+yaş grubundaki katılımcıların ibadet boyutu ortalamaları, 22-30 yaş ve 31-40 yaştan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur (sırasıyla, $p = .032$; $p = .005$).
- ✓ 51+ yaş grubundaki katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları 22-30 yaş ve 31-40 yaştan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur (sırasıyla, $p = .002$; $p = .000$).

Ayrıca 41-50 yaş grubundaki katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları 22-30 yaş grubundan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .043$).

- ✓ Son olarak, 51+yaş grubundaki katılımcıların etki boyutu ortalamaları 22-30 yaş ve 31-40 yaştan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur (sırasıyla, $p = .001$; $p = .002$). Ayrıntılı bilgi için Tablo 35 incelenebilir.

Tablo 35. Dindarlığın Boyutları Olan İnanç, İbadet, Bilgi ve Etkinin Yaş Gruplarına Göre Karşılaştırılması

Boyutlar	Yaş Aralığı	n	Ort.	S	% 95 Güven Aralığı		F	p
					Alt Sınır	Üst Sınır		
İnanç	22 - 30 yaş arası	355	2,09	,91	1,99	2,18	,424	,736
	31 - 40 yaş arası	189	2,03	,98	1,89	2,17		
	41 - 50 yaş arası	251	2,01	,89	1,90	2,12		
	51 - 60 yaş arası	288	2,06	,89	1,95	2,16		
İbadet	22 - 30 yaş arası	355	2,09	,58	2,03	2,15	4,373	,005
	31 - 40 yaş arası	189	2,03	,61	1,94	2,12		
	41 - 50 yaş arası	251	2,11	,58	2,03	2,18		
	51 - 60 yaş arası	288	2,22	,70	2,14	2,31		
Bilgi	22 - 30 yaş arası	355	2,83	,74	2,75	2,90	9,169	,000
	31 - 40 yaş arası	189	2,72	,75	2,61	2,83		
	41 - 50 yaş arası	251	2,61	,72	2,52	2,70		
	51 - 60 yaş arası	288	2,54	,74	2,45	2,62		
Etki	22 - 30 yaş arası	355	2,73	,72	2,65	2,80	6,997	,000
	31 - 40 yaş arası	189	2,74	,75	2,64	2,85		
	41 - 50 yaş arası	251	2,58	,68	2,50	2,67		
	51 - 60 yaş arası	288	2,51	,67	2,43	2,59		

2.2.1.2.1.3. Örneklemenin Mezun Olduğu Yüksek Din Öğretimi Kurumu Değişkenine Göre Karşılaştırma Analizi Sonuçları

Dindarlığın boyutları olan inanç, ibadet, bilgi ve etkinin katılımcıların lisanstan mezun oldukları bölüme göre farklılaşıp farklılaşmadığını incelemek için 4 ayrı Kruskal-Wallis-H- yürütülmüştür. Elde edilen sonuçlar, katılımcıların- lisanstan mezun oldukları bölüme göre inanç, bilgi ve etki ortalamaları arasında anlamlı fark olduğunu göstermiştir ($p < .05$). Farkın kaynağını incelemek için bir-dizi-Mann-Whitney-U-analizi yürütülmüştür. Elde edilen sonuçlar aşağıda sunulmuştur:

- ✓ İlahiyat Fakültesi mezunu katılımcıların inanç boyutu ortalamaları Yüksek İslam Enstitüsü mezunu katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .007$).

- ✓ İDKAB mezunu katılımcıların inanç boyutu ortalamaları Yüksek İslam Enstitüsü mezunu katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .035$).
 - ✓ İlahiyat Fakültesi mezunu katılımcıların inanç boyutu ortalamaları İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri mezunu katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .031$).
 - ✓ İlahiyat Fakültesi mezunu katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları Yüksek İslam Enstitüsü mezunu katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .039$).
 - ✓ İDKAB mezunu katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları Yüksek İslam Enstitüsü mezunu katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .028$).
 - ✓ İlahiyat Fakültesi mezunu katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri mezunu katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .004$).
 - ✓ İDKAB mezunu katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları Yüksek İslam Enstitüsü mezunu katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .011$).
 - ✓ İlahiyat Fakültesi mezunu katılımcıların etki boyutu ortalamaları Yüksek İslam Enstitüsü mezunu katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .031$).
 - ✓ İDKAB mezunu katılımcıların etki boyutu ortalamaları Yüksek İslam Enstitüsü mezunu katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .001$).
 - ✓ İDKAB mezunu katılımcıların etki boyutu ortalamaları İlahiyat Fakültesi mezunu katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .001$).
 - ✓ İDKAB mezunu katılımcıların etki boyutu ortalamaları İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri mezunu katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .001$).
- Ayrıntılı bilgi için Tablo 36 incelenebilir.

Tablo 36. Dindarlığın Boyutları Olan İnanç, İbadet, Bilgi ve Etkinin Lisanstan Mezun Oldukları Bölüme Göre Karşılaştırılması

Boyutlar	Bölüm	n	Sıra Ort.	χ^2	p
İnanç	Yüksek İslam Enstitüsü	25	383,58	11,463	,022
	İlahiyat Fakültesi	899	553,04		
	İDKAB Öğretmenliği Bölümü	50	537,84		
	İslami İlimler Fakültesi	30	527,80		
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	79	474,48		
İbadet	Yüksek İslam Enstitüsü	25	459,44	9,308	,054
	İlahiyat Fakültesi	899	554,32		
	İDKAB Öğretmenliği Bölümü	50	520,12		

	İslami İlimler Fakültesi	30	467,63		
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	79	469,97		
Bilgi	Yüksek İslam Enstitüsü	25	389,96	15,449	,004
	İlahiyat Fakültesi	899	551,86		
	İDKAB Öğretmenliği Bölümü	50	592,26		
	İslami İlimler Fakültesi	30	540,32		
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	79	446,72		
Etki	Yüksek İslam Enstitüsü	25	410,84	16,903	,002
	İlahiyat Fakültesi	899	541,90		
	İDKAB Öğretmenliği Bölümü	50	685,42		
	İslami İlimler Fakültesi	30	545,17		
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	79	492,65		

2.2.1.2.1.4. Örneklemin Çalıştıkları Kurum Değişkenine Göre Karşılaştırma Analizi Sonuçları

Dindarlığın boyutları olan inanç, ibadet, bilgi ve etkinin katılımcıların çalıştıkları kurumlara göre farklılaşıp farklılaşmadığını incelemek için 4 ayrı Kruskal-Wallis H yürütülmüştür. Elde edilen sonuçlar, katılımcıların çalıştıkları kurumlarla inanç, ibadet, bilgi ve etki ortalamaları arasında anlamlı fark olduğunu göstermiştir ($p < .05$). Farkın kaynağını incelemek için bir dizi Mann-Whitney U analizi yürütülmüştür. Elde edilen sonuçlar aşağıda sunulmuştur:

- ✓ Üniversitede çalışan katılımcıların inanç boyutu ortalamaları Diyanet İşleri Başkanlığında çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .002$).
- ✓ Milli Eğitim Bakanlığında çalışan katılımcıların inanç boyutu ortalamaları Diyanet İşleri Başkanlığında çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .000$).
- ✓ Üniversitede çalışan katılımcıların ibadet boyutu ortalamaları Diyanet İşleri Başkanlığında çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .000$).
- ✓ Milli Eğitim Bakanlığında çalışan katılımcıların ibadet boyutu ortalamaları Diyanet İşleri Başkanlığında çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .000$).
- ✓ Diğer kamu kurum ve kuruluşlarda çalışan katılımcıların ibadet boyutu ortalamaları Diyanet İşleri Başkanlığında çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .001$).

- ✓ Kendi işinde çalışan katılımcıların ibadet boyutu ortalamaları Diyanet İşleri Başkanlığında çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .032$).
- ✓ Emekli katılımcıların ibadet boyutu ortalamaları Diyanet İşleri Başkanlığında çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .021$).
- ✓ Üniversitede çalışan katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları Diyanet İşleri Başkanlığında çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .000$).
- ✓ Üniversitede çalışan katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları emekli katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .038$).
- ✓ Milli Eğitim Bakanlığında çalışan katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları Diyanet İşleri Başkanlığında çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .000$).
- ✓ STK'ler ve özel kurumlarda çalışan katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları Diyanet İşleri Başkanlığında çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .002$).
- ✓ Kendi işinde çalışan katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları Diyanet İşleri Başkanlığında çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .023$).
- ✓ Üniversitede çalışan katılımcıların etki boyutu ortalamaları Diyanet İşleri Başkanlığında çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .000$).
- ✓ Üniversitede çalışan katılımcıların etki boyutu ortalamaları diğer kamu kurum ve kuruluşlarda çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .026$).
- ✓ Milli Eğitim Bakanlığında çalışan katılımcıların etki boyutu ortalamaları Diyanet İşleri Başkanlığında çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .000$).
- ✓ STK'ler ve özel kurumlarda çalışan katılımcıların etki boyutu ortalamaları Diyanet İşleri Başkanlığında çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .007$).
- ✓ Milli Eğitim Bakanlığında çalışan katılımcıların etki boyutu ortalamaları diğer kamu kurum ve kuruluşlarda çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .040$).
- ✓ STK'ler ve özel kurumlarda çalışan katılımcıların etki boyutu ortalamaları, diğer kamu kurum ve kuruluşlarda çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .005$). Ayrıntılı bilgi için Tablo 37 incelenebilir.

Tablo 37. Dindarlığın Boyutları Olan İnanç, İbadet, Bilgi ve Etkinin Katılımcıların Çalıştıkları Kurumlara Göre Karşılaştırılması

Boyutlar	Kurum	n	Sıra Ort.	χ^2	p
İnanç	Üniversite	67	522,60	27,057	,000
	Diyanet İşleri Başkanlığı	214	409,29		
	Milli Eğitim Bakanlığı	628	518,14		
	Diğer kamu kurum ve kuruluşları	16	525,28		
	STK'lar ve özel kurumlar	21	515,10		
	Kendi işi	15	550,97		
	Emekli	24	421,81		
İbadet	Üniversite	67	523,93	40,319	,000
	Diyanet İşleri Başkanlığı	214	387,38		
	Milli Eğitim Bakanlığı	628	519,44		
	Diğer kamu kurum ve kuruluşları	16	627,03		
	STK'lar ve özel kurumlar	21	500,93		
	Kendi işi	15	544,87		
	Emekli	24	528,00		
Bilgi	Üniversite	67	571,80	35,587	,000
	Diyanet İşleri Başkanlığı	214	400,72		
	Milli Eğitim Bakanlığı	628	513,77		
	Diğer kamu kurum ve kuruluşları	16	487,97		
	STK'lar ve özel kurumlar	21	586,71		
	Kendi işi	15	566,03		
	Emekli	24	428,00		
Etki	Üniversite	67	555,25	29,744	,000
	Diyanet İşleri Başkanlığı	214	411,43		
	Milli Eğitim Bakanlığı	628	515,75		
	Diğer kamu kurum ve kuruluşları	16	366,97		
	STK'lar ve özel kurumlar	21	571,12		
	Kendi işi	15	488,47		
	Emekli	24	469,90		

2.2.1.2.1.5. Örneklemin Sahip Oldukları Meslek Değişkenine Göre Karşılaştırma Analizi Sonuçları

Dindarlığın boyutları olan inanç, ibadet, bilgi ve etkinin katılımcıların mesleklerine göre farklılaşıp farklılaşmadığını incelemek için 4 ayrı tek yönlü ANOVA yürütülmüştür. Elde edilen sonuçlar, farklı meslek gruplarının inanç, ibadet, bilgi ve etki ortalamaları arasında anlamlı fark olduğunu göstermiştir ($p < ,001$). Farkın kaynağını incelemek için Tukey çoklu karşılaştırma analizi yürütülmüştür. Elde edilen sonuçlar aşağıda sunulmuştur:

- ✓ Müftü/vaiz/vaizelerin inanç boyutu ortalamaları öğretmenlerden ve diğer olarak kodlayan katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .026$; $p = .001$).
- ✓ İmam hatip/müezzinlerin inanç boyutu ortalamaları müdür/müdür yrd./yöneticilerden, öğretmenlerden ve diğer olarak kodlanan katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .047$; $p = .010$, $p = .000$).
- ✓ Müftü/vaiz/vaizelerin ibadet boyutu ortalamaları müdür/müdür yrd./yöneticilerden anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .013$).
- ✓ Kur'an kursu öğreticilerinin ibadet boyutu ortalamaları müdür/müdür yrd./yöneticilerden anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .007$).
- ✓ İmam hatip/müezzinlerin ibadet boyutu ortalamaları müdür/müdür yrd./yöneticilerden, öğretmenlerden ve diğer olarak kodlanan katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .000$; $p = .003$, $p = .002$).
- ✓ Akademisyen/öğretim üyelerinin bilgi boyutu ortalamaları müftü/vaiz/vaizelerden, Kur'an kursu öğreticilerinden ve imam-hatip/müezzinlerden anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .004$; $p = .012$, $p = .015$).
- ✓ Müftü/vaiz/vaizelerin bilgi boyutu ortalamaları öğretmenlerden ve diğer olarak kodlanan katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .021$; $p = .000$).
- ✓ Diğer olarak kodlayan katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları, Kur'an kursu öğreticilerinden ve imam-hatip/müezzinlerden anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .001$; $p = .002$).
- ✓ Akademisyen/öğretim üyelerinin etki boyutu ortalamaları müftü/vaiz/vaizelerin ve imam-hatip/müezzinlerden anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .000$; $p = .000$).
- ✓ Müftü/vaiz/vaizelerin etki boyutu ortalamaları Kur'an kursu öğreticilerinden, müdür/müdür yrd./yöneticilerden, öğretmenlerden ve diğer olarak kodlanan katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .010$; $p = .047$; $p = .001$ $p = .000$).
- ✓ Kur'an kursu öğreticilerinin etki boyutu ortalamaları imam-hatip/ müezzinlerden anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .001$).

- ✓ İmam hatip/müezzinlerin etki boyutu ortalamaları müdür/müdür yrd./yöneticilerden, öğretmenlerden ve diğer olarak kodlanan katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .003$; $p = .000$, $p = .000$). Ayrıntılı bilgi için Tablo 38 incelenebilir.

Tablo 38. Dindarlığın Boyutları Olan İnanç, İbadet, Bilgi ve Etkinin Katılımcıların Mesleklerine Göre Karşılaştırılması

BoyutlarYaş Aralığı		n	Ort.	S	% 95 Güven Aralığı		F	p
					Alt Sınır	Üst Sınır		
İnanç	Akademisyen / Öğr. Üyesi	64	2,09	,87	1,87	2,30	5,260	,000
	Müftü / Vaiz / Vaize	54	1,68	,68	1,50	1,86		
	Kur'an kursu öğreticisi	86	1,90	,88	1,71	2,09		
	İmam - Hatip / Müezzin	64	1,68	,76	1,48	1,87		
	Müdür / Müdür Y. / Yönetici	166	2,07	,98	1,92	2,22		
	Öğretmen	480	2,09	,91	2,01	2,17		
	Diğer	169	2,24	,90	2,11	2,38		
İbadet	Akademisyen / Öğr. Üyesi	64	2,15	,63	1,99	2,30	5,864	,000
	Müftü / Vaiz / Vaize	54	1,91	,45	1,79	2,04		
	Kur'an kursu öğreticisi	86	1,95	,59	1,82	2,08		
	İmam - Hatip / Müezzin	64	1,84	,43	1,73	1,94		
	Müdür / Müdür Y. / Yönetici	166	2,24	,68	2,14	2,34		
	Öğretmen	480	2,14	,62	2,09	2,20		
	Diğer	169	2,18	,63	2,09	2,28		
Bilgi	Akademisyen / Öğr. Üyesi	64	2,88	,80	2,68	3,08	6,646	,000
	Müftü / Vaiz / Vaize	54	2,37	,63	2,20	2,54		
	Kur'an kursu öğreticisi	86	2,47	,72	2,31	2,62		
	İmam - Hatip / Müezzin	64	2,44	,73	2,26	2,63		
	Müdür / Müdür Y. / Yönetici	166	2,64	,81	2,51	2,76		
	Öğretmen	480	2,71	,72	2,65	2,78		
	Diğer	169	2,86	,70	2,75	2,97		
Etki	Akademisyen / Öğr. Üyesi	64	2,82	,81	2,62	3,02	8,640	,000
	Müftü / Vaiz / Vaize	54	2,27	,63	2,10	2,44		
	Kur'an kursu öğreticisi	86	2,69	,62	2,55	2,82		
	İmam - Hatip / Müezzin	64	2,20	,64	2,04	2,36		
	Müdür / Müdür Y. / Yönetici	166	2,59	,74	2,48	2,71		
	Öğretmen	480	2,69	,70	2,63	2,75		
	Diğer	169	2,73	,65	2,64	2,83		

2.2.1.2.1.6. Örneklemin Benimsediği Dini Yorum Biçimi Değişkenine Göre Karşılaştırma Analizi Sonuçları

Dindarlığın boyutları olan inanç, ibadet, bilgi ve etkinin katılımcıların göre farklılaşıp farklılaşmadığını incelemek için 4 ayrı Kruskal-Wallis H yürütülmüştür. Elde edilen sonuçlar, katılımcıların benimsediği dini yorum biçimine göre inanç, ibadet, bilgi ve etki ortalamaları arasında anlamlı fark olduğunu göstermiştir ($p < .001$). Farkın kaynağını incelemek için bir dizi Mann-Whitney U analizi yürütülmüştür. Elde edilen sonuçlar aşağıda sunulmuştur:

- ✓ Müslüman Türk Geleneği'ni benimseyen katılımcıların inanç boyutu ortalamaları Tasavvufi Yorumu benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .001$).
- ✓ Müslüman Türk Geleneği'ni benimseyen katılımcıların inanç boyutu ortalamaları Kur'an Müslümanlığı'nı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .000$).
- ✓ Kur'an ve Sünnet Müslümanlığı'nı benimseyen katılımcıların inanç boyutu ortalamaları Tasavvufi Yorum'u benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .002$).
- ✓ Kur'an ve Sünnet Müslümanlığı'nı benimseyen katılımcıların inanç boyutu ortalamaları İslamcılık/Siyasal İslam'ı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .041$).
- ✓ Kur'an Müslümanlığı'nı benimseyen katılımcıların inanç boyutu ortalamaları Kur'an ve Sünnet Müslümanlığı'nı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .040$).
- ✓ Tasavvufi Yorum'u benimseyen katılımcıların inanç boyutu ortalamaları İslamcılık/Siyasal İslam'ı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .001$).
- ✓ Tasavvufi Yorum'u benimseyen katılımcıların inanç boyutu ortalamaları Kur'an Müslümanlığını benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .000$).
- ✓ İslamcılık/Siyasal İslam'ı benimseyen katılımcıların inanç boyutu ortalamaları Kur'an Müslümanlığı'nı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .000$).

- ✓ Müslüman Türk Geleneği'ni benimseyen katılımcıların ibadet boyutu ortalamaları Kur'an ve Sünnet Müslümanlığı'nı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .005$).
- ✓ Müslüman Türk Geleneği'ni benimseyen katılımcıların ibadet boyutu ortalamaları Tasavvufi Yorum'u benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .000$).
- ✓ Müslüman Türk Geleneği'ni benimseyen katılımcıların ibadet boyutu ortalamaları Kur'an Müslümanlığı'nı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .000$).
- ✓ Kur'an ve Sünnet Müslümanlığı'nı benimseyen katılımcıların ibadet boyutu ortalamaları Tasavvufi Yorum'u benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .008$).
- ✓ Kur'an ve Sünnet Müslümanlığı'nı benimseyen katılımcıların ibadet boyutu ortalamaları İslamcılık/Siyasal İslam'ı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .005$).
- ✓ Kur'an Müslümanlığı'nı benimseyen katılımcıların ibadet boyutu ortalamaları Kur'an ve Sünnet Müslümanlığı'nı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .000$).
- ✓ Tasavvufi Yorumu benimseyen katılımcıların ibadet boyutu ortalamaları İslamcılık/Siyasal İslam'ı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .000$).
- ✓ Tasavvufi Yorum'u benimseyen katılımcıların ibadet boyutu ortalamaları Kur'an Müslümanlığı'nı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .000$).
- ✓ İslamcılık/Siyasal İslam'ı benimseyen katılımcıların ibadet boyutu ortalamaları Kur'an Müslümanlığı'nı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .000$).
- ✓ Müslüman Türk Geleneği'ni benimseyen katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları Kur'an ve-Sünnet Müslümanlığı'nı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .000$).
- ✓ Müslüman Türk Geleneği'ni benimseyen katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları Tasavvufi Yorum'u benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .000$).

- ✓ Müslüman Türk Geleneği'ni benimseyen katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları Kur'an Müslümanlığı'nı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .000$).
- ✓ Kur'an ve Sünnet Müslümanlığı'nı benimseyen katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları Tasavvufi Yorum'u benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .017$).
- ✓ Kur'an Müslümanlığı'nı benimseyen katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları Kur'an ve Sünnet Müslümanlığı'nı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .000$).
- ✓ Tasavvufi Yorum'u benimseyen katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları İslamcılık/Siyasal İslam'ı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .025$).
- ✓ Tasavvufi Yorum'u benimseyen katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları Kur'an Müslümanlığı'nı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .000$).
- ✓ İslamcılık/Siyasal İslam'ı benimseyen katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları Kur'an Müslümanlığı'nı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .000$).
- ✓ Müslüman Türk Geleneği'ni benimseyen katılımcıların etki boyutu ortalamaları Kur'an ve Sünnet Müslümanlığı'nı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .000$).
- ✓ Müslüman Türk Geleneği'ni benimseyen katılımcıların etki boyutu ortalamaları Tasavvufi Yorum'u benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .000$).
- ✓ Kur'an Müslümanlığı'nı benimseyen katılımcıların etki boyutu ortalamaları Kur'an ve Sünnet Müslümanlığı'nı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .000$).
- ✓ Tasavvufi Yorum'u benimseyen katılımcıların etki boyutu ortalamaları Kur'an Müslümanlığı'nı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .000$).
- ✓ İslamcılık/Siyasal İslam'ı benimseyen katılımcıların etki boyutu ortalamaları Kur'an Müslümanlığı'nı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .000$).

- ✓ Müslüman Türk Geleneği'ni benimseyen katılımcıların etki boyutu ortalamaları İslamcılık/Siyasal İslam'ı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .000$). Ayrıntılı bilgi için Tablo 39 incelenebilir.

Tablo 39. Dindarlığın Boyutları Olan İnanç, İbadet, Bilgi ve Etkinin Katılımcıların Benimsedikleri Dini Yorum Biçimine Göre Karşılaştırılması

Boyutlar	Dini Yorum Biçimi	n	Sıra Ort.	χ^2	p
İnanç	Müslüman Türk Geleneği	66	576,71	82,835	,000
	Kur'an ve Sünnet Müslümanlığı	858	518,54		
	Tasavvufi Yorum	39	373,49		
	İslamcılık/Siyasal İslam	31	630,79		
	Kur'an Müslümanlığı	31	915,34		
	Diğer	58	715,91		
İbadet	Müslüman Türk Geleneği	66	624,39	83,525	,000
	Kur'an ve Sünnet Müslümanlığı	858	515,26		
	Tasavvufi Yorum	39	386,58		
	İslamcılık/Siyasal İslam	31	665,21		
	Kur'an Müslümanlığı	31	927,89		
	Diğer	58	676,26		
Bilgi	Müslüman Türk Geleneği	66	666,17	88,547	,000
	Kur'an ve Sünnet Müslümanlığı	858	512,15		
	Tasavvufi Yorum	39	398,29		
	İslamcılık/Siyasal İslam	31	573,90		
	Kur'an Müslümanlığı	31	899,74		
	Diğer	58	730,59		
Etki	Müslüman Türk Geleneği	66	722,86	72,376	,000
	Kur'an ve Sünnet Müslümanlığı	858	515,53		
	Tasavvufi Yorum	39	447,81		
	İslamcılık/Siyasal İslam	31	458,37		
	Kur'an Müslümanlığı	31	834,27		
	Diğer	58	679,65		

2.2.2. Dinî İnanç Boyutu ile İlgili Bulgular

Dinî eğitim ve öğretim bağlamında yüksek din öğretimi mezunlarının elit bir düzeyi ifade ettikleri bilinmektedir. Bu yüzden YDÖM'nin dinin temel inanç, ibadet ve ahlak ilkelerini hayata geçirme konusunda nitelikli bir temsil ürettiği -apriorik olarak- kabul edilebilir bir husustur. Aynı zamanda dinî eğitim alan YDÖM'nin, dinin temel ilkeleri üzerinde azami müşterek içinde olması beklenilebilecek bir durumdur. Dolayısıyla bu kitleye yönelik uygulanan anketlerde -diğer birey ve topluluklardan farklı olarak- ölçülmek istenen tutum ve davranışların, dinin yorum biçimlerinden hangisinin içinde yer aldığı, geleneksel veya modern yaklaşımlardan

hangisine yakın durduğu gibi tavırları içermesi daha makul gözükmemektedir. Örneğin “Allah’a inanıyor musunuz?” şeklinde yöneltilebilecek bir soru, kimlik ve kişiliğini dinî eğitim süreçleri içinde şekillendirmiş ilahiyatçı birey için gereksiz bir soru olacaktır. Buna mukabil bu bireylerde “Tanrı” tasavvurunun homojen bir nitelik taşıdığı öngörüsü de bir o kadar yanıltıcı olabilecektir. Sorun nicel ve nitel verilerden her ikisi de kullanılarak aşılmaya çalışılmıştır. Yapılan mülakatla nicel verilerle tespit edilemeyen ayrıntılara nüfuz edilerek YDÖM’nın dinî anlayış, tutum ve davranışları anlaşılmaya ve açıklanmaya çalışılmıştır.

Dilimizde “inanmak” fiilinden türetilmiş olan inanç (belief) genel anlamda bilgi, düşünce ve imanı içine alan bir sözcüktür. Temelde bir inanç, bireyin dünyasının bir tarafıyla ilgili idrak ve bilgilerin sürekli bir organizasyonu olmakta, onun eşyaya ilişkin bilgilerinin toplamını ifade etmektedir. Tamamlanmış ve yapılanmış olan inançlar bilgi, kanaat ve imanı ifade edecek şekilde kullanılmaktadırlar. İman (faith) ise daha özel olarak kişinin bizzat tahkikini olanaksız gördüğü inançları konu edinir. Kişi imanı ile aklı ve duyuları aşan fakat benliğini harekete geçiren subjektif bir kesinlik (kabul ve tasdik) duygusu içindedir. Hazır olmayan bir objeyle yani “gayb” ile ilişkili bir tutum olan iman, insanın müşahade sınırlarının dışında, duyuların ötesinde bir ideal varlık sferine bağlanmadır. Temelde bu durum; güvenme, ümitle bağlanma ve bir yakınlaşma olayıdır.³⁵⁵ Esasen bir Tanrı’ya bağlanma durumunu ifade eden ve dinlerin özünü oluşturan inançlar, aynı zamanda mü’min bireyin dinî anlayış, tutum ve davranışlarının temelini de oluştururlar.³⁵⁶ Dindarlığın bu boyutu, inancın anlam ve fonksiyonunu ele alan bir kategori olarak örneklemin inanç öğretilerine yönelik tutumunun anlaşılmasına ve belirginleştirilmesine zemin oluşturmaktadır.³⁵⁷

³⁵⁵ Krech, Crutchfield, **Sosyal Psikoloji**, s. 227; Hökelekli, **Din Psikolojisi**, s. 156-157; Peker, **Din Psikolojisi**, s. 71

³⁵⁶ Hökelekli, **a.g.e.**, s.74,156; Altun, **Dindarlık ve Depresyon İlişkisi**, s. 27

³⁵⁷ Çelik, **Değişkenler ve Boyutlar Bağlamında Türk Toplumunda Dini Hayatın İncelenmesi**, s.160-161

İslam'ın “Amentü”sünde yer alan ve “zaruriyyat-ı diniye”den olduğu kabul edilen iman esaslarından ilki ve diğer inanç esaslarının belirleyicisi olan “Allah'ın varlığı ve birliğine iman”³⁵⁸ örneklemin tamamında temel bir inanç olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte gerek Tanrı inancına ve gerekse de diğer inanç esaslarına bağlanma çeşitli şekillerde olabilmektedir. Bundan dolayı örneklemin, “Kocakarı imanı” olarak nitelenen imandan rasyonel temelli inanç arayışlarına kadar, farklı öznel tutumların yer aldığı bu yelpazede nerede durduğunun tespiti önemli olmaktadır.

Çalışmanın bu bölümünde rasyonel/elit dindarlık olarak tavsif edilen ilahiyatçı dindarlığının dinî inanç boyutu ele alınmaya çalışılmıştır. Örneklemin Tanrı tasavvuru dâhil olmak üzere İslam amentüsü hakkındaki geleneksel veya çağdaş yorum ve yaklaşımları irdelenmiştir. Bu bağlamda Tanrı tasavvurunun anlaşılmasına ilişkin olarak, Allah'ın aşkın veya içkinliği, vahdet-i vücud anlayışı, sahip olunan imanın tahkiki niteliği, nicel ve nitel yöntemlerle belirlenmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda kabir azabının olup olmaması, Mehdi ve Mesih beklentisi, cennet ve cehennem tasavvuru, Ehl-i kitabın cennete gidip gitmeyeceğine dair görüş, cehennem azabının ebediliği ve ölüm gibi temalar da ele alınmış ve böylece örneklemin dinî yaşantının inanç boyutuna tekabül eden anlayış ve tutumları ölçülmüştür.

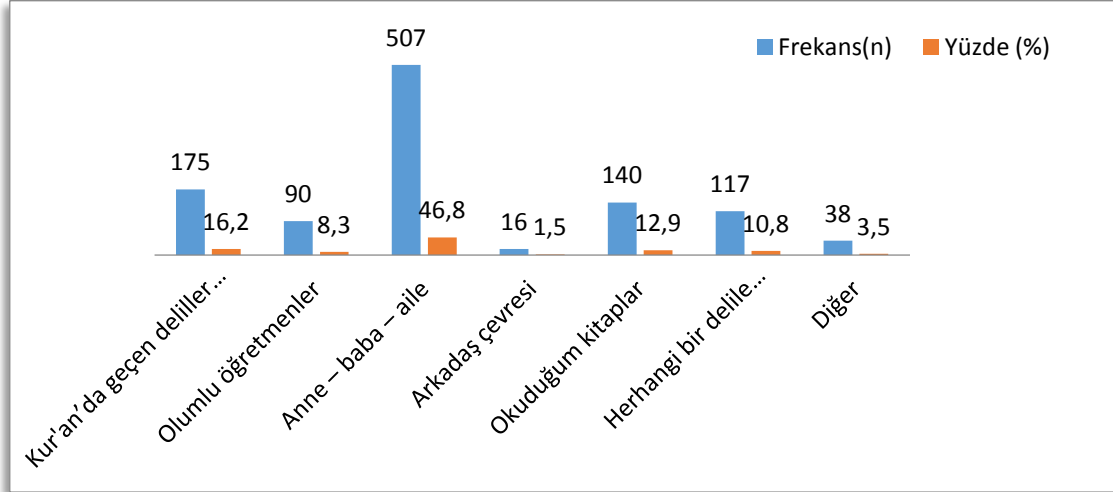
2.2.2.1. Nicel Bulgular: İnançla İlgili Olgusal Durum

Araştırmanın bu aşamasında, nicel bulgulardan hareketle *Allah inancının oluşmasına etki eden faktörler ve inanç açısından mü'minin ötekisinin kim olduğunun* tespiti yapılmış, inançla ilgili olgusal durum tespit edilmeye çalışılmıştır.

³⁵⁸ Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak, **Kelam**, 2. Baskı, Tekin Kitabevi, Konya, 1991, s.102; Ünver Günay, **Erzurum ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat**, Erzurum Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 1999, s.72

2.2.2.1.1. Allah inancının oluşmasına etki eden faktörler

Grafik 18. Örneklemin Allah inancının oluşmasına en fazla etki eden unsurlara göre dağılımı

Araştırmaya katılanların %16,2'si (175) Allah inancının oluşmasında Kur'an'da geçen delillerin, %8,3'ü (90) olumlu öğretmenlerin, %46,8'i (507) anne-baba-ailenin, %1,5'i (16) arkadaş çevresinin, %12,9'u (140) okuduğu kitapların, %3,5'i (38) diğer durumların³⁵⁹ etkili olduğunu belirtmiştir. Katılımcıların %10,8'i (117) herhangi bir delile ihtiyaç duymadığını vurgulamıştır.

Araştırmaya katılan kadınların %53,8'i (210), erkeklerin %42,9'u (297) Allah inancının oluşmasında annesinin-babasının-ailesinin kendisini daha fazla etkilediğini belirtmiştir. Bununla birlikte Mann – Whitney U testi sonucuna göre $p=0,375$ değeri 0,05'ten ($p > 0,05$) büyük olduğu için cinsiyete göre Allah inancının oluşmasında

³⁵⁹ Araştırmaya katılanların Allah inancının oluşmasında kendisini etkileyen unsurlar incelendiğinde “diğer” seçeneğinin dağılımı şöyledir: %2,62'si (1) “Aile, okul ve okuldaki öğrendiklerim”, %2,6'sı (1) “Aile, öğretmen”, %2,6'sı (1) “Aile, öğretmen, çevre, okuduğum kitaplar”, %2,6'sı (1) “Aile, toplum, Kur'an ayetleri”, %2,6'sı (1) “Akıl ve vicdan.”, %2,6'sı (1) “Aldığım eğitim”, %2,6'sı (1) “Alınan eğitim, Kur'an ve diğer kaynakların tamamı”, %2,6'sı (1) “Başta aile olmak üzere arkadaşlar, okul, çevre”, %2,6'sı (1) “Ehl-i sünnet ve cemaat”, %2,6'sı (1) “Hem Kur'an, hem de kitaplar”, %2,6'sı (1) “İşrakîyye felsefesi”, %15,8'i (6) “Kainattaki düzen”, %26,3'ü (10) “Kendi fikirlerim – çıkarlarım” %2,6'sı (1) “Küçüklüğümde dayım etkiledi”, %2,6'sı (1) “Sahabe ve Allah dostlarının hayatları”, %2,6'sı (1) “Sonlu varlıkların sonsuz bir varlığa dayanması gerektiği düşüncesi.”, %2,6'sı (1) “Yaşadığım çevre ve okuduğum eğitim kurumu” şeklindedir. Ayrıca %18,4'ü (7) hepsinin kendisini etkilediğini ifade etmiştir.

etkilenilen şeyler arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlı değildir. Yani cinsiyete göre Allah inancının oluşmasında etkilenilen şeyler farklılık göstermemektedir.

Tablo 40. Allah inancının oluşmasına etki eden unsurlar- Kruskal Wallis H testi

Sıra İşaretleri				Kruskal Wallis H Testi		
Allah inancının oluşmasında aşağıdaki şıkların hangisi sizi daha fazla etkilemiştir?	Yaş Aralığı	N	Sıra Ortalaması	Test İstatistiği	S.d.	P-değeri
	22 - 30 yaş arası	355	508,98	11,086	4	0,026
	31 - 40 yaş arası	189	525,08			
	41 - 50 yaş arası	251	554,80			
	51 - 60 yaş arası	253	580,90			
	61 yaş ve üzeri	35	595,29			
	TOPLAM	1083				

Yukarıda yer alan Kruskal Wallis H testine göre $p=0,026$ değeri $0,05$ 'ten ($p < 0,05$) küçük oluğu için yaş aralığına göre *Allah inancının oluşmasına etki eden unsurların* sıra ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlıdır. Dolayısıyla yaş aralığına göre *Allah inancının oluşmasına etki eden unsurların* farklı olduğu bulunmuştur. Yapılan ikili karşılaştırma testine göre 22-30 yaş aralığı olanların 51-60 aralığında olanlara göre annesinin-babasının-ailesinin etkisine daha fazla vurguda bulundukları bulunmuştur. Buna göre 22-30 yaş arasındakilerin %52,4'ü (186) ve eğitim durumu³⁶⁰ incelendiğinde ilahiyat fakültesinden mezun olanların %45,9'u (413) annesinin-babasının-ailesinin etkisine değinmiştir. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre Allah inancının oluşmasında kendisini daha fazla etkileyen faktör dağılımı için bkz. Ek 27)

Bu bulgulardan hareketle katılımcıların Allah inancının oluşmasında, anne-baba-aile (%46,8), öğretmen (%8,3) ve akranlarından (%1,5) oluşan gurubun tesirinin en fazla düzeyde (%56,6) olduğu tespit edilmiştir. Ülke dışında yapılan araştırmalar da dini inançlar üzerindeki en etkili faktörün anne-baba-aile olduğunu

³⁶⁰ Yukarıda yer alan Kruskal Wallis H testine göre $p=0,008$ değeri $0,05$ 'ten ($p < 0,05$) küçük oluğu için mezun olunan kurum değişkenine göre *Allah inancının oluşmasında etkilenilen şeyler* sıra ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlıdır. Dolayısıyla mezun olunan kuruma göre *Allah inancının oluşmasında etkilenilen şeylerin* farklı olduğu bulunmuştur. Yapılan ikili karşılaştırma testine göre İLİTAM-ANKUZEM mezunları İDKAB bölümünden mezun olanlara göre annesinin-babasının-ailesinin etkisine daha fazla vurguda bulundukları görülmüştür.

göstermektedir.³⁶¹ Bu durum örneklemin Tanrı inancının oluşmasında, uzun uzadıya delillere ihtiyaç göstermeden, eskiden beri toplum tarafından bilinen, geleneğin içinde nesilden nesile aktarılan ve aktarımın içeriğine olduğu gibi inanılan, İslam bilginlerinin “taklidi iman” dedikleri, modelden öğrenmeyi içeren, bir iman türünün başat konumda olduğu anlaşılmaktadır. Buna mukabil Kur’anda geçen deliller neticesinde (%16,2) ve kitaplar okuyarak (%12,9) Tanrı inancının oluşmasında rasyonel temel arayanların oranı %29,1 düzeyinde gerçekleşmiştir. “Tahkiki İman” nitelemesi içinde yer alan bu gurubun, Tanrı düşüncesinin oluşumunda dogmatik inançla rasyonel inancı bağdaştırma eğiliminde olduğu düşünülebilir. Söz konusu eğilimlere ilave olarak hiçbir delile ihtiyaç duymadan, bir nevi fideist bir yaklaşımla, Tanrı düşüncesine sahip olduğunu belirten katılımcılar (%10,8) mevcuttur. Bu yaklaşımda rasyonel gerekçelerin aksine “iman hakikatleri” daha kıymetlidir. Zira bu anlayışa göre bilğimiz sınırlı, aklımızın rolü tahdid edilmiştir. Bu yaklaşımda “İman melekemiz ancak mutlakı ve sonsuzu kavrayabilir.” düşüncesi hâkimdir.³⁶² Diğer seçeneğini işaretleyen örneklemin söz konusu bu üç gruptan birine yakın ifadelerde bulunduğu görülmektedir.

Yapılan gözlemlere göre de, YDÖM’nin Tanrı tasavvurunun şekillenmesinde, geleneksel kalıpları benimseyen aile yapıları, eğitim aldıkları Kur’an kursları, İHO ve İHL’ler ve sosyalleşme ortamları belirleyici olmuştur. Dinî telkinlere sürekli maruz bırakılan örneklemin, böyle bir atmosfer içerisinde, ilk etapta, dinî genel kabulün içinde kalması oldukça makul bir durumdur. Örneklemin taklidi düzeyde başlayan Tanrı algısının, eğitim süreçleri içinde epistemik boyutunun genişlemesine paralel olarak rasyonel düzeye taşındığı anlaşılmaktadır.

Kur’an’da yer alan delil ve kanıtlardan hareketle Allah inancının şekillendiğini -daha fazla oranda- ifade eden örneklemin, İDKAB öğretmenliği bölümü (%28,0) ve İslami İlimler Fakültesi mezunlarından (%26,7) oluştuğu

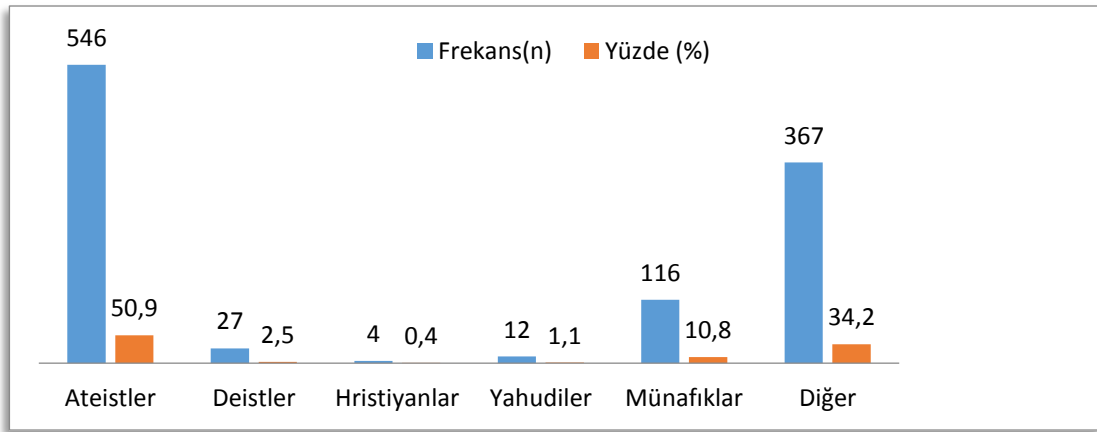
³⁶¹ Avustralya’da 800 kadar öğrenci (yüksek öğretim) üzerinde yapılan bir araştırmada, dini inanç ve kanaatlerinin oluşmasındaki en etkili faktörler; Ebeveyn (Katolikler-%55, Yahudiler-%51), Arkadaşlar (Katolikler-%11, Yahudiler-%12), Öğretmen (Katolikler-%16, Yahudiler-%6) şeklinde çıkmıştır. Bkz. Peker, **Din Psikolojisi**, s. 77

³⁶² S. Hayri Bolay, **Felsefi Doktrinler Sözlüğü**, 4. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 1987, s. 95-96

görülmektedir. Yakın dönem ilahiyat jenerasyonunu temsil eden bu kitlenin, daha sorgulayıcı ve rasyonel temelli yaklaşımlarının olabileceği kabul edilebilir bir durumdur. Zira dijital çağ ekseninde, bilgiye hızlı erişim sağlandığı bir atmosferde, olgu/olayların pek çok boyutlarıyla ortaya serildiği bir zeminde kendini ifade eden bu kitlenin inanca dair araştırmacı, sorgulayıcı bir tutum içinde olması gayet tabii bir durumdur.

2.2.2.1.2. İnanç açısından Mü'min'in zıddı/ötekisi

Grafik 19. Örneklemin inanç açısından Mü'min'in zıddı / ötekisi algısına göre dağılımı

Araştırmaya katılanların %50,9'u (546) inanç açısından Mü'min'in zıddı/ötekisi olarak ateistleri, %2,5'i (27) deistleri, %0,4'ü (4) Hristiyanları, %1,1'i (12) Yahudileri, %10,8'i (116) münafıkları, %4,7'si (50) gayrimüslimleri, %14,3'ü (153) kâfirleri belirtmiştir. Ayrıca katılımcıların %12,8'i (137), hepsini zıddı/ötekisi olarak görürken %34,2'si (367) diğer³⁶³ kavramları vurgulamıştır.³⁶⁴

³⁶³ Araştırmaya katılanlara göre inanç açısından Mü'min'in zıddı / ötekisi incelendiğinde "diğer" seçeneğinin dağılımına %0,3'ü (1) "Agnostikler", %0,5'i (2) "Arayışta olanlar", %0,3'ü (1) "Beşerler", %0,3'ü (1) "Deist, kâfir, diğerleri de zıddıdır.", %0,3'ü (1) "Din tüccarları", %0,3'ü (1) "Dinsiz", %0,5'i (2) "Dünyayı ahirete tercih edenler", %13,6'sı (50) "Gayrimüslim", %37,3'ü (137) "Hepsi", %0,3'ü (1) "Hiç kimse", %0,3'ü (1) "Hiçbiri", %0,3'ü (1) "İmanın kendisine ulaşip da menfaatinden dolayı Allah'ın varlığını birliğini kabul etmeyen her kim ise.", %0,3'ü (1) "İnsanın ötekisi şeytandır", %0,3'ü (1) "İslamafobi olan herkes", %0,3'ü (1) "Karşıtı yok", %0,3'ü (1) "Kendileri", %0,3'ü (1) "Kendisi güvende olmayan ve kendisine güven duyulmayan kişi.", %0,3'ü (1) "Kur'an ve sünnet dışında ne varsa", %0,3'ü (1) "Küfür ehli", %0,3'ü (1) "Küfür tek millettir", %1,4'ü (5) "Münkir", %0,3'ü (1) "Politikacılar", %0,3'ü (1) "Yobazlar" şeklindedir.

Araştırmaya katılan kadınların %59,0'ı (226), erkeklerin %46,4'ü (320) inanç açısından Mü'min'in zıddı/ötekisi olarak ateistleri görmektedir. 22-30 yaş arasındakilerin %59,6'sı (208) ve 31-40 yaş arasındakilerin %55,3'ü (104) de ateistleri belirtmiştir.

Mezun olunan kurum değişkenine göre Yüksek İslam Enstitüsü %36,8 (7), İlahiyat Fakültesi %50,8 (452), İDKAB Öğretmenliği Bölümü %64,0 (32), İslami İlimler Fakültesi %63,3 (19) ve İLİTAM-ANKUZEM mezunları %39,7 (31) oranında Mü'min'in ötekisi olarak ateistleri görmektedir. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre inanç açısından Mü'min'in zıddı/ötekisini gösterir tablo için bkz. Ek 28.)

Katılımcılar spesifik olarak Yahudi (%1,1) ve Hristiyanları (%0,4) inancının zıddı olarak görmemekte, bununla birlikte Gayr-ı Müslim (%4,8), kâfir (%15,0) ve hepsi (%13,0) seçeneklerinin içine Ehl-i Kitabı da dahil ettikleri (%34,3) anlaşılmaktadır. Antisemitik bir vurgu ve imaya rastlanılmamış olması örneklemin Yahudi karşıtlığını ifade edecek bir tutum içinde olmadığını göstermektedir.

Örneklemin büyük oranda (%50,9) ateistleri³⁶⁵ inançlarının zıddına konumlandırması ve bunların içinden de İDKAB bölümü mezunları (%64,0) ile İİF mezunlarının (%63,3) en fazla orana sahip olması, yeni ilahiyatçı kuşağının inançsal öteki algısının, inançsızlık/Tanrı tanımazlık karşıtlığı ekseninde geliştiğini göstermektedir. Son dönemde “Gençler Ateizme ve Deizme Kayıyor”³⁶⁶, “Müslüman Ailelerin Dinini Sevmeyen Çocukları”³⁶⁷, “Din Yorgunu Gençler”³⁶⁸ başlıkları altında yapılan tartışmalarda, ateistik temayüllerin arttığına dair genel kabulün de örneklemin ateizm karşıtı konumunu pekiştirdiği söylenebilir. Ateizm, deizm ve

³⁶⁴ Müslümanın öteki algısının psiko-sosyal temellerine ilişkin bir tahlil için bkz. Hayati Hökelekli, **İslam Psikolojisi Yazıları**, 3. Baskı, Dem Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 223-229

³⁶⁵ Detaylı bir ateizm çözümlemesi için bkz. Arif Korkmaz, **Ateizmin Psiko-Sosyolojisi I, Teorik Çerçeve**, Palet Yayınları, Konya, 2019, ss. 56-104

³⁶⁶ <https://www.gazeteduvar.com.tr/turkiye/2018/04/03/din-kulturu-ogretmenleri-gencler-deizme-kayiyor> (Erişim tarihi: 03.05.2021)

³⁶⁷ <https://www.haber7.com/yazarlar/sema-marasli/761426-dindar-ailelerin-dini-sevmeyen-cocuklari> (Erişim tarihi: 03.05.2021)

³⁶⁸ <https://www.yenisafak.com/yazarlar/ayse-bohurler/din-yorgunu-gencler-2040378> (Erişim tarihi: 03.05.2021)

agnostisizm etrafında dönen söz konusu tartışmaların³⁶⁹ ve özellikle sosyal medya mecralarında yapılmakta olan ateizm propagandalarının³⁷⁰ örneklemin karşıt tutumunu belirginleştirdiği anlaşılmaktadır. Özellikle *yeni-ateizm*; bilimi kutsayan buna karşın dinleri yok edilmesi gereken zararlı unsurlar olarak gören, dinleri uydurulmuş bir fenomene indirgeyip ona karşı savaş ilan eden bir tutuma sahiptir.³⁷¹ Bunlar, Tanrı inancını, bu inancı içeren her şeyi, dinî ve ahlaki değerleri yok etmeyi kendilerine misyon edinmişler, gerekirse bu uğurda zora başvurmaktan çekinmeyen politik, ideolojik ve militarist bir tavrı benimsemişlerdir.³⁷² Bütün bunların, dini temsilin önemli figürleri olan YDÖM'nin kendi inanç ve misyonları açısından ateistleri öteki bir konumda algılamasına neden olmuş gözükmektedir.

2.2.2.2. Nicel Bulgular: Örneklemin İnançla İlgili Geleneksel ve Çağdaş Yorumlara Yönelik Tutum ve Davranışları

Araştırmanın bu bölümünde “geleneksel ve çağdaş yorumlara yönelik tutum ölçeği” ile örneklemin inanç konularında gündemde olan bazı yargılara yönelik tercihleri tespiti çalışılmıştır. “Müslüman olmayanlar cennete giremez”, “Peygamberimizi kabul etmeseler de tevhit inancına sahip Yahudi ve Hristiyanlar cennete girebilecektir”, “Kabir azabı yoktur” ve “Kıyamete yakın bir zamanda Hz. İsa ve Mehdi gelecektir” önermelerinin ilahiyatçı dindarlığındaki karşılığının ne olduğu, katılımcıların inanç boyutunun bu tartışmalı yargılarına karşı geleneksel mi yoksa çağdaş bir tutum mu sergiledikleri belirlenmeye çalışılmıştır.

³⁶⁹ Bkz. Yetkin Düşünce Dergisi, **Tanrıyı Yeryüzünden Kovmak! Deizm, Ateizm, Agnostisizm**, Yıl 2, S.5, İlimyurdu Yayıncılık, İstanbul, 2019

³⁷⁰ Korkmaz, **a.g.e.**, s. 60; A.Bülent Baloğlu, “Makyaj Tazeleyen Ateizm”, <https://dergi.diyaret.gov.tr/makaledetay.php?> (Erişim Tarihi: 03.05.2021)

³⁷¹ Alper Bilgili, “Yeni Ateizm ve Eleştirisi”, **Güncel Kelam Tartışmaları II**, Ed. Mehmet Bulgen, Enis Doko, İFAV Yayınları, İstanbul, 2021, Ss. 183-199, s. 186-187

³⁷² Aydın Topaloğlu, **Ateizm Çıkmazı**, 6.Baskı, DİB Yayınları, Ankara, 2019, s. 225

2.2.2.2.1. Geleneksel veya Modern Tarzda, Dinî Yorumlara Yönelik Tutum Ölçeği - İnanç Boyutu

Tablo 41. Dinî tutum ölçeği-inanç boyutu

Geleneksel veya modern tarzda, dinî yorumlara yönelik tutum ölçeği –İnanç boyutu							
Önermeler		Kesinlikle katılmıyorum	Katılmıyorum	Fikrim yok	Katılıyorum	Kesinlikle katılıyorum	TOPLAM
Müslüman olmayanlar cennete giremez.	Sıklık	66	57	103	127	730	1083
	(%)	6,1	5,3	9,5	11,7	67,4	100,0
Peygamberimizi kabul etmeseler de tevhid inancına sahip Yahudi ve Hristiyanlar cennete girebilecektir.	Sıklık	718	101	113	75	76	1083
	(%)	66,3	9,3	10,4	6,9	7,0	100,0
Kabir azabı yoktur.	Sıklık	676	114	135	59	99	1083
	(%)	62,4	10,5	12,5	5,4	9,1	100,0
Kıyamete yakın bir zamanda Hz. İsa ve Mehdi gelecektir.	Sıklık	269	83	244	156	331	1083
	(%)	24,8	7,7	22,5	14,4	30,6	100,0

Katılımcıların *cinsiyet* ve *yaş grupları* değişkenine göre inanç tutumlarıyla ilgili anlamlı bir fark olmazken, *mezun olunan bölüm* değişkenine göre İlahiyat Fakültesi mezunu katılımcıların inanç boyutu ortalamaları Yüksek İslam Enstitüsü mezunu katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .007$). İDKAB mezunu katılımcıların inanç boyutu ortalamalarının Yüksek İslam Enstitüsü mezunu katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek olduğu saptanmıştır ($p = .035$). İlahiyat Fakültesi mezunu katılımcıların inanç boyutu ortalamalarının ise İLİTAM, ANKUZEM ve diğerlerinden mezun katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek olduğu görülmüştür ($p = .031$). Buna göre İDKAB bölümü ve İlahiyat Fakültesi mezunlarının YİE mezunlarına göre inanca ilişkin modern dinî yargıları daha çok benimsedikleri anlaşılmaktadır.

Çalışılan kurum değişkenine göre üniversitede çalışan katılımcıların inanç boyutu ortalamaları Diyanet İşleri Başkanlığında çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .002$). Milli Eğitim Bakanlığında çalışan katılımcıların inanç boyutu ortalamaları ise Diyanet İşleri Başkanlığında çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .000$). Buna göre üniversite ve MEB’de çalışan mezunların DİB’de çalışanlara göre inançla ilgili modern önermeleri daha

çok benimsedikleri görülmektedir. Başka bir anlatımla DİB bünyesinde çalışan YDÖM'lerin inanca dair yargıları daha geleneksel kalıplar içinde mütalaa ettikleri anlaşılmaktadır.

Katılımcıların *sahip oldukları meslek* değişkenine göre müftü/vaiz/ vaizelerin inanç boyutu ortalamaları öğretmenlerden ve diğer olarak kodlanan katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .026$; $p = .001$). İmam hatip/müezzinlerin inanç boyutu ortalamaları müdür/müdür yrd./yöneticilerden, öğretmenlerden ve diğer olarak kodlanan katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .047$; $p = .010$, $p = .000$). Bu bulgulara göre DİB bünyesinde yer alan yüksek din öğretimi mezunu müftü, vaiz, vaize, imam-hatip ve müezzinlerin inanç konularında müdür, müdür yardımcısı, yönetici ve öğretmenlere göre daha geleneksel tutum sergiledikleri saptanmıştır.

Katılımcıların benimsedikleri *dini yorum biçimi* değişkenine göre “Müslüman Türk Geleneği”ni benimseyen katılımcıların inanç boyutu ortalamaları “Tasavvufi Yorum”u benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .001$). “Müslüman Türk Geleneği”ni benimseyen katılımcıların inanç boyutu ortalamaları “Kur’an Müslümanlığı”nı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .000$). “Kur’an ve Sünnet Müslümanlığı”nı benimseyen katılımcıların inanç boyutu ortalamaları “Tasavvufi Yorum”u benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .002$). “Kur’an ve Sünnet Müslümanlığı”nı benimseyen katılımcıların inanç boyutu ortalamaları “İslamcılık/Siyasal İslam”ı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .041$). “Kur’an Müslümanlığı”nı benimseyen katılımcıların inanç boyutu ortalamaları “Kur’an ve Sünnet Müslümanlığı”nı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .040$). “Tasavvufi Yorum”u benimseyen katılımcıların inanç boyutu ortalamaları “İslamcılık/Siyasal İslam”ı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .001$). “Tasavvufi Yorum”u benimseyen katılımcıların inanç boyutu ortalamaları “Kur’an Müslümanlığı”nı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .000$). “İslamcılık/Siyasal İslam”ı benimseyen

katılımcıların inanç boyutu ortalamaları “Kur’an Müslümanlığı”nı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .000$). Bu bulgular ışığında dinî yorumlara yönelik katılımcı tutumları, geleneksel olandan modern olana doğru şu şekilde oluşmuştur;

Katılımcıların inanç boyutuna ilişkin yukarıda zikredilen dört yargıya yönelik tutumlarındaki anlamlı farklılaşma, ilahiyatçı bilincinde geleneksel dinî anlayış ve tutumların giderek modern anlayışlara doğru evrildiği şeklinde okunabilir. Esasen modernleşmenin bileşenlerinden biri olarak rasyonelleşme, katılımcı tutumunda etkili bir unsura dönüşmüş görünmektedir. Zira çağdaş insanın sorunsallaştırdığı dinî alanlara ilişkin cevabı olan/olması gereken ilahiyatçının, dinî modern yorum geliştirme zorunluluğu kendiliğinden oluşmaktadır. İnançla ilgili katılımcı tutumlarının da işaret ettiği gibi, farklı fikir ve ideolojik gruplarla ilk elden muhatap olan katılımcıların dinî modern yorumları daha çok benimsedikleri görülmektedir. Nitekim üniversite mensubu akademisyenlerde, MEB mensubu idareciler ve öğretmenlerde DİB’de çalışan müftü, vaiz, imam-hatip ve müezzinlere göre dinî modern anlayışlar daha belirgin durumdadır. Benimsenen dinî yorum biçiminde de benzer bir farklılaşma gerçekleşmiş, “Tasavvufi Yorumu” ve “Müslüman Türk Geleneği”ni benimseyen katılımcıların, “İslamcılar/Siyasal İslamcılar” ve “Kur’an Müslümanlığı”nı benimseyen katılımcılara göre daha geleneksel dinî tutumlara sahip oldukları görülmüştür. Burada dikkati çeken husus, dindarlığını kendi stabil ve steril ortamlarında yaşayan DİB mensubu katılımcılar ile tasavvufa intisabı olan katılımcıların geleneksel dinî çizgide tutum sergilemiş olmalarıdır. Farklı sosyal kesimlerle meslekleri gereği iletişim halinde olan katılımcıların ise dinî modern yorumları daha çok tercih ettikleri anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan YDÖM’nin dinî anlayış, tutum ve davranışları tespit edilirken “imanın şartları”nın, bu kitlenin bilincinde en temel inanç paydaşı olarak yer aldığı dikkate alınmalıdır. Zira iman esasları konusundaki bu müşterek bilinç, onu ölçmeye yönelik çabaları da anlamsız hâle getirmektedir. Buna rağmen, inançla ilgili olarak

sorunsallaştırılan, aynı zamanda topluma mal olmuş tartışmalı konular da bulunmaktadır. Söz konusu inanç problemleri, geleneksel ve modern yaklaşımlar olarak bilinen iki ana eğilim içinde çözüme kavuşturulmak istenmektedir. YDÖM, rasyonel/elit dindarlığın mümessilleri olarak, imanın etrafındaki şüpheleri gidermeye yönelik inisiyatif üstlenmekte, ayrıca YDÖM’nin sorunsalın aşılmasında geleneksel veya modern tarzda retorik geliştirdiği gözlenmektedir.

Çalışmanın bu aşamasında, bir zamandır toplum içinde tartışılan, medya ve sosyal ağlarda popülerliği devam eden inanca dair dört yargı ele alınmış, YDÖM’nin bu önermelerdeki tutumu ölçülmeye çalışılmıştır.

2.2.2.2.1.1. Örneklemenin “Müslüman olmayanlar cennete giremez.” Yargısına Yönelik Tutumları

“Müslüman olmayanlar cennete giremez.” önermesine katılımcıların %6,1’i (66) kesinlikle katılmadığını, %5,3’ü (57) katılmadığını, %9,5’i (103) fikrinin olmadığını, %11,7’si (127) katıldığını, %67,4’ü (730) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Tablo 42. Lisans mezuniyet türüne göre önermeye katılma durumu “Müslüman olmayanlar cennete giremez.” yargısına yönelik tutumlar

Mezun olunan yüksek din öğretimi kurumu			Müslüman olmayanlar cennete giremez.					TOPLAM
			Kesinlikle katılmıyorum	Katılmıyorum	Fikrim yok	Katılıyorum	Kesinlikle katılıyorum	
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	0	0	0	0	19	19
		(%)	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	57	46	89	113	594	899
		(%)	6,3	5,1	9,9	12,6	66,1	100,0
	İDKAB Öğretmenliği Böl.	Sıklık	2	3	5	9	31	50
		(%)	4,0	6,0	10,0	18,0	62,0	100,0
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	2	2	3	3	20	30
		(%)	6,7	6,7	10,0	10,0	66,7	100,0
	Erzurum İİ Fakültesi	Sıklık	0	1	0	0	5	6
		(%)	0,0	16,7	0,0	0,0	83,3	100,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	5	5	6	2	61	79
		(%)	6,3	6,3	7,6	2,5	77,2	100,0
	TOPLAM	Sıklık	66	57	103	127	730	1083
		(%)	6,1	5,3	9,5	11,7	67,4	100,0

“Müslüman olmayanlar cennete giremez.” önermesine araştırmaya katılan kadınların %59,7’si (233), erkeklerin %71,7’si (497), 22-30 yaş arasındakilerin %60,3’ü (214) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %66,1’i (594) kesinlikle katıldığını belirtmiştir. Ayrıca ilahiyat fakültesinden mezun olanların %6,3’ü (57) kesinlikle katılmadığını ifade etmiştir.

Bu bulgular YDÖM’nin ağırlıklı olarak cenneti Müslümanların hakkı olarak görme eğiliminde olduklarını göstermektedir. Bununla birlikte ilahiyatçı bilincinde Tanrı’nın adil olduğu, kulları hakkında en iyi bilgiye sahip olduğu ve onlar hakkında tasarrufun da ona ait olduğu, istediğini cennete istediğini de cehenneme koyabileceği anlayışının da mevcut olduğu bilinmektedir. Allah’ın rahmetinin genişliğine, Allah’ın adalet ilkesine ve Allah’ın kudretine işaret eden çeşitli yorumların varlığı konunun kelami analizlerinin daha derin düzeyde yapılmasının zorunluluğuna işaret etmektedir.

2.2.2.2.1.2. Örneklemin “Peygamberimizi kabul etmeseler de tevhit inancına sahip Yahudi ve Hristiyanlar cennete girebilecektir.” Yargısına Yönelik Tutumları

“Peygamberimizi kabul etmeseler de tevhid inancına sahip Yahudi ve Hristiyanlar cennete girebilecektir.” önermesine katılımcıların %66,3’ü (718) kesinlikle katılmadığını, %9,3’ü (101) katılmadığını, %10,4’ü (113) fikrinin olmadığını, %6,9’u (75) katıldığını, %7,0’ı (76) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir

Söz konusu önermesine araştırmaya katılan kadınların %55,9’u (218), erkeklerin %72,2’si (500), 31-40 yaş arasındakilerin %67,2’si (127) ve Yüksek İslam Enstitüsünden mezun olanların %89,5’i (17) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir.

Katılımcıların, tevhit inancına sahip ehl-i kitap mensuplarının, Hz. Muhammed’i Allah’ın gönderdiği bir elçi olarak kabul etmeseler bile cennete girip giremeyeceğine ilişkin tutumlarında, dini çoğulculuk problemine nasıl yaklaştıkları da tespiti çalışılmıştır. Örneklemin, nicel veriler ışığında, evrensel din mensuplarının

kendini mutlak hakikat kabul eden anlayışına paralel olarak, tekellilik yönünde tutum sergiledikleri (%75,6 oranında) belirlenmiştir.³⁷³ Bununla birlikte katılımcıların ehl-i kitabı inanç açısından ötekileştirmeye yönelik bir tavrın olmaması, “Senin dinin sana, benim dinim bana...” (109/6) ayetinin vurguladığı dinî çoğulculuk ekseninde düşünsel bir altyapıya da sahip olduklarını göstermektedir.

2.2.2.2.1.3. Örneklemin “Kabir azabı yoktur.” Yargısına Yönelik Tutumları

“Kabir azabı yoktur.” önermesine katılımcıların %62,4’ü (676) kesinlikle katılmadığını, %10,5’i (114) katılmadığını, %12,5’i (135) fikrinin olmadığını, %5,4’ü (59) katıldığını, %9,1’i (99) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu önermeye araştırmaya katılan kadınların %58,5’i (228), erkeklerin %64,6’sı (448), 41-50 yaş arasındakilerin %66,1’i (166) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %61,2’si (550) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir. Ayrıca ilahiyat fakültesinden mezun olanların %9,6’sı (86) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

2.2.2.2.1.4. Örneklemin “Kıyamete yakın bir zamanda Hz. İsa ve Mehdi gelecektir.” Yargısına Yönelik Tutumları

“Kıyamete yakın bir zamanda Hz. İsa ve Mehdi gelecektir.” önermesine katılımcıların %24,8’i (269) kesinlikle katılmadığını, %7,7’si (83) katılmadığını, %22,5’i (244) fikrinin olmadığını, %14,4’ü (156) katıldığını, %30,6’sı (331) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Söz konusu önermeye araştırmaya katılan kadınların %28,5’i (111), erkeklerin %31,7’si (220), 61 yaş ve üzerindeki %45,7’si (16) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %28,1’i (253) kesinlikle katıldığını belirtmiştir.

³⁷³ Dinler arası münasebetlerde gerçek kurtuluşu ve mutlak hakikati temsil etme iddiaları açısından dört türlü ilişkiden bahsedilir. Tekellilik, Çoğulculuk, Kapsayıcılık ve Rekabet/çatışma. Bkz. Coşkun, *Sosyal Değişme ve Dini Normlar*, s. 196

Ayrıca ilahiyat fakültesinden mezun olanların %26,6'sı (239) kesinlikle katılmadığını ifade etmiştir.

“Müslüman olmayanlar cennete giremez” ve “Peygamberimizi kabul etmeseler de Tevhid inancına sahip Yahudi ve Hristiyanlar cennete girebilecektir.” önermeleri diğer inanç guruplarına ilişkin yargıları barındırması açısından önemlidir. İlahiyatçı bilincinde -cennete konu olma bakımından- Müslüman olmayan kitlenin bir bütün olarak kavrandığı anlaşılmaktadır. Zira “Müslüman olmayanlar”ın cennete giremeyeceğini belirten örneklemin oranı (Kesinlikle katılıyorum+Katılıyorum %79,1) ile “Yahudi ve Hristiyanlar”ın cennete giremeyeceğini dolaylı ifade etmiş olan örneklemin oranı (Kesinlikle katılmıyorum+Katılmıyorum %75,6) yaklaşık düzeyde gerçekleşmiştir. 22-30 yaş aralığında bulunan örneklemin, Müslüman olmayan inanç gruplarının cennete girip giremeyeceğine dair yargılarında diğer yaş guruplarına oranla -fikirleri olmadığını belirterek- nötr kalma eğilimi taşıdıkları (%14,6 ve %16,1) saptanmıştır. Bu durum, genç ilahiyatçıların geleneksel veya modern tarzda yargı üretme hususunda tereddüt yaşadıklarının bir göstergesi olarak okunabilir.

“Kabir azabı yoktur” ve “Kıyamete yakın bir zamanda Hz. İsa ve Mehdi gelecektir” yargıları ise İslam inanç sistemi içinde kalarak yapılan popüler bir tartışma başlıkları olarak³⁷⁴ geçerliliğini sürdürmektedir. Nitekim konu ile ilgili sosyal ve görsel medyada yapılacak basit bir aramada bile, birbirine zıt pek çok argümanla karşılaşmak mümkündür. Örnekleme “Kabir azabı yoktur.” önermesine %72,9 oranında *kesinlikle katılmıyorum* ve *katılmıyorum* şeklinde cevap vererek kabir azabının varlığını onayladıklarını ifade etmiştir. Kabir azabına inanmayanların oranı %14,5 olarak gerçekleşirken, %12,5'lik bir kitle ise bu yargıya karşı *fikrim yok* cevabı vermek suretiyle tarafsız bir pozisyon belirlemiştir.

³⁷⁴ Mehmet Ödemiş, “Tartışmalı Bir Akide Problemi Olarak Kabir Azabı”, **KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2017, S. 30, ss. 503-567, s. 505; Fadıl Aygün, “Geleceğe Dönük Kurtarıcı Beklentisinin Apokaliptik Temelleri: Mesih/Mehdi Tasavvuruna İlişkin Bir Analiz”, **Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2019 C. 6, S.2, ss. 225-259, s. 240

“Kıyamete yakın bir zamanda Hz. İsa ve Mehdi gelecektir.” önermesinde ise örneklemin *kesinlikle katılmıyorum* ve *katılmıyorum* şeklindeki %32,5’lik oranda gerçekleşen görüş beyanının aksine, önermeyi onaylayanların oranı %45,0 oranında gerçekleşmiştir. %22,5 oranında bir kitle ise *fikrim yok* seçeneğini işaretleyerek nötr bir tutum sergilemiştir. Bu bulgular örneklemin yarısından fazlasının (%55,0) “Mehdi ve Mesih beklentisine ya tarafsız kalarak ya da karşı gelerek” söz konusu inancın dışında kendilerini konumlandırıdıklarını göstermektedir. Esasen Yahudi ve Hristiyan teolojisinin apokaliptik metinlerinde yer alan kurtarıcı beklentisinin rasyonel/elit dindarlık tipolojisi ve aynı zamanda “İslam’ın dini antropolojik açısından büyük geleneğini temsil eden yüksek kültürlü okumuşlar tabakasının” temsilcisi olan ilahiyatçı bilincinde yeterince yer almadığı anlaşılmaktadır. Halk dindarlığında ise büyüsel inançlara eklemlenen Mehdi ve Mesih inancının önemli bir yer işgal ettiği, yapılan araştırmalara yansımış görünmektedir.³⁷⁵ “Kıyamete yakın bir zamanda Hz. İsa ve Mehdi gelecektir.” önermesine verdiği cevaplarda, yaş değişkenine göre 51-60 yaş aralığında bulunan katılımcılar, %39,9 oranında *kesinlikle katılmıyorum* ve *katılmıyorum* cevabını vermişlerdir.

YDÖM’nin inanç boyutuna ilişkin dinî anlayışının, tutum ve davranışlarının, -ağırlıklı olarak- İslam’ın kutsal referans kaynakları etrafında şekillendiği görülmektedir. İnanç esasları konusunda yüksek oranda müşterek tutum geliştiren YDÖM’nin, ayrıştıkları konularda da önceledikleri metodolojik yaklaşımla tutarlı kanaatlere sahip oldukları tespit edilmiştir. Bu durumun canlı bir tartışma ortamı oluşturarak güncel inanç problemlerine yönelik düşünce ve yorum zenginliğine dönüşme potansiyeli, olayın merkezinde yer alan ilahiyatçı dindarlığının önemini bir kez daha gözler önüne sermektedir.

³⁷⁵ Ali Coşkun’un İstanbul evreni ve 435 örneklem grubuyla Mart-Haziran 2002 tarihinde yapmış olduğu anket çalışmasında 70. soru olarak “Kıyamete yakın bir zamanda hem Hz. İsa ve hem de Mehdi gelecektir.” yargısına katılma durumu ölçülmüş; örneklemin %56,8’i katılıyorum, % 13,1’i katılmıyorum, cevabını vermiştir. Bkz. Coşkun, **Sosyal Değişme ve Dini Normlar**, s. 216

2.2.3. Dinî Pratikler ve İbadet Boyutu ile İlgili Bulgular

Allah’a yönelik inanç ve teslimiyeti ifade eden bütün davranışlar, ibadet şeklinde isimlendirilirken aynı zamanda ibadeti, Allah’la kurulan irtibatın görünür hâle gelmesini içeren söz, tavır, niyet, düşünce, jest ve davranışlar sistematığı olarak ta düşünmek mümkündür.³⁷⁶ Hinduizm’in kutsal dili olan Sanskritçede *puja*, Budizm’in kutsal Pali dilinde *dhamma*, Çin dinlerinde *chi*, Şintoizm’in kutsal dili olan Japoncada *matsuru*, Yahudilik’te *avodah* ve Hristiyanlık’ta *sacrament* kelimeleri, ibadetin çeşitli din ve dillerde değişik kavramlarla dile getirilmiş şekilleridir ve aynı zamanda benzer anlam içeriğine sahip sözcüklerdir.³⁷⁷ Her dinde farklı biçimler kazanarak var olan bu ibadetler -en genel anlamıyla- Tanrı’ya saygı, onun buyruklarını yerine getirme, ona tapınma ve kulluk etme şeklindeki tutum ve davranışları içerir.³⁷⁸

Esasen Allah’ın rızasını kazanmayı amaçlayan kul, ibadetlerle Rabb’ine yaklaştığını düşünür, inancı ile davranışları arasında (iman-amel) ibadetler yoluyla senkronize bir tutum sergilemek ister. Bu noktada kulun yaptığı amel, iman konularının ibadet alanı denilen davranış alanına tatbik edilmesinden başka bir şey değildir. Böylece dini tecrübenin pratik anlatımı olan ibadetler, dinin ameli/davranışsal* yönünü ifade eden bir kavramsallaştırmaya denk düşmektedir. Dinî pratikler daha dar anlamda “Homo religious” yani dindar insanın tapınma eylemleri olarak vasıflandırılabilir. Dolayısıyla da tapınma hayatı ile ibadet hayatı ya da tapınma ile ibadet birbiri yerine kullanılan kavramlar hâline gelmektedir.³⁷⁹

İslami literatürde dar ve özel manasıyla ibadet, Allah’a kulluğun samimi bir göstergesi olarak Allah ve elçisi Muhammed tarafından sabiteleri belirlenen ve

³⁷⁶ Hökelekli, **Din Psikolojisi**, s.233, Ahmet Yaman, “İslam’da İbadet”, **İslam İbadet Esasları**, Ed.Talip Türcan, Dördüncü Baskı, Grafikel Yayınları, Ankara, 2016, ss. 19-48, s.20

³⁷⁷ Mustafa Sinanoğlu, “İbadet”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, İstanbul, 1999, C. 19, ss. 233-235, s. 233-234

³⁷⁸ Peker, **Din Psikolojisi**, s, 117

* Amel sözcüğü bireysel, toplumsal ve toplumlararası yaşama ilişkin, dinî ve dünyevi fiillerin tamamını içine alan geniş bir kapsamda kullanılır.

³⁷⁹ Günay, **Din Sosyolojisi**, s. 224

düzenli olarak icra edilmesi istenen davranış şekilleri biçiminde tanımlanabilir. Bu tanımlamaya göre namaz kılmak, zekât vermek, oruç tutmak, hacca gitmek, i'tikafa girmek, sadaka vermek, kurban kesmek, adağını yerine getirmek, yeminine uymak, Kur'an-ı Kerim okumak, helaller ve haramlara dikkat etmek ibadetlerin belli başlı örnekleri arasında yer almaktadır.³⁸⁰ Söz konusu ibadetleri geleneksel olarak bedeni ibadetler (namaz, oruç, dua, vs.), mali ibadetler (zekât, fitre, kurban, sadaka, vs.) ve hem beden ve hem de mal ile yapılan ibadetler (hac) şeklinde tasnif etmek mümkündür.³⁸¹ Bununla birlikte ibadetleri, Toprak ve Çarkoğlu'nun bulgularından hareketle Türk toplumunda dinî pratiklerin mahiyet olarak farklılaşan üç boyutunu dikkate alarak sınıflamak da mümkündür. Bunlar; geleneksel ve sosyal yaşam içinde nispeten daha kolay gözlemlenebilecek ibadetler (beş vakit namaz kılmak, oruç tutmak, Kur'an okumak, hatim indirmek, hacca gitmek), ekonomik/mali katkıyla gerçekleşen ibadetler (kurban kesmek, zekât, fitre vermek ve dinî vakıflara bağış yapmak) ve popüler/halk İslamı içinde yer alan ritüeller (mevlit okutmak, türbe ziyareti yapmak, muska yazdırmak, adak adamak) şeklindedir.³⁸² Bu çalışmada birinci tasnif baz alınmıştır.

Dinî hayatın tespit edilmesinde ibadetlere katılımın ve katılma şekillerinin yeri büyük olmaktadır. Zira bazı hâllerde dindarlık ve dinî yaşam sadece dinî pratiklere indirgenebilmektedir. Bu noktada dinî pratikler ve ibadet boyutu, dindarlığın dışa yansıyan ve onu görünür kılan en önemli boyutu olarak belirginleşmektedir. Çalışmanın bu bölümünde, yüksek din öğretimi mezunlarının dinî pratikler ve ibadet boyutu içindeki dinî anlayış, tutum ve davranışları ele alınmakta, benimsedikleri dinî inançların ibadet olarak nasıl tezahür ettikleri tespiti çalışılmaktadır.³⁸³ Bu kapsamda örneklemin gündelik hayatında ibadetle ilgili

³⁸⁰ Yaman, **İslam'da İbadet**, s.21

³⁸¹ Günay, **Din Sosyolojisi**, s. 225

³⁸² Ali Çarkoğlu, Binnaz Toprak, **Türkiye'de Din Toplum ve Siyaset**, TESEV, İstanbul, 2000, s. 48

³⁸³ Hiç şüphesiz yüksek din öğretimi kurumlarında verilen eğitim ve öğretim, öğrencilerin ve mezunların dinî yaşayış konusunda bilinçlenmelerine önemli etkileri olmaktadır. Nitekim dinî olan çoğu şeyden izole edilmiş bir eğitim anlayışına maruz kalmış olan Azerbaycan'daki öğrenciler, ilahiyat fakültesinde elde ettikleri eğitim ve öğretim sayesinde dinî inanç ve ibadetleri büyük ölçüde kabullenmiş ve tecrübe etmeye başlamışlardır. Bkz. Hayri Erten, "Bakü Devlet Üniversitesi

uyguladığı ritüelleri, beş vakit namaz ve cuma namazı kılma şekil ve düzeyleri, nafile ibadet yapma durumları, hangi nafile namaz ve orucun daha çok uygulandığı, hac ve umre ibadetlerinin hangi oranda eda edildiği, tasadduk konusundaki uygulamaları, Kur'an-ı Kerim'i okumayla ilgili uygulamaları ve dinî törenlere katılma durumları tespiti çalışılmıştır.

Bununla birlikte, namazların cem edilmesi, teravih namazının rekât sayısı, haccın süresi, abdestsiz Kur'an'a dokunulması, kadınların adetli günlerinde ibadetleri, ölünün arkasından Kur'an okuma, muhtaç kişilere yapılan yardımın kurban kesme yerine geçebilirliği, Peygamberimizin hırka ve sakal-ı şerifini ziyaret etme vb. konular hakkında örneklemin, geleneksel veya modern yorumlara yönelik eğilimleri ölçülmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda, popüler dindarlığın karakteristik uygulamaları olan türbe ziyaretleri, adak adama gibi az sayıda dinî tutum ve davranış maddelerinin de yer aldığı ölçekle, örneklemin halk dindarlığı karşısındaki tutumu anlaşılacak istenmiştir.

2.2.3.1. Nicel Bulgular: İbadetle İlgili Olgusal Durum

Araştırmanın bu bölümünde ibadet boyutuyla ilgili YDÖM'nin tutum ve davranışları geleneksel tasnif dikkate alınarak;

1. *Bedenle yapılan ibadetler* (namaz, oruç, Kur'an okuma, dua, zikir, tesbih, itikâf ve mezar ziyaretleri)
2. *Malla yapılan ibadetler* (zekât, fitre, kurban, sadakalar, adaklar ve kefaretlər)
3. *Hem beden ve hem de malla yapılan ibadet* (hac) şeklinde maddeleştirilerek tespiti çalışılmıştır.

2.2.3.1.1. Bedenle Yapılan İbadetler

2.2.3.1.1.1. Namaz

Türkçeye Farsçadan geçen “namaz” sözcüğünün Arapça karşılığı *dua etmek, yalvarmak* anlamına gelen “salât” kelimesidir. Namaz, İslam’ın beş şartı içinde yer alan ve İslam’ın sembolü olma niteliği taşıyan bedeni bir ibadettir. İslam dininin değerler manzumesinde imandan sonraki ilk mükellefiyetin de namaz ibadeti olduğu anlaşılmaktadır.³⁸⁴ “Dinin direği”³⁸⁵ olarak görülen namaz ibadeti, günlük *beş vakit namaz* (farz), haftada bir kılınan *cuma namazı* (farz), senede iki defa kılınan *bayram namazları* (vacip), ramazan ayında kılınan *teravih namazı* (sünnet), ölen kimse için kılınan *cenaze namazı* (Farz-ı kifaye) ve Allah’ın hoşnutluğunu kazanmak için kılınan *nafile namazlar* olarak çeşitlenmiş durumdadır. Araştırmanın bu bölümünde beş vakit namaz, cuma namazı, teravih namazı ve nafile namazlar konusunda örneklerin uygulamaları tespiti çalışılmıştır.

2.2.3.1.1.1.1. Günlük beş vakit namaz

Sabah, öğle, ikindi, akşam ve yatsı namazlarından müteşekkil olan günlük beş vakit namaz, dinen her mükellefin (akil baliğ ve Müslüman) yerine getirmesi farz olan bir ibadettir. Belli vakitlerde eda edilme şartı olan bu ibadetin, özürsüz bir şekilde terk edilmesi haram ve günahtır.³⁸⁶ Bireysel veya cemaatle birlikte eda edilebilen günlük vakit namazlar, cami ve cemaat gibi olguların da temelini oluşturması açısından önemli görülmektedir. Günlük namazlar aynı zamanda, kişinin dindarlığına ait en önemli göstergelerden biri olarak kabul edilmektedir.

³⁸⁴ Beşir Gözübenli, “Namaz”, **İslam İbadet Esasları**, Ed.Talip Türcan, Dördüncü Baskı, Grafikel Yayınları, Ankara, 2016, ss. 73-165, s.74

³⁸⁵ Tirmizî, “İman”, 8; Müsned, V, 231, 237.

³⁸⁶ Ahmet Hamdi Akseki, **İslam Dini**, Yeniakım yayınları, İstanbul, 2014, s.184

Tablo 43. Beş vakit namazı kılma durumu

Beş vakit namaz ibadetiyle ilgili durumunuz aşağıdakilerden hangisine uymaktadır? (%)		
Beş vakit namaz kılma durumu	Sıklık	Yüzde (%)
Beş vakit namazımı düzenli olarak cemaatle kılarım	65	6,0
Beş vakit namazımı vaktinde düzenli ve ferdi olarak kılarım	315	29,1
Beş vakit namazımı bazı vakitlerde ferdi bazı vakitlerde cemaatle kılarım	478	44,1
Beş vakit namazımı kaza ederek kılarım	8	0,7
Beş vakit namazımı çoğunu vaktinde, çok azını kaza ederek kılarım	118	10,9
Beş vakit namazımı çoğunlukla kılarım	62	5,7
Beş vakit namazımı bazen cem ederek kılarım	16	1,5
Namaz kılmıyorum	12	1,1
Diğer	9	0,8
TOPLAM	1083	100,0

Araştırmaya katılanların %6,0'ı (65) beş vakit namazını *düzenli olarak cemaatle* kıldığını, %29,1'i (315) beş vakit namazını *vaktinde düzenli ve ferdi olarak* kıldığını, %44,1'i (478) beş vakit namazını *bazı vakitlerde ferdi bazı vakitlerde cemaatle* kıldığını, %0,7'si (8) beş vakit namazını *kaza ederek* kıldığını, %10,9'u (118) beş vakit namazını *çoğunu vaktinde, çok azını kaza ederek* kıldığını, %5,7'si (62) beş vakit namazını *çoğunlukla* kıldığını, %1,5'i (16) beş vakit namazını *bazen cem ederek* kıldığını belirtmiştir. Katılımcıların %1,1'i (12) *namaz kılmadığını* ifade ederken %0,8'i (9) *diğer*³⁸⁷ seçeneğini vurgulamıştır.

Örneklemin günlük beş vakit namazlarını, cemaatle, ferdi ve bazen cemaatle bazen de ferdi olarak eda etme oranı %79,2'dir. Namazlarını çoğunlukla kılan, bazen kazaya bırakan ve cem ederek kılanlar da (%18,8) hesaba katılınca, YDÖM'nin namaz ibadetlerini %98 oranında yerine getirdiği anlaşılmaktadır. Türkiye genelinde dinî hayatla ilgili yapılan birtakım araştırmalarda vakit namazlarını kılanların oranı %42,5³⁸⁸ ve 24,4³⁸⁹ olarak ölçülmüş, daha spesifik gruplar ve bölgelerde yapılan

³⁸⁷ Araştırmaya katılanların beş vakit namaz ibadetiyle ilgili durumu incelendiğinde “diğer” seçeneğinin dağılımı; %11,1 (1) “5 vakit namaz kılıyordum lakin biraz ara verip boşladım”, %11,1 (1) “Bazen kılarım meditasyon amaçlı”, %11,1 (1) “Beş vakit namazımı istisnai durumlarda kaza ya da cem ederek de olsa 12 yaşımdan beri kesintisiz kılmaktayım.”, %22,2 (2) “Düzenli, çoğunlukla ferdi ve bazen cemaatle kılarım.”, %11,1 (1) “Düzensiz kılarım”, %11,1 (1) “Ferdî olarak bazen kılıyorum bazen kılmıyorum”, %11,1 (1) “İş yükümün olmadığı boş zaman da vakti geciktiriyorum iş yükümün olduğu zaman koşa koşa vakitlice kılıyorum sürekli ve devamlı ibadete devamı önemiştir”, %11,1 (1) “Namazlarımı kılmaya çalışırım.” şeklindedir.

³⁸⁸ DİB, *Türkiye’de Dini Hayat Araştırması*, Ankara, 2014, s. 43

araştırmalarda ise oranlar %55,1³⁹⁰ ve %36³⁹¹ şeklinde gerçekleşmiştir.³⁹² Örneklemen elit/rasyonel bir dindarlık tipolojisi içinde konumlanmasına koşut olarak dinî pratikler ve ibadet boyutu içinde en önemli ritüel olan namaz konusunda çok hassas ve üst düzey bir temsil ürettiği görülmektedir.

Cinsiyet değişkenine göre³⁹³ araştırmaya katılan kadınların %50,3'ü (196), erkeklerin %17,2'si (119) beş vakit namazını *vaktinde düzenli ve ferdi olarak kıldığını* belirtmiştir. Kadınların cemaate katılma konusunda serbest oluşları aradaki farka yansımış görünmektedir. Erkeklerin %9,2'sinin günlük beş vakit namazlarını cemaatle kıldığı, kadınların %18,7'sinin ara sıra, ev içinde ailesi ile cemaat oluşturarak günlük namazlarını eda ettikleri anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, kadınların günlük beş vakit namazlarını eda etme durumları, *kazaya bırakanlar* (%1,5), *az bir kısmını kazaya bırakanlar* (%8,2), *çoğunlukla kılmakla birlikte bazen kılmayanlar* (%10,5) baz alındığında erkeklere oranla (erkeklerde bu oranlar sırasıyla %0,3, %8,2, %3,0'dır) daha gevşek bir namaz tutumuna işaret etmektedir.

Erkeklerin %58,4'ü (405) beş vakit namazını bazı vakitlerde ferdi, bazı vakitlerde cemaatle kılmaktadır. Bununla birlikte *günlük beş vakit namazını ferdi veya cemaatle düzenli olarak* kılan erkekler totalde %84,4 oranına sahipken, kadınlarda bu oran %69 olarak gerçekleşmiştir. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans

³⁸⁹ TE2020, **Türkiye Eğilimleri-2020 Kantitatif Araştırma Raporu**, Koordinatör, Mustafa Aydın, Kadir Has Üniversitesi, 2021, https://www.khas.edu.tr/sites/khas.edu.tr/files/inline-files/TEA2020_Tur_WEBRAPOR_1.pdf (06.06.2021)

³⁹⁰ Yavuz, **İlköğretim Okullarındaki Öğretmenlerin Dini Yaşayışları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma, Konya Örneği**, s. 155

³⁹¹ Günay, **Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat**, s. 94

³⁹² Ayrıca Marmara Üniversitesinde 200 öğrenci ve 131 araştırma görevlisinden oluşan 331 kişilik bir örneklem grubuna yapılan araştırmada namazlarını kılanların sayısı % 37,7 olarak ölçülmüştür. Bkz. Veysel Uysal, **Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum Davranış ve Şahsiyet Özellikleri**, İstanbul, Marmara, Üniversitesi, İFAV Yayınları, 1996, s. 62, Yine Selçuk Üniversitesi öğrencileri üzerine yapılan bir araştırmada örneklemi oluşturan 1556 öğrencinin % 41,3'ünün her koşulda namazlarını eda ettikleri tespiti yapılmıştır. Bkz. Mehmet Bayyigit, **Üniversite Gençliğinin Dini İnanç Tutum ve Davranışları Üzerine Bir Anket Uygulaması**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 1989, s. 101-103

³⁹³ Mann – Whitney U testi sonucuna göre p=0,170 değeri 0,05'ten (p > 0,05) büyük olduğu için cinsiyete göre katılımcıların günlük namaz durumu sıra ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlı değildir. Yani cinsiyete göre günlük namaz uygulamaları farklılık göstermemektedir.

mezuniyet türüne göre katılımcıların beş vakit namaz ibadetiyle ilgili durumunun dağılımını gösterir tablo için bkz. Ek 29.)

Araştırma bulgularından hareketle yüksek din öğretimi mezunu erkeklerin kadınlara oranla günlük beş vakit namazlarını daha çok yerine getirdikleri anlaşılmaktadır. Yapılan bazı araştırmalarda elde edilen bulgularla da örtüşen bu durum, yüksek tahsil yapan kişilerde³⁹⁴ cinsiyet değişkeni açısından erkeklerin namaz ibadeti özelinde daha dindar bir profil çizdiğini göstermektedir.

Türkiye genelinde yapılan araştırmalarda ise kadınların erkeklere oranla günlük namaz ibadetlerini daha çok yerine getirdikleri görülmektedir. Nitekim Diyanet İşleri Başkanlığının TÜİK ile birlikte 2014 yılında gerçekleştirdiği Türkiye’de Dini Hayat Araştırması’nda kadınların *düzenli namaz kılma* (%49,8) ve *namazı çoğunlukla kılma* (%13,7) oranları, erkeklerin *düzenli namaz kılma* (%34,8) ve *namazı çoğunlukla kılma* (%12,1) oranlarına göre daha yüksek çıkmıştır. Başka bir anlatımla, günlük namazlarını eda eden kadınların oranı %63,5’ken, bu oran erkeklerde %46,9 olarak gerçekleşmiştir.³⁹⁵ Bu bulgular, yüksek din eğitimi almış kadınlar da dâhil olmak üzere, lisans eğitim seviyesinde olan kadınlarda -ülke genelinde kadın namaz kılma oranlarından farklı olarak- namaz kılma oranının daha az gerçekleştiğini göstermektedir.

Araştırmaya katılan katılımcılardan %1,1’lik (12 kişi) bir kesim namaz kılmadıklarını ifade etmiştir. Bu kişilerden 10 kadarı, 22-30 yaş aralığında yer alan yeni mezunlardan oluşmaktadır. Namaz kılmadıklarını ifade edenlerin 22-30 yaş aralığında kümelenmiş olması, yeni ilahiyat jenerasyonu içinde bir kesimin, yüksek din eğitimine meslek odaklı ve istihdam beklentileri üzerinden yaklaştıkları tezini

³⁹⁴ İlkokul ve ortaokulda görev yapan öğretmenlerde düzenli olarak “günlük 5 vakit namaz kılan” erkeklerin % 60,2, kadınların ise % 50,4 olduğu görülmektedir. Bkz. Yavuz, **İlköğretim Okullarındaki Öğretmenlerin Dini Yaşayışları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma, Konya Örneği**, s. 157; Bayyigit, **Üniversite Gençliğinin Dini İnanç Tutum ve Davranışları Üzerine Bir Anket Uygulaması**, s. 105; Köktaş’ın İzmir’de toplumun değişik kesimleri üzerinde gerçekleştirdiği araştırmada da erkeklerin kadınlardan daha yüksek oranda günlük beş vakit namazlarını eda ettikleri tespiti yer almaktadır. Bkz. M. Emin Köktaş, **Türkiye’de Dini Hayat**, İşaret Yayınları, İstanbul, 1993, s. 107-108

³⁹⁵ DİB, **Türkiye’de Dini Hayat Araştırması**, Ankara, 2014, s. 43

güçlendirmektedir. Aynı zamanda yaş aralığı değişkenine göre³⁹⁶ değerlendirme yapıldığında, 22-30 yaş arasındakilerin %33,8'inin (120) beş vakit namazını *vaktinde düzenli ve ferdi olarak* kıldığı, 51-60 yaş arasındakilerin ise %62,1'inin (157) beş vakit namazını *bazı vakitlerde ferdi bazı vakitlerde cemaatle kıldığı* tespit edilmiştir.

Mezun olunan yüksek din öğretimi kurumu dikkate alındığında ise ilahiyat fakültesinden mezun olanların %45,3'ünün (407) beş vakit namazını *bazı vakitlerde ferdi bazı vakitlerde cemaatle kıldığını* ifade ettiği görülmüştür.

Kruskal Wallis H testine göre $p=0,001$ değeri 0,05'ten ($p < 0,05$) küçük olduğu için *mezun olunan kurum* değişkenine göre *beş vakit namaz ibadetiyle ilgili katılımcı durumu* sıra ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlıdır. Dolayısıyla mezun olunan kuruma göre *beş vakit namaz ibadetiyle ilgili katılımcı durumunun* farklı olduğu bulunmuştur. Yapılan ikili karşılaştırma testine göre İLİTAM-ANKUZEM ve İlahiyat Fakültesi mezunları, İDKAB bölümü mezunlarına göre daha fazla oranda günlük namazlarını bazı vakitlerde ferdi bazı vakitlerde de cemaatle kılmaktadır. Yüksek din öğretimi mezunlarının *beş vakit namazlarını bazı vakitlerde ferdi bazı vakitlerde de cemaatle kılma* oranları, Yüksek İslam Enstitüsü %94,7 (18), ilahiyat fakültesi %45,3 (407), İDKAB Öğretmenliği Bölümü %12,0 (6), İslami İlimler Fakültesi %30,0 (9) ve İLİTAM-ANKUZEM mezunlarında %41,8 (33) şeklinde gerçekleşmiştir.

Katılımcıların *çalışılan kurum* değişkenine göre de anlamlı olarak farklılaştığı görülmüştür. Diyanet İşleri Başkanlığında çalışan katılımcıların *beş vakit namazlarını bazı vakitlerde ferdi bazı vakitlerde de cemaatle kılma* durumu, üniversitede çalışanlara ($p=0,000$), MEB'de çalışanlara ($p=0,000$) ve emekli olanlara ($p=0,028$) göre daha yüksek bulunmuştur.

³⁹⁶ Mann – Whitney U testi sonucuna göre $p=0,086$ değeri 0,05'ten ($p > 0,05$) büyük olduğu için yaş grubu değişkenine göre katılımcıların günlük namaz durumu sıra ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlı değildir. Yani yaş grubuna göre farklılık göstermemektedir.

2.2.3.1.1.1.2. Cuma Namazı

Bu namaz, Müslümanlar için mübarek sayılan cuma günü, öğle vaktinde şartlarını taşıyan kişilere farz-ı ayn olan bir ibadettir.³⁹⁷ “Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrıldığı zaman, hemen Allah’ın zikrine koşun ve alışverişi bırakın. Eğer bilmiş olsanız, bu, sizin için daha hayırlıdır.”³⁹⁸ ayetinde anlamını bulan bu davete, günlük beş vakit namazını kılmaya bile Müslümanların ilgisi her zaman yüksek düzeyde olmuştur. Nitekim Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yapılan *Türkiye’de Dini Hayat Araştırması*nda günlük beş vakit namazını *her zaman* kıldığını ifade eden erkeklerin oranı %34,8, *çoğunlukla* kılan erkeklerin oranı %12,1 iken, Cuma namazını *her zaman* kılanların oranı %57,4 *çoğunlukla* kılanların oranı %17,6 olarak gerçekleşmiştir.³⁹⁹ Cuma namazını kılmaya yönelik bu ilginin, yüksek din öğretimi mezunlarının elit/rasyonel dindarlık tipolojisinde karşılığının ne olduğu, bu başlık altında incelenmeye çalışılmıştır.

Tablo 44. Cuma namazını kılma durumu

Cuma namazı ile ilgili durumunuz aşağıdakilerden hangisine uymaktadır? (%)		
Cuma namazı kılma durumu	Sıklık	(%)
Cuma namazımı düzenli olarak kılarım	659	61,1
Cuma namazımı çoğunlukla kılarım	29	2,7
“Şeriatın hâkim olmadığı yerde cuma kılınamaz” düşüncesinden hareketle kılmam	7	0,6
Kadın olduğum için cuma namazını kılmıyorum	330	30,6
Diğer	54	5,0
TOPLAM (soruya cevap verenler)	1079	100,0

Araştırmaya katılanların %61,1’i (659) cuma namazını düzenli olarak kıldığını, %2,7’si (29) cuma namazını çoğunlukla kıldığını, %0,6’sı (7) “Şeriatın hâkim olmadığı yerde cuma kılınamaz.” düşüncesinden hareketle kılmadığını,

³⁹⁷ Lütfi Şentürk, Seyfettin Yazıcı, **İslam İlmihali**, 27. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2016, s. 190

³⁹⁸ 62/Cuma, 9.

³⁹⁹ DİB, **Türkiye’de Dini Hayat Araştırması**, Ankara, 2014, s. 43-51

%30,6'sı (330) kadın olduğu için cuma namazı kılmadığını ifade etmiştir. Ayrıca %5,0'ı (54) diğer⁴⁰⁰ yanıtını vermiştir.

Araştırmaya katılan kadınların yalnızca %1,5'i (6), erkeklerin ise %94,8'i (653) cuma namazını düzenli olarak kıldığını belirtmiştir.⁴⁰¹ Ayrıca kadınların %86,6'sı (330) "Kadın olduğum için cuma namazını kılmıyorum." şeklinde görüşünü belirtmiştir. Burada cuma namazı sadece erkeklere farz olduğu için yaş aralığı ve eğitim durumuna göre değerlendirildiğinde sadece erkeklere göre değerlendirme yapılmıştır.

Erkeklerin yaş aralığı dikkate alındığında 41-50 yaş arasındakilerin %97,1'i (201) ve 51-60 yaş arasındakilerin %93,4'ü (228) cuma namazını düzenli olarak kıldığını belirtmiştir. Erkeklerin eğitim durumu analiz edildiğinde ise ilahiyat fakültesinden mezun olanların %94,7'si (554) cuma namazını düzenli olarak kıldığını ifade etmiştir. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların Cuma namazı ilgili durumunu gösterir tablo için bkz. Ek 30.)

Örnekleme oluşturan erkeklerin %94,8'i *düzenli*, %3,0'de *çoğunlukla* cuma namazlarını kılmaktadır. Bu oran Türkiye'de cuma namazını kılma oranı ile mukayese edildiğinde (her zaman %57,4 ve çoğunlukla %17,6)⁴⁰² ülke ortalamasının

⁴⁰⁰ Araştırmaya katılanların cuma namazı ile ilgili durumu incelendiğinde "diğer" seçeneğinin dağılımına %1,9'u (1) "Adil imam şartı taşıyan camilerde kılarım.", %42,6'sı (23) "Ara sıra kılarım.", %1,9'u (1) "Camilerimiz ve şartlarımız müsait olmadığı için kılamıyorum.", %9,3'ü (5) "Cuma namazı kılmıyorum." %1,9'u (1) "Fazla aramam, ciddiyeti yok", %1,9'u (1) "Fırsat bulamadığım için cuma namazı kılamıyorum.", %1,9'u (1) "Hiçbiri", %22,2'si (12) "Kadın olduğum hâlde ara sıra kılmaya çalışırım.", %1,9'u (1) "Kadın olduğum için düzenli ve sürekli cemaatle kılmıyorum ama bu hiç kılmadığım anlamına gelmez lisede cemaatle kılmıştım", %1,9'u (1) "Kılamıyorum.", %1,9'u (1) "Sadece kadın olduğum için değil ancak biraz kadına farz olmaması biraz da ortamların uygun olmayışı sebebiyle kılmıyorum / kılamıyorum", %1,9'u (1) "Türkiye'de var olan ataerkil düzen camilerde de hâkim olduğu için cuma namazını kılmıyorum.", %1,9'u (1) "Vakit olmadığı için kılamıyorum." şeklindedir.

⁴⁰¹ Mann – Whitney U testine göre $p \geq 0,000$ değeri 0,05'ten ($p < 0,05$) küçük olduğu için cinsiyete göre katılımcıların cuma namazı ile ilgili durumlarının sıra ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlıdır. Bundan dolayı cinsiyete göre cuma namazı ile ilgili durumların farklılık gösterdiği bulunmuştur. Erkeklerin kadınlara göre cuma namazlarını kılma durumunun daha fazla olduğu ifade edilebilir.

⁴⁰² DİB, **Türkiye'de Dini Hayat Araştırması**, Ankara, 2014, s. 51, MAK Danışmanlığın 2017 yılında gerçekleştirdiği "Türkiye'de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı" araştırmasında cuma, teravih ve bayram namazlarını tam kılanlar (%26) ile aynı namazları arada sırada kılanların

oldukça üstünde gerçekleştiği görülmektedir. Kadın katılımcıların % 92,3'ü *kadın olduğum için Cuma namazı kılmıyorum* ifadesinde bulunmuşlardır. Ayrıca kadınların %1,2'si arada bir olsa da cuma namazını kıldıklarını belirtmişlerdir. Buna karşın *mevcut ataerkil düzen nedeniyle ve ortamların müsait olmaması* (%0,2) gerekçesiyle cuma namazını kılamadıklarını belirten kadın katılımcıların da var olduğu görülmüştür.

Örneklemin içinde, *şeriatın hâkim olmadığı yerde cuma namazının kılınamayacağını* (%0,6), *adil imam şartının gerekli olduğunu* (%0,1) ve mevcut cuma namazının *ciddiyetinin olmadığını* (%0,1) düşünenler de mevcuttur. Aynı zamanda, cuma namazını hiç kılmayanlar %0,5 oranına sahipken pandemi sebebiyle cuma namazını kılmadıklarını belirtenlerin oranı %0,4 olarak gerçekleşmiştir.

2.2.3.1.1.1.2. Örneklemin “Şeriatla yönetilmeyen yerde cuma namazı kılınamayacağı” Anlayışına Yönelik Tutumları

“Şeriatla yönetilmeyen yerde cuma namazı kılınamaz.” görüşüne katılımcıların %74,8'i (810) kesinlikle katılmadığını, %15,2'si (165) katılmadığını, %6,3'ü (68) fikrinin olmadığını, %1,9'u (21) katıldığını, %1,8'i (19) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Söz konusu önermeye kadın katılımcıların %72,6'sı (283), erkeklerin %76,0'ı (527), 31-40 yaş arasındakilerin %78,8'i (149) ve İslami İlimler Fakültesinden mezun olanların %80,0'ı (24) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir.

(% 24) oranı %50 olarak tespit edilmiştir. Bkz. Mehmet Ali Kulat, **Türkiye’de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı**, MAK Danışmanlık, s. 19, <https://www.makdanismanlik.org/wp-content/uploads/2019/03> (10.06.2021)

Tablo 45. Örneklemin benimsediği dinî yorum biçimine göre “Şeriatle yönetilmeyen yerde cuma namazının kılınamayacağı” anlayışına yönelik tutumları

Size uygun düşen ve ana çizginizi belirleyen dini yorum biçiminin hangisi olduğunu düşünüyorsunuz?		Şeriatla yönetilmeyen yerde cuma namazı kılınamaz.					TOPLAM
		Kesinlikle katılmıyorum	Katılmıyorum	Fikrim yok	Katılıyorum	Kesinlikle katılıyorum	
Müslüman Türk Geleneği	Sıklık	57	7	2	0	0	66
	(%)	86,4	10,6	3,0	0,0	0,0	100,0
Selefi Yorum	Sıklık	1	1	0	0	0	2
	(%)	50,0	50,0	0,0	0,0	0,0	100,0
Kur'an ve Sünnet Müslümanlığı	Sıklık	642	127	53	17	17	856
	(%)	75,0	14,8	6,2	2,0	2,0	100,0
Tasavvufi Yorum	Sıklık	28	8	1	0	2	39
	(%)	71,8	20,5	2,6	0,0	5,1	100,0
İslamcılık	Sıklık	10	7	2	2	0	21
	(%)	47,6	33,3	9,5	9,5	0,0	100,0
Kur'an Müslümanlığı	Sıklık	23	2	5	1	0	31
	(%)	74,2	6,5	16,1	3,2	0,0	100,0
Siyasal İslam	Sıklık	5	3	1	1	0	10
	(%)	50,0	30,0	10,0	10,0	0,0	100,0
Diğer	Sıklık	44	10	4	0	0	58
	(%)	75,9	17,2	6,9	0,0	0,0	100,0
TOPLAM	Sıklık	810	165	68	21	19	1083
	(%)	74,8	15,2	6,3	1,9	1,8	100,0

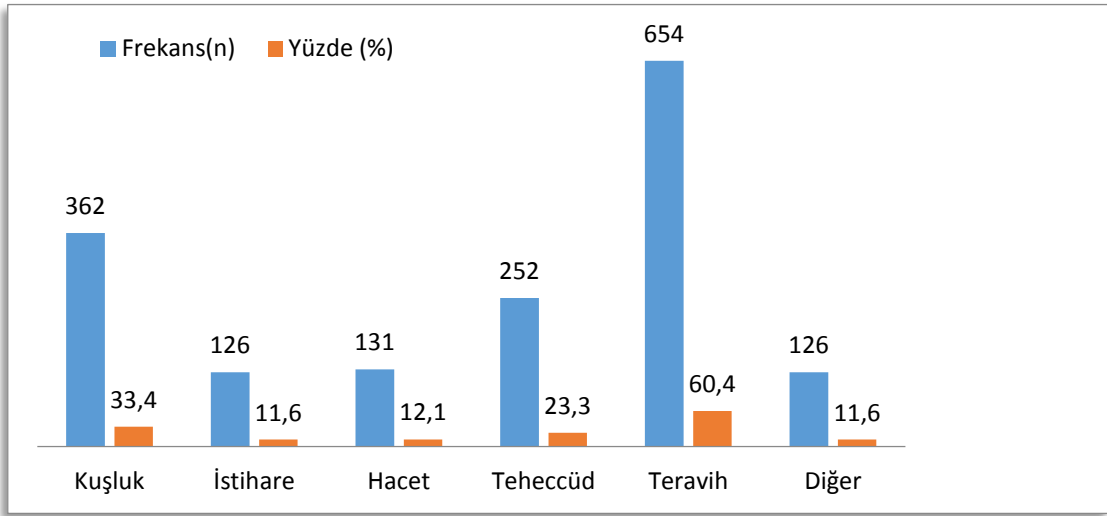
2.2.3.1.1.1.3. Teravîh namazı ve nafilî namazlar

Teravîh namazı, oruç ayı olan “ramazan”a özgü bir namaz ibadetidir. Aynı zamanda oruç, zekât, fitre, fidye, iftar ve ikramları da içine alan, sosyal hayatın dinî saiklerle alabildiğine canlandığı bir atmosferde eda edilen özel bir namaz biçimidir.⁴⁰³ Bundan dolayı da dinî hayat araştırmalarında, teravîh namazının kılınma oranlarının tespitine önem verildiği görülmektedir.

⁴⁰³ Arapçada “rahatlamak, dinlenmek” anlamına gelen *tervîha* kelimesinin çoğulu olan teravîh, yatsı namazı sonrasında kılınan ve sünnet-i müekkeke olan bir namazdır. Kaç rekat kılınacağına dair tartışmaların olduğu teravîh namazının, bir kısım Hanefilerce, ilk sekiz rekatının râtibî sünnet, kalan on iki rekatının ise müstehap olduğuna dair kabulleri vardır. Bkz. İSAM, **İlmihal I - İman ve İbadetler**, Yedinci Baskı, TDV yayınları, İstanbul, 2000, C. I, s. 311-314

Nafile namazlar ise mü'minin Tanrı'yla olan iletişimde, daha özel, daha kendine özgü yönelimlerini ifade eder. Tatavvu da denilen bu nafile namazlar, Yüce Yaraticı'ya manevi yönden yakınlaşmayı içeren müstehap/mendup ibadetlerdir.⁴⁰⁴ Araştırmamızda örneklem tarafından kuşluk⁴⁰⁵, teheccüd⁴⁰⁶, hacet⁴⁰⁷ ve istihare⁴⁰⁸ nafile namazlarının eda edilme oranı tespiti çalışılmıştır.

Grafik 20. Örneklem teravih ve nafile namazlarını kılma durumuna göre dağılımı

⁴⁰⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, **Büyük İslam İlmihali**, Bilmen Basım ve yayın Evi, İstanbul, 1991, s. 206

⁴⁰⁵ Salâtı'd-duha da denilen ve kuşluk vaktinde iki, dört, altı, sekiz, on iki re'kat şeklinde kılınabilen kuşluk namazı, farzlara bağlı olmayan re'gaib nafile namazlar içinde yer almaktadır. Bkz. Beşir Gözübenli, "Namaz", **İslam İbadet Esasları**, Ed.Talip Türkan, Dördüncü Baskı, Grafikel Yayınları, Ankara, 2016, ss. 73-165, s. 148

⁴⁰⁶ Salât-ı Leyl namazı da denen, yatsı namazının akabinde daha uyumadan veya bir zaman uyuduktan sonra (Bir miktar uyuduktan sonra kılınırsa "Teheccüd" ismi verilir) kılınan ve Hz. Peygamberin devam ettiği iki ile sekiz re'kat arasında kılınabilen, re'gaib bir nafile namazdır. Bkz. Bilmen, **a.g.e.**, s.207

⁴⁰⁷ Dünyevi ve uhrevi bir dileği olan kişinin, yatsı namazı sonrası dört veya on iki re'kat namaz kılması, hamd etmesi ve Hz. Peygambere salât-ü selâmda bulunması ve hacet duasıyla dileğini Yüce Allah'a ulaştırmasına denir. Tabii afet ve sıkıntılı durumlardan kurtulma ve onlardan muhafaza olmak gibi Maddi anlamda zorluklara karşı vesile olsun için yapılan hacet namaz ve duası, aynı zamanda bireysel ve toplumsal manevi sıkıntılı durumlar için de yapılabilen bir ibadet şeklidir. Bkz. Bilmen, **a.g.e.**, s. 209; Gözübenli, **a.g.e.**, s. 152

⁴⁰⁸ Terim olarak "bir iş veya davranış konusunda, Allah nezdinde hayırlı olanı, nâfile bir namaz ve dua ile isteme" anlamında kullanılan İstihâre, kişinin lüzumlu olan bütün çabayı gösterip, araştırma ve istişarelerini bitirdikten sonra kendisi hakkında hayırlı olanı takdir etmesi için Allah'a dua etmesi, yalvarmasıdır. Yatmadan önce iki re'kat namaz ve akabinde yapılan dua ile gerçekleştirilir. Bkz. Salim Ögüt, "İstihare", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2001, C. 23. s. 333-334

Katılımcılara bu soruda birden fazla cevap hakkı tanınmıştır. Dolayısıyla analiz edilirken toplam cevap sayısı üzerinden değil toplam katılımcı sayısı (1083) üzerinden analiz edilmiştir. Araştırmaya katılanların kıldığı nafile namazları dağılımına göre %33,4'ü (362) kuşluk, %11,6'sı (126) istihare, %12,1'i (131) hacet, %23,3'ü (252) teheccüd ve %60,4'ü (654) teravih namazlarını kıldığını ifade ederken %11,6'sı (126) diğer⁴⁰⁹ nafile namazlarını kıldığını belirtmiştir.

Cinsiyet değişkenine göre araştırmaya katılan kadınların %55,1'i (215), erkeklerin %63,3'ü (439) teravih namazını kıldığını belirtmiştir. Yaş aralığı değişkeni dikkate alındığında 22-30 yaş arasındakilerin 54,9'u (195), 41-50 yaş arasındakilerin ise %67,7'si (170) teravih namazı kıldığını ifade etmiştir. Ayrıca 51-60 yaş arasındakilerin %34,8'i (88) kuşluk namazını kılmaktadır.

Mezun olunan yüksek din öğretimi kurumuna göre ilahiyat fakültesi mezunlarının %60,4'ü (654) teravih, %33,3'ü (299) ise kuşluk namazı kıldığını beyan etmiştir. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların kıldıkları nafile namazları dağılımını gösterir tablo için bkz. Ek 31.)

Örneklemin teravih namazı (%60,4) ve nafile namazları (% 59) eda etme konusundaki tutumunun, ülke ortalamasının üzerinde bir oranda gerçekleştiği söylenebilir. Zira DİB'nin araştırmasında, *her zaman* ve *çoğunlukla* teravih namazını kılanlar birleştirilerek oranlandığında %37,6 olarak gerçekleşmiştir. Nafile namazlarını kılanların oranı ise %16,9'dur.⁴¹⁰ Böylece YDÖM'nin nafile namazlarını kılma konusunda üst düzey

⁴⁰⁹ Araştırmaya katılanların kıldığı diğer nafile namazları dağılımına göre %0,8'i (1) "Allah rızası için", %0,8'i (1) "Diğerlerini bazen kıldığını", %0,8'i (1) "Dua", %54,8'i (69) "Evvabin", %0,8'i (1) "Evvabin, farz namazların sünnetleri", %3,2'si (4) "Evvabin, işrak namazları", %0,8'i (1) "Evvabin, işrak namazı, dua," %1,6'sı (2) "Evvabin teşbih" %12,7'si (16) "Farz namazları sünnetleri", %0,8'i (1) "Farz namazları sünnetleri, tahiyettü'l mescid namazı", %0,8'i (1) "İmkânlar dailinde nafile", %2,4'ü (3) "İşrak namazı", %0,8'i (1) "Nafile ibadetin gizlisi makbul", %4,0'ı (5) "Revatip namazlar", %5,6'sı (7) "Şükür", %7,1'i (9) "Tahiyettü'l mescid namazı", %0,8'i (1) "Tesbih", %0,8'i (1) "Vakit buldukça", %0,8'i (1) "Vakit buldukça diğer nafileler" yanıtını vermiştir.

⁴¹⁰ DİB'nin araştırmasında, teravih namazını her zaman kılan kadınların oranı %20,7, çoğunlukla kılan kadınların oranı ise %16,1'dir (toplamda %36,8). Teravih namazlarını her zaman kılan erkekler %32,1, çoğunlukla kılan erkeklerin oranı ise %16,4 'dür (toplamda %38,5). Aynı araştırmada, nafile namazlarını her zaman kılan kadınların oranı %8,4, çoğunlukla nafile namazlarını kılan kadınların oranı %10,5 (toplamda %18,9) olarak gerçekleşmiştir. Erkeklerde bu

bir temsil ürettiği anlaşılmaktadır. Nafile ibadetlerin gönüllü ve isteğe bağlı olması ve örneklemin bu tür ibadetler konusunda yüksek oranda bir davranış sergilemesi, YDÖM'nin temsil ettiği dinî kimlikle bütünleşmiş bir tutum içinde olduğunu göstermektedir.

Örneklemin teravih namazından sonra kuşluk namazını %33,4, teheccüd namazını %23,3, hacet namazını %12,1 ve istihare namazını %11,6 oranında eda ettikleri görülmüştür. Esasen *farz namazlara tabi olmayan (regaib) nafile namazlar*⁴¹¹ kapsamında değerlendirilen kuşluk ve teheccüd namazlarının hacet ve İstihare namazlarına oranla daha fazla kılınıyor olması, örneklemin Rabb'îyle olan iletişimde, çoğunlukla dünyevi bir çıkar ve beklenti içinde olmadan ibadetlerine yöneldiği yargısını güçlendirmektedir.

2.2.3.1.1.2. Oruç

İslam'ın beş şartından biri olarak gösterilen ve hemen hemen bütün dinlerde farklı biçimlerde de olsa yer alan oruç ibadeti,⁴¹² İslam dininde belli bir zaman aralığında yeme-içme ve cinsellikten uzak durma, bazı dinlerde ise perhiz yapma, birtakım yiyecekleri yememe, sükût etme, dilini ve kulağını yalandan muhafaza etme vb. şeklinde uygulanmaktadır. Oruç, Arapçada “bir şeye karşı kendini tutmak”

oran her zaman nafile namazlarını kılanlarda %7,6, çoğunlukla nafile namaz kılanlarda %7,3 (toplamda %14,9) olarak gerçekleşmiştir. Bkz. DİB, **Türkiye’de Dini Hayat Araştırması**, Ankara, 2014, s. 65

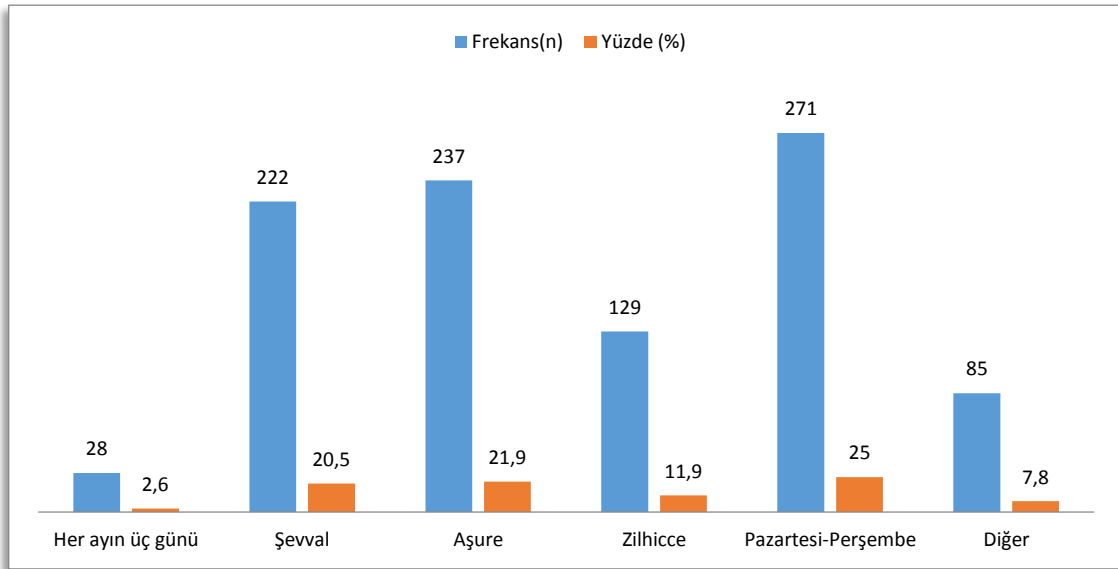
⁴¹¹ Ahmet Hamdi Akseki, **İslam Dini**, Yeniakım yayınları, İstanbul, 2014, s.191

⁴¹² Oruç, Ramazan ayında tutulan farz bir ibadettir. Bu ayda dindarlık ve dinsellik adına ortaya çıkan görüntü, çoğu zaman “Ramazan Müslümanlığı” şeklinde tanımlanmakla birlikte, toplumun farklı kesimlerini içine alması ve ortak bir kıymet bilinci üretmesi açısından oldukça değerlidir. Aynı zamanda ramazan ayı, din odaklı tartışmaların ivme kazandığı bir zaman dilimidir. (Bu tartışmaların belli kesimler tarafından ramazan ayı içinde dindarlık ve dinselliğin artışını manipüle etme ve mütedeyyin kitlenin nezih dindarlığını sorguya açma girişimleri olduğuna dair görüş için bkz. Necdet Subaşı, **Sosyoloji Günlükleri**, Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 140-143) Teravih namazı ve rekât sayısı ile oruca başlama zamanına (imsak) ilişkin fıkhi nitelikli tartışmaların -her yıl- görsel, yazılı ve sosyal medyada tartışıldığı bilinmektedir. Yine bu ay, oruç tutanların tutmayanlara karşı olumsuz ve şiddet içerikli davrandıklarını iddia eden, yaşam tarzlarına saygı temasını öne çıkaran polemiklere de sahne olmaktadır. “Türkiye gibi laik bir ülkede oruç tutmayanlar sosyal ihtiyaçlarını karşılayabilmeli, lokantasına gidebilmeli ve kendilerine karşı hoşgörülü olunmalı.” şeklindeki bir retorik, aksinin söz konusu olup olmadığına bakılmaksızın, sosyal medya mecralarında popülaritesini korumaktadır.

anlamına gelen *savm* ve *siyâm* kelimelerinin karşılığı olarak Farsçadan dilimize geçmiştir.⁴¹³

Bedenle yapılan ibadetlerden biri olan oruç, özellikle beş vakit namaz ibadetine oranla, daha çok bağlılık gösterilen bir ibadet konumundadır. Dinî hayata ilişkin yapılan araştırmalara da yansıyan bu durumun⁴¹⁴, bizleri, YDÖM'nin oruç ibadetlerini yerine getirme tutumlarını, en yüksek oranda gerçekleştirebileceği fikrine götürmektedir. Tam da bu nedenle, katılımcılara ramazan oruçlarını tutup tutmadıklarını sormak yerine, nafile oruçlarını tutma durumları ile hangi nafile orucu tuttuklarına dair soru yöneltilmiştir.

Grafik 21. Örneklemin nafile oruçlarını tutma durumuna göre dağılımı

Katılımcılara nafile ibadetlerini yerine getirme durumları sorulmuş, kadınlardan %44,4'ü (173), erkeklerin ise %31,6'sı (219) nafile oruçlarını

⁴¹³ H. Mehmet Günay, "Oruç", **İslam İbadet Esasları**, Ed.Talip Türcan, Dördüncü Baskı, Grafikel Yayınları, Ankara, 2016, ss. 169-194, s.169

⁴¹⁴ DİB'in araştırmasında, "Sağlığım elverdiği sürece ramazan ayında oruç tutarım" diyenlerin oranı kadınlarda %86, erkeklerde %80,7 olarak ölçülmüştür. "Her zaman namazımı kılarım" diyenlerin oranı ise %42,5 olarak tespit edilmiştir. Bkz. DİB, **Türkiye'de Dini Hayat Araştırması**, s. 72, MAK danışmanlığın gerçekleştirdiği "Türkiye'de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı" araştırmasında, "Ramazan ayında oruç tutuyor musunuz?" sorusuna "Evet, tüm ramazan boyunca oruç tutarım" diyenlerin oranı % 45, "Evet ama tüm ramazan boyunca değil ramazanın bir kısmında oruç tutarım" diyenlerin oranı % 25 olarak ölçülmüştür. Beş vakit Namazını kılanlar ise %22 olarak tespit edilmiştir. Bkz. Kulat, **Türkiye'de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı**, s. 17-19, <https://www.makdanismanlik.org/wp-content/uploads/2019/03> (07.07.2021)

tuttuklarını belirtmişlerdir. Başka bir deyişle örneklemin %36,2'si (392) nafile oruçlarından biri veya birkaçını tutmaktadır. Nafile oruç tuttuğunu ifade eden bu katılımcılara “Nafile oruçlarınızı tutuyorsanız durumunuz aşağıdakilerden hangisine uymaktadır?” şeklinde soru yöneltilmiş ve birden fazla cevap hakkı tanınmıştır. Dolayısıyla analiz edilirken toplam cevap sayısı üzerinden değil toplam katılımcı sayısı (1083) üzerinden analiz yapılmıştır. Araştırmaya katılanların %0,1'i (1) her ayın üç günü, %20,5'i (222) şevval, %21,9'u (237) aşure, %11,9'u (129) zilhicce, %25,0'ı (271) pazartesi-perşembe günleri nafile oruçları tuttuğunu ifade etmiştir. Ayrıca %7,8'i (85) diğer⁴¹⁵ yanıtını vermiştir.

Araştırmaya katılan kadınların %26,9'u (105), erkeklerin %24,0'ı (166) pazartesi-perşembe günleri ayrıca kadınların %29,5'i (115) şevval ayında nafile oruç tuttuğunu belirtmiştir. 22-30 yaş arasındakilerin %24,2'si (86) aşure orucu, %29,3'ü (104) pazartesi-perşembe günleri nafile orucu tuttuğunu ifade etmiştir. Eğitim durumuna göre değerlendirildiğinde ise ilahiyat fakültesi mezunlarının %26,0'ı (234) pazartesi-perşembe günleri nafile orucu tutmaktadır.(Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların tuttukları nafile oruç dağılımını gösterir tablo için bkz. Ek 32.)

Bu bulgular, cinsiyet değişkeni açısından kadınların, nafile oruç tutma konusunda daha duyarlı olduklarını göstermektedir. Diğer taraftan nafile orucunu en az tutan yüksek din öğretimi kurumu mezunlarının İDKAB bölümüne ait olduğu tespit edilmiştir. Yaş aralığı değişkenine göre ise 22-30 yaş ile 31-40 yaş arasındaki katılımcıların en yüksek oranda nafile oruç tuttıkları anlaşılmaktadır. Son zamanlarda yapılan bir araştırmaya göre genç öğretmenlerin diğer yaş guruplarına göre oruç ibadetini daha yüksek oranda tuttuğu tespit edilmiştir.⁴¹⁶ Çalışmamızın bulgularıyla örtüşen bu durumla ilgili olarak, kişilerde yaşın ilerlemesiyle bazı sağlık

⁴¹⁵ Araştırmaya katılanların nafile oruçları tutma durumuyla diğer yanıtını verenlerin dağılımına göre %57,6'sı (49) “Ara sıra, bazen, düzensiz şekilde”, %21,2'si (18) “Kandiller”, %4,7'si (4) “Mübarek gün ve geceler”, %5,9'u (5) “Recep ayı, Şaban ayı”, %9,4'ü (8) “Üç aylar” ve %1,2'si (1) “Üç aylar, mübarek gün ve geceler” yanıtını vermiştir.

⁴¹⁶ Yavuz, **İlköğretim Okullarındaki Öğretmenlerin Dini Yaşayışları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma, Konya Örneği**, s. 174

sorunlarının yaşanabileceği, bu nedenle oruç tutma oranının düşmesinin normal karşılanması gerektiği mütalaa edilmiştir.

“Hangi nafîle oruç daha çok tutulmaktadır?” diye bakıldığında sünnet oruçların müstehab olan oruçlara kıyasla daha çok tutulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Muhammed’in “Allah Teâlâ’ya insanların amelleri pazartesi ve perşembe günleri sunulur. Amelimin arz edilmesi esnasında oruçlu bulunmayı tercih ederim.”⁴¹⁷ buyurarak tavsiye ve teşvik ettiği pazartesi ve perşembe orucunun, nafîle oruç tutan örneklem arasında %25 oranında karşılık bulduğu görülmektedir. Yine ramazan orucundan önce bir yükümlülük olarak emredilen ve ramazan orucunun farz kılınmasından sonra sünnet olarak devam eden aşure orucunun⁴¹⁸, örneklem tarafından %21,9 oranında tutulduğu tespit edilmiştir. Müstehab olan ve ramazan orucundan hemen sonra şevval ayı içerisinde altı gün oruç tutulmasının Hz. Peygamber tarafından tavsiye edildiği şevval orucunun % 20,5, zilhicce ayının ilk dokuz gününde oruç tutulmasının salık verildiği zilhicce orucunun ise %11,9 oranında tutulduğu görülmektedir. Recep ve şaban aylarında tutulan nafîle oruçlar ile mübarek gün ve gecelerde tutulan müstehab oruçların oranı %7,8 olarak gerçekleşmiştir. Örneklem oruç ibadetine yönelik tutumunda farz, vacip, sünnet, müstehab çizgisinde bir yükümlülük bilinciyle hareket ettiği anlaşılmaktadır. İslam Fıkıh Metodolojisi’nin içeriğine uygun düşen bu durumu, YDÖM’nin kitabî dindarlıklarının bir yansıması olarak okumak da mümkündür.

2.2.3.1.1.3. Kur’an okuma

Namaz ve oruç ibadetleriyle birlikte *beden ile yapılan ibadetler* kapsamında değerlendirilen Kur’an okuma, Çarkoğlu ve Toprak’ın da ifade ettiği gibi, geleneksel ve sosyal hayatın içinde nispeten daha görünür bir ibadet⁴¹⁹ olarak belirginleşmektedir. “Okunmasıyla ibadet edilen/taabbüd olunan” ifadesinin Kur’an-ı

⁴¹⁷ İbn Mâce, Sıyâm, 42; Ebu Davud, Savm, 60.

⁴¹⁸ H. Mehmet Günay, “Oruç”, **İslam İbadet Esasları**, Ed.Talip Türcan, Dördüncü Baskı, Grafikel Yayınları, Ankara, 2016, ss. 169-194, s.174-175

⁴¹⁹ Çarkoğlu ve Toprak, **Türkiye’de Din Toplum ve Siyaset**, s. 48

Kerim'in terim anlamı içinde yer alması,⁴²⁰ Kur'an okumalarının her biçimini Müslüman'ın gündelik hayatı içinde bir ritüele dönüştürmektedir. Hatim programlarından tefsir sohbetlerine, güzel Kur'an okuma yarışmalarından taziyelerde okunan aşılara kadar Kur'an okuma eksenli bir dizi etkinlik; ibadet duyarlılığı içinde yerine getirilmekte, sevap kazanma ümidiyle hareket edilmektedir.

Elit/rasyonel bir dindarlık tipolojisi olarak yüksek din öğretimi mezunlarının İslam'ın bu kutsal referans kaynağı ile ilgili uygulamasının nasıllığı, bu dindarlık biçiminin, gerek ibadet ve gerekse bilgi boyutlarını göstermesi açısından önemli bir duruma işaret etmektedir. Vahyi öğretinin mücessem şekli olan Kur'an'ın Müslümanların birincil bilgi kaynağı olması gerçeğinden hareketle çalışmamızda Kur'an okumayla ilgili tutumlar dindarlığın bilgi boyutu içinde ele alınmıştır.

2.2.3.1.1.4. Gündelik Hayatta Birtakım Dinî Pratikler ve Törenler; Besmele, Abdest, Dua, Tövbe ve İstiğfar, Türbe Ziyaretleri

Kur'an-ı Kerim'de geçen bir ayette “Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler, diye yarattım.”⁴²¹ buyurulmaktadır. Ayette geçen “abd” sözcüğünün ubûdiyet (kulluk) ve ubûdet (ibadet) terimlerini içerdiğini belirten bir yoruma göre ubûdiyyet “Allah'ın yaptıklarından kulun memnuniyet duyması.”, ubûdet ise “Kulun Allah'ın razı olacağı işleri yapmasıdır.” Bu yaklaşıma göre *kulluk* bir bilinç olarak ahlâkî ve mânevî özleri içermektedirken, *ibadet* belirli davranış şekillerini ön plana çıkarmaktadır.⁴²² Ortalama bir Müslümanın gündelik hayatında belli başlı ibadetlerle (namaz, oruç, zekât, hac, kurban gibi) birlikte yapageldiği birtakım dinî davranışları vardır. İşlerine besmele ile başlamak, suyu üç yudumda içmek, karşılaştığı insanlara selam vermek, abdestli bulunmak, bireysel veya toplu dualarda bulunmak, türbeleri ziyaret etmek, yaptığı yanlış davranışlarından dolayı yaratıcısından af dilemek vb. gibi Allah'ın rızasını kazanmaya yönelik davranışlar bunlardan bazılarıdır. Yüksek

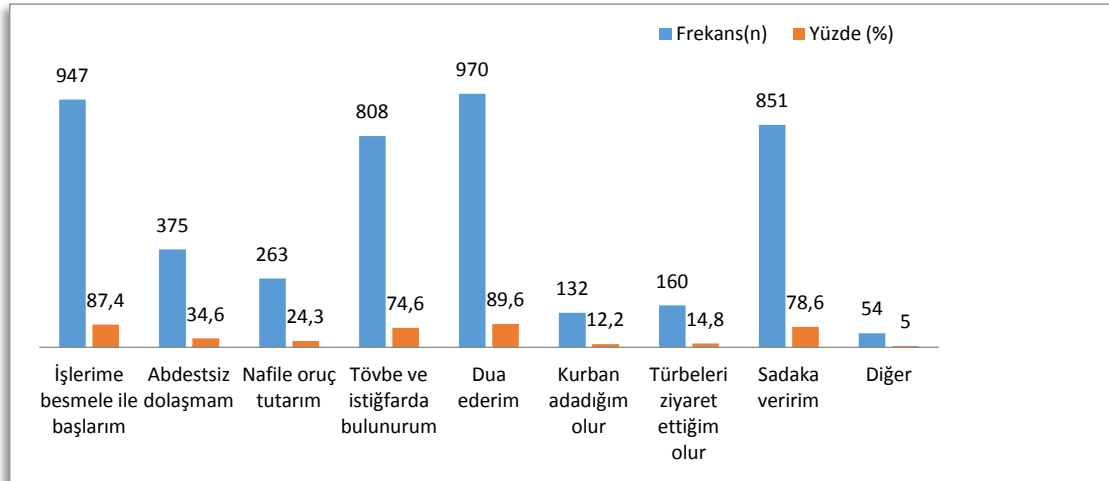
⁴²⁰ İsmail Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, 6.Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1988, s. 34, Muhsin Demirci, **Tefsir Usûlü**, 65. Baskı, İFAV yayınları, İstanbul, 2018, s. 62

⁴²¹ 51/Zariyat, 56.

⁴²² Sinanoğlu, **İbadet**, s. 233

din öğretimi mezunlarının gündelik hayatında söz konusu edilen ubûdet yani ibadetler kapsamında hangi tutum ve davranışları sergiledikleri bu bölümün ana temasını oluşturmaktadır.

Grafik 22. Örneklemin gündelik hayatta ibadetle ilgili uyguladığı ritüellere göre dağılımı

Katılımcılara bu soruda birden fazla cevap hakkı tanınmıştır. Dolayısıyla analiz edilirken toplam cevap sayısı üzerinden değil toplam katılımcı sayısı (1083) üzerinden analiz edilmiştir. Araştırmaya katılanların %87,4’ü (947) günlük hayatında işlerine besmele ile başladığını, %34,6’sı (375) abdestsiz dolaşmadığını, %24,3’ü (263) nafile oruç tuttuğunu, %74,6’sı tövbe ve istiğfarda bulunduğunu, %89,6’sı (970) dua ettiğini, %12,2’si (132) kurban adadığı dönemlerin olduğunu, %14,8’i (160) türebeleri ziyaret ettiğini, %78,6’sı (851) sadaka verdiğini, %1,3’ü (14) Kur’an okuduğunu (meal dâhil) belirtirken %5,0’ı (54) diğer ritüelleri⁴²³ uyguladığını ifade etmiştir.

⁴²³ Araştırmaya katılanların gündelik hayatında ibadetle ilgili hangi ritüelleri uyguladığı incelendiğinde “diğer” seçeneğinin dağılımına göre %1,9’u (1) “Anne baba ve büyüklerime hürmet eder onları sevindiririm.”, %1,9’u (1) “Bazen yaparım bazen yapmam.”, %1,9’u (1) “Bazı Sünnetleri uygulamak”, %1,9’u (1) “Çağı/gündemi takip etmeye öğrenmeye çalışırım.”, %3,7’si (2) “Çok şükrederim.”, %3,7’si (2) “Dert dinlerim.”, %7,4’ü (4) “Diğer pek çok şey yaparım.”, %1,9’u (1) “Dini sohbet dinlerim, Kur’an okurum (meal dâhil).”, %1,9’u (1) “Gariban ihtiyaç sahiplerinin kurumumla ilgili işlerine yardımcı olmaya çalışırım.”, %1,9’u (1) “Gençlerin şuurlu yetişmesi için çalışırım.”, %1,9’u (1) “Güler yüzlü davranırım.”, %1,9’u (1) “Günlük sünnetleri ve duaları yerine getirme, Kur’an okurum (meal dâhil).”, %1,9’u (1) “Hepsinden arada bir”, %3,7’si (2) “Her türlü yardımı ibadet kapsamında değerlendiririm.”, %3,7’si (2) “Her yaptığım işin Allah’la bir bağı kurmaya çalışırım.”, %1,9’u (1) “İhsan üzere kulluk yapmaya gayret ederim.”,

Araştırmaya katılan kadınların %92,6'sı (361), erkeklerin %87,9'u (609) günlük hayatında ibadetler noktasında dua ettiğini belirtmiştir. Yaş aralığına göre incelendiğinde 22-30 yaş arasındakilerin %87,9'u (312), 41-50 yaş arasındakilerin %94,8'i (238) gündelik hayatta -ritüel olarak- dua ettiğini ifade etmiştir. Ayrıca 22-30 yaş arasındakilerin %83,1'i (295), 41-50 yaş arasındakilerin %89,6'sı (231) ve 51-60 yaş arasındakilerin %91,3'ü (231) işlerine besmele ile başladığını söylemiştir. Eğitim durumuna göre değerlendirildiğinde ise ilahiyat fakültesinden mezun olanların %89,0'ı (800), İLİTAM, ANKUZEM ve diğerlerinden mezun olanların %96,2'si (76) günlük hayatta ibadet ritüeli olarak dua etmektedir. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre gündelik hayatta ibadetle ilgili uygulanan ritüeller dağılımını gösterir tablo için bkz. Ek 33.)

Yukarıda yer alan nicel bulgular, örneklemin, insanların kutsal kabul ettikleri davranış biçimleri olan dinî ritüeller konusunda popüler halk dindarlığından ayrıştığını göstermektedir. Zira örneklemin kurban adama (%12,2) ve türbe ziyaretleri (%14,8) yapma durumu diğer dinî uygulamalara oranla oldukça düşük kalmaktayken yapılan araştırmalar, halk dindarlığında adakta bulunma (%77,9)⁴²⁴ ve türbeleri ziyaret (%79,3)⁴²⁵ oranının yüksek düzeyde gerçekleştiğini göstermektedir.⁴²⁶

Diğer taraftan örneklemin, *sözel dini davranış* kalıpları içinde yer alan, işlerine besmele ile başlama (%87,4), dua etme (%89,6), tövbe ve istiğfarda bulunma

%3,7'si (2) "İlim ile meşgul olurum.", %3,7'si (2) "İnsanlara faydalı işler yapmayı severim.", %1,9'u (1) "İstiğfar", %3,7'si (2) "İş yaparım.", %22,2'si (12) Kur'an okurum (meal dâhil).", %1,9'u (1) "Öğrencilere burs veririm.", %1,9'u (1) "Salih amel işlerim.", %1,9'u (1) "Seçeneklerin dışında başka ibadetler de yaparım.", %1,9'u (1) "Sistematik olarak dua etmiyorum.", %1,9'u (1) "Sosyal yardım ve destek faaliyetlerinde bulunurum.", %3,7'si (2) "Tebliğ davet", %7,1 (3) "Tefekkür ederim.", %1,9'u (1) "Toplumsal sorunlarla ilgilenirim.", %1,9'u (1) "Yardımlaşma dayanışma" şeklinde yanıt vermiştir.

⁴²⁴ Günay, **Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat**, s. 138

⁴²⁵ Coşkun, **Sosyal Değişme ve Dini Normlar**, s. 189

⁴²⁶ Benzer bir farklılaşma mevlit okuma/okutma ritüeliyle ilgili de mevcuttur. Örneğin, 2008 yılında Bursa'nın Mudanya İlçesinde yapılan, mevlitle ilgili inanç ve tutumların ölçüldüğü bir araştırmada, mevlide karşı olumsuz tutum ile din eğitimi alma durumları arasında anlamlı bir farklılaşmanın olduğu saptanmıştır. Bu araştırmaya göre: meslekî din eğitimi alanların almayanlara nazaran mevlite ilişkin daha az olumlu ve daha yüksek oranda olumsuz tutum sergiledikleri tespit edilmiştir. Bkz. Hökelekli, **İslam Psikolojisi Yazıları**, ss. 295-322

(%74,6) gibi ritüeller konusunda yüksek oranda davranış ürettikleri görülmektedir. Bununla birlikte sadaka verme (%78,6), nafil oruç tutma (%24,3) ve abdestli bulunma (%34,6) gibi *eylemsel yönü bulunan ibadetlerin* sözel dinî davranışlara kıyasla daha düşük oranda gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Esasen ritüeller, insanların daha huzurlu ve güvenli bir hayatları olacağı düşüncesinden hareketle uyguladıkları belli aralıklarla tekrarlanan davranışlardır. Bolluk, bereket, uzun ömür ve sağlıklı olmak gibi hedeflerin olduğu ritüellerin, kişinin kendi istek ve yönelimleri ile gerçekleştiği düşünülürse, kolay olandan zora doğru işleyen bir skalada, beklentinin en kolay şekilde karşılanacağı ritüelin en fazla oranda uygulanması şaşırtıcı olmayacaktır. Nitekim örneklemin ritüelist sözel nitelikli dinî davranışları, eylem içerikli dinî davranışlarına oranla daha yüksek çıkmıştır.

2.2.3.1.2. Mal ile Yapılan İbadetler

2.2.3.1.2.1. Zekât, Sadaka ve Kurban

Dinî pratikler ve ibadet boyutu içinde daha önce bahsi geçen namaz ve oruç ibadetlerinin kişisel gelişim ve yükselişi sağlaması açısından *bireysel ahlaki*, zekât ise toplumsal bünyenin sağlıklı bir şekilde büyüme ve gelişmesine katkısı sebebiyle *toplumsal ahlaki* ifade ettiği söylenebilir.⁴²⁷ Aynı zamanda zekât bir ibadet biçimi olarak, *sosyal adaleti* temin etmesi yönüyle toplumsal, yapılış yönüyle de mali/ekonomik bir ibadettir. Malın belli bir kısmını Müslüman olan fakire, onun bir hakkı olarak verme mecburiyetine zekât, zengin kişinin aile fertleri sayısınca ramazan ayı içinde yaptığı mali ibadete fitre, farz (zekât), vacip (fitre) ve nafil (infak/yardım) türlerdeki mali ibadetlerin tamamını ifade etmeye yönelik olarak da *sadaka* kavramı kullanılmaktadır.⁴²⁸ Gerekli mali imkâna sahip olma şartını taşıyan *kurban*⁴²⁹ da bu ibadeti yerine getirecek yükümlünün zengin olmasını şart koşması

⁴²⁷ İSAM, *İlmihal-I, İman ve İbadetler*, s. 421

⁴²⁸ Şentürk ve yazıcı, *İslam İlmihali*, s. 291, Talip Türkan, “Zekât ve Fıtır Sadakası”, *İslam İbadet Esasları*, Ed.Talip Türkan, Dördüncü Baskı, Grafikel Yayınları, Ankara, 2016, ss. 197-224, s. 198

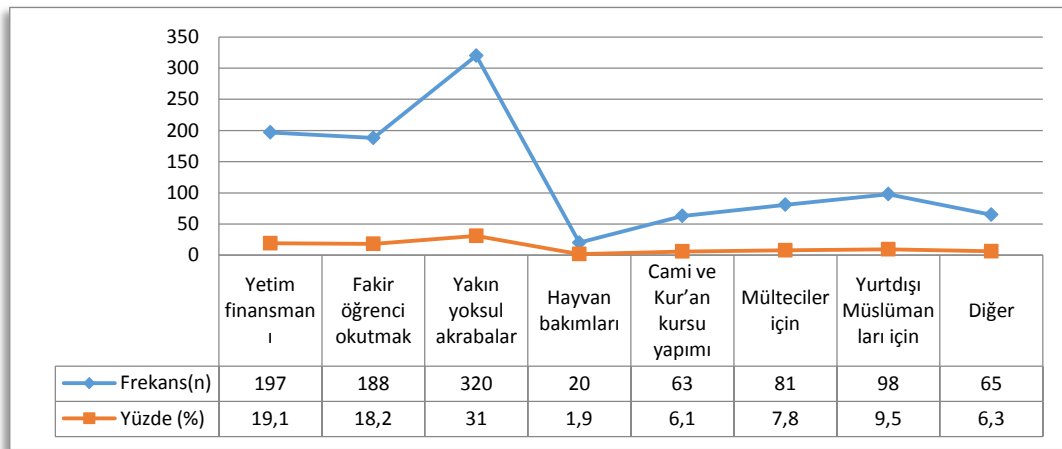
⁴²⁹ YDÖM’nin kurban ibadetini uygulayış tarzları ile halkın kurban ibadetini gerçekleştirme biçimleri arasında şekil yönünden hiçbir farklılık göze çarpmazken kurban adama (nezir) söz konusu olunca, halk dindarlığının adakta bulunmaya daha eğilimli olduğu görülmektedir. Nitekim katılımcıların büyük bir

yönüyle, mal ile yapılan bir ibadet hüviyeti taşımaktadır. Esasen Allah’a yaklaşmak amacıyla, *belli hususiyetteki hayvanın belli bir metotla ve ibadet niyetiyle, kurban bayramı günlerinde boğazlanması* anlamına gelen kurbanın etlerinin fakirlere tasadduk edilmesiyle sosyal bir ibadet olarak görülmesi de mümkündür.⁴³⁰

Yüksek din öğretimi mezunları genelde MEB, DİB ve üniversitelerde istihdam imkânı buldukları için gelir düzeyleri belli olan bir kesimi oluştururlar. Orta gelir sınıfına ait olan bu kitlenin, dinin farzları ve vacipleri konusunda ürettikleri üst düzey temsiller de dikkate alındığında, zekât ve fitre verme ile kurban kesme durumlarının sorulması çok anlamlı olmayacaktır. Dolayısıyla çalışmamızda sadaka kavramının söz konusu genel anlamı baz alınarak zekât, fitre, infak ve tasadduk gibi mali boyutu olan ibadetlerin örneklem tarafından ne şekilde yerine getirildiğine yoğunlaşmış, yardımlaşma içerikli dernek ve vakıflardan hangilerinin tercih edildiği tespiti çalışılmıştır.

bölümü kurban adamadıklarını belirtirken, yapılan bazı araştırmalarda, halkın kurban adama konusundaki oranının yüksek düzeyde seyrettiği görülmektedir (Erzurum ve çevresinde Ünver Günay tarafından yapılan dinî hayat araştırmasında deneklerin her yıl (%21,9) ve bazı yıllarda (%56,0) yaptıkları adakların oranı %77,9 olarak tespit edilmiştir. Bkz. Günay, **Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini hayat**, s. 138-140). Esasen İslam’da adağın mutlak surette Allah’a yapılmasının gerekliliğine, yaratılmışlara yapılmasının ise caiz olmadığına ilişkin uyarılara rağmen türbe, yatır ve değişik ziyaret yerlerine adakta bulunmak, halk dindarlığında oldukça sık rastlanan bir durumdur (Bkz. Kemalettin Erdil, **Yaşayan Hurafeler**, 13. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2007, s.73-77). Kitabı dindarlığın temsilcileri olarak YDÖM’nin, çoğunlukla dünyevi amaç taşıyan ve şarta bağlı olarak kurban kesmeyi salık veren *nezre* dinî hayatlarında çoğunlukla yer vermedikleri tespit edilmiştir. Nitekim “*Gündelik hayatınızda hangi dini ritüelleri uygularsınız?*” sorusuna örneklem sadece %12,2’si (132) “*Kurban adadığınız olur.*” şeklinde cevap vermiştir.

⁴³⁰ Ünal Yerlikaya, Yıldız Demir, “Kurban ve Av”, **İslam İbadet Esasları**, Ed.Talip Türcan, Dördüncü Baskı, Grafikel Yayınları, Ankara, 2016, ss. 289-308, s. 290-293

Grafik 23. Örneklemin daha çok uyguladığı yardım durumuna göre dağılımı

Araştırmaya katılanların (soruya cevap veren 1032 kişi) %19,1'i (197) yetim finansmanı sağlayarak, %18,2'si (188) fakir öğrenci okutarak, %31,0'ı (320) yakın yoksul akrabaları gözeterek, %1,9'u (20) hayvan bakımları, %6,1'i (63) cami ve Kur'an kursu yapımı, %7,8'i (81) mülteciler, %9,5'i (98) yurtdışı Müslümanları ve %6,3'ü (65) diğer durumlar⁴³¹ için yardım uyguladığını belirtmiştir.

Cinsiyet değişkenine göre araştırmaya katılan kadınların %32,4'ü (120), erkeklerin %30,2'si (200) *yakın yoksul akrabalarına yardım* ettiğini belirtmiştir. Kadınların *hayvan bakımı* (%3,2) ve *mültecilere yardım* (%12,4) konusunda erkeklere oranla (hayvan bakımı %1,2, mültecilere yardım %5,3) daha yüksek oranda yardım yaptıkları anlaşılmaktadır. Söz konusu yardım türlerinin şefkat ve merhamet duygularına endeksli oluşu, erkeklere göre bu hislere daha fazla sahip olduğu düşünülen kadınların, yardım yapma tutumlarına yansımış görünmektedir. Cami ve Kur'an kursu yapımı gibi erkek pratiğinin daha çok yer bulduğu inşa faaliyetlerinde ise erkeklerin (%8,5) kadınlara (%1,9) oranla daha fazla yardım yaptığı tespit edilmiştir.

⁴³¹ Araştırmaya katılanların (diğer yanıtını verenler dikkate alındığında) %4,6'sı (3) aidatlar, %3,1'i (2) dernek ve vakıflara, %3,1'i (2) diğer yardım faaliyetlerinde, %1,5'i (1) dilencilere, %1,5'i (1) farklı ve duruma göre yardım, %1,5'i (1) farklı zamanlarda gerekli olduğunda, %1,5'i (1) güvendiği kişi ve hayır kurumlarına yardımcı olmaya gayret ettiğini, 52,3'ü (34) hepsine yardım etmeye çalıştığını, %6,2'si (4) İHH yoluyla, %10,8'i (7) ihtiyaç sahibi olanlara, %1,5'i (1) kendisi dağıttığını, %1,5'i (1) sabit bir aileye yardım ettiğini, %4,6'sı (3) sadaka, %1,5'i (1) yakın muhtaç komşulara ve %4,6'sı (3) yardım kuruluşlarına yardım verdiğini belirtmiştir.

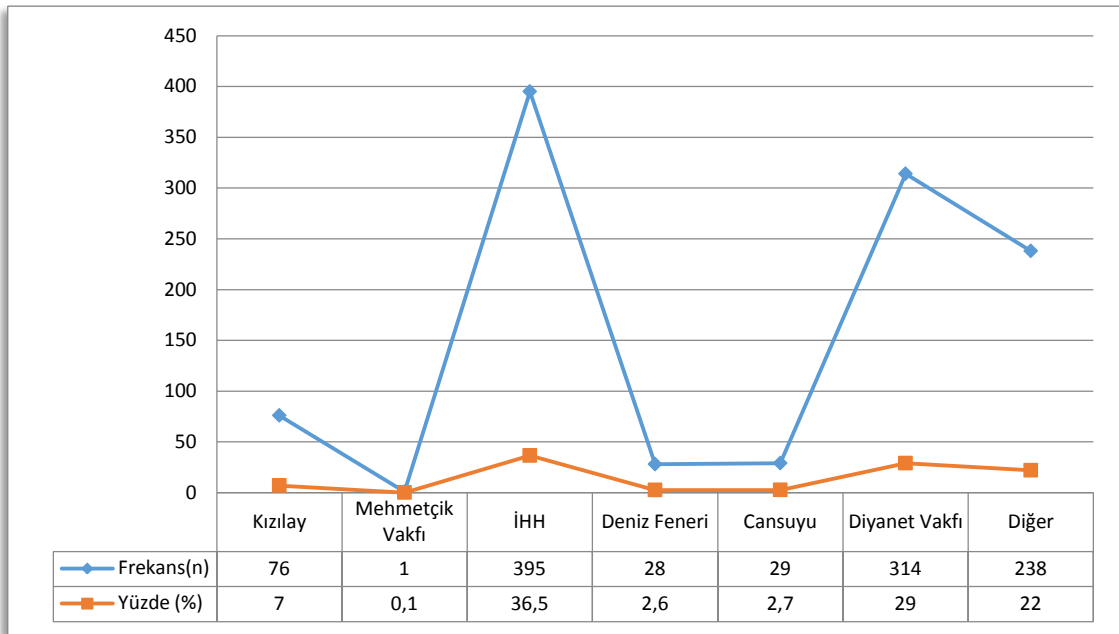
Yaş aralığı değişkenine göre 22-30 yaş arasındakilerin %27,0'ı (88) ve 51-60 yaş arasındakilerin %35,8'i (88) *yakın yoksul akrabalarına yardımlar* konusunda öncelik gösterdiği görülmektedir. Yine 22-30 yaş aralığındaki katılımcıların *hayvan bakımı* (%3,4) ve *mültecilere yardım* (%11,3) konusunda diğer yaş gruplarına oranla daha duyarlı davrandıkları anlaşılmaktadır. Bu kapsamda, *hayvan hakları* ve *mülteci sorunu* başlıkları altında güncel tartışmaların yaşandığı ülkemizde, genç ilahiyatçıların yeni tip toplumsal meselelere duyarlılık geliştiriyor olması önemli bulunmuştur. Yaş değişkeni açısından dikkat çeken bulgulardan biri de 61 yaş üstü katılımcıların, yardım yapma önceliklerinin, *fakir öğrenci finansmanı* olmasıdır (%36,4). Bu yaş grubunun aynı zamanda Yüksek İslam Enstitüsü mezunlarından müteşekkil olduğu düşünülürse, bu okul mezunlarının %38,9'luk bir oranda yardımlarını fakir öğrencileri okutmaya ayırması da anlaşılmış olur. Kırsaldan kente gelmiş, pek çok zorluklar ve maddi problemlerle mücadele ederek YİE'lerden mezun olmuş bu kişilerin, tasadduk anlayışlarında, fakir öğrencileri okutmaya dair istemlerinin empatik bir tutuma dayanıyor olması mümkündür. Bunun yanı sıra ilahiyat fakültesinden mezun olanların %18,3'ü (157), *fakir öğrenci okutmak* adına yardımlar yaptığını ifade etmiştir.⁴³² (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların yaptıkları yardımların dağılımını gösterir tablo için bkz. Ek 34.)

Yapılan yardımların örneklemin önceliklerine göre, yakın yoksul akrabalar, yetimler, fakir öğrenciler, yurtdışı Müslümanlar, mülteciler ve cami/kuran kursu yapımı şeklinde bir sıralama içinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Buna göre katılımcıların %68,3 oranında bir bölümü yetimler, fakir akraba ve öğrencileri, %17,3 oranında bir bölümü, din ortak paydasında bulduğumuz mülteciler ve ülke dışındaki muhtaçları, %6,1 oranında bir bölüm ise cami ve Kur'an kursu yapımı gibi dinî mekânsal altyapıların oluşmasına yardım etmeye çalışmaktadır. *Yakın yoksul akrabalara* yapılan yardımların dışındakiler herhangi bir vakıf, dernek veya kurum

⁴³² Kruskal Wallis H testine göre p-değerleri 0,05'ten ($p=0,794 > 0,05$) büyük olduğu için cinsiyet, yaş aralığı ($p=0,146 > 0,05$) ve mezun olunan lisans türüne ($p=0,062 > 0,05$) göre en çok uygulanan yardımların sıra ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlı değildir. Yani cinsiyet, yaş aralığı ve mezun olunan lisans türüne göre en çok uygulanan yardımların farklılık göstermediği ifade edilebilir.

aracılığıyla da yapılabilecek infak/tasadduk özelliği taşımaktadır. Buradan hareketle örneklemin yaklaşık üçte birinin yardımlarını, bireysel olarak ve yakın akrabalarını gözeterek yaptığı, dolayısıyla herhangi bir kuruma ihtiyaç duymadan hareket ettiği anlaşılmaktadır. Buradan katılımcıların yardım kuruluşlarına hiç yardım yapmadığı anlamının çıkarılamayacağı açıktır. Nitekim örnekleme *çoğunlukla hangi vakıf veya derneğe yardım yaptığı* sorulmuş” *hiç birine* (%0,8), *bireysel olarak* (%9,7), *akraba ve komşuya* (%1,8) şeklinde yanıt veren” %12,3’lük kitle dışında %87,7’lik orana sahip bir katılımcı grubu çeşitli vakıf ve derneklere yardım yaptığını belirtmiştir.

Grafik 24. Örneklemin çoğunlukla yardım yaptığı vakıf/dernek durumuna göre dağılımı

Tablo 46. Örneklemin çoğunlukla yardım yaptığı vakıf/dernek -Diğer-

Yardımlarınızı çoğunlukla hangisine yaparsınız? – Diğer (%)					
Vakıf – kurum	n	(%)	Vakıf – kurum	n	(%)
Ahbab Platformu	1	0,4	Yeryüzü Doktorları, Aziz Mahmut H	1	0,4
Ahbab Platformu ve Ankara BB.	1	0,4	Yeryüzü Doktorları ve Genç Gönüllüler Derneği	1	0,4
Anadolu Gençlik Derneği	2	0,8	Yeryüzü Doktorları	5	2,1
Anadolu Öğrenci Birliği	1	0,4	Yedibaşak İnsanı Yardım Vakfı	1	0,4
AYDER	1	0,4	YARDIM ELİ	3	1,3
Aziz Mahmud Hüdayi Vakfı	6	2,5	Yakın akraba, komşu vs.	19	8,0
Beşir Derneği	4	1,7	Verenel Derneği, Cansuyu, İHH	1	0,4
Bireysel yardımlar (elden)	104	43,7	Umut Kervanı Vakfı	1	0,4
Cansuyu ve AGD	1	0,4	RİDA, Dosteli, Şefkat Eli	1	0,4
Cansuyu ve İHH	1	0,4	RİDA	3	1,3
Cansuyu ve Mehmetçik Vakfı hariç hepsine dönüşümlü yaparım	1	0,4	Öğretmenler Vakfı ve AGD	1	0,4
Diğer çeşitli kurumlara	19	8,0	Mirasımız Derneği	1	0,4
Diyanet ve İHH	5	2,1	Mehmetçik Vakfı hariç hepsi	1	0,4
Diyanet, İHH ve Kızılay	4	1,6	MEC Vakfı, Ribat	1	0,4
Dost Eli Derneği	3	1,3	Kuruma yapmam	6	2,5
EL – BİR Derneği	1	0,4	İyilik Derneği	4	1,7
EL – BİR ve İki Doğu İki Batı Der	1	0,4	İnsan Vakfı	2	0,8
Hasene Derneği	1	0,4	İlim Yayma Cemiyeti	3	1,3
Hayra Koşanlar Derneği	1	0,4	İHH, Yeryüzü Doktorları, Yardım Eli	1	0,4
Hayrat İnsani Yardım Derneği	1	0,4	İHH, Kızılay ve Deniz Feneri	1	0,4
Hepsine yapıyorum	8	3,4	İHH, Kızılay ve Aziz Mahmut Hüdayi	1	0,4
Hiçbiri	8	3,4	İHH, Diyanet ve Kızılay, Hayrat	1	0,4
İDDEF	1	0,4	İHH, Beşir Derneği	1	0,4
İGMG	1	0,4	İHH ve Kızılay	1	0,4
TOPLAM				238	100,0

Araştırmaya katılanların (soruya cevap veren 1081 kişi) %7,0'ı (76) “yardımlarını çoğunlukla” Kızılay’a, 0,1’i (1) Mehmetçik Vakfı’na, %36,5’i (395) İHH’ya, %2,6’sı (28) Deniz Feneri’ne, %2,7’si (29) Cansuyu’na, %29,0’ı (314) Diyanet Vakfı’na ve %22,0’ı (238) diğer kurumlara veya şahıslara vs. yaptığını belirtmiştir.

Cinsiyet değişkenine göre araştırmaya katılan kadınların %35,6’sı (139), erkeklerin %37,0’ı (256) İHH; kadınların %29,5’si (115), erkeklerin %28,8’i (199) Diyanet Vakfı’na yardım ettiğini belirtmiştir. Mehmetçik Vakfı ise %0,1’lik oranla en az yardım yapılan tek kurum olarak belirginleşmiştir. Yaş aralığı dikkate alındığında, 51-60 yaş arasındakilerin %47,4’ü İHH’ye yardım yaptığını belirtirken,

31-40 yaş aralığındaki katılımcıların %42,9'u Diyanet Vakfı'na, 22-30 yaş aralığındakiler ise %10,4'lük bir oran ile Kızılay'a yardım yaptığını belirtmiştir.

Mezun olunan kurum değişkenine göre değerlendirilme yapıldığında ise, ilahiyat fakültesi mezunlarının %38,2'si ve İslami İlimler Fakültesi mezunlarının %43,3'ü İHH'ye yardım yaptığını belirtmiştir. YİE mezunlarının %36,8'i, İDKAB bölümü mezunların %30'u ve İLİTAM-ANKUZEM mezunlarının %49,4'ü ise Diyanet Vakfı'na yardım yaptığını ifade etmiştir. Zikredilen bu değerler aynı zamanda katılımcıların yardım yaptıkları en yüksek oranları ifade etmektedir. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların yardımları yaptıkları vakıf/dernek dağılımını gösterir tablo için bkz. Ek 35.)

Araştırmaya katılanların %19,8'nin DİB personeli olduğu (214) önceden belirtilmişti. Bu kişilerin tamamının Diyanet Vakfı'na yardım yaptığı kabul edilse bile, %29 oranında (314) yardım yapılan bu vakfa, yaklaşık on puanlık bir desteğin farklı kurum ve meslekler tarafından sağlandığı anlaşılmaktadır. Bu da YDÖM'lerin Diyanet Vakfı'nı güvenilir bir kurum olarak gördükleri anlamına gelmektedir.⁴³³ Nitekim eldeki bulgulardan YİE, İDKAB ve İLİTAM mezunlarının en yüksek oranlarda Türkiye Diyanet Vakfı'na yardım yaptığı anlaşılmaktadır. Kızılay'a yapılan %7'lik yardımla birlikte mütalaa edildiğinde %36 oranında bir katılımcı kitlesinin devlet iltisaklı örgütlü yapıları öncelikli olarak benimsediği anlaşılmaktadır. Bu durumu, ilahiyat dindarlığının ortodoksi din anlayışı içerisindeki konumunun tabii bir uzantısı olarak anlamak da mümkündür. Diğer taraftan İlahiyat ve İslami İlimler Fakültesi mezunlarının İHH gibi sivil toplum kuruluşlarını önceleyen tutumlarındaki baskın tavrın, ağırlıklı olarak güven duygusu üzerinde şekillendiği söylenebilir. Bununla birlikte örneklemin bir kısmının da aidiyet hissettiği parti, cemaat ve tarikatlara yakın vakıf/derneklere yardım yaptığı anlaşılmaktadır. Bu bulgular ışığında katılımcıların yaklaşık üçte birinin Diyanet Vakfı ve Kızılay gibi

⁴³³ DİB'e yönelik tutumlar ve Başkanlığın sorumluluk alanındaki hizmetlere yönelik toplumun bakışını ele alan özlü bir değerlendirme için bkz. Ramazan Uçar, "Taş, Kemaleddin, Türk Toplumunun Diyanet İşleri Başkanlığı'na Bakışı (İstanbul Örneği) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Münir Koştaş, 243s. Ankara 2001", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Ankara, 2003, C. XLIV, S.1, ss. 517-523

devlet otoritesiyle iltisaklı kurumlara, üçte birinin İHH'ye, kalan üçte birinin de bireysel olarak veya dâhil oldukları örgütlü yapıların vakıf/derneklerine yardım yapmayı tercih ettikleri görülmektedir.

2.2.3.1.3. Hem Beden Hem de Malla Yapılan İbadetler

2.2.3.1.3.1. Hac ve Umre

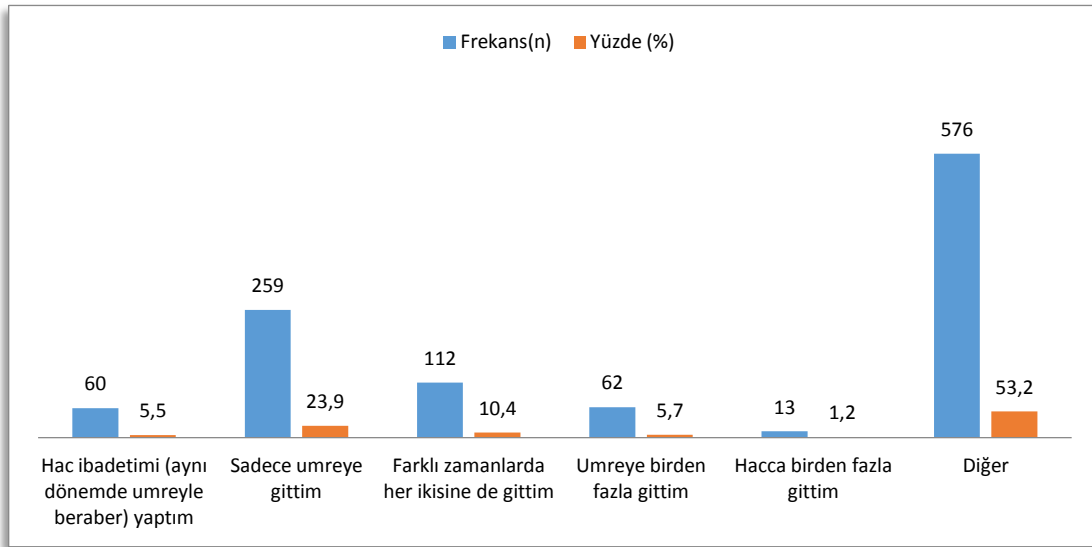
Dince kutsal sayılan yerleri ve mabetleri ziyaret etme uygulaması tarihin her döneminde neredeyse bütün dinlerde yer alan bir husustur. Eski Yunan'da Apollon ve Zeus'un mabetleri, eski Mısır'da Amon Tapınağı, Hindistan'da Ganj Nehri, Benares ve Gaya şehirleri, Yahudi ve Hristiyanlarda Kudüs şehri ziyaretlerin yapıldığı hac merkezleri olarak öne çıkmaktadır.⁴³⁴ Kelime olarak *ziyaret etmek*, *yönelmek* anlamlarına gelen hac, fıkhi bir terim olarak, *belirli yerleri, belirli bir zaman diliminde, yılın muayyen bir vaktinde ziyaret etmeyi* ifade eder. Hac yapma niyetiyle ihrama girip Arafat'ta vakfe ve Kabe'yi tavaf etme şeklinde uygulanırsa "Hac", Kurban Bayramı dışındaki vakitlerde Arafat'ta vakfe yapılmadan Kabe'nin ziyaret edilme şeklindeki uygulamasına da "Umre" denmektedir.⁴³⁵

İslam'ın beş şartından biri olarak kabul edilen hac ibadeti, beden ve mal ile yapılan aynı zamanda sağlık, zenginlik şartlarına bağlı olan farz bir ibadettir.⁴³⁶ Toplum tarafından çok değer verilen ve bu ibadeti yerine getirenlerin *hacı* diye taltif edildiği bir kıymetlendirme atmosferinde yüksek din öğretimi mezunlarının hac ve umreye ilişkin tutumlarının tespiti aşağıdaki gibi gerçekleşmiştir.

⁴³⁴ Mehmet Bayyigit, **Türkiye'de Hac Olayı**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1998, s. 32

⁴³⁵ Abdullah Kahraman, "Hac ve Umre" **İslam İbadet Esasları**, Ed.Talip Türcan, Dördüncü Baskı, Grafikel Yayınları, Ankara, 2016, ss. 227-268,s. 229,

⁴³⁶ TDV, **İlmihal I, İman ve İbadetler**, s. 514-515

Grafik 25. Örneklemen “Hac” ve “Umre” ibadetlerini gerçekleştirme durumuna göre dağılımı

Araştırmaya katılanların %5,5'i (60) hac ibadetini (aynı dönemde umreyle beraber) yaptığını, %23,9'u (259) sadece umreye gittiğini, %10,4'ü (112) farklı zamanlarda her ikisine de gittiğini, %5,7'si (62) umreye birden fazla gittiğini ifade etmiştir. Ayrıca %53,2'si (276) diğer⁴³⁷ yanıtı vermiştir.

Cinsiyet değişkenine göre araştırmaya katılan kadınların %7,5'i (29), erkeklerin ise %22,5'i (156) hacca gittiklerini⁴³⁸ belirtmişlerdir. Kadınların %34,4'ü (134) erkeklerin de %33'ü (228) umre yaptıklarını⁴³⁹ ifade ederken, kadınların %63 (246), erkeklerin ise %47,7 'si (330) her ikisine de gitmediklerini belirtmişlerdir.

Mann – Whitney U testine göre $p \cong 0,000$ değeri 0,05'ten ($p < 0,05$) küçük olduğu için cinsiyete göre hac ibadetlerini yapma durumunun sıra ortalamaları

⁴³⁷ Araştırmaya katılanların “Hac ve umre ibadetlerini yaptınız mı?” sorusuna diğer yanıtı verenlerin dağılımına göre %98,4'ü (567) gitmediğini, %1,2'si (7) kurada çıkmadığı için gidemediğini, %0,2'si (1) Mekke kurtarılmadıkça hacca gidilemeyeceğini ve %0,2'si (1) Suudi Arabistan çökünce hacca gideceğini belirtmiştir.

⁴³⁸ Hacca gidenler; Hac ibadetini aynı dönemde Umreyle beraber yaptım-farklı zamanlarda her ikisine de gittim-Hacca birden fazla gittim şeklinde cevap verenlerden oluşmaktadır.

⁴³⁹ Umre yapanlar; sadece umreye gittim-umreye birden fazla gittim- farklı zamanlarda her ikisine de gittim şeklinde yanıtlayanlardan oluşmaktadır. Ayrıca, Diyanet İşleri Başkanlığının paylaştığı güncel istatistiklere göre 2018 yılında Umreye gidenlerin sayısı 485.386'dır. Bunlardan 287.872'si kadın, 197.514'ü ise erkektir. Katılımcılardan erkeklere oranla daha fazla kadının umreye gittiğini belirtmesi, söz konusu güncel verileri destekler gözükmemektedir. Bkz. <https://www.verikaynagi.com/konu-basligi/diyanet-isleri-baskanligi-istatistikleri> (11.08.2021)

arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlıdır. Yani katılımcıların cinsiyetine göre hac ibadetlerini yapma durumu farklılaşmaktadır.

Yaş aralığına değişkenine göre değerlendirildiğinde, 41-50 yaş arasındaki katılımcıların %6,6'sının (71) hacca, %10,6 'sının (115) ise umreye gittikleri tespit edilmiştir. Bu yaş aralığında araştırmaya katılan 251 örneklemin (%23,2) 114'ü ise her ikisine de gitmediklerini ifade etmiştir. Aynı zamanda bu bulgular, söz konusu yaş grubunun, hac ve umre ibadetlerini yerine getirme hususunda en yüksek orana sahip olduğunu göstermektedir. Sırasıyla 51-60 yaş arasındaki katılımcıların %16,5 (hac % 5,3, umre %11,2), 31-40 yaş arasındakilerin %10,9 (hac %3,3,umre %7,6) ve 22-30 yaş arasındaki örneklemin %9,2 (hac %0,7, umre %8,5) oranında hac ve umreye gittikleri tespit edilmiştir.

Kruskal Wallis H testine göre $p=0,005$ değeri 0,05'ten ($p < 0,05$) küçük olduğu için yaş aralığına göre hac ve umre ibadetlerini yapma durumunun sıra ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlıdır. Hac ve umre ibadetlerini yapma durumu yaş aralığına göre farklılık göstermektedir. Bu farklılığa neden olan grup/gruplar için yapılan ikili karşılaştırma testine göre 61 ve üzeri yaşta olanların 31-40 yaş aralığında ($P=0,034$), 41-50 yaş aralığında ($p=0,028$) ve 22-30 yaş aralığında bulunanlara ($p=0,000$) göre daha fazla hac ibadeti yaptığı tespit edilmiştir. Yine 51-60 yaş arası katılımcıların, 41-50 yaş aralığı katılımcıların ve 31-40 yaş arasındaki katılımcıların, 22-30 yaş aralığındaki ($p=0,000$) katılımcılara göre daha fazla hac ibadeti gerçekleştirdiği ifade edilebilir. Suudi Arabistan devleti tarafından uygulanan hac kotasının oluşturduğu yığılmalar ve DİB tarafından hacı adaylarının sıraya konulmasındaki yöntemler, ileri yaşlarda hac farızasını yerine getirmeyi mümkün kılmaktadır. Bunun bir yansıması olarak, ileri yaş gruplarının gençlere oranla bu ibadeti daha fazla yerine getirmiş olduğu söylenebilir.

Eğitim durumuna göre incelendiğinde ise ilahiyat fakültesi mezunlarının %24,7'si (222) sadece umreye gittiğini belirtmiştir. Diğer yanıtını verenlerin tamamına yakını "Hacca gitmedim" yanıtını vermiştir. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre Hac ve umre ibadetlerini yapma durumunu gösterir tablo için bkz. Ek 36.)

Kruskal Wallis H testine göre $p=0,005$ değeri $0,05$ 'ten ($p < 0,05$) küçük olduğu için mezun olunan okul türüne göre hac ve umre ibadetlerini yapma durumunun sıra ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlıdır. Hac ve umre ibadetlerini yapma durumu mezun olunan kurum değişkenine göre farklılık göstermektedir ($p=0,000$). Bu farklılığa neden olan grup/gruplar için yapılan ikili karşılaştırma testine göre Erzurum İ.İ. Fakültesinden mezun olanların İslami İlimler Fakültesi ($P=0,044$) ve İDKAB bölümü ($p=0,013$) mezunlarına göre daha fazla hac ibadeti yaptığı tespit edilmiştir. Yine YİE mezunu katılımcıların, ilahiyat fakültesi mezunları ($p=0,009$), İslami İlimler Fakültesi mezunları ($p=0,004$) ve İDKAB bölümü mezunlarına ($p=0,000$) göre daha fazla hac ibadeti gerçekleştirdiği ifade edilebilir.

Ulaşılan bulgulardan hareketle örneklemin yarısından fazlasının (%53,2) hac ve umre ibadeti yapmadıkları anlaşılmaktadır. Hac ibadetini yerine getirenler %17,1'lik bir orana sahipken umre maksatlı ziyarette bulunanlar %40'lık bir oranı oluşturmaktadır. Bu durum örneklemin Türkiye ortalamasının üstünde bir oranda söz konusu ibadetleri yerine getirdiklerini göstermektedir. Zira Diyanet'in *Dini Hayat Araştırmasında* hacca gidenlerin oranı %6,6 olarak tespit edilmiştir. Yine birtakım istatistiksel veriler dikkate alındığında 1975 yılından 1983 yılına kadar 1.869.094 kişinin hacca gittiği görülmektedir.⁴⁴⁰ 1988 yılından itibaren kota uygulamasına geçen Suudi Arabistan devletinin Türkiye'ye takriben 75.000 ile 100.000 bin aralığında kontenjan ayırdığı dikkate alınırsa 1975 (katılımcılarımız arasında en eski mezuniyet tarihi) ile 2020 yılları arasında yaklaşık 4 milyon kişinin hac farızasını yerine getirdiği söylenebilir. Dolayısıyla bu tarihler arasında Türkiye'den hacca giden kişilerin oranı %5 civarında gerçekleşmiştir. Esasen yüksek din öğretimi mezunlarının Türkiye ortalamasının üstünde bir oranla (%17,1) hac farızasını yerine getiriyor olmalarını, mezunların gelir düzeyleriyle veya sadece bu ibadete yönelik istemlerinin yüksekliğiyle izah etmek çok doğru gözükmemektedir. Bu oranı artırıcı

⁴⁴⁰ Bkz. Abdülkadir Özcan, "Hac-Osmanlılar Dönemi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1996, C. 14, ss. 400-408, <https://www.mynet.com/33-yilda-2-milyon-kisi-hacca-gitti-110100122549> (11.08.2021)

en büyük etken, özellikle diyanet personelinin görevli olarak hac ve umre organizasyonlarında aldıkları görevler olarak belirtilebilir.

2.2.3.1.4. Dinî Törenlere Katılma Durumu

A. R. Radcliffe-Brown, bir sosyal davranış biçimi olarak dini incelerken, etkiler, duygular, dogmalar, dinî grup, cemaat ve mezhepler yanında *dinî fiil*, *ritüel* ve *ayinlerin* incelenmesini de salık vermektedir. Esasen bu teklifiyle o, dindarlığın boyutlarına ilişkin bir perspektif geliştirmektedir.⁴⁴¹ Nitekim Türkiye’de yapılan bir çalışmada, dinî fiil, ritüel ve ayinlere tekabül eden ve dindarlığın boyutları içinde yer alan dinî pratikler/ibadet boyutu, beş vakit namaz, cuma, bayram, teravih, nafile namazlar, oruç, zekât/fitre, hac, kurban, Kur’an okuma ve dinî törenlere katılma (mevlit okutmak, hatim indir(t)mek, kurşun dök(tür)mek, muska yaz(dır)mak ve türbe ziyaretleri) başlıkları altında ele alınmıştır.⁴⁴² Söz konusu araştırmada *halk dini* olarak değerlendirilen ve *dinî törenler* içinde mütalaa edilen uygulamaların, halk nezdinde uygulanabilirliği olmasına rağmen, rasyonel/elit dindarlık tipolojisini temsil eden ilahiyatçı dindarlığında, herhangi bir karşılığının olmadığı bilinmektedir. Özellikle ilahiyatçı bilincinde, mevlit okutmak, hatim indirtmek, türbe ziyareti, kurşun döktürmek ve muska yazdırmanın *dinin asıllarıyla çeliştiği* yargısı hâkimdir.⁴⁴³ Bundan dolayı bu çalışmada, dinî törenlere katılma durumu, haftalık dinî sohbetler, tefsir sohbetleri, tasavvuf/zikir sohbetleri, çay sohbetleri, dinî temalı vakıf/dernek, kültür ve sanat etkinliklerine iştirak etmek şeklinde belirlenmiştir. Dolayısıyla *hangi dinî etkinliklere katılım sağlandığının* tespitine çalışılmıştır.

⁴⁴¹ Ünver Günay, “Dindarlığın Sosyolojisi,” **Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi**, Ed. Ünver Günay, Celaeddin Çelik, Kahraman Yayınevi, Adana, 2006, ss. 1-59, s. 33-34

⁴⁴² Bkz. Tablo 6.1.2’de “İbadet alışkanlıkları” başlığı, Çarkoğlu, Toprak, **Türkiye’de Din Toplum ve Siyaset**, s. 45-47

⁴⁴³ Mevlid okutmak, hatim indirmek ve türbe ziyareti konusu için bkz. İSAM, **İlmihal II-İslam ve Toplum**, Beşinci Baskı, İSAM, İstanbul, 2000, s. 474; Hayri Kırbasoğlu, **Ahir Zaman İlmihali**, Beşinci baskı, Yayınevi yayınları, Ankara, 2010, s. 388. Muska ve kurşun döktürme konusu için bkz. Mahmut Çınar, “74. Soru”, **İnanç Konusunda Bilinmesi Gereken 88 Soru**, Ed. Cağfer Karadaş, Beyan Yayınları, İstanbul, 2019, ss. 271-276, s. 273, 276

Tablo 47. Dinî etkinliklere katılma durumu

Hangi dinî etkinliklere katılıyorsunuz? (%)		
Dinî etkinlikler	n	(%)
Din ve ahlak teması olan, belli bir kitap takibi ya da bir konu etrafında gerçekleştirilen haftalık dinî sohbetlere katılıyorum	342	31,6
Belirlenmiş bir tefsir veya birkaç tefsir ve mealden yararlanılarak gerçekleştirilen haftalık tefsir sohbetlerine iştirak ediyorum	287	26,5
Herhangi bir tarikatın veya tasavvufi grubun içinde gerçekleştirilen haftalık tasavvuf/zikir sohbetlerine devam ediyorum	72	6,6
Dönüşümlü yemek ikramları ve haftalık çay sohbetlerine katılıyorum	81	7,5
Vakıf ve derneklerin organize ettiği dinî içerikli programları takip ediyorum	282	26,0
Kültür ve sanat etkinliklerine katılıyorum (konferans, panel, şiir, müzikal dinleti vb.)	418	38,6
Tiyatro ve sinema etkinliklerine katılıyorum	131	12,1
Diğer	203	18,7

Katılımcılara bu soruda birden fazla cevap hakkı tanınmıştır. Dolayısıyla analiz edilirken toplam cevap sayısı üzerinden değil toplam katılımcı sayısı (1083) üzerinden analiz yapılmıştır. Buna göre araştırmaya katılanların %31,6'sı (342) *din ve ahlak teması olan, belli bir kitap takibi ya da bir konu etrafında gerçekleştirilen haftalık dinî sohbetlere katıldığını* ifade etmiştir. Örneklemin %26,5'i (287), *belirlenmiş bir tefsir veya birkaç tefsir ve mealden yararlanılarak gerçekleştirilen haftalık tefsir sohbetlerine iştirak ettiğini* belirtirken %6,6'sı (72), *herhangi bir tarikatın veya tasavvufi grubun içinde gerçekleştirilen haftalık tasavvuf/zikir sohbetlerine devam ettiğini* kaydetmiştir. Katılımcıların %7,5'i (81) *dönüşümlü yemek ikramları ve haftalık çay sohbetlerine katıldığını*, %26,0'ı (282) ise *vakıf ve derneklerin organize ettiği dinî içerikli programları takip ettiğini* vurgulamıştır. Örneklemin %38,6'sı (418) *kültür ve sanat etkinliklerine katıldığını (konferans, panel, şiir dinletisi, müzikal dinleti vb.)* belirtirken, %12,1'lik (131) bir kesim ise *tiyatro ve sinema etkinliklerine katıldığını* belirtmiştir. Ayrıca %18,7'si (203) diğer dinî etkinliklere⁴⁴⁴ katıldığını ifade etmiştir.

⁴⁴⁴ Araştırmaya katılanların katıldıkları dini etkinlikler incelendiğinde “diğer” seçeneğinin dağılımına göre %1,0'ı (2) “Ailece düzenli yapmaya çalışıyoruz.”, %0,5'i (1) “Akademik tartışma”, %8,4'ü (17) “Ara sıra”, %2,5'i (5) arkadaş ortamları, %0,5'i (1) “Ben tefsir sohbeti ve hadis sohbetleri haftada birer kez yaparım.”, %10,8'i (22) “Bireysel etkinlik yapıyorum.”, %54,2'si (110) “Bu etkinliklere katılmıyorum.”, %3,4'ü (7) “Cami eksenli faaliyetler”, %0,5'i (1) “Cuma namazı öncesi vaaz ederim ve vakitlerden önce ilmihal”, %0,5'i (1) “Dini bilgileri öğrencilere veriyorum.”, %0,5'i (1) “Dinî ve kültürel içerikli programlar panel konferans vb.”, %0,5'i (1)

Cinsiyet değişkenine göre araştırmaya katılan kadınların %39,5'i (154), erkeklerin %38,1'i (264) *kültür ve sanat etkinliklerine katıldığını* (konferans, panel, şiir dinletisi, müzikal vb.) belirtmiştir. Kadınlarda bunu sırasıyla *dinî sohbetler* (%31,8), *vakıf/dernek etkinlikleri* (%21,5), *tefsir sohbetleri* (19,7), *sinema ve tiyatro* (%16,7), *tasavvufi sohbetler* (%5,6) ve *çay sohbetleri* (%4,6) takip etmiştir. Erkekler de yüksek oranda *kültür ve sanat etkinliklerine katıldığını* (konferans, panel, şiir dinletisi, müzikal dinleti vb.) belirtmiştir. Bunu sırasıyla *dinî sohbetler* (%31,5), *tefsir sohbetleri* (%30,3), *vakıf/dernek etkinlikleri* (28,6), *sinema ve tiyatro* (%9,5), *çay sohbetleri* (%9,1) ve *tasavvufi sohbetler* (7,2) takip etmiştir.

Yaş değişkenine göre 22-30 yaş arasındakilerin %38,6'sı (137), 41-50 yaş arasındakilerin %41,8'i (105) ve 51-60 yaş arasındakilerin %39,9'u (101) yüksek oranda *kültür ve sanat etkinliklerine katıldığını* belirtmiştir. 31-40 yaş aralığı örneklem, en çok *dinî sohbetlere* %37,0 (70) oranında devam ederken, 61 yaş ve üzerindeki katılımcıların %40'ı (14) ise en çok *vakıf/dernek etkinliklerine* iştirak etmektedir.

Mezun olunan yüksek din öğretimi kurumu değişkenine göre, İslami İlimler Fakülteleri (%43,3), İDKAB'ler (%40,0) ve ilahiyat fakültelerinden mezun olanlar (%39,0) *kültür ve sanat etkinliklerine katıldığını* belirtmiştir. Yüksek İslam Enstitüsü mezunları *vakıf/dernek etkinliklerine* %47,4 oranında katılım sağlarken, İLİTAM ve ANKUZEM mezunlarının %35,4'ü *dinî sohbetlere iştirak* ettiğini ifade etmiştir. Ayrıca ilahiyat fakültesinden mezun olanların %32,1'i (289) *din ve ahlak teması olan, belli bir kitap takibi ya da bir konu etrafında gerçekleştirilen haftalık dinî sohbetlere* katıldığını ifade etmiştir. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların katıldıkları dinî etkinlik dağılımını gösterir tablo için bkz. Ek 37.)

“Düzenli olmamakla beraber birden çok madde”, %0,5'i (1) “Etkinliklere dinî ya da değil diye yaklaşıyorum.”, %0,5'i (1) “Faydalı gördüğüm dini etkinlikleri takip ederim.”, %4,8 (2) “Hadis meclisleri”, %4,8 (2) “Haftalık tefsir dersine katılıyorum.”, %0,5'i (1) “Hemen hemen her gün meal tefsir sohbetlerine katılmaya çalışıyorum.”, %0,5'i (1) “Herhangi bir cemaate bağlı olmayan kitap tahlillere ve derslere katılırım.”, %8,4'ü (17) “İnternet – TV”, %0,5'i (1) “İnternet – TV, okul programları”, %0,5'i (1) “İslami ilimler alanında yapılan tüm etkinliklere konuşmacı ya da dinleyici olarak katılıyorum.”, %0,5'i (1) “Klasik eserler üzerinden yapılan derslere katılırım.”, %0,5'i (1) “Konuşmacı olarak dini – sosyal programlara katılıyorum.”, %4,8 (2) “Mevlidi Nebi”, %0,5'i (1) “Okul programları”, %0,5'i (1) “Seminer derslerine katılırım.”, %0,5'i (1) “Tefsir çeviri derslerine katılıyorum.”, %0,5'i (1) “Vakıf ve Cihat çalışmaları” şeklindedir.”

Bu bulgulardan hareketle örneklemin *konferans, panel, şiir dinletisi, müzikal dinleti, sinema, tiyatro ve entelektüel çay muhabbetleri* (%58,2) gibi *modern dinî tören* tarzındaki etkinliklere katılım durumunun geleneksel dinî içerikli sohbet tarzından belli oranda ayrıştığı anlaşılmaktadır. Bu yönelimin, yeni nesil ilahiyat jenerasyonu içindeki (İF, İİF ve İDKAB) tercih oranı, YDÖM'nin halk dininin bilindik tören kalıplarından daha ziyade, modern sosyal etkinlikleri öncelediğini göstermektedir.⁴⁴⁵ Bütün bunlara rağmen, dinî sohbet, tefsir ve tasavvufi sohbetlere katılım (%64,7) oranları da dikkate alındığında ana akım ilahiyatçı dindarlığında sohbet kültürünün başat rolünün hâlâ etkisini sürdürdüğü söylenebilir. Katılımcılardan 110 kişi (%10,2) ise söz konusu etkinliklere katılmadığını belirtmiştir.

⁴⁴⁵ Popüler/halk dindarlığı ve normatif/elit dindarlıklar bağlamında dinî sohbetlerin dinî tutumlara etkisi için bkz. Mustafa Arslan, "Dinsel Boyutluluğun Sosyolojik Bağlamı: Faktör Analitik Bir Çalışma" **Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi II**, Sayı: 4, Yıl: 2002, ss. 161-186, s. 181 <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/52649> (16.08.2021)

2.2.3.2. Nicel Bulgular: Örneklemin İbadetlerle İlgili Geleneksel ve Çağdaş Yorumlara Yönelik Tutum ve Davranışları

Tablo 48. Geleneksel veya modern tarzda, dinî yorumlara yönelik tutum ölçeği –İbadeti Boyutu

Geleneksel veya modern tarzda, dinî yorumlara yönelik tutum ölçeği (%)							
Önermeler		Kesinlikle katılmıyorum	Katılmıyorum	Fikrim yok	Katılıyorum	Kesinlikle katılıyorum	TOPLAM
Namazlarda zaruret olmadan da her zaman cem yapılabilir.	Sıklık	717	161	100	60	45	1083
	(%)	66,2	14,9	9,2	5,5	4,2	100,0
Kadınların evde yalnız bir durumda iken istediği bir kıyafetle namaz kılmasında sakınca yoktur.	Sıklık	831	108	53	32	59	1083
	(%)	76,7	10,0	4,9	3,0	5,4	100,0
Teravih namazının kılınmasında ve rekât sayı terciinde karar verici olan kişinin kendisidir.	Sıklık	305	127	173	223	255	1083
	(%)	28,2	11,7	16,0	20,6	23,5	100,0
Türebeleri ziyaret etmek dine aykırıdır.	Sıklık	484	240	157	79	123	1083
	(%)	44,7	22,2	14,5	7,3	11,4	100,0
Peygamberimizin hırka ve sakal-ı şerifini ziyaret etmek dinen doğru bir davranış değildir.	Sıklık	498	233	154	84	114	1083
	(%)	46,0	21,5	14,2	7,8	10,5	100,0
Hac zamanı birkaç aya yayılmalıdır.	Sıklık	914	56	56	19	38	1083
	(%)	84,4	5,2	5,2	1,8	3,5	100,0
Kur'an-ı Kerim abdest olmadan da ele alınıp okunabilir.	Sıklık	376	170	125	198	214	1083
	(%)	34,7	15,7	11,5	18,3	19,8	100,0
Kadınların adet günlerinde Kur'an-ı Kerim'i ele alıp okumalarında sakınca yoktur.	Sıklık	611	160	91	88	133	1083
	(%)	56,4	14,8	8,4	8,1	12,3	100,0
Muhtaç kişilere yardım etmek kurban kesmek yerine geçer.	Sıklık	920	80	39	16	28	1083
	(%)	84,9	7,4	3,6	1,5	2,6	100,0
Ölünün arkasından Kur'an okumak uygun değildir.	Sıklık	710	189	95	47	42	1083
	(%)	65,6	17,5	8,8	4,3	3,9	100,0

Cinsiyet değişkeni açısından bakıldığında erkeklerin kadınlara göre ibadet ortalamalarının daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır ($p < .05$). *Yaş grubu* değişkeni açısından 51 yaş üstü grubunda yer alan katılımcıların ibadet boyutu ortalamaları, 22-30 yaş ve 31-40 yaştan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur (sırasıyla, $p = .032$; $p = .005$).

Katılımcıların *mezun oldukları yüksek din öğretimi kurumu* değişkenine göre inanç, bilgi ve etki ortalamaları arasında anlamlı fark olmasına ($p < .05$) rağmen ibadet ortalamaları arasında anlamlı bir farklılık yoktur ($p = .054$).

Katılımcıların *çalıştıkları kurumlar* değişkenine göre üniversitede çalışan katılımcıların ibadet boyutu ortalamaları Diyanet İşleri Başkanlığı'nda çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .000$). Milli Eğitim Bakanlığı'nda çalışan katılımcıların ibadet boyutu ortalamaları Diyanet İşleri Başkanlığı'nda çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .000$). Diğer kamu kurum ve kuruluşlarda çalışan katılımcıların ibadet boyutu ortalamaları Diyanet İşleri Başkanlığı'nda çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .001$). Kendi işinde çalışan katılımcıların ibadet boyutu ortalamaları Diyanet İşleri Başkanlığı'nda çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .032$). Emekli katılımcıların ibadet boyutu ortalamaları Diyanet İşleri Başkanlığı'nda çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .021$).

Katılımcıların *sahip oldukları meslekler* değişkenine göre müftü/vaiz/vaizelerin ibadet boyutu ortalamaları müdür/müdür yrd./yöneticilerden, anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .013$). Kur'an kursu öğretmenlerinin ibadet boyutu ortalamaları müdür/müdür yrd./yöneticilerden anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .007$). İmam hatip/müezzinlerin ibadet boyutu ortalamaları müdür/müdür yrd./yöneticilerden, öğretmenlerden ve diğer olarak kodlanan katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .000$; $p = .003$, $p = .002$). Çalışılan kurumlar ve sahip olunan meslekler baz alındığında, elde edilen bulgulardan DİB bünyesinde bütün kademelerde çalışan katılımcıların, dindarlığın ibadet boyutuna ilişkin yargılarda, üniversiteler, MEB ve diğer kamu kurumlarında çalışan mezunlara nispetle geleneksel dinî anlayışı benimsedikleri anlaşılmaktadır.

Katılımcıların *benimsedikleri dinî yorum biçimi* değişkenine göre ise "Müslüman Türk Geleneği"ni benimseyen katılımcıların ibadet boyutu ortalamaları "Kur'an ve Sünnet Müslümanlığı"ni benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .005$). "Müslüman Türk Geleneği"ni benimseyen katılımcıların ibadet boyutu ortalamaları "Tasavvufi Yorum"u benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .000$). "Müslüman Türk Geleneği"ni benimseyen katılımcıların ibadet boyutu ortalamaları "Kur'an Müslümanlığı"ni benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur

($p = .000$). “Kur’an ve Sünnet Müslümanlığı”nı benimseyen katılımcıların ibadet boyutu ortalamaları “Tasavvufi Yorum”u benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .008$). “Kur’an ve Sünnet Müslümanlığı”nı benimseyen katılımcıların ibadet boyutu ortalamaları “İslamcılık/Siyasal İslam”ı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .005$). “Kur’an Müslümanlığı”nı benimseyen katılımcıların ibadet boyutu ortalamaları “Kur’an ve Sünnet Müslümanlığı”nı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .000$). “Tasavvufi Yorum”u benimseyen katılımcıların ibadet boyutu ortalamaları “İslamcılık/Siyasal İslam”ı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .000$). “Tasavvufi Yorum”u benimseyen katılımcıların ibadet boyutu ortalamaları “Kur’an Müslümanlığı”nı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .000$). “İslamcılık/Siyasal İslam”ı benimseyen katılımcıların ibadet boyutu ortalamaları “Kur’an Müslümanlığı”nı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .000$). Bu bulgular ışığında ibadet boyutu bağlamında dinî yorumlara yönelik katılımcı tutumları, geleneksel olandan modern olana doğru şu şekilde oluşmuştur;

Bir önceki bölümde nicel bulgulardan hareketle ilahiyatçı dindarlığının, dinî pratikler/ibadet boyutuyla ilgili fotoğrafı çekilmiş ve bu boyutla ilgili olgusal durumun tespiti yapılmıştı. Bu bölümde ise, yine nicel bulgulardan hareket edilerek, katılımcıların ibadetlerle ilgili geleneksel ve çağdaş yorumlara yönelik tutumları ölçülmüştür. Bu amaçla hazırlanan *geleneksel veya modern tarzda, dinî yorumlara yönelik tutum ölçeğiyle*, örneklemin, dindarlığın ibadet boyutuyla ilgili (namaz, hac, tasadduk/kurban ve dinî törenlere katılım) geleneksel veya modern görüşlerden hangisini benimsediği sorulmuştur.

Güncel dinî konularla ilgili tartışmaların, öncelikle -doğası gereği- dinî düşüncenin üretim merkezleri olan ilahiyatlar içinde yapılıyor olması, ilahiyatçılarda yorum zenginliğine sebep olduğu bilinmektedir. Bu çalışmada yorum farklılıkları

geleneksel yorum ile modern yorum olarak iki faktöre indirgenmiş ve analize tabi tutulmuştur.

2.2.3.2.1. Namaz

Aşağıda geleneksel ve modern yargılar tek tek ele alınmış, namaz ibadetiyle ilgili katılımcıların geleneksel ve modern tutumları ölçülmeye çalışılmıştır.

2.2.3.2.1.1. Örneklemen “Namazlarda zaruret olmadan da her zaman cem yapılabilir” Yargısına Yönelik Tutumları

“Namazlarda zaruret olmadan da her zaman cem yapılabilir.” önermesine katılımcıların %6,1’i (717) kesinlikle katılmadığını, %5,3’ü (161) katılmadığını, %9,5’i (100) fikrinin olmadığını, %11,7’si (60) katıldığını, %67,4’ü (45) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu önermeye araştırmaya katılan kadınların %66,9’u (261), erkeklerin %65,8’i (456), 22-30 yaş arasındakilerin %67,3’ü (239) ve İDKAB Öğretmenliği bölümünden mezun olanların %72,0’ı (36) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir.

Bu bulgulara göre ilahiyatçılar İslam âlimlerinin çoğunluğunun oluşturduğu görüşe katılmaktadır. Nitekim “Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı-I”nın sonuç bildirgesinin 37. maddesinde aynı yönde kanaat belirtilmiştir.⁴⁴⁶

2.2.3.2.1.2. Örneklemen “Kadınların evde yalnız bir durumda iken istediği bir kıyafetle namaz kılmasında sakınca yoktur.” Yargısına Yönelik Tutumları

“Kadınların evde yalnız bir durumda iken istediği bir kıyafetle namaz kılmasında sakınca yoktur.” önermesine katılımcıların %76,7’si (831) kesinlikle

⁴⁴⁶ Bkz. DİB tarafından İstanbul Büyük Tarabya Otelinde 15-18 Mayıs tarihleri arasında gerçekleştirilen Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısının “Sonuç Bildirgesi”nde yer alan 37. Madde, <http://www.ansar.de/dinlertarihi/dinler%20tarihi/dinler2/Diyanet/1.htm> (17.08.2021) Cemle ilgili bir değerlendirme için bkz. Nihat Dalgın, **Gündemdeki Tartışmalı Dini Konular**, 9.Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015, ss. 99-106, s. 106

katılmadığını, %10,0'ı (108) katılmadığını, %4,9'u (53) fikrinin olmadığını, %3,0'ı (32) katıldığını, %5,4'ü (59) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu önermeye araştırmaya katılan kadınların %84,1'i (328), erkeklerin %72,6'sı (503), 31-40 yaş arasındakilerin %86,2'si (163) ve İDKAB öğretmenliği bölümünden mezun olanların %84,0'ı (42) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir. Ayrıca ilahiyat fakültesinden mezun olanların %6,0'ı (54) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu bulgulardan hareketle ilahiyatçıların, Hanefilik çizgisinde geleneksel bir yaklaşım sergilediği görülmektedir. Malikîliğin “kadının erkeklerin olmadığı bir ortamda başörtüsüz olarak ya da kollarının veya diz kapağına kadar bacağına açık olmasının namaza mani olmadığına” ilişkin görüşüne⁴⁴⁷ katılmamaktadır.

2.2.3.2.1.3. Örneklemin “Teravih namazının kılınmasında ve rekât sayı terciinde karar verici olan kişinin kendisidir.” Yargısına Yönelik Tutumları

“Teravih namazının kılınmasında ve rekât sayı terciinde karar verici olan kişinin kendisidir.” önermesine katılımcıların %28,2'si (305) kesinlikle katılmadığını, %11,7'si (127) katılmadığını, %16,0'ı (173) fikrinin olmadığını, %20,6'sı (223) katıldığını, %23,5'i (255) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu önermeye araştırmaya katılan kadınların %24,4'ü (95), erkeklerin %30,3'ü (210), 41-50 yaş arasındakilerin %30,3'ü (76) ve Yüksek İslam Enstitüsünden mezun olanların %52,6'sı (10) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir. Ayrıca ilahiyat fakültesinden mezun olanların %23,4'ü (210) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

⁴⁴⁷ Namazda örtünme ile ilgili bir değerlendirme için bkz. Nihat Dalgın, **Gündemdeki Tartışmalı Dini Konular**, 9.Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 118

2.2.3.2.2. Hac

2.2.3.2.2.1. Örneklemin “Hac zamanı birkaç aya yayılmalıdır.” Yargısına Yönelik Tutumları

“Hac zamanı birkaç aya yayılmalıdır.” önermesine katılımcıların %66,2’si (66) kesinlikle katılmadığını, %14,9’u (57) katılmadığını, %9,2’si (103) fikrinin olmadığını, %5,5’i (127) katıldığını, %4,2’si (730) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu önermeye araştırmaya katılan kadınların %82,1’i (320), erkeklerin %85,7’si (594), 31-40 yaş arasındakilerin %89,4’ü (169) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %84,3’ü (758) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir.

Katılımcıların yaklaşık %90’ı zilhiccenin 9. gününde yapılan vakfe ile muayyen bir vakitte ve yılda bir defa yapılması gerektiğine dair geleneksel fihhi görüşü⁴⁴⁸ benimsemekte fakat izdiham ya da başka zorluklar nedeniyle haccı birkaç aya yayma fikrini⁴⁴⁹ benimsememektedir.

2.2.3.2.3. Tasadduk-Kurban

2.2.3.2.3.1. Örneklemin “Muhtaç kişilere yardım etmek kurban kesmek yerine geçer.” Yargısına Yönelik Tutumları

“Muhtaç kişilere yardım etmek kurban kesmek yerine geçer.” önermesine katılımcıların %84,9’u (920) kesinlikle katılmadığını, %7,4’ü (80) katılmadığını, %3,6’sı (39) fikrinin olmadığını, %1,5’i (16) katıldığını, %2,6’sı (28) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

⁴⁴⁸ Bkz. DİB tarafından İstanbul Büyük Tarabya Otelinde 15-18 Mayıs tarihleri arasında gerçekleştirilen Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısının “Sonuç Bildirgesi”nde yer alan 23. Madde, <http://www.ansar.de/dinlertarihi/dinler%20tarihi/dinler2/Diyanet/1.htm> (17.08.2021)

⁴⁴⁹ Hac ibadetiyle ilgili karşılaşılabilecek birtakım zorlukları bertaraf etmek veya azaltmak amacıyla haccın farklı zamanlara yayılabileceğine yönelik yorumların isabetli olmadığına dair görüş için bkz. Nurdoğan Türk, “Kur’an-ı Kerim’de Hac ve Umre İbadetlerine Dair Yanlış İnanç ve Davranışları İfade Eden Âyetlerin Tefsiri”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014/3, C. 3, S. 5, s. 25-26

Bu önermeye araştırmaya katılan kadınların %80,0'ı (312), erkeklerin %87,7'si (608), 41-50 yaş arasındakilerin %90,8'i (228) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %85,5'i (769) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir.

Çalışmanın bu safhasında örneklemin, “muhtaç kişilere yardım etmek kurban kesmek yerine geçer” yargısına ilişkin tutumu ölçülmüştür. Elde edilen bulgular ışığında katılımcıların büyük bir kısmının geleneksel çizgide tutum sergiledikleri görülmüştür. Nitekim *muhtaç kişilere yardım etmek kurban kesmek yerine geçer* diyenlerin oranı kesinlikle katılıyorum (%2,6) ve katılıyorum (%1,5) şıklarının toplam oranı %4,1 düzeyindeyken, kesinlikle katılmayanların (%84,9) ve katılmayanların (%7,4) oranı %92,3 olarak gerçekleşmiştir. Birtakım ilahiyatçı çevreler veya yorumcular tarafından, kurban kesmek yerine kesilecek kurbanın parasal değerinin (bedelinin) fakirlere tasadduk edilmesinin mümkün olacağına dair dillendirilen⁴⁵⁰ modern yaklaşımların örneklem tarafından kabul edilmediği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda katılımcılar bu tercihleri ile Diyanet İşleri Başkanlığının resmi görüşüne de iştirak etmiş olmaktadır.⁴⁵¹

2.2.3.2.5. Dinî törenlere katılım

2.2.3.2.5.1. Örneklemin “Türebeleri ziyaret etmek dine aykırıdır.” Yargısına Yönelik Tutumları

“Türebeleri ziyaret etmek dine aykırıdır.” önermesine katılımcıların %44,7'si (484) kesinlikle katılmadığını, %22,2'si (240) katılmadığını, %14,5'i (157) fikrinin olmadığını, %7,3'ü (79) katıldığını, %11,4'ü (123) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

⁴⁵⁰ Coşkun, *Sosyal Değişme ve Dinî Normlar*, s. 181

⁴⁵¹ Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığının konuyla alakalı olarak; “Kurban ve sadaka ibadetlerinin birbirinin alternatifi şeklinde sunulması doğru değildir. Bundan dolayı kurban bedelini fakirlere veya yardım kuruluşlarına vermekle kurban ibadeti yerine getirilmiş olmaz” şeklinde görüşünü paylaşmaktadır. Bkz. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/674/kurban-kesmek-yerine-sadaka-vermekle-bu-ibadet-yerine-getirilmis-olur-mu-?> (17.08.2021)

Bu önermeye araştırmaya katılan kadınların %45,1'i (176), erkeklerin %44,4'ü (308), 22-30 yaş arasındakilerin %46,8'i (166) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %43,9'u (395) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir. Ayrıca ilahiyat fakültesinden mezun olanların %11,9'u (107) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

2.2.3.2.5.2. Örneklemin “Peygamberimizin hırka ve sakal-ı şerifini ziyaret etmek dinen doğru bir davranış değildir.” Yargısına Yönelik Tutumları

“Peygamberimizin hırka ve sakal-ı şerifini ziyaret etmek dinen doğru bir davranış değildir.” önermesine katılımcıların %46,0'ı (498) kesinlikle katılmadığını, %21,5'i (233) katılmadığını, %14,2'si (154) fikrinin olmadığını, %7,8'i (84) katıldığını, %10,5'i (114) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu önermeye araştırmaya katılan kadınların %46,2'si (180), erkeklerin %45,9'u (318), 31-40 yaş arasındakilerin %47,6'sı (90) ve İslami İlimler Fakültesinden mezun olanların %60,0'ı (18) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir. Ayrıca ilahiyat fakültesinden mezun olanların %11,3'ü (102) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu bölümde örneklemin, türbeleri, peygamberimizin hırka ve sakal-ı şerifini ziyaret konularına ilişkin tutumları ölçülmüş, YDÖM'nin büyük ölçüde geleneksel çizgide tutum sergilediği tespit edilmiştir.

Kabirleri (ibret almak için), mübarek yerleri (sevap kazanmak maksadıyla), akrabaları ve hastaları görmek için gitmeye ziyaret denmektedir.⁴⁵² Ziyaret bir fenomen olarak dinî, mistik ve sihrî öğeler taşıyan ve insanlığın kültürel tarihinin kadim bir olgusudur. Bu olgunun önemli bir kısmını değer verilen ve kutsal kabul edilen yerler yani mezarlar oluşturmaktadır. Arapça “toprak” anlamına gelen *türâb* (yazı dilinde *turba*) sözcüğünün Türkçeleştirilmiş hali olan türbe, kabirlerin üzerine inşa edilen yapıyı (binayı) ifade etmek maksadıyla kullanılmaktadır. Daha spesifik olarak halkın kıymet bilincinde önemli yer tutan ve Allah'ın sevgili kulu olarak

⁴⁵² Yaşar Kandemir, “Ziyaret”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2013, C. 44, ss. 496-498, s. 496

bilinen, evliya, ermiş, şeyh, âlim, zahid, abid, seyyid, gazi, dede gibi şahsiyetlerin mezarlarına “türbe” ismi verilmektedir. Dinî hayatın içinde törensel bir boyut taşıyan türbe ziyareti, maddi (şifa bulma, dilek, adak, kısmet açılması, iş-eş- mülk sahibi olma, doğal felaketlerden emin olma, kötü alışkanlıklardan kurtulma, hamile kalma, kısmet açılması vb.) ve manevi (dua, yalvarış/yakarış, manevi feyz alma) beklentiler içinde gerçekleştirilen bir ritüel görünümündedir.⁴⁵³ Esasen Peygamberimiz (s.a.v.) cahiliye uygulaması olan bazı hurafeler sebebiyle İslâm’ın ilk yıllarında Müslümanlara kabir ziyaretini yasaklamış, İslami inanç ve davranışlarının yeterince olgunlaşmasından sonra da söz konusu yasağı iptal etmiştir. “Kabirleri ziyaret ediniz, bu size ahireti hatırlatır.”⁴⁵⁴ buyurmak suretiyle de ziyaretlerin temel amacını açıklamıştır.

Örneklemin büyük çoğunluğunun türbeleri ziyaret konusunda olumlu tutumun arka planında, bu Peygamber sözünün ve kültürel unsurların etkili olduğu söylenebilir. Onların türbe (kabir) ziyaretlerine tevhide ilkeler çerçevesinde baktıkları, seleflerin ve bir kısım Sünni ulemanın şirke düşme tehlikesi uyarıları konusunda hassas oldukları gözlemlerimiz sonucunda anlaşılmıştır. Diğer taraftan türbe ziyaretleri konusunda karşı duruş sergileyen örneklemin, popüler/halk dindarlığının türbe ziyaretleri esnasında uyguladığı hurafeler, şirki tutumlar ve batıl inançları sebebiyle olumsuz bir tavır takındıkları anlaşılmaktadır.⁴⁵⁵

Örneklemin *peygamberimizin hırka ve sakalını ziyaret etmeye* bakışıyla, *türbe ziyaretlerine* bakışı paralellik arz etmektedir. Her iki konuyla ilgili yaklaşık

⁴⁵³ Galip Atasagun, “Ziyaret Fenomeni”, **SÜİFD**, S. 21, Yıl. 2006, ss. 33-60, s. 41,50, 51, 52, 53, 59

⁴⁵⁴ İbn Mâce, Sünen, Cenâiz, 47.

⁴⁵⁵ Kabir ziyaretinde yanlış bulunan ve/fakat halkın uygulaya geldiği bir takım davranışlar: Türbelerde yatan kişileri insanüstü varlıklar olarak görmek ve bu kişileri Allah ile kendisi arasında aracı hâline getirmek. Bu ziyaretleri dinî bir zorunluluk olarak görmek. Mum yakmak, çaput ve bez bağlamak. Türbelere ve yatırlara adak adamak. Türbede yatanlar (ölüler) adına kurban kesmek. Şeker gibi birtakım yiyecek maddeleri dağıtarak yatırlardan yardım dilemek. Türbenin başında yüksek sesle ağlamak, sızlamak ve gürültü yapmak. Türbenin içindeki ve etrafındaki demir, taş ve sandukaları öpmek, onlara sarılıp ağlamak. Türbe etrafını tavaf etmek, dönmek. Türbenin duvarlarına sahip olmayı dilediği ev, araba vb. şeylerin resimlerini çizmek ve dilekte bulunmak. Türbelerde yatmak suretiyle çeşitli maddî veya manevî hastalıklara şifa ummak. Türbelere emekleyerek ya da eğilerek girmek. Bkz. Yunus Akkaya, “Türbe Ziyaretlerinde Hurafeler”, <https://dergi.diyanet.gov.tr/makaledetay> (18.08.2021)

oranlarda görüş bildiriminde bulunan katılımcılar, popüler dindarlık çalışmalarında elde edilen bulgularla örtüşen bir tutuma da sahiptirler.⁴⁵⁶

2.2.3.2.6. Kur'an-ı Kerim okuma

2.2.3.2.6.1. Örneklemin “Kur'an-ı Kerim abdest olmadan da ele alınıp okunabilir.” Yargısına Yönelik Tutumları

“Kur'an-ı Kerim abdest olmadan da ele alınıp okunabilir.” önermesine katılımcıların %34,7'si (376) kesinlikle katılmadığını, %15,7'si (170) katılmadığını, %11,5'i (125) fikrinin olmadığını, %18,3'ü (198) katıldığını, %19,8'i (214) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu önermeye araştırmaya katılan kadınların %42,8'i (167), erkeklerin %30,2'si (209), 22-30 yaş arasındakilerin %40,8'i (145) ve Yüksek İslam Enstitüsünden mezun olanların %57,9'u (11) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir. Ayrıca ilahiyat fakültesinden mezun olanların %20,7'si (186) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Elde edilen bulgular, katılımcıların ağırlıklı olarak geleneksel çizgide tutum sergilediklerini göstermektedir. *Kur'an-ı Kerim abdest olmadan da ele alınıp okunabilir* diyenlerin oranı, kesinlikle katılıyorum ve katılıyorum şıkları baz alındığında %38,1 düzeyindeyken kesinlikle katılmayanların ve katılmayanların oranı %50,4 olarak gerçekleşmiştir. Fikrinin olmadığını söyleyen katılımcı oranı ise 11,5'tir.

Örnekleme, Kur'an temalı yargılarda çoğu zaman geleneksel tutum takınmaktadır. *Kur'an-ı Kerim abdest olmadan da ele alınıp okunabilir* önermesinde ise modern tutum sergileyenlerin oranında dikkat çekici bir yükseliş gözlemlenmiştir. Zira ilahiyatçıların bir kısmı, İslam'ın kutsal referans kaynağı olan Kur'an'la, ortalama bir Müslüman arasında birtakım bariyerlerin olduğunu düşünmektedir.

⁴⁵⁶ Bkz. Coşkun, *Sosyal Değişme ve Dini Normlar*, s. 189,190; Çarkoğlu, Toprak, *Türkiye'de Din Toplum ve Siyaset*, s. 47

Onlar, abdestsiz Kur’ana dokunulmaması gerektiği, bel altına düşmeyecek bir biçimde taşınmasının zorunluluğu, okusa bile herkesin onu anlayamayacağı ve Kur’anın kişiyi çarpabilme özelliğinin olduğu şeklindeki yanlış algıların, Kur’an’a erişimi engellediğini belirtmektedir. Abdest olmadan da Kur’an’ın ele alınmasının ve okunmasının tartışıldığı metinlerde ise modern söylem içeriklerine saygılı olunmasını salık veren ifadeler yer verilmekte, çoğu zaman iki yaklaşımı da olumlayan dengeli bir üslup benimsenmektedir.⁴⁵⁷

2.2.3.2.6.2. Örneklemin “Kadınların adet günlerinde Kur’an-ı Kerim’i ele alıp okumalarında sakınca yoktur.” Yargısına Yönelik Tutumları

“Kadınların adet günlerinde Kur’an-ı Kerim’i ele alıp okumalarında sakınca yoktur.” önermesine katılımcıların %56,4’ü (611) kesinlikle katılmadığını, %14,8’i (160) katılmadığını, %8,4’ü (91) fikrinin olmadığını, %8,1’i (88) katıldığını, %12,3’ü (133) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu önermeye katılımcıların %56,4’ü (611) kesinlikle katılmadığını, %14,8’i (160) katılmadığını, %8,4’ü (91) fikrinin olmadığını, %8,1’i (88) katıldığını, %12,3’ü (133) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu konuda katılımcıların ağırlıklı olarak geleneksel çizgide tutum sergiledikleri görülmektedir. *Kadınların adet günlerinde Kur’an-ı Kerim’i ele alıp okumalarında sakınca yoktur* önermesine örneklem, kesinlikle katılmıyorum ve katılmıyorum şeklinde %71,2 oranında onay vermezken, %20,4’lük katılımcı grubunun söz konusu yargıyı benimsemek suretiyle bu konuda çağdaş yorumlara katıldığını belirtmiştir. Esasen Diyanet İşleri Başkanlığının Tarabya Toplantısı’nda, kadınların özel hâllerinde Kur’an okuyabilecekleri ve mescitlere gidebileceklerine dair sonuç bildirgesinin 20. maddesinde kanaat belirtilmiş olmasına rağmen örneklemin yaklaşık üçte ikisi geleneksel görüşü benimsemiş gözükmektedir.

⁴⁵⁷Dalgın, **Gündemdeki Tartışmalı Dini Konular**, s. 40; Osman Güman, “12.Soru”, **Fıkıh Konusunda Bilinmesi Gereken 88 Soru**, Ed. Osman Güman, Soner Duman, Beyan Yayınları, İstanbul, 2019, ss. 54-56

2.2.3.2.6.3. Örneklemin “Ölünün arkasından Kur’an okumak uygun değildir.” Yargısına Yönelik Tutumları

“Ölünün arkasından Kur’an okumak uygun değildir.” önermesine katılımcıların %65,6’sı (710) kesinlikle katılmadığını, %17,5’i (189) katılmadığını, %8,8’i (95) fikrinin olmadığını, %4,3’ü (47) katıldığını, %3,9’u (42) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu önermeye araştırmaya katılan kadınların %63,8’i (249), erkeklerin %66,5’i (461), 31-40 yaş arasındakilerin %72,5’i (137) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %64,4’ü (579) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir.

Ölünün arkasından Kur’an okumak uygun değildir yargısına kesinlikle katılmayanlar ve katılmayanların oranı %83,1 olarak gerçekleşmiştir. %8,2’lik bir katılımcının onayladığı bu yargının ilahiyatçı bilincinde, karşılığının olmadığı anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle katılımcıların büyük bir bölümü ölünün arkasından Kur’an okunabileceği kanaatini taşımaktadır. Ölünün arkasından Kur’an okumanın, sünnette dua niteliğinde tavsiye edildiği, buna karşın, sadaka-i cariyeye, dua eden salih evlat ve faydalanılan ilim dışında ölen kişilerin geride bıraktıklarının ona fayda vermeyeceğine ilişkin rivayet de mevcuttur. Bu durumda örneklemin, amel defterinin açık kalmasını sağlayan unsurların kapsamının geniş tutulması, cenaze namazının ölü için yapılan bir dua olarak kabul edilmesi ve Kur’an okunmasıyla elde edilen sevabın bağışlanabilir olması gibi hususlardan hareketle, ölünün arkasından Kur’an okunabilir kanaatine ulaştıkları düşünülmektedir.⁴⁵⁸

2.2.4. Bilgi Boyutu ile İlgili Bulgular

İnanç, ibadet ve ahlak temeli üzerinde yükselen dinin bu sabitelerini bilme eylemi, dindarlığın bilgi boyutunu oluşturur. Başka bir anlatımla, din müntesipleri kendi kutsal referans kaynaklarından hareketle dinî bilgiyi elde etmekte, bu bilgi

⁴⁵⁸ Coşkun, *Sosyalleşme ve Dinî Normlar*, s. 189. Ölünün arkasından Kur’an okunmasıyla ilgili görüşlerin dinî temelleri için bkz. Mustafa Özel, “Ölünün Ardından Kur’an-ı Kerim Okunmasının Dinî Dayanakları”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2006, S. 7, ss.. 477-486

üzerine de inançlarını, dinî pratiklerini ve ahlaki tutumlarını inşa etmektedir. Dindarların hepsini aynı bilgi düzeyinde görmek yanıltıcı bir durumdur. Nitekim temel dinî metinler karşısında iki ana dindarlık tipolojisi ön plana çıkmaktadır: halk ve seçkin dindarlığı. Birincisi, şifahi kültürü öncelerken ikincisi, kitabi ve metne dayalı bir tutum içindedir. İlk elden Kur'an ve sünnet bilgisine erişimin sağlanması, dinî bilimlerin metodolojik ve tarihsel mükteşebatına olan vukûfiyet, ilahiyatçı dindarlığını geleneksel halk dindarlığından ayırtmakta, kitabi dindarlık sınıfına sokmaktadır. İlahiyatçı dindarlığının doğru anlaşılması için YDÖM'nin sahip olduğu bilginin farklı bakış açılarıyla ele alınması; inanç, ibadet ve tecrübe boyutlarıyla kazanılan dinî rabitanın dinî bilgiyle alakasının kurulması gereklidir.

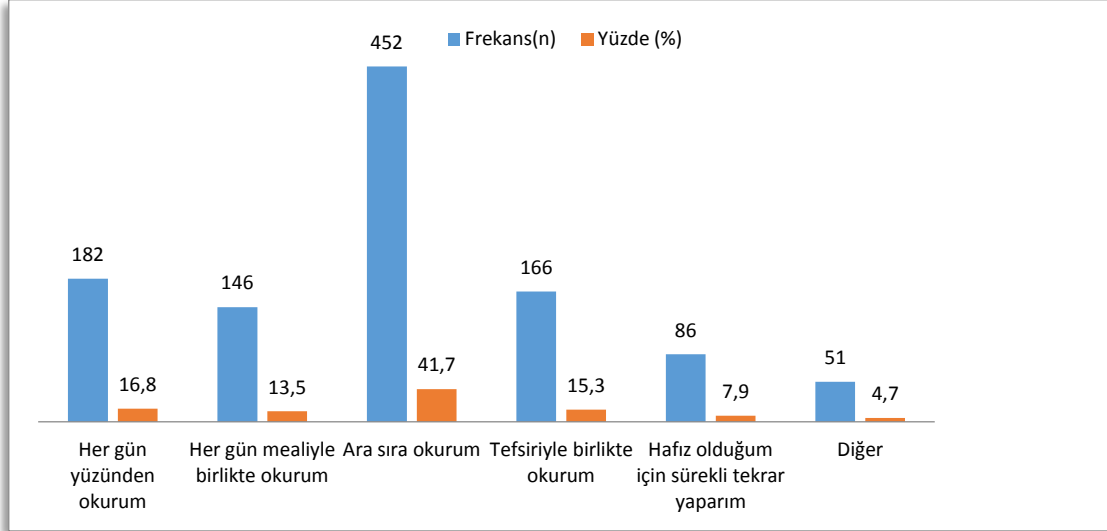
Bu aşamada nicel bulgulardan hareketle, örneklemin Kur'anı okuma durumu, benimsediği dinî yorum biçimleri; ameli ve itikadi olarak uyduğu mezhep; ilgi duyduğu ilahiyat alanı ve düşüncelerinin şekillenmesinde, dinî tutumlarının oluşup gelişmesinde, etkili olduğu düşünülen yazar, aydın, akademisyen ve kanaat önderleri olgusal durum başlığı altında tespiti çalışılmıştır. İkinci olarak, bilgi boyutuyla ilgili geleneksel veya modern tarzda, dinî yorumlara yönelik tutum ölçeği kullanılarak 11 adet yargıya katılma/katılmama durumu ölçülmüş ve değerlendirilmesi yapılmıştır.

2.2.4.1. Nicel Bulgular: Bilgi Boyutuyla İlgili Olgusal Durum

Araştırmanın bu safhasında nicel bulgulardan hareketle örneklemin Kur'an-ı Kerim okuma durumu, benimsediği dinî yorum biçimi, ameli ve itikadi olarak takip ettiği mezhep, ilgi duyulan ilahiyat alanı ve düşüncelerinin şekillenmesinde ve dinî tutumlarının oluşup gelişmesinde etkili olduğu düşünülen yazar, aydın, akademisyen ve kanaat önderlerinin tespiti yapılmış, bilgi boyutuyla ilgili olgusal durum tespit edilmeye çalışılmıştır.

2.2.4.1.1. Örneklemen Kur'an-ı Kerim'i Okuma Durumu

Grafik 26. Örneklemen Kur'an-ı Kerim'i okuma durumuna göre dağılımı

Araştırmaya katılanların %16,8'i (182) Kur'an-ı Kerim'i her gün yüzünden okuduğunu, %13,5'i (146) her gün mealile birlikte okuduğunu, %41,7'si (452) ara sıra okuduğunu, %15,3'ü (166) tefsiriyle birlikte okuduğunu, %7,9'u (86) hafız olduğu için sürekli tekrar yaptığını belirtirken %4,7'si (51) diğer uygulamaları⁴⁵⁹ yerine getirdiğini vurgulamıştır.

⁴⁵⁹ Araştırmaya katılanların Kur'an-ı Kerim'i okumayla ilgili uygulamaları incelendiğinde "diğer" seçeneğinin dağılımına göre %2,0'ı (1) "Açıklamalı meal ile birlikte okurum.", %2,0'ı (1) "Anlayarak okumaya çalışırım.", %2,0'ı (1) "Daha çok meal ve tefsir okunması taraftarıyım.", %2,0'ı (1) "Genelde Arapça olarak okurum. Bazen tefsirleri okurum.", %2,0'ı (1) "Genellikle her gün yüzünden okuma yapıp, ara sıra meal ve tefsir okuması yapıyorum.", %2,0'ı (1) "Günaşırı meal kuran tefsir okurum.", %2,0'ı (1) "Günlük dua kitabından sure, ayet, dua okurum, Kuran-ı Kerim de okurum.", %2,0'ı (1) "Günlük okumaya çalışıyorum ama yapamıyorum.", %2,0'ı (1) "Haftada 4 veya beş gün yüzünden okurum ve okuduğum metni anlarım.", %2,0'ı (1) "Detayını merak ettiğim kısımları farklı tefsirlerden bakarım.", %2,0'ı (1) "Haftada bir cüz, bazen bazı sureleri (bazen meal ve tefsirini de) okurum.", %2,0'ı (1) "Haftada bir gün mealile beraber okurum.", %2,0'ı (1) "Haftalık belli bölümler tefsiriyle", %5,9'u (3) "Haftalık cüz okurum.", %2,0'ı (1) "Her gün ezberden, bazen yüzünden, bazen mealile.", %2,0'ı (1) "Her gün yüzünden okurum bazen mealini de okurum.", %2,0'ı (1) "Her gün yüzüne, ezber tekrar, meal ve tefsir", %2,0'ı (1) "Her gün okumaya çalışıyorum. Ya ezberden ya yüzünden.", %2,0'ı (1) "Her gün okurum. Kimi zaman yüzünde kimi zaman ezbere.", %2,0'ı (1) "Farklı zamanlarda meal ve tefsir de okurum.", %5,9'u (3) "İhtiyaç duydukça okurum.", %2,0'ı (1) "İlahiyatçı olduğum için her gün mushaftan olmasa da Kur'an ayetlerini okuyorum.", %2,0'ı (1) "Meal ve tefsir", %2,0'ı (1) "Mesleğim gereği sürekli okuyorum.", %2,0'ı (1) "Okuduğum da mealile okurum.", %2,0'ı (1) "Özellikle ezberlerimi tekrar eder ve anlamına da bakarım.", %2,0'ı (1) "Ayrıca nereyi okursam

Cinsiyet değişkenine göre katılımcı kadınların %49,2'si (192), erkeklerin %37,5'i (260) Kur'an-ı Kerim'i ara sıra okuduğunu belirtmiştir. Kur'anın meal ve tefsiriyle birlikte okunmasında kadınlar %20,6'lık bir orana sahipken, erkeklerde bu oran %33,5 olarak gerçekleşmiştir. Yüksek din eğitimi mezunu kadınların iş hayatının yanı sıra ev işleriyle meşgul olması, Kur'an okumaya ayırdıkları vakitlere yansımış görünmektedir. Zira kadınların yarısına yakını ara sıra Kur'an okuduğunu belirtirken, Kur'anı düzenli olarak yüzünden okuyan kadın oranı %20,3 şeklinde gerçekleşmiştir. Bu durumda kadınların yaklaşık dörtte üçünün Kur'an okumayı nispeten en basit şekliyle icra ettiklerini göstermektedir. Erkeklerin ise üçte birinin meal ve tefsir yoğunluklu Kur'an okumaları yaptığı anlaşılmaktadır.

Kruskal Wallis H testine göre $p=0,005$ değeri 0,05'ten ($p < 0,05$) küçük olduğu için yaş aralığına göre Kur'an-ı Kerim'i okuma durumunun sıra ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlıdır. Kur'an-ı Kerim'i okuma durumu yaş aralığına göre farklılık göstermektedir. Bu farklılığa neden olan grup/gruplar için yapılan ikili karşılaştırma testine göre 61 ve üzeri yaşta olanların 41-50 yaş aralığında ($P=0,044$) bulunanlara göre daha fazla bir şekilde Kur'an'ı hergün yüzünden okudukları tespit edilmiştir. Yine 22-30 yaş arası katılımcıların, 41-50 yaş aralığı ($p=0,000$) ve 51-60 yaş arasındaki katılımcılara ($p=0,009$) göre Kur'an-ı Kerim'i ara sıra okuma oranları daha fazla bulunmuştur.

Bu bulgular ışığında yaş değişkenine göre değerlendirme yapıldığında 22-30 yaş arasındakilerin %50,1'i (178), 41-50 yaş arasındakilerin %40,2'si (102) Kur'an-ı Kerim'i ara sıra okuduğunu ifade etmiştir. Yaş ilerledikçe Kur'an'ı yüzünden okuyanların oranı azalmakta, meal ve tefsir odaklı okuma yapanların oranı ise artmaktadır. Nitekim 22-30 yaş aralığında meal-tefsir eksenli okuma yapanların oranı %20,3, 31-40 yaş aralığında %23,8, 41-50 yaş aralığında %33,4 ve 51-60 yaş aralığında %38,7 oranlarında gerçekleşmiştir. Buna göre yaşın ilerlemesine koşut olarak meal ve tefsir okumalarının ivme kazandığı söylenebilir.

okuyayım anlamına bakmak için uğraşırım.”, %3,9'u (2) “Sadece tefsirini okurum.”, %33,3'ü (17) “Sık sık okurum.”, %2,0'ı (1) “Vakit namazlarından sonra okuyabildiğim kadar okurum ayrıca mealde okuyorum, ara ara tefsirden de okurum.”, %2,0'ı (1) “Yüzünden okurum, bazen meal, bazen tefsir, bazen ezberleri tekrar ederim.” şeklindedir.

Mezun olunan yüksek din öğretimi kurumu değişkenine göre⁴⁶⁰ ilahiyat fakültesi mezunlarının %41,2'si (370), İDKAB bölümü mezunlarının ise %64'ü (32) Kur'an-ı Kerim'i ara sıra okuduklarını belirtmişlerdir. İlahiyat mezunlarında meal ve tefsir okumaları %29,9 iken bu oran İDKAB bölümü mezunlarında %16 olarak düşük düzeyde gerçekleşmiştir. Yüksek din öğretimi kurumları arasında İDKAB bölümleri mezunlarının Kur'an okuma ve onu anlamaya çalışma konusunda daha az oranlara sahip olmasını, ara dönem din politikalarının bir neticesi olarak ortaya çıkan bu kurumlarda, temel İslami ilimler alanında düşük profilli bir din eğitimi verilmesine bağlamak mümkün görünmektedir. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre Kur'an- ı Kerim'i okuma durumunu gösterir tablo için bkz. Ek 38.)

Kur'an-ı Kerim'i yüzünden okuyanlar (%16,8), mealıyla birlikte okuyanlar (%13,5), tefsiriyle birlikte okuyanlar (%15,3) ve hafız olduğu için sürekli tekrar yapanlar (%7,9) şeklindeki oranı %53,5'tir. Başka bir deyişle düzenli olarak Kur'an okuyanlarının oranını %53,5 iken, ara sıra yani düzensiz okuyanların oranı %41,7 olarak gerçekleşmiştir. Bu duruma göre örneklemin yarıdan fazlasının sistematik Kur'an okumaları gerçekleştirdiği düşünülebilir.

Örneklemin yaklaşık %30'luk bölümü ise tefsir ve meal eksenli bir Kur'an okuması gerçekleştirmektedir. Kur'an mesajlarını önceleyen bu tutumlarıyla YDÖM'nin halk İslam'ında yer alan insan ve hayvanların şifa bulması, fakirlikten kurtulup zengin olmak, bereketi artırmak, karı- koca ülfet ve muhabbetini sağlamak, sıkıntıların def'i, ölümlerin ve dirilerin günahlarının bağışlanması, yağmurun yağması için Allah'ın rahmetini celbetmek ve her çeşit musibete karşı Kur'an okunması⁴⁶¹ gibi eğilimlerden ayrıştığı belirtilmelidir. Zira YDÖM, Kur'an-ı Kerim'i, salt bir ibadet aracı ve dünyevi isteklerinin bir manzumesi olarak görmekten ziyade,

⁴⁶⁰ Kruskal Wallis H testine göre p-değeri 0,05'ten ($p=0,279 > 0,05$) büyük olduğu için mezun olunan lisans türüne göre Kur'an-ı Kerim'i okuma durumunun sıra ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlı değildir. Yani mezun olunan lisans türüne göre Kur'an-ı Kerim'i okuma durumunun farklılık göstermediği ifade edilebilir.

⁴⁶¹ Günay, **Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat**, s. 129

Müslümanca düşün ve eylemlerinin ana referans kaynağı olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

2.2.4.1.1.1. Örneklemin “İslam dininin tek kaynağının Kur’an-ı Kerim olduğu” Düşüncesine Yönelik Tutumları

“İslam dininin tek kaynağı Kur’an-ı Kerim’dir.” görüşüne katılımcıların %66,0’ı (715) kesinlikle katılmadığını, %12,8’i (139) katılmadığını, %4,7’si (51) fikrinin olmadığını, %5,1’i (55) katıldığını, %11,4’ü (123) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Araştırmaya katılan kadınların %63,8’i (249), erkeklerin %67,2’si (466), 41-50 yaş arasındakilerin %69,7’si (175) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %65,4’ü (588) bu görüşe kesinlikle katılmadığını belirtmiştir. Ayrıca ilahiyat fakültesinden mezun olanların %11,6’sı (104) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu bulgular katılımcıların ana akım ilahiyatçı mantalitesine uygun olarak tutum sergilediğini, ilahiyatçı dindarlığının referans kaynağını Kur’an’la birlikte sünnetin de oluşturduğunu göstermektedir.

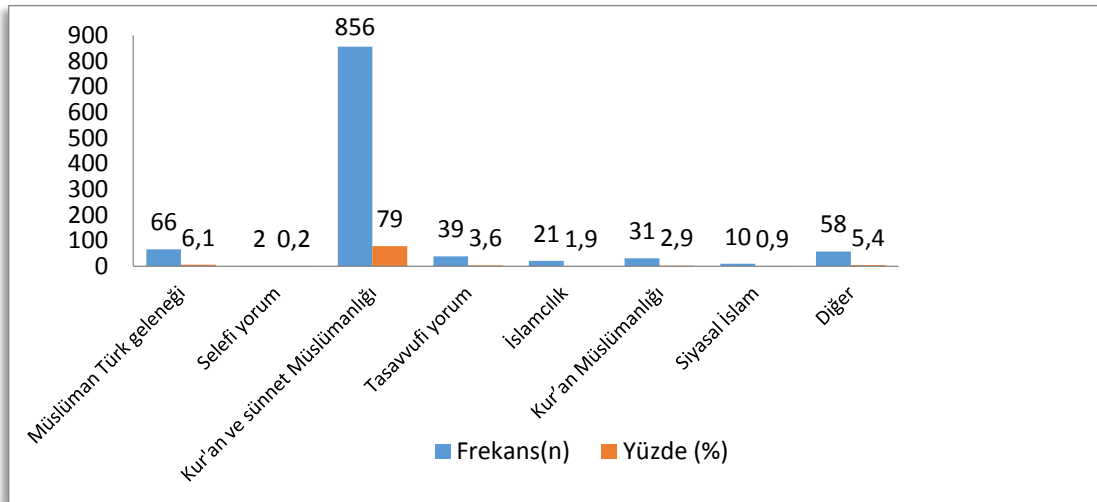
2.2.4.1.2. Örneklemin Benimsedikleri Dinî Yorum Biçimlerine Göre Dağılımı

Ankette katılımcılara “*Size uygun düşen ve ana çizginizi belirleyen dinî yorum biçiminin hangisi olduğunu düşünüyorsunuz?*” sorusu yöneltilmiş, kapalı uçlu sorunun şıklarına Müslüman Türk Geleneği, Selefi Yorum, Kur’an ve Sünnet Müslümanlığı, Tasavvufi Yorum, İslamcılık, Kur’an Müslümanlığı, Siyasal İslam ve Diğer maddeleri konmuştur. Katılımcıların söz konusu dinî yorum biçimlerine yükledikleri anlamların farklılık gösterebileceği, kavramlara yükledikleri anlamların kişiden kişiye değişebileceği öngörülmekle birlikte, ilahiyatçı bilincinin epistemik kökenlerini göstermesi açısından, onların hangi dinî yorum biçimini benimsedikleri önemli görülmüştür.

Katılımcıların aynı kategoriye farklı anlamlar yükleyebileceklerine ilişkin şöyle bir örnek verilebilir. “Müslüman Türk Geleneği” ifadesi, katılımcılar

tarafından, ideolojik, sosyolojik veya teolojik bakış açılarından birisiyle algılanabilir. Eğer katılımcı, ideolojik bir kabulde hareket ediyorsa bu ifadeden dar anlamda bir Alevi Anadolu İslam'ı çıkarabilir. Diğer taraftan Müslüman Türk Geleneği ifadesine sosyolojik anlam katanlar, Volk (halk) İslam'ının heteredoks içeriklerini dikkate alırken teolojik yaklaşanlar, “Geleneksel Türk Müslümanlığı”nı, kurucusunun bir Türk olması ve Araplar tarafından genellikle kabul edilen Mûtezile ve Eş'arilikten farklı bir inancı benimsemesi sebebiyle Maturîdilik çizgisiyle özdeşleştirebilir.⁴⁶² Katılımcılarda bu tür algı ve anlayışların farklılık oluşturma potansiyeline rağmen mülakat ve gözlemlerimiz sonucunda örneklemin kavramsallaştırmalar konusunda azami müşterek içinde olduğu da görülmüştür.

Grafik 27. Örneklemin benimsediği dinî yorum biçimine göre dağılımı

Araştırmaya katılanların %6,1'i (66) kendisine uygun düşen ve ana çizgisini belirleyen dinî yorum biçiminin Müslüman Türk Geleneği, %0,2'si (2) Selefi Yorum, %79,0'ı (856) Kur'an ve Sünnet Müslümanlığı, %3,6'sı (39) Tasavvufi Yorum, %1,9'u (21) İslamcılık, %2,9'u (31) Kur'an Müslümanlığı, %0,9'u (10) Siyasal

⁴⁶² Serdar Uğurlu, S. Kürşad Koca, “Türk Kültürü ve Anadolu Müslümanlığı İlişkisi”, **Akademik Bakış Dergisi**, S. 22, Yıl. 2010, ss. 1-10, s. 8-9, <https://arastirmax.com/en/system/files/dergiler/04.09.2021>

İslam olduğunu ifade ederken %5,4'ü (58) diğer yorumların⁴⁶³ belirleyici olduğunu vurgulamıştır.

Cinsiyet değişkenine göre araştırmaya katılan kadınların %83,6'sı (326), erkeklerin %76,5'i (530) kendisine uygun düşen ve ana çizgisini belirleyen dinî yorum biçiminin Kur'an ve Sünnet Müslümanlığı olduğunu belirtmiştir. Kadın katılımcıların %3,6'sı (14), erkek katılımcıların ise %7,5'i (52) ikinci olarak Müslüman Türk Geleneği'ni belirtmişlerdir.

Tablo 49. Cinsiyet değişkenine göre benimsenen dinî yorum biçimi - Mann-Whitney U Testi

Sıra İşaretleri					Mann-Whitney U Testi	
Size uygun düşen ve ana çizginizi belirleyen dinî yorum biçiminin hangisi olduğunu düşünüyorsunuz?	Cinsiyet	N	Sıra Ortalamaları	Sıra Toplamı	Test İstatistiği	p-değeri
	Kadın	390	544,74	212449,50	134065,500	0,761*
	Erkek	693	540,46	374536,50		
	TOPLAM	1083				

Yukarıda yapılan Mann – Whitney U testine göre p-değeri=0,761 anlamlılık düzeyi olan 0,05'ten ($p > 0,05$) büyük olduğu için cinsiyete göre kendisine uygun düşen ve ana çizgisini belirleyen dinî yorum biçiminin sıra ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak %5 yanlışma düzeyinde anlamlı değildir. Dolayısıyla kadın ve

⁴⁶³ Araştırmaya katılanların kendisine uygun düşen ve ana çizgisini belirleyen dinî yorum biçimine “diğer” yanıtını verenlerin dağılımına göre; %1,7'si (1) “Agnostik”, %1,7'si (1) “Akılcı – Hadari İslam zihniyeti”, %1,7'si (1) “Akidede Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat, fıkhıta meşhur dört mezhep”, %3,4'ü (2) “Arayış Müslümanlığı”, %1,7'si (1) “Bunların hiçbirine tam olarak katılmıyorum.”, %12,1'i (7) “Ehl-i sünnet”, %6,9'u (4) “Felsefi İslam”, %1,7'si (1) “Fıkıh merkezli İslam anlayışı”, %1,7'si (1) “Fıtrat, tabiat ve ümmiyet dini”, %1,7'si (1) “Güncel yaşamla uyumlu, nakilden yola çıkarak akla yer veren bir Müslümanlık”, %1,7'si (1) “Güncellenmesi gereken İslamiyet”, %1,7'si (1) “Hanefi Maturidi İslam anlayışı”, %1,7'si (1) “Hanefi mezhebi temelinde gelenek ile barışık Hz. Peygamber misali samimi bir Müslüman olma çabası”, %1,7'si (1) “Herhangi bir dinî akıma dâhil olduğumu düşünmüyorum.”, %1,7'si (1) “Kalıba dökülmüş çerçevesi çizilmiş her şeyi doğru bulmuyorum. Hepsine uzak olduğum kadar yakınım”, %1,7'si (1) “İlmli İslam”, %1,7'si (1) “Kendi anlayışıma göre”, %1,7'si (1) “Kocakarı imanlı Müslüman”, %1,7'si (1) “Kur'an ve ehlibeyt”, %1,7'si (1) “Kültürel Müslümanlık”, %1,7'si (1) “Mezhep üzerinden İslami yaşantı”, %31,0' (18) “Müslüman”, %1,7'si (1) “Net bir çizgi belirleyememekle birlikte yukarıdaki seçeneklerden bazılarını yer yer yakınım.”, %1,7'si (1) “Orta yol”, %1,7'si (1) “Rasyonel İslam”, %1,7'si (1) “Samimice yaşamaya çalışıyorum.”, %1,7'si (1) “Sekülerist din”, %1,7'si (1) “Sınıflandırılmayı reddediyorum.”, %34'ü (2) “Tarihsel” %1,7'si (1) “Temel İslam bilgisiyle sınırlı olup olabildiğince buna uyarak yaşamak” şeklindedir.

erkeğe göre kendisine uygun düşen ve ana çizgisini belirleyen dinî yorum biçiminin farklılık göstermediği söylenebilir.

Yaş değişkenine göre⁴⁶⁴, 22-30 yaş arasındakilerin %80,6'sı (286), 31-40 yaş arasındakilerin %83,1'i (157), 41-50 yaş arasındakilerin %74,5'i, (187), 51-60 yaş arasındakilerin %77,1'i (195) ve 61 yaş üstündekilerin %88,6'sı (31) ana çizgisini belirleyen dinî çizgisinin Kur'an ve Sünnet Müslümanlığı olduğunu ifade etmiştir. En yüksek orana sahip katılımcı kitlesinin %79,0'la (856) *Kur'an ve Sünnet Müslümanlığı*'nı benimsiyor olması, ana akım ilahiyatçı dindarlığının düşünce ve pratiklerinde Kur'an-ı Kerim yanında sünneti de temel bir kaynak olarak kabul ettiğini göstermektedir. Kendilerini ameli ve itikadi olarak ehl-i sünnet içinde konumlandıran katılımcılar, doğal olarak Sünni paradigmaya göre hareket etmektedir. Bu düşüncenin en ayırt edici özelliği ise, dinin birincil/ana kaynaklarının neler olduğu hususundaki tavrıdır. Ehl-i sünnete mensup mezheplere göre, dinî hükümlerin kaynağı Kur'an ve Sünnettir. Bu konuda mensuplar arasında herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir. Zamanla ortaya çıkan meseleler de Kur'an ve Sünnet nasları baz alınarak çözüme kavuşturulmuştur.

Esasen “Kuran ve Sünnet Müslümanlığı”nın zıddı sayılabilecek “*Kur'an Müslümanlığı*”nı, katılımcılardan %2,9'unun (31) benimsediğini belirtmesi, ilahiyatçı bilincinde bu yorum biçiminin fazlaca yerinin olmadığını göstermektedir.⁴⁶⁵ Örneklemin içinde bulunduğu yaş aralıklarında genelde ikinci

⁴⁶⁴ Kruskal Wallis H testine göre $p=0,186$ değeri $0,05$ 'ten ($p > 0,05$) büyük olduğu için yaş aralığına göre kendisine uygun düşen ve ana çizgisini belirleyen dinî yorum biçiminin sıra ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlı değildir. Kendisine uygun düşen ve ana çizgisini belirleyen dinî yorum biçimi, yaş aralığına göre farklılık göstermemektedir.

⁴⁶⁵ XIX. yüzyıla gelindiğinde, ilk olarak Hindistan'da sonrada Mısır'da vücut bulan 'Kur'ancılık' fikri Türkiye'de 'Mealçiler' diye adlandırılan bir grubun, “dinin kaynağı salt Kur'an'dır. Dolayısıyla hadislerle yer yoktur.” iddiasıyla ortaya çıktıkları 1970'li yıllardan itibaren tartışılmaya başlanmıştır. Bu cereyan, hem akademik hem de popüler kültürü temsil eden kesimde farklı isimlerle dillendirilmiştir. Temelde Kur'ancılık söylemi, dinî hükümlerin tek ve biricik kaynağı olarak Kur'an'ı kabul eder. Kur'an dışında sünnette dâhil başka bir kaynağı hüccet olarak kabul etmez. Dolayısıyla Kur'an, İslam'ın tek kaynağıdır. Aynı zamanda bu söyleme göre hadisler sahih ve mevsûk olarak görülmez. Kur'an İslam'ı savunucularına göre hadislerin muhtevası da problemlidir. Zira onlara göre hadisler, İsrailiyat kaynaklı gerçek dışı rivayet ve hurafelerle doludur. Bundan dolayı hadisler çelişkili bilgiler içermektedir. Geçmiş dönemlerde hadise eleştirel bir gözle bakan Mutezile gibi günümüz Kur'ancılık düşüncesi de dinin sarıh ve açık hükümlerini

sırada “*Müslüman Türk Geleneği*”nin benimsendiği görülürken, 51-60 yaş grubunda %5,1 oranında “*Kur'an Müslümanlığı*”nın benimsendiği tespit edilmiştir. Bu durumu, söz konusu yaş aralığındaki katılımcıların bir kısmının lisans dönemlerinde popüler olan Kur'ancılık akımının⁴⁶⁶ tesirinde kalmış olabileceği şeklinde yorumlamak mümkündür. Diğer taraftan katılımcıların “*Siyasal İslam*”ı %0,9 (10) ve “*Selefiligi*” %0,2 (2) ana çizgilerini belirleyen dinî yorum biçimleri olarak görmedikleri anlaşılmaktadır. 51-60 yaş aralığındaki katılımcıların %4,7 oranında bir bölümü “*Tasavvufi Yorumu*”, 41-50 yaş aralığındakilerden %2,4 oranında bir grubun da “*İslamcılık*” yorumunu benimsedikleri tespit edilmiştir.

Mezun olunan kurum değişkenine göre bütün yüksek din öğretim kurumu mezunları “*Kur'an ve Sunnet Müslümanlığı*”nı ortalama %80,0 oranında benimserken, ikinci sırada, ilahiyat fakültesi mezunları (%6,2), İslami İlimler Fakültesi mezunları (%13,3) ve İLİTAM mezunları (%3,8) “*Müslüman Türk Geleneği*”ni belirtmiştir. İDKAB bölümü mezunları %4,0 oranıyla ikinci sırada, “*Kur'an Müslümanlığı*”nı benimserken, Yüksek İslam Enstitüsü mezunları ise %15,8'lik bir oranla “*Tasavvufi Yorumu*” benimsediklerini belirtmiştir. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcılara uygun düşen ve ana çizgisini belirleyen dinî yorum biçimini gösterir tablo için bkz. Ek 39.)

akıl süzgecinden geçirmeyi temel ilke olarak benimsemektedir. Bkz. Osman Güner, “Kur'an-Sünnet İlişkisini Doğru Okumak: 'Kur'an İslamı' Söyleminin Tarihsel Arkapları”, s. 9-10, https://www.researchgate.net/publication/330666621_Kur'an-Sunnet_Iliskisini_Dogru_Okumak_'Kur'an_Islami'_Soyleminin_Tarihsel_Arkaplari (04.09.2021)

⁴⁶⁶ İslâm coğrafyasında XIX. asrın ikinci yarısında ortaya çıkan bu ekol “Kur'âniyyûn” ve “ehl-i Kur'ân” olarak bilinir. Söz konusu ekol sadece Kur'an'ı benimseyen ve Sünneti tamamen reddeden bir anlayışa sahiptir. Bu tür düşünceler ilk defa VIII. asırda tartışılmaya başlanmış ve şuana kadar da varlığını sürdürmüştür. Bu düşünce Hindistan'da Çerağ Ali ve Ali Seyyid Ahmed Han ile yeniden gündeme taşınmış, Ahmedüddin Amritsarî, Gulâm Ahmed Pervîz, Çekrâlevî ve Muhammed Eslem Cerâcpûrî tarafından devam ettirilmiştir. Mevdudî, bu ekolün varlığını Batı felsefesi ve kültürü karşısında Müslümanların yenilmişliğinin psikolojik bir yansıması olarak görür. Detaylı bilgi için bkz. Abdülhamit Birişik, “Kur'âniyyûn”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Ankara, 2002, C. 26, ss. 428-429

Tablo 50. Mezun olunan kurum değişkenine göre benimsenen dinî yorum biçimi- Kruskal Wallis H Testi

Sıra İşaretleri				Kruskal Wallis H Testi		
Size uygun düşen ve ana çizginizi belirleyen dini yorum biçiminin hangisi olduğunu düşünüyorsunuz?	Mezun olunan lisans türü	N	Sıra Ortalaması	Test İstatistiği	S.d.	P-değeri
	Yüksek İslam Enstitüsü	19	542,79	5,201	5	0,392*
	İlahiyat Fakültesi	899	547,60			
	DKAB Öğretmenliği Bölümü	50	527,78			
	İslami İlimler Fakültesi	30	468,28			
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	6	496,50			
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	79	518,52			
	TOPLAM	1083				

Yukarıda yapılan Kruskal Wallis H testine göre p-değeri 0,05'ten ($p=0,392 > 0,05$) büyük olduğu için mezun olunan lisans türüne göre kendisine uygun düşen ve ana çizgisini belirleyen dinî yorum biçiminin sıra ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlı değildir. Yani mezun olunan lisans türüne göre kişinin kendisine uygun düşen ve ana çizgisini belirleyen yorum biçimi farklılık göstermemektedir.

Esasen katılımcıların benimsedikleri dinî yorum biçimini iki kategori içinde sınıflamak mümkündür: “Kur’an ve Sünnet Müslümanlığı, Müslüman Türk Geleneği ve Tasavvufi Yorum”un oluşturduğu grup birinci kategori; “İslamcılık, Siyasal İslam ve Selefilik”in oluşturduğu grup ise ikinci kategori. Bu kategorik ayrımın birincisinde, Ehl-i sünnetin dayalı olduğu mutlak referans kaynaklarının kabulü, Hanefi-Maturidi çizgisinin şekillendirdiği Müslüman Türk Geleneği’nin benimsenmesi ve dinin erdem ve ahlakiliğini ön plana çıkaran irfani geleneğin onaylanması yatmaktadır. Bu kategorinin -büyük bir oranla- katılımcıların dinî düşüncesinin ana çizgisini oluşturduğu görülmektedir. (%89.8) İkinci kategoride yer alan dinî yorum biçimlerinin ise %3,3 oranla nispeten çok daha az benimsendiği, katılımcıların düşüncelerine etki eden ve onların ana çizgilerini oluşturan dinî yorum biçimleri içinde *İslamcılık* ve onun siyasal versiyonu olan *Siyasal İslam* ile *Selefilik*’in bir ağırlık oluşturmadığı anlaşılmaktadır.

“İslamcılık”ı, özelliklerini XIX. yüzyılda kazanmış, Osmanlı Devleti’nden uzak yerlerde şekillenmiş, Hindistan alt kıtasında 1870’lerden sonra merkezi devlet yapısında etkisini gösteren bir düşünsel akım olarak tarif etmek mümkündür.⁴⁶⁷ Aynı zamanda bu fikri hareket, modernizmle etkileşim hâlinde, Müslümanları Batı’nın sömürü, zulüm, yanlış inanış ve idaresinden kurtarmak için siyasal çalışmaların etrafında gelişen bir mücadele şeklidir.⁴⁶⁸ Bu mücadele şekli, *Siyasal İslam* denilen ve genel anlamda İslam’ı referans alan ve kurulu siyasal sistemi yasal veya yasal olmayan yollardan İslami kurallar çerçevesinde dönüştürmeye veya tümünden değiştirmeye hedefleyen hareketleri ortaya çıkarmıştır.⁴⁶⁹ İslam’ın bireysel hayatın dışında, toplumsal ve siyasal alanlarda da etkin kılınmasını amaçlayan, politik-ideolojik hareketler niteliği taşıyan Siyasal İslam ve genelde de İslamcılık düşüncesi, ulemanın iki yönünü eleştirmiş ve sorgulamaya tabi tutmuştur. Birincisi, ulemanın mevcut iktidarlara karşı köle ruhlu gördükleri edilgen tavırları. Bu tutumlarıyla ulema, iktidarlara meşruiyet kazandıran ve İslamcılarının reddettiği modernliğe cevaz veren bir çizgidedir. İkincisi ise ulema, İslamcılarının karşı olduğu geleneği muhafaza etmek suretiyle köhnemiş ve ahlakçı bir eğitimi korumuş, siyasal ve toplumsal eyleme karşı gelmiştir. İslamcılarının bu düşünceleri ile ilmî gelenekten gelen ilahiyatçıların dinî anlayışlarını doktrin seviyesinde buluşturmak oldukça zor görünmektedir. Dolayısıyla ulemadan tevarüs etmiş dinî müktesebat üzerinde modern bir temsil olarak vücut bulan ilahiyatçı dindarlığı ile ulema sınıfının rakipleri olan ve kendilerini “dinî düşünürler” olarak tanımlayan laik genç aydınların (Her çeşit bilgi ilahi ve dinî olmasından dolayı bir hukukçu, bir iktisatçı, bir mühendis ya da bir kimyacının her biri din bilgini olabilir.) temsil ettiği İslamcı dinselliği, birbirinden farklılaşmakta⁴⁷⁰ ve bu paradigma farkı da katılımcıların tutumlarına yansımış görünmektedir.

⁴⁶⁷ Şerif Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 23

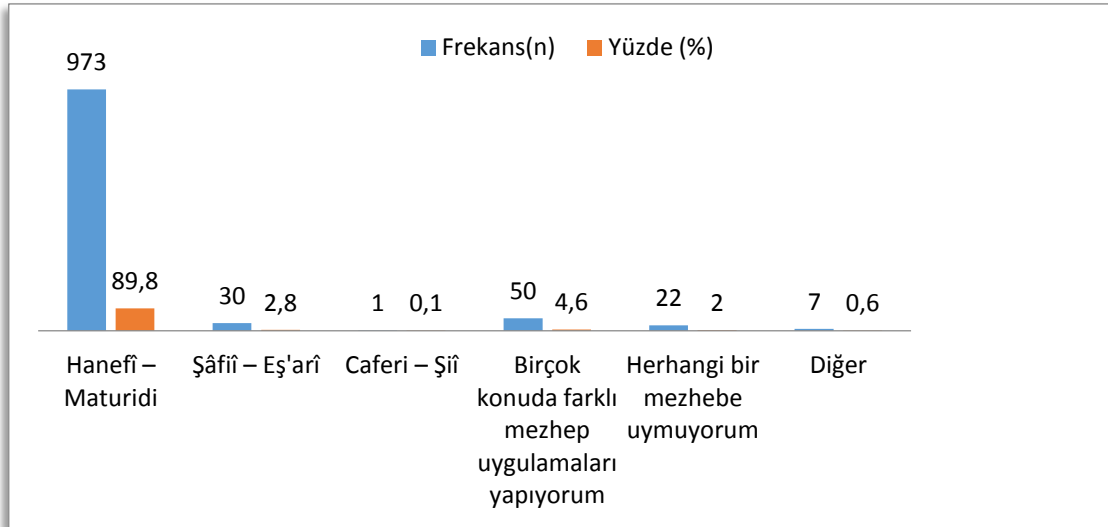
⁴⁶⁸ İsmail Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, 1. Baskı, Risale Yayınları, İstanbul 1986, s. 15

⁴⁶⁹ Levent Duman, Özgür Üşenmez, “Dünyada ve Türkiye’de Siyasal İslam”, *Sobider Sosyal Bilimler Dergisi*, 2016, S. 7, Yıl. 3, s. 257-275

⁴⁷⁰ Olivier Roy, *Siyasal İslamın İflası*, Çev. Cüneyt Akalın, 3. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2005, s. 57, 71, 72

2.2.4.1.3. Örneklemin Ameli ve İtikâdî Olarak Uyduğu Mezhebe Göre Dağılımı

Grafik 28. Örneklemin ameli ve itikadi olarak takip ettiği mezhebe göre dağılımı

Araştırmaya katılanların %89,8'i (973) ameli ve itikadi olarak Hanefî-Maturidi, %2,8'i (30), Şâfiî-Eş'arî, %0,1'i (1) ve Caferî-Şîî olduğunu belirtmiştir. Katılımcıların %0,6'sı (7) diğer mezhep⁴⁷¹ vs. uygulamalara uyduğunu ifade ederken, %4,6'sı (50) birçok konuda farklı mezhep uygulamaları yaptığını, %2,0'ı (22) ise herhangi bir mezhebe tabi olmadığını vurgulamıştır.

Cinsiyet değişkenine göre araştırmaya katılan kadınların %92,1'i (359), erkeklerin %88,6'sı (614) ameli ve itikadi olarak *Hanefî-Maturidi* mezhebine uyduğunu belirtmiştir. Kadın ve erkekler arasından %2,7'lik (30) bir grubun *Şâfiî-Eş'arî* çizgisini takip ettiği, bu katılımcıların da Doğu ve Güneydoğu Anadolu orijinli olduğu belirlenmiştir.⁴⁷² Kadın katılımcıların %1,3'ü (5), erkek katılımcıların

⁴⁷¹ Araştırmaya katılanların (diğer yanıtı verenler dikkate alındığında) %14,3'ü (1) “ameli ve itikadi olarak uyduğunuz mezhep hangisidir?” sorusuna “Böyle bir kaygıya gerek yok”, %14,3'ü (1) “fıtrat, tabiat ve ümmiyet yolu (mezhebi)”, %14,3'ü (1) “Hanefî”, %28,6'sı (2) “Hanefî Eş'arî bazı konularda sünnette olanı önceliyorum.”, %14,3'ü (1) “İtikatla mezhepçi olmak doğru değil diye düşünüyorum. Ama ameli olarak Hanefî çizgideyim.” ve %14,3'ü (1) “peygamber – vahiy” yanıtı vermiştir.

⁴⁷² Yukarıda yapılan Kruskal Wallis H testine göre $p \geq 0,000$ değeri 0,05'ten ($p < 0,05$) küçük olduğu için yaşanan bölgeye göre ameli ve itikadi olarak uyulan mezhep türünün sıra ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlıdır. Dolayısıyla yaşanan bölgeye göre ameli ve itikadi

ise %2,5'i (17) herhangi bir *mezhebe uymazken*, kadınların %3,3'ü (13), erkeklerin ise %5,3'ü (37) *birçok konuda farklı mezhep uygulamaları* yaptığını belirtmiştir.

Tablo 51. Cinsiyet değişkenine göre uyulan itikadi ve ameli mezhep- Mann-Whitney U Testi

Sıra İşaretleri					Mann-Whitney U Testi	
Ameli ve itikadi olarak uyduğunuz mezhep hangisidir?	Cinsiyet	N	Sıra Ortalamaları	Sıra Toplamı	Test İstatistiği	P-değeri
	Kadın	390	529,49	206501,50	130256,500	0,060*
	Erkek	693	549,04	380484,50		
	TOPLAM	1083				

Yukarıda yapılan Mann – Whitney U testine göre $p=0,060$ değeri 0,05'ten büyük olduğu için cinsiyete göre ameli ve itikadi olarak uyulan mezhep türünün sıra ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlı değildir. Dolayısıyla cinsiyete göre ameli ve itikadi olarak uyulan mezhep farklılık göstermemektedir.

Yaş değişkenine göre⁴⁷³ katılımcılar, bütün yaş gruplarında yaklaşık %90,0 oranında *Hanefi-Maturidi* mezhebini takip ettiğini ifade ederken, %2,0'lık (22) orana sahip bazı kişiler herhangi bir *mezhebe uymadıklarını*, %4,3'lük (50) bir grup da *farklı mezhep uygulamaları* yaptığını belirtmiştir. Ayrıca %5,8'lik (11) oranla *Şâfiî-Eş'arî* mezhebine göre hareket ettiğini ifade eden en yüksek katılımcı grubu, 31-40 yaş arasındakilerden oluşmaktadır.

Mezun olunan yüksek din öğretimi kurumu değişkenine göre yine yüksek oranda *Hanefi-Maturidi* mezhebine uyulduğu görülmektedir. Erzurum İİF (%100,0),

olarak uyulan mezhep türü grup/gruplara göre farklılaşmaktadır. Bu farklılığın hangi grup/gruplardan kaynaklandığını bulmak için ikili karşılaştırma olarak Mann – Whitney U testi yapılır. Bu test sonucuna göre Doğu Anadolu Bölgesinde yaşayanların diğer bölgelerde yaşayanlara göre kendilerini ameli ve itikadi olarak uyduğu mezhep türüne daha çok Şâfiî-Eş'arî olarak tanımlamalarından kaynaklanmaktadır. Ayrıca Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ikamet edenlerin Akdeniz ve Ege Bölgesi'nde ikamet edenlere göre ameli ve itikadi olarak Şâfiî-Eş'arî mezhebine daha fazla uyulduğu ifade edilebilir. Bir başka deyişle Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde yaşayanların diğer bölgelerde yaşayanlara göre ameli ve itikadi olarak mezhep türünde farklılaşmaya neden olan grup olarak Şâfiî-Eş'arî mezhebi ön plana çıkmaktadır. (Bkz. Ek. 103)

⁴⁷³ Kruskal Wallis H testine göre p-değeri=0,577 anlamlılık düzeyi olan 0,05'ten ($p > 0,05$) büyük olduğu için yaş aralığına göre ameli ve itikadi olarak uyulan mezhep türünün sıra ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlı değildir. Yaş aralığına göre ameli ve itikadi olarak uyulan mezhep türünün aynı düzeyde olduğu belirtilebilir.

İİF (%100,0) ve YİE (%94,7) mezunlarının *Hanefi-Maturidi* çizgisine en çok uyan kitleyi oluşturdukları tespit edilmiştir. Bunları sırayla İF (%89,9), İLİTAM (%87,3) ve İDKAB bölümleri (%84,0) takip etmektedir. İDKAB bölümü mezunlarında, herhangi bir *mezhebe uymayan* (%4,0) ve *birçok konuda farklı mezhep uygulamaları* içinde olan (%6,0) kişilerin oranının diğer yüksek din öğretimi mezunlarına göre nispeten fazla olduğu görülmüştür.⁴⁷⁴ Mezheplere aidiyet geliştirme konusunda ana akım ilahiyatçı eğiliminden ayrıışan bu tutumu, İDKAB bölümlerinin ara dönem (28 Şubat Süreci) din politikalarıyla şekillenen eğitim içerikleriyle ilişkilendirmek mümkündür. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların ameli ve itikadi olarak uyduğu mezhep dağılımını gösteren tablo için bkz. Ek 40.)

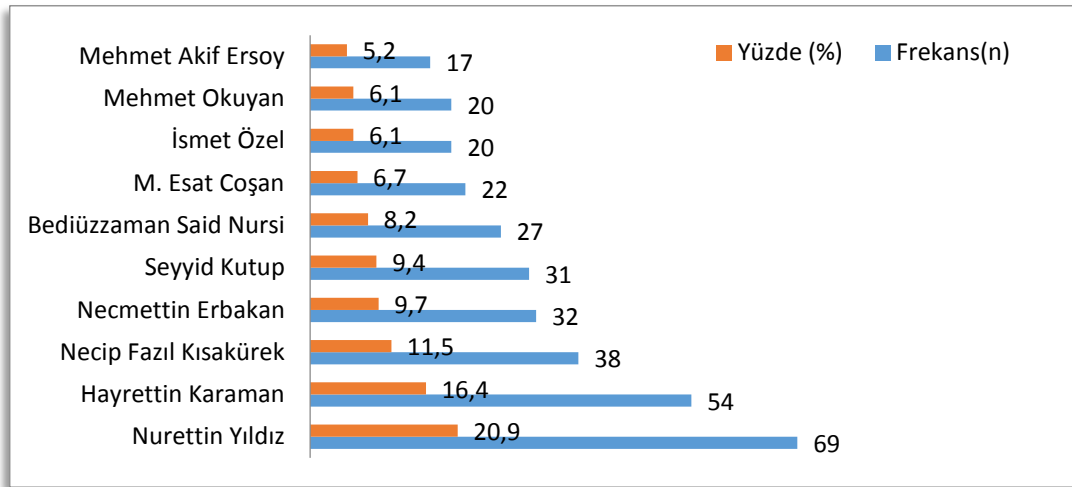
2.2.4.1.4. Örneklemin Düşüncelerinin Şekillenmesinde ve Dinî Tutumlarının Oluşup Gelişmesinde Etkili Olduğu Düşünülen Yazar, Aydın, Akademisyen ve Kanaat Önderlerine Göre Dağılımı

Katılımcılar ilk olarak düşüncelerinin şekillenmesinde ve dinî tutumlarının oluşup gelişmesinde etkili olduğunu düşündükleri yazar, aydın, akademisyen ve kanaat önderlerinin isimlerini herhangi bir sınır olmadan yazmıştır. İlk üç isim, birinci cevap, ikinci cevap ve üçüncü cevap olarak tespit edilerek tablolar hâlinde sunulmuştur. Örneklemin ismini zikretmek suretiyle üzerinde mutabakat sağladığı bu şahıslar, 17 kişiden oluşmaktadır. Ayrıca 1083 katılımcı tarafından ismi en az bir defa da olsa zikredilen, yaklaşık 490 kişinin bulunduğu tespit edilmiştir. Bunlardan 400'ü Türk münevver, yazar, kanaat önderi ve akademisyenlerden, 90 kadarı da yabancı şahsiyetlerden oluşmaktadır (Bkz. Ek 41.). Ayrıca örneklemin dinî düşünce ve tutumlarına en çok etki eden ve ismi en az beş defa katılımcılar tarafından belirtilen 49 kişi tespit edilmiştir. Bunlardan 42'si Türkiye orijinli iken, 7'si de diğer Müslüman ülkelerden şahıslardır.

⁴⁷⁴ Yapılan Kruskal Wallis H testine göre $p=0,243$ değeri 0,05'ten ($p > 0,05$) büyük olduğu için mezun olunan lisans türüne göre ameli ve itikadi olarak uyulan mezhep türünün istatistiksel olarak anlamlı değildir. Ameli ve itikadi olarak uyulan mezhep türü, mezun olunan lisans türüne göre farklı değildir. (Bkz. Ek. 104)

Çalışmamızda örneklemin referans aldığı söz konusu şahısların 1- İlgi alanları ve uzmanlık alanları, 2- Tarihi-çağdaş, Türk-yabancı ve gayrimüslim oluşları, 3- Ait oldukları ekol-ideoloji ve dinî yorum çizgilerinin tespiti amacıyla kategoriler oluşturulmuştur. Analitik bir çözümleme niteliği taşıyan bu yaklaşımla eserlerinden, çalışmalarından ve düşüncelerinden etkilenilen bu kişilerin örneklem üzerinde tesir etme düzey ve biçimleri belirlenmiştir.

Grafik 29. Örneklemin dinî düşünce ve tutumlarını şekillendiren şahsiyetlere göre dağılımı (1. cevap)

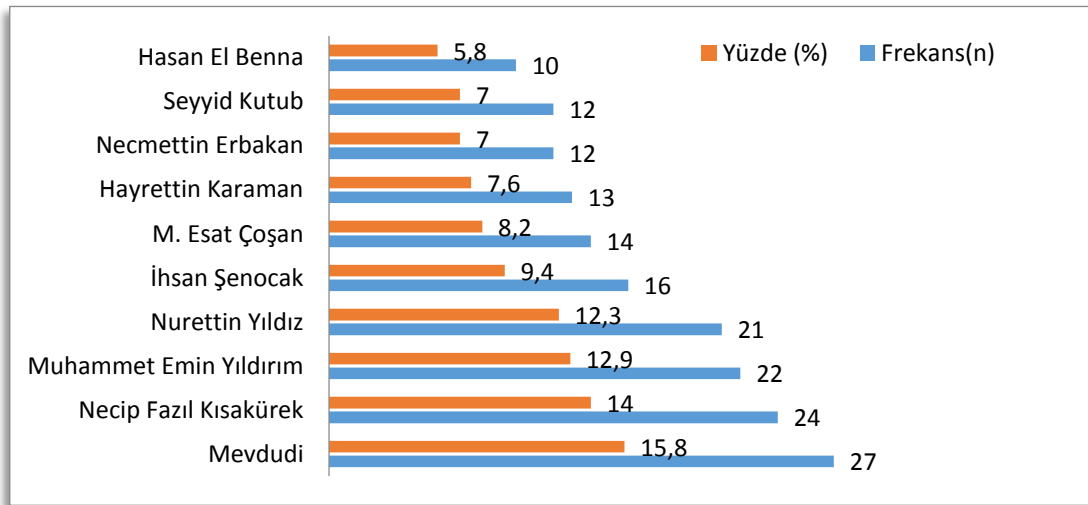
Düşüncelerin şekillenmesinde ve dinî tutumların oluşup gelişmesinde etkili olduğu düşünülen ve sürekli takip edilen yerli/yabancı yazar, aydın, akademisyen, kanaat önderi vb. incelendiğinde en çok belirtilen 10 isim tabloda yer almaktadır. 1. cevap için ilk 10 şahsiyet üzerinden yapılan analizde %20,9 (69) Nurettin Yıldız, %16,4 (54) Hayrettin Karaman, %11,5 (38) Necip Fazıl Kısakürek, %9,7 (32) Necmettin Erbakan, %9,4 (31) Seyyid Kutup, %8,2 (27) Bediüzzaman Said Nursi, %6,7 (22) M. Esat Coşan, %6,1 (20) İsmet Özel, %6,1 (20) Mehmet Okuyan ve %5,2 (17) Mehmet Akif Ersoy şeklinde bir sıralama karşımıza çıkmaktadır.

Cinsiyet değişkenine göre düşüncelerin şekillenmesinde ve dinî tutumların oluşup gelişmesinde etkili olduğu düşünülen ve sürekli takip edilen (ilk 10 isim) yerli/yabancı yazar aydın, akademisyen, kanaat önderi vb. incelendiğinde birinci cevap için kadın katılımcıların %41,3'ü (38) Nurettin Yıldız, erkek katılımcıların %19,7'si (47) Hayrettin Karaman yanıtını vermiştir. Kadınlar ikinci sırada %9,8 (9)

oranında Necip Fazıl Kısakürek ismini belirtirken, erkekler ikinci sırada %13,0'lık (31) bir oranla Nurettin Yıldız ismini zikretmişlerdir.

Yaş grupları değişkenine göre Nurettin Yıldız, 22-30 yaş grubunda %48,8 (40) ve 31-40 yaş grubunda %31,4 (16) oranında ismi ilk olarak belirtilen şahıskın 41-50 yaş arasındaki katılımcıların %23,2 (16) ile 51-60 yaş arasındaki katılımcıların %24,8'lik oranlarla (27) kaydettikleri öncelikli isim Hayrettin Karaman olmuştur. 61 yaş üstü katılımcılar ise %31,6 (6) oranında Seyid Kutup ismini ilk sıraya yerleştirmişlerdir. Örneklem ikinci sırada 31-40 yaş %13,7 (7), 41-50 yaş %14,5 (10) ve 51-60 yaş gruplarında %11,9'luk (13) oranlarla Necip Fazıl Kısakürek ismi belirtilmiştir. 22-30 yaş arasındakiler %11,0 (9) oranıyla ikinci sırada Said Nursi derken, 61 yaş üstü katılımcılar %26,3'lük (6) oranla ikinci sırada Hayrettin Karaman ismini vurgulamışlardır.

Mezun olunan yüksek din öğretimi kurumu değişkenine göre YİE %28,6 (2) ve İF mezunları %18,5'lik (50) oranlarla ilk sıraya Hayrettin Karaman'ı yerleştirirken İİF %37,5 (3) ve Erzurum İİF mezunları %50,0'lık (3) oranlarla Seyid Kutup'u, İDKAB bölümü mezunları %47,1 (8) ve İLİTAM mezunları ise %50,0'lık (11) oranlarla Nurettin Yıldız'ı ilk sıraya konumlandırmışlardır. Katılımcılar tarafından ikinci sırada, YİE mezunları, Necip Fazıl Kısakürek'i %28,6 (2), ilahiyat fakültesi mezunları Nurettin Yıldız'ı %17,4 (47), İDKAB bölümü mezunları İsmet Özel'i %17,6 (3), İİF mezunları Said Nursi'yi %25,0 (2), İLİTAM mezunları ise Said Nursi ve Seyid Kutup'u %18,2 (4) oranlarında zikretmişlerdir. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre düşüncelerin şekillenmesinde ve dinî tutumların oluşup gelişmesinde etkili olduğu düşünülen ve sürekli takip edilen yerli/yabancı yazar aydın, akademisyen, kanaat önderi vb. kim olduğuna ilişkin bkz. 1. cevap için Ek 42.)

Grafik 30. Örneklemin dinî düşünce ve tutumlarını şekillendiren şahsiyetlere göre dağılımı (2. cevap)

Düşüncelerin şekillenmesinde ve dinî tutumların oluşup gelişmesinde etkili olduğu düşünülen ve sürekli takip edilen yerli/yabancı yazar, aydın, akademisyen, kanaat önderi vb. incelendiğinde ikinci sırada ismi en çok belirtilen 10 kişi tabloda yer almaktadır. İkinci cevap için ilk 10 şahsiyet üzerinden yapılan analizde %15,8 (27) Mevdudi, %14 (24) Necip Fazıl Kısakürek, %12,9 (22) Muhammet Emin Yıldırım, %12,3 (21) Nurettin Yıldız, %9,4 (16) İhsan Şenocak, %8,2 (14) M. Esat Çoşan, %7,6 (13) Hayrettin Karaman, %7 (12) Necmettin Erbakan, %7 (12) Seyyid Kutub ve %5,8 (10) oranlarında Hasan El Benna şeklinde bir sıralama karşımıza çıkmaktadır.

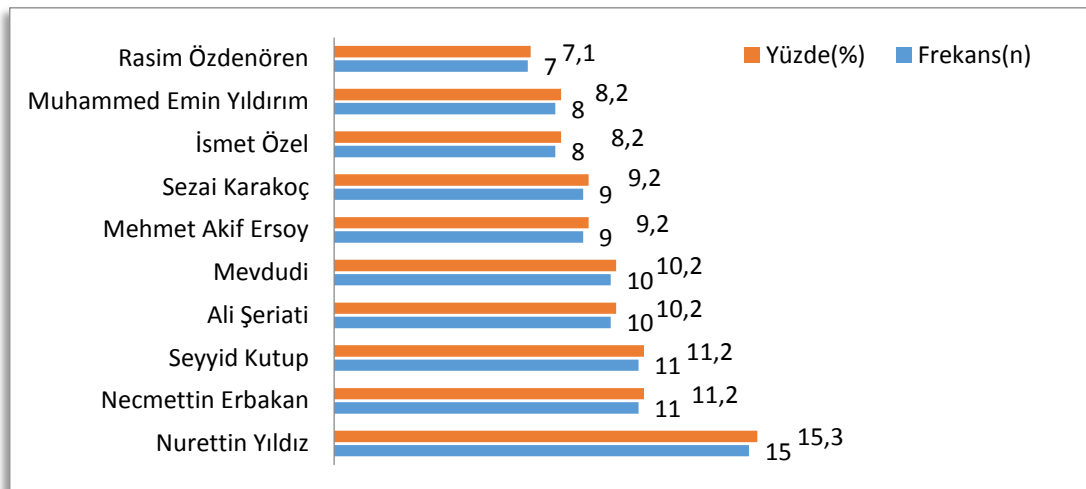
Cinsiyet değişkenine göre düşüncelerin şekillenmesinde ve dinî tutumların oluşup gelişmesinde etkili olduğu düşünülen ve sürekli takip edilen (ilk 10 isim) yerli/yabancı yazar aydın, akademisyen, kanaat önderi vb. incelendiğinde ikinci cevap için kadın katılımcıların %28,0'ı (14) M. Emin Yıldırım, erkek katılımcıların %17,4'ü (21) Mevdudi ve Necip Fazıl Kısakürek yanıtını vermiştir. Kadınlar ikinci sırada %18,0 (9) oranında Nurettin Yıldız ismini belirtirken erkekler ikinci sırada %9,9'luk (12) bir oranla Nurettin Yıldız ve Hayrettin Karaman isimlerini zikretmişlerdir.

Yaş grupları değişkenine göre Nurettin Yıldız, 22-30 yaş grubunda %26,4'lük (14) bir oranla ismi ilk olarak belirtilen şahısken 31-40 yaş grubunda %22,2 (6) M.

Emin Yıldırım, 41-50 yaş grubunda %20,0 (6) Hayrettin Karaman, 51-60 yaş grubunda %26,9 (14) ve 61 yaş üstündeki kişilerde %44,4'lük (4) oranla Mevdudi öncelikli isim olarak ifade edilmiştir. Katılımcılar ikinci sırada 22-30 yaş grubunda %22,6 (12) ve 41-50 yaş grubunda %13,3'lük (4) oranlarla M. Emin Yıldırım ismini zikretmişlerdir. 51-60 yaş arasındakiler %25,0 (13) Necip Fazıl Kısakürek, 31-40 yaş arasındakiler %18,5 (5) oranında ve ikinci sırada M. Esad Coşan isimlerini belirtmişlerdir.

Mezun olunan yüksek din öğretimi kurumu değişkenine göre YİE mezunları %50,0 (1) ve İF mezunları %15,9'luk (22) oranlarla ilk sıraya Mevdudi'yi yerleştirirken, İDKAB bölümü mezunları %33,3 (3) ve İLİTAM mezunları %29,4'lük (5) oranlarla M. Emin Yıldırım'ı, İİF mezunları İhsan Şenocak, Necip Fazıl Kısakürek ve Mevdudi'yi %33,3 (1), Erzurum İİF mezunları da %50,0'lık (1) oranlarla Hasan El Benna ve Mevdudi'yi ilk sıraya konumlandırmışlardır. Katılımcılar tarafından ikinci sırada, YİE'ler de Seyid Kutup %50,0 (1), ilahiyat fakültelerinde Necip Fazıl Kısakürek %15,2 (21), İDKAB bölümlerinde Nurettin Yıldız %22,2 (2), İLİTAM mezunlarında İhsan Şenocak %23,5'lik (4) oranlarla ismi zikredilmiştir. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre düşüncelerin şekillenmesinde ve dinî tutumların oluşup gelişmesinde etkili olduğu düşünülen ve sürekli takip edilen yerli/yabancı yazar aydın, akademisyen, kanaat önderi vb. kim olduğuna ilişkin bkz. 2. cevap için Ek 43.)

Grafik 31. Örneklemen dinî düşünce ve tutumlarını şekillendiren şahsiyetlere göre dağılımı (3. cevap)

Düşüncelerin şekillenmesinde ve dinî tutumların oluşup gelişmesinde etkili olduğu düşünülen ve sürekli takip edilen yerli/yabancı yazar, aydın, akademisyen, kanaat önderi vb. incelendiğinde üçüncü sırada ismi en çok belirtilen 10 kişi tabloda yer almaktadır. Üçüncü cevap için ilk 10 şahsiyet üzerinden yapılan analizde %15,3 (15) Nurettin Yıldız, %11,2 (11) Necmettin Erbakan, %11,2 (11) Seyyid Kutup, %10,2 (10) Ali Şeriatî, %10,2 (10) Mevdudî, %9,2 (9) Mehmet Akif Ersoy, %9,2 (9) Sezai Karakoç, %8,2 (8) İsmet Özel, %8,2 (8) Muhammed Emin Yıldırım ve %7,1 (7) Rasim Özdenören şeklinde bir sıralama karşımıza çıkmaktadır.

Cinsiyet değişkenine göre düşüncelerin şekillenmesinde ve dinî tutumların oluşup gelişmesinde etkili olduğu düşünülen ve sürekli takip edilen (ilk 10 isim) yerli/yabancı yazar aydın, akademisyen, kanaat önderi vb. incelendiğinde üçüncü cevap için kadın katılımcıların %29,2'si (7) M. Emin Yıldırım, erkek katılımcıların %14,9'u (11) Seyid Kutup yanıtını vermiştir. Kadınlar ikinci sırada %25,0 (6) oranında Nurettin Yıldız ismini belirtirken erkekler ikinci sırada %13,5'lik (10) bir oranla Necmettin Erbakan ismini zikretmişlerdir.

Yaş grupları değişkenine göre Nurettin Yıldız, 31-40 yaş grubu %33,3 (4) ve 41-50 yaş grubunda %23,5'lik (4) oranlarla ismi ilk olarak belirtilen şahısten, 22-30 yaş arasındakilerin %30,8'lik (8) oranla kaydettikleri öncelikli isim M. Emin Yıldırım olmuştur. 51-60 yaş arasındaki katılımcılar %21,1 (8) Seyid Kutup, 61 yaş üstü katılımcılar ise (5) %20,0 (1) oranında Ali Şeriatî, İsmet Özel, Mevdudî, Necmettin Erbakan ve Sezai Karakoç isimlerini ilk sıraya yerleştirmişlerdir. Katılımcılar ikinci sırada 22-30 yaş grubunda Nurettin Yıldız'ı %26,9 (7), 31-40 yaş grubunda Necmettin Erbakan'ı %25,0 (3), 51-60 yaş gruplarında M. Akif Ersoy ve Ali Şeriatî'yi %5,9'luk (6) oranlarla zikretmişlerdir.

Mezun olunan yüksek din öğretimi kurumu değişkenine göre, İF mezunları %11,2'lik (11) oranla ilk sıraya Necmettin Erbakan ve Seyid Kutup'u yerleştirirken ikinci sırada Ali Şeriatî ismini %10,2'lik (10) oranla zikretmişlerdir. İİF mezunlarından sadece bir kişi cevap vermiş ve o da Nurettin Yıldız ismini belirtmiştir. Erzurum İİF mezunları, Mevdudî ve Sezai Karakoç'u %50,0 oranında zikrederken İLİTAM mezunları da 3. cevaplarının ilk sırasına Nurettin Yıldız'ı

%71,4 (5), ikinci sıraya da M. Emin Yıldırım %14,3 ve Mevdudi'yi %14,3'lük oranlarla yerleştirmişlerdir. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre düşüncelerin şekillenmesinde ve dinî tutumların oluşup gelişmesinde etkili olduğu düşünülen ve sürekli takip edilen yerli/yabancı yazar aydın, akademisyen, kanaat önderi vb. kim olduğuna ilişkin bkz. 3. cevap için Ek 44.)

Yüksek din öğretimi mezunlarının, ana kaynak Kur'an-ı Kerim'le olan dinî bilgiye erişimleri yanında, düşüncelerinin şekillenmesinde ve dinî tutumlarının oluşup gelişmesinde etkili olan ve sürekli takip ettikleri yerli/yabancı yazar, aydın, akademisyen, kanaat önderi gibi şahsiyetlerin de bilinmesi, ilahiyatçı dindarlığının bilgi boyutunun daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. Bu nedenle katılımcıların, dinî düşünce ve tutumlarını etkileyen şahsiyetlerin kimler olduğuna ilişkin açık uçlu soruya verdikleri yanıtların ilk üçünde yer alan şahıslar Tablo 52'de toplu olarak gösterilmiştir.

Tablo 52. Örneklemin dinî düşünce ve tutumlarını şekillendiren en etkili şahsiyetler

Düşüncelerin şekillenmesinde ve dinî tutumların oluşup gelişmesinde etkili olduğu düşünülen ve sürekli takip edilen yerli/yabancı yazar, aydın, akademisyen, kanaat önderi vb. (%)						
Şahsiyetler	1. cevap		2. cevap		3. cevap	
	Sıklık	(%)	Sıklık	(%)	Sıklık	(%)
Nurettin Yıldız	69	20,9	21	12,3	15	15,3
Hayrettin Karaman	54	16,4	13	7,6	---	---
Necip Fazıl Kısakürek	38	11,5	24	14,0	---	---
Necmettin Erbakan	32	9,7	12	7,0	11	11,2
Seyid Kutup	31	9,4	12	7,0	11	11,2
Said Nursi	27	8,2	---	---	---	---
M. Esad Coşan	22	6,7	14	8,2	---	---
İsmet Özel	20	6,1	---	---	8	8,2
Mehmet Okuyan	20	6,1	---	---	---	---
Mehmet Akif Ersoy	17	5,2	---	---	9	9,2
Mevdudi	---	---	27	15,8	10	10,2
M. Emin Yıldırım	---	---	22	12,9	8	8,2
İhsan Şenocak	---	---	16	9,4	---	---
Hasan El Benna	---	---	10	5,8	---	---
Ali Şeriatî	---	---	---	---	10	10,2
Sezai Karakoç	---	---	---	---	9	1,2
Rasim Özdenören	---	---	---	---	7	7,2
TOPLAM	330	100,0	171	100,0	98	100,0

Bu bulgulardan hareketle katılımcıların, %9,7'si ilk üç cevabında 105 defa Nureddin Yıldız ismini zikrettiği görülmüştür. İkinci sırada %6,2'lik bir grup ilk üç cevabında 67 kere Hayrettin Karaman ismini belirtirken onu %5,7 oranıyla 62 defa ismi geçen Necip Fazıl Kısakürek izlemiştir. Sırasıyla Necmettin Erbakan (%5,1) 55, Seyid Kutup (%5,0) 54, Mevdudi (%3,4) 37, M. Esat Coşan (%3,3) 36, M. Emin Yıldırım (%2,7) 30, İsmet Özel (%2,5) 28, Said Nursi (%2,4) 27, M. Akif Ersoy (%2,3) 26, Mehmet Okuyan (1,8) 20, İhsan Şenocak (%1,5) 16, Hasan El Benna (%0,9) 10, Ali Şeriatî (%0,9) 10, Sezai Karakoç (%0,8) 9 ve Rasim Özdenören (%0,6) 7 kere ismi zikredilen şahsiyetlerdir. 1083 katılımcının yarıdan fazla bir bölümünün %54,8'lik (599) oranla bu şahısları ilk üç sırada zikrediyor olmaları, söz konusu on yedi kişi üzerinde ciddi bir mutabakatın var olduğunu göstermektedir.

Tablo 53. Örneklemin dinî düşünce ve tutumlarını etkileyen şahsiyetler
(Katılımcılar tarafından ismi 5 ve daha fazla zikredilen şahsiyetler)

Örneklemin dinî düşünce ve tutumlarını etkileyen en etkili şahsiyetler					
Frekans(n)					
1	Nurettin Yıldız	118	19	Abdurrahman Dilipak	26
2	Hayrettin Karaman	102	20	Nurettin Topbaş	24
3	Necip Fazıl Kısakürek	94	21	Mehmet Görmez	26
4	Seyit Kutup	74	22	Rasim Özdenören, Cemil Meriç	22
5	Mevdudi	69	23	Ebubekir Sifil	20
6	Necmettin Erbakan	64	24	Orhan Çeker, Mustafa Öztürk	19
7	M. Emin Yıldırım	57	25	İ. Süreyya Sırma	16
8	İsmet Özel	49	26	Şaban Ali Düzgün, Hayati İnanç	15
9	Sezai Karakoç	47	27	M. Zahit Kotku	14
10	M. Akif Ersoy, İhsan Şenocak	45	28	Mevlana, Elmalılı M.Hamdi Yazır	13
11	M. Esat Coşan	44	29	Mustafa Kutlu	12
12	Said Nursi	38	30	Mehmet Alagaş, Cübbeli Ahmet	11
13	Ali Şeriatî	36	31	Saffet Bakırcı, Abdülaziz Bayındır, Ali Bulaç, Mehmet Bakırcı	10
14	Mustafa İslamoğlu	34	32	Muhammed İkbâl	9
15	O. Nuri Topbaş	33	33	Recep Tayyip Erdoğan, Nihat Hatipoğlu	7
16	Mehmet Okuyan	32	34	Mehmet Azimli, Hasan Onat, Cahit Zarifoğlu	6
17	Hasan El-Benna	31	35	Karadavi, Nedvi, Ali Küçük	5
18	Aliya İzzet Begoviç	30	36	TOPLAM KİŞİ SAYISI	49

Tablo 53.'de yer 49 isim, katılımcılar tarafından en az beş defa zikredilen şahıslardan oluşmaktadır. Bu isimlerin sırasıyla yer aldığı alanlar ve bu alanlarda katılımcıların en çok tercih ettikleri kişi sayıları şu şekilde gerçekleşmiştir; 1-İslami bilimler/akademisyen (298), 2-Tebliğ ve irşad (297) 3- Kültür-sanat-edebiyat (275), 4-Siyaset (245), 5-Tasavvuf (116), 6-Aydın/düşünür (89) ve 7-Medya (41).

Örneklemin referans aldığı bu şahsiyetlerin kendilerini ifade ettikleri alanlar ilmî, akademik ve uzmanlık sahaları olarak daha detaylı bir kategorik ayrıma tabi tutulursa katılımcıların yönelimleri daha net tespit edilmiş, ilahiyatçı dindarlığının bilgi boyutuna ilişkin olgusal durumunun fotoğrafı daha da netleştirilmiş olur. Bu nedenle yukarıda yedi ana bölümle ifade edilen örneklemin referans aldığı şahsiyetlerin uzmanlık alanları, 15 sınıfa ayrılmış (Tablo 54.), böylelikle katılımcıların (1083) dinî düşünce ve tutumlarını etkileyen kişilerin ilgilendikleri bilim dalları ve alanlar belirlenerek, ilahiyatçı dindarlığının bilgi boyutu daha da netlik kazanmıştır.

Tablo 54. Örneklemin referans aldığı şahsiyetlerin uzmanlık alanları

Yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin ilim / bilgi / akademi / uzmanlık alanları (%)						
Alanlar	1. cevap		2. cevap		3. cevap	
	Sıklık	(%)	Sıklık	(%)	Sıklık	(%)
Fıkıh	110	13,7	62	12,4	34	9,6
Hadis	14	1,7	26	5,2	14	4,0
Kur'an – meal – tefsir	140	17,4	61	12,2	42	11,9
Kelam	20	2,5	8	1,6	2	0,6
Felsefe	21	2,6	25	5,0	22	6,2
Sosyoloji	36	4,5	27	5,4	18	5,1
Psikoloji	9	1,1	4	0,8	6	1,7
Tarih	23	2,9	23	4,6	17	4,8
Siyer	17	2,1	22	4,4	8	2,3
Tasavvuf	87	10,8	43	8,6	28	7,9
Sanat/edebiyat	109	13,6	67	13,4	57	16,1
Siyaset	75	9,3	66	13,2	38	10,7
Medya ve iletişim	59	7,3	40	8,0	40	11,3
Eğitim	9	1,1	0	0,0	6	1,7
Tebliğ/irşad	74	9,2	26	5,2	22	6,2
TOPLAM	803	100,0	500	100,0	354	100,0

Tabloya göre birinci cevaplarında katılımcılar, %13,7 (110) fıkıh, %1,7 (14) hadis, %17,4 (140) Kur'an-meal-tefsir, %2,5 (20) kelam ve %2,1 (17) oranında siyerle ilgilenen şahısları zikretmişlerdir. Dolayısıyla uzmanlıkları “Temel İslami İlimler” alanı olan ve %37,4'lük (301) orana sahip bu kişilerin, örneklemin dinî düşünce ve tutumlarına en büyük etkiyi gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır. Alanı *sanat ve edebiyat* olan ve katılımcıların dinî anlayışlarına ikinci sırada etki eden şahısların oranı %13,6 (109) olarak gerçekleşmiştir. Bunları, üçüncü sırada %10,8 oranla (87) *tasavvuf*, dördüncü sırada %9,3 (75) oranla *siyaset*, beşinci sırada %9,2'lik (74) oranla *tebliğ/irşad*, altıncı sırada %8,2 (66) oranla *felsefe-sosyoloji-psikoloji* ve son olarak %7,3'lük (59) oranla *medya ve iletişim* alanları takip etmiştir.

Katılımcıların ikinci sırada zikrettikleri şahısların uzmanlık alanları ve oranları “Temel İslami İlimler” %35,8 (179), *sanat/edebiyat* %13,4 (67), *siyaset* %13,2 (66), *felsefe-sosyoloji-psikoloji* %11,2 (56), *tasavvuf* %8,6 (43), *medya ve iletişim* %8,0 (40), *tebliğ/irşad* %5,2 (26) şeklinde sıralanmıştır. Örneklemin üçüncü sırada ismini belirttikleri kişilerin %27,8 (118) *temel İslami ilimler*, %16,1 (57) *sanat/edebiyat*, %13,0 (46) *felsefe-sosyoloji-psikoloji*, %11,3 (40) *medya ve iletişim*, %10,7 (38) *siyaset*, %7,9 (28) *tasavvuf* ve %6,2 oranında (22) *tebliğ/irşad* alanlarında yer aldıkları tespit edilmiştir.

Cinsiyet değişkenine göre kadın (%36,1) ve erkeklerin (%38,1) dinî düşünce ve tutumlarına uzmanlık alanı “Temel İslami İlimler” olan şahısların ilk sırada etki ettiği görülmektedir. Uzmanlıkları *felsefe-sosyoloji-psikoloji* alanında olan şahısların kadınların (%11,1) -erkekler (%6,7) oranla- dinî anlayışlarının oluşmasında daha belirleyici oldukları anlaşılmaktadır. Yine kadınların erkekler oranla *medya-iletişim* ve *irşad-tebliğ* alanlarında uzmanlığı olan kişilerden daha çok etkilendikleri tespit edilmiştir.

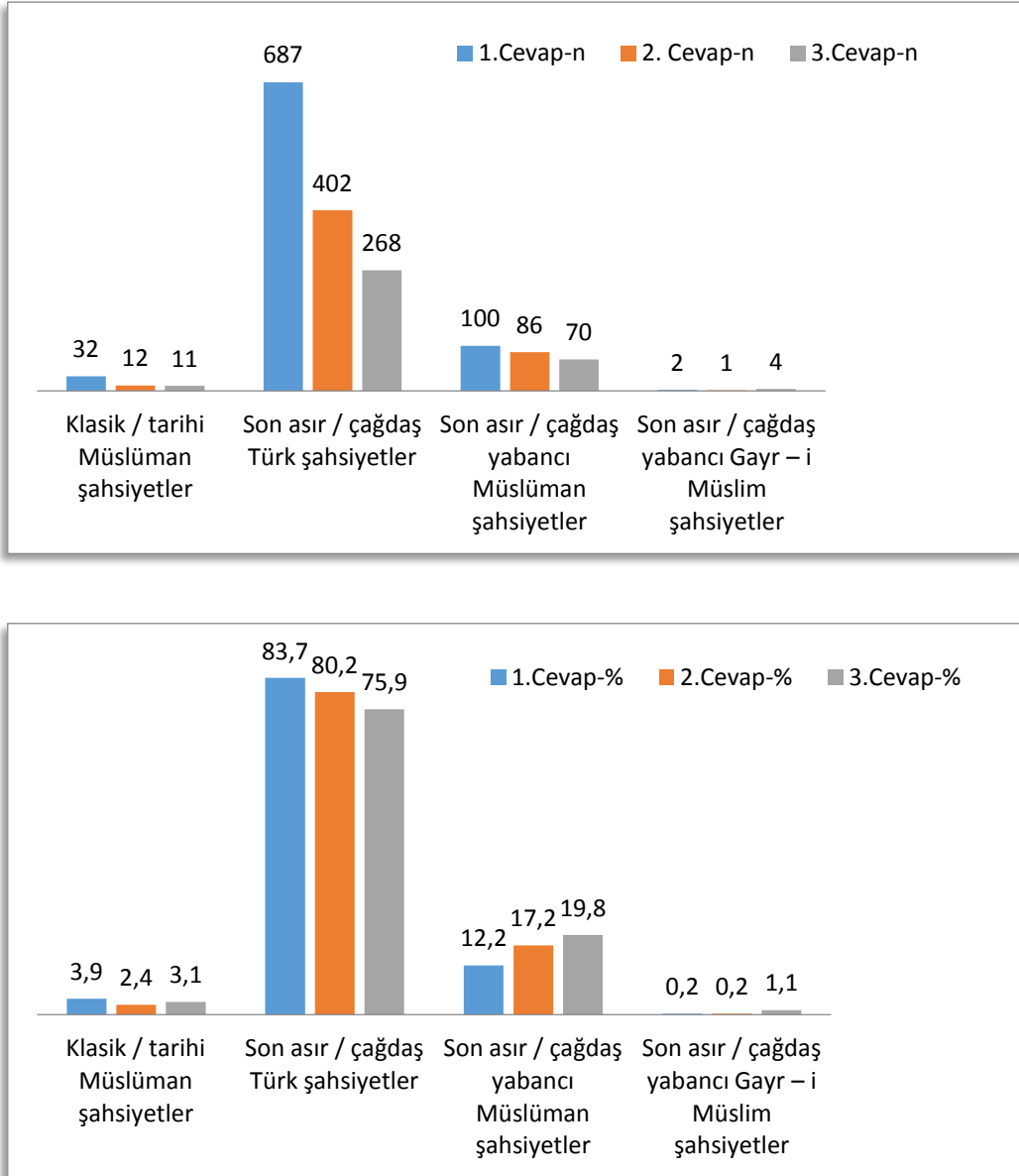
Yaş grupları değişkenine göre 22-30 yaş arasındaki katılımcılar uzmanlık alanları *felsefe-sosyoloji-psikoloji* (%12,5), *kelam* (%4,2) ve *tebliğ ve irşad* (%16,6) olan şahsiyetleri diğer yaş gruplarına oranla dinî düşünce ve tutumlarını belirleyen kişiler olarak daha çok belirtmişlerdir. Katılımcıların yaşları ilerledikçe *siyaset* alanındaki şahsiyetlerden, yaşları gençleştikçe de *tebliğ-irşad* alanındaki kişilerden

etkilenme oranları artmaktadır. Genç katılımcıların özellikle sosyal medya kanalları üzerinden *tebliğ-irşad* faaliyetlerinde bulunan kişilerden daha çok etkilendiği anlaşılmaktadır. 61 yaş üstü katılımcıların *felsefe-sosyoloji-psikoloji* alanlarında uzman olan kişilerden etkilenme oranı hiç yokken *tefsir* ve *fıkıh* alanında yer alan kişilerin bütün yaş gruplarında katılımcılar üzerinde en yüksek etkiye sahip oldukları tespit edilmiştir.

Mezun olunan dinî yüksek öğretim kurumu değişkenine göre alanı “Temel İslami İlimler” olan kişilerin etkinliklerinin bütün mezunlarda en yüksek düzeyde olduğu görülmüştür. İDKAB bölümü ve İLİTAM mezunlarının diğer dinî yükseköğretim kurumlarından farklı olarak ilgi alanı *tebliğ-irşad* olan şahsiyetlerden daha çok ilham aldıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca İDKAB bölümü mezunlarının dinî anlayışlarının biçimlendirilmesinde *sanat-edebiyat*, *kelam* ve *psikoloji* alanlarında yer alan kişilerin nispeten daha fazla olduğu söylenebilir. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre yüksek din eğitimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin ilim/bilgi/akademi/uzmanlık alanlarına ilişkin tablo için bkz. 1., 2. ve 3. Cevaplar; Ekler 45.-46.-47.-48.-49.-50.)

Yukarıdaki bulgulara göre katılımcılar, en çok *Temel İslami İlimler* alanındaki uzman ve akademisyenlerden etkilenmişlerdir. Bunu sırasıyla sanatçılar-edebiyatçılar, siyasetçiler, filozoflar-sosyologlar-psikologlar, mutasavvıflar, medya/iletişimciler, tebliğ ve irşad erbabı takip etmiştir.

Grafik 32. Örneklemin referans aldıkları şahsiyetlerin tarihi-çağdaş, Türk-Müslüman ve gayrimüslim oluşlarına göre dağılımı

Yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin tarihi-çağdaş, Türk-Müslüman ve gayrimüslim oluşları incelendiğinde, birinci cevap için sırasıyla, %83,7 (687) son asır/çağdaş Türk şahsiyetler, %12,2 (100) son asır / çağdaş yabancı Müslüman şahsiyetler, %3,9 (32) klasik/tarihi Müslüman şahsiyetler ve %0,2 (2) son asır/çağdaş yabancı gayrimüslim şahsiyetler yanıtları verilmiştir.

İkinci cevap için %80,2 (402) son asır/çağdaş Türk şahsiyetler, %17,2 (86) son asır/çağdaş yabancı Müslüman şahsiyetler, %2,4 (12) klasik/tarihi Müslüman

şahsiyetler ve %0,2 (1) son asır/çağdaş yabancı gayrimüslim şahsiyetler yanıtları verilmiştir.

Üçüncü cevap için %75,9 (268) son asır/çağdaş Türk şahsiyetler, %19,8 (86) son asır/çağdaş yabancı Müslüman şahsiyetler, %3,1 (11) klasik/tarihi Müslüman şahsiyetler ve %1,1 (4) son asır/çağdaş yabancı gayrimüslim şahsiyetler yanıtları verilmiştir.

Yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin tarihi-çağdaş Türk-Müslüman ve gayrimüslim oluşları dikkate alındığında cinsiyet değişkenine göre kadınlarda (%85,9) ve erkeklerde (82,5) *son asır/çağdaş Türk şahsiyetler* en yüksek oranda çıkmaktadır. Erkek katılımcılar (%13,7) kadınlara (%9,3) oranla *son asır/çağdaş yabancı Müslüman şahsiyetleri* daha çok referans ettikleri anlaşılmaktadır.

Yaş değişkenine göre bütün yaş gruplarında *son asır/çağdaş Türk şahsiyetler* katılımcılar tarafından dinî anlayışlarının teşekkülünde birinci derece rol sahibi kabul edilmektedir. Bununla birlikte 51-60 yaş grubu (%18,1) ve 61 yaş üstü (%27,6) katılımcıların *son asır/çağdaş yabancı Müslüman şahsiyetlerden* diğer yaş gruplarına göre daha çok etkilendikleri anlaşılmaktadır.

Mezun olunan yüksek din öğretimi kurumu değişkenine göre ise, YİE, Erzurum İİF ve 51 yaş üstü ilahiyat fakültesi mezunlarının diğer dinî yükseköğretim kurumlarına nazaran *son asır/çağdaş yabancı Müslüman şahsiyetlerden* dinî, ilmî ve düşünsel olarak daha çok beslendikleri, referans aldığı ana kitlenin ise *son asır/çağdaş Türk şahsiyetler* olduğu belirlenmiştir. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin tarihi-çağdaş-Türk-Müslüman ve gayrimüslim oluşlarına ilişkin tablo için bkz. 1, 2 ve 3. Cevaplar; Ekler 51.-52.-53.)

Tablo 55. Örneklemin referans aldıkları şahsiyetlerin ait oldukları ekol-ideoloji ve dinî yorum çizgisi

Yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin ait oldukları ekol – ideoloji ve dinî yorum çizgisi				
Örnek alınan şahsiyetin dinî yorum çizgisi		1. cevap	2. cevap	3. cevap
Kur'an ve Sünnet referanslı Geleneksel çizgi (Türk İslam geleneği-Geleneksel ulema çizgisi-Diyanet İşleri Başkanlığı ve yayınları)	Sıklık	283	148	85
	(%)	32,4	29,1	23,8
Tasavvuf ve Tarikatlar Çizgisi (Türk İslam geleneği-Geleneksel tekke ve medrese)	Sıklık	69	36	24
	(%)	7,9	7,1	6,7
İslamcılık ve siyasal İslamcılık (Kur'an ve sünnet Müslümanlığı – modern selefilik-Cemaati İslami Çizgisi-İhvan- ı Müslim'in Çizgisi-Milli Görüş)	Sıklık	167	111	88
	(%)	19,1	21,9	24,6
Cemaatler ve örgütlü yapılar (Türk İslam geleneği-Nurcular, Süleymancılar- vs.)	Sıklık	31	2	2
	(%)	3,6	0,4	0,6
Modernistler (Tarihselciler-Oryantalistler-Ankara Okulu)	Sıklık	35	14	13
	(%)	4,0	2,8	3,6
İran -Şia Çizgisi	Sıklık	11	11	10
	(%)	1,3	2,2	2,8
Mealcilik ve Kur'an Müslümanlığı	Sıklık	41	20	10
	(%)	4,7	3,9	2,8
Bağımsız (Türk İslam geleneği-Akademisyen-Aydın-Yazar - Edebiyatçı)	Sıklık	236	166	125
	(%)	27,0	32,7	35,0
TOPLAM	Sıklık	873	508	357
	(%)	100,0	100,0	100,0

Yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin ait oldukları ekol-ideoloji ve dinî yorum çizgisi incelendiğinde; birinci cevap için %32,4 (283) *Kur'an ve Sünnet referanslı Geleneksel çizgi* (Türk İslam geleneği-Geleneksel ulema çizgisi-Diyanet İşleri Başkanlığı ve yayınları), %27,0 (236) *Bağımsız* (Türk İslam geleneği-Akademisyen-Aydın-Yazar-Edebiyatçı), %19,1 (167) *İslamcılık ve siyasal İslamcılık* (Kur'an ve sünnet Müslümanlığı-modern selefilik-Cemaati İslami Çizgisi-İhvan-ı Müslim'in Çizgisi-Milli Görüş), %7,9 (69) *Tasavvuf ve Tarikatlar Çizgisi* (Türk İslam geleneği-Geleneksel tekke ve medrese), %4,7 (41) *Mealcilik ve Kur'an Müslümanlığı*, %4,0 (35) *Modernistler* (Tarihselciler-Oryantalistler-Ankara Okulu), %3,6 (31) *Cemaatler ve örgütlü yapılar* (Türk İslam geleneği-Nurcular, Süleymancılar vs.), %1,3 (11) *İran-Şia Çizgisi* yanıtları verilmiştir.

İkinci cevap için %32,7 (166) *Bağımsız* (Türk İslam geleneği-Akademisyen-Aydın-Yazar-Edebiyatçı), %29,1 (148) *Kur'an ve Sünnet referanslı Geleneksel çizgi* (Türk İslam geleneği-Geleneksel ulema çizgisi-Diyanet İşleri Başkanlığı ve yayınları), %21,9 (111) *İslamcılık ve siyasal İslamcılık* (Kur'an ve sünnet Müslümanlığı-modern selefilik-Cemaati İslami Çizgisi-İhvan-ı Müslim'in Çizgisi-Milli Görüş), %7,1 (36) *Tasavvuf ve Tarikatlar Çizgisi* (Türk İslam geleneği-Geleneksel tekke ve medrese), %3,9 (20) *Mealcilik ve Kur'an Müslümanlığı*, %2,8 (14) *Modernistler* (Tarihselciler-Oryantalistler-Ankara Okulu), %2,2 (11) *İran-Şia Çizgisi*, %0,4 (2) *Cemaatler ve örgütlü yapılar* (Türk İslam geleneği-Nurcular-Süleymancılar vs.) yanıtları verilmiştir.

Üçüncü cevap için %35,0 (125) *Bağımsız* (Türk İslam geleneği-Akademisyen- Aydın-Yazar-Edebiyatçı) %24,6 (88) *İslamcılık ve siyasal İslamcılık* (Kur'an ve sünnet Müslümanlığı-modern selefilik-Cemaati İslami Çizgisi-İhvan-ı Müslim'in Çizgisi-Milli Görüş), %23,8 (85) *Kur'an ve Sünnet referanslı Geleneksel çizgi* (Türk İslam geleneği-Geleneksel ulema çizgisi-Diyanet İşleri Başkanlığı ve yayınları), %6,7 (24) *Tasavvuf ve Tarikatlar Çizgisi* (Türk İslam geleneği-Geleneksel tekke ve medrese), %3,6 (13) *Modernistler* (Tarihselciler-Oryantalistler-Ankara Okulu), %2,8 (10) *İran-Şia Çizgisi*, %2,8 (10) *Mealcilik ve Kur'an Müslümanlığı*, %0,6 (2) *Cemaatler ve örgütlü yapılar* (Türk İslam geleneği-Nurcular, Süleymancılar vs.) yanıtları verilmiştir.

Cinsiyet değişkenine göre yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin ait oldukları ekol-ideoloji ve dinî yorum çizgisi incelendiğinde *Kur'an ve sünnet referanslı geleneksel çizginin* hem kadın (%34,6) hem de erkek (%31,2) katılımcılarda en yüksek etkinliğe sahip olduğu görülmüştür. Kadınların (%6,5) *modernist* çizgiden etkilenme düzeyi erkeklere (%2,7) oranla daha fazlayken erkeklerin de (%24,5) kadınlara (%9,4) oranla *İslamcılık ve siyasal İslam çizgisinden* daha çok etkilendikleri anlaşılmaktadır. Aynı zamanda kadınlar *Türk İslam Geleneği içinde bulunan akademisyen, yazar ve aydınları* %33,0 oranında referans aldığını belirtirken bu oran erkeklerde %23,8 olarak gerçekleşmiştir.

Katılımcıların yaşları gençleştikçe *Kur'an ve sünnet referanslı geleneksel çizgide* yer alan şahısların etkinlik oranının arttığı, yaş ilerledikçe de *İslamcılık ve Siyasal İslam çizgisindeki şahısların* daha çok referans alındıkları anlaşılmaktadır.

Mezun olunan dinî yükseköğretim kurumu değişkenine göre incelendiğinde ise, YİE ve Erzurum İİF mezunlarının *İslamcılık ve siyasal İslam çizgisini* (%33,3), İF mezunlarının *Kur'an ve sünnet referanslı geleneksel çizgiyi* (%32,0), İDKAB bölümü (%37,8), ve İİF (%32,0) mezunlarının *Türk İslam Geleneği içinde bulunan akademisyen, yazar ve aydınları* refere ettikleri belirlenmiştir. İLİTAM mezunlarının ise *Kur'an ve sünnet referanslı geleneksel çizgide* (%43,8) yer alan kişilerden en çok etkilendikleri saptanmıştır. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin ait oldukları ekol – ideoloji ve dinî yorum çizgisini gösteren tablo için bkz. 1, 2 ve 3. cevaplar; Ekler 54-55-56.)

Bilgi boyutuna ilişkin olgusal durumu ifade eden bütün bu nicel bulgular, ilahiyatçı dindarlığındaki ana eğilimin kodlarını bize vermektedir. Buna göre:

1- *Yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin ilim/bilgi/akademi/uzmanlık alanları* dikkate alındığında, örneklemin dinî anlayış ve tutumlarını en çok etkileyen kişiler, “*Temel İslami İlimler*” alanında yer almaktadır. Bu alanda en etkin şahıslar, *Kur'an-meal-tefsirle* ilgiliyken bunu sırasıyla uzmanlık alanı *fıkıh, hadis, siyer ve kalam* olan kişiler takip etmektedir. *Sanat-edebiyat* alanında bulunan yazar, aydın ve mütefekkirlerin ikinci sırada katılımcıların dinî anlayışları üzerinde etkili olduğu, akabinde *siyasal kişiliklerin* geldiği görülmektedir. Bunları *felsefe-sosyoloji-psikoloji, tasavvuf, medya-iletişim ve tebliğ-irşad* alanlarda yer alan şahıslar takip etmiştir.

2- Örneklemin referans aldıkları şahsiyetlerin tarihi-çağdaş Türk-Müslüman ve gayrimüslim oluşlarına göre etkinlik düzeyleri farklılık arz etmektedir. Katılımcıların en çok *son asır/çağdaş Türk şahsiyetlerden* etkilendiği anlaşılmaktadır. Katılımcıların dinî anlayış ve tutumlarını ikinci sırada *son*

asır/çağdaş yabancı Müslüman şahsiyetlerin etkilediği, bunu klasik/tarihi Müslüman şahsiyetlerin ve son asır/çağdaş gayrimüslim şahsiyetlerin takip ettiği belirlenmiştir.

3- Katılımcıların referans aldıkları şahsiyetlerin ait oldukları ekol-ideoloji ve dinî yorum çizgisi baz alındığında en çok *Kur'an ve Sünnet referanslı Geleneksel çizgi* ile *Bağımsızlar* yer almaktadır. Bu ekolleri sırasıyla *İslamcılık ve siyasal İslam, Tasavvuf ve Tarikatlar, Mealcilik ve Kur'an Müslümanlığı, Cemaatler ve örgütlü yapılar ve İran-Şia Çizgisi* takip etmektedir.

Örneklemin düşüncelerinin şekillenmesinde ve dinî tutumlarının oluşup gelişmesinde etkili olduğu düşünülen, yazar, aydın, akademisyen ve kanaat önderleri bu üçlü kategori içinde ele alındığında ilahiyatçı dindarlığının yönelimleri de tespit edilmiş olmaktadır. Buna göre, ana akım ilahiyatçı bilincini “*Temel İslami İlimler*”in özellikle de uğraş alanı *tefsir ve fıkıh* olan kişilerin şekillendirdiği söylenebilir. Bu kişiler aynı zamanda *son asır/çağdaş Türk* şahsiyetleri içinde yer almakta, *Kur'an ve sünnet referanslı geleneksel çizgiyi* takip etmektedir. Büyük çoğunluğu yüksek din öğretimi kurumlarında akademisyen olan bu şahısları ikinci sırada, *sanat-edebiyat* alanında bulunan Kur'an ve sünnet referanslı son asır/çağdaş Türk yazar, aydın ve mütefekkirlerin izlediği görülmektedir.

İlahiyatçı bilincinin 70 yıllık teşekkül süreci ile Türkiye’de Müslüman düşüncesinin gelişim süreçlerinin çoğu zaman paralellik arz ettiği anlaşılmaktadır. Türkiye’de yüksek din öğretimini kabaca iki evreye ayırmak mümkündür: Bunlardan ilki yüksek din öğretiminin başladığı 1949 yılından, 28 Şubat süreci olarak bilinen postmodern darbenin yapıldığı 1997 yılına kadar olan evredir. Bu evreyi de kendi içinde iki döneme ayırmak mümkündür: Ankara İlahiyat Fakültesi, Erzurum İslami İlimler Fakültesi ve Yüksek İslam Enstitülerinin “İlahiyat Fakülteleri” olarak ortak bir isimle birleştirildiği 1982 yılına kadar olan ilk dönem, 1997 yılına kadar devam eden ikinci dönem. Bu birinci evrenin karakteristik özelliği yüksek din öğretiminin kuruluş aşamaları içinde kendi yol haritasını şekillendirdiği bir zaman kesitini ifade ediyor olmasıdır. Türkiye genelinde ise bu zaman diliminin, “Siyasal İslam”ın boy gösterdiği, Cemaati İslami ve İhvan-ı Müslimin çizgisinde yer alan birtakım kimseler başta olmak üzere pek çok yabancı Müslim/gayrimüslim kişilerin eserlerinin

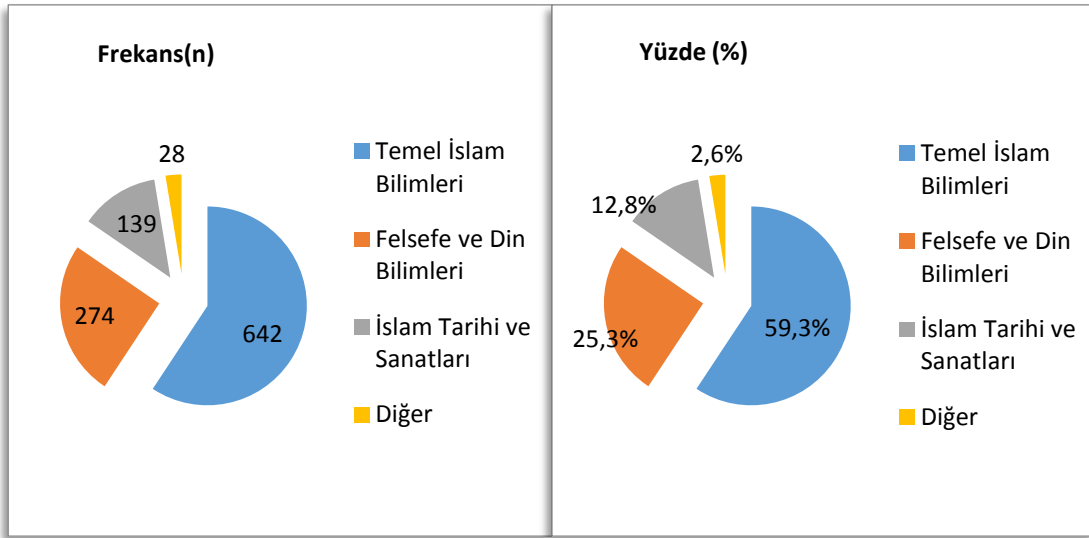
Türkçeye çevrildiği bir arayış süreci olarak değerlendirilmesi mümkündür. Hem ilahiyatçı ve hem de Müslümanlık bilincinin ilk tohumlarının atıldığı bu evre, 1982-1997 yılları arasında ilahiyatlar adına kurumsallaşma, Türkiye adına dindarlığın ve dinselliğin ivme kazandığı yaklaşık 15 yıllık bir zaman dilimini de içermektedir. Bu yıllarda ilahiyat fakülteleri akademik kadrosunu zenginleştirmiş, niteliği önceleyen bir öğretim tarzına kavuşmuştur. Erkek öğrencilerin ağırlıklı olarak bulunduğu, kız öğrencilerin ise %8’lik kontenjanla öğrenim gördükleri bu dönem, aynı zamanda ilahiyat bilincinin yerli dinamiklerle biçimlendiği süreci de içermektedir. İkinci evre 1997 yılından günümüze uzanan bir dönemi kapsamaktadır. Bu evrenin ilk on yılında, 28 Şubat Süreci’nin ara dönem din politikalarının etkisiyle şekillenen bir yüksek din öğretimi olgusuyla karşılaşmıştır. Bu dönemin en bariz yansıması İDKAB bölümlerinin açılması olmuştur. Bu okullarda okutulan ders müfredatında “Temel İslami İlimler” aleyhine nispeten yumuşatılmaya gidilmiş, getirilen katsayı uygulaması ile yüksek din öğretiminin cazibesinin azaltılması hedeflenmiş, belli bir oranda başarılı da olunmuştur. Kız öğrencilere uygulanan kontenjan sınırlaması kaldırılması ile 2006 yılından itibaren bu geçici dönemin yüksek din öğretimi adına oluşturduğu olumsuzlukların giderilmesi, yüksek din öğretimi kurumları nicel artışının sağlanması ve ilahiyat fakülteleri, İDKAB bölümleri, İLİTAM ve İslami İlimler Fakülteleri isimleri altında yüksek din öğretiminin çeşitlendirilmesine gidilerek günümüze kadar gelinmiştir.

Söz konusu her bir dönem, aynı zamanda belli yaş aralığında bulunan yüksek din öğretimi mezunlarının dinî anlayış ve tutumlarını da şekillendirmiş gözükmektedir. Nitekim ilk evrede yer aldığını düşündüğümüz 51-60 ve 61 yaş üstü grupların (Ankara İF - YİE - Erzurum İİF ve ilahiyat fakülteleri) dinî düşüncelerinin oluşmasında, Kur’an ve sünnet temelli geleneksel çizgide bulunan şahsiyetlerin ve uzmanlık alanları “Temel İslami İlimler” olan şahısların etkinliği en yüksek düzeyde olmuştur. Bu yaş grupları, İslamcılık ve siyasal İslam çizgisinde yer alan şahsiyetlerden de oldukça etkilenmişlerdir. Daha spesifik olarak uzmanlığı tefsir ve fıkıh olan şahısların dominant etkisinin yanı sıra, bu yaş grubu son asır/çağdaş yabancı Müslüman şahsiyetlerin eserlerinden de en çok yararlanan kesimi oluşturmuştur. Katılımcıların yaş grupları 22-30 ve 31-40 yaş aralığında ise -yüksek

din öğretimi kurumları, ilahiyat fakülteleri, İDKAB’lar, İslami İlimler Fakülteleri ve İLİTAM’lar olarak çeşitlenen öğretim kurumlarına koşut olarak- çağdaş Türk akademisyen ve aydınların etkinliği daha da artmıştır. “Temel İslami İlimler”le birlikte felsefe-sosyoloji-psikoloji ve kelamla ilgili şahısların etkinliği artmış, sosyal medyayı tebliğ-irşad amaçlı kullanan kişilerin referans alınması ivme kazanmıştır. İslamcılık ve siyasal İslam çizgisinde yer alan şahısların etkinliği cinsiyet değişkeni açısından kadınlarda, yaş değişkeni açısından da genç mezunlarda oldukça azalmış görülmektedir. Gelineen noktada ilahiyatçı bilinci, yerli dinamikler üzerinde ve kendi toplumsal işleyişine uygun bir çerçeve kazandığı izlenimini vermektedir.

2.2.4.1.5. Örneklemenin Özellikle İlgilendiği İlahiyat Alanına Göre Dağılımı

Grafik 33. Örneklemenin ilgi duyduğu ilahiyat alanına göre dağılımı

Araştırmaya katılanların %59,3’ü (642) özellikle ilgi duyduğu ilahiyat alanının Temel İslam Bilimleri, %25,3’ü (274) Felsefe ve Din Bilimleri, %12,8’i (139) İslam Tarihi ve Sanatları, %2,6’sı (28) diğer alanlar⁴⁷⁵ olduğunu belirtmiştir.

⁴⁷⁵ Araştırmaya katılanların ilgi duyduğu İlahiyat alanı incelendiğinde “diğer” seçeneğinin dağılımı %11,8 (2) “Din eğitimi”, %11,8 (2) “Dinî musiki”, %5,9 (1) “Felsefe ve din bilimleri, kelam”, %5,9 (1) “Genel itibarıyla din bilimleri ama İslam edebiyat ve sanatları”, %5,9 (1) “İslam sosyolojisi ve psikolojisi”, %5,9 (1) “İslam tarihi, tefsir”, %5,9 (1) “Kelam, din eğitimi”, %5,9 (1) “Tasavvuf”, %11,8 (2) “Tasavvuf ve İslam edebiyatı”, %11,8 (2) “Temel İslam Bilimleri, felsefe

Araştırmaya katılan kadınların %50,3'ü (196), erkeklerin %64,4'ü (446) özellikle Temel İslam Bilimleri alanına ilgi duyduğunu belirtmiştir. Yaş aralığı dikkate alındığında 22-30 yaş arasındakilerin %53,0'ı (188) ve 51-60 yaş arasındakilerin ise %65,2'si (165) Temel İslam Bilimleri alanına ilgi duyduğunu ifade etmiştir. Eğitim durumuna göre analiz edildiğinde ise ilahiyat fakültesi mezunlarının %58,4'ü (525) Temel İslam Bilimleri'ne ilgi duymaktadır. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların özellikle ilgi duyduğu ilahiyat alanı dağılımını gösterir tablo için bkz. Ek 57.)

Tablo 56. Örneklemen Temel İslam Bilimleri alanında İlgi duyduğu bilim dalı

İlgi duyduğunuz alan Temel İslam Bilimleri ise en çok hangi bilim dalına eğilimlisiniz? (%)		
Alan	Sıklık	Yüzde (%)
Tefsir	252	39,5
Hadis	106	16,6
Kelam	59	9,2
İslam Hukuku	162	25,4
Diğer	59	9,2
TOPLAM	638	100,0

Araştırmaya katılanların %39,5'i (252) ilgi duyduğu Temel İslam Bilimleri alanında tefsire, %16,6'sı (106) hadise, %9,2'si (59) kelama, %25,4'ü (162) İslam hukukuna ve %9,2'si (59) diğer bilim dallarına eğilimli olduğunu ifade etmiştir.

Araştırmaya katılanların ilgi duyduğu Temel İslam Bilimleri dalları incelendiğinde “diğer” seçeneğinin dağılımına göre %16,9'u (10) “Arapça”, %1,7'si (1) “Fıkıh”, %1,7'si (1) “İçinde bulunduğum çevrede şartlara göre değişik kitaplar”, %1,7'si (1) “İslam hukuku ve hadis”, %1,7'si (1) “İslam hukuku ve tarihi”, %3,4'ü (2) “İslam hukuku ve tefsir”, %3,4'ü (2) “İslam mezhepler tarihi”, %8,5'i (5) “Kıraat”, %1,7'si (1) “Kur'an-ı Kerim, fıkıh”, %5,1'i (3) “Kur'an-ı Kerim ve kıraat”, %1,7'si (1) “Kültür, tarih ve sanat”, %5,1'i (3) “Mezhepler tarihi”, %18,6'sı (11) “Tasavvuf”, %6,8'i (4) “Tefsir ve hadis”, %1,7'si (1) “Tefsir, hadis ve fıkıh”, %3,4'ü (2) “Tefsir, hadis ve İslam hukuku”, %1,7'si (1) “Tefsir, hadis, kelam”, %1,7'si (1) “Tefsir, hadis, siyer” ve %13,6'sı (8) “Hepsi” şeklindedir.

ve din bilimleri”, %5,9 (1) “Temel İslami İlimler ve İslam tarihi”, %11,8 (2) “Türk İslam edebiyatı”, %64,7 (11) “Hepsi” şeklindedir.

Araştırmaya katılan kadınların %33,5'i (65), erkeklerin %42,1'i (187) Temel İslam Bilimleri alanında tefsire eğilimli olduğunu belirtmiştir. 22-30 yaş arasında olanların %33,7'si (63) İslam hukukuna, 51-60 yaş arasında olanların %53,0'ı (87) tefsire ilgi duyduğunu ifade etmiştir. İlahiyat fakültesinden mezun olanların %38,8'i (202) tefsire eğilimli olduğunu belirtirken İDKAB öğretmenliği bölümünden mezun olanların %27,3'ü (6) hadis ilmine ilgi duymaktadır. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların Temel İslam Bilimleri alanında en çok eğilimli oldukları bilim dalı dağılımını gösteren tablo için bkz. Ek 58.

Tablo 57. Örneklemenin felsefe ve din bilimleri alanında ilgi duyduğu bilim dalı

İlgi duyduğunuz alan felsefe ve din bilimleri ise en çok hangi bilim dalına eğilimlisiniz? (%)		
Alan	Sıklık	Yüzde (%)
Din eğitimi	59	21,9
Din psikolojisi	58	21,6
Din sosyolojisi	56	20,8
İslam felsefesi	77	28,6
Diğer	19	7,1
TOPLAM	269	100,0

Araştırmaya katılanların %21,9'u (59) ilgi duyduğu felsefe ve din bilimleri alanında din eğitime, %21,6'sı (58) din psikolojisine, %20,8'i (56) din sosyolojisine, %28,6'sı (77) İslam felsefesine ve %7,1'i (19) diğer bilim dallarına eğilimli olduğunu ifade etmiştir.

Araştırmaya katılanların (diğer yanıtını verenler dikkate alındığında) %5,3'ü (1) ilgi duyduğu felsefe ve din bilimleri alanında ahlak felsefesine, %31,6'sı (6) din felsefesine, %5,3'ü (1) din psikolojisi ve din eğitime, %36,8'i (7) dinler tarihine, %15,8'i (3) felsefe tarihine, %5,8'i (1) mantığa eğilimli olduğunu ifade etmiştir.

Araştırmaya katılan kadınların %31,3'ü (40), erkeklerin %26,2'si (37) felsefe ve din bilimleri alanında İslam felsefesine eğilimli olduğunu ifade etmiştir. Yaş aralığı dikkate alındığında 22-30 yaş arasındakilerin %30,6'sı (33) din psikolojisi alanına ve %26,9'u (29) İslam felsefesi alanına eğilimli olduğunu ifade etmiştir. Eğitim durumuna göre incelendiğinde ise ilahiyat fakültesi mezunlarının %30,4'ü (68) İslam felsefesine eğilimli olduğunu vurgulamıştır. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans

mezuniyet türüne göre katılımcıların felsefe ve din bilimleri alanında en çok eğilimli oldukları bilim dalı dağılımını gösteren tablo için bkz. Ek 59.)

Tablo 58. Örneklemin İslam tarihi ve sanatları alanında ilgi duyduğu bilim dalı

İlgi duyduğunuz alan İslam tarihi ve sanatları ise en çok hangi bilim dalına eğilimlisiniz? (%)		
Alan	Sıklık	Yüzde (%)
İslam Tarihi	99	71,7
Türk İslam Edebiyatı	9	6,5
Türk İslam Sanatları Tarihi	18	13,0
Türk Din Musikisi	10	7,2
Diğer	2	1,4
TOPLAM	138	100,0

Araştırmaya katılanların %71,7'si (99) ilgi duyduğu İslam tarihi ve sanatları alanında en çok İslam tarihine, %6,5'i (9) Türk İslam edebiyatına, %13,0'ı (18) Türk İslam sanatları tarihine, %7,2'si (10) Türk din musikisine, %1,4'ü (2) ise diğer (tasavvuf) yanıtını vermiştir.

Araştırmaya katılan kadınların %66,0'ı (33), erkeklerin %75,0'ı (66) ilgi duyduğu İslam tarihi ve sanatları alanında İslam tarihine eğilimli olduğunu belirtmiştir. Yaş aralığı incelendiğinde 22-30 yaş arasındakilerin %60,0'ı (27) ve 41-50 yaş arasındakilerin %77,5'i (31) İslam tarihi alanına eğilimli olduğunu, eğitim durumu değerlendirildiğinde ise ilahiyat fakültesi mezunlarının %69,7'si (83) İslam tarihine eğilimli olduğunu ifade etmiştir. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların İslam tarihi ve sanatları alanında en çok eğilimli oldukları bilim dalı dağılımını gösterir tablo için bkz. Ek 60.)

Bu bulgulardan hareketle katılımcıların yaklaşık %60'nın Temel İslam Bilimleri (sırasıyla: Tefsir, Fıkıh, Hadis ve Kelam), %25'nin Felsefe ve Din Bilimleri (sırasıyla: İslam Felsefesi, Din Eğitimi, Din Psikolojisi ve Din Sosyolojisi) ve %13'nün İslam Tarihi ve Sanatları (sırasıyla: İslam Tarihi, Türk İslam Sanatları Tarihi, Türk Din Musikisi ve Türk İslam Edebiyatı) alanlarına ilgi duyduğu anlaşılmaktadır. Kadınların "İslam Hukuku, Kelam, Hadis, İslam Felsefesi, Din Psikolojisi, Din Eğitimi ve Türk İslam Sanatları Tarihi" alanlarına erkeklere oranla daha çok ilgi duydukları belirlenmiştir. Erkeklerin ise kadınlara oranla "Tefsir, Din

Sosyolojisi, Türk Din Musikisi, Türk İslam Edebiyatı ve İslam Tarihi” alanlarına daha çok ilgi gösterdikleri görülmüştür.

Yaş değişkenine göre 22-30 yaş grubu mezunlarının, ana bilim dallarından İslam Hukuku, Din Psikolojisi ve İslam Tarihi bilim dallarına en yüksek oranda ilgi gösterdikleri belirlenmiştir. 31-40 yaş grubunda Tefsir, Din Eğitimi ve İslam Tarihi, 41-50, 51-60 ve 61 yaş üstü yaş gruplarında ise Tefsir, İslam Felsefesi ve İslam Tarihi bilim dallarının en çok ilgi duyulan alanlar olduğu tespit edilmiştir.

Mezun olunan yüksek din öğretimi kurumu değişkenine göre *Yüksek İslam Enstitüsü mezunları* Tefsir, Din Eğitimi, Din Psikolojisi ve İslam Tarihi bilim dallarına diğer bilim dallarına oranla daha fazla ilgi duyduklarını belirtmişlerdir. *İlahiyat fakültesi mezunları*; Tefsir, İslam Felsefesi ve İslam Tarihi sıralaması yaparken *İDKAB bölümü mezunları*; Tefsir, Din Psikolojisi, Türk Dini Musikisi ve İslam Tarihi *İslami İlimler Fakültesi mezunları*; Tefsir, Din Sosyolojisi, Din Psikolojisi, Din Eğitimi, İslam Felsefesi ve İslam Tarihi *İLİTAM mezunları* ise Tefsir, Din Sosyolojisi, Din Eğitimi, İslam Felsefesi ve İslam Tarihi şeklinde bir sıralama ile ilgi duydukları bilim dallarını belirtmişlerdir.

2.2.4.1.6. Örneklem Bilgi Boyutuna İlişkin Tutum ve Görüşleri

Bu bölümde ilahiyatçı dindarlığının bilgi boyutuyla ilişkili olduğu düşünülen birtakım görüşler ele alınmış, katılımcıların bu görüşler hakkındaki tutumları tespit edilmeye çalışılmıştır.

2.2.4.1.6.1. Örneklem “Kadınların başörtüsü uygulaması Kur’an’ın emri olmadığı” Görüşüne Yönelik Tutumları

“Kadınların başörtüsü uygulaması Kur’an’ın emri değildir.” görüşüne katılımcıların %90,0’ı (975) kesinlikle katılmadığını, %5,4’ü (59) katılmadığını, %1,8’i (20) fikrinin olmadığını, %0,5’i (5) katıldığını, %2,2’si (24) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu görüşe araştırmaya katılan kadınların %88,2'si (344), erkeklerin %91,1'i (631), 41-50 yaş arasındakilerin %92,4'ü (232) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %90,3'ü (812) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir.

Buna göre katılımcılar başörtüsünü Allah'ın emri olarak kabul etmekte, siyasal bir simge veya geleneksel bir uygulama şeklinde değerlendiren görüşlerden tamamen ayrılmaktadır.

2.2.4.1.6.2. Örneklem “Gerçek İslam’ı yaşayabilmek için bir tarikata girmek gerektiği” Görüşüne Yönelik Tutumları

“Gerçek İslam’ı yaşayabilmek için bir tarikata girilmelidir.” görüşüne katılımcıların %62,7'si (679) kesinlikle katılmadığını, %18,2'si (197) katılmadığını, %12,7'si (138) fikrinin olmadığını, %4,2'si (46) katıldığını, %2,1'i (23) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu düşünceye araştırmaya katılan kadınların %65,1'i (254), erkeklerin %61,3'ü (425), 51-60 yaş arasındakilerin %65,2'si (165) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %65,1'i (585) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir.

Bu bulgulara göre kitabî dindarlık tipolojisi içinde yer alan ilahiyatçıların, gelenekselci düşüncenin özünü oluşturan mistik yönelimlerden ayrılarak modern bir tutum sergilediği görülmektedir.

2.2.4.1.6.3. Örneklem “Diyanet İşleri Başkanlığınca verilen fetvalar Türkiye’de tüm Müslümanlar için bağlayıcı olduğu” Görüşüne Yönelik Tutumları

“Diyanet İşleri Başkanlığı’na verilen fetvalar Türkiye’de tüm Müslümanlar için bağlayıcıdır.” fikrine katılımcıların %12,1'i (131) kesinlikle katılmadığını, %13,8'i (149) katılmadığını, %19,5'i (211) fikrinin olmadığını, %25,5'i (276) katıldığını, %29,2'si (316) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu düşünceye araştırmaya katılan kadınların %30,5'i (119), erkeklerin %28,4'ü (197), 22-30 yaş arasındakilerin %29,9'u (106) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %28,4'ü (255) kesinlikle katıldığını belirtmiştir.

Buna göre katılımcıların yarıdan fazlası, bir taraftan DİB'e ve verdiği fetvalara güvendiğini göstermekte, diğer taraftan da ait olduğu elit/rasyonel dindarlık tipolojisinin ortodoksi karakterini yansıtmaktadır.

2.2.4.1.6.4. Örneklemin “Allah’ın her asrın başında Müslümanların dinî işlerini güncelleyecek bir müceddid gönderdiği” Görüşüne Yönelik Tutumları

“Allah her asrın başında Müslümanların dini işlerini güncelleyecek bir müceddid gönderir.” görüşüne katılımcıların %24,3'ü (263) kesinlikle katılmadığını, %14,2'si (154) katılmadığını, %31,2'si (338) fikrinin olmadığını, %16,5'i (179) katıldığını, %13,8'i (149) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu görüşe kadın katılımcıların %15,6'sı (61), erkeklerin %17,0'ı (118), 31-40 yaş arasındakilerin %18,0'ı (34) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %16,6'sı (149) katıldığını belirtmiştir. Ayrıca katılımcıların bu konuda fikir belirtme noktasında kararsız kaldıkları söylenebilir. Nitekim kadınların %36,2'si (141) ve erkeklerin %28,4'ü (197) bu konuda fikrinin olmadığını ifade etmiştir.

Bu bulgulara göre katılımcıların çoğunluğu, her asrın başında gelecek ve yaşanılan çağa ilişkin sorunları çözecek ve dinî işleri güncelleyecek bir müceddid fikrine sıcak bakmamaktadır. Katılımcılardan bir bölümü ise bu konuyu sorunsala dahi dönüştürmemekte, herhangi bir fikrinin olmadığı beyan etmektedir.

2.2.4.1.6.5. Örneklemin “Ülkemizde din hizmetlerinin cemaatler tarafından yürütülmesi gerektiği” Görüşüne Yönelik Tutumları

“Ülkemizde din hizmetleri cemaatler tarafından yürütülmelidir.” Anlayışına katılımcıların %64,7'si (701) kesinlikle katılmadığını, %18,7'si (202) katılmadığını, %10,9'u (118) fikrinin olmadığını, %3,6'sı (39) katıldığını, %2,1'i (23) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu fikre araştırmaya katılan kadınların %73,1'i (285), erkeklerin %60,0'ı (416), 31-40 yaş arasındakilerin %70,4'ü (133) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %65,1'i (585) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir.

Araştırma bulgularından da anlaşılacağı üzere katılımcılar, dinî cemaatlerin STK'ler düzeyinde toplum hizmeti yapmasının daha doğru olacağını düşünmektedir. Aynı zamanda katılımcılar, DİB'in cemaatlere görevlerini devretmesine de çok büyük oranda karşı çıkmaktadır.

2.2.4.1.6.6. Örneklemin “İslam ülkelerinin geri kalmışlık sebebinin Müslümanların İslam dinini doğru yaşamamalarından kaynaklandığı” Anlayışına Yönelik Tutumları

“İslam ülkelerinin geri kalmışlık sebebi Müslümanların İslam dinini doğru anlayıp yaşamamalarıdır.” görüşüne katılımcıların %7,8'i (85) kesinlikle katılmadığını, %5,4'ü (59) katılmadığını, %6,8'i (74) fikrinin olmadığını, %16,9'u (183) katıldığını, %63 (682) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu görüşe kadın katılımcıların %63,8'i (249), erkeklerin %62,5'i (433), 31-40 yaş arasındakilerin %65,6'sı (124) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %61,2'si (550) kesinlikle katıldığını belirtmiştir.

Sosyal bir davranışın normal olabilmesi için düşünce, idrak ve davranış arasında bir uyumun olması gerekir. Aksine toplumsal bir kuralı bilişsel olarak algıladıktan sonra ona uygun davranılmıyorsa burada sosyal sapmadan söz etmek gerekecektir. Dinî anlayış ve tutum ile dinî davranışlar arasında da benzer bir uyumun varolması gerekmektedir.⁴⁷⁶ Buradan hareketle katılımcıların, İslam ülkelerinin geri kalmışlık durumunun, dinin yanlış anlaşılmasından ve onun yanlış pratize edilmesinden kaynaklandığını düşündükleri anlaşılmaktadır.

⁴⁷⁶ Coşkun, *Sosyal Değişme ve Dinî Normlar*, s. 205

Tablo 59. Cinsiyet ve lisans mezuniyet türüne göre “İslam ülkelerinin geri kalmışlık sebebinin Müslümanların İslam dinini doğru yaşamamalarından kaynaklandığı” anlayışına yönelik tutumları

Değişkenler			İslam ülkelerinin geri kalmışlık sebebi Müslümanların İslam dinini doğru anlayıp yaşamamalarıdır.					TOPLAM
			Kesinlikle katılmıyorum	Katılmıyorum	Fikrim yok	Katılıyorum	Kesinlikle katılıyorum	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	27	20	22	72	249	390
		(%)	6,9	5,1	5,6	18,5	63,8	100,0
	Erkek	Sıklık	58	39	52	111	433	693
		(%)	8,4	5,6	7,5	16,0	62,5	100,0
	TOPLAM	Sıklık	85	59	74	183	682	1083
		(%)	7,8	5,4	6,8	16,9	63,0	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	3	0	1	0	15	19
		(%)	15,8	0,0	5,3	0,0	78,9	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	74	43	67	165	550	899
		(%)	8,2	4,8	7,5	18,4	61,2	100,0
	İDKAB Öğretmenliği Böl.	Sıklık	3	1	4	4	38	50
		(%)	6,0	2,0	8,0	8,0	76,0	100,0
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	2	5	0	1	22	30
		(%)	6,7	16,7	0,0	3,3	73,3	100,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	0	0	0	0	6	6
		(%)	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0	100,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	3	10	2	13	51	79
		(%)	3,8	12,7	2,5	16,5	64,6	100,0
	TOPLAM	Sıklık	85	59	74	183	682	1083
		(%)	7,8	5,4	6,8	16,9	63,0	100,0

2.2.4.1.6.7. Örneklemin “Günümüzde yeni içtihatların gerekli olduğu” Görüşüne Yönelik Tutumları

“Günümüzde yeni içtihatlar gereklidir.” görüşüne katılımcıların %3,0’ı (32) kesinlikle katılmadığını, %4,2’si (46) katılmadığını, %14,3’ü (155) fikrinin olmadığını, %28,9’u (313) katıldığını, %49,6’sı (537) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu görüşe araştırmaya katılan kadınların %39,7’si (155), erkeklerin %55,1’i (382), 51-60 yaş arasındakilerin %62,1’i (157) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %52,1’i (468) kesinlikle katıldığını belirtmiştir.

Katılımcılara bu sorunun paralelinde “Dinde çağdaş yorumlar yapmaya ihtiyaç vardır.” önermesine katılıp katılmadıkları da sorulmuş, katılımcıların %52,8’i önermeye katıldığını ve kesinlikle katıldığını ifade etmiştir. Bu bulgulara göre katılımcıların büyük bir bölümü çağdaş sorunların varlığını kabul etmekte ve yeni içtihatlarla ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda katılımcıların yarıdan fazlası *dinde çağdaş yorumlar yapmaya ihtiyaç olduğunu* düşünmekte, zımnen mevcut dinî arzın yetersizliğini belirtmiş olmaktadır.

2.2.4.1.6.8. Örneklemin “İslam dininin, kişilerin giyinme şekillerini belirlemeyeceği” Görüşüne Yönelik Tutumları

“İslam dini, kişilerin giyinme şekillerini belirlemez.” fikrine katılımcıların %63,4’ü (687) kesinlikle katılmadığını, %16,7’si (181) katılmadığını, %5,8’i (63) fikrinin olmadığını, %7,3’ü (79) katıldığını, %6,7’si (73) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu düşünceye kadın katılımcıların %66,7’si (260), erkeklerin %61,6’sı (427), 22-30 yaş arasındakilerin %65,4’ü (232) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %62,2’si (559) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir. Ayrıca kadınların %5,6’sı (22) ve erkeklerin %8,2’si (57) katıldığını ifade etmiştir.

Katılımcıların büyük çoğunluğu, avret yerlerinin örtülmesi ve başörtüsü emri üzerinden biçimlenen bir tesettür giyim tarzının olduğunu ve İslam dininin bu anlamda kişilerin giyinme şekillerini belirlediğini düşünmektedir.

2.2.4.2. Nicel Bulgular: Örneklemen Dinî Hayatın Bilgi Boyutuyla İlgili Geleneksel ve Çağdaş Yorumlara Yönelik Tutum ve Davranışları

Tablo 60. Geleneksel veya modern tarzda, dinî yorumlara yönelik tutum ölçeği –Bilgi boyutu

Geleneksel veya modern tarzda, dini yorumlara yönelik tutum ölçeği (%)							
Bilgi Boyutu İle İlgili Önergeler		Kesinlikle katılmıyorum	Katılmıyorum	Fikrim yok	Katılıyorum	Kesinlikle katılıyorum	TOPLAM
Bir mezhebe uymak gerekli değildir.	Sıklık	567	202	145	90	79	1083
	(%)	52,4	18,7	13,4	8,3	7,3	100,0
Erkeklerin kadın sesinden Kur'an, ilahi veya müzik dinlemelerinin dini açıdan bir sakıncası yoktur.	Sıklık	453	233	182	112	103	1083
	(%)	41,8	21,5	16,8	10,3	9,5	100,0
Kamusal alanlarda kadın ve erkeklerin birlikte bulunmalarında dini açıdan bir sakınca yoktur.	Sıklık	238	180	193	238	234	1083
	(%)	22,0	16,6	17,8	22,0	21,6	100,0
Sarık, cübbe ve şalvar giyen Müslümanlar önemli bir sünneti yaşatmaktadırlar.	Sıklık	374	242	241	131	95	1083
	(%)	34,5	22,3	22,3	12,1	8,8	100,0
Alışveriş yaptığım yer / kişi dindar olmalıdır.	Sıklık	118	177	272	324	192	1083
	(%)	10,9	16,3	25,1	29,9	17,7	100,0
Kur'an'daki bazı hükümler sadece gerçekleştiği dönemle ilgilidir (tarihseldir).	Sıklık	667	164	107	86	59	1083
	(%)	61,6	15,1	9,9	7,9	5,4	100,0
Dinde çağdaş yorumlar yapmaya ihtiyaç vardır.	Sıklık	170	134	207	262	310	1083
	(%)	15,7	12,4	19,1	24,2	28,6	100,0
Cem evleri de camiler gibi ibadethane olarak kabul edilmelidir.	Sıklık	605	166	156	74	82	1083
	(%)	55,9	15,3	14,4	6,8	7,6	100,0
Dine hizmet etmeyen gazete ve dergileri satın almak doğru değildir.	Sıklık	232	233	191	162	265	1083
	(%)	21,4	21,5	17,6	15,0	24,5	100,0
Ahlaklı olmak için dindar olmaya gerek yoktur.	Sıklık	343	196	148	182	214	1083
	(%)	31,7	18,1	13,7	16,8	19,8	100,0
Doğum günü ve özel günleri kutlamak İslam dinince uygundur.	Sıklık	181	193	330	234	145	1083
	(%)	16,7	17,8	30,5	21,6	13,4	100,0

Cinsiyet değişkenine göre elde edilen sonuçlar, kadınların inanç, bilgi ve etki ortalamalarının, erkeklerin ise ibadet ortalamalarının anlamlı olarak daha yüksek olduğunu göstermektedir ($p < .05$).

Yaş grubu değişkenine göre 51 yaş üstü grubundaki katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları 22-30 yaş ve 31-40 yaştan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur (sırasıyla, $p = .002$; $p = .000$). Ayrıca 41-50 yaş grubundaki katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları 22-30 yaş grubundan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .043$).

Mezun olunan kurum değişkenine göre ilahiyat fakültesi mezunu katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları YİE mezunu katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .039$). İDKAB mezunu katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları YİE mezunu katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .028$). İlahiyat fakültesi mezunu katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları İLİTAM, ANKUZEM ve diğer mezun katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .004$). İDKAB mezunu katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları YİE mezunu katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .011$). Buna göre YDÖM'e arasında geleneksel dinî yargılara yönelik tutum geliştirenler YİE mezunları ve İLİTAM, ANKUZEM mezunları olurken modern dinî yargıları en çok benimseyenler ise İDKAB ve ilahiyat fakülteleri mezunları olmuştur. Bu bulgular ışığında bilgi boyutu bağlamında dinî yorumlara yönelik katılımcı tutumları, geleneksel olandan modern olana doğru şu şekilde oluşmuştur;

Çalışılan kurum değişkenine göre üniversitede çalışan katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları DİB'de çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .000$). Üniversitede çalışan katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları emekli katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .038$). MEB'de çalışan katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları DİB'de çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .000$). STK'ler ve özel kurumlarda çalışan katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları DİB'de çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .002$). Kendi işinde çalışan katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları DİB'de çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .023$).

Sahip olunan *meslek* değişkenine göre akademisyen/öğretim üyelerinin bilgi boyutu ortalamaları müftü/vaiz/vaizelerden, Kur'an kursu öğreticilerinden ve imam hatip/müezzinlerden anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .004$; $p = .012$, $p = .015$). Müftü/vaiz/vaizelerin bilgi boyutu ortalamaları öğretmenlerden ve diğer olarak kodlanan katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .021$; $p = .000$). Diğer olarak kodlanan katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları, Kur'an kursu öğreticilerinden ve imam-hatip/müezzinlerden anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur

($p = .001$; $p = .002$). Bu bulgulara göre çalışılan kurumlar ve meslekler dikkate alındığında DİB’de çalışan her türden katılımcının, diğer kurum ve mesleklere göre daha geleneksel bir dinî tutum sergiledikleri anlaşılmaktadır. Buna karşın, üniversitede çalışan akademisyenler ve MEB’de çalışan öğretmenlerin, DİB ve personeline kıyasla daha çok modern nitelikli dinî tutumlara sahip oldukları görülmektedir.

Benimsenen *dinî yorum biçimi* değişkenine göre “Müslüman Türk Geleneği”ni benimseyen katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları “Kur’an ve Sünnet Müslümanlığı”ni benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .000$). “Müslüman Türk Geleneği”ni benimseyen katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları “Tasavvufi Yorum”u benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .000$). “Müslüman Türk Geleneği”ni benimseyen katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları “Kur’an Müslümanlığı”ni benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .000$). “Kur’an ve Sünnet Müslümanlığı”ni benimseyen katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları “Tasavvufi Yorum”u benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .017$). “Kur’an Müslümanlığı”ni benimseyen katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları “Kur’an ve Sünnet Müslümanlığı”ni benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .000$). “Tasavvufi Yorum”u benimseyen katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları “İslamcılık/Siyasal İslam”ı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .025$). “Tasavvufi Yorum”u benimseyen katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları “Kur’an Müslümanlığı”ni benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .000$). “İslamcılık/Siyasal İslam”ı benimseyen katılımcıların bilgi boyutu ortalamaları “Kur’an Müslümanlığı”ni benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .000$). Bu bulgular ışığında dinî yorumlara yönelik katılımcı tutumları, geleneksel olandan modern olana doğru şu şekilde oluşmuştur;

2.2.4.2.1. Örneklemin Kur'an Temalı Bilgilere Yönelik Tutumu

2.2.4.2.1.1. Örneklemin “Kur'an'daki bazı hükümler sadece gerçekleştiği dönemle ilgilidir (tarihseldir)” Yargısına Yönelik Tutumları

“Kur'an'daki bazı hükümler sadece gerçekleştiği dönemle ilgilidir (tarihseldir).” önermesine katılımcıların %61,6'sı (667) kesinlikle katılmadığını, %15,1'i (164) katılmadığını, %9,9'u (107) fikrinin olmadığını, %7,9'u (86) katıldığını, %5,4'ü (59) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu önermeye araştırmaya katılan kadınların %54,1'i (211), erkeklerin %65,8'i (456), 41-50 yaş arasındakilerin %63,7'si (160) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %61,7'si (555) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir.

İlahiyat çevrelerinde Kur'an'ın evrenselliği ya da tarihselliği konusu, önceleri örfün dindeki konumu ve İçtimai Usul-i Fıkıh (Ziya Gökalp) çerçevesinde tartışılmıştır. Günümüzde de Kur'anın bir kısmının tarihsel olduğunu (Fazlur Rahman) savunan görüşler etrafında tartışılmakta olan en sansasyonel konulardan biridir.⁴⁷⁷ İlahiyatçılar bu tartışmada yaklaşık %77'lik bir oranla evrenselci bir tutum takınmakta, %13'lük bir ilahiyatçı grubu ise tarihselcilik yönünde kanaat belirtmektedir.

⁴⁷⁷ Coşkun, **Sosyal Değişme ve Dinî Normlar**, s. 214. Bir tarafa göre; Allah vahyini peygamberi vasıtasıyla iletmekte, Arapça konuşan bir topluma tarihin belli bir döneminde, zamana ve mekâna, yani bir bakıma tarihe müdahalede ederek insanî koşullar içinde konuşmakta ve Kur'an'ı tenzil buyurmaktadır. Bu sebeple O'nun Kelâm'ını anlarken bu tarihî ve insanî şartları dikkate alma zorunluluğu bulunmaktadır. Karşı görüş ise insanın bu düzeyde ön plana çıkarılmasıyla *beşerin* ve *aklın* vahyin önüne geçeceği kaygısını taşımaktadır. Başka bir anlatımla tartışma beşerî alanın ne kadar geniş olabileceği ve beşerî olana ne kadar itimat edileceği tartışmasıdır. Bu kalıplar içinde tartışma haddizatında bir metot tartışmasıdır. Burada, mevcut tartışmanın gelenek içerisinde zaten var olduğunu hatırlamak gerekmektedir. Kur'an'ın tarihselliği tartışması sanıldığı kadar aksine ithal bir eksende değil, tam da bize ait bir çizgide Hanefî, Şafîî, Mâlikî, Hanbelî ve reyîci-hadisçi tartışması ekseninde sürmektedir. Bkz. Mehmet Paçacı, “Kur'an ve Tarihsellik Tartışması”, Ed. Abdülhamit Birişik, **Kur'an'ı Anlamada Tarihsellik Sorunu Sempozyumu**, KURAV, Bursa, 1996, ss.21-33, s. 26

Tablo 61. Benimsenen dinî yorum biçimine göre “Kur’an’daki bazı hükümler sadece gerçekleştiği dönemle ilgilidir (tarihseldir).” yargısına yönelik tutumlar

Size uygun düşen ve ana çizginizi belirleyen dini yorum biçiminin hangisi olduğunu düşünüyorsunuz?		Kur’an’daki bazı hükümler sadece gerçekleştiği dönemle ilgilidir (tarihseldir).					TOPLAM
		Kesinlikle katılmıyorum	Katılmıyorum	Fikrim yok	Katılıyorum	Kesinlikle katılıyorum	
Müslüman Türk Geleneği	Sıklık	35	14	6	5	6	66
	(%)	53,0	21,2	9,1	7,6	9,1	100,0
Selefi Yorum	Sıklık	1	1	0	0	0	2
	(%)	50,0	50,0	0,0	0,0	0,0	100,0
Kur’an ve Sünnet Müslümanlığı	Sıklık	545	130	83	64	34	856
	(%)	63,7	15,2	9,7	7,5	4,0	100,0
Tasavvufi Yorum	Sıklık	30	5	1	1	2	39
	(%)	76,9	12,8	2,6	2,6	5,1	100,0
İslamcılık	Sıklık	11	2	1	7	0	21
	(%)	52,4	9,5	4,8	33,3	0,0	100,0
Kur’an Müslümanlığı	Sıklık	10	3	6	5	7	31
	(%)	32,3	9,7	19,4	16,1	22,6	100,0
Siyasal İslam	Sıklık	7	3	0	0	0	10
	(%)	70,0	30,0	0,0	0,0	0,0	100,0
Diğer	Sıklık	28	6	10	4	10	58
	(%)	48,3	10,3	17,2	6,9	17,2	100,0
TOPLAM	Sıklık	667	164	107	86	59	1083
	(%)	61,6	15,1	9,9	7,9	5,4	100,0

2.2.4.2.1.2. Örneklemin “Erkeklerin kadın sesinden Kur’an, ilahi veya müzik dinlemelerinin dini açıdan bir sakıncası yoktur.” Yargısına Yönelik Tutumları

“Erkeklerin kadın sesinden Kur’an, ilahi veya müzik dinlemelerinin dini açıdan bir sakıncası yoktur.” önermesine katılımcıların %41,8’i (453) kesinlikle katılmadığını, %21,5’i (233) katılmadığını, %16,8’i (182) fikrinin olmadığını, %10,3’ü (112) katıldığını, %9,5’i (103) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu önermeye kadın katılımcıların %48,5’i (189), erkeklerin %38,1’i (264), 22-30 yaş arasındakilerin %46,8’i (166) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %40,4’ü (363) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir. Ayrıca 51-60 yaş arasındakilerin %13,8’i (35) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %10,1’i (91) kesinlikle katıldığını vurgulamıştır.

Kadın sesinin erkekte şehvet uyandırmasının muhtemel olduğundan hareketle fıkıh kitaplarında olumsuz tavır takınıldığı bilinmektedir. Katılımcı tutumlarının da bu geleneksel öğretinin etkisiyle şekillenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim elde edilen bulgulara göre katılımcıların yarıdan fazlası (%63,3) erkeklerin kadın sesinden Kur'an, ilahi veya müzik dinlemelerini dini açıdan sakıncalı bulmaktadır. Sakınca görmemek suretiyle modern bir tutum sergileyen katılımcılar ise yaklaşık %20 oranındadır.

2.2.4.2.2. Örneklemin Mezhep-Cemaat-Tarikat ve Diyanet Temalı Bilgilere Yönelik Tutumu

2.2.4.2.2.1. Örneklemin “Bir mezhebe uymak gerekli değildir.” Yargısına Yönelik Tutumları

“Bir mezhebe uymak gerekli değildir.” önermesine katılımcıların %52,4’ü (567) kesinlikle katılmadığını, %18,7’si (202) katılmadığını, %13,4’ü (145) fikrinin olmadığını, %8,3’ü (90) katıldığını, %7,3’ü (79) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu önermeye araştırmaya katılan kadınların %50,3’ü (196), erkeklerin %53,5’i (371), 22-30 yaş arasındakilerin %52,4’ü (186) ve Yüksek İslam Enstitüsünden mezun olanların %68,4’ü (13) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir.

2.2.4.2.2.2. Örneklemin “Dinde çağdaş yorumlar yapmaya ihtiyaç vardır.” Yargısına Yönelik Tutumları

“Dinde çağdaş yorumlar yapmaya ihtiyaç vardır.” önermesine katılımcıların %15,7’si (170) kesinlikle katılmadığını, %12,4’ü (134) katılmadığını, %19,1’i (207) fikrinin olmadığını, %24,2’si (262) katıldığını, %28,6’sı (310) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu önermeye araştırmaya katılan kadınların %28,5’i (111), erkeklerin %28,7’si (199), 22-30 yaş arasındakilerin %29,9’u (106) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %29,6’sı (266) kesinlikle katıldığını belirtmiştir.

Bu bulgulara göre katılımcıların yaklaşık %70’i *bir mezhebe uymayı* gerekli görmekte, bazı İslam yorumcularının mezhepler üstü yaklaşımlarına olumlu bakmamaktadır. Diğer taraftan katılımcıların yarıdan fazlası *dinde çağdaş yorumlar yapmaya* ihtiyaç olduğunu belirtmek suretiyle daha yenilikçi bir tutum sergilemektedir.

Tablo 62. Mezunların mesleklerine göre” Dinde çağdaş yorumlar yapmaya ihtiyaç vardır.” önermesine katılma durumu

Mezunların meslekleri		Dinde çağdaş yorumlar yapmaya ihtiyaç vardır.					TOPLAM
		Kesinlikle katılmıyorum	Katılmıyorum	Fikrim yok	Katılıyorum	Kesinlikle katılıyorum	
Akademisyen / Öğretim üyesi	Sıklık	6	8	7	21	22	64
	(%)	9,4	12,5	10,9	32,8	34,4	100,0
Müftü / Vaiz / Vaize	Sıklık	7	6	11	13	17	54
	(%)	13,0	11,1	20,4	24,1	31,5	100,0
Kur’an kursu öğreticisi	Sıklık	26	9	14	16	21	86
	(%)	30,2	10,5	16,3	18,6	24,4	100,0
İmam - Hatip / Müezzin	Sıklık	16	9	15	9	15	64
	(%)	25,0	14,1	23,4	14,1	23,4	100,0
Müdür / Müdür yrd. / Yönetici	Sıklık	18	17	32	45	54	166
	(%)	10,8	10,2	19,3	27,1	32,5	100,0
Öğretmen	Sıklık	79	59	97	111	134	480
	(%)	16,5	12,3	20,2	23,1	27,9	100,0
Emekli	Sıklık	0	0	1	3	2	6
	(%)	0,0	0,0	16,7	50,0	33,3	100,0
Diğer	Sıklık	18	26	30	44	45	163
	(%)	11,0	16,0	18,4	27,0	27,6	100,0
TOPLAM	Sıklık	170	134	207	262	310	1083
	(%)	15,7	12,4	19,1	24,2	28,6	100,0

2.2.4.2.2.3. Örneklemin “Cemlevleri de camiler gibi ibadethane olarak kabul edilmelidir.” Yargısına Yönelik Tutumları

“Cem evleri de camiler gibi ibadethane olarak kabul edilmelidir.” önermesine katılımcıların %55,9’u (605) kesinlikle katılmadığını, %15,3’ü (166) katılmadığını, %14,4’ü (156) fikrinin olmadığını, %6,8’i (74) katıldığını, %7,6’sı (82) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu önermeye araştırmaya katılan kadınların %43,6'sı (170), erkeklerin %62,8'i (435), 51-60 yaş arasındakilerin %67,2'si (170) ve İslami İlimler Fakültesinden mezun olanların %63,3'ü (19) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir.

Zaman zaman tartışılan konulardan biri de cemevlerinin statüsüdür. Gözlemlerimize göre katılımcılar Aleviliği İslam dini içinde değerlendirmekte, bu yaklaşımlarına paralel olarak da camileri bütün Müslümanların ortak mabedi olarak görmektedir. Katılımcı algısında Alevilik, ehlibeyt sevgisini önceleyen ve İslam'ın içinde yer alan bir yorum biçimidir. Dolayısıyla cemevleri, olsa olsa tekkelere denk düşen bir dinî mekân olabilir. Bu anlayışa paralel olarak katılımcıların yaklaşık %71'i cemevlerini camiler gibi ibadethane olarak kabul etmemektedir.

2.2.4.2.3. Örneklemin Dindarlık ve Dinsellik İçerikli Bilgilere Yönelik Tutumu

Çalışmanın bu bölümünde dindarlığın bilgi boyutuyla alakalı olduğu düşünülen bir takım önermelere yönelik katılımcıların tutumları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu başlıkta; kadın-erkek ilişkisi, özel günlerin kutlanması, sarık-cübbe giyimi, alışveriş yapılan kişinin dindarlığı, dine hizmet etmeyen yazılı medyaya yönelik tutumlar ile ahlaklılık-dindarlık ilişkisine yönelik tutumlar ele alınmıştır.

2.2.4.2.3.1. Örneklemin “Kamusal alanlarda kadın ve erkeklerin birlikte bulunmalarında dinî açıdan bir sakınca yoktur.” Yargısına Yönelik Tutumları

“Kamusal alanlarda kadın ve erkeklerin birlikte bulunmalarında dini açıdan bir sakınca yoktur.” önermesine katılımcıların %22'si (238) kesinlikle katılmadığını, %16,6'sı (180) katılmadığını, %17,8'i (193) fikrinin olmadığını, %22'si (238) katıldığını, %21,6'sı (234) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu önermeye araştırmaya katılan kadınların %24,6'sı (96), erkeklerin %19,9'u (138), 51-60 yaş arasındakilerin %19,8'i (50) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %21,5'i (193) kesinlikle katıldığını belirtmiştir. Ayrıca 41-50 yaş arasındakilerin %23,9'u (60) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %21,7'si (195) kesinlikle katılmadığını ifade etmiştir.

Halvete düşmeden ve gerekli örtünme kriterlerine uygun olarak *kamusal alanlarda kadın ve erkeklerin birlikte bulunmalarında* dini açıdan sakınca görmeyen katılımcılar %43,6 oranına sahiptir. Modern bir anlayışa tekabül eden bu yaklaşım, sakıncalı bulan katılımcılara (%38,6) oranla daha yüksek çıkmış aynı zamanda halkın geleneksel algısından da farklılaşmıştır.⁴⁷⁸

2.2.4.2.3.2. Örneklerin “Doğum günü ve özel günleri kutlamak İslam dinince uygundur.” Yargısına Yönelik Tutumları

“Doğum günü ve özel günleri kutlamak İslam dinince uygundur.” önermesine katılımcıların %16,7’si (181) kesinlikle katılmadığını, %17,8’i (193) katılmadığını, %30,5’i (330) fikrinin olmadığını, %21,6’sı (234) katıldığını, %13,4’ü (145) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu önermeye araştırmaya katılan kadınların %9,0’ı (35), erkeklerin %21,1’i (146), 41-50 yaş arasındakilerin %21,1’i (53) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %15,8’i (142) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir. Ayrıca bu konuda katılımcıların diğer önermelere göre fikir yürütemediği görülmekle beraber 22-30 yaş arasındakilerin %22,5’i (80) ve İDKAB öğretmenliği bölümünden mezun olanların %24,0’ı (12) katıldığını dile getirmiştir.

Katılımcıların bu önermeye karşı birbirine yakın üç çeşit tutum geliştirdikleri görülmektedir: *Doğum günü ve özel günleri kutlamak İslam dinince uygundur* önermesine katılanlar (%35), katılmayanlar (%34,5) ve nötr olanlar (%30,5). Mutlak anlamda kutlama yapmanın ve sevincini dostlarıyla paylaşmanın caiz olduğu,⁴⁷⁹ önermeye katılanların konuya bu yönüyle yaklaştıkları düşünülmektedir. Diğer taraftan söz konusu yargıya katılmayanların kutlama içeriklerindeki gayr-ı İslami uygulamaları baz alarak olumsuz tutum takındıkları söylenebilir.

⁴⁷⁸ Bkz. Coşkun, *Sosyal Değişme ve Dini Normlar*, s.202

⁴⁷⁹ TDV, *İlmihal II İslam Ve Toplum*, Beşinci Baskı, İSAM, İstanbul, 2000, s. 484

2.2.4.2.3.3. Örneklemin “Sarık, cübbe ve şalvar giyen Müslümanlar önemli bir sünneti yaşatmaktadırlar.” Yargısına Yönelik Tutumları

“Sarık, cübbe ve şalvar giyen Müslümanlar önemli bir sünneti yaşatmaktadırlar.” önermesine katılımcıların %34,5’i (374) kesinlikle katılmadığını, %22,3’ü (242) katılmadığını, %22,3’ü (241) fikrinin olmadığını, %12,1’i (131) katıldığını, %8,8’i (95) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu önermeye araştırmaya katılan kadınların %32,3’ü (126), erkeklerin %35,8’i (248), 22-30 yaş arasındakilerin %30,4’ü (108) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %36,0’ı (324) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir.

Bu bulgulara göre katılımcıların yarısından fazlası sarık, cübbe ve şalvar gibi giysilerin sünnet içerikli bir giyim tarzı olmadığını düşünmektedir. Basit bir gözlemle dahi yüksek din öğretimi mezunlarının ezici bir çoğunluğunun bu giyim formatında olmadığı, bu konuda düşünceleri ile eylemleri arasında tam bir uyumluluk olduğu görülecektir.

2.2.4.2.3.4. Örneklemin “Alışveriş yaptığım yer/kişi dindar olmalıdır.” Yargısına Yönelik Tutumları

“Alışveriş yaptığım yer / kişi dindar olmalıdır.” önermesine katılımcıların %10,9’u (118) kesinlikle katılmadığını, %16,3’ü (177) katılmadığını, %25,1’i (272) fikrinin olmadığını, %29,9’u (324) katıldığını, %17,7’si (192) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu önermeye araştırmaya katılan kadınların %29,7’si (116), erkeklerin %30,0’ı (208), 51-60 yaş arasındakilerin %34,0’ı (86) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %29,4’ü (264) katıldığını belirtmiştir. Ayrıca ilahiyat fakültesinden mezun olanların %11,1’i (100) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu bulgulara göre katılımcıların yaklaşık %48’i söz konusu yargıya katılmakta, %27’si ise katılmamaktadır. Katılımcı algısında *dindar kişi dürüst ve güvenilir* kabulü olduğundan ötürü dindar olmayı ticari ilişkilerinde bir ön şart olarak belirtmiş oldukları düşünülmektedir.

Tablo 63. Çalışılan kuruma göre “Alışveriş yaptığım yer/kişi dindar olmalıdır.” yargısına yönelik tutumlar

Hangi kurumda çalışıyorsunuz?		Alışveriş yaptığım yer/kişi dindar olmalıdır.					TOPLAM
		Kesinlikle katılmıyorum	Katılmıyorum	Fikrim yok	Katılıyorum	Kesinlikle katılıyorum	
Üniversite	Sıklık	7	20	12	21	7	67
	(%)	10,4	29,9	17,9	31,3	10,4	100,0
Diyanet İşleri Başkanlığı	Sıklık	17	27	59	69	42	214
	(%)	7,9	12,6	27,6	32,2	19,6	100,0
Milli Eğitim Bakanlığı	Sıklık	72	105	157	184	110	628
	(%)	11,5	16,7	25,0	29,3	17,5	100,0
Diğer kamu kurum ve kuruluşları	Sıklık	1	4	4	6	1	16
	(%)	6,3	25,0	25,0	37,5	6,3	100,0
STK'lar ve özel kurumlar	Sıklık	4	4	2	9	2	21
	(%)	19,0	19,0	9,5	42,9	9,5	100,0
Kendi işi	Sıklık	3	1	3	6	2	15
	(%)	20,0	6,7	20,0	40,0	13,3	100,0
Emekli	Sıklık	4	3	2	7	8	24
	(%)	16,7	12,5	8,3	29,2	33,3	100,0
Diğer	Sıklık	10	12	33	22	20	97
	(%)	10,3	12,4	34,0	22,7	20,6	100,0
TOPLAM	Sıklık	118	176	272	324	192	1082
	(%)	10,9	16,3	25,1	29,9	17,7	100,0

2.2.4.2.3.5. Örneklemen “Dine hizmet etmeyen gazete ve dergileri satın almak doğru değildir.” Yargısına Yönelik Tutumları

“Dine hizmet etmeyen gazete ve dergileri satın almak doğru değildir.” önermesine katılımcıların %21,4’ü (232) kesinlikle katılmadığını, %21,5’i (233) katılmadığını, %17,6’sı (191) fikrinin olmadığını, %15,0’ı (162) katıldığını, %24,5’i (265) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu önermeye araştırmaya katılan kadınların %16,7’si (65), erkeklerin %28,9’u (200), 41-50 yaş arasındakilerin %29,1’i (73) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %22,6’sı (203) kesinlikle katıldığını belirtmiştir. Ayrıca kadınların %28,2’si (110) ve erkeklerin %17,6’sı (122) kesinlikle katılmadığını ifade etmiştir.

Bu bulgulara göre katılımcılar dine hizmet etmediğini düşündükleri gazete ve dergileri satın alma konusunda yaklaşık oranda zıt tutum sergilemektedir. Gözlemlerimize göre, ideolojik bir tavırla hareket eden katılımcılar, karşı mahalle olarak gördükleri ötekilere karşı bu tür konularda tepkisel davranmakta, bir kısım katılımcılar ise bilgiyi önceleyerek yapılan işin kalitesini ön plana çıkartmaktadır.

2.2.4.2.3.6. Örneklerin “Ahlaklı olmak için dindar olmaya gerek yoktur.” Yargısına Yönelik Tutumları

“Ahlaklı olmak için dindar olmaya gerek yoktur.” önermesine katılımcıların %31,7’si (343) kesinlikle katılmadığını, %18,1’i (196) katılmadığını, %13,7’si (148) fikrinin olmadığını, %16,8’i (182) katıldığını, %19,8’i (214) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu önermeye araştırmaya katılan kadınların %24,1’i (94), erkeklerin %35,9’u (249), 51-60 yaş arasındakilerin %41,9’u (106) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %32,0’ı (288) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir. Ayrıca İslami İlimler Fakültesinden mezun olanların %30,0’ı (9) kesinlikle katıldığını vurgulamıştır.

Bu bulgulara ve gözlemlerimize göre katılımcıların yaklaşık yarısı ahlaklı olmak için dindar olmak gerektiğini düşünmektedir. Müslümanlık ile ahlakiliği birbirinden ayrılmaz iki unsur olarak görme eğilimi taşıyan bu yaklaşımın aksine katılımcıların bir kısmında (%36,5) “ahlaklı olmak için dindar olmak gerekli değildir fakat dindarlık ahlakın kalıcı olması ve sürdürülebilmesi için en önemli motive edici güçtür” düşüncesi hâkimdir. Bu ikinci anlayış “her ahlaklı bireyin dindar olmayabileceği fakat her dindarın ahlaklı olması gerektiği” temel görüşüne dayanmaktadır.

2.2.5. Dinin Toplumsal Etkisi ile İlgili Bulgular

Birey ve toplumun sahip olduğu dinî inanç, ibadet, tecrübe ve bilgilerin, aile, eğitim, ekonomi, siyaset ve boş zamanları içine alan sosyal kurumlar üzerinde nasıl bir etki bıraktığı bu bölümün ana temasını oluşturmaktadır. Dindarlığın bir sonucu olarak, sosyal kurumlar ve kültürel sahalarda birtakım norm ve değerler ortaya

çıkılmaktadır. Bu norm ve değerler, bireylerin zihniyetlerine ve dünya görüşlerine sirayet ederek dinî anlayış, tutum ve davranışların sosyal bir yansıması haline gelmektedir. Başka bir deyişle dinî olan, sosyal ve kültürel olanı biçimlendirmekte; böylece bireyin dinî inanç, ibadet, tecrübe ve bilgisinin dünyevi neticelerine ulaşması gerçekleşmektedir.⁴⁸⁰

Bu bölümde, dinî etki boyutu bağlamında, yüksek din öğretimi mezunlarının rasyonel/elit dindarlık tipolojilerinin sosyal kurumlar olan aile, eğitim, politika, ekonomi ve boş zamanlar üzerindeki yansımaları tespit edilmeye çalışılmıştır. İlk etapta nicel bulgularla olgusal durum belirlenmiş, daha sonra uygulanan ölçek ile örneklemin geleneksel/çağdaş tutumları ölçülmüştür.

2.2.5.1.Nicel Bulgular: Dinin Toplumsal Etkisi İle İlgili Olgusal Durum

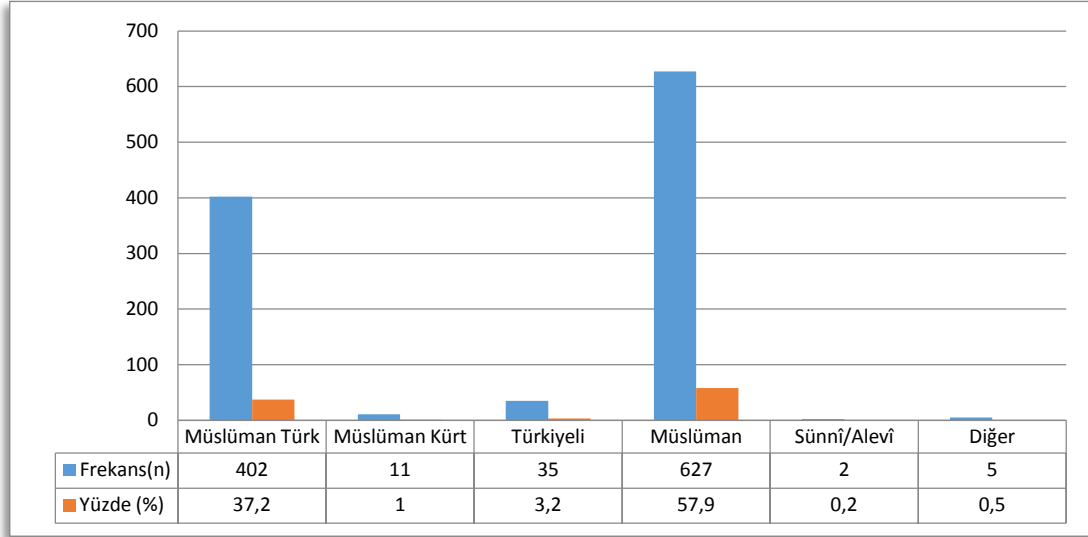
Bu bölümde dindarlığın etki boyutu içinde yer alan politika, aile, ekonomi ve boş zamanlara ilişkin bulgular ele alınmıştır.

⁴⁸⁰ Mehmet Erkol, **Türkiye’de Dini Hayatı Anlamlandırmak: Dindarlık Olgusu ve Dindarlığın Ölçülmesi**, s. 145

2.2.5.1.1. Politika-Aile-Ekonomi

2.2.5.1.1.1. Örneklemin Kendini Kültürel Kimlik Olarak Birinci Derecede Tanımlama Biçimi

Grafik 34. Örneklemin kendisini kültürel kimlik olarak birinci derecede nasıl tanımladığına göre dağılımı

Araştırmaya katılanların %37,2'si (402) kendisini kültürel kimlik olarak Müslüman Türk, %1,0'ı (11) Müslüman Kürt, %3,2'si (35) Türkiyeli (Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı), %57,9'u (627) Müslüman, %0,2'si (2) Sünnî / Alevî olarak tanımlarken %0,5'i (5) diğer kavramlarla⁴⁸¹ nitelendirmektedir.

Cinsiyet değişkeni açısından araştırmaya katılan kadınların %51'i (199), erkeklerin %61,8'i (428) kendini kültürel kimlik bakımından birinci derecede *Müslüman* olarak tanımlamaktadır. Kadınlar (%43,6) erkeklere (%33,6) oranla kendi kültürel kimliklerini daha çok *Müslüman Türk* olarak belirtmektedir.

⁴⁸¹ Araştırmaya katılanların (diğer yanıtını verenler dikkate alındığında) %20'si (1) kendisini kültürel kimlik olarak birey, %20'si (1) dünya vatandaşı, %20'si (1) Hanif Müslüman, %20'si (1) İslam milletinin ferdi, %20'si (1) Müslüman Türkiye vatandaşı olarak tanımlamaktadır.

Tablo 64. Cinsiyet değişkenine göre katılımcıların kendini kültürel kimlik olarak nasıl tanımladığı-
Mann-Whitney U Testi

Sıra İşaretleri					Mann-Whitney U Testi	
	Cinsiyet	N	Sıra Ortalamaları	Sıra Toplamı	Test İstatistiği	p-değeri
Kendinizi kültürel kimlik olarak birinci derecede nasıl tanımlarsınız?	Kadın	390	499,68	194875,00	118630,000	0,000*
	Erkek	692	565,07	391028,00		
	TOPLAM	1082				

Yukarıda yapılan Mann-Whitney U testine göre $p \cong 0,000$ değeri 0,05'ten ($p < 0,05$) küçük olduğu için cinsiyete göre kendisini kültürel kimlik olarak birinci derecede tanımlama biçiminin sıra ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlıdır. Cinsiyete göre kendisini kültürel kimlik olarak birinci derecede tanımlama biçimi farklıdır. Kadınlar kendilerini kültürel kimlik olarak birinci derecede -erkeklerle göre daha çok- *Müslüman Türk* olarak tanımlarken erkekler ise -kadınlara göre daha çok- *Müslüman* olarak tanımlamaktadır.

Yaş grubu değişkeni dikkate alındığında aşağıda yer alan Kruskal Wallis H testine göre $p=0,023$ değeri 0,05'ten ($p < 0,05$) küçük olduğu için yaş aralığına göre kendisini kültürel kimlik olarak birinci derecede tanımlama biçiminin sıra ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlıdır. Dolayısıyla yaş aralığına göre kendisini kültürel kimlik olarak tanımlama biçiminin farklı olduğu bulunmuştur. Yapılan ikili karşılaştırma testine göre 51-60 yaş aralığı olanların 22-30 yaş aralığında, 31-40 yaş aralığında, 61 ve üzeri yaşta olanlara göre kendisini kültürel kimlik olarak *Müslüman* olarak daha fazla tanımladıkları bulunmuştur. Ayrıca 61 ve üzeri yaşta olanların 41-50 yaş aralığında olanlara göre kendilerini kültürel kimlik sorusuna *Müslüman Türk* olarak daha fazla birinci derecede tanımladıkları ifade edilebilir.

Tablo 65. Yaş grubu değişkenine göre katılımcıların kendini kültürel kimlik olarak tanımlaması-
Kruskal Wallis H Testi

Sıra İşaretleri				Kruskal Wallis H Testi		
	Yaş Aralığı	N	Sıra Ortalaması	Test İstatistiği	S.d.	p-değeri
Kendinizi kültürel kimlik olarak birinci derecede nasıl tanımlarsınız?	22 - 30 yaş arası	355	520,09	11,382	4	0,023*
	31 - 40 yaş arası	189	523,54			
	41 - 50 yaş arası	251	560,63			
	51 - 60 yaş arası	252	576,79			
	61 yaş ve üzeri	35	464,29			
	TOPLAM	1082				

Yaş değişkenine göre, katılımcıların 61 yaş üstü olanlarının, yarı yarıya kendilerini kültürel kimlik olarak *Müslüman Türk* (%51,4) ve *Müslüman* (%45,7) şeklinde tanımlamasına karşın, 51-60 yaş aralığındaki katılımcıların %31,3'ü (79) *Müslüman Türk*, %64,3'ü (162) ise *Müslüman* olarak tanımlamayı tercih etmiştir. Yaş grupları gençleştikçe *Müslüman Türk* tanımlamasının oranı da artmaktadır. Nitekim yeni yeni mezun vermeye başlayan “İslami İlimler Fakülteleri”nde kültürel kimlik olarak *Müslüman Türk* (%53,3) kimliğini öne çıkaranlar oran açısından daha fazla gözükmemektedir. Katılımcıların kendilerini *Sünni/Alevi* olarak tanımlamayı tercih etmediği görülmektedir. Esasen kendilerini *Müslüman* olarak tanımlayan katılımcıların bu üst kimlik vurgusu altında ikincil derecede *Müslüman Türk/Kürt*, *Sünni/Alevi* ve *yurttaşlık* tercihlerinin yatıyor olabileceği göz ardı edilmemelidir. Nitekim bir eğitim sendikasının 2010 yılında yaptırdığı araştırmada, Türkiye’de kültürel kimlik algıları birincil, ikincil ve üçüncül düzeyde tespiti çalışılmıştır. Söz konusu araştırmada birincil derecede *Türk* (%52,6), ikincil derecede *Müslüman* (%48,4) ve üçüncül derecede farklı etnisitelerin toplamını ifade etmeye matuf *Türkiyeli* (%34,9) seçenekleri kültürel kimlikler olarak belirlenmiştir.⁴⁸² Bu çalışmada birey kendini kültürel kimlik olarak tanımlarken, Türk-Müslüman bileşiminin baskın olduğu bir tabloyu öne çıkartmaktadır. Bizim yaptığımız

⁴⁸² Yasin Aktay ve Diğerleri, *Türkiye’de Ortak Bir Kimlik Olarak Ötekilik*, Eğitim-Bir-Sen Yayınları, Ankara, 2010, s. 39-45

çalışmada ve birtakım diğer çalışmalarda ise Müslüman-Türk bileşimi ön plana çıkmaktadır.⁴⁸³

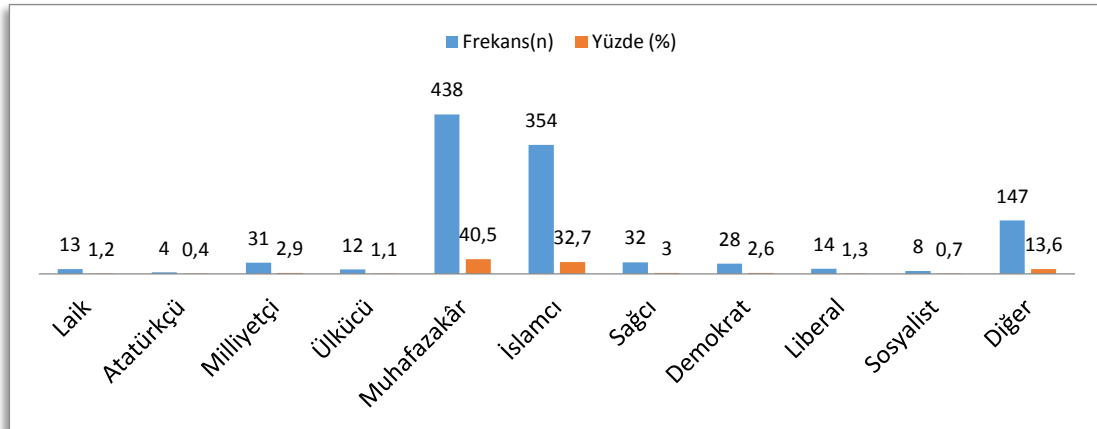
Mezun olunan kurum değişkeni dikkate alındığında Kruskal Wallis H testine göre $p=0,379$ değeri $0,05$ 'ten ($p > 0,05$) büyük olduğu için mezun olunan lisans türüne göre kendisini kültürel kimlik olarak birinci derecede tanımlama biçiminin sıra ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlı değildir. Mezun olunan lisans türüne göre kendisini kültürel kimlik olarak birinci derecede tanımlama biçiminin farklılık göstermediği görülmüştür.

YİE mezunlarının %63,2'si, İF'lerin %58,7'si, İDKAB'ların %52,0'ı, İİF'lerin %46,7'si ve İLİTAM-ANKUZEM mezunlarının %58,2'si kendini kültürel kimlik olarak birinci derecede *Müslüman* olarak tanımlamaktadır. Kendini kültürel kimlik olarak *Müslüman Türk* olarak tanımlayanların oranı ise, YİE mezunlarında %31,6, İF'lerde %36,5, İDKAB'larda %38,0, İİF'lerde %53,3 ve İLİTAM-ANKUZEM mezunlarında %36,7 olarak gerçekleşmiştir. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların kendilerini kültürel kimlik olarak birinci derecede tanımlama biçiminin dağılımını gösteren tablo için bkz. Ek 61.)

⁴⁸³ Çarkoğlu ve Toprağın yaptığı çalışmada kültürel kimlik olarak kendini Müslüman olarak görenlerin oranı %35,4 iken Türk olarak görenlerin oranı %20,2 olarak gerçekleşmiştir. Bkz. Ali Çarkoğlu, Binnaz Toprak, **Türkiye'de Din Toplum ve Siyaset**, TESEV, İstanbul, 2000, s. 27

2.2.5.1.1.2. Örneklemin Kendini Siyasal Kimlik Olarak Birinci Derecede Tanımlama Biçimi

Grafik 35. Örneklemin kendisini siyasal kimlik olarak birinci derecede nasıl tanımladığına göre dağılımı

Araştırmaya katılanların %1,2'si (13) kendisini siyasal kimlik olarak laik, %0,4'ü (4) Atatürkçü, %2,9'u (31) milliyetçi, %1,1'i (12) ülkücü, %40,5'i (438) muhafazakâr, %32,7'si (354) İslamcı, %3,0'ı (32) sağcı, %2,6'sı (28) demokrat, %1,3'ü (14) liberal, %0,7'si (8) sosyalist siyasi görüşüne sahipken %13,6'sı (147) diğer siyasi görüşlere⁴⁸⁴ mensup olduğunu ifade etmiştir.

Cinsiyet değişkenine göre araştırmaya katılan kadınların %57,3'ü (200), erkeklerin %34,4'ü (238) kendini siyasal kimlik olarak birinci derecede *muhafazakâr* tanımladığını belirtmiştir. Kadın katılımcılar sırasıyla *İslamcı* %19,8 (69), *Sağcı* %6,9 (24) ve *Milliyetçi* %4,3 (15) şeklinde siyasal kimliklerini belirtirken, erkek katılımcılar *İslamcı* %47,3 (285), *Milliyetçi* %2,7 (16) ve *Demokrat* %2,5 (15) biçiminde siyasal kimliklerini ifade etmişlerdir.

⁴⁸⁴ Araştırmaya katılanlardan kendisini siyasal kimlik olarak birinci derecede diğer olarak belirtenlerin %0,7'si (1) Abdi fakir ehli hakir, %0,7'si (1) Allah'ın kulu, %2'si (3) apolitik, %0,7'si (1) ben – benim, %0,7'si (1) dindar, %0,7'si (1) dinî ve ahlaki ilkelere uyan siyaset, %0,7'si (1) gelenekçi, %1,4'ü (7) hümanist, %0,7'si (1) inkılapçı, %2,7'si (4) insan, %0,7'si (1) İslamcı, sosyalist, demokrat, %0,7'si (1) kendi anlayışına göre, %0,7'si (1) Kur'an ve sünnet ahlakı, %6,1'i (9) Millî Görüş, %46,9'u (69) Müslüman, %0,7'si (1) Müslüman, demokrat, %1,4'ü (2) Müslüman Türk, %0,7'si (1) Müslüman, özgürlükçü, demokrat, %2,7'si (2) şeriatçı, %0,7'si (1) Tayyipçi, %1,4'ü (2) ümmetçi, %0,7'si (1) vatansever Müslüman, %0,7'si (1) yerine göre hepsi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca %25,2'si (37) hiçbir siyasi kimliği olmadığını ifade etmiştir.

Tablo 66. Cinsiyet değişkenine göre katılımcıların siyasal kimlik tercihi- Mann-Whitney U Testi

Sıra İşaretleri					Mann-Whitney U Testi	
Kendinizi siyasal kimlik olarak birinci derecede nasıl tanımlarsınız?	Cinsiyet	N	Sıra Ortalamaları	Sıra Toplamı	Test İstatistiği	P-değeri
	Kadın	389	489,08	190251,00	114396,000	0,000*
	Erkek	692	570,19	394570,00		
	TOPLAM	1081				

Yukarıda yapılan Mann – Whitney U testine göre $p \cong 0,000$ değeri 0,05’ten ($p < 0,05$) küçük olduğu için cinsiyete göre kendisini siyasal kimlik olarak birinci derecede tanımlama biçiminin sıra ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlıdır. Bundan dolayı cinsiyete göre kendisini siyasal kimlik olarak birinci derecede tanımlama biçimini farklılık gösterdiği bulunmuştur. Kadınların kendilerini siyasal kimlik olarak birinci derecede erkeklere nazaran “Muhafazakâr” olarak daha fazla tanımlamaktadır. Erkeklerin ise kadınlara göre kendilerini “İslamcı” olarak daha fazla tanımladıkları ifade edilebilir.

Yaş grupları değişkeni dikkate alındığında Kruskal Wallis H testine göre $p \cong 0,000$ değeri 0,05’ten ($p < 0,05$) küçük olduğu için yaş aralığına göre kendisini siyasal kimlik olarak birinci derecede tanımlama biçiminin sıra ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlıdır. Yaş aralığına göre kendisini siyasal kimlik olarak birinci derecede tanımlama biçiminin farklı olduğu görülmektedir. Bu farka neden olan grup ya da grupları bulmak için çoklu karşılaştırma testi yapılmış; buna göre katılımcı yaşı gençleştikçe *muhafazakâr*, katılımcı yaşı ilerledikçe de *İslamcı* siyasal kimliklerini benimseme oranı arttığı görülmüştür. Nitekim 22-30 yaş arasındaki katılımcılar siyasal kimlik olarak en yüksek oranda kendilerini *muhafazakâr* (%56,8), 61 yaş üstü grupta yer alan katılımcılar ise en yüksek oranda kendilerini *İslamcı* (%62,5) olarak tanımlamışlardır. Ayrıca 51-60 yaş aralığında bulunanların 31-40 ve 41-50 yaş aralığında bulunanlara göre kendisini birinci derecede *İslamcı* siyasal kimliği ile tanımlamaktadır.

Bu oranlar mezun olunan yüksek din eğitimi kurumu değişkenine de bire bir yansımış görünmektedir. Zira İslami İlimler Fakülteleri (%64), İDKAB (%42,6) ve İLİTAM (%56) gibi yakın dönem yüksek din eğitimi kurumu mezunlarının ağırlıklı

olarak *muhafazakâr* siyasal kimlik tercihinde bulundukları görülmektedir.⁴⁸⁵ En eski kurumlardan biri olan Yüksek İslam Enstitüsü mezunları ise %62,5 oranında *İslamcı* siyasal kimliği tercih etmişlerdir. Katılımcıların siyasal kimlik tanımlamalarında üçüncü ve dördüncü sırayı genelde *Milliyetçi*, *Ülkücü*, *Sağcı* ve *Demokrat* şeklinde tercihler belirlemiştir. Katılımcılar siyasal kimliklerini %0,4 (4) oranıyla en az *Atatürkçü* olarak tanımlamışlardır. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların kendilerini siyasal kimlik olarak birinci derecede tanımlama biçiminin dağılımını gösteren tablo için bkz. Ek 62.)

Katılımcıların yarısından fazlası kendilerini kültürel kimlik olarak Müslüman, kalanın büyük çoğunluğu ise Müslüman Türk şeklinde tanımlamışlardır. Katılımcılardaki bu Müslüman tanımının siyasal bir duyguya karşılık geldiği ve muhafazakâr ve İslamcı tercihi olarak siyasal bilince dönüştüğü söylenebilir. “Muhafazakârlık”⁴⁸⁶ kavramı gündelik dilde çoğu zaman “dindarlık” ile eş anlamlı kullanılmaktadır. Dinin, inanç, ibadet, ahlak, aile vb. birtakım konularda değerlerin içeriğini korumaya yönelik tutumu ile muhafazakârlığın aynı değerleri muhafaza etmeye yönelik tutumundaki paralellik, mahiyetleri farklı olsa da her iki kavramı birbirini yerine kullanmayı mümkün kılacak bir geçişkenlik oluşturmaktadır.⁴⁸⁷ Nitekim katılımcılar Müslüman olarak belirledikleri kültürel kimliklerine, siyasal

⁴⁸⁵ Kruskal Wallis H testine göre $p=0,018$ değeri 0,05’ten ($p < 0,05$) küçük olduğu için mezun olunan lisans türüne göre kendisini siyasal kimlik olarak birinci derecede tanımlama biçiminin sıra ortalamaları arasındaki farkın istatistiksel olarak anlamlı olduğu bulunmuştur. Dolayısıyla mezun olunan lisans türüne göre kendisini siyasal kimlik olarak birinci derecede tanımlama biçiminin farklılık gösterdiği ifade edilir. Bu farklılığa neden olan grup/grupları bulmak için ikili karşılaştırma testi uygulanır. Yapılan ikili karşılaştırma testine göre yüksek İslam enstitüsü ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların İDKAB öğretmenliği bölümü mezunları ile İLİTAM, ANKUZEM ve diğerlerinden mezun olanlara göre kendisini siyasal kimlik olarak daha fazla “İslamcı” olduğunu belirtmiştir. Ayrıca yüksek İslam enstitüsünden mezun olanlar da İslami ilimler fakültesinden mezun olanlara göre kendisini birinci derecede “İslamcı” siyasal kimliğine sahip olduğunu ifade etmişlerdir.

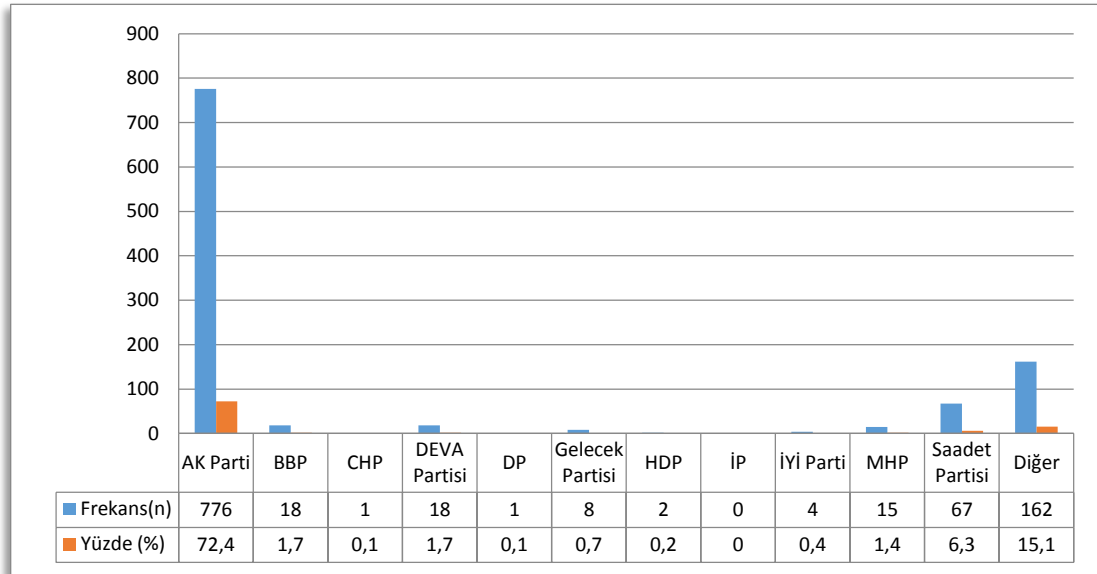
⁴⁸⁶ 1789 Fransız Devrimi’nden sonra ortaya çıkan, toplumdaki kaos, kargaşa ve hızlı değişimin oluşturduğu düzen arzusu ve kalıcı değerler beklentisine bir cevap olarak beliren muhafazakarlık, aynı zamanda gelenek, din ve aileyi temel alarak radikal değişimlerden ziyade aşamalı değişimleri öngören bir ideolojidir. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Aydın, **Güncel Kültürde Temel Kavramlar**, s. 309-312

⁴⁸⁷ Volkan Ertit, **Endişeli Muhafazakârlar Çağı**, 5. Baskı, Orient Yayınları, Ankara, 2018, s. 10

kimlik olarak birincil derecede dindarlık yerine de kullanılan muhafazakârlığı eklemektedir.

2.2.5.1.1.3.Örneklemin Kendini Siyasi Eğilim Olarak Hangi Partiye Yakın Hissettiği

Grafik 36. Örneklemin kendini siyasi eğilim olarak hangi partiye yakın hissettiğine göre dağılım

Araştırmaya katılanların %72,4'ü (776) siyasi eğilim olarak kendisini AK Parti'ye, %1,7'si (18) BBP'ye, %0,1'i (1) CHP'ye, %1,7'si (18) DEVA Partisi'ne, %0,1'i (1) DP'ye, %0,7'si (8) Gelecek Partisi'ne, %0,2'si (2) HDP'ye, %0,4'ü (4) İYİ Parti'ye, %1,4'ü (15) MHP'ye ve %6,3'ü (67) Saadet Partisi'ne yakın hissettiğini ifade etmiştir. Ayrıca %15,1'i (162) diğer⁴⁸⁸ yanıtını vermiştir

⁴⁸⁸ Araştırmaya katılanların siyasi eğilim olarak kendisini yakın hissettiği partiler incelendiğinde “diğer” seçeneğinin dağılımına %1,2'si (2) “4x4 lük bir parti istiyorum”, %0,6'sı (1) “AK Parti, Gelecek Partisi, DEVA Partisi arası kararsızım”, %1,2'si (2) “AK Parti, MHP, BBP”, %2,5'i (4) “Apolitik”, %0,6'sı (1) “Cumhur ittifakı”, %0,6'sı (1) “Hepsi Müslümanı uyandırmamak için kurulmuş sistemin piyonları”, %2,5'i (4) “Her seçimde ayrı değerlendiririm”, %1,2'si (2) “HÜDAPAR”, %0,6'sı (1) “İnancımı özgürce yaşamama izin veren kısıtlama yapmayan partiler”, %0,6'sı (1) “İslam'a en yakın olana (ehveni şer olarak görünene)”, %0,6'sı (1) “Millet Partisi”, %0,6'sı (1) “Millî Görüş”, %0,6'sı (1) “Partiler üstü bir yaklaşım”, %0,6'sı (1) “Siyasette her partide iyi yönler de kötü yönler de var”, %0,6'sı (1) “TKP”, %1,2'si (2) “YDP”, %1,9'u (3) “Yeniden Refah Partisi”, %11,1'i (18) şeklinde yanıt vermiştir. Ayrıca %11,1'i (18) tarafsız olduğunu, %62,3'ü (101) hiçbir partiyi kendisine yakın hissetmediğini belirtirken %8,6'sı (14) yanıt vermemiştir.

Cinsiyet değişkenine göre⁴⁸⁹ araştırmaya katılan kadınların %72,5'i (280), erkeklerin %72,3'ü (496) siyasi eğilim olarak kendisini *AK Parti*'ye yakın hissettiğini belirtmiştir. Kadınlarda *Saadet Partisi* (%3,6) ve *DEVA Partisi* (%1,8) *AK Parti*'yi takip ederken erkeklerde *Saadet Partisi* (%7,7) ve *MHP* (%2,0) takip etmiştir.

Tablo 67. Katılımcıların yaş grubu değişkenine göre eğilimli oldukları siyasi partiler-Kruskal Wallis H Testi

Sıra İşaretleri				Kruskal Wallis H Testi		
Siyasî eğilim olarak kendinizi hangi partiye yakın hissediyorsunuz?	Yaş Aralığı	N	Sıra Ortalaması	Test İstatistiği	S.d.	p-değeri
	22 - 30 yaş arası	351	567,29	15,081	4	0,005*
	31 - 40 yaş arası	188	543,51			
	41 - 50 yaş arası	250	536,66			
	51 - 60 yaş arası	249	497,13			
	61 yaş ve üzeri	34	467,07			
	TOPLAM	1072				

Yaş aralığına göre değerlendirildiğinde 22-30 yaş arasındaki katılımcıların %67,0'ı (235), 31-40 yaş arasındaki katılımcıların %71,3'ü (134), 41-50 yaş arasındakilerin %72,4'ü (181), 51-60 yaş arasındaki katılımcıların %79,1'i (197) ve 61 yaş üstü katılımcıların %85,3'ü (29) siyasi eğilim olarak kendisini *AK Parti*'ye yakın hissettiğini ifade etmiştir.

Yukarıda yapılan Kruskal Wallis H testine göre $p=0,005$ değeri 0,05'ten ($p < 0,05$) küçük olduğu için yaş aralığına göre siyasi eğilim olarak yakın hissedilen partinin sıra ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlıdır. Siyasi eğilim olarak kendisini yakın hissettiği parti, yaş aralığına göre farklılık göstermektedir. Bu farklılığa neden olan grup/gruplar için yapılan ikili karşılaştırma testine göre 22-30 yaş aralığında olanların 51-60 yaş aralığı ile 61 ve üzeri yaşta olanlara göre diğer

⁴⁸⁹ Mann-Whitney U testi sonucuna göre $p=0,599$ değeri 0,05'ten ($p > 0,05$) büyük olduğu için cinsiyete göre siyasi eğilim olarak yakın hissedilen partinin sıra ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlı değildir. Yani cinsiyete göre siyasi eğilim olarak yakın hissedilen parti farklılık göstermemektedir. (bkz.Ek.108)

seçeneğine daha fazla yöneldikleri bulunmuştur. 51 ve üzeri yaştaki katılımcıların, 22-30 yaş arasındaki katılımcılara göre kendilerini AK Parti'ye daha fazla yakın hissettiği söylenebilir. Ayrıca 51-60 yaş aralığında bulunanların 31-40 yaş aralığında bulunanlara göre bu eğilimde oldukları ifade edilebilir. Başka bir deyişle yaş ilerledikçe siyasi eğilim olarak *AK Parti*'yi benimseyenlerin oranı artmaktadır. Söz konusu yaş gruplarında ikinci sırayı *Saadet Partisi* alırken üçüncü sırayı *MHP*, *DEVA* ve *BBP* almaktadır.

Mezun olunan yüksek din öğretimi kurumu değişkenine göre ilahiyat fakültesi mezunlarının %72,2'si (641) siyasi eğilim olarak kendisini *AK Parti*'ye yakın hissetmektedir. Bu oran YİE mezunlarında %84,2 (16), İLİTAM'larda %75,9 (60), İİF mezunlarında ise %73,3 (22) olarak gerçekleşmiştir. Siyasal açıdan *AK Parti*'ye en az eğilim gösterenlerin İDKAB mezunları (%64,0) olduğu tespit edilmiştir. Diğer taraftan yaklaşık %13'lük bir katılımcı grubunun siyasi tercihlerini belirtmekten kaçındığı, apolitik olduğu ve hiçbir siyasi eğilim içinde olmadıkları saptanmıştır. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların siyasî eğilim olarak kendisini yakın hissettiği parti dağılımını gösteren tablo için bkz. Ek 63.)

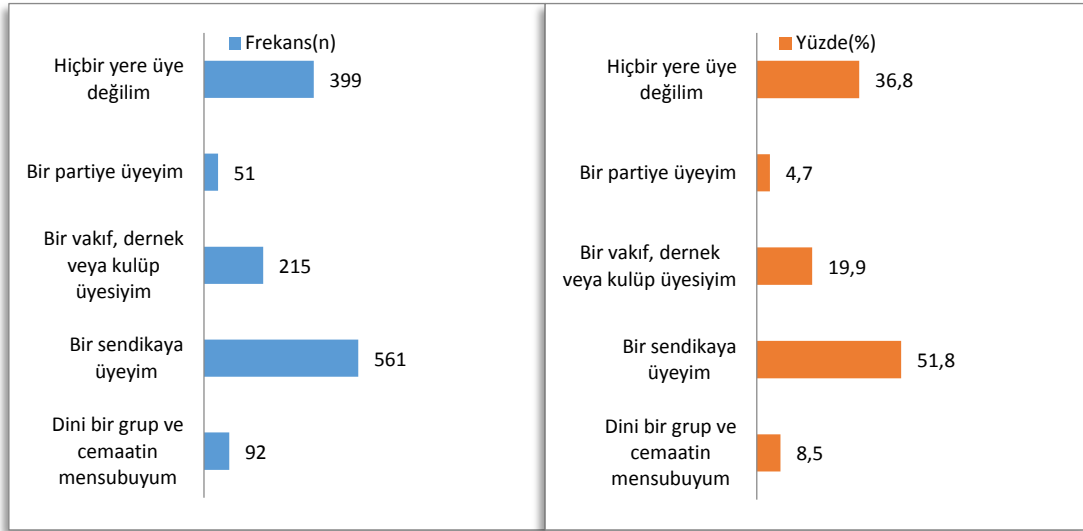
Yapılan Mann-Whitney U testi sonucuna göre $p=0,633$ değeri 0,05'ten ($p > 0,05$) büyük olduğu için mezun olunan kurum değişkenine göre siyasi eğilim olarak yakın hissedilen partinin sıra ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlı değildir. Yani katılımcıların mezun oldukları yüksek din öğretimi kurumlarına göre siyasi eğilim olarak yakın hissedilen parti farklılık göstermemektedir.

Bu bulgulardan hareketle katılımcıların kültürel ve siyasi kimlik tercihleri ile siyasi eğilimleri arasında tam bir uyumluluktan bahsetmek mümkün olmaktadır. Zira büyük çoğunluğunun kendini kültürel olarak "Müslüman" ve "Müslüman Türk", siyasi kimlik olarak "Muhafazakâr" ve "İslamcı" tanımlayan katılımcıların, siyasi eğilimlerinin muhafazakâr-demokrat parti olarak bilinen *AKP*'ye yönelik olması anlaşılabilir bir durum olmaktadır. Bunun yanında Milli Görüş orijinli *Saadet Partisi* ile milliyetçi ve mukaddesatçı partiler olan *MHP-BBP* çizgisine yönelimin temelinde de kültürel ve siyasi kimlik tanımlamaları yatmaktadır. Müslüman-Türk bileşiminin

oluşturduğu millî, manevi, yerli, tarihi ve geleneksel değerler etrafında oluşan siyasal eğilimlerin *AK Parti*, *Saadet Partisi*, *BBP*, *DEVA*, *MHP*, *Gelecek* ve *İYİ Parti* ekseninde dağılım gösteren bir tercihe katılımcıları yönlendirdiği anlaşılmaktadır.

2.2.5.1.1.4. Örneklemin Sosyal/Siyasal Gruplardan Herhangi Birine Üyelik Durumu

Grafik 37. Örneklemin sosyal/siyasal gruplardan herhangi birine üyelik durumuna göre dağılımı

Katılımcılara bu soruda birden fazla cevap hakkı tanınmıştır. Dolayısıyla analiz edilirken toplam cevap sayısı üzerinden değil toplam katılımcı sayısı (1083) üzerinden analiz edilmiştir. Araştırmaya katılanların %8,5'i (92) *dini bir grup ve cemaatin mensubu* olduğunu, %51,8'i (561) *bir sendikaya üye* olduğunu, %19,9'u (215) *bir vakıf, dernek veya kulübe üye* olduğunu, %4,7'si (51) *bir partiye üye* olduğunu, %36,8'i (399) *hiçbir yere üye olmadığını* belirtmiştir.

Araştırmaya katılan kadınların %34,4'ü (134), erkeklerin %61,6'sı (427) *bir sendikaya üye* olduğunu belirtmiştir. Kadınların *bir vakıf, dernek veya kulüp üyesi* olanları %10,8'lik (42) bir orana sahipken erkeklerde bu oran %25,0 (173) olarak gerçekleşmiştir. *Hiçbir yere üye olmayan* kadın katılımcı oranı %53,1, erkek oranı ise %27,7 (192) düzeyinde gerçekleşmiştir. Buna göre erkeklerin kadınlara nispetle sosyal ve siyasal gruplar içinde daha çok yer aldığı anlaşılmaktadır.

Kadın katılımcıların yarısından fazlasının sosyal/siyasal gruplardan ve örgütlü yapılardan uzak durduğu gibi yaş aralığı daha genç katılımcıların da benzer bir durumda oldukları tespit edilmiştir. Nitekim 22-30 yaş arasındaki katılımcıların %60,0'ı (213) *hiçbir yere üye olmadığını* belirtmiştir. Yaş ilerledikçe sosyal ve siyasal gruplara üyelik oranı artmaktadır. Örneğin 41-50 yaş arasındakilerin %66,5'i (167) ve 51-60 yaş arasındakilerin %76,3'ü (193) bir sendikaya üyedir.

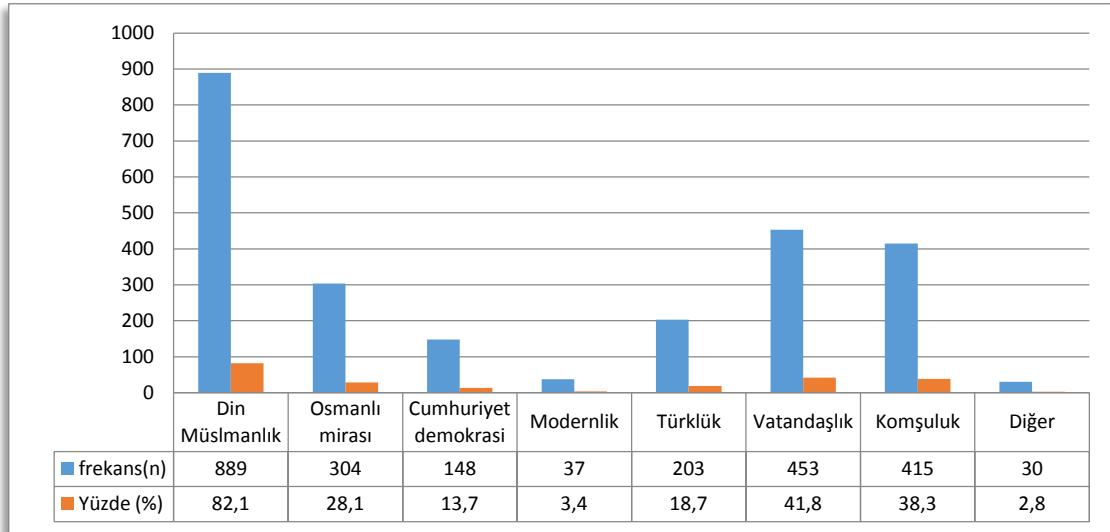
Katılımcıların bir kısmının eş zamanlı olarak hem *bir sendikaya üye* oldukları hem de *bir vakıf, dernek veya kulüp* bünyesinde yer aldıkları görülmektedir. Bu resmî üyelikler yanında herhangi *bir dinî cemaate mensup* olduğunu ifade eden kadın katılımcı oranı %6,4 (25), erkek katılımcı oranı ise %9,7 (67) olarak gerçekleşmiştir. Katılımcıların *bir siyasi teşekküle üye* olarak bulunmaları kadınlarda %1,5 (6), erkeklerde %6,5'lik (45) bir orana tekabül etmektedir.

Mezun olunan yüksek din öğretimi kurumu değişkenine göre İDKAB (%46) ve İslami İlimler Fakültesi mezunları (%63,3) büyük çoğunlukla herhangi *bir sosyal/siyasal gruba üye olmadıklarını* belirtirken ilahiyat fakültesi mezunları %54,1 oranında (486) *bir sendikaya üye* olduğunu ifade etmiştir. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre sosyal/siyasal gruplardan herhangi birine üye olma durumunu gösterir tablo için bkz. Ek 64.)

Bu bulgulardan hareketle katılımcıların yaklaşık üçte ikisi (%63,2) sosyal/siyasal bir gruba resmî ve gönüllü üye olduğunu belirtirken üçte bir oranında (%36,8) bir grubun herhangi bir örgütlü yapı içinde yer almadığı ve bunların da genç mezunlardan oluştuğu tespit edilmiştir.

2.2.5.1.1.5. Örneklemin Türkiye’de Farklı Sosyal Kesimlerin Bir Arada Yaşamalarını Sağlayan Birleştirici Nitelikli En Önemli Ortak Değer Hakkındaki Görüşü

Grafik 38. Örneklemin Türkiye’de farklı sosyal kesimlerin bir arada yaşamasını sağlayan birleştirici nitelikli en önemli ortak değer hakkındaki görüşüne göre dağılımı

Katılımcılara bu soruda birden fazla cevap hakkı tanınmıştır. Dolayısıyla analiz edilirken toplam cevap sayısı üzerinden değil toplam katılımcı sayısı (1083) üzerinden analiz edilmiştir. Araştırmaya katılanların %82,1’i (889) ülkemizde farklı sosyal kesimlerin bir arada yaşamasını sağlayan birleştirici nitelikli en önemli ortak değer din/Müslümanlık, %28,1’i (304) Osmanlı mirası, %13,7’si (148) cumhuriyet/demokrasi, %3,4’ü (37) modernlik, %18,7’si (203) Türklük, %41,8’i (453) vatandaşlık, %38,3’ü (415) komşuluk olduğunu belirtirken %2,8’i (30) diğer değerlerin⁴⁹⁰ olduğunu ifade etmiştir.

⁴⁹⁰ Araştırmaya katılanlara göre ülkemizde farklı sosyal kesimlerin bir arada yaşamasını sağlayan birleştirici nitelikli en önemli ortak değer incelendiğinde “diğer” seçeneğinin dağılımına göre %3,3’ü (1) “Her sosyal kesimin evvela iyilik yapmaya, yardımsever olmaya meyilli olması”, %3,3’ü (1) “Dini ve millî birlik inancı”, %3,3’ü (1) “Farklı kesimlerin inanç ve kültürüne göre cevabı değişebilecek bir soru”, %30,0’i (9) “İnsanlık”, %3,3’ü (1) “İslam’ın hoşgörüsü”, %16,7’si (5) “Kültür”, %3,3’ü (1) “Mecburiyet”, %3,3’ü (1) “Medeniyet, empati yapabilenlerin olması.”, %3,3’ü (1) “Ortak değerler (örf vs.)”, %3,3’ü (1) “Saygı ve eğitim”, %3,3’ü (1) “Şu an için çıkarıcılık olmuş”, %3,3’ü (1) “Tam olarak ortak bir nitelik olduğunu düşünmüyorum”, %10,0’i (3) “Vatan”, %3,3’ü (1) “Hepsi”, %6,7’si (2) “Hiçbiri” şeklindedir.

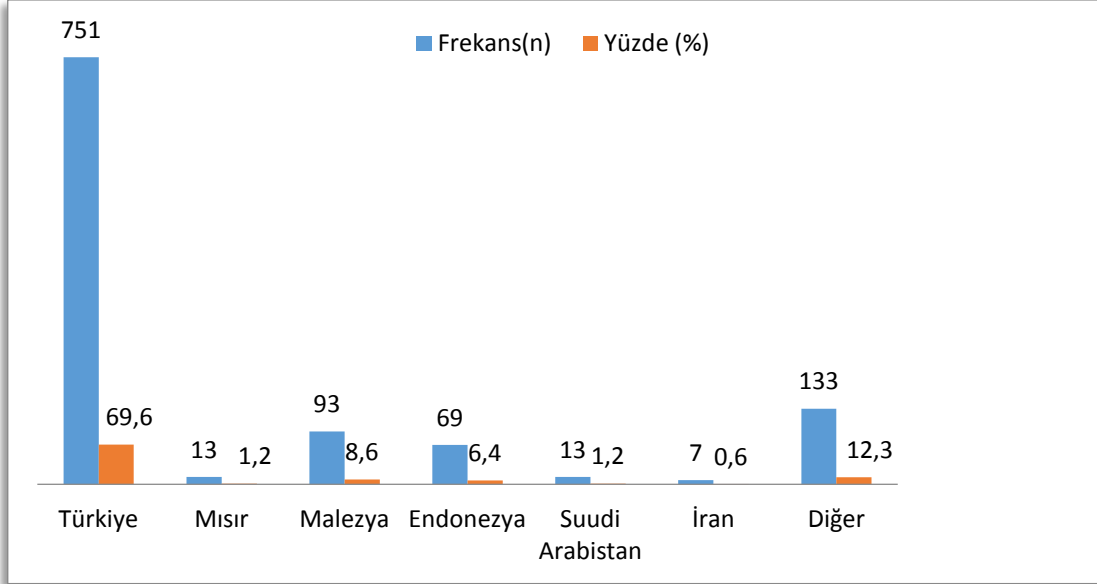
Cinsiyet değişkenine göre araştırmaya katılan kadınların %72,6'sı (283), erkeklerin %87,4'ü (606) ülkemizde farklı sosyal kesimlerin bir arada yaşamasını sağlayan birleştirici nitelikli en önemli ortak değer *din/Müslümanlık* olduğunu belirtmiştir.

Yaş aralığı dikkate alındığında 22-30 yaş arasındakilerin %50,1'i (178) *vatandaşlık*, 51-60 yaş arasındakilerin %90,5'i (229) *din/Müslümanlık* yanıtını vermiştir. Eğitim durumu incelendiğinde ise ilahiyat fakültesi mezunlarının %81,8'i (735) *din/Müslümanlık* olduğunu vurgularken %42,0'ı (378) *vatandaşlık* olduğunu vurgulamıştır.

Bu bulgulardan hareketle katılımcılar, Türkiye'de farklı sosyal kesimlerin bir arada yaşamasını sağlayan birleştirici nitelikli en önemli ortak değeri -sırasıyla- *din/Müslümanlık*, *vatandaşlık*, *komşuluk*, *Osmanlı mirası*, *Türklük*, *cumhuriyet/demokrasi* ve *modernlik* olarak görmektedir. Kendini ağırlıklı olarak “Müslüman Kültürel” kimliği içinde gören katılımcılar, bir arada yaşamayı mümkün kılan birleştirici en önemli değeri, yine dini refere ederek *Müslümanlık* olarak belirlemektedir. Bu tercih Müslümanlık şemsiyesi altındaki bütün dinî yorum biçimlerine yönelik kuşatıcı bir kabulü içermektedir. Katılımcılar ikincil olarak farklı etnisite ve inanç gruplarına ait olan bireylerin ancak Türkiye *vatandaşlığı* paydaşında bir arada olabileceklerini düşünmektedir. Bununla birlikte katılımcılar, ortak tarih (Osmanlı mirası) ve ortak mekâna dayalı yaşanmışlıkları da (komşuluk) farklı sosyal kesimlerin bir arada yaşamasını mümkün kılan birleştirici ortak değerler olarak görmektedir. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre ülkemizde farklı sosyal kesimlerin bir arada yaşamasını sağlayan birleştirici nitelikli en önemli ortak değerler dağılımını gösteren tablo için bkz. Ek 65.)

2.2.5.1.1.6. Örneklemin Dini Yaşayış Açısından En İdeal İslam Ülkesi Tercihi

Grafik 39. Örneklemin dini yaşayış açısından en ideal İslam ülkesi tercihinin dağılımı

Araştırmaya katılanların %69,6'sı (751) kendisine göre dini yaşayış açısından en ideal İslam ülkesinin *Türkiye*, %1,2'si (13) *Mısır*, %6,4'ü (69) *Endonezya*, %8,6'sı (93) *Malezya*, %1,2'si (13) *Suudi Arabistan*, %0,6'sı (7) *İran*, %12,3'ü (133) diğer ülkelerden biri olduğunu belirtmektedir. Katılımcıların %4,5'i (49) belirtilen ülkelerden hiçbiri derken %2,1'i (23) şu an ideal bir ülke olmadığını, %3,9'u (42) ise bilgisinin olmadığını, net karşılaştırma yapamadığını ifade etmiştir.⁴⁹¹

Cinsiyet değişkeni açısından araştırmaya katılan kadınların %65,4'ü (253), erkeklerin %72,0'ı (498) dini yaşayış açısından en ideal (iyi) İslam ülkesinin *Türkiye*

⁴⁹¹ Araştırmaya katılanlara göre dini yaşayış açısından en ideal İslam ülkesi incelendiğinde “diğer” seçeneğinin dağılımına ülke olarak %0,8'i (1) Afganistan, %1,5'i (2) Filistin, %0,8'i (1) Katar, %0,8'i (1) Senegal, %0,8'i (1) Suriye, %0,8'i (1) Türkiye ve Malezya olduğunu belirtmiştir. Kıta olarak %0,8'i (1) Afrika ve %1,5'i (2) Avrupa kıtası yanıtını vermiştir. Diğer yanıtların dağılımı ise şu şekildedir: %31,6'sı (42) “Bilgim yok-net karşılaştırma yapamıyorum.”, %0,8'i (1) “Hepsi”, %0,8'i (1) “Her ülkede iyi yaşayanlar vardır.”, %1,5'i (2) “Her ülkenin kendine göre artıları vardır.”, %38,3'ü (51) “Hiçbiri”, %0,8'i (1) “Hoşgörünün olduğu her yer”, %0,8'i (1) “İran hariç hepsi olabilir.”, %17,3'ü (23) “Şu an ideal bir ülke yok.”, %0,8'i (1) “Türkiye olmadığı kesin.” yanıtını vermiştir.

olduğunu belirtmiştir. Kadın ve erkek katılımcıların ikincil ve üçüncül tercihleri ise *Malezya* ve *Endonezya* şeklinde gerçekleşmiştir.

Yaş aralığı değişkenine göre incelendiğinde, 22-30 yaş arasındakilerin %65,4'ü (231), 31-40 yaş arasındakilerin %68,1'i (128), 41-50 yaş arasındaki katılımcıların %68,1'i (171), 51-60 yaş arasındakilerin %76,2'si (192) ve 61 yaş üstü katılımcıların 82,9'u (29) *Türkiye*'nin dini yaşayış açısından en iyi ideal İslam ülkesi olduğunu ifade etmiştir. Katılımcıların, yaşları ilerledikçe dini yaşayış açısından en ideal İslam ülkesi olarak *Türkiye*'yi gördükleri anlaşılmaktadır. Katılımcıların yaşları gençleştikçe *Malezya* ve *Endonezya*'nın ideal İslam ülkesi olarak tercih edilme oranları artmaktadır. Nitekim 22-30 yaş arasındaki katılımcıların %8,2'si (29) *Endonezya* ülkesini, 31-40 yaş arasındaki katılımcıların %12,2'si (23) ise en yüksek oranla *Malezya* ülkesini ön plana çıkarmışlardır.

Mezuniyet durumu değişkenine göre değerlendirildiğinde ise ilahiyat fakültesi mezunlarının %69,6'sı (623) *Türkiye*'nin, %8,6'sı (77) *Malezya*'nın dini yaşayış açısından en ideal İslam ülkesi olduğunu vurgulamıştır. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre dini yaşayış açısından en ideal İslam ülkesi dağılımını gösterir tablo için bkz. Ek 66.)

Bu bulgular ışığında katılımcıların, “Türk Müslümanlığı” kalıbı içinde yer alan İslam anlayışını büyük çoğunlukla benimsediği, “millî ve yerli” duruşu öncelediği anlaşılmaktadır.

2.2.5.1.1.7. Örneklemin “Diyanet İşleri Başkanlığının kurum olarak varlığının laikliğe aykırı olduğu” Anlayışına Yönelik Tutumları

“Diyanet İşleri Başkanlığının kurum olarak varlığı laikliğe aykırıdır.” görüşüne katılımcıların %48,5'i (525) kesinlikle katılmadığını, %17,9'u (194) katılmadığını, %15,2'si (165) fikrinin olmadığını, %7,5'i (81) katıldığını, %10,9'u (118) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu görüşe araştırmaya katılan kadınların %53,8'i (210), erkeklerin %45,5'i (315), 22-30 yaş arasındakilerin %54,4'ü (193) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %48,9'u (440) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir.

Bu bulgulara göre, katılımcıların yaklaşık %67'si DİB'i laikliğe aykırı bir kurum olarak görmemektedir. Muhafazakar modernleşmenin bir yönelimi olarak katılımcılar, Diyanet İşleri Başkanlığının kurumsal varlığına din ve vicdan hürriyeti açısından bakmakta ve konuyu ideolojik laiklik anlayışının dışında değerlendirmektedir.

2.2.5.1.1.8. Örneklemin “Devletin emirlerine uymanın dinî bir gereklilik olduğu” Görüşüne Yönelik Tutumları

“Devletin emirlerine uymak dinî bir gerekliliktir.” görüşüne katılımcıların %18,2'si (197) kesinlikle katılmadığını, %17,6'sı (191) katılmadığını, %27,9'u (302) fikrinin olmadığını, %20,6'sı (223) katıldığını, %15,7'si (170) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu fikre araştırmaya katılan kadınların %17,9'u (70), erkeklerin %14,4'ü (100), 22-30 yaş arasındakilerin %18,6'sı (66) ve Yüksek İslam Enstitüsünden mezun olanların %36,8'i (7) kesinlikle katıldığını belirtmiştir. Ayrıca kadınların %9,5'i (37) ve erkeklerin %23,1'i (160) kesinlikle katılmadığını ifade etmiştir.

Katılımcılar bu konuda aynı oranda (%36) fakat birbirine zıt iki eğilim göstermektedir. Devletin emirlerine uymanın dinî bir gereklilik olduğunu düşünen katılımcı yaklaşımında yurttaşlık bilinci ile geleneksel olarak devlete yanaşık (ortodoksi) duruşun (Din ü Devlet, ululemre itaat) etkili olduğu söylenebilir. Devletin emirlerine uymanın dinî bir gereklilik olmadığını düşünen yaklaşımda ise devlet-millet bütünleşmesinin Cumhuriyetle birlikte arızalı bir seyir takip etmesi ile devletin laik uygulamalarının sebep olduğu çekinceler⁴⁹² belirleyici olmuş gözükmemektedir.

⁴⁹² Coşkun, *Sosyal Değişme ve Dinî Normlar*, s.198

2.2.5.1.1.9. Örneklemin “Dini öne çıkaran parti veya siyasetçileri desteklemenin dindarlığın bir gereği olduğu” Görüşüne Yönelik Tutumları

“Dini öne çıkaran parti veya siyasetçileri desteklemek dindarlığın bir gereğidir.” görüşüne %28,4’ü (308) kesinlikle katılmadığını, %17,9’u (194) katılmadığını, %19,9’u (216) fikrinin olmadığını, %19,8’i (214) katıldığını, %13,9’u (151) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu görüşe araştırmaya katılan kadınların %33,3’ü (130), erkeklerin %25,7’si (178), 22-30 yaş arasındakilerin %39,7’si (141) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %29,0’ı (261) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir. Ayrıca yaş aralığı arttıkça önermeye kesinlikle katılmadığını belirtenlerin oranında düşüş gözlenmiştir.

2.2.5.1.1.10. Örneklemin “Siyasetin İslam’a en doğru hizmet etme aracı olduğu” Anlayışına Yönelik Tutumları

“Siyaset İslam’a en doğru hizmet etme aracıdır.” anlayışına katılımcıların %27,0’ı (292) kesinlikle katılmadığını, %23,7’si (257) katılmadığını, %26,8’i (290) fikrinin olmadığını, %12,9’u (140) katıldığını, %9,6’sı (104) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu anlayışa araştırmaya katılan kadınların %35,4’ü (138), erkeklerin %22,2’si (154), 22-30 yaş arasındakilerin %39,7’si (141) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %25,7’si (231) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir.

Bu bulgulara göre katılımcıların yaklaşık %46’sı *dini öne çıkaran parti veya siyasetçileri desteklemeyi* dindarlığın bir gereği olarak görmemekte, yarısına yakını ise *siyasetin İslam’a en doğru hizmet etme aracı* olduğuna ilişkin görüşe katılmamaktadır.

2.2.5.1.1.11. Örneklemin “Resmi nikâhın dinî nikâh yerine geçtiği” Anlayışına Yönelik Tutumları

“Resmi nikâh dinî nikâh yerine de geçer.” görüşüne katılımcıların %11,4’ü (123) kesinlikle katılmadığını, %9,0’ı (97) katılmadığını, %9,8’i (106) fikrinin

olmadığını, %24,7'si (267) katıldığını, %45,2'si (490) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu görüşe araştırmaya katılan kadınların %48,7'si (190), erkeklerin %43,3'ü (300), 22-30 yaş arasındakilerin %47,0'ı (167) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %46,8'i (421) kesinlikle katıldığını belirtmiştir.

Bu bulgulara göre katılımcılar, nikâhın kayıt altına alınması ve ilan edilmesiyle oluşan hukuki sonuçlarınının -ki bu durum dinin nikâh akdinde hedeflediği şeydir- resmi nikâhla da sağlandığı kanatindedir. Nitekim yaklaşık %70'lik bir katımcı grubu bu görüşü onaylamaktadır.

2.2.5.1.1.12. Örneklemin “Doğum kontrolü ve aile planlamasında dinen bir sakınca olmadığı” Görüşüne Yönelik Tutumları

“Doğum kontrolü ve aile planlamasında dinen bir sakınca yoktur.” görüşüne %17,0'ı (184) kesinlikle katılmadığını, %12,0'ı (130) katılmadığını, %19,9'u (215) fikrinin olmadığını, %23,6'sı (256) katıldığını, %27,5'i (298) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu fikre araştırmaya katılan kadınların %40,5'i (158), erkeklerin %20,2'si (140), 22-30 yaş arasındakilerin %38,6'sı (137) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %26,5'i (238) kesinlikle katıldığını belirtmiştir. Ayrıca erkeklerin kadınlara göre bu önermeye daha çok katılmadıkları görülmektedir.

Doğum kontrolü ve aile planlaması genelde modern toplumlara özgü bir olgudur. Konu ile ilgili olarak katılımcıların yaklaşık yarısı doğum kontrolü ve aile planlaması yapılmasında dinen bir sakınca görmemekte ve bir yönüyle modern bir tutum sergilemektedir.

2.2.4.1.1.13. Örneklemin “Çok eşlilik dinen caiz olmakla birlikte tek eşlilik ideal olandır” Şeklindeki Görüşe Katılma Durumu

“Çok eşlilik dinen caiz olmakla birlikte tek eşlilik ideal olandır.” düşüncesine katılımcıların %2,3'ü (25) kesinlikle katılmadığını, %2,0'ı (22) katılmadığını, %3,8'i

(41) fikrinin olmadığını, %17,5'i (190) katıldığını, %74,3'ü (805) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu düşünceye araştırmaya katılan kadınların %76,2'si (297), erkeklerin %73,3'ü (508), 41-50 yaş arasındakilerin %75,7'si (190) ve Yüksek İslam Enstitüsünden mezun olanların %94,7'si (18) kesinlikle katıldığını belirtmiştir.

Bu bulgulara göre katılımcıların büyük bir bölümü tek eşliliği idealize ederken çok eşliliğin caiz olduğunu da kabul etmektedir.

2.2.5.1.1.14. Örneklemin “Katılım bankalarının verdiği kâr payı ile banka faizi uygulamasının aynı olduğuna” Yönelik Yaklaşımlara Katılma Durumu

“Katılım bankalarının verdiği kâr payı ile bankaların faiz uygulaması aynıdır.” görüşüne katılımcıların %23,0'ı (249) kesinlikle katılmadığını, %22,3'ü (242) katılmadığını, %27,1'i (293) fikrinin olmadığını, %11,5'i (125) katıldığını, %16,1'i (174) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

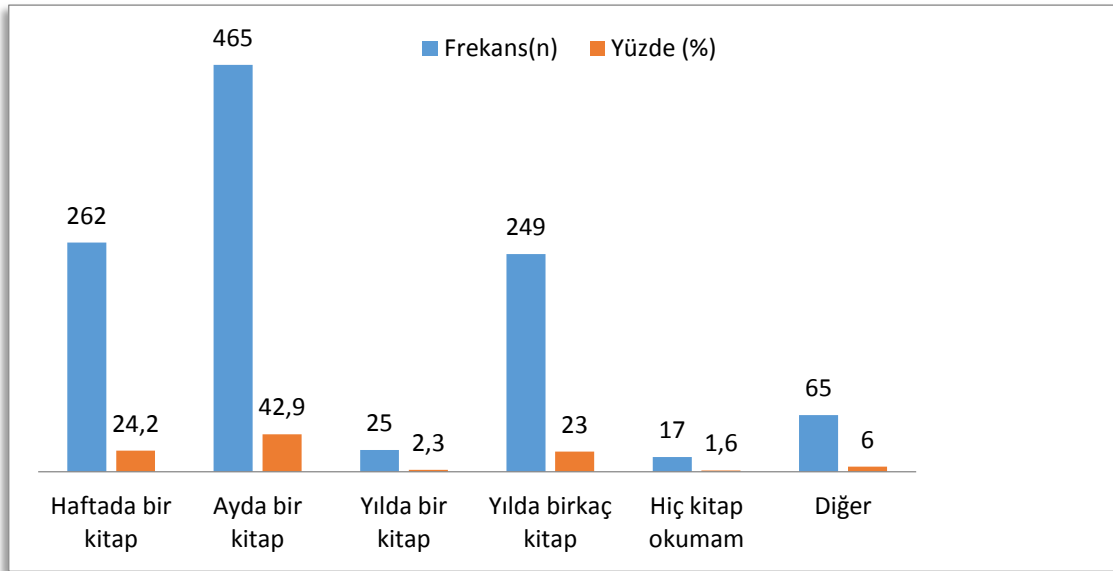
Bu görüşe araştırmaya katılan kadınların %20,5'i (80), erkeklerin %24,4'ü (169), 51-60 yaş arasındakilerin %26,9'u (68) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %23,7'si (213) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir. Ayrıca 41-50 yaş arasındakilerin %14,7'si (37) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Buna göre katılımcıların yaklaşık yarısı *katılım bankalarının verdiği kâr payı ile bankaların verdiği faizin* farklı olduğunu düşünmektedir. Buna karşın yaklaşık %28'lik bir katılımcı grubu ise özel finans kurumlarının yaptıkları bankacılık işlemlerinin bir tür örtülü faizcilik olduğu kanaatindedir.

2.2.5.1.2. Boş Zamanlar

2.2.5.1.2.1. Örneklemin Kur'an-ı Kerim ve Ders Kitapları Dışında Kitap Okuma Sıklığı

Grafik 40. Örneklemin Kur'an-ı Kerim ve ders kitapları dışında kitap okuma sıklığına göre dağılımı

Araştırmaya katılanların %24,2'si (262) Kur'an-ı Kerim ve ders kitaplarının dışında *haftada bir kitap*, %42,9'u (465) *ayda bir kitap*, %2,3'ü (25) *yılda bir kitap*, %23,0'ı (249) *yılda birkaç kitap*, %6,0'ı (65) diğer sıklıklarla⁴⁹³ okuduğunu, %1,6'sı (17) ise *hiç kitap okumadığını* belirtmiştir.

Cinsiyet değişkenine göre araştırmaya katılan kadınların %41,5'i (162), erkeklerin %43,7'si (303) Kur'an-ı Kerim ve ders kitaplarının dışında *ayda bir kitap* okuduğunu

⁴⁹³ Araştırmaya katılanların Kur'an-ı Kerim ve ders kitaplarının dışında kitap okuma sıklığı incelendiğinde "diğer" seçeneğinin dağılımı %1,5 (1) "2 ayda bir kitap", %1,5 (1) "2 haftada bir kitap", %1,5 (1) "Ayda 1-2-3 kitap değişiyor.", %7,7 (5) "Ayda 2-3 kitap", %1,5 (1) "Ayda 3 kitap", %4,6 (3) "Ayda iki kitap", %1,5 (1) "Az miktarda okurum.", %1,5 (1) "Bazen ayda bazen hafta da", %1,5 (1) "Bazen haftada bir bazen de iki haftada bir", %3,1 (2) "Bazen haftada bir, bazen ayda iki kitap", %35,4 (23) "Belli bir rutini yok. İhtiyaç duydukça.", %1,5 (1) "Daha çok okurum.", %1,5 (1) "Düzenli kitap okumam zayıf; araştırma, konu takibi vb. dergi, makale okumaları", %3,1 (2) "Düzenli okurum.", %1,5 (1) "Elimin altında hep kitap olur.", %1,5 (1) "Haftada bir iki", %1,5 (1) "Haftada birden fazla", %1,5 (1) "Haftada en az 3 kere", %1,5 (1) "Haftada iki kitap", %18,5 (12) "Her gün", %1,5 (1) "Olabilirdiğince sık", %1,5 (1) "Yılda 100 kadar", %1,5 (1) "Yılda en az 7-8 kitap olacak şekilde", %1,5 (1) "Yılda üç beş kitap" şeklindedir.

belirtmiştir. Kadın katılımcılar *haftada bir kitap* okuyan en yüksek orana (%30,3) sahipken, 22-30 yaş grubu da benzer bir şekilde *haftada bir kitap okuma* durumlarıyla en yüksek orana (%30,7) sahiptir. Erkek katılımcılarda *haftada bir kitap* okuma oranı %20,8 (144), *yılda birkaç kitap* okuma oranı ise %25,5'tir (176). Kadınların %0,8'i (3) hiç kitap okumadığını belirtirken bu oran erkeklerde %2,0 (14) olarak gerçekleşmiştir.

Yaş aralığına göre incelendiğinde 22-30 yaş arasındakilerin %44,2'si (157), eğitim durumuna göre değerlendirildiğinde ise ilahiyat fakültesi mezunlarının %42,8'i (385) ayda bir kitap okuduğunu ifade etmiştir.

Mezun olunan yüksek din öğretimi kurumları içinde İDKAB bölümü mezunları en çok oranla (%26,0) *haftada bir kitap* okuduklarını belirtirken aynı bölüm mezunları arasından *hiç kitap okumayan* çıkmamıştır. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre Kur'an-ı Kerim ve ders kitaplarının dışında kitap okuma sıklığını gösterir tablo için bkz. Ek 67.)

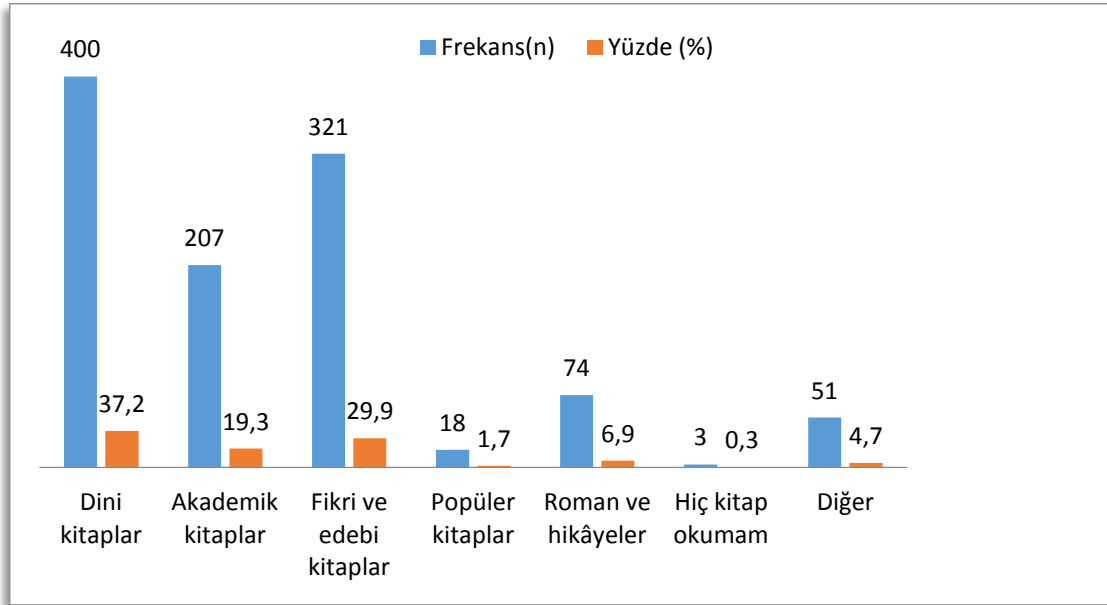
Bu bulgular ışığında katılımcıların Kur'an-ı Kerim ve ders kitapları dışında yaklaşık yarısının aylık, dörtte birinin ise haftalık periyotlarla kitap okudukları anlaşılmaktadır. Hiç kitap okumadığını belirten %1,6'lık (17) bir grup dışta bırakılırsa katılımcıların %98,4'ünün kitap okuma alışkanlığının olduğu söylenebilir. Bu durum Türkiye'de yüksek bir orana işaret etmektedir. Nitekim 2020 yılında yapılan bir üniversite araştırmasında Türkiye'de kitap okuyanların oranı %40,9 olarak tespit edilmiş, haftalık kitap okuma sıklığı ise 2,1 şeklinde gerçekleşmiştir.⁴⁹⁴ Başka bir araştırmada üniversitelilerin son üç ayda bir veya daha fazla kitap okumuş olanların yüzde oranları 2008 yılında %67,0, 2019 yılında ise %89,0 olarak tespit edilmiştir.⁴⁹⁵ Buradan hareketle rasyonel/elit dindarlık tipolojisi içinde yer alan ilahiyatçı dindarlığının -dini etki boyutu içindeki- boş zamanlar uygulamalarına ortalamanın üstünde bir kitap okuma oranıyla katılmakta olduğu anlaşılmaktadır.

⁴⁹⁴ TE2020, **Türkiye Eğilimleri - 2020**, Koord. Mustafa Aydın, Kadir Has Üniversitesi Türkiye Çalışmaları Grubu, Akademetre ve Global Akademi, İstanbul, 2021, s. 115, <https://www.khas.edu.tr/tr/haberler/turkiye-egilimleri-2020-sonuclari> (04.10.2021)

⁴⁹⁵ OKUYAY, Türkiye Okuma Kültürü Araştırması, 2019, s. 12, <http://okuyayplatformu.com/wp-content/uploads/2020/02/okuma-kulturu-arastirmasi.pdf> (04.10.2021)

2.2.5.1.2.2. Örneklemin Çoğunlukla Okuduğu Kitap Türleri

Grafik 41. Örneklemin çoğunlukla okuduğu kitap türlerine göre dağılımı

Araştırmaya katılanların %37,0'ı (400) en çok dinî kitapları, %19,3'ü (207) akademik kitapları, %29,9'u (321) fikri ve edebî kitapları, %1,7'si (18) popüler kitapları, %6,9'u (74) roman ve hikâyeleri, %4,7'si (51) diğer türde⁴⁹⁶ kitapları okuduğunu belirtirken %0,3'ü (3) ise hiç kitap okumadığını belirtmiştir.

Cinsiyet değişkenine göre araştırmaya katılan kadınlar ilk sırada ve %33,2 oranında (129) *fikri ve edebî kitaplar* okuduğunu belirtirken, erkekler ilk sırada %40,8 (280) oranında *dinî kitaplar* okuduklarını belirtmişlerdir. Kadın katılımcılar ikincil olarak *dinî kitaplar* (%30,9), üçüncül olarak *akademik kitaplar* (%18,3) ve dördüncü sırada da *roman-hikâye* (%10,8) türü kitaplar okuduklarını beyan etmişlerdir. Erkek katılımcılar ise *dinî kitaplardan* sonra sırasıyla, *fikri-edebî*

⁴⁹⁶ Araştırmaya katılanların en çok okuduğu kitap türleri incelendiğinde “diğer” seçeneğinin dağılımına %2,0'ı (1) araştırma-siyasi, %3,9'u (2) biyografi, %3,9'u (2) bunun değişken bir durum olduğunu, %3,9'u (2) eğitim, %2,0'ı (1) eğitim, akademik, fikir, roman, deneme, hikaye, %2,0'ı (1) felsefe ve edebiyat, %2,0'ı (1) gelişim, %49,0'ı (25) hepsi, %2,0'ı (1) ilmi kitaplar, %11,8'i (6) kişisel gelişim, %2,0'ı (1) kritik analitik, düşünce, %2,0'ı (1) mesleki yeterliğini geliştirecek kitaplar, %2,0'ı (1) okuma ihtiyacı hissettiği, %2,0'ı (1) psikolojik, %2,0'ı (1) siyasi ve yakın tarih, %2,0'ı (1) tarih ve medeniyet, %3,9'u (2) tefsir, hadis, bazı fikir kitapları, %2,0'ı (1) yabancı dil eğitimi geliştirici fikri, edebî, dinî kitaplar yanıtını vermiştir.

(%28,0), *akademik* (%19,8) ve *roman-hikâye* (%4,7) türü kitaplar okuduklarını belirtmişlerdir.

Yaş aralığı incelendiğinde 22-30 yaş arasındaki katılımcıların %31,1'lik (110) oranı ile 61 yaş üstü katılımcıların %44,1'lik (15) oranı arasında yaşın ilerlemesine paralel olarak artan *dinî kitap okuma* durumu tespit edilmiştir. Benzer bir durumun *fikri-edebî* kitap okuma oranları için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle katılımcı yaşı düştükçe *dinî*, *fikri* ve *edebî* kitap okuma oranı azalmakta, katılımcı yaşı arttıkça da *dinî*, *fikri* ve *edebî* kitap okuma oranı artmaktadır. Ayrıca *akademik kitaplar* ile *roman-hikâye türü kitapların* okunma oranı katılımcı yaşı gençleştikçe artmaktadır. Diğer taraftan Kruskal Wallis H testine göre p-değeri=0,160 anlamlılık düzeyi olan 0,05'ten ($p > 0,05$) büyük olduğu için yaş aralığına göre okunan kitap türünün sıra ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlı değildir. Yaş aralığına göre okunan kitap türlerinin aynı düzeyde olduğu belirtilebilir.

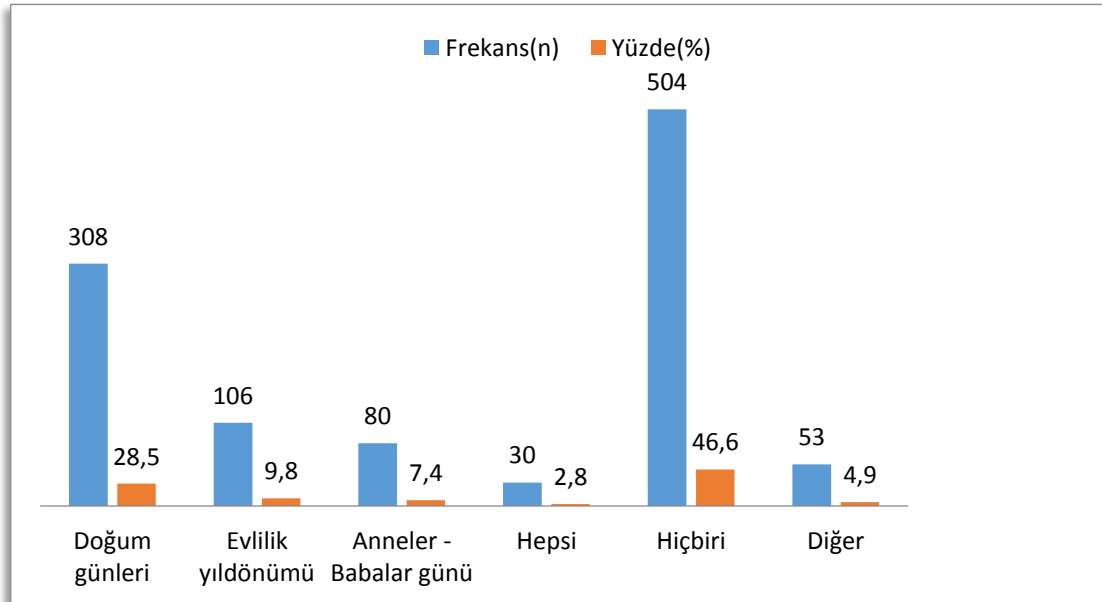
Kruskal Wallis H testine göre p=0,000 değeri 0,05'ten ($p < 0,05$) küçük olduğu için mezun olunan lisans türüne göre okunan kitap türlerinin sıra ortalamaları arasındaki farkın istatistiksel olarak anlamlı olduğu bulunmuştur. Dolayısıyla mezun olunan lisans türüne göre okunan kitap türlerinin farklılık gösterdiği ifade edilir. Bu farklılığa neden olan grup/grupları bulmak için ikili karşılaştırma testi uygulanır. Yapılan ikili karşılaştırma testine göre İLİTAM, ANKUZEM mezunu katılımcıların ilahiyat fakültesinden (p=0,000), İDKAB bölümü mezunlarından (p=0,006) ve İslami İlimler Fakültesi mezunlarından (p=0,031) daha çok *dinî* kitap okudukları ifade edilebilir.

Mezun olunan yüksek din öğretimi kurumu değişkenine göre en çok katılımcı grubunu oluşturan ilahiyat fakültesi mezunlarının %34,5'i (308) *dinî kitap* okurken %31,3'ü (279) *fikri ve edebî kitaplar* okuduğunu ifade etmiştir. Diğer taraftan *roman-hikâye* türü kitapları diğer kurum mezunlarına nispetle en çok okuyan katılımcıların İDKAB bölümü mezunları (%18,0) ile İİF mezunları (%24,1) olduğu belirlenmiştir. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre en çok okunan kitap türleri dağılımını gösterir tablo için bkz. Ek 68.)

Bu bulgular, kitap okuma alışkanlığı yüksek oranda gerçekleşen katılımcıların okudukları kitap türlerinin çeşitliliğine de dikkat çekmektedir. Dinî anlayışlarının doğal bir yansıması olarak dinî kitap okuma oranları ilk sırada gerçekleşen katılımcıların *fikri-edebî* (%29,9) ve *akademik kitapları* (%19,3) okuma oranları elit bir düzeye işaret etmektedir. Nitekim geçen yıl yapılan bir araştırmada akademik nitelikli kitap okuyanların oranı %9,0, kurgu dışı olarak tanımlanan araştırma, inceleme ve fikri kitapları okuyanların oranı ise %15,0 olarak tespit edilmiştir.⁴⁹⁷

2.2.5.1.2.3. Örneklemin Gündelik Hayatında Yaptığı Kutlamalar

Grafik 42. Örneklemin gündelik hayatında yaptığı kutlamalara göre dağılımı

Araştırmaya katılanların %28,5'i (308) doğum günlerini, %9,8'i (106) evlilik yıldönümünü, %7,4'ü (80) anneler-babalar gününü, %2,8'i (30) hepsini kutladığını belirtmiştir. Ayrıca %4,9'u (53) diğer⁴⁹⁸ yanıtı verirken %46,6'sı (504) ise hiçbirini kutlamadığını ifade etmiştir.

⁴⁹⁷ OKUYAY, *Türkiye Okuma Kültürü Araştırması*, 2019, s. 30, <http://okuyayplatformu.com/wp-content/uploads/2020/02/okuma-kulturu-arastirmasi.pdf> (04.10.2021)

⁴⁹⁸ Araştırmaya katılanların (diğer yanıtı verenler dikkate alındığında) %15,1'i (8) "Bazılarını", %22,6'sı (12) "Dinî gün ve geceler", %5,7'si (3) "Doğum günleri, anneler-babalar günü", %11,3'ü

Cinsiyet değişkeni açısından araştırmaya katılan kadınların %47,7'si (186), erkeklerin %17,7'si (122) *doğum günlerini* kutladığını; kadınların %25,1'i (98), erkeklerin ise %58,8'i (406) hiçbirini kutlamadığını belirtmiştir. Kadın katılımcılar doğum günü kutlamalarından sonra sırasıyla, *anne-babalar günü* (%11,3), *evlilik yıldönümleri* (%8,2) ve bu günlerin *hepsini* kutladıklarını (%2,6) beyan etmişlerdir. Erkek katılımcıların ise doğum gününden sonra *evlilik yıldönümlerini* (%10,7), *anne-babalar gününü* (%5,2) ve *hepsini* (%2,9) kutladıkları görülmektedir. Kadın ve erkek katılımcıların ortak bir mutabakatla *yılbaşını* kutlamadıkları görülmektedir.

Kruskal Wallis H testine göre $p \cong 0,000$ değeri 0,05'ten ($p < 0,05$) küçük olduğu için yaş aralığına göre yapılan kutlamaların sıra ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlıdır. Yaş aralığına göre yapılan kutlamaların farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu farka neden olan grup ya da grupları bulmak için yapılan çoklu karşılaştırma testine göre 22-30 yaş arasında olanların 41 yaş üstü katılımcılara göre ($p=0,000$) doğum günlerini daha fazla kutladıkları bulunmuştur. Ayrıca 31-40 yaş arası katılımcıların 51 yaş üstü katılımcılara göre ($p=0,000$) doğum günlerini daha fazla kutladıkları görülmektedir. 41-50 yaş aralığında bulunanların 51-60 yaş aralığında bulunan katılımcılara ($p=0,009$) ve 61 yaş üzeri katılımcılara ($p=0,015$) göre doğum günlerini daha fazla kutladıkları tespit edilmiştir.

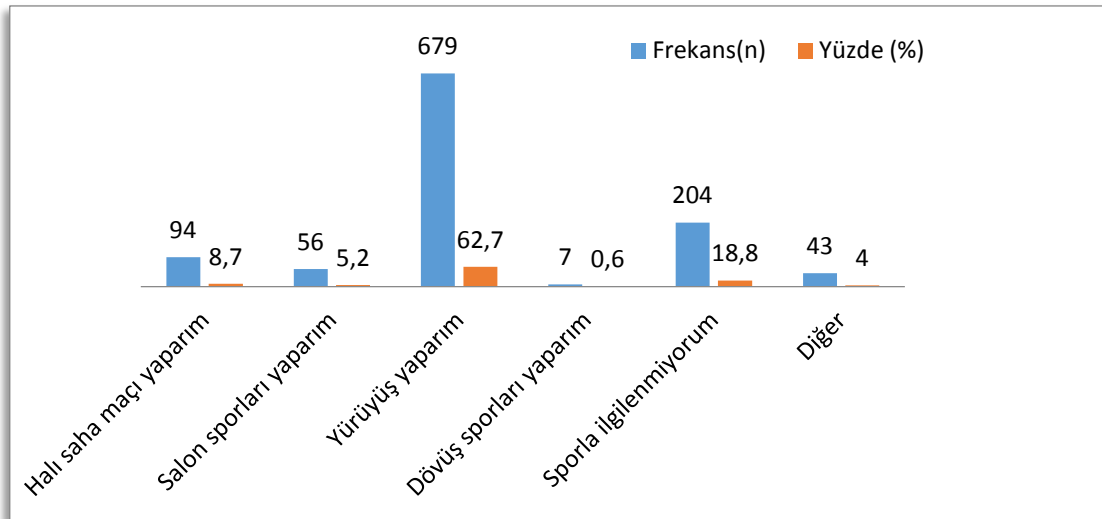
Yaş değişkenine göre 22-30 yaş arasındaki katılımcıların %31,3'ü ile 61 yaş üstü katılımcıların %91,3'ü arasında muhtelif oranlarda *hiç kutlama yapmayan* yaş grupları bulunmaktadır. Katılımcı yaşı düştükçe kutlama yapanların oranı artmakta, yaş ilerledikçe de hiç kutlama yapmayanların oranı artmaktadır. Bu duruma koşut olarak doğum günlerini, *evlilik yıldönümlerini*, *anne ve babalar günlerini* kutlayan katılımcıların oranı gençlerde nispeten yüksek seyretmektedir.

(6) “Doğum günleri, evlilik yıldönümü, anneler-babalar günü”, %1,9'u (1) “Hayatıma değer katan insanların önemli günlerini tebrik ederim”, %1,9'u (1) “Hepsinin İslami tarihlerde versiyonu var. Mesela Dünya Müslüman Kadınlar Günü Hz. Fatıma'nın”, %1,9'u (1) “İnsanlara hediye alarak onları önemsediyimi hissettirmek beni mutlu eder.”, %3,8'i (2) “Önemli gün tanımlaması yapmıyorum.”, %1,9'u (1) “Sadece sözel olarak ifade ederim özel bir önem göstermem” ve %18,9'u (10) “Yılbaşı hariç hepsini” yanıtını vermiştir.

Mezun olunan kurum değişkenine göre ise hiç kutlama yapmayanların en düşük olduğu İDKAB bölümü (%36,0) mezunları, en yüksek olduğu da YİE (%78,9) mezunlarıdır. Diğer taraftan *doğum günlerini* en çok oranla kutlayanlar İİF (%43,3) mezunlarıyken en az kutlayanlar YİE (%5,2) mezunları olmuştur. Nitekim yapılan Kruskal Wallis H testine göre $p=0,004$ değeri 0,05'ten ($p < 0,05$) küçük olduğu için mezun olunan lisans türüne göre yapılan kutlamaların sıra ortalamaları arasındaki farkın istatistiksel olarak anlamlı olduğu bulunmuştur. Dolayısıyla mezun olunan lisans türüne göre yapılan kutlamaların farklılık gösterdiği ifade edilebilir. Bu farklılığa neden olan grup/grupları bulmak için ikili karşılaştırma testi uygulanır. Yapılan ikili karşılaştırma testine göre İDKAB öğretmenliği bölümü mezunlarının Yüksek İslam Enstitüsünden mezun olanlara göre daha fazla doğum günlerini kutladıkları belirlenmiştir. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların kutladıkları önemli gün ve gecelerin dağılımını gösteren tablo için bkz. Ek 69.)

2.2.5.1.2.4. Örneklemin Gündelik Hayatında En Çok Uyguladığı Sportif Aktiviteler

Grafik 43. Örneklemin gündelik hayatında en çok uyguladığı sportif aktivitelere göre dağılımı

Araştırmaya katılanların %8,7'si (94) gündelik hayatında sportif aktivitelerden en çok *halı saha maçları* yaptığını, %5,2'si (56) *salon sporları* yaptığını, %62,7'si (679) *yürüyüş* yaptığını, %0,6'sı (7) *dövüş sporları* yaptığını ve

%4,0'ı (43) diğer spor⁴⁹⁹ uygulamalarını yaptığını belirtirken %18,8'i (204) *sporla ilgilenmediğini* ifade etmiştir.

Araştırmaya katılan kadınların %65,9'u (257), erkeklerin %60,9'u (422) gündelik hayatında sportif aktivitelerden en çok *yürüyüş* yaptığını belirtmiştir. Kadın katılımcılardan spora ilgi duyanlar, ikinci sırada %8,5 (33) oranında *salon sporları* yaptığını belirtirken, %21,3'lük bir grup ise *sporla ilgilenmediğini* belirtmiştir. Erkek katılımcılar ikinci sırada %13,3'lük (92) oranla *halı saha maçı*, %3,3'lük (23) oranda ise *salon sporları* yaptığını ifade etmiştir.

Kruskal Wallis H testine göre $p=0,019$ değeri 0,05'ten ($p < 0,05$) küçük olduğu için yaş aralığına göre yapılan sportif aktivitelerin sıra ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlıdır. Yaş aralığına göre yapılan sportif aktivitelerin farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu farka neden olan grup ya da grupları bulmak için yapılan çoklu karşılaştırma testine göre 22-30 yaş arasında olanların 51-60 yaş aralığında bulunan katılımcılara göre ($p=0,012$) daha fazla halı saha maçı yaptıkları bulunmuştur. Gençlerin yaşı ilerlemiş katılımcılara göre halı saha maçı gibi efor isteyen sportif aktiviteler içinde olması gayet anlaşılabilir bir durumdur.

Yine yaş aralığı değişkenine göre değerlendirildiğinde bütün yaş gruplarında ilk sırayı *yürüyüş* alırken 41-50 (%67,3) 51-60 (%74,3) yaş grupları diğer yaş gruplarına nispetle en yüksek oranda *yürüyüş* yapan katılımcı grubunu oluşturmuştur. 22-30 yaş (%11,3) ve 31-40 yaş (%11,6) arasındaki katılımcılar en yüksek oranda

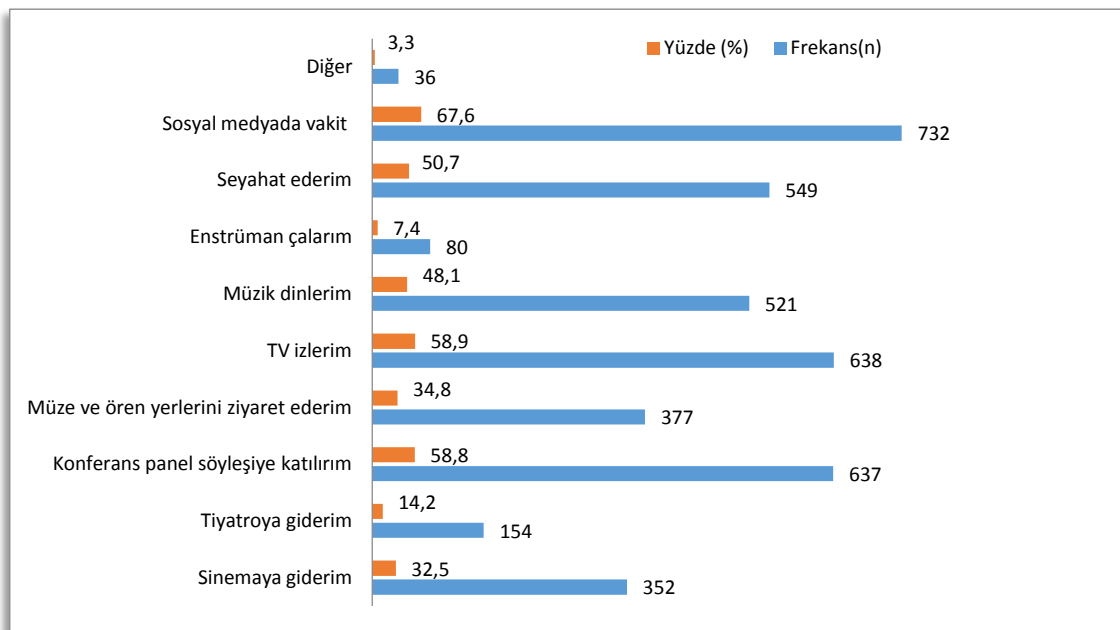
⁴⁹⁹ Araştırmaya katılanların (diğer yanıtını verenler dikkate alındığında) %2,3'ü (1) "Avcılık ve atıcılık", %9,3'ü (4) "Bisiklet binerim.", %2,3'ü (1) "Bisiklete binerim, güreş.", %2,3'ü (1) "Bisiklete binerim, yürüyüş yaparım.", %2,3'ü (1) "Bisiklete binerim, yüzme.", %2,3'ü (1) "Bocce, dart, izcilik, yürüyüş.", %2,3'ü (1) "Doğa sporları ile ilgileniyorum.", %2,3'ü (1) "Dövüş sanatları ve yüzme", %2,3'ü (1) "Dövüş sporu ve salon sporu", %2,3'ü (1) "Düzenli olmasa da ev içinde yapılabilecek egzersizleri ve yürüyüş", %2,3'ü (1) "Düzenli sabah koşuları, dağcılık, sertifikalı bisiklet, yüzme aktif yaptığım sporlar çok şükür.", %23,3'ü (10) "Evde spor yapıyorum.", %2,3'ü (1) "Güreş, karate, futbol", %2,3'ü (1) "Halı saha ve yürüyüş", %9,3'ü (4) "Masa tenisi", %2,3'ü (1) "Masa tenisi, voleybol", %2,3'ü (1) "Motorla uzun seyahatler", %9,3'ü (4) "Plates", %2,3'ü (1) "Plates, zumba, yürüyüş", %2,3'ü (1) "Salon sporları, yüzme ve yoga", %2,3'ü (1) "Salon sporu ve yürüyüş", %2,3'ü (1) "Voleybol, basketbol, kriket ve futbolla aktif olarak ilgilenirim, haftada en az beş gün spor yaparım.", %2,3'ü (1) "Voleybol, masa tenisi, futbol" ve %4,7'si (2) "Yüzme" yanıtını vermiştir.

halı saha maçı yapan kitleyi oluştururken *dövüş sporları* yapan katılımcıların çoğu (%1,3) yine bu yaş gruplarından çıkmaktadır.

Eğitim durumu değerlendirildiğinde ise ilahiyat fakültesi mezunlarının %65,0'ı (584) gündelik hayatında en çok sportif aktivite olarak yürüyüş yaptığını vurgulamıştır. İDKAB bölümü mezunları %26,0'lık (13) oranla *halı saha maçı* yapan en yüksek katılımcı grubunu oluşturmaktadır. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların gündelik hayatında en çok uyguladıkları sportif aktivitelerin dağılımını gösterir tablo için bkz. Ek 70.)

2.2.5.1.2.5. Örneklemin Gündelik Hayatında En Çok Uyguladığı Kültürel Aktiviteler

Grafik 44. Örneklemin gündelik hayatında en çok uyguladığı kültürel aktivitelere göre dağılımı

Katılımcılara bu soruda birden fazla cevap hakkı tanınmıştır. Dolayısıyla analiz edilirken toplam cevap sayısı üzerinden değil toplam katılımcı sayısı (1083) üzerinden analiz edilmiştir. Araştırmaya katılanların sırasıyla %67,6'sı (732) günlük hayatında kültürel aktivite olarak *sosyal medyada vakit geçirdiğini*, %58,9'u (638) *TV izlediğini*, %50,7'si (549) *seyahat ettiğini*, %48,1'i (521) *müzik dinlediğini*, %34,8'i (377) *müze ve ören yerlerini ziyaret ettiğini*, %32,5'i (352) *sinemaya*

gittiğini, %14,2'si (154) *tiyatroya gittiğini*, %7,4'ü (80) *enstrüman çaldığını* ve %3,3'ü (36) *diğer faaliyetler*⁵⁰⁰ yaptığını belirtmiştir.

Cinsiyet değişkenine göre araştırmaya katılan kadınların %72,3'ü (282), erkeklerin %64,9'u (450) gündelik hayatında kültürel aktivite olarak en yüksek oranda *sosyal medyada vakit geçirdiğini* belirtmiştir. Kadın katılımcılarda bunu sırasıyla *müzik dinlemek* (%65,1), *konferans-panel-söyleşiye katılmak* (%60,0), *seyahat etmek* (%57,7), *TV izlemek* (%53,8), *sinemaya gitmek* (%46,4), *müze ve ören yerlerini ziyaret etmek* (%40,3), *tiyatroya gitmek* (%23,3) ve *enstrüman çalmak* (%10,0) gibi kültürel aktiviteler takip etmiştir. Erkek katılımcılarda ise ikinci sırada %61,8 oranıyla *TV izlemek* gelirken onu *konferans-panel-söyleşiye katılmak* (%58,2), *seyahat etmek* (%46,8), *müzik dinlemek* (%38,5), *müze ve ören yerlerini ziyaret etmek* (%31,7), *sinemaya gitmek* (%24,7), *tiyatroya gitmek* (%9,1) ve *enstrüman çalmak* (%5,9) gibi kültürel aktiviteler takip etmiştir. Kadın katılımcıların müzik, sinema, tiyatro ve müzikal beceriler konularında erkeklere oranla daha aktif oldukları anlaşılmaktadır.

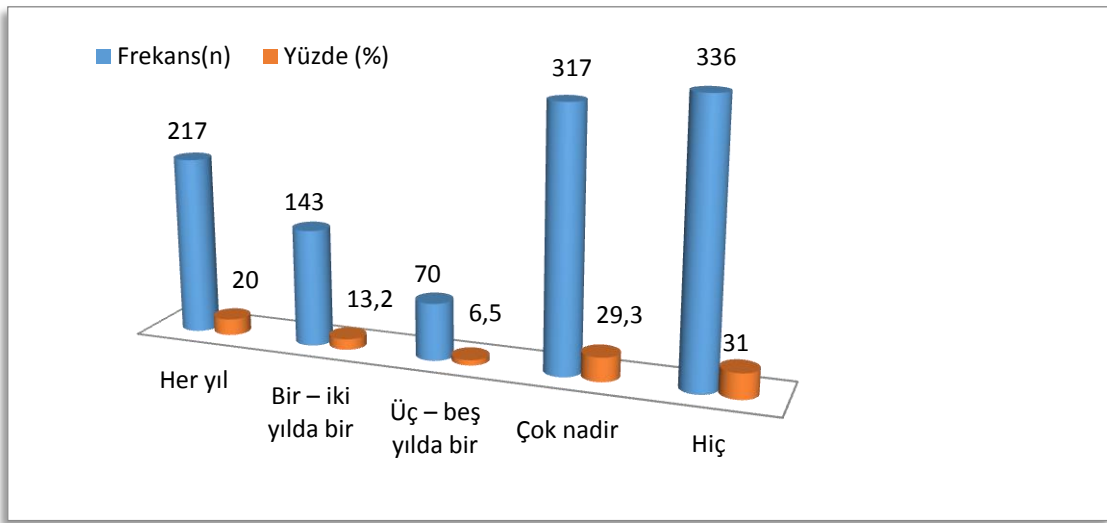
Yaş aralığına göre incelendiğinde 22-30 yaş grubunda *TV izleme* oranı (%48,2) altıncı sırada yer alırken, 31-40 (%59,8) ve 41-50 (65,7) yaş gruplarında *sosyal medya takibinden* sonra ikinci, 51-60 (%64,0) ve 61 yaş üstü (%77,1) gruplarda ise ilk sıraya yerleşmiştir. Buna göre katılımcıların yaşları ilerledikçe gündelik hayatta kültürel bir aktivite olarak TV seyretme oranı artmakta, katılımcı yaşı gençleştikçe *sosyal medya takibi*, *konferans-panel-söyleşiye katılmak*, *seyahat etmek*, *müzik dinlemek* gibi aktivitelerin oranı artmaktadır. Bütün yaş gruplarında *müze ve ören yerlerini ziyaret etmek*, *sinemaya gitmek*, *tiyatroya gitmek* ve *enstrüman çalmak* gibi etkinlikler oransal olarak daha az tercih edilir durumdadır.

⁵⁰⁰ Araştırmaya katılanların gündelik hayatında yaptığı kültürel aktiviteler incelendiğinde “diğer” seçeneğinin dağılımı %5,6'sı (2) “Beste yaparım, ilahi yorumlarım.”, %2,8'i (1) “Bilgisayardan film izlerim.”, %2,8'i (1) “Dernek çalışmaları”, %2,8'i (1) “Edebî sohbetlere katılıyorum.”, %2,8'i (1) “Konser”, %2,8'i (1) “Radyo dinlerim.”, %2,8'i (1) “Ahşap işleri”, %8,3'ü (3) “Ailemle vakit geçirmek”, %5,6'sı (2) “Arkadaş sohbetlerine katılırım.”, %2,8'i (1) “Bireysel hobiler”, %2,8'i (1) “Farklılık arz ediyorum.”, %2,8'i (1) “Fırsat buldukça hepsi”, %2,8'i (1) “Film izlerim.”, %5,6'sı (2) “Hat sanatı ile ilgileniyorum.”, %16,7'si (6) “Hiçbiri”, %19,4'ü (7) “Kitap okurum.”, %2,8'i (1) “Radyo dinlerim.”, %5,6'sı (2) “Resim yaparım.”, %2,8'i (1) “Vaktim yok.” şeklinde yanıt vermiştir.

Mezun olunana kurum değişkenine göre incelendiğinde *konferans, sinema, tiyatro, müzik* etkinliklerinin İDKAB, İİF ve İLİTAM mezunlarında diğer kurum mezunlarına nispetle daha yüksek oranda gerçekleştiği görülmektedir. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların gündelik hayatında uyguladıkları kültürel aktivitelerin dağılımını gösteren tablo için bkz. Ek 71.)

2.2.5.1.2.6. Örneklemin Ailesiyle Birlikte Tatil İçin Sahile Gitme Durumu

Grafik 45. Örneklemin ailesiyle birlikte tatil için sahile gitme durumuna göre dağılımı

Araştırmaya katılanların %20,0'ı (217) ailesiyle birlikte tatil için sahile *her yıl*, %13,2'si (143) *bir-iki yılda bir*, %6,5'i (70) *üç-beş yılda bir*, %29,3'ü (317) *çok nadir gittiğini* belirtirken %31'i (336) *hiç gitmediğini* ifade etmiştir.

Araştırmaya katılan kadınların %24,6'sı (96), erkeklerin %17,5'i (121) ailesiyle birlikte *her yıl tatil için sahile gittiğini* belirtmiştir. Katılımcıların yaklaşık üçte biri ailesi ile birlikte sahile hiç gitmediğini ifade etmiştir. Bu oran kadınlarda %31,5 (123) olarak gerçekleşirken, erkeklerde %30,7'lik (213) bir düzeyde gerçekleşmiştir. *Çok nadir* diyenler de dikkate alındığında katılımcıların yaklaşık %60,0'nın sahil tatilini pek benimsemediği anlaşılmaktadır. Yaş grupları incelendiğinde 22-30 (%21,1) ve 31-40 (%26,5) yaş arasındaki katılımcıların en yüksek oranda, aileleriyle birlikte *her yıl sahile tatile gittiği* görülmektedir. 61 yaş üstü katılımcılar ise ya hiç sahile tatile gitmediklerini (%34,3) ya da çok nadir gittiklerini (%40,0) ifade etmişlerdir. Bununla birlikte 31-40 yaş arasındakilerin %26,5'i (50) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %20,1'i (181) de

ailesiyle birlikte her yıl tatil için sahile gittiğini ifade etmiştir. Ayrıca İslami İlimler Fakültesinden mezun olanların %46,7'si (14) hiç gitmediğini vurgulamıştır. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların ailesiyle birlikte tatil için sahile gitme durumunu gösterir tablo için bkz. Ek 72.)

2.2.5.2. Nicel Bulgular: Örneklemenin Dinî Hayatın Etki Boyutuyla İlgili Geleneksel ve Çağdaş Yorumlara Yönelik Tutum ve Davranışları

2.2.5.2.1. Geleneksel veya Modern Tarzda, Dinî Yorumlara Yönelik Tutum Ölçeği-Dinî Etki Boyutu

Tablo 68. Geleneksel veya modern tarzda, dinî yorumlara yönelik tutum ölçeği-Dinî etki boyutu

Geleneksel veya modern tarzda, dini yorumlara yönelik tutum ölçeği – Dinî etki boyutu							
Önermeler		Kesinlikle katılmıyorum	Katılmıyorum	Fikrim yok	Katılıyorum	Kesinlikle katılıyorum	TOPLAM
Medeni kanunda aile reisliğinin kaldırılmış olması İslam dini açısından bir sakınca içermez.	Sıklık	326	222	232	142	161	1083
	(%)	30,1	20,5	21,4	13,1	14,9	100,0
Erkeğin evli olduğunun bir göstergesi olarak altın yüzük takmasında dinen bir sakıncası yoktur.	Sıklık	642	188	96	71	86	1083
	(%)	59,3	17,4	8,9	6,6	7,9	100,0
Kadının evinin dışında gelir getiren bir işte çalışması fıtratına aykırıdır.	Sıklık	365	261	216	138	103	1083
	(%)	33,7	24,1	19,9	12,7	9,5	100,0
Evlerde ya da sosyal ortamlarda haremlik-selamlık uygulaması dinen gereklidir.	Sıklık	96	96	176	288	427	1083
	(%)	8,9	8,9	16,3	26,6	39,4	100,0
Kadın ve erkeğin tokalaşmalarında dinî açıdan bir sakınca yoktur.	Sıklık	764	163	74	43	39	1083
	(%)	70,5	15,1	6,8	4,0	3,6	100,0
Boşama hakkı sadece erkeğe ait değildir.	Sıklık	158	102	133	290	400	1083
	(%)	14,6	9,4	12,3	26,8	36,9	100,0
İslam dinine göre kız çocuklarının örgün eğitimde okumasında bir sakınca yoktur.	Sıklık	34	44	93	268	644	1083
	(%)	3,1	4,1	8,6	24,7	59,5	100,0
Son yıllarda kadının konumu ve aile hayatıyla ilgili olarak yapılan yasal düzenlemeler aile hayatımıza çok zarar vermiştir.	Sıklık	98	78	169	220	518	1083
	(%)	9,0	7,2	15,6	20,3	47,8	100,0
Laiklikle İslam dini çatışmaz.	Sıklık	568	172	140	86	117	1083
	(%)	52,4	15,9	12,9	7,9	10,8	100,0
Demokrasi İslam toplumları için en iyi yönetim şeklidir.	Sıklık	285	159	244	209	186	1083
	(%)	26,3	14,7	22,5	19,3	17,2	100,0
İslam dininde devlete itaat için halifelığe gerek vardır.	Sıklık	260	193	275	167	188	1083
	(%)	24,0	17,8	25,4	15,4	17,4	100,0
Ev, araba gibi asli ihtiyaçların temininde faizli kredi kullanılmasında dinî bir sakınca yoktur.	Sıklık	698	183	106	58	38	1083
	(%)	64,5	16,9	9,8	5,4	3,5	100,0

Cinsiyet değişkeni açısından elde edilen sonuçlar, kadınların etki ortalamalarının anlamlı olarak erkeklere göre daha yüksek olduğunu göstermektedir ($p < .05$).

Yaş grubu değişkenine göre 51 yaş üstü grubundaki katılımcıların etki boyutu ortalamaları 22-30 yaş ve 31-40 yaştan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur (sırasıyla, $p = .001$; $p = .002$).

Mezun olunan kurum değişkenine göre ilahiyat fakültesi mezunu katılımcıların etki boyutu ortalamaları YİE mezunu katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .031$). İDKAB mezunu katılımcıların etki boyutu ortalamaları YİE mezunu katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .001$). İDKAB mezunu katılımcıların etki boyutu ortalamaları ilahiyat fakültesi mezunu katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .001$). İDKAB mezunu katılımcıların etki boyutu ortalamaları İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri mezunu katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .001$).

Bünyesinde *çalışılan kurum* değişkenine göre üniversitede çalışan katılımcıların etki boyutu ortalamaları DİB’de çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .000$). Üniversitede çalışan katılımcıların etki boyutu ortalamaları diğer kamu kurum ve kuruluşlarında çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .026$). MEB’de çalışan katılımcıların etki boyutu ortalamaları DİB’de çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .000$). STK’ler ve özel kurumlarda çalışan katılımcıların etki boyutu ortalamaları DİB’de çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .007$). MEB’de çalışan katılımcıların etki boyutu ortalamaları diğer kamu kurum ve kuruluşlarda çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .040$). STK’ler ve özel kurumlarda çalışan katılımcıların etki boyutu ortalamaları, diğer kamu kurum ve kuruluşlarda çalışan katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksektir ($p = .005$).

Sahip olunan meslek değişkenine göre akademisyen/öğretim üyelerinin etki boyutu ortalamaları müftü/vaiz/vaizelerden ve imam-hatip/müezzinlerden anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .000$; $p = .000$). Müftü/vaiz/vaizelerin etki

boyutu ortalamaları Kur'an kursu öğretmenlerinden, müdür/müdür yrd./yöneticilerden, öğretmenlerden ve diğer olarak kodlanan katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .010$; $p = .047$; $p = .001$ $p = .000$). Kur'an kursu öğretmenlerinin etki boyutu ortalamaları imam-hatip/müezzinlerden anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .001$). İmam hatip/müezzinlerin etki boyutu ortalamaları müdür/müdür yrd./yöneticilerden, öğretmenlerden ve diğer olarak kodlanan katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .003$; $p = .000$, $p = .000$). Bu bulgulardan hareketle Kur'an Kursu öğretmenlerinin DİB içindeki diğer meslek mensuplarına göre modern yargıları daha çok benimsedikleri söylenebilir. Aynı zamanda bu bulgulardan DİB'de çalışan katılımcıların, dindarlığın etki boyutuna ilişkin geleneksel yargıları içeren tutum geliştirdikleri anlaşılmaktadır. Üniversitede çalışan akademisyenler ile MEB'de çalışan idareci ve öğretmenlerin ise diğer kurum çalışanları ve meslek sahiplerine göre daha çok modern dinî tutum benimsedikleri görülmektedir.

Kabul edilen *dinî yorum biçimi* değişkenine göre "Müslüman Türk Geleneği"ni benimseyen katılımcıların etki boyutu ortalamaları "Kur'an ve Sünnet Müslümanlığı"nı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .000$). "Müslüman Türk Geleneği"ni benimseyen katılımcıların etki boyutu ortalamaları "Tasavvufi Yorum"u benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .000$). "Kur'an Müslümanlığı"nı benimseyen katılımcıların etki boyutu ortalamaları "Kur'an ve Sünnet Müslümanlığı"nı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .000$). "Tasavvufi Yorum"u benimseyen katılımcıların etki boyutu ortalamaları "Kur'an Müslümanlığı"nı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .000$). "İslamcılık/Siyasal İslam"ı benimseyen katılımcıların etki boyutu ortalamaları "Kur'an Müslümanlığı"nı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha düşük bulunmuştur ($p = .000$). "Müslüman Türk Geleneği"ni benimseyen katılımcıların etki boyutu ortalamaları "İslamcılık/Siyasal İslam"ı benimseyen katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p = .000$). Bu bulgular ışığında dinî yorumlara yönelik katılımcı tutumları, geleneksel olandan modern olana doğru şu şekilde oluşmuştur;

Bu şemada dikkat çeken kategori “Müslüman Türk Geleneği” dir. Zira *inanç* boyutunda geleneksel çizgiye yakinken, *ibadet* ve *bilgi* boyutlarında ortada, *etki* boyutunda ise modern çizgiye daha yakın gözükmektedir. Bu durumda “Müslüman Türk Geleneği” içinde yer aldıklarını ifade eden katılımcıların, inanç boyutunda, Maturidi çizgisinde yer alarak teolojik bir bakış açısıyla hareket ettikleri söylenebilir. İbadet ve bilgi boyutunda geleneksel ve modern tonları üzerinde barındıran bu katılımcıların, toplumsal etki bakımından ise daha modern yargılara sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan ana akım ilahiyat düşüncesinin başat dinî kimlik algısı olan “Kur'an ve Sünnet Müslümanlığı” geleneksel çizgideki yerini korumuş gözükmektedir.

2.2.5.2.1.1. Evlilik, Aile ve Kutlamalar

2.2.5.2.1.1.1. Örneklemin “Medeni kanunda aile reisliğinin kaldırılmış olması İslam dini açısından bir sakınca içermez.” Yargısına Yönelik Tutumları

“Medeni kanunda aile reisliğinin kaldırılmış olması İslam dini açısından bir sakınca içermez.” önermesine katılımcıların %30,1'i (326) kesinlikle katılmadığını, %20,5'i (222) katılmadığını, %21,4'ü (232) fikrinin olmadığını, %13,1'i (142) katıldığını, %14,9'u (161) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu önermeye araştırmaya katılan kadınların %22,6'sı (88), erkeklerin %10,5'i (73), 31-40 yaş arasındakilerin %18,5'i (32) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %14,7'si (132) kesinlikle katıldığını belirtmiştir. Ayrıca 41-50 yaş arasındakilerin %37,8'i (95) ve Yüksek İslam Enstitüsünden mezun olanların %52,6'sı (10) kesinlikle katılmadığını ifade etmiştir.

2.2.5.2.1.1.2. Örneklemin “Erkeğin evli olduğunun bir göstergesi olarak altın yüzük takmasında dinen bir sakıncası yoktur.” Yargısına Yönelik Tutumlar

“Erkeğin evli olduğunun bir göstergesi olarak altın yüzük takmasında dinen bir sakıncası yoktur.” önermesine katılımcıların %59,3’ü (642) kesinlikle katılmadığını, %17,4’ü (188) katılmadığını, %8,9’u (96) fikrinin olmadığını, %6,6’sı (71) katıldığını, %7,9’u (86) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Tablo 69. Çalışılan kuruma göre “Erkeğin evli olduğunun bir göstergesi olarak altın yüzük takmasında dinen bir sakıncası yoktur.” yargısına yönelik tutumlar

Hangi kurumda çalışıyorsunuz?		Erkeğin evli olduğunun bir göstergesi olarak altın yüzük takmasında dinen bir sakıncası yoktur.					TOPLAM
		Kesinlikle katılmıyorum	Katılmıyorum	Fikrim yok	Katılıyorum	Kesinlikle katılıyorum	
Üniversite	Sıklık	34	12	9	6	6	67
	(%)	50,7	17,9	13,4	9,0	9,0	100,0
Diyanet İşleri Başkanlığı	Sıklık	148	35	14	8	9	214
	(%)	69,2	16,4	6,5	3,7	4,2	100,0
Milli Eğitim Bakanlığı	Sıklık	357	106	59	47	59	628
	(%)	56,8	16,9	9,4	7,5	9,4	100,0
Diğer kamu kurum ve kuruluşları	Sıklık	8	6	1	0	1	16
	(%)	50,0	37,5	6,3	0,0	6,3	100,0
STK’lar ve özel kurumlar	Sıklık	12	5	3	1	0	21
	(%)	57,1	23,8	14,3	4,8	0,0	100,0
Kendi işi	Sıklık	8	5	1	0	1	15
	(%)	53,3	33,3	6,7	0,0	6,7	100,0
Emekli	Sıklık	12	2	4	3	3	24
	(%)	50,0	8,3	16,7	12,5	12,5	100,0
Diğer	Sıklık	63	16	5	6	7	97
	(%)	64,9	16,5	5,2	6,2	7,2	100,0
TOPLAM	Sıklık	642	187	96	71	86	1082
	(%)	59,3	17,3	8,9	6,6	7,9	100,0

Önermeye araştırmaya katılan kadınların %59,0’ı (230), erkeklerin %59,5’i (412), 22-30 yaş arasındakilerin %65,4’ü (232) ve ilahiyat fakültesinden mezun

olanların %59,0'ı (530) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir. Ayrıca kadınların %7,9'u (31) ve erkeklerin %7,9'u (55) kesinlikle katılmadığını ifade etmiştir.

2.2.5.2.1.1.3. Örneklemin “Kadının evinin dışında gelir getiren bir işte çalışması fitratına aykırıdır.” Yargısına Yönelik Tutumları

“Kadının evinin dışında gelir getiren bir işte çalışması fitratına aykırıdır.” önermesine katılımcıların %33,7'si (365) kesinlikle katılmadığını, %24,1'i (261) katılmadığını, %19,9'u (216) fikrinin olmadığını, %12,7'si (138) katıldığını, %9,5'i (103) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu önermeye araştırmaya katılan kadınların %47,2'si (184), erkeklerin %26,1'i (181), 22-30 yaş arasındakilerin %40,6'sı (144) ve İDKAB Öğretmenliği bölümünden mezun olanların %44,0'ı (22) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir. Ayrıca Yüksek İslam Enstitüsünden mezun olanların %42,1'i (8) kesinlikle katıldığını vurgulamıştır.

2.2.5.2.1.1.4. Örneklemin “Evlerde ya da sosyal ortamlarda haremlik – selamlık uygulaması dinen gereklidir. ” Yargısına Yönelik Tutumları

“Evlerde ya da sosyal ortamlarda haremlik-selamlık uygulaması dinen gereklidir.” önermesine katılımcıların %8,9'u (96) kesinlikle katılmadığını, %8,9'u (96) katılmadığını, %16,3'ü (176) fikrinin olmadığını, %26,6'sı (288) katıldığını, %39,4'ü (427) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Önermeye araştırmaya katılan kadınların %38,7'si (151), erkeklerin %39,8'i (276), 41-50 yaş arasındakilerin %41,4'ü (104) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %37,6'sı (338) kesinlikle katıldığını belirtmiştir.

2.2.5.2.1.1.5. Örneklemin “Kadın ve erkeğin tokalaşmalarında dini açıdan bir sakınca yoktur. ” Yargısına Yönelik Tutumları

“Kadın ve erkeğin tokalaşmalarında dini açıdan bir sakınca yoktur.” önermesine %70,5'i (764) kesinlikle katılmadığını, %15,1'i (163) katılmadığını,

%6,8'i (74) fikrinin olmadığını, %4,0'ı (43) katıldığını, %3,6'sı (39) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu önermeye araştırmaya katılan kadınların %80,8'i (315), erkeklerin %64,8'i (449), 31-40 yaş arasındakilerin %73,5'i (139) ve İslami İlimler Fakültesinden mezun olanların %86,7'si (26) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir. Ayrıca erkeklerin bu önermeye kadınlara göre daha çok katıldığı görülmektedir.

2.2.5.2.1.1.6. Örneklem “Boşama hakkı sadece erkeğe ait değildir.” Yargısına Yönelik Tutumları

“Boşama hakkı sadece erkeğe ait değildir.” önermesine %14,6'sı (158) kesinlikle katılmadığını, %9,4'ü (102) katılmadığını, %12,3'ü (133) fikrinin olmadığını, %26,8'i (290) katıldığını, %36,9'u (400) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Önermeye araştırmaya katılan kadınların %45,6'sı (178), erkeklerin %32,0'ı (222), 31-40 yaş arasındakilerin %39,7'si (75) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %36,4'ü (327) kesinlikle katıldığını belirtmiştir.

2.2.5.2.1.1.7. Örneklem “Son yıllarda kadının konumu ve aile hayatıyla ilgili olarak yapılan yasal düzenlemeler aile hayatımıza çok zarar vermiştir.” Yargısına Yönelik Tutumları

“Son yıllarda kadının konumu ve aile hayatıyla ilgili olarak yapılan yasal düzenlemeler aile hayatımıza çok zarar vermiştir.” önermesine katılımcıların %9,0'ı (98) kesinlikle katılmadığını, %7,2'si (78) katılmadığını, %15,6'sı (169) fikrinin olmadığını, %20,3'ü (220) katıldığını, %47,8'i (518) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu önermeye araştırmaya katılan kadınların %21,0'ı (82), erkeklerin %62,9'u (436), 41-50 yaş arasındakilerin %57,4'ü (144) ve Yüksek İslam Enstitüsünden mezun olanların %73,7'si (14) kesinlikle katıldığını belirtmiştir. Erkeklerin bu önermeye kadınlara göre daha çok katıldıkları görülmüştür.

Yukarıda evlilik, aile ve kutlamalarla ilgili yargılara yer verilmiş, katılımcıların tutumları tespit edilmiştir. Katılımcıların yaklaşık yarısı *Medeni Kanunda aile reisliğinin kaldırılmış olmasının*⁵⁰¹ *İslam dini açısından sakıncalı olduğunu* düşünmektedir. Katılımcılar, Nisa suresi 34. Ayettin erkeğe aile reisliği sorumluluğunu yüklediği gerekçesiyle geleneksel fıkıh yönünde tutum sergilemişlerdir. Yine onlar, son yıllarda *kadının konumu ve aile hayatıyla ilgili olarak yapılan yasal düzenlemelerin de aile hayatımıza çok zarar verdiği* görüşündedir.⁵⁰² Yaklaşık %68 oranında bir katılımcı grubunun düşüncelerini yansıtan bu yaklaşımın, yazılı ve görsel medya aracılığıyla, toplumun pek çok kesimlerinde tartışıldığı bilinmektedir.

Katılımcıların yaklaşık %77'si *erkeğin evli olduğunun bir göstergesi olarak altın yüzük takmasını* onaylamamaktadır.⁵⁰³ “Altın ve ipek ümmetimin erkeklerine haram, kadınlarına helal kılınmıştır.”⁵⁰⁴ şeklindeki rivayet ve konu ile ilgili başka rivayetlerin⁵⁰⁵ katılımcıların tutumlarında etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Katılımcıların yaklaşık %60'ı *kadının evinin dışında gelir getiren bir işte çalışmasının fitratına aykırı olduğunu* kabul etmezken; %66'ı *boşama hakkının sadece erkeğe ait olmadığını*, kadının da boşama yetkisinin olduğunu düşünmektedir. Bu tutumlarla katılımcıların modern bir tavır içinde oldukları anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan katılımcıların yaklaşık %66'sı *evlerde ya da sosyal ortamlarda haremlik-selamlık uygulamasının* dinen gerekli olduğunu vurgularken; %85'i *kadın*

⁵⁰¹ Bkz. Türk Medeni Kanunu 188. Maddesi (Eşlerden her biri, ortak yaşamın devamı süresince ailenin sürekli ihtiyaçları için evlilik birliğini temsil eder.) <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmeti/1.5.4721.pdf> (15.02.2022)

⁵⁰² İstanbul sözleşmesi kapsamında yapılan tartışmalar için bkz. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/tartismalarin-odagindaki-istanbul-sozlesmesi/1924988> (15.02.2022)

⁵⁰³ Altının âlem (nişan ve rozet) olarak kullanılmasının caiz oluşuna dair bkz. TDV, **İlmihal II**, s.89

⁵⁰⁴ Tirmizî, “Libâs”, 1.

⁵⁰⁵ Bkz. Muhammed Hüsnü Çiftçi, “Nişan Alamenti Olarak Erkeklerin Altın Yüzük Kullanımıyla İlgili Güncel Fıkıhî Tartışmalar”, **Marife Dini Araştırmalar Dergisi**, İstanbul, 2021, s. 575-577

ve erkeğin tokalaşmalarının dini açıdan sakıncalı olduğunu düşünmektedir. Katılımcıların bu konularda geleneksel bir tutuma sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰⁶

2.2.5.2.2.2. Eğitim, Politika, Demokrasi, Laiklik ve Devlet

2.2.5.2.2.2.1. Örneklemin “İslam dinine göre kız çocuklarının örgün eğitimde okumasında bir sakınca yoktur. ” Yargısına Yönelik Tutumları

“İslam dinine göre kız çocuklarının örgün eğitimde okumasında bir sakınca yoktur.” önermesine katılımcıların %3,1’i (34) kesinlikle katılmadığını, %4,1’i (44) katılmadığını, %8,6’sı (93) fikrinin olmadığını, %24,7’si (268) katıldığını, %59,5’i (644) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Önermeye araştırmaya katılan kadınların %71,3’ü (278), erkeklerin %52,8’i (366), 22-30 yaş arasındakilerin %66,2’si (235) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %60,2’si (541) kesinlikle katıldığını belirtmiştir.

2.2.5.2.2.2.2. Örneklemin “Demokrasi İslam toplumları için en iyi yönetim şeklidir. ” Yargısına Yönelik Tutumları

“Demokrasi İslam toplumları için en iyi yönetim şeklidir.” önermesine katılımcıların %26,3’ü (285) kesinlikle katılmadığını, %14,7’si (159) katılmadığını, %22,5’i (244) fikrinin olmadığını, %19,3’ü (209) katıldığını, %17,2’si (186) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu önermeye araştırmaya katılan kadınların %22,1’i (86), erkeklerin %14,4’ü (100), 31-40 yaş arasındakilerin %21,2’si (40) ve İDKAB öğretmenliği bölümünden mezun olanların %32,0’ı (16) kesinlikle katıldığını belirtmiştir. Ayrıca erkeklerin %33,0’ı (229) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %26,1’i (235) kesinlikle katılmadığını vurgulamıştır.

⁵⁰⁶ Erkeklerle bayanların tokalaşmasına dair bir analizi için bkz.Dalgın, **Gündemdeki Tartışmalı Konular**, ss. 336-343

2.2.5.2.2.2.3. Örneklemin “İslam dininde devlete itaat için halifelğe gerek vardır.” Yargısına Yönelik Tutumları

“İslam dininde devlete itaat için halifelğe gerek vardır.” önermesine katılımcıların %24,0’ı (260) kesinlikle katılmadığını, %17,8’i (193) katılmadığını, %25,4’ü (275) fikrinin olmadığını, %15,4’ü (167) katıldığını, %17,4’ü (188) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Önermeye araştırmaya katılan kadınların %30,5’i (119), erkeklerin %20,3’ü (141), 31-40 yaş arasındakilerin %30,7’si (58) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %23,4’ü (210) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir. Ayrıca erkeklerin %22,9’u (159) kesinlikle katıldığını vurgulamıştır.

2.2.5.2.2.2.4. Örneklemin “Laiklikle İslam dini çatışmaz.” Yargısına Yönelik Tutumları

“Laiklikle İslam dini çatışmaz.” önermesine katılımcıların %52,4’ü (568) kesinlikle katılmadığını, %15,9’u (172) katılmadığını, %12,9’u (140) fikrinin olmadığını, %7,9’u (86) katıldığını, %10,8’i (117) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu önermeye araştırmaya katılan kadınların %43,1’i (168), erkeklerin %57,7’si (400), 51-60 yaş arasındakilerin %60,5’i (153) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %53,2’si (478) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir.

Bu bölümde eğitim, politika, demokrasi, laiklik ve devletle ilgili yargılara yer verilmiş, katılımcıların tutumları tespit edilmiştir. Katılımcıların yaklaşık %85’i *İslam dinine göre kız çocuklarının örgün eğitimde okumasında bir sakınca olmadığı* görüşündedir. Nitekim katılımcıların okul çağındaki kız çocuklarını okutma konusunda azami gayret gösterdikleri tespit edilmiştir. (Bkz.Grafik 8.)

Katılımcıların yaklaşık %41’i “Demokrasi İslam toplumları için en iyi yönetim şeklidir” önermesine katılmamakta, %37’lik bir grup ise yönetim şekli olarak demokrasiyi İslama uygun bulmaktadır. Yine katılımcıların yaklaşık %68’i laiklikle İslamın çatıştığı ve farklılaştığını düşünmektedir. Gözlemlerimize göre

demokrasiyi olumsuzlayan katılımcıların, egemenliği tanrıdan alarak halka devretmeyi uygun görmedikleri anlaşılmaktadır. Diğer katılımcı grup ise İslamın mutlak referans kaynaklarında devlet yönetimine ilişkin ilkeler getirildiği fakat çerçevesinin belirlendiği herhangi bir yönetim modelinin öngörülmediğini düşünmektedir. Öyleyse “*Halkın egemenliği esasına dayanan yönetim biçimi*”⁵⁰⁷ anlamına gelen demokrasi, *İslam’ın çoğulcu tabiatına uyması yönüyle* kabul edilebilir niteliktedir. Gözlemlerimize göre temel hak ve hürriyetleri teminat altına alan bir yönetim biçimi olması, adil bir sistemi öngörmesi ve yönetimin meşruiyetini halktan alması gibi şartlara uyduğu müddetçe katılımcıların bir bölümü, demokrasiyi benimsemekte bir sakınca görmemektedir.

Diğer taraftan katılımcı bilincinde laiklikdemokrasi kadar masum bir kavram olarak algılanmamaktadır. İslam karşıtı söylem ve eylemlerin meşrulaştırıcı aparatı olarak laikliğin kullanılması katılımcı algısında bu kavrama karşı olumsuz tutum sergilenmesine yol açmış gözükmektedir. Bununla birlikte laikliğin İslam’la çatışmadığını düşünen katılımcılara göre (%19) laiklik, devletle ilgili bir kavramdır ve laik olanlar fertler değil devletlerdir. Devlet bu özelliği ile bütün inanç gruplarına eşit mesafede durmakta, dini inançların garantörü olmaktadır. Dolayısıyla ortada bir çatışmadan ziyade dindarların dinini yaşamasını kolaylaştıran bir sistem vardır.

Katılımcıların yaklaşık %42’si “İslam dininde devlete itaat için halifelige gerek vardır.” önermesine katılmamakta, %33’ü ise halifelik kurumunu devlete itaat için şart koşmaktadır. Esasen halifeliğin dini mi yoksa siyasi bir kurum mu olduğuna dair tartışmalar varken⁵⁰⁸ katılımcıların birbirinden farklı tutumlar sergilemesi anlaşılabilir bir durumdur.

Bu bulgulardan hareketle katılımcıların politik kavramlara yönelik tutumlarında İslamcılıktan muhafazakârlığa evrilen bir süreç içinde oldukları anlaşılmaktadır.

⁵⁰⁷ TDK, [https://sozluk.gov.tr/\(15.12.2021\)](https://sozluk.gov.tr/(15.12.2021))

⁵⁰⁸ Coşkun, **Sosyal Değişme ve Dini Normlar**, s. 207

2.2.5.2.2.3. Ekonomi

2.2.5.2.2.3.1. Örneklemin “Ev, araba gibi asli ihtiyaçların temininde faizli kredi kullanılmasında dinî bir sakınca yoktur.” Yargısına Yönelik Tutumları

“Ev, araba gibi asli ihtiyaçların temininde faizli kredi kullanılmasında dinî bir sakınca yoktur.” önermesine katılımcıların %64,5’i (698) kesinlikle katılmadığını, %16,9’u (183) katılmadığını, %9,8’i (106) fikrinin olmadığını, %5,4’ü (58) katıldığını, %3,5’i (38) kesinlikle katıldığını ifade etmiştir.

Bu önermeye araştırmaya katılan kadınların %64,9’u (253), erkeklerin %64,2’si (445), 22-30 yaş arasındakilerin %67,0’ı (238) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %63,7’si (573) kesinlikle katılmadığını belirtmiştir.

Katılımcıların yaklaşık %81’i ev, araba gibi asli ihtiyaçların temininde faizli kredi kullanılmasını dinî açıdan sakıncalı görmektedir. Onlara göre faiz haramdır. Naslarla sabit olan bu durumun aksine davranmak mümkün değildir. Katılımcılardan %9’u ise Süleyman ateş, Süleyman Uludağ ve Tekin Gökmenoğlu gibi akademisyenlerin de benimsediği şekliyle banka faizlerinin riba kavramından farklı olduğunu, faiz yasağının banka faizlerini kapsamadığını düşünmektedir.⁵⁰⁹ Aynı zamanda bu katılımcıların zaruret (umumi ve hususi ihtiyaç) halinde faizli kredi kullanımını salık veren bir takım görüşleri benimsemesi de söz konusudur.⁵¹⁰

⁵⁰⁹ Faizle ilgili tartışmalı konular için bkz. Nihat Dalgın, **Gündemdeki Tartışmalı Dini Konular 2**, 4. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2018, ss. 218-242

⁵¹⁰ Bkz. <https://www.yenisafak.com/yazarlar/hayrettin-karaman/faizli-kredi-ve-zaruret-2045504> (20.03.2022)

Tablo 70. Benimsenen dinî yorum biçimine göre “Ev, araba gibi asli ihtiyaçların temininde faizli kredi kullanılmasında dinî bir sakınca yoktur.” yargısına yönelik tutumlar

Size uygun düşen ve ana çizginizi belirleyen dini yorum biçiminin hangisi olduğunu düşünüyorsunuz?		Ev, araba gibi asli ihtiyaçların temininde faizli kredi kullanılmasında dinî bir sakınca yoktur.					TOPLAM
		Kesinlikle katılmıyorum	Katılmıyorum	Fikrim yok	Katılıyorum	Kesinlikle katılıyorum	
Müslüman Türk Geleneği	Sıklık	21	14	16	10	5	66
	(%)	31,8	21,2	24,2	15,2	7,6	100,0
Selefi Yorum	Sıklık	1	1	0	0	0	2
	(%)	50,0	50,0	0,0	0,0	0,0	100,0
Kur'an ve Sünnet Müslümanlığı	Sıklık	586	143	72	34	21	856
	(%)	68,5	16,7	8,4	4,0	2,5	100,0
Tasavvufi Yorum	Sıklık	29	6	1	3	0	39
	(%)	74,4	15,4	2,6	7,7	0,0	100,0
İslamcılık	Sıklık	10	5	5	0	1	21
	(%)	47,6	23,8	23,8	0,0	4,8	100,0
Kur'an Müslümanlığı	Sıklık	16	4	3	6	2	31
	(%)	51,6	12,9	9,7	19,4	6,5	100,0
Siyasal İslam	Sıklık	7	1	1	1	0	10
	(%)	70,0	10,0	10,0	10,0	0,0	100,0
Diğer	Sıklık	28	9	8	4	9	58
	(%)	48,3	15,5	13,8	6,9	15,5	100,0
TOPLAM	Sıklık	698	183	106	58	38	1083
	(%)	64,5	16,9	9,8	5,4	3,5	100,0

2.2.6. Dinî Duygu-Dinî Tecrübe Boyutu ile İlgili Bulgular

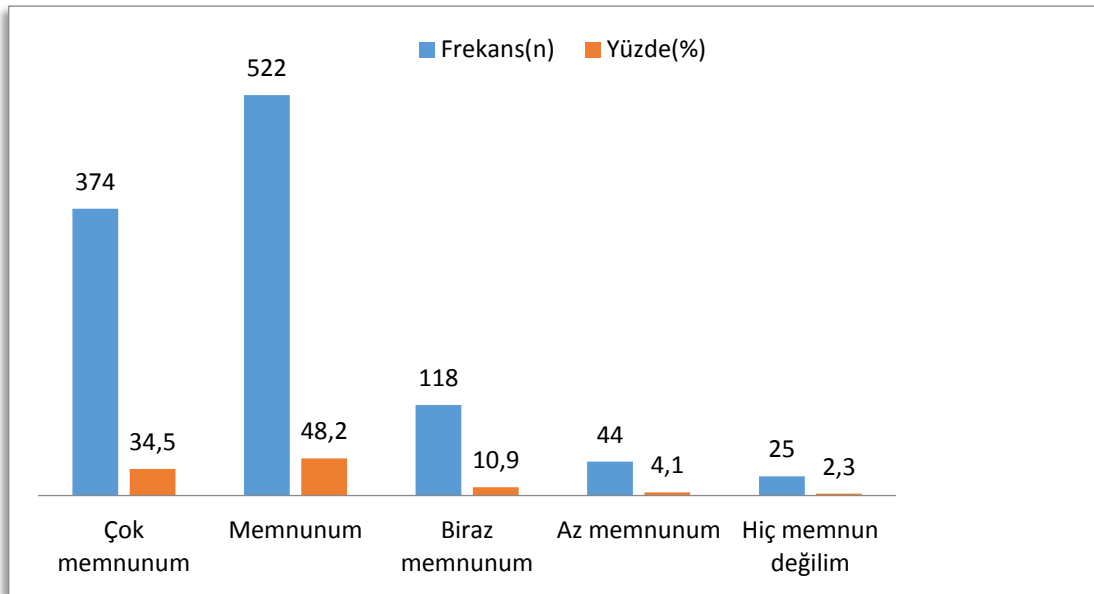
Araştırmanın bu bölümü, nicel ve nitel bulgularla örneklemin dinî duygularını tespiti yönelik birtakım soruları içermektedir. Nicel bulgularla örneklemin *mezun olduğu yüksek din öğretimi kurumu ile ilgili genel olarak memnuniyet durumu, dinî yükseköğretim kurumundan alınan eğitimin örneklemin mesleğini icra/ifa etme hususunda yeterlilik durumu ve örneklemin “İlahiyatçı” kimliğini yeterince temsil edebildiğine olan inancı* tespit edilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte “Yüksek din eğitimi veren okuldan mezun olduğum ve din eksenli mesleklerle uğraştığım için ailemden ve çevremden daha fazla itibar görmekteyim.” görüşüne yönelik tutumlar da belirlenmek istenmiştir.

Nitel bulgularla da ilahiyatçı kimliğinden memnuniyet, ilahiyatçı saygınlığı, İslam'ı ve Müslümanlığı yeterince temsil edebilme durumu, ölüm korkusunun hissedilmesi, Allah'la kurulan ilişkinin nasıllığı, dua anında neler hissedildiği vb. gibi sorular yer almaktadır.⁵¹¹ Mülakat esnasında katılımcının genel anlamda duygusal refleksleri, soruları cevaplarken coşkunu ya da pasifliği de ayrıca gözleme tabi tutularak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

2.2.6.1. Nicel Bulgular: Dinî Duygu-Dinî Tecrübe ile İlgili Olgusal Durum

2.2.6.1.1. Memnuniyet/Mutluluk

Grafik 46. Örneklemin mezun olduğu yüksek din öğretimi kurumu ile ilgili genel olarak memnuniyet durumuna göre dağılımı

Araştırmaya katılanların %34,5'i (374) mezun olduğu yüksek din öğretimi kurumu ile ilgili genel olarak *çok memnun* olduğunu, %48,2'si (522) *memnun*

⁵¹¹ “İlahiyatçı kimliğinizden memnun musunuz, niçin, kısaca anlatır mısınız? Yeniden tercih hakkınız olsaydı yine ilahiyat tahsili yapar mıydınız? Size göre ilahiyatçı olmanın toplumda bir karşılığı veya saygınlığı var mı? Kendinizi bir tebliğci, bir misyon insanı, dinî hizmete adanmış bir Müslüman vs. nasıl görüyorsunuz? İslam'ı ve Müslümanlığı yeterince temsil ettiğinizi düşünüyor musunuz?”

olduğunu, %10,9'u (118) *biraz memnun* olduğunu, %4,1'i (44) *az memnun* olduğunu ve %2,3'ü (25) *hiç memnun olmadığını* belirtmiştir.

Cinsiyet değişkenine göre araştırmaya katılan kadınların %43,6'sı (170), erkeklerin %50,8'i (352) mezun olduğu yüksek din öğretimi kurumu ile ilgili *genel olarak memnun* olduğunu belirtmiştir. Kadın katılımcıların % 42,6'lık (166) *çok memnunum* oranı da dâhil edildiği zaman totalde %86,2'lik bir *memnuniyet* durumu ortaya çıkmaktadır. Bu oran erkek katılımcılarda *çok memnunum* diyen %30,0'lık grup dâhil edildiği zaman %80,8'lik bir orana tekabül etmektedir. Göreceli olarak kadın katılımcıların erkek katılımcılara oranla mezun olduğu yüksek din öğretimi kurumundan daha çok *memnun* olduğu anlaşılmaktadır. Kadın ve erkek katılımcılarda *hiç memnun olmayanlar* %2,3'lük oranla aynı düzeyde gerçekleşmiştir.

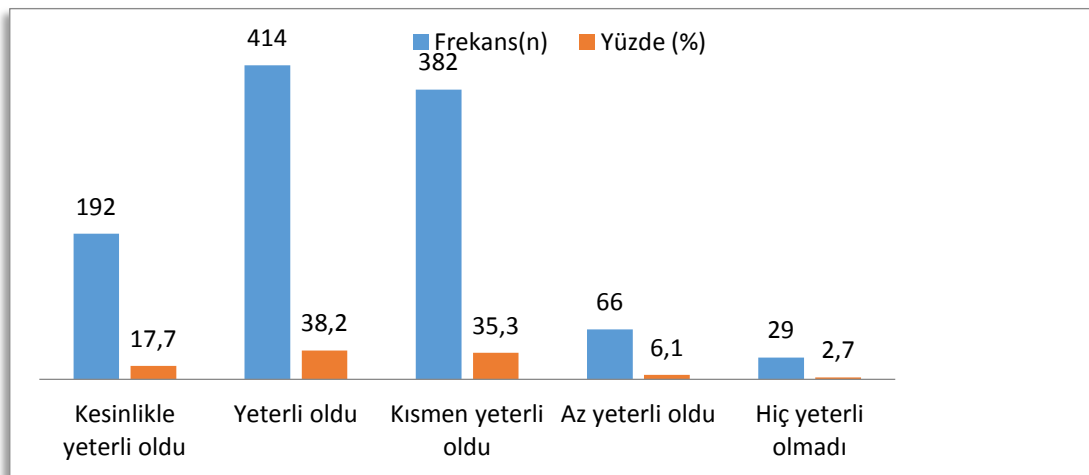
Yaş değişkeni dikkate alındığında, yaş ilerledikçe *çok memnun* olanlarla *memnun* olanların oranının arttığı tespit edilmiş, 31-40 yaş arasındaki katılımcıların bir istisna teşkil ederek *memnun* ve *çok memnun* oranlarının diğer yaş gruplarına göre nispeten düşük (%78,3) çıktığı belirlenmiştir. Bu durumu 28 Şubat sürecinde uygulanan din eğitimi politikalarının dayattığı katsayı uygulamasına bağlamak mümkün gözükmemektedir. Nitekim o dönemde, 31-40 yaş arasındaki yüksek din öğretimi mezunları, İDKAB bölümleri ile ilahiyat fakülteleri dışında lisans düzeyinde öğrenim göremez duruma getirilmişti. Bu zoraki yönlendirmenin de memnuniyet duygusunda azalma gerçekleştirdiği ve *memnuniyet* oranlarına olumsuz yansıdığı değerlendirilmiştir. Mezun olduğu yüksek din öğretimi kurumu ile ilgili olarak 22-30 yaş arasındaki katılımcıların %45,6'sı (162) *memnun* ve %34,9'u çok *memnun* olduğunu ifade etmiştir. Yine bu yaş aralığında *hiç memnun olmayanların* oranı en yüksek düzeyde seyrederek %3,4 olarak gerçekleşmiş, buna mukabil 61 yaş üstünde *hiç memnun olmayan* kimse çıkmamıştır. İDKAB bölümü mezunlarında mezun olduğu kurumdan *çok memnun* olanların oranı (%24,0) en düşük düzeyde seyrederken, İslami İlimler Fakültelerinden *çok memnun* olanların oranı en yüksek düzeyde, %60,0 olarak gerçekleşmiştir.

Kruskal Wallis H testine göre $p=0,004$ değeri $0,05$ 'ten ($p < 0,05$) küçük olduğu için mezun olunan kuruma göre katılımcıların mezun olduğu yüksek din öğretimi kurumu ile ilgili genel olarak memnuniyet durumunun sıra ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlıdır. Dolayısıyla mezun olunan kuruma göre katılımcıların mezun olduğu yüksek din öğretimi kurumu ile ilgili genel olarak memnuniyet durumunun farklı olduğu bulunmuştur. Bu farklılığa neden olan grup/grupları bulmak için ikili karşılaştırma testi uygulanmış, yapılan ikili karşılaştırma testine göre İslami İlimler Fakültelerinden mezun olanlar ($p=0,050$) ile ilahiyat fakültelerinden mezun olan katılımcıların ($p=0,031$), İLİTAM-ANKUZEM mezunlarına göre memnuniyet durumunun daha fazla olduğu tespit edilmiştir.

Örneklemin mezun olduğu yüksek din öğretimi kurumu ile ilgili genel olarak yaklaşık %85,0 oranında *memnuniyet* duygusu içinde olduğu, %2,5 oranında ise *hiç memnuniyet* geliştiremediği anlaşılmaktadır. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların mezun olduğu yüksek din öğretimi kurumu ile ilgili genel memnuniyet durumunu gösteren tablo için bkz. Ek 73.)

2.2.6.1.2. Mesleki Yeterlik Duygusu

Grafik 47. Dini yükseköğretim kurumundan alınan eğitimin örneklemin mesleğini icra / ifa etme hususunda yeterlilik durumuna göre dağılımı

Araştırmaya katılanların %17,7'si (192) mezun olduğunu dini yükseköğretim kurumundan aldığı eğitimin, bir ilahiyatçı olarak mesleğini icra/ifa etme hususunda *kesinlikle yeterli* olduğunu, %38,2'si (414) *yeterli* olduğunu, %35,3'ü (382) *kısmen*

yeterli olduğunu, %6,1'i (66) *az yeterli* olduğunu ve %2,7'si (29) *hiç yeterli olmadığını* belirtmiştir.

Araştırmaya katılan kadınların %40,8'i (159), erkeklerin %36,8'i (255) mezun olduğu dinî yükseköğretim kurumundan aldığı eğitimin, bir ilahiyatçı olarak, mesleğini icra/ifa etme hususunda *yeterli* olduğunu düşünmektedir. %23,6'lık (92) *kesinlikle yeterli oldu* cevabı da dikkate alınır, kadın katılımcıların %64,4 oranında önemli bir bölümünün mezun olduğu kurumun eğitimini yeterli bulduğu anlaşılmaktadır. Erkek katılımcılarda ise bu oran %14,4 (100), *kesinlikle yeterli oldu* diyenler de dâhil edildiğinde %51,2 oranında gerçekleşmiştir. Buna göre kadınlar erkeklere oranla mesleki yeterliliklerinde mezun oldukları kurumun katkısının çok olduğunu düşünmektedir. Ayrıca erkek katılımcılar en yüksek oranda dinî yükseköğretim kurumundan aldığı eğitimin, bir ilahiyatçı olarak mesleğini icra/ifa etme hususunda *kısmen yeterli olduğunu* (%39,1) ifade etmektedir.

Bütün yaş gruplarında katılımcılar, dinî yükseköğretim kurumundan aldığı eğitimin, bir ilahiyatçı olarak mesleğini icra/ifa etme hususunda, ağırlıklı olarak, *kesinlikle yeterli* ve *yeterli* şeklinde cevaplamışlardır. %55,0 ile %65,0 arasında değişen oranları içeren bu durumun tek istisnası %49,8'lik oranla 31-40 yaş aralığındaki katılımcılardır. Bu yaş grubunda *kısmen yeterli* (%38,1), *az yeterli* (%6,0) ve *hiç yeterli olmadı* (%3,7) şeklinde verilen yanıtlar diğer yaş gruplarına göre en yüksek düzeyde gerçekleşmiştir. Bu durumu, 28 Şubat sürecinde ara dönem din politikalarının etkisiyle yeniden yapılandırılan ve yeterli düzeyde temel dini bilimlere yer vermeyen ders müfredatlarının bu yaş grubunda oluşturduğu yetersizlik duygusuyla açıklamak mümkün görünmektedir.

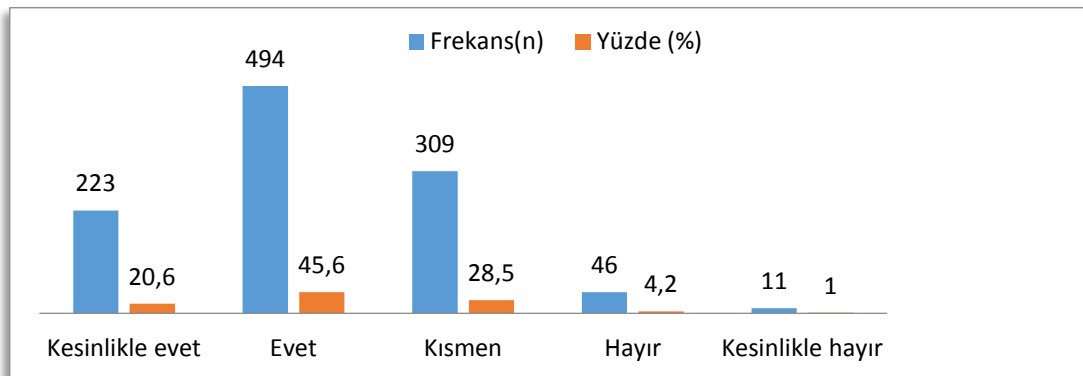
Kruskal Wallis H testine göre $p=0,002$ değeri 0,05'ten ($p < 0,05$) küçük olduğu için mezun olunan kuruma göre katılımcıların mezun olduğu dinî yükseköğretim kurumundan aldığı eğitimin, bir ilahiyatçı olarak mesleğini icra/ifa etme hususunda *yeterli* olduğu duygusunun sıra ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlıdır. Dolayısıyla mezun olunan kuruma göre katılımcıların mesleğini icra/ifa etme hususunda *yeterli* olduğu duygusunda farklılık olduğu bulunmuştur. Bu farklılığa neden olan grup/grupları bulmak için ikili karşılaştırma testi uygulanmış,

yapılan ikili karşılaştırma testine göre ilahiyat fakültelerinden mezun olan katılımcıların ($p=0,009$), İLİTAM-ANKUZEM mezunlarına göre yeterlilik duygusuna daha fazla sahip olduğu tespit edilmiştir.

Yine mezun olunan yüksek din öğretimi kurumu değişkenine göre değerlendirme yapıldığında en dikkat çekici verilerin İLİTAM ve ANKUZEM mezunlarından geldiği görülmüştür. 79 katılımcının yer aldığı bu mezunlar grubunda, dini yükseköğretim kurumundan aldığı eğitimin, bir ilahiyatçı olarak mesleğini icra / ifa etme hususunda kesinlikle yeterli oldu (%12,7) ve yeterli oldu (%27,8) cevabı verilmiştir. Buna göre İLİTAM ve ANKUZEM mezunu katılımcıların %40,5'lik oranla ve en az düzeyde yeterlilik duygusuna sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu kurum mezunlarında diğer kurumlara oranla aldıkları eğitimin *az yeterli* (%12,7) olduğu ve *hiç yeterli* (%8,9) olmadığı %21,6'lık oranla en yüksek düzeyde tespit edilmiştir. Açık öğretim niteliği taşıyan bu programların yetersizliği bizzat buralardan mezun olmuş kişiler tarafından ifade edilmiş olmaktadır. Bununla birlikte ilahiyat fakültesinden mezun olanların %39,6'sı (356) dinî yükseköğretim kurumundan aldığı eğitimin, bir ilahiyatçı olarak mesleğini icra/ifa etme hususunda *yeterli* olduğunu, %35,3'ü (317) ise *kısmen yeterli* olduğunu vurgulamıştır. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların mezun olduğu dinî yükseköğretim kurumundan aldığı eğitimin, bir ilahiyatçı olarak mesleğini icra/ifa etme hususunda yeterli olma durumunu gösteren tablo için bkz. Ek 74.)

2.2.6.1.3. Temsil, Aidiyet ve İtibar Duygusu

Grafik 48. Örneklemin “ilahiyatçı” kimliğini yeterince temsil edebildiğine olan inancına göre dağılımı

Araştırmaya katılanların %20,6'sı (223) dinî yükseköğretim kurumu mezunu bir kişi olarak hayatı boyunca “ilahiyatçı” kimliğini yeterince temsil edebildiğine *kesinlikle inandığını*, %45,6'sı (494) *inandığını*, %28,5'i (309) *kısmen inandığını*, %4,2'si (46) *inanmadığını*, %1,0'ı (11) *kesinlikle inanmadığını* belirtmiştir.

Cinsiyet değişkenine göre araştırmaya katılan kadınların %46,4'ü (181), erkeklerin %45,2'si (313) dinî yükseköğretim kurumu mezunu bir kişi olarak hayatı boyunca “ilahiyatçı” kimliğini *yeterince temsil edebildiğine inandığını* belirtmiştir. *Kesinlikle inandığını* (%16,9) ifade edenlerle birlikte, kadın katılımcılarda bu oran %63,3, erkek (%22,7) katılımcılarda ise %67,9 olarak gerçekleşmiştir. İlahiyatçı kimliğini yeterince temsil edemediğine inananlar (hayır-kesinlikle hayır) kadınlarda %5,9, erkeklerde %4,9 olarak gerçekleşmiştir.

Kruskal Wallis H testine göre $p=0,000$ değeri 0,05'ten ($p < 0,05$) küçük olduğu için yaş aralığına göre “ilahiyatçı” kimliğini yeterince temsil edebilme durumunun sıra ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlıdır. Dolayısıyla yaş aralığına göre katılımcıların “ilahiyatçı” kimliğini yeterince temsil edebilme durumunda farklılık olduğu görülmüştür. Bu farklılığa neden olan grup/grupları bulmak için ikili karşılaştırma testi uygulanmış, yapılan ikili karşılaştırma testine göre 61 yaş üstü grubunda olanların, 22-30 yaş ($p=0,000$), 31-40 yaş ($p=0,002$) ve 41-50 yaş ($p=0,030$) grubunda olanlara göre temsil güçlerinin daha fazla olduğunu düşündükleri bulunmuştur. Ayrıca 51-60 yaş aralığında bulunanların 31-40 ($p=0,000$), 41-50 ($p=0,002$) ve 22-30 ($p=0,000$) yaş aralığında bulunanlara göre “ilahiyatçı” kimliğini daha çok temsil ettiklerini belirtmişlerdir.

Yine yaş değişkenine göre değerlendirildiğinde, dini yükseköğretim kurumu mezunu bir kişi olarak hayatı boyunca “ilahiyatçı” kimliğini yeterince temsil ettiğine *kesinlikle inananların* ve *inananların* oranı 22-30 yaş grubunda %57,5, 31-40 yaş grubunda %60,8, 41-50 yaş grubunda %65,7, 51-60 yaş grubunda %80,6 ve 61 yaş üstü grubunda %82,8 olarak gerçekleşmiştir. Buna göre yaş ilerledikçe ilahiyatçı kimliğini yeterince temsil ettiğine inananların oranı da artmaktadır. Buna mukabil yaş gençleştikçe “ilahiyatçı” kimliğini yeterince *temsil edemediğine inanan*

katılımcıların oranı ile *kısmen temsil ettiklerine inanan* katılımcıların oranı artmaktadır.

Kruskal Wallis H testine göre $p=0,000$ değeri $0,05$ 'ten ($p < 0,05$) küçük olduğu için mezun olunan kuruma göre “ilahiyatçı” kimliğini yeterince temsil edebilme durumunun sıra ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlıdır. Dolayısıyla mezun olunan kuruma göre katılımcıların “ilahiyatçı” kimliğini yeterince temsil edebilme durumunda farklılık olduğu görülmüştür. Bu farklılığa neden olan grup/grupları bulmak için ikili karşılaştırma testi uygulanmış, yapılan ikili karşılaştırma testine göre Erzurum İ.İ.Fakültesinden mezun olanların ($p=0,001$), YİE'den mezun olanların ($p=0,000$), İLİTAM-ANKUZEM'den mezun olanların ($p=0,000$) ve İF'den mezun olanların ($p=0,000$) İDKAB bölümü mezunlarına göre “ilahiyatçı” kimliğini daha fazla temsil ettiklerini düşündükleri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, mezun olunan yüksek din öğretimi kurumu değişkenine göre değerlendirildiğinde, “ilahiyatçı” kimliğini yeterince temsil ettiğine inanan mezunlar -sırasıyla- YİE mezunlarında %78,7, İLİTAM mezunlarında %69,6, ilahiyat fakülteleri mezunlarında %67,5, İİF mezunlarında %60,0 ve İDKAB bölümü mezunlarında %32,0 oranında gerçekleşmiştir. İDKAB bölümü mezunlarında, dinî yükseköğretim kurumu mezunu bir kişi olarak hayatı boyunca “İlahiyatçı” kimliğini yeterince temsil edebildiğine kısmen inandığını ifade edenlerin oranı %52,0, yeterince temsil edemediğine inananların oranı ise %16,0 olarak belirlenmiştir. Bu bulgulardan hareketle özellikle İDKAB bölümü mezunlarının diğer yüksek dinî öğretim kurumlarına göre “ilahiyatçı” kimliğini temsil konusunda büyük oranda problem yaşadığı söylenebilir. (Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların dinî yükseköğretim kurumu mezunu bir kişi olarak hayatı boyunca “ilahiyatçı” kimliğini yeterince temsil edebildiğine inanma durumunu gösteren tablo için bkz. Ek 75.)

2.2.6.2.4. Örneklemin “Yüksek din eğitimi veren okuldan mezun olduğum ve din eksenli mesleklerle uğraştığım için ailemden ve çevremden daha fazla itibar görmekteyim.” Anlayışına Yönelik Tutumları

“Yüksek din eğitimi veren okuldan mezun olduğum ve din eksenli mesleklerle uğraştığım için ailemden ve çevremden daha fazla itibar görmekteyim.” önermesine katılımcıların %6,8’i (74) *kesinlikle katılmadığını*, %10,3’ü (112) *katılmadığını*, %17,4’ü (188) *fikrinin olmadığını*, %33,1’i (358) *katıldığını*, %32,4’ü (351) *kesinlikle katıldığını* ifade etmiştir.

Bu önermeye araştırmaya katılan kadınların %30,8’i (120), erkeklerin %33,3’ü (231), 41-50 yaş arasındakilerin %35,5’i (89) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %31,9’u (287) kesinlikle katıldığını belirtmiştir.

Tablo 71. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre “Yüksek din eğitimi veren okuldan mezun olduğum ve din eksenli mesleklerle uğraştığım için ailemden ve çevremden daha fazla itibar görmekteyim.” yargısına yönelik tutumlar

Değişkenler			Yüksek din eğitimi veren bir okuldan mezun olduğum ve din eksenli mesleklerle uğraştığım için ailemden ve sosyal çevremden daha fazla saygı (itibar) görmekteyim.					TOPLAM
			Kesinlikle katılmıyorum	Katılmıyorum	Fikrim yok	Katılıyorum	Kesinlikle katılıyorum	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	27	39	75	129	120	390
		(%)	6,9	10,0	19,2	33,1	30,8	100,0
	Erkek	Sıklık	47	73	113	229	231	693
		(%)	6,8	10,5	16,3	33,0	33,3	100,0
	TOPLAM	Sıklık	74	112	188	358	351	1083
		(%)	6,8	10,3	17,4	33,1	32,4	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	0	0	4	1	14	19
		(%)	0,0	0,0	21,1	5,3	73,7	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	64	96	150	302	287	899
		(%)	7,1	10,7	16,7	33,6	31,9	100,0
	İDKAB Öğretmenliği Böl.	Sıklık	6	5	13	19	7	50
		(%)	12,0	10,0	26,0	38,0	14,0	100,0
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	1	4	5	11	9	30
		(%)	3,3	13,3	16,7	36,7	30,0	100,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	0	0	2	3	1	6
		(%)	0,0	0,0	33,3	50,0	16,7	100,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	3	7	14	22	33	79
		(%)	3,8	8,9	17,7	27,8	41,8	100,0
	TOPLAM	Sıklık	74	112	188	358	351	1083
		(%)	6,8	10,3	17,4	33,1	32,4	100,0

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİNDARLIK TİPOLOJİLERİ VE İLAHİYATÇI DİNDARLIĞININ MODERN GÖRÜNÜMLERİNE DAİR BİR TİPOLOJİ DENEMESİ

3.1. DİNDARLIK TİPOLOJİLERİ

Kişinin bir dine olan inancı, bağlılığı, içtenliği, dine attığı önem ve dinî uygulamaları dindarlığının başlıca göstergeleri olarak kabul edilebilir. Dindarlık, din gerçekliğinin bireyin hayatına yansımış ve ona rengini vermiş hâlidir. Dolayısıyla dinin bireye sirayeti her kişide farklı derecelerde, farklı içerikte ve farklı oranlarda gerçekleşmektedir. Çünkü insanların zihinsel, duygusal, ahlaki ve dinî gelişimleri, aldıkları eğitim, hayat tecrübeleri, yaşantıları ve dini algılamaları birbirinden farklıdır. Aynı zamanda birbirinden farklı aile yapıları, grup aidiyetleri ve diğer çevresel etkenlere sahiptirler.⁵¹² Öyleyse dindarlık bireyin din menşeli yönelimlerinin tamamını kapsayacak şekilde değerlendirilmelidir.⁵¹³ İşte bu yüzden dinselliğin hem bireysel hem de toplumsal bakımdan çok farklı şekillerde yansımalarının olabileceğini gören sosyal bilimciler, farklı ölçütler geliştirerek çeşitli sınıflandırmalar yapmışlar ve belli başlı dindarlık tiplerini, kendilerine has nitelik ve özellikleriyle birlikte tespit etmeye çalışmışlardır.⁵¹⁴

Dinî genişlemesine, uzunlamasına ve derinlemesine boyutları⁵¹⁵ çerçevesinde oluşan dindarlık biçimlerini elen alan bu araştırmacılar, dindarlığın değişik birtakım görünümünden ve pek çok farklı dindarlık tipinden bahsetmektedirler. Geleneksel, içselleştirilmiş, kurumlaşmış, dış beklentiye yönelik, deruni, toplumsallaşmış, özümsemiş, hümaniter, tahkiki, taklidi, otoriter, liberal,

⁵¹² Hüseyin Peker, **Kur'an'a Göre Dindarlığın Boyutları**, s. 42

⁵¹³ Bkz.: Glock, C. Y., Stark, R., *Religion and Society in Tension*, Chicago: Rand McNally, 1965

⁵¹⁴ Erol Erkan, "Türkiye'de Dindarlığın Tespiti İle İlgili Çalışmalar ve Tahkikî Dindarlığın Ölçülmesiyle İlgili Öneriler", **Ekev Akademi Dergisi**, 2014, Yıl: 18 S. 60, ss. 125-140, s.127-130

⁵¹⁵ Hökelekli, **Din Psikolojisi**, s.73-78

muhafazakar, dogmatik, gerçek, ateşli, alaca, mevsimine göre, beynamaz, ilgisiz,...mış gibi dindarlık, erkek, kadın, çocukluk, gençlik, yaşlılık dindarlıkları, popüler, gösterişçi dindarlık, yöresel, dönemsel dindarlık, vekil dindarlık, bricolage⁵¹⁶ dindarlık, geleneksel halk dindarlığı, seçkinlerin dindarlığı, laik ve transizyonel gibi dindarlık tipolojileri bunlardan bazılarıdır.⁵¹⁷ (Dindarlık tipolojileriyle ilgili yerli ve yabancı sosyal bilimcilerin yaptıkları tiplendirmeleri içeren tablo için bkz. Ek 4.)

Dinî hayat tarzlarını belli başlı kavramlar ve kategorilere dayalı bir biçimde objeleştiren açıklamalar, meseleyi tam manasıyla ortaya serebilecek düzeyde gözükmemektedir. Dolayısıyla yapılan dindarlık tipolojileri, araştırmacıya teorik çerçevede kolaylık temin etmek ve bilişsel bir kategorileştirme ile konu hakkında serbestçe fikir yürütebilme imkânı sağlamış olmaktan öteye gidememektedir. İnsanın tam olarak tanınıp anlaşılması ve ideal bir tiplendirmesinin yapılması da zaten mümkün değildir. Fakat bu durum konu hakkında çalışmaların yapılmasına engelde olmaz. Aksine gerçekleştirilen araştırmaların ivme kazanması, dinî yaşantının biçimlendiricisi olan dindarlığı çok değişik yapı ve formlar içerisinde etüt edilmesini sağlayacak ayrıca sosyo-kültürel zeminde var olan dindarlık şekillerinin anlaşılmasını da mümkün kılacaktır. Unutulmaması gereken nokta din ve dindarlığın hiçbir tanımlaması, sınıflaması ve kavramlaştırılmasının tam olarak açıklayıcı bir güce sahip olmadığıdır. Esasen her bir insanın öznel dindarlığını Weberci anlamda

⁵¹⁶ C.L. Strauss tarafından kavramsallaştırılan ve “Mevcut dini materyaller arasından seçip bir araya getirerek kendi dinlerini oluşturan insanların dindarlığı” anlamına gelen kelime, Hervieu-Leger tarafından Avrupa’daki yaygın dindarlık biçimlerini tanımlamak için kullanılmıştır. Yine Grace Davie tarafından “believe without belonging” (ait olmadan inanma) ve J. Casanova tarafından ise “belonging without believing”(inanmadan ait olma) Amerika ve Avrupa’daki yaygın dindarlık tipolojilerini ifade ederler. Bkz. Bünyamin Solmaz, “Sosyoloji ve Din Sosyolojisi Tarihinde din Odaklı yaklaşım ve yöntem tartışmaları”, **Din Sosyolojisi, Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar**, Ed. Bünyamin Solmaz, İhsan Çapcıoğlu, 2.Baskı, Çizgi Yayınları, Konya, 2009, Ss. 1-22, s. 22

⁵¹⁷ Sönmez, **Dindarlığın Ölçülebilirliği Üzerine Geliştirilen Dindarlık Ölçekleri**, s. 562; Erkan, **Türkiye’de Dindarlığın Tespiti İle İlgili Çalışmalar ve Tahkikî Dindarlığın Ölçülmesiyle İlgili Öneriler**, s.,127-130; Ali Köse, “XXI. Yüzyıl Türkiye’sinde Gelenekle Modernite Arasında Din Algıları ve Dindarlık Formları: Sosyolojik Bir Bakış”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2015, S. 49, ss. 5-27, s. 18

“*ideal tipler*”⁵¹⁸ içerisinde değerlendirmek oldukça güçtür. Buna rağmen araştırmacılar bireylerin dinî yaşantılarındaki çoklu yansımaların benzerlik ve farklılıklarını göstermek için yukarıdakine benzer pek çok tipolojiler geliştirmeye çalışmışlardır.⁵¹⁹

Söz konusu dindarlık tipolojilerinden elit, rasyonel, entelektüel, seçkin ve havas dindarlığı şeklinde kavramsallaştırılan dindarlık biçimleri bu araştırmanın konusuyla doğrudan ilgilidir. Dolayısıyla araştırmada özsel ve niteleyici anlayış temelinde bu elit dindarlık tasnif edilmeye ve kavramsallaştırmaya çalışılmıştır. Başka bir deyişle ilahiyatçı dindarlığı, dinî hayatın şiddet ve yoğunluğuna bağlı olarak ortaya konmaya çalışılırken aynı zamanda çeşitli dinî yönelim tipleri üzerine de odaklanılmıştır. Bu açıdan bakıldığında yukarıdaki dindarlık tipolojilerinden bir kısmının konuyla ilişkisi bakımından etüt edilmesi, ilahiyatçı dindarlığının doğru konumlandırılması açısından önemli görülmektedir. Örneğin Ünver Günay “seçkinlerin dindarlığı” tipolojisini “Biçim bakımından dini yaşayışta ayırt edilenler” başlığı altında ele aldığı dörtlü sınıflamasından birisi olarak zikreder. O Sünni Müslüman ulemasının batıl inançlar olarak yadsıdığı “yabancı” unsurlara dini yaşayışında yer vermeyen, belli bir kültür düzeyi ve öğrenimi olan “dinî elit zümre”yi bu kategorinin içinde değerlendirir.⁵²⁰ Yine benzer şekilde dinî yaşam ve biçimleri vurgusundan hareket edilirse Ş. Mardin, Türkiye’de yeni dindarlık tezahürleri arasında *Ortodoks Sünni İslam’a dönme isteğinde* bulunan, Ortodoks, Sünnî ve ulema-yı rüsumun düşüncelerini devam ettiren bir yapıyı tipleştirmektedir.⁵²¹

⁵¹⁸ Daha fazla bilgi için, Bkz. Doğan Özlem, **Max Weber’de Bilim ve Sosyoloji**, Ara Yayıncılık, İstanbul, 1990, ss. 97-136; Adil Çiftçi, **Nasıl Bir Sosyal Bilim, Temel Sorunlar ve yaklaşımlar**, Ankara Okulu Yayınları. Ankara 2016, ss. 23-66

⁵¹⁹ Asım Yapıcı, “Dini Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık” **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Temmuz-Aralık, 2002, C. 2, S. 2, s. 77-80

⁵²⁰ Günay, **Erzurum ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat**, s. 263.

⁵²¹ Celaleddin Çelik, “Dindarlık Tipolojilerine Metodolojik Bir Yaklaşım”, **İslâmiyât**, 8, 2005, S. 2, ss. 71-90, s. 85., Ejder Okumuş, “Şerif Mardin’de İslam Din Sosyolojisi-Bir Giriş Denemesi”, **Adam Akademi**, 8/2, 2018, ss. 145-174, s. 166

Günay ve Mardin’de olduğu gibi Türk dindarlık tipolojilerinde yakın dönem görüntülerin seçkin/ortodoksi ve halk/heteredoksi dindarlığı ekseninde ele alındığı görülmektedir. Aslında benzer bir yaklaşım Türk dindarlığının tarihsel görüntüleri açısından da geçerlidir. Nitekim yüksek (kitabi, medrese) İslam ve halk (tekke, mistik) İslamı dikotomisi başta Z. Gökalp olmak üzere F. Köprülü ve A.Y.Ocak’ın dindarlık sınıflandırmalarında da yer almaktadır. Onların dindarlık tipolojilerinde iki karakteristik tip vardır: Birincisi sırrı dindarlık olarak ta ifade edilen, içinde mistik çizgiler barındıran halkın dindarlık biçimi olan mistik/sezgisel dindarlık, ikincisi ise kitabi, püriten, normatif, özcü (essentialist) ve rasyonel/entelektüel öğelerin hâkim olduğu Ortodoks/kitabi dindarlıktır.⁵²²

E. Gellner aynı kavramsallaştırmaları yaparak *yüksek (büyük) İslamı* ile *halkın (küçük) İslamı* arasında var olan temel farklılıkları zikreder. Ona göre veli kültüne dayanarak büyüye ve dinî coşkuya vurgu yapan *halk İslamı’nın* aksine yüksek İslam; kentli, bilge ve tüccar vasıfları olan, tercih ve değerlerini “düzen, toplumsal normlara uyma, sabır ve öğrenim” den yana koyan, tavizsiz, arınmacı, ana kaynaklara sıkıca bağlı, Allah ile arasına aracı koymayı reddeden ve şeriata dayalı kitabi bir yönelimi temsil eden tipolojidir.⁵²³

Elit dindarlık tipolojisini ifade eden kavramlardan birisi de havas⁵²⁴ sözcüğüdür. Lewis’e göre havassın tekili olan hassa kavramı; eğitilmiş, iktidara yakın kentli kesim, askeri, siyasi, bürokratik tabaka ve dinî otorite addedilen ulemayı kapsayan bir anlam genişliğine sahiptir. Lewis’in tespitlerine bakılırsa *hassayı* oluşturan bu seçkin sınıf daha çok iktidara yakın olma ya da eklemlenme ile bu

⁵²² Çelik, **Dindarlık Tipolojilerine Metodolojik Bir Yaklaşım**, s. 83,84; Abdurrahman Kurt, Mehmet Yanmış, “Mevlid Dindarlığı-Bursa Örneği”, **Yazılışının 600.Yılında Bir Kutlu Doğum Şaheseri Uluslararası Mevlid Sempozyumu, Mevlid ve Süleyman Çelebi**, Editörler: Bilal Kemikli, Osman Çetin, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, Ankara, 2010, ss. 342-357, s. 343

⁵²³ Çelik, **Dindarlık Tipolojilerine Metodolojik Bir Yaklaşım**, s. 82

⁵²⁴ Tekili has, hassa olan kelime; 1.Üstün olanlar, üst tabaka seçkinler. 2. Okumuşlar bilgili kimseler, aydınlar, münevverler anlamlarına gelmektedir. Sözlük anlamı için bkz. Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük**, s. 473

statüsünü devam ettirebilmekte bu duruma da otoritenin patrimoniyal yapısı sebep olmaktadır.⁵²⁵

Seçkin dindarlık tiplemesi ile ilgili kavramsallaştırmalardan biride A.Y. Sarıbay tarafından yapılmıştır. Kült ve mistik yönelimlere ağırlık vererek kitabi bilgiyi dışlayıcı eğilimi *popülist İslam* olarak nitelendiren Sarıbay, eğitim düzeyi yüksek, kentli, kültürel değerlerini paylaştığı orta sınıfa ait olan, muhafazakar ve *scriptüalist (kitabici)* bir tipolojiye ise *elitist İslam* demektedir. Elitist İslam'ın bileşenlerinden biri olarak *scriptüalist* vurgu, C. Geertz'de geleneksel İslami kültürünü zorla dönüştürme eğiliminden dolayı eleştirilmiştir. Geertz'in *İslami scriptüalizm* dediği ve tüccarlar, öğretmenler ve ulema ile özdeşleşen bu eğilim, ona göre kuralcı ve doktriner karakteriyle olumsuz çağrışımlar üretmektedir.⁵²⁶

Bugüne kadar yapılan dindarlık tiplştirmelerini dört temel grup içinde incelenebileceğini dile getiren Asım Yapıcı, “*Dinîn bireysel ve toplumsal görüntülerine dayalı tipler*” ve “*Dinsel yaşayışın sosyo-kültürel yapıda kazandığı anlam ve muhtevaya bağlı tipler*” başlıkları altında, halkın ve seçkinlerin dindarlığı dikotomisi üzerinden sınıflamalar yapar. O kurumsallaşmış/bireyselleşmiş dindarlık, *taklidi/tahkiki* dindarlık, *avamın/havassın* dindarlığı şeklindeki betimlemelerin dinîn bireysel ve toplumsal görüntülerine tekabül eden tipolojiler olduğunu belirtir. Yine ona göre, dinsel hayatın sosyo-kültürel yapıda kazandığı muhtevada *Ortodoks/Heterodoks* dindarlığı ile *medrese dindarlığı/tekke dindarlığı* tiplştirmeleri yer almaktadır. Ortodoks dindarlığı “*dinî yaşantının kutsal kitaba ve din kurucusu ya da peygamberin açıklamalarına dayalı olarak şekillendiği sahih/doğru dindarlık biçimi*” olarak tanımlayan Yapıcı'nın ifadelerine⁵²⁷ “*çoğunluğun inancını ifade eden merkezî din anlayışıyla ve egemen*

⁵²⁵ Çelik, *Dindarlık Tipolojilerine Metodolojik Bir Yaklaşım*, s. 83

⁵²⁶ Çelik, *Dindarlık Tipolojilerine Metodolojik Bir Yaklaşım*, s. 82-86

⁵²⁷ Yapıcı, *Türk Toplumunda Cinsiyete Göre Dindarlık Farklılaşması: Bir Meta-Analiz Denemesi*, s. 5-6

siyasal güçle özdeşleştiren dinsel yorum”⁵²⁸ ilavesini yapmak, kavramın daha kapsamlı anlaşılmasını sağlayacaktır.

Bütün bu dindarlık tipolojileri örnekleri dikkate alındığında Cumhuriyet Dönemi yüksek din öğretimi mezunları, elit dindarlık kategorisi içinde anlamlı bir yere konumlanmış gözükmemektedir. Zira bu seçkin tipi özetleyen orta sınıfa ait olma, eğitim düzeyinin yüksekliği, kültürel öğelere saygılı oluşu, kendisiyle tanrısı arasına aracı koymayı, Sünni bakış açısına sahip oluşu, ana kaynaklara sıkıca bağlılığı, şeri hukuku önceleyen tutumu, medrese ve ulemanın mirasçısı olması, tarihsel sürekliliği içinde ortodoksi özellikleri taşıması bu tipolojinin temel karakteristiğini oluşturmaktadır. Bu özellikler, epistemik boyutuyla rasyonel dindarlığın, sosyo-ekonomik ve kültürel boyutuyla da elit dindarlığın kalıpları içinde mütalaa edilebilir. Bundan dolayıdır ki araştırma boyunca ilahiyatçı dindarlığı rasyonel/elit dindarlık tipolojisi içinde değerlendirilmiş ve böylece adlandırılmıştır

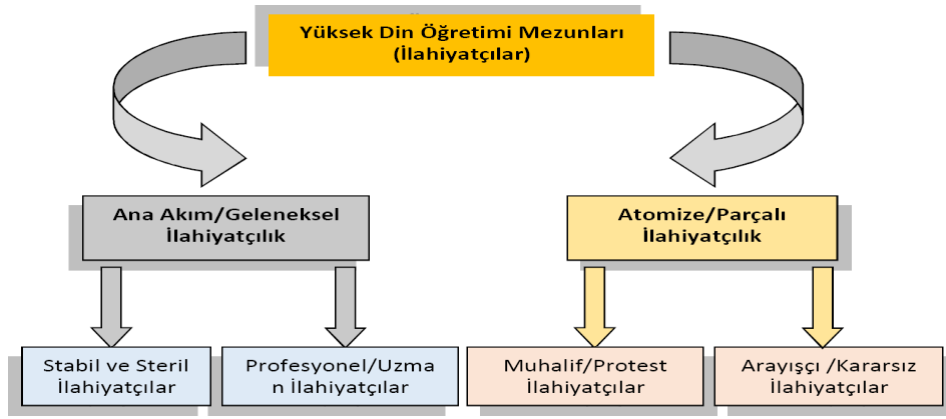
3.2. İLAHİYATÇI DİNDARLIĞININ MODERN GÖRÜNÜMLERİNE DAİR BİR TİPOLOJİ DENEMESİ

Bu çalışmada dinî yaşantının parametreleri üzerinden ilahiyatçı dindarlığı ele alınmış, bu dindarlık tipinin mevcut fotoğrafına odaklanılmıştır. Yapılan ölçümler sonucunda elde edilen bulguların işaret ettiği birtakım dindarlık şablonları, yüksek din öğretimi mezunlarının tipleştirilmesinde kullanılmıştır.

Çalışmada elde edilen bulgulardan iki ilahiyatçı eğiliminin ön plana çıktığı görülmektedir. Bunlardan biri “ana akım/geleneksel ilahiyatçılık” şeklinde ifade edilebilecek olan yaklaşım, diğeri ise “atomize/parçalı ilahiyatçılık” biçiminde değerlendirilebilecek olan eğilimdir. Her iki ilahiyatçı tiplemesini de kendi içinde bölümlere ayırmanın mümkün olması, yapılan analitik çözümlemede açıklayıcı fırsatlar sunmaktadır. Diğer taraftan aralarında geçişkenliklerin her zaman mümkün olduğu bu tiplendirmelerin mutlak bir tipolojik kalıbı işaret etmediği de belirtilmelidir.

Aşağıdaki şemada gösterildiği gibi ilahiyatçı dindarlığının modern görünümlerine dair bir tipoloji denemesi yapmak mümkün görünmektedir.

⁵²⁸ Gündüz, *Dinlerde Ayrılık ve Çatışma: Ortodoksi-Heresi Kavgası*, s. 10

A. Ana Akım/Geleneksel İlahiyatçı Dindarlığı

Baskın tercihi ifade etmek için kullanılan “ana akım” kavramı ile ilahiyatçı bilincini büyük ölçüde güdüleyen *geleneksel* dinî anlayış kastedilmektedir. Yüksek din öğretimi mezunlarının dinî anlayış, yaşayış ve tutumlarının geleneksel dinî kalıplar içinde şekillenmesi, sayıca çok olan bu ilahiyatçı kitleyi “ana akım/geleneksel ilahiyatçılık” tipolojisi içinde değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır.

Bu tipolojinin birtakım özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

1. En genel biçimiyle geleneğin yaşandığı ve yaşatıldığı, geleneksel olanın bütün özellikleriyle kabullenildiği bu tipolojiye; otorite, hiyerarşi, istikrar, devamlılık, büyüklere saygı, geçmişin yüceltilmesi, devlete itaat, ortodoksi ve mukaddesat⁵²⁹ gibi nitelikler rengini vermektedir. Nitekim çalışmamızın nicel ve nitel bulguları, katılımcıların söz konusu nitelikler çerçevesinde geleneksel tutumlar sergilediğini göstermektedir. Örneğin dinî elitlerin ortodoksi din anlayışında devlet önemli bir otoritedir ve devlete yanaşık bir pozisyon alış söz konusudur. Bu durumun test edildiği “Devletin emirlerine uymak dini bir gereklilik midir?” ve “İslam dininde devlete itaat için halifelğe gerek var mıdır?” sorularına katılımcıların çoğu geleneksel ortodoksi din anlayışının refleksi doğrultusunda cevap vermiştir (Bkz. Tablo 68).

⁵²⁹ Kemalettin Taş, “Dindarlığın Kriterleri Üzerine Tipolojik Bir Araştırma”, **Dindarlığın Sosyopsikolojisi**, Edit: Ünver Günay, Celaleddin Çelik, Karahan Kitabevi, Adana, 2006, ss. 175-206, s. 184

2. Tarihten süzülerek günümüze kadar gelen birikim ve anlayışların temelini oluşturduğu ve geleneksel dinî kalıpların benimsendiği ana akım ilahiyatçı eğiliminde, *Kur'an ve sünnet Müslümanlığı* en çok benimsenen dinî yorum biçimi olarak belirginleşmektedir. Esasen ana akım ilahiyatçı dindarlığında, Ehl-i Sünnet'in Kur'an ve sünnete dayalı geleneğinin kabulü, Hanefi-Maturidi çizgisinin biçimlendirdiği Müslüman Türk geleneğinin benimsenmesi ve İslam'ın ahlakı öğretisini ön plana çıkaran irfani geleneğin onaylanmasını içeren üçlü bir dinî yorum setinden bahsetmek mümkündür. Dolayısıyla bu set içinde yer alan ve temelde Kur'an ve sünnet Müslümanlığını refere eden geleneksel yaklaşımların tamamını, ana akım ilahiyatçı dindarlığının kapsamı içinde değerlendirmek pek de yanlış olmayacaktır (Bkz. Grafik 27-28).

3. Rasyonel/elit dindarlık tipi olarak ilahiyatçı dindarlığı, geleneğe yaslanan özellikleri yanında, ulemadan tevarüs eden ilmî müktesebata sahip olması sebebiyle de özellikli bir duruma işaret etmektedir. Yüksek din öğretimi mezunlarının ilgi duyduğu ilahiyat alanının büyük ölçüde Temel İslami Bilimlere yönelik olması ulemanın temsil ettiği geleneğin ilahiyatçılar tarafından da benimsendiğini göstermesi açısından önemlidir (Bkz. Grafik 33, Tablo 56). Bundan dolayı da ilmî geleneğe gösterilen sadakat, ana akım ilahiyatçı dindarlığının önemli bir özelliği olarak görülebilir.

4. Yüksek dinî bilgilere vakıf kişilerden oluşan kitabi dindarlığın bu aktörleri, tarihsel süreç içinde benimsenen baskın dinî kabullerin taşıyıcısı, yorumlayıcısı ve açıklayıcısı konumundadır. İlahiyatçılar bu özelliğini daha çok geleneksel İslamî anlayışın etrafında kümelenmiş tarihsel ve çağdaş şahsiyetlerden elde etmişlerdir. Nitekim ilahiyatçıların düşüncelerinin şekillenmesinde ve dinî tutumlarının oluşup gelişmesinde etkili olduğu düşünülen ve sürekli takip ettikleri yerli/yabancı yazar, aydın, akademisyen, kanaat önderi vb. profiline bakıldığında, geleneksel İslam düşüncesi içinde yer alan şahısların daha çok yer aldığı görülmektedir (Bkz. Tablo 52, Grafik 29-30-31). Buna göre geçmişten günümüze intikal eden geleneksel dinî anlayış ve tutumların sürdürülmesini sağlayanların, etkileyen ve etkilenen

bağlamında ana akım ilahiyatçı tipolojisi içinde yer alan kişilerden oluştuğu anlaşılmaktadır.

5. Ana akım/geleneksel ilahiyatçılık tipleştirmesinde Kur'an ve sünnetle birlikte, ilk dönemlerde yazılan temel İslami eserler, ulemanın görüşleri⁵³⁰ ve özellikle Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat⁵³¹ aidiyeti önemli ve öncelikli bir yer işgal etmektedir.

Yukarıda zikredilen temel özelliklere sahip olan ana akım/geleneksel ilahiyatçı dindarlığını, nicel bulgulardan hareketle *stabil ve steril ilahiyatçı dindarlığı* ve *profesyonel/uzman ilahiyatçı dindarlığı* şeklinde ikiye ayırmak mümkün görünmektedir.

I. Stabil ve Steril İlahiyatçı Dindarlığı

“Stabil” kelimesi ilahiyatçı dindarlığının sabit, değişmez ve durağan yönünü belirtmek için kullanılmıştır. “Steril” sözcüğü ise bu tipolojinin başka inanç ve düşüncelerden arınık hâlini ifade etmektedir. Başka bir deyişle geleneksel ilahiyatçı dindarlığı; stabil özelliği ile hep aynı kalan, aynı şekilde devam eden kararlı, steril niteliği ile de diğer inanç, tutum ve davranışlardan izole edilmiş bir tipolojiyi ifade etmektedir. Nitekim örneklemin demografik yapısından da anlaşılabacağı gibi yüksek din öğretimi mezunları ağırlıklı olarak ortaokul ve liseyi, imam-hatip liselerinde

⁵³⁰ Taş, **Dindarlığın Kriterleri Üzerine Tipolojik Bir Araştırma**, s. 186

⁵³¹ Bu kavramın geleneksel din anlayışı içindeki yerini Ejder Okumuş yaklaşık olarak şu şekilde aktarmaktadır; “Başlangıçta Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat” isimlendirmesi yapılmış, daha sonra bu kavramsallaştırmanın içeriği ve felsefi yönü ortaya serilmiştir. Böylelikle bu hareket, Sünnet etrafında kümelenmiş, Hz. Peygamber’in ve onun yolunu takip edenlerin, yani Sahabe, Tâbiîn ve Tebeu't-Tâbiîn’in izinde giden ve bu vasatta bir araya gelerek bir birlik oluşturan kişileri belirten bir sosyal olgu olarak ortaya çıkmıştır. Böylece Ehl-i Sünnet paradigması, orta yol ve gelenek söylemiyle kendini legal ilan etmiş ve akabinde de var olan sosyal ve siyasal rejimi meşrûlaştırıcı bir hareket biçimine evrilmiştir. Başka bir deyişle Ehl-i Sünnet, “orta yol”da olduğuna karar verilen devlet otoritesinin ve çoğunluğun İslamî yönelimlerinin meşrûluğunu temin etmede mühim bir araç olarak işlevselleştirilmiştir. Bu görevini ifa ederken hareket, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat kavramsallaştırmasının meşrûluğunu ortaya koymaya gayret etmiş, bir taraftan da geleneksel çoğunluğun fıkhi, siyasi ve düşünsel meşrûiyetini temin etmeye çalışmıştır. Bazı kabullere göre Ehl-i Sünnet’in en köklü hizmeti, sonradan türeyen tehlikeli fikir ve yaklaşımlara karşı hali hazırda dini ve sosyal realiteyi korumak, haklılığını ve geçerliliğini savunmak, yani bir bakıma meşrûlaştırmak olmuştur.” Bkz. Ejder Okumuş, “Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat’ın Bir Meşrûiyet Aracı Olarak İcat ve İstihdamı”, **Marife**, Yıl. 5, S. 3, Kış 2005, ss. 47 – 59, s. 49,50

okumuş (Bkz. Grafik 10), lisans öğrenimi sonrasında ise Kur'an kursları, İHO ve İHL'lerde göreve başlamışlardır. Bu durumda dindar aileye mensup (Bkz. Grafik 13) ilahiyatçı birey, sırasıyla Kur'an kursu, İHO, İHL ve İlahiyat eğitiminden bir öğrenci olarak geçmiş olmakta, üstlendiği görevler ve çalıştığı kurumlar itibarıyla de bu kez, öğretmen-öğretici-akademisyen olarak aynı dinî ortamlarda statü farkıyla yeniden bulunmaktadır. Kendini tekrar eden bu işleyiş içinde ilahiyatçı birey stabil bir dinî hayat yaşamakta, farklı inanç gruplarına muhatap olmadıkları için de steril bir dinî yaşama sahip olmaktadır. Ayrıca stabil ve steril ilahiyatçı dindarlığı geleneksel dinî anlayışla olan iltisakı sebebiyle ana akım/geleneksel ilahiyatçı dindarlık tipolojisi içinde yer almaktadır. Nitekim bu tipolojinin içinde yer aldığı sosyo-kültürel ve politik yaşam döngüsü, geleneksel olanın tekrar tekrar tecrübe edilmesi zemininde gerçekleşmekte, yeni ve farklı olan nispeten dışta kalmaktadır.

II. Profesyonel/Uzman İlahiyatçı Dindarlığı

Ana akım/geleneksel ilahiyatçı dindarlığının bu kategorisi, ağırlıklı olarak Üniversite, MEB ve DİB bünyesinde görev yapan yüksek din öğretimi mezunlarının uzmanlık alanları üzerinden bir dini temsil üretmelerine işaret etmektedir. Başka bir deyişle bu tipolojide, temelde Sünni paradigma çerçevesinde oluşturulmuş müfredatları, hutbe metinlerini ve İslami ilimler metodolojilerini hedef kitlelerine aktaran ilahiyatçıların, mesleki yetkinliklerini ifade etmeye yönelik bir vurgu vardır. Esasen profesyonel/uzman ilahiyatçılar, geleneksel dinî anlayış ve pratikleri görevleri gereği cami cemaatine, Kur'an kursu, ortaokul ve lise öğrencilerine ve yüksek din öğretimi kurumlarındaki lisans öğrencilerine aktaran din görevlileri mesabesindedir. Devlet organizasyonu içinde yer alan dinî kurumların resmî söylem ve standartlarını önceleyen ve bunu tanımlanmış meslek kalıpları içinde gerçekleştiren bu tipolojinin, dini temsil biçimi çoğu zaman profesyonelleşmiş bir görüntü arz etmektedir.

Esasen dinsel olanın retorik düzeyinde aktarımının yapıldığı ve üstlenilen dinî görevlerin ücret karşılığında yerine getirildiği bir durumda, alanında uzmanlaşmış ilahiyatçıları *dinî profesyoneller* olarak katagorize etmek yanlış olmayacaktır. Kaldı ki hükümetlerin istihdam politikaları dâhilinde aldıkları karar ve uygulamaların,

ilahiyat alanına olan teveccühünü farklılaştırdığı bilinmektedir. Örneğin, 28 Şubat sürecinde yüksek din öğretimi kurumlarına olan ilgi oldukça azalmış, son on yıllık sürede ise yeniden artarak tarihinin en yüksek düzeyine ulaşmıştır. (Bkz.Tablo 25-31-34-35) Devlet kurumlarında rahatlıkla istihdam edileceğini düşünen kişilerin bu profesyonel eğilimleri, ana akım ilahiyatçı tipolojisinin ulema sınıfıyla benzeşen tarihsel arka planını göstermesi açısından da önemlidir. Bununla birlikte ilahiyatçı dindarlığını söz konusu profesyonel niteliğinden soyutlamak mümkün olmadığı gibi bu dindarlık tipini salt mesleki içerik ve görünümleri açısından değerlendirmek de gerçekçi görünmemektedir.

B. Atomize/Parçalı İlahiyatçı Dindarlığı

Ana akım/geleneksel ilahiyatçı dindarlığının karşısında yer alan bu tipoloji, kendi içinde parçalı yapısı ve birbirinden farklı dinî tutumları sebebiyle *atomize/parçalı* şeklinde adlandırılmıştır. Modernist,⁵³² reformist,⁵³³ anti kapitalist,⁵³⁴ tarihselci,⁵³⁵ radikal, marjinal, protest, seküler ve deistik⁵³⁶ görüşlere ait ilahiyatçı tutumlarının belirleyicisi olduğu bu tipolojide, senkronize bir tavırdan çok birbirinden ayrışan ve hatta zıtlaşan çoklu eğilimler söz konusudur.

Ana akım ilahiyatçı dindarlığının ortak söylem ve davranışlarının aksine atomize ilahiyatçı dindarlığında bütüncül olmayan anlayış ve tutumlar gözlemlenmiştir. Örneğin ilahiyat alanının güncel sorunlarına ilişkin bazen modernist

⁵³² Bkz. Hasan Aydın, “İslam Modernizmi: Türkiye'deki Yansımaları ve İşlevleri”, **Ekev Akademi Dergisi**, Bahar- 2006, S. 27, ss. 37-50; Ethem Karaçoban, “Vasat Ümmeti Arama Çabaları Kapsamında Modernizm” **Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Eylül, 2020, C. 4, S. 1, Ss. 115-140; Ahmet Faruk Kılıç, Sıddık Ağçoban, “Gelenek ve Modernizm Bağlamında İslam”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2013/2, C. 25, S. 28, ss. 223-242

⁵³³ Bkz. Hüseyin Atay, “Dinde Reform”, **AÜİFD**, 2002, C. 43, S. 1, ss. 1-26

⁵³⁴ Emre Başcı, “Türkiye’de Anti - Kapitalist Müslümanlar: Politik Dönüşümleri, Amaçları ve Tüketim Davranışları Üzerine Nitel Bir Model”, **Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Eylül 2017, S. 13, ss. 113-128

⁵³⁵ Tarihselcilik nedir? Türkiye’de Tarihselcilik konulu Prof. Dr. İlhami Güler’in bir anlatısı için bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=0aFvTUHSqyk> (13.03.2022), Bir Tarihselcilik eleştirisi için bkz. Şevket Kotan, “İslam Geleneğinin Dönüşümü ve Tarihselcilik Sorunu”, **Bilimname**, 2004, S. 6, ss. 117-129

⁵³⁶ Deist inanca sahip bir ilahiyatçı profili için bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=-alirHAct1c> (13.03.2022)

tutum sergilerken bazen de geleneksel çizgide olan, dinî konuları eklektik tarzda ele alan yaklaşımlar söz konusu olabilmektedir.

Atomize/parçalı ilahiyatçı dindarlığını ikiye ayırmak mümkündür. Birincisi geleneksel dindarlık anlayış ve davranışlarına karşı olan muhalif/protest ilahiyatçı dindarlığı. İkincisi ise geleneksel olanı kabul etmemekle birlikte gerçekliğin bilgisinin ne olduğuna dair henüz fikirleri oluşmamış arayışçı/kararsız ilahiyatçı dindarlığı. Bu tipolojileri kesin hatlarıyla birbirinden ayırmak mümkün olmamakla birlikte, analitik çözümlemelerde kolaylık sağladığını da belirtmek gerekir.

I. Muhalif/Protest İlahiyatçı Dindarlığı

İçinde geleneksel dini söylem ve temsillere karşı muhalif duygu ve düşünceler besleyen, yüksek din öğretimi mezunlarının oluşturduğu protest ilahiyatçı dindarlığı, atomize ilahiyatçılık içinde değerlendirilebilir. Bu tipolojide ağırlıklı olarak modern yaklaşım ve okumalarıyla öne çıkan çağdaş mütefekkir ve akademisyenlerin görüşleri temel alınmaktadır. Çoğunlukla da geleneksel olana yönelik protest bir tutum sergilenmektedir. Bu tipolojide ilahiyatçılar, güncel dinî sorunlara yönelik geleneksel yaklaşımın yetersiz kaldığına inanmakta, dinin bu hâliyle insanın anlam arayışına cevap veremediği kanaatini taşımaktadır. Geleneksel müktesebatın çoğu kez olumsuzlandığı, tarihe malolmuş tartışmaların yeniden gündeme taşınarak anakronik tespitlerin yapıldığı protest ilahiyatçılık tipinde; hadis, siyer ve tefsir başta olmak üzere İslami ilimler yeni ve farklı okumalara tabi tutulmaktadır.⁵³⁷

Diğer taraftan tarikatler ve dinî cemaatler gibi örgütlü yapılar ve onların temsil ettiği geleneksel dinî anlayışlara karşı muhalif düşünceler besleyen ilahiyatçıların da protest ilahiyatçı tiplmesi içinde yer aldığı düşünülebilir. Aynı

⁵³⁷ Türkiye'de "Protest İslam" tanımlaması içinde adı geçen, Yaşar Nuri Öztürk, Hüseyin Atay, Said Hatipoğlu, Ömer Özsoy, İlhami Güler, Mehmet Azimli, Hayri Kırbaçoğlu, İsrail Balcı, Mehmet Okuyan, İhsan Eliaçık ve Caner Taslaman gibi kişiler hakkında bir değerlendirme için Bkz. (https://www.youtube.com/watch?v=CCR_sx3SH5Q) (10.03.2020)

şekilde, siyasal İslam’a ve hükûmetin icraatlarına muhalif olan ilahiyatçı tutumlarını da aynı protest tipoloji içinde mütalaa etmek mümkün gözükmemektedir.⁵³⁸

II. Arayışçı/Kararsız İlahiyatçı Dindarlığı

Bu dindarlık tipinin temel özelliğinin geleneksel ve modern eğilimler arasında tercih yapmama/yapamama olduğu söylenebilir. “Fikrim yok” şeklinde ifade edilen ve nötr kalmayı önceleyen bu tutumda, geleneksel din sunumuna yönelik zımnen bir karşı koyuş, çağdaş yaklaşımlara yönelik de bir tereddüt yatmaktadır. Örneğin, yüksek din öğretimi mezunları aşağıda yer alan güncel dinî konulara ilişkin yargılarda %20’nin üzerinde bir oranla “Fikrim yok” seçeneğini tercih etmiştir.

“Allah her asrın başında Müslümanların dinî işlerini güncelleyecek bir müceddid gönderir %31,2 (338); Doğum günü ve özel günleri kutlamak İslam dinince uygundur %30,5 (330); Devletin emirlerine uymak dini bir gerekliliktir %27,9 (302); Katılım bankalarının verdiği kâr payı ile bankaların faiz uygulaması aynıdır %27,1 (293); Siyaset İslam’a en doğru hizmet etme aracıdır %26,8 (290); İslam dininde devlete itaat için halifelîğe gerek vardır %25,4 (275); Alışveriş yaptığım yer/kişi dindar olmalıdır %25,1 (272); Kıyamete yakın bir zamanda Hz. İsa ve Mehdi gelecektir %22,5 (244); Demokrasi İslam toplumları için en iyi yönetim şeklidir %22,5 (244); Sarık, cübbe ve şalvar giyen Müslümanlar önemli bir sünneti yaşatmaktadırlar %22,3 (241); Medeni Kanun’da aile reisliğinin kaldırılmış olması İslam dini açısından bir sakınca içermez % 21,4 (232).”

Yukarıda yer alan önermelere %15-%20 oranlarında “Fikrim yok” tercihleride ilave edilirse⁵³⁹ arayışçı/kararsız ilahiyatçı tipolojisinin, daha çok

⁵³⁸ Araştırmaya katılanların siyasî eğilim olarak kendisini yakın hissettiği partiler incelendiğinde “diğer” seçeneğinin dağılımında protest nitelikli olduğu düşünülen, %2,5’i (4) “Apolitik”, %0,6’sı (1) “Hepsi Müslümanı uyandırmamak için kurulmuş sistemin piyonları”, %0,6’sı (1) “İnancımı özgürce yaşamama izin veren kısıtlama yapmayan partiler”, %0,6’sı (1) “Partiler üstü bir yaklaşım”, %0,6’sı (1) “TKP” şeklinde yanıtlar verilmiştir. Ayrıca %11,1’i (18) tarafsız olduğunu, %62,3’ü (101) hiçbir partiyi kendisine yakın hissetmediğini belirtirken %8,6’sı (14) yanıt vermemiştir. İlahiyatçıların siyasal eğilimleri için bkz. (Grafik 36)

⁵³⁹ Dini öne çıkaran parti veya siyasetçileri desteklemek dindarlığın bir gereğidir %19,9 (216); Kadının evinin dışında gelir getiren bir işte çalışması fitratına aykırıdır %19,9 (216); Doğum

dindarlığın etki boyutu içinde yer alan konularda tutumlarını netleştirememiş olduğu anlaşılmaktadır. Buradan ilahiyatçıların sosyal hayatın; aile, ekonomi, politika gibi kurumlarında dini anlayış, tutum ve davranışlarını nasıl pratize edeceklerine dair yeterince dini bilgi ve bilinç geliştiremedikleri sonucuna varmak mümkün gözükmemektedir. Bununla birlikte kararsız tutumun oluşmasına; geleneksel veya modern dini yargıların gündelik hayatları açısından önemli bir katkısının olmadığını düşünme (önemsememe), güncel dini tartışmaların lüzumsuz olduğuna inanma (değersizleştirme) ve geleneksel anlayışın dışına çıkıldığında maruz kalacakları tepkiden çekinme (baskı) gibi sebeplerin de eşlik ettiği düşünülebilir.

Genç mezunlarda nispeten daha fazla olduğu gözlemlenen “arayışçı ve kararsız” tutumun, ilahiyatçı bilincinde yeni bir duruma işaret ettiği belirtilmelidir. Günün şartlarına uyumlanmanın zorunlu hâle geldiği, konjonktürün paradigma değişimini zorunlu kıldığı ve sosyal değişimlerin ivme kazandığı bir dönemde, dinin rasyonel/elit ilahiyatçı temsilcilerinin arayışçı tutumunun anlaşılabilir olduğu düşünülebilir. Diğer taraftan geleneği referans almamakla birlikte dinin güncel bir yorumunu da yapmaktan uzak bu tipolojinin, dinî hayata hangi katma değeri sunacağı bir sorun olarak karşımızda durmaktadır.

Atomize/parçalı ilahiyat tipolojisi ister protest, isterse de arayışçı niteliği ile içinde barındırdığı aykırılıkları, dinamik bir öz eleştiri fırsatına dönüştürebilirse çağdaş insanın anlam arayışına nitelikli bir katkı sunacağı muhakkaktır.

kontrolü ve aile planlamasında dinen bir sakınca yoktur %19,9 (215); Diyanet İşleri Başkanlığınca verilen fetvalar Türkiye’de tüm Müslümanlar için bağlayıcıdır %19,5 (211); Dinde çağdaş yorumlar yapmaya ihtiyaç vardır %19,1 (207); Kamusal alanlarda kadın ve erkeklerin birlikte bulunmalarında dini açıdan bir sakınca yoktur %17,8 (193); Dine hizmet etmeyen gazete ve dergileri satın almak doğru değildir %17,6 (191); Erkeklerin kadın sesinden Kur’an, ilahi veya müzik dinlemelerinin dinî açıdan bir sakıncası yoktur %16,8 (182); Evlerde ya da sosyal ortamlarda haremlik – selamlık uygulaması dinen gereklidir %16,3 (176); Son yıllarda kadının konumu ve aile hayatıyla ilgili olarak yapılan yasal düzenlemeler aile hayatımıza çok zarar vermiştir %15,6 (169); Diyanet İşleri Başkanlığının kurum olarak varlığı laikliğe aykırıdır %15,2 (165).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Alan araştırması şeklinde yapılan bu çalışmada, nicel yöntem uygulanmıştır. Yüksek din öğretimi kurumlarından mezun olan kişilerin din anlayışları (dinî görüş, tutum ve davranışları) Türkiye ölçeğinde incelenmiş, böylece mezunların dindarlık ve dinselliğinin mevcut görünümleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda ilahiyatçıların güncel dinî proplemlere ve yargılara yönelik tutumları ölçülmüş, geleneksel veya modern dinî önermelerden hangilerini benimsedikleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Yüksek din öğretimi mezunlarının “din anlayışları” ifadesiyle, dinle alakalı nesne, kişi, düşünce, olgu ve olayların ilahiyatçılar tarafından nasıl ele alındığı, nasıl görüldüğü, nasıl bilindiği ve nasıl idrak edildiği anlatılmak istenmiştir. “Dinî tutumlar” tabiriyle ilahiyatçıların din ile alakalı düşünce, duygu ve davranışlarını istikrarlı olarak belirleme biçimleri, “dinî davranış” deyişiyle de bu kişilerin din adına yapıp-edebileceği veya deneyebileceği şeyler anlatılmak istenmiştir. Çalışmamızda “din anlayışları” ve “dinî anlayış, tutum ve davranışlar” ifadesi genelde “dinî hayat” ya da “dinî yaşayış” tabirini karşılayacak şekilde kullanılmıştır. Dinî hayatın bireysel düzeyde ele alınması *dindarlık*, toplumsal düzeyde -bireysel olanı da içine alacak tarzda- konu edinmek ise *dinsellik (dinîlik)* olarak ifade edilmiştir.

Yüksek din öğretimi mezunlarının geleneksel veya modern dinî yargılara yönelik *tutumları*; dindarlığın inanç, ibadet, bilgi, etki ve duygu boyutları dikkate alınarak belirlenmeye çalışılmıştır. Esasen *tutumlar* kişinin sosyalleşme sürecinde davranışlardan farklı olarak uzun bir sürede oluşurlar; kalıcı etkiye sahiptirler ve değişime karşı da oldukça dirençlidirler. Sadece uzun vadede değişebilen tutumları, bazı hususlara tepki gösterme eğilimi olarak görmek mümkündür. *Dinî tutumlar* söz konusu sosyalleşme sürecinde diğer tutumlarla birlikte oluşur ve tutumların ana özellikleri dinî tutumlar için de geçerlidir. Nitekim bu çalışmada, yüksek din öğretimi mezunlarının dinî tutumlarına cinsiyet, yaş, eğitim, meslek, görev ve benimsenen dinî yorum biçimi gibi değişkenlerin etkisinin olup olmadığı ve varsa etki derecesi analiz edilmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın bu bölümünde ilk olarak daha önce tespit edilen hipotezlerle elde edilen sonuçların karşılaştırması yapılacaktır. Bununla birlikte ortaya koyduğumuz araştırma problemleri ve çözüm bekleyen olası problemlere yönelik öneriler de ele alınacaktır.

İnanç Boyutu

İlahiyatçı dindarlığının inanç boyutuyla ilgili tutum ölçeği ile elde edilen bulgulara bakıldığında, *cinsiyet* değişkenine göre kadınların inanç ortalamaları anlamlı olarak daha yüksektir. Buna göre kadınlar erkeklere oranla inanç boyutu ile ilgili modern yaklaşımları daha çok benimsemektedir. Erkekler ise bu boyutlarda daha geleneksel tutumlara sahiptir.

Mezun olunan yüksek din öğretimi kurumu değişkenine göre İlahiyat Fakültesi ve İDKAB bölümü mezunları, YİE mezunlarına göre inanca ilişkin modern dini yargıları daha çok benimsemektedir. *Çalışılan kurum* değişkenine göre üniversite ve MEB’de çalışan mezunlar, DİB’de çalışanlara göre inançla ilgili modern önermeleri daha çok benimsemektedir. *Sahip olunan meslek* değişkenine göre müftü/vaiz/vaizeler, öğretmenlere göre inançla ilgili modern önermeleri daha az benimsemektedir. *Benimsenen dini yorumlara* göre, tasavvufi yorumu ve Müslüman Türk geleneğini benimseyen katılımcılar; İslamcılar/Siyasal İslamcılar ve Kur’an Müslümanlığını benimseyen katılımcılara göre daha geleneksel dini tutumlara sahiptir.

İlahiyatçı dindarlığının inanç boyutuna ilişkin olgusal durumu ortaya çıkaran ankete dayalı bulgulara göre, katılımcıların, Allah inancının oluşmasında, *anne-baba-aile* (%46,8), *öğretmen* (%8,3) ve *akranların* (%1,5) etki düzeyinin diğerlerine oranla daha çok olduğu (%56,6) tespit edilmiştir (Taklidi iman). *Kur’an’da geçen deliller* neticesinde (%16,2) ve *kitaplar* okuyarak (%12,9) tanrı inancını oluşturanların oranı ise %29,1 düzeyindedir (Tahkiki iman). Hiçbir delile ihtiyaç duymadan tanrı düşüncesine sahip olan katılımcıların oranı ise %10,8’dir. Buna göre örneklemen tanrı inancının oluşmasında, “taklidî iman” denilen ve modelden öğrenmeyi içeren iman türü daha öncelikli konumdadır.

Ankete dayalı bulgulara göre, katılımcıların %50,9'u (546) inanç açısından *Mü'minin zıddı/ötekisi* olarak ateistleri görmektedir. Katılımcıların ateistlere ilişkin karşıt duruşunun en yaygın sebebinin sosyal medyada yapılmakta olan ateizm propagandaları olduğu söylenebilir. Katılımcılar, *Yahudi* (%1,1) ve *Hristiyanları* (%0,4) ise inancının zıddı olarak görmemektedir. Aynı zamanda katılımcılar antisemitik tutumlara da sahip değildir.

Katılımcıların, *ehlakitap mensuplarının, Hz. Muhammed'i Allah'ın gönderdiği bir elçi olarak kabul etmeseler bile cennete girip giremeyeceğine* ilişkin görüşlerinde, *tekelcilik* yönünde tutum sergiledikleri (%75,6 oranında) belirlenmiştir. Bununla birlikte katılımcıların ifadelerinden Fsenin dinin sana, benim dinim bana" (109/6) ayetinin vurguladığı *dini çoğulculuk* anlayışını çıkarsamakta mümkün görünmektedir. Ayrıca katılımcıların bir bölümü, kıyamete yakın bir zamanda *mehdi* ve *Mesih'in* geleceğini kabul etmekte fakat bir kurtarıcı beklentisine girmeyi doğru bulmamaktadır. İlahiyatçı bilincinde mehdi ve Mesih beklentisinin halk dindarlığına kıyasla yüksek düzeyde yer almadığı tespit edilmiştir.

Bütün bu bulgulara göre ilahiyatçı dindarlığının inanç esaslarına yönelik tutumunda, kitabi bilgilerin ağırlıklı olarak yer aldığı görülmektedir. Aynı zamanda "İnanç boyutu içinde yer alan anlayış, tutum ve davranışlar, katılımcıların cinsiyetine (alt hipotez-6), *yaş gruplarına* (alt hipotez-7), *lisanstan mezun oldukları bölümlere* (alt hipotez-8), *çalıştıkları kurumlara* (alt hipotez-9), icra ettikleri çeşitli *meslek gruplarına* (alt hipotez-10) ve benimsedikleri *dini yorum biçimlerine* (alt hipotez-11) göre farklılaşmaktadır" şeklindeki hipotezlerimiz doğrulanmış olmaktadır.

İbadet Boyutu

İlahiyatçı dindarlığının *ibadet* boyutuyla ilgili tutum ölçeği ile elde edilen bulgulara göre, *cinsiyet* değişkeni açısından erkekler kadınlara oranla ibadete ilişkin modern yargılara daha fazla sahiptir. *Yaş* değişkenine göre 51+ yaş grubundaki katılımcılar, 22-30 yaş ve 31-40 yaş grubuna kıyasla ibadete ilişkin modern yargılara daha fazla sahiptir. *Mezun olunan yüksek din öğretimi kurumu* değişkenine göre ise ibadet ortalamaları arasında anlamlı bir farklılık yoktur. *Çalışılan kurum* değişkenine göre; üniversitede, MEB'de, kendi işinde, emekli ve diğer kamu kurum-kuruluşlarda

çalışan katılımcılar, DİB’de çalışan katılımcılara göre ibadete ilişkin modern yargılara daha fazla sahiptir. *Sahip olunan meslek* değişkenine göre müftü/vaiz/vaizeler, Kur’an kursu öğreticileri ve imam- hatip/müezzinler, müdür/müdür yrd. / yöneticilere göre ibadete ilişkin modern yargılara daha az sahiptir. Bu bulgular çalışılan kurumlar ve sahip olunan mesleklere göre, DİB bünyesinde çalışan katılımcıların, dindarlığın ibadet boyutuna ilişkin yargılarda, üniversiteler, MEB ve diğer kamu kurumlarında çalışan mezunlara nispetle geleneksel dini anlayışı benimsediğini göstermektedir. Benimsenen *dini yorum biçimine* değişkenine göre Müslüman Türk Geleneğini benimseyen katılımcılar, Kur’an ve Sünnet Müslümanlığını ve Tasavvufi Yorumu benimseyen katılımcılara göre ibadete ilişkin modern yargılara daha fazla sahiptir. Kur’an Müslümanlığını benimseyen katılımcılara göre ise ibadete ilişkin modern yargılara daha az sahiptir.

Ankete dayalı bulgulara göre katılımcıların %98’i namaz ibadetlerini yerine getirmektedir. Günlük beş vakit namazlarını, cemaatle, ferdî ve bazen cemaatle bazen de ferdî olarak eda etme oranı %79,2 iken, namazlarını çoğunlukla kılma, bazen kazaya bırakma ve cemederek kılma oranı %18,8 olarak gerçekleşmektedir. Günlük beş vakit namazını ferdî veya cemaatle düzenli olarak kılan erkekler totalde %84,4 oranına sahipken, kadınlarda bu oran %69 olarak gerçekleşmiştir. Buna göre yüksek din eğitimi mezunu erkekler kadınlara oranla günlük beş vakit namazlarını daha çok yerine getirmektedir. Katılımcılardan %1,1’lik (12 kişi) bir kesim namaz kılmadıklarını ifade etmiştir. Namaz kılmadıklarını ifade eden katılımcılar 22-30 yaş aralığında yer almaktadır. Bu durum yeni nesil ilahiyatçıların bir kesiminin, yüksek din eğitimi veren kurumlara kolay bir şekilde meslek sahibi olmak beklentisiyle yöneldiklerini göstermektedir.

Yüksek din eğitimi mezunlarının beş vakit namazlarını bazı vakitlerde ferdi bazı vakitlerde de cemaatle kılma oranları, Yüksek İslam Enstitüsü %94,7 (18), İlahiyat Fakültesi %45,3 (407), İLİTAM-ANKUZEM mezunlarında %41,8 (33), İslami İlimler Fakültesi %30,0 (9) ve İDKAB Öğretmenliği Bölümü %12,0 (6) şeklinde gerçekleşmiştir. Katılımcıların *çalışılan kurum* değişkenine göre de anlamlı olarak farklılaştığı görülmüştür. Diyanet işleri başkanlığında çalışan katılımcıların

beş vakit namazlarını bazı vakitlerde ferdi bazı vakitlerde de cemaatle kılma durumu, üniversitede çalışanlara, MEB’de çalışanlara ve emekli olanlara göre daha yüksek bulunmuştur.

Erkek katılımcıların %97,8’i *düzenli ve çoğunlukla* Cuma namazlarını kılmaktadır. Katılımcılar, “Şeriatla yönetilmeyen yerde cuma namazı kılınamaz.” düşüncesine ise %90 oranında katılmamaktadır [%74,8 (810) kesinlikle katılmıyorum, %15,2 (165) katılmıyorum]. Gözlemlerimiz de dikkate alındığında ilahiyatçılar, söz konusu düşüncüyü “dinin bütünleştirici söylemlerine ve Cuma namazının farz oluşunun dayandığı maslahata aykırı” bulmaktadır.

Teravih namazı ve nafil namazlar dağılımına göre katılımcıların %60,4’ü (654) teravih %33,4’ü (362) kuşluk, %23,3’ü (252) ise Teheccüd namazlarını kılmaktadır.

Araştırmaya katılanların %25’i (271) pazartesi-perşembe, %21,9’u (237) aşure, %20,5’i (222) şevval, %11,9’u (129) zilhicce orucunu tuttuğunu ifade etmiştir. Kadınların %44,4’ü (173), erkeklerin ise %31,6’sı (219) nafil oruçlarını tutmaktadır. *Yaş aralığı* değişkenine göre ise 22-30 yaş ile 31-40 yaş arasındaki katılımcıların en yüksek oranda nafil oruç tuttıkları, İDKAB bölümü mezunlarının ise nafil orucu en az tutan grubu oluşturdukları tespit edilmiştir.

Gündelik hayatlarında uyguladıkları ibadetlerle ilgili olarak ilahiyatçıların, %89,6’sı (970) dua etmekte, %87,4’ü (947) günlük hayatında işlerine besmele ile başlamakta, %78,6’sı (851) sadaka vermekte, %74,6’sı tövbe ve istiğfarda bulunmakta, %34,6’sı (375) abdestsiz dolaşmamakta, %14,8’i (160) türbeleri ziyaret etmekte, %12,2’si (132) kurban adamakta, %1,3’ü (14) ise mealile birlikte Kur’an okumaktadır. Bu duruma göre katılımcılar gündelik hayatlarında *eylemsel yönü bulunan ibadetleri* (sadaka verme, nafil oruç tutma, vb.) *sözel dinî davranışlara* (dua etme, tövbe ve istiğfarda bulunma) kıyasla daha düşük oranda gerçekleştirmektedir.

Katılımcıların %68,3 oranında bir bölümü yetimler, fakir akraba ve öğrencilere, %17,3 oranında bir bölümü, mülteciler ve ülke dışındaki muhtaçlara,

%6,1 oranında bir bölümü ise cami ve Kur'an kursuna yardım yapmaktadır. Katılımcıların üçte birine yakını bu yardımları bizzat kendileri yapmaktadır. %87,7'lik orana sahip bir katılımcı grubu ise çeşitli vakıf ve derneklere yardım yaptığını belirtmektedir. Bu yardımların %36,5'i (395) İHH'ya, %29,0'ı (314) Diyanet Vakfı'na, %22,0'ı (238) diğer kurumlara veya şahıslara ve %7,0'ı (76) Kızılay'a yapıldığı tespit edilmiştir. Katılımcıların yaklaşık üçte biri Diyanet Vakfı ve Kızılay gibi devletle irtibatlı kurumlara, üçte biri İHH'ya, kalan üçte biri de bireysel olarak veya dâhil oldukları örgütlü yapıların vakıf/derneklerine güven duygusuna dayalı olarak yardım yapmaktadır.

Araştırmaya katılanların %15,9'u *hac* ibadetini, %29,6'sı ise *umre* ibadetini yerine getirmiştir. Bu ibadetleri daha çok ileri yaş grubunda yer alan katılımcılar gerçekleştirmiştir. Böylece "İleri yaş grupları içinde yer alan katılımcılar daha fazla bu ibadetleri yerine getirmektedirler." şeklindeki hipotezimiz doğrulanmaktadır.

Katılımcıların %58,2'si *konferans, panel, şiir dinletisi, müzikal dinleti, sinema, tiyatro ve entelektüel çay muhabbetleri* gibi *modern dinî tören* tarzındaki etkinliklere katılım sağlamaktadır. Bu durum katılımcıların halk dininin tören kalıplarından daha ziyade, modern sosyal etkinliklere yöneldiğini göstermektedir. Dinî sohbet, tefsir ve tasavvufi sohbetlere katılım (%64,7) oranları da dikkate alındığında ana akım ilahiyatçı dindarlığında sohbet kültürünün başat rolünün hâlâ etkisini sürdürdüğü de söylenebilir.

Bütün bu bulgulara göre "ibadet boyutu içinde yer alan anlayış, tutum ve davranışlar, katılımcıların cinsiyetine (alt hipotez-6), *yaş gruplarına* (alt hipotez-7), *lisanstan mezun oldukları bölümlere* (alt hipotez-8), *çalıştıkları kurumlara* (alt hipotez-9), icra ettikleri çeşitli *meslek gruplarına* (alt hipotez-10) ve benimsedikleri *dini yorum biçimlerine* (alt hipotez-11) göre farklılaşmaktadır" şeklindeki hipotezlerimiz doğrulanmış olmaktadır.

Bilgi Boyutu

İlahiyatçı dindarlığının *bilgi* boyutuna ilişkin olarak tutum ölçeğiyle elde edilen bulgulara göre *cinsiyet* değişkeni açısından kadınlar, erkeklere göre bilgiye ilişkin modern yargılara daha fazla sahiptir. *Yaş* değişkenine göre 51+ yaş

grubundaki katılımcılar, 22-30 yaş ve 31-40 yaş grubuna göre bilgiye ilişkin modern yargılara daha az sahiptir. Ayrıca 41-50 yaş grubundaki katılımcılar, 22-30 yaş grubuna göre bilgiye ilişkin modern yargılara daha az sahiptir. Buna göre kadın katılımcılar, erkeklere göre yaşları daha genç olan katılımcılar ise daha yaşlı olan katılımcılara göre bilgi boyutuna ilişkin modern yargıları daha çok benimsemektedir.

Mezun olunan yüksek din öğretimi kurumu değişkenine göre YİE, İLİTAM ve ANKUZEM mezunları bilgi boyutunda yer alan geleneksel dinî yargıları, İDKAB ve İlahiyat Fakülteleri mezunları ise modern dinî yargıları, en çok benimseyen katılımcı gruplarını oluşturmaktadır. *Çalışılan kurum* değişkenine göre üniversitede ve MEB’de çalışan katılımcılar, DİB’de çalışan katılımcılara göre bilgiye ilişkin modern yargılara daha fazla sahiptir. Başka bir deyişle yüksek din öğretimi mezunları içinde en fazla geleneksel dinî tutuma sahip olanlar DİB’de çalışan ilahiyatçılardır. *Sahip olunan meslek* değişkenine göre yüksek din öğretimi mezunu akademisyenler ve öğretmenler müftü/vaiz/ vaize, Kur’an kursu öğreticileri ve imam-hatip/müezzinlere göre daha modern dinî yargılara sahiptir. *Benimsenen dini yorum biçimi* değişkenine göre Kur’an Müslümanlığını benimseyen katılımcılar modern dinî yargılara, Tasavvufi yorumu benimseyen katılımcılar ise geleneksel dinî yargılara en fazla sahiptir. Buradan hareketle “İslamcılık/Siyasal İslam”ı benimseyen katılımcılarla Kur’an Müslümanlığını benimseyen katılımcıların bilgi boyutuna ilişkin tutumları, Kur’an ve Sünnet Müslümanlığını ve Tasavvufi Yorumu benimseyen katılımcı tutumlarından farklılaşmaktadır.

İlahiyatçı dindarlığının bilgi boyutuna ilişkin analiz yapabilmek için katılımcıların öncelikle kutsal referans kaynaklarına ilgisinin tespiti gereklidir. Bu kapsamda ankete dayalı birtakım bulgulara ulaşılmıştır. Bu bulgulara göre katılımcıların %41,7’si (452) Kur’an-ı Kerim’i ara sıra %16,8’i (182) her gün yüzünden, %15,3’ü (166) tefsiriyle birlikte, %13,5’i (146) her gün mealıyla birlikte okumaktadır. Ayrıca %7,9 (86) oranında bir katılımcı grubu hafız olduğu için Kur’an-ı Kerim’i sürekli tekrar etmektedir.

Düzenli olarak Kur’an okuyan kadın oranı %20,3’tür. Kadınların yarısına yakını ise ara sıra Kur’an okumaktadır. Bu bulgulara göre iş hayatıyla birlikte ev

işleriyle de meşgul olan kadınların Kur'an okumaya ayırdıkları zamanı, iş hayatı ve ev işleri nispeten azaltmaktadır. Erkeklerin üçte biri meal ve tefsir ağırlıklı Kur'an okumaları yapmaktadır. Yaş ilerledikçe Kur'an'ı yüzünden okuyan katılımcıların oranı azalırken meal ve tefsir okuyanların oranı artmaktadır. *Mezun olunan kurum* değişkenine göre İDKAB bölümleri diğer mezunlara oranla daha az Kur'an okumaktadır. Ara dönem din politikalarının bir neticesi olarak ortaya çıkan bu kurumların temel İslami ilimler alanında düşük düzeyde din eğitimi vermesi söz konusu tabloyu ortaya çıkarmıştır denilebilir.

Katılımcıların yaklaşık %30'u tefsir ve mealiyle birlikte Kur'an okumaktadır. İlahiyatçıların Kur'an okumaya yükledikleri anlam ile halk İslam'ının Kur'an okumaya yükledikleri anlam birbirinden farklıdır. İlahiyatçı dindarlığında Kur'an'ın mesajları ön plana çıkartılırken halk dindarlığında; hastalıklardan şifa bulunması, zengin olmak, bereketi artırmak, sıkıntıların giderilmesi, günahlarının bağışlanması, Allah'ın rahmetini celbetmek ve musibetlere karşı Kur'an okunması gibi niyetler öncelikli hâle gelmektedir. Buna göre katılımcılar Kur'an-ı Kerim'i, salt dünyevi isteklerinin yerine gelmesi amacıyla değil Müslümanca düşünce ve eylemlerinin ana kaynağı olması hasebiyle okumaktadır.

Diğer taraftan "İslam dininin tek kaynağı Kur'an-ı Kerim'dir." önermesine katılımcıların %66'sı (715) kesinlikle katılmamakta ve %12,8'i (139) katılmamaktadır. %78,8'lik bu oranla ilahiyatçılar "Kur'an ve Sünnet Müslümanlığı" çerçevesinde bir eğilime sahiptirler. Katılımcıların %79'unun (856) benimsediği dinî yorum biçimi olarak Kur'an ve Sünnet Müslümanlığını belirtmiş olması, söz konusu yargıya yönelik katılımcı tutumunun kendi içindeki tutarlılığını göstermektedir.

Kur'an ve Sünnet Müslümanlığı, Müslüman Türk Geleneği ve Tasavvufi yorumu içine alan bir anlam genişliğine sahiptir. Buna göre Kur'an ve Sünnet Müslümanlığı Ehl-i Sünnet düşüncesi, Hanefi-Maturidi çizgisi ve irfani geleneğinin toplamından oluşmaktadır. Bu kategori büyük bir oranla katılımcıların dini düşüncesinin ana çizgisini oluşturmaktadır (%89,8). İslamcılık, siyasal İslam ve selefilik oluşturduğu ikinci bir kategori daha vardır. Katılımcıların düşüncelerine etki eden ve onların ana çizgilerini oluşturan dinî yorum biçimleri içinde *İslamcılık*

ve onun siyasal versiyonu olan *siyasal İslam* ile *selefilik* bir ağırlık oluşturmamaktadır.

Araştırmaya katılanların %89,8'i (973) ameli ve itikadi olarak Hanefî-Maturidi çizgisini benimsemektedir.

İlahiyatçıların dinî referans kaynaklarının dışında düşüncelerinin şekillenmesinde ve dinî tutumlarının oluşup gelişmesinde etkili olduğu düşündükleri ve sürekli takip ettikleri yerli/yabancı yazar, aydın, akademisyen, kanaat önderi vb. kişiler incelenmiştir. En çok belirtilen 10 isim; %20,9 (69) Nurettin Yıldız, %16,4 (54) Hayrettin Karaman, %11,5 (38) Necip Fazıl Kısakürek, %9,7 (32) Necmettin Erbakan, %9,4 (31) Seyyid Kutup, %8,2 (27) Bediüzzaman Said Nursi, %6,7 (22) M. Esat Coşan, %6,1 (20) İsmet Özel, %6,1 (20) Mehmet Okuyan ve %5,2 (17) oranında Mehmet Akif Ersoy olmuştur. İlk sırada kadın katılımcıların %41,3'ü (38) Nurettin Yıldız, erkek katılımcıların %19,7'si (47) Hayrettin Karaman yanıtını vermiştir. Yaş gruplarına göre Nurettin Yıldız, 22-30 yaş grubunda %48,8 (40) ve 31-40 yaş grubunda %31,4 (16) oranında ismi ilk olarak belirtilen şahıs olmuştur. 41-50 yaş arasındaki katılımcıların %23,2'si (16) ile 51-60 yaş arasındaki katılımcıların %24,8'inin (27) tercih ettikleri öncelikli isim Hayrettin Karaman'dır.

Katılımcıların birinci derecede dinî düşünce ve tutumlarını etkileyen kişilerin ilgilendikleri bilim dalları ve alanlar dikkate alındığında ilahiyatçılar, %17,4 (140) Kur'an-meal-tefsir, %13,7 (110) fıkıh, %2,5 (20) kelam, %2,1 (17) siyer ve %1,7 (14) oranında hadis ile ilgilenen şahıslardan etkilenmişlerdir. Dolayısıyla uzmanlıkları *Temel İslami ilimler* alanı olan ve %37,4'lük (301) orana sahip bu kişiler, örneklemin dinî düşünce ve tutumlarına en büyük etkiyi gerçekleştirmişlerdir. Alanı *sanat ve edebiyat* olan ve katılımcıların dinî anlayışlarına ikinci sırada etki eden şahısların oranı %13,6 (109) olarak gerçekleşmiştir. Bunları, üçüncü sırada %10,8'lik oranla (87) *tasavvuf*, dördüncü sırada %9,3'lük (75) oranla *siyaset*, beşinci sırada %9,2'lik (74) oranla *tebliğ/irşad*, altıncı sırada %8,2'lik (66) oranla *felsefe-sosyoloji-psikoloji* ve son olarak %7,3'lük (59) oranla *medya ve iletişim* alanları takip etmiştir.

Yüksek din öğretimi mezunlarının birinci derecede referans aldıkları şahsiyetlerin tarihî-çağdaş Türk-Müslüman ve gayr-i Müslim oluşlarına göre, %83,7 (687) son asır/çağdaş Türk şahsiyetler, %12,2 (100) son asır/çağdaş yabancı Müslüman şahsiyetler, %3,9 (32) klasik/tarihî Müslüman şahsiyetler ve %0,2 (2) oranında son asır/çağdaş yabancı gayr-i Müslim şahsiyetler oldukları tespit edilmiştir.

Yüksek din öğretimi mezunlarının birinci derecede referans aldıkları şahsiyetlerin ait oldukları ekol-ideoloji ve dini yorum çizgisi incelenmiştir. Buna göre, %32,4 (283) *Kur'an ve Sünnet referanslı Geleneksel çizgi* (Türk İslam geleneği, Geleneksel ulema çizgisi, Diyanet İşleri Başkanlığı ve yayınları), %27,0 (236) *Bağımsız* (Türk-İslam geleneği ve Akademisyen-Aydın-Yazar-Edebiyatçı), %19,1 (167) *İslamcılık ve siyasal İslamcılık* (Kur'an ve Sünnet Müslümanlığı, modern selefilik, Cemaati İslami Çizgisi, İhvan-ı Müslim'in Çizgisi ve Milli görüş), %7,9 (69) *Tasavvuf ve Tarikatlar Çizgisi* (Türk-İslam geleneği, Geleneksel tekke ve medrese), %4,7 (41) *Mealcilik ve Kur'an Müslümanlığı*, %4,0 (35) *Modernistler* (Tarihselciler, Oryantalistler ve Ankara Okulu), %3,6 (31) *Cemaatler ve örgütlü yapılar* (Türk-İslam geleneği, Nurcular, Süleymancılar vs.) ve %1,3 (11) oranında *İran-Şia çizgisinin* katılımcıları daha çok etkilediği belirlenmiştir.

Bu bulgulara göre, ilahiyatçı bilincini, *temel İslami ilimlerin* özellikle de uğraş alanı *tefsir ve fıkıh* olan kişilerin şekillendirdiği söylenebilir. Bu kişiler aynı zamanda *son asır/çağdaş Türk* şahsiyetleri içinde yer almakta, *Kur'an ve sünnet referanslı geleneksel çizgiyi* takip etmektedir. Büyük çoğunluğu yüksek din öğretimi kurumlarında akademisyen olan bu şahısları ikinci sırada, *sanat-edebiyat* alanında yer alan Kur'an ve Sünnet referanslı son asır/çağdaş Türk yazar, aydın ve mütefekkirler izlemektedir.

İlahiyatçı bilincinin şekillenmesine etki eden şahsiyetlerin faaliyet alanları aynı zamanda katılımcıların ilgi duyduğu ilahiyat alanlarını da etki etmiştir. Nitekim araştırmaya katılanların %59,3'ü (642) özellikle ilgi duyduğu ilahiyat alanının temel İslam bilimleri, %25,3'ü (274) felsefe ve din bilimleri, %12,8'i (139) ise İslam tarihi ve sanatları olduğunu belirtmiştir. Bu bulgulardan hareketle katılımcıların yaklaşık

%60'nın Temel İslam Bilimleri (sırasıyla; tefsir, fıkıh, hadis ve kelim), %25'nin felsefe ve din Bilimleri (sırasıyla; İslam felsefesi, din eğitimi, din psikolojisi ve din sosyolojisi) ve %13'nün İslam tarihi ve sanatları (sırasıyla; İslam tarihi, Türk-İslam sanatları tarihi, Türk Din Musikisi ve Türk-İslam edebiyatı) alanlarına ilgi duymaktadır. *Kadınlar*, İslam hukuku, kelim, hadis, İslam felsefesi, din psikolojisi, din eğitimi ve Türk-İslam sanatları tarihi alanlarına erkeklere oranla daha çok ilgi duymaktadır. *Erkekler* ise kadınlara oranla tefsir, din sosyolojisi, Türk Din Musikisi, Türk-İslam edebiyatı ve İslam tarihi alanlarına daha çok ilgi göstermektedir. Yaş değişkenine göre 22-30 yaş grubu mezunlarının, ana bilim dallarından İslam hukuku, din psikolojisi ve İslam tarihi bilim dallarına en yüksek oranda ilgi gösterdikleri belirlenmiştir. 31-40 yaş grubunda, tefsir, din eğitimi ve İslam tarihi, 41-50, 51-60 ve 61 yaş üstü yaş gruplarında ise tefsir, İslam felsefesi ve İslam tarihi bilim dallarının en çok ilgi duyulan alanlar olduğu tespit edilmiştir.

Katılımcıların dindarlığın bilgi boyutuyla ilişkili olduğu düşünülen birtakım düşünce ve yargılara yönelik tutumları incelenmiştir. Bunlar sırasıyla şu şekilde değerlendirilmiştir; “Kadınların başörtüsü uygulaması Kur'an'ın emri değildir.” görüşüne katılımcıların %95,4'ü kesinlikle katılmadığını ve katılmadığını ifade etmiştir. Buna göre ilahiyatçılar kadınların başörtüsü uygulamasını Kur'an'ın emri olarak görmektedir.

“Gerçek İslam'ı yaşayabilmek için bir tarıkata girilmelidir.” düşüncesine katılımcıların %80,9'u kesinlikle katılmadığını ve katılmadığını ifade etmiştir. Buna göre ilahiyatçıların çoğu İslam'ın yaşanması için tarıkata girilmesi fikrine katılmamaktadır.

“Diyanet İşleri Başkanlığınca verilen fetvalar Türkiye’de tüm Müslümanlar için bağlayıcıdır.” düşüncesine katılımcıların %54,7’si katıldığını ve kesinlikle katıldığını belirtmiştir. Bu bulgulara göre katılımcıların yarıdan fazlası DİB’in verdiği fetvaları bağlayıcı kabul etmektedir.

“Allah her asrın başında Müslümanların dini işlerini güncelleyecek bir müceddid gönderir.” görüşüne katılımcıların %38,5’i kesinlikle katılmadığını ve

katılmadığını, %31,2'si fikrinin olmadığını, %30,3'ü katıldığını ve kesinlikle katıldığını ifade etmiştir. Buna göre katılımcılar bu görüş etrafında birbirinden farklı tutumlar geliştirmiştir.

“Ülkemizde din hizmetleri cemaatler tarafından yürütülmelidir.” görüşüne katılımcıların %83,4 kesinlikle katılmadığını ve katılmadığını ifade etmiştir. Buna göre katılımcılar din hizmetlerinin DİB tarafından yapılmasına zımnen onay vermiş, cemaatler tarafından yapılmasına ise çoğunlukla karşı çıkmıştır.

“İslam ülkelerinin geri kalmışlık sebebi Müslümanların İslam dinini doğru anlayıp yaşamamalarıdır.” görüşüne katılımcıların %79,9'u katıldığını ve kesinlikle katıldığını ifade etmiştir. İlahiyatçıların büyük bir bölümü Müslümanların İslam'ı doğru temsil edememelerinin geri kalmışlığa neden olduğunu düşünmektedir.

“Günümüzde yeni içtihatlar gereklidir.” görüşüne katılımcıların %78,5'i katıldığını ve kesinlikle katıldığını ifade etmiştir. Buradan hareketle katılımcılar, asrın idrakine uygun içtihatlarla yeni bir din söyleminin geliştirilmesini savunmaktadır.

“İslam dini, kişilerin giyinme şekillerini belirlemez.” görüşüne katılımcıların %80,1'i kesinlikle katılmadığını ve katılmadığını, ifade etmiştir. Buna göre katılımcılar erkek ve kadın tesettüründen hareketle İslam'ın öngördüğü bir giyinme şekli olduğu kanaatindedir.

Özetle ilahiyatçı dindarlığının bilgi boyutu içinde yer alan görüş ve bilgiler Kur'an ve sünnet referansına bağlı olarak şekillenmektedir. Aynı zamanda geleneksel İslam müktesebatının argümanlarına dayalı bir biçimde ilahiyatçı tutumuna dönüşmektedir. Ana akım ilahiyatçılığın bu görünümünün dışında daha atomize görüş ve bilgilerin varlığından bahsetmek de mümkündür.

Bütün bu bulgulara göre “bilgi boyutu içinde yer alan anlayış, tutum ve davranışlar, katılımcıların cinsiyetine (alt hipotez-6), *yaş gruplarına* (alt hipotez-7), *lisanstan mezun oldukları bölümlere* (alt hipotez-8), *çalıştıkları kurumlara* (alt hipotez-9), icra ettikleri çeşitli *meslek gruplarına* (alt hipotez-10) ve benimsedikleri

dini yorum biçimlerine (alt hipotez-11) göre farklılaşmaktadır” şeklindeki hipotezlerimiz doğrulanmış olmaktadır.

Etki Boyutu

İlahiyatçı dindarlığının *etki* boyutuna ilişkin olarak tutum ölçeğiyle elde edilen bulgulara göre *cinsiyet* değişkenine açısından kadınlar, erkeklere göre etki boyutuna ait modern yargılara daha fazla sahiptir. *Yaş* değişkenine göre 51+ yaş grubundaki katılımcılar, 22-30 yaş ve 31-40 yaş grubuna göre etki boyutuna ilişkin modern yargılara daha az sahiptir. Bu bulgulara göre kadın katılımcılar ile genç yaş grubunda yer alan katılımcılar diğerlerine oranla etki boyutu içinde yer alan modern dinî yargılara daha fazla sahiptir. *Mezun olunan yüksek din öğretimi kurumu* değişkenine göre İDKAB bölümü mezunları diğer yüksek din öğretimi kurumu mezunlarına göre dindarlığın etki boyutunda daha modern dinî yargılara sahiptir. *Çalışılan kurum* değişkenine göre üniversitede ve MEB’de çalışan katılımcılar, DİB’de çalışan katılımcılara göre etki boyutna ilişkin modern yargılara daha fazla sahiptir. *Sahip olunan meslek* değişkenine göre DİB’de bünyesinde her kademedeki çalışan mezunlar diğer meslek gruplarına göre etki boyutuyla ilgili dinî yargılarda daha geleneksel dinî tutumlara sahiptir. *Benimsenen dinî yorum biçimi* değişkenine göre Kur’an Müslümanlığını benimseyen mezunlar, modern dinî tutumlara en fazla sahip olan ilahiyatçı grubunu oluşturmaktadır.

İlahiyatçı dindarlığının etki boyutuna ilişkin analiz yapılabilmesi için aile, eğitim, ekonomi ve boş zamanlarla birlikte *politika* konusunda da katılımcı eğilimleri tespit edilmiştir. Bu kapsamda ilk olarak katılımcıların kendilerini kültürel ve siyasal kimlik olarak nasıl tanımladıkları belirlenmiştir. Ankete dayalı bulgulara göre katılımcıların %57,9’u (627) kendisini kültürel kimlik olarak *Müslüman*, %37,2’si (402) *Müslüman Türk*, %3,2’si (35) *Türkiyeli* olarak nitelendirmektedir. *Cinsiyet* değişkenine göre kadınlar (%43,6) erkeklere (%33,6) oranla kendi kültürel kimliklerini daha çok *Müslüman Türk* olarak belirtmektedir. *Yaş* değişkenine göre yaş grupları gençleştikçe *Müslüman Türk* tanımlamasının oranı da artmaktadır. Son yıllarda mezun vermeye başlayan İslami İlimler Fakültelerinde kültürel kimlik olarak

Müslüman Türk (%53,3) kimliğini öne çıkaranların oranı diğer yüksek din öğretimi kurumlarına göre daha fazladır.

Katılımcıların %40,5'i (438) kendisini siyasal kimlik olarak *muhafazakâr*, %32,7'si (354) *İslamcı*, %3,0'ı (32) *sağcı*, %2,9'u (31) *milliyetçi* olarak görmektedir. Cinsiyet değişkenine göre araştırmaya katılan kadınların %57,3'ü (200), erkeklerin ise %34,4'ü (238) kendini siyasal kimlik olarak birinci derecede *muhafazakâr* olarak tanımlamaktadır. Yaş değişkenine göre katılımcı yaşı gençleştikçe *muhafazakâr*, katılımcı yaşı ilerledikçe de *İslamcı* siyasal kimliklerini benimseme oranı artmaktadır. Bu bulgulara göre “Katılımcıların yaş aralığına göre kendisini siyasal kimlik olarak birinci derecede tanımlama biçimlerini farklılaşmaktadır. Katılımcı yaşı ilerledikçe *İslamcı*, katılımcı yaşı gençleştikçe de *muhafazakâr* siyasal kimliklerini benimseme oranı artmaktadır.” şeklindeki hipotezimiz doğrulanmıştır.

Bu bulgulara göre katılımcıların yarısından fazlası kendini kültürel kimlik olarak *Müslüman*, kalanın büyük çoğunluğu ise *Müslüman Türk* şeklinde tanımlamıştır. Katılımcılardaki bu *Müslüman* tanımı siyasal bir duyguya karşılık gelmekte, *muhafazakâr* ve *İslamcı* tercihi olarak siyasal bilince dönüşmektedir. “Muhafazakârlık” çoğu zaman “dindarlık” ile eş anlamlı kullanılmaktadır. Katılımcılar *Müslüman* olarak belirledikleri kültürel kimliklerine, siyasal kimlik olarak birincil derecede *dindarlık* yerine de kullanılan *muhafazakârlığı*, ikincil olarak da *İslamcılığı* eklemektedir.

Araştırmaya katılanların %72,4'ü (776) siyasî eğilim olarak kendisini *AK Parti*'ye, %6,3'ü (67) *Saadet Partisi*'ne %1,7'si (18) *BBP*'ye, %1,4'ü (15) *MHP*'ye yakın hissetmektedir. *AK Parti*'ye en az eğilim gösterenlerin İDKAB mezunları (%64,0) olduğu tespit edilmiştir. Diğer taraftan yaklaşık %13'lük bir katılımcı grubunun siyasal tercihlerini belirtmekten kaçındığı, apolitik olduğu ve hiçbir siyasal eğilim içinde olmadıkları saptanmıştır.

Bu bulgulardan hareketle katılımcıların kültürel ve siyasal kimlik tercihleri ile siyasal eğilimleri arasında tam bir uyumluluktan bahsetmek mümkündür. Katılımcıların büyük bölümü kendini kültürel olarak *Müslüman* ve *Müslüman Türk*,

Siyasal kimlik olarak *muhafazakâr* ve *İslamcı*, siyasi eğilim olarak -muhafazakâr demokrat parti olarak bilinen- *AKP'e* çizgisinde görmektedir. Bunun yanında Milli Görüş orijinli *Saadet Partisi* ile Milliyetçi ve mukaddesatçı partiler olan *MHP-BBP* çizgisine yönelimin temelinde de kültürel ve siyasi kimlik tanımlamaları yatmaktadır.

Araştırmamızda elde ettiğimiz diğer bulgularda dikkate alındığında “Katılımcıların yaş aralığı ilerledikçe siyasi eğilim olarak AK Parti’yi benimseyenlerin oranı artmaktadır. Bu siyasi eğilime ilaveten katılımcılar, siyasi yelpazenin sağında yer alan, Saadet Partisi, MHP, DEVA, GELECEK, İYİ Parti ve BBP gibi partileri desteklemektedir.” şeklindeki hipotezimiz doğrulanmış olmaktadır.

Araştırmaya katılanların %51,8’i (561) *bir sendikaya*, %19,9’u (215) *bir vakıf, dernek veya kulübe*, %8,5’i (92) *dinî bir grup ve cemaate* üyedir. %36,8’i (399) ise *hiçbir yere üye* değildir. Devlet kurumlarında çalışanların kanunen hiçbir partiye üye olamamasından dolayı katılımcılardan sadece emekli, esnaf ve STK’lerde çalışan %4,7’lik (51) bir kesimin herhangi bir partiye üyeliği mümkün olabilmıştır.

Araştırmaya katılan kadınların %34,4’ü (134), erkeklerin %61,6’sı (427) *bir sendikaya üye* olduğunu belirtmiştir. Kadınların *bir vakıf, dernek veya kulüp üyesi* olanları %10,8’lik (42) bir orana sahipken erkeklerde bu oran %25,0 (173) olarak gerçekleşmiştir. *Hiçbir yere üye olmayan* kadın katılımcı oranı %53,1, erkek oranı ise %27,7 (192) düzeyinde gerçekleşmiştir. Buna göre erkekler kadınlara nispetle sosyal ve siyasi gruplar içinde daha çok yer almaktadır. Kadın katılımcıların yarıdan fazlası sosyal/siyasal gruplardan ve örgütlü yapılardan uzak durmaktadır. Genç katılımcılar da benzer bir tutum içindedir. Yaş ilerledikçe sosyal ve siyasi gruplara üyelik oranı artmaktadır. Bu bulgulara göre katılımcıların yaklaşık üçte ikisi (%63,2) sosyal/siyasal bir gruba resmi veya gönüllü olarak üyedir. Üçte bir oranında (%36,8) bir katılımcı grubu ise herhangi bir örgütlü yapı içinde yer almamaktadır.

Katılımcıların %82,1’ine (889) göre ülkemizde farklı sosyal kesimlerin bir arada yaşamasını sağlayan birleştirici nitelikli en önemli ortak değer

din/Müslümanlık, %41,8'ine (453) göre *vatandaşlık*, %38,3'üne (415) göre *komşuluk*, %28,1'ine (304) göre *Osmanlı mirası*, %18,7'sine (203) göre *Türklük*, %13,7'sine (148) göre *cumhuriyet/demokrasi* ve %3,4'üne (37) göre *modernliktir*. Bu bulgulara göre kültürel kimlik algısında da öne çıkan *Müslümanlık* ile farklı etnisite ve inanç gruplarına ait bireylerin ortaklığını ifade eden Türkiye *vatandaşlığı* ortak değer olarak ön plana çıkmaktadır. Aynı zamanda katılımcılar, ortak tarih (Osmanlı mirası) ve ortak mekâna dayalı yaşanmışlıkları da (komşuluk) farklı sosyal kesimlerin bir arada yaşamasını mümkün kılan birleştirici ortak değerler olarak görmektedir.

Katılımcıların %69,6'sına (751) göre dinî yaşayış açısından en ideal İslam ülkesi *Türkiye'dir*.

Katılımcıların dindarlığın etki boyutuyla ilişkili olduğu düşünülen birtakım düşünce ve yargılara yönelik tutumları incelenmiştir. Bunlar sırasıyla şu şekilde değerlendirilmiştir:

“Diyanet İşleri Başkanlığının kurum olarak varlığı laikliğe aykırıdır.” görüşüne katılımcıların %66,4'ü kesinlikle katılmadığını ve katılmadığını ifade etmiştir. Buna göre katılımcılar DİB'i laikliğe aykırı bulmamaktadır.

“Devletin emirlerine uymak dini bir gerekliliktir.” görüşüne katılımcıların %35,6'sı kesinlikle katılmadığını ve katılmadığını, %27,9'u fikrinin olmadığını, %36,3'ü ise katıldığını ve kesinlikle katıldığını ifade etmiştir. Buna göre katılımcılar bu görüş hakkında birbirine yakın üç eğilim içinde bulunmaktadır.

“Dini öne çıkaran parti veya siyasetçileri desteklemek dindarlığın bir gereğidir.” görüşüne katılımcıların %46,3'ü kesinlikle katılmadığını ve katılmadığını, %19,9'u ise fikrinin olmadığını ifade etmiştir. Buna göre katılımcıların yarısına yakını dini öne çıkaran bir partiyi desteklemenin dindarlık anlayışlarının bir gereği olarak düşünmemektedir.

“Siyaset İslam'a en doğru hizmet etme aracıdır.” görüşüne katılımcıların %50,7'si kesinlikle katılmadığını ve katılmadığını, %26,8'i fikrinin olmadığını ifade

etmiştir. Buna göre katılımcıların yaklaşık olarak yarısı siyaseti İslam’a en doğru hizmet etme aracı olarak görmemektedir. İlahiyatçı dindarlığının din ve siyaset adına politize olmaya karşı bir direnç geliştirdiği söylenebilir.

“Resmi nikâh dini nikâh yerine de geçer.” görüşüne katılımcıların %69,9’u katıldığını ve kesinlikle katıldığını ifade etmiştir. Katılımcıları büyük çoğunluğu nikâhın dinî ve resmî olarak ayrılmasını uygun görmemektedir.

“Doğum kontrolü ve aile planlamasında dinen bir sakınca yoktur.” görüşüne katılımcıların %51,1’i katıldığını ve kesinlikle katıldığını, %19,9’u fikrinin olmadığını ifade etmiştir. Buna göre katılımcıların yarısı doğum kontrolü ve aile planlamasına olumlu bakmaktadır.

“Çok eşlilik dinen caiz olmakla birlikte tek eşlilik ideal olandır.” görüşüne katılımcıların %91,8’i katıldığını ve kesinlikle katıldığını ifade etmiştir. Katılımcılar yüksek oranda bu konuda Kur’an’ın temel hükmünü ve geleneksel fıkhi görüşü temel almış, tek eşliliği idealize ederken, çok eşliliğin cevazına da işaret etmiştir.

“Katılım bankalarının verdiği kâr payı ile bankaların faiz uygulaması aynıdır.” görüşüne katılımcıların %45,3’ü kesinlikle katılmadığını ve katılmadığını, %27,1’i fikrinin olmadığını, %27,6’sı katıldığını ve kesinlikle katıldığını ifade etmiştir. Buna göre katılımcıların yarıya yakını banka faizi ile katılım bankalarının verdiği kâr paylarının farklı şeyler olduğunu düşünmektedir.

Araştırmaya katılanların %42,9’u (465) Kur’an-ı Kerim ve ders kitaplarının dışında *ayda bir kitap*, %24,2’si (262) *haftada bir kitap*, %23’ü (249) *yılda birkaç kitap*, %2,3’ü (25) *yılda bir kitap*, %6,0’ı (65) diğer sıklıklarla okuduğunu, %1,6’sı (17) ise *hiç kitap okumadığını* belirtmiştir. Bu bulgulara göre katılımcıların Kur’an-ı Kerim ve ders kitapları dışında yaklaşık yarısı aylık, dörtte biri ise haftalık periyotlarla kitap okumaktadır. Katılımcıların %98,4’ünün bir kitap okuma alışkanlığının olduğu söylenebilir. Dinî anlayışlarının doğal bir yansıması olarak *dini kitap* (%37) okuma oranları ilk sırada gerçekleşen katılımcıların; *fikrî-edebî* (%29,9),

akademik (%19,3) ve *roman/ hikâye* (%6,9) kitaplarını okuma oranları da elit bir düzeye işaret etmektedir.

Katılımcıların %67,6'sı (732) günlük hayatında kültürel aktivite olarak *sosyal medyada vakit geçirdiğini*, %58,9'u (638) *TV izlediğini*, %50,7'si (549) *seyahat ettiğini*, %48,1'i (521) *müzik dinlediğini*, %34,8'i (377) *müze ve ören yerlerini* ziyaret ettiğini, %32,5'i (352) *sinemaya gittiğini*, %14,2'si (154) *tiyatroya gittiğini*, %7,4'ü (80) *enstrüman çaldığını* belirtmiştir. Buna göre sosyal medya ve televizyon katılımcıların yarısından fazlası için günlük kültürel aktivitelerde önemli bir yer tutmaktadır.

Katılımcıların %62,7'si (679) gündelik hayatında sportif aktivitelerden en çok *yürüyüş yaptığını*, %8,7'si (94) *halı saha maçları*, %5,2'si (56) *salon sporları* ve %0,6'sı (7) *dövüş sporları* yaptığını belirtirken %18,8'i (204) *sporla ilgilenmediğini* ifade etmiştir.

Katılımcıların %28,5'i (308) *doğum günlerini*, %9,8'i (106) *evlilik yıldönümünü*, %7,4'ü (80) *Anneler-Babalar Günü'nü* kutladığını belirtmiştir. %46,6'lık (504) bir katılımcı grubu ise hiçbirini kutlamadığını ifade etmiştir. Buna göre katılımcıların yaklaşık olarak yarısı özel günleri kutlamaktadır.

Araştırmaya katılanların %29,3'ü (317) ailesiyle birlikte tatil için sahile *çok nadir gittiğini*, %20'si (217) *her yıl*, %13,2'si (143) *bir-iki yılda bir*, %6,5'i (70) *üç-beş yılda bir* gittiğini belirtmiştir. *Hiç gitmediğini* ifade edenlerin oranı ise %31'dir (336). Bu bulgulara göre katılımcıların üçte ikisi tatil için sahillere gitmektedir.

Bütün bu bulgulara göre “etki boyutu içinde yer alan anlayış, tutum ve davranışlar, katılımcıların cinsiyetine (alt hipotez-6), *yaş gruplarına* (alt hipotez-7), *lisanstan mezun oldukları bölümlere* (alt hipotez-8), *çalıştıkları kurumlara* (alt hipotez-9), icra ettikleri çeşitli *meslek gruplarına* (alt hipotez-10) ve benimsedikleri *dini yorum biçimlerine* (alt hipotez-11) göre farklılaşmaktadır” şeklindeki hipotezlerimiz doğrulanmış olmaktadır.

Duygu boyutu

Katılımcıların %82,7'si mezun olduğu yüksek din öğretimi kurumu ile ilgili genel olarak *çok memnun* ve *memnun* olduğunu, %2,3'ü ise *hiç memnun olmadığını* belirtmiştir. Buna göre katılımcıların kahir ekseriyeti mezun oldukları okullardan memnuniyet duymaktadır.

Katılımcıların %55,9'u mezun olduğu dinî yükseköğretim kurumundan aldığı eğitimin, bir ilahiyatçı olarak mesleğini icra/ifa etme hususunda *kesinlikle yeterli* ve *yeterli* olduğunu, %2,7'si ise *hiç yeterli olmadığını* belirtmiştir. Buna göre katılımcıların yarıdan fazlası fakültelerde verilen eğitimin mesleklerini icra/ifa hususunda kendileri için yeterli düzeyde olduğunu düşünmektedir. Araştırmaya katılan kadınların %64,4'ü mezun olduğu kurumun eğitimini yeterli bulmaktadır. Erkek katılımcılarda ise bu oran, %51,2'dir. İLİTAM ve ANKUZEM mezunu katılımcılar %40,5'lik oranla ve en az düzeyde yeterlilik duygusuna sahiptir. Bu kurum mezunlarında diğer kurumlara oranla aldıkları eğitimin *az yeterli* (%12,7) olduğu ve *hiç yeterli* (%8,9) olmadığı %21,6'lık oranla en yüksek düzeyde tespit edilmiştir. Açık öğretim niteliği taşıyan bu programların yetersizliği bizzat buralardan mezun olmuş kişiler tarafından ifade edilmiş olmaktadır.

Katılımcıların %66,2'si dini yükseköğretim kurumu mezunu bir kişi olarak hayatı boyunca "ilahiyatçı" kimliğini yeterince temsil edebildiğine *kesinlikle inandığını* ve *inandığını*, %1'i ise *kesinlikle inanmadığını* belirtmiştir. Cinsiyet değişkenine göre araştırmaya katılan kadınların %63,3'ü, erkeklerin ise %67,9'u ilahiyatçı" kimliğini yeterince temsil edebildiğine *kesinlikle inandığını* ve *inandığını* belirtmiştir. Yaş değişkenine göre değerlendirildiğinde, dini yükseköğretim kurumu mezunu bir kişi olarak hayatı boyunca "ilahiyatçı" kimliğini yeterince temsil ettiğine *kesinlikle inananların* ve *inananların* oranı 22-30 yaş grubunda %57,5, 31-40 yaş grubunda %60,8, 41-50 yaş grubunda %65,7, 51-60 yaş grubunda %80,6 ve 61 yaş üstü grubunda %82,8 olarak gerçekleşmiştir. Buna göre yaş ilerledikçe ilahiyatçı kimliğini yeterince temsil ettiğine inananların oranı da artmaktadır. Mezun olunan kurum değişkenine göre özellikle İDKAB bölümü mezunlarının diğer yüksek dini

öğretim kurumlarına nazaran ilahiyatçı kimliğini temsil konusunda büyük oranda problem yaşadığı söylenebilir.

“Yüksek din eğitimi veren okuldan mezun olduğum ve din eksenli mesleklerle uğraştığım için ailemden ve çevremden daha fazla itibar görmekteyim.” görüşüne katılımcıların %17,1’i kesinlikle katılmadığını ve katılmadığını, %17,4’ü fikrinin olmadığını, %65,5’i katıldığını ve kesinlikle katıldığını ifade etmiştir. Kadınların %30,8’i (120), erkeklerin %33,3’ü (231), 41-50 yaş arasındakilerin %35,5’i (89) ve ilahiyat fakültesinden mezun olanların %31,9’u (287) kesinlikle katıldığını belirtmiştir. Buna göre katılımcıların üçte ikisi ilahiyatçı oldukları için toplumdan saygı gördüklerini ifade etmiştir.

YDMÖ’nin din anlayışlarına ilişkin bütün bu bulgular “Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi yüksek din öğretimi mezunlarının din anlayışları (dinî görüş, tutum ve davranışları); cinsiyetlerine (althipotez-1), yaşlarına (althipotez-1), mezun oldukları yüksek din öğretimi kurumlarının alt türüne (althipotez-2), üstlendikleri görevlere (althipotez-3), çalıştıkları kurumlara (althipotez-3), geldikleri sosyo-ekonomik ve kültürel çevre ile mezuniyet sonrası benimsedikleri İslami yorum biçimleri (althipotez-4) gibi değişkenlere göre farklılaşmaktadır.” şeklindeki temel hipotezimizi ve alt hipotezlerimizi doğrulamaktadır.

Şu ana kadar ilahiyatçı dindarlığının inanç, ibadet, bilgi, etki ve duygu boyutlarında ortaya çıkan genel görünümü kısaca aktarılmıştır. Buna göre araştırma bulgularından hareketle katılımcıların yaklaşık dörtte üçünün geleneksel dinî müktesebata uygun elit/rasyonel bir dindarlık profili çizdiği tespit edilmiştir. Bu durum *ana akım/geleneksel ilahiyatçı dindarlığı* tipolojisi olarak kavramsallaştırılmıştır. Söz konusu tipleşdirme kapsamında, sürekli dindar camia içinde yer almış ve kendi rutuninin dışına çıkmamış mezunlara yönelik olarak *stabil ve steril ilahiyatçılar*, dini retorikleri ustaca aktaran ve dini alanı meslek edinmiş mezunlar için de *profesyonel/uzman ilahiyatçı dindarlığı* tanımlaması yapılmıştır.

Katılımcıların yaklaşık dörtte birine yakını geleneksel dinî söylemin dışında tercihlerde bulunmuştur. Bunlar yerleşik dinî kalıplara ve temsillerine itiraz eden

muhalif/protest olarak tipleştirilen ilahiyatçılarla, geleneksel dinî yargılara karşı tam kabulü oluşmamış *kararsız/arayışçı ilahiyatçı dindarlığının* yer aldığı bir bir gruptur. *Atomize/parçalı ilahiyatçı dindarlığı* olarak tipleştirilen bu mezunlar, ana akım ilahiyatçıların karşısında yer almakta çoğu kez daha modern bir dinî anlayış ve tutum içinde yer almaktadır.

İlahiyatçı dindarlığının modern görünümlerine dair yapılmış olan bu tipoloji denemesi tamamen analitik bir çözümlemeden ibarettir. İlahiyatçı dindarlığını mutlak bir tasnife sokmak çok da mümkün görünmemektedir.

Öneriler

Buraya kadar araştırma sonuçları, hipotezler, kuramsal ve ampirik çerçeveler açısından kısaca özetlenmiştir. Şimdide bazı saptamalarla birlikte elit ve halk dindarlıkları üzerine çalışan araştırmacılara, yüksek din öğretimi kurumlarındaki karar alıcılara ve ilahiyatçılara yönelik bazı öneriler getirilecek ve böylece çalışma sonlandırılacaktır.

Bu çalışma yüksek din öğretimi mezunlarının dinî anlayış tutum ve davranışlarının hali hazırdaki görünümüne yoğunlaşmıştır. Başka bir deyişle bu araştırmayla son zamanlarda cari olan ilahiyatçı dindarlık ve dinselliğinin fotoğrafı çekilmiş; yüksek din öğretimi kurumlarından mezun olan kişilerin oluşturduğu örneklemenin dinî hayatı, kendi ifadeleri üzerinden anlaşılmaya çalışılmıştır. Çalışmamız bu yönüyle ilahiyatçı dindarlığına bir içten bakış denemesi niteliğindedir. Bu tür çalışmaların daha anlamlı olabilmesi için tamamlayıcı nitelikteki araştırmalara ihtiyaç vardır. Bu konuda ilahiyatçıların ve dini temsil biçimlerinin başkaları tarafından nasıl değerlendirildiği bir araştırmanın konusu olması yani bir bakıma dıştan bir değerlendirme yapılması çalışmamızı mukayeseli bir değerlendirme içinde daha kıymetli hale getirecektir. İlahiyatçı dindarlığının bütün boyutlarıyla çalışılması, bize özgü olan dinî düşüncenin yeniden şekillenmesine ve yeni bir din diline katkı sunacağı düşünülmektedir.

Çalışmamızda elde edilen bulgular, ilahiyatçı dindarlığını büyük oranda yerli aydın, yazar ve akademisyenlerin şekillendirdiğini, İslami düşüncenin inşasında daha

milli bir içeriğin başat konumda olduğunu göstermektedir. Bu kıymetli durum, ilahiyatçıların hiçbir vesayet altında kalmadan özgür bir şekilde kendisini ifade etmesi ve ilahiyat alanında akademik çalışmaların artırılmasına bağlı olarak süreklilik kazanacaktır. Üniversite, MEB ve DİB bünyesinde ilahiyat alanına ilişkin akademik çalışmaların teşvik edilmesi, bunun objektif kriterler üzerinden yapılması ve özgür bir çalışma ortamının oluşturulması dinî entelektüel potansiyeli daha doğru kanallara edecektir. Bu bağlamda son dönemde MEB tarafından öğretmen kariyer basamaklarında yükselme yönetmeliği düzenlenmiş, lisansüstü öğrenim yapanlar uzman ve başöğretmen olarak sınavdan muaf tutulmuştur. Alınan kararın akademik çalışmaları motive edeceği düşünülmektedir.

Mesleki yeterlik duygusuna ilişkin bulgulara göre katılımcıların yarısına yakını mezun oldukları yüksek din öğretimi kurumundan aldıkları eğitimi yeterli bulmamaktadır (kısmen/az/hiç yeterli olmadı). Katılımcıların yaklaşık beşte biri mezun oldukları yüksek din öğretimi kurumundan memnuniyet duymamakta, yaklaşık üçte biri ise ilahiyatçı kimliğini yeterince temsil edemediğini düşünmektedir (kısmen/hayır/kesinlikle hayır). Yeterlik, memnuniyet ve temsil konularında ulaşılan bulgular, ilahiyat alanına ilişkin birtakım sorunların varlığına işaret etmektedir. Bu bağlamda çalışmamızın, yüksek din öğretimini dizayn eden karar alıcılar nezdinde çözülmesi gereken sorunların varlığına dair bir farkındalık üretme potansiyeli olduğu değerlendirilmiştir. Ayrıca DİB bünyesinde faaliyet yürüten dinî yüksek ihtisas merkezlerinin sorunsalın aşılmasında anlamlı ve önemli bir tecrübeyi içinde barındırdığı ve diğer kurumlar tarafından da modellenebilir yönlerinin olduğu düşünülmektedir.

Özellikle İLİTAM, ANKUZEM mezunlarının aldıkları eğitimin mesleklerini icra/ifa etmelerinde diğer mezunlara göre yeterli olmadığına yönelik bulgular, bu kurumların yeniden gözden geçirilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Bu bağlamda İlahiyat öğreniminin sadece örgün yapılmasının yeniden tartışılması gerekmektedir. Ayrıca İlahiyat tercihlerinin belli yüzdelik dilimlerle sınırlandırılmasının öğrenci kalitesini artıracak değerlendirilmiştir.

Ara dönem din politikalarının oluşturduğu bazı müdahalelerin din öğretimi adına sorunlu bir zemin oluşturduğu İDKAB tecrübesinden de anlaşılmaktadır. Çalışmamızın bulgularına göre İDKAB bölümü mezunlarının diğer yüksek dini öğretimi kurumlarına göre Kur'an'la diyalogu en az düzeyde gerçekleşmektedir. Onlar ilahiyatçı kimliğini yeterince temsil edemediklerini düşünmekte ve dinî yargılar konusunda çoğu kez nötr kalma eğilimi gösteren grubu oluşturmaktadır. Esasen bu bölümlerin farklılaştığı birkaç örneğin verilmiş olması söz konusu kurumların tamamıyla olumsuzlandığı anlamına gelmemelidir. Asıl anlatılmak istenen şey, siyasi veya ideolojik mülahazalarla yapılan bütün müdahalelerin yapay bir sorun inşa etmekten öteye gidemediğidir.

İlahiyatçı dindarlığı her ne kadar elit/rasyonel dindarlık tipolojisini ifade etsede toplumun orta sınıfına dâhil kültürel bir arka plana sahiptir. Bu durum ilahiyatçı dindarlığını toplumun temel değerleriyle daha barışık hale getirmekte, elitist bir duruş sergilemesinin önüne geçmektedir. Kültürel ve sportif aktiviteleriyle, kutlama ve eğlence anlayışlarıyla, yaptıkları toplumsal hizmet çalışmalarıyla aktif ve dinamik bir profile sahip ilahiyatçıların; buna koşut olarak rehberlik, önderlik ve dini temsil konularında da yetkin bir düzeye sahip olması gerekmektedir. Bunun için de yüksek din öğretimi kurumlarının eleştirel, toleranslı, özgüvenli, açık fikirli ve özgür ilahiyatçı tipini üretmesi gerekmektedir. Bu bağlamda yüksek din öğretimi kurumlarına katkı sağlayan bütün bileşenlerin; üniversiteler, vakıflar, dernekler, cemaatler ve cemiyetlerin ilahiyat(çı)ları araçsallaştırmadan destek sunmasının önemli olduğu değerlendirilmiştir.

Çalışma bulgularından dikkate değer olanlarından biri de dinî görüş ve yargılara yönelik olarak katılımcıların “fikrim yok” şeklindeki kararsız tutumudur. Zaman zaman %30'lara varan bu kararsızlık hali ilahiyatçı bireyle sınırlı kalması halinde sorun teşkil etmezken, meslekleri gereği hitap ettikleri kesimlerin bilgilenme taleplerini karşılamaktan uzak oluşu bir problem teşkil etme potansiyeline sahiptir. Öğrencisinin sorunsallaştırdığı güncel bir meselede kararsız tutum sergileyen bir öğretmen, cemaatin dini bilgilenme talebine çekimser kalan bir imam-hatibin bu insanların hayatlarına dair anlam arayışına katkısı elbetteki yeterli olmayacaktır.

İlahiyatçı bilincindeki kararsızlık halinin giderilmesinde akademisyenlere oldukça iş düştüğü, güncel dinî konuların bütün boyutlarıyla üniversite, DİB ve MEB bünyesinde ele alınıp tartışılmasının faydalı olacağı değerlendirilmiştir.

İlahiyatçı dindarlığı Türkiye’de yüksek din öğretimi kurumlarının verdiği din eğitiminin doğal bir çıktısıdır. Aynı zamanda toplumun büyük bir kesimine erişim sağlama kapasitesi, sahip olduğu dinî düşünce zenginliği, entelektüel birikimi ve tarihsel arka planı ile elit bir tipolojiye denk gelmektedir. En nihayetinde İlahiyat(çı)lar artıları ve eksileriyle toplumumuz ve dinî eğitimimiz adına kıymetli bir konumdadır ve kıymetli olmaya devam edecektir.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, Ali, **Din Sosyolojisi**, 2. Baskı, Ensar Yayınları, İstanbul, 2019
- Akgül, Mehmet “Modernlik-Modernleşme, Postmodernlik, Sekülerleşme ve Din”, **Din Sosyolojisi El Kitabı**, Ed. Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu, 4. Baskı, Grafiker Yayınları, Ankara, 2016, ss. 181-211
- Akgül, Mehmet, “Türk Toplumunun Değişim Sürecinde Kamusal Alan ve Kadın”, **SÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2000, S. 10, ss. 155-180
- Akgül, Mehmet, **Türk Toplumunun Değişim Sürecinde Din Anlayışları (Tanzimat Sonrası Örneği)**, S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya, 1996
- Akkaya, Yunus, “Türbe Ziyaretlerinde Hurafeler”, <https://dergi.diyanet.gov.tr/makaledetay> (18.08.2021)
- Akpolat, Yıldız, “Başka Bir Modernleşme ya da Türkiye’de Modernleşmenin Sosyolojisi Üzerine Bir Tartışma”, **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, 2008, Yıl. 5, S. 18, ss. 109-124
- Akseki, Ahmet Hamdi, **İslam Dini**, Yeniakım yayınları, İstanbul, 2014
- Aktay, Yasin ve Diğerleri, **Türkiye’de Ortak Bir Kimlik Olarak Ötekilik**, Eğitim-Bir-Sen Yayınları, Ankara, 2010
- Aktay, Yasin, “İlahiyat Sosyolojisi: Bir Sosyal Değişim Dinamiği Olarak İlahiyat Sorunu” **Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi**, Eylül-Aralık, 2012, C. 9, S. 3, ss. 101-135
- Aktay, Yasin, **Türk Dininin Sosyolojik İmkânı**, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011
- Akyıldız, Ali , “Tanzimat”, **DİA**, İstanbul, 2011, C. 40, Ss. 1-10
- Akyıldız, Kaya, “Mavi Anadoluculuk”, **Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık**, Ed., Tanıl Bora, Murat Gültekingil, 4. Baskı, İletişim yayınları, İstanbul, 2007, C: 3
- Akyüz, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi, Başlangıcından 1993’e**, 4. Baskı, Türk Koleji Yayınları 2, İstanbul 1993
- Altun, Rıza, “Dindarlık ve Depresyon İlişkisi”, **International Journal of Humanities and Education**, 2015, 1:1, ss. 15-42
- Arlı, Alim, “Disiplinlerin Kavşağında ‘Türk Modernleşmesi’ni Sorunsallaştırmak: Normativite ve Sosyal Bilim”, **Sosyoloji Konferansları (Özel Sayı-Türkiye’de Sosyolojinin 100. Yılı)**, 2015, S. 52, ss. 221-255

- Arslan, Ali, “İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi’nin İkinci Defa Kuruluşu: Medreselerin Yüksek Kısmından Darülfünun İlahiyat Fakültesine Geçiş” **Darülfünun İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğler**, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 93-103
- Arslan, Hasan, “ Dindarlık Boyutları, Algıları ve Uygulamaları”, **Hikmet Yurdu Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, Ocak – Haziran 2011, Yıl: 4, C: 4, Sayı: 7, ss. 39 – 61
- Arslan, Hasan, “Dinî Tutumların Oluşum, Gelişim ve Değişimi”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2009, S. 9 (1), ss. 77-96
- Arslan, Mustafa, “Dinsel Boyutluluğun Sosyolojik Bağlamı: Faktör Analitik Bir Çalışma” **Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi II**, Sayı: 4, Yıl: 2002, ss. 161-186
- Arslantürk, Zeki, Akyüz, Niyazi, **Din Sosyolojisi II, Sosyal Dinamik ve Bünye Analizleri**, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2015
- Arslantürk, Zeki, Arslantürk, E. Hamit, **Uygulamalı Sosyal Araştırma**, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2010
- Arslantürk, Zeki, **Din Sosyolojisi, Din Sosyolojisinin Nedirliği, Konu, Metodoloji, Tarihçe, Teoriler**, 1.Baskı, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2014
- Aşlamacı, İbrahim, “Günümüz Türkiye’inde Sayılarla Yüksek Din Öğretimi”, **Yüksek Din Öğretimi Sempozyumu (Akademik ve Sosyal Yönleriyle)**, **Malatya, 24-25 Ekim 2019**, İnönü Üniversitesi Yayınevi, Malatya, 2019, C. II, ss. 21-37
- Atasagun, Galip, “Ziyaret Fenomeni”, **SÜİFD**, S. 21, Yıl. 2006, ss. 33-60
- Atay, Hüseyin, “Türkiye’de Yüksek Din Eğitimi ve İslam da Eğitim”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, 1996, C.12, S. 35
- Atay, Hüseyin, “Dinde Reform”, **AÜİFD**, 2002, C. 43, S. 1, ss. 1-26
- Aydar, Hidayet, “Darülfünun İlahiyat Fakültesinden İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesine”, **İ.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1999, S.1, ss.297-311.
- Aydar, Hidayet, “Darülfünun İlahiyat Fakültesi ve Türk Kültür Hayatına Katkıları”, **İ.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2006, S.13, ss. 23-43.
- Aydın, Hasan, “İslam Modernizmi: Türkiye'deki Yansımaları ve İşlevleri”, **Ekev Akademi Dergisi**, Bahar- 2006, S. 27, ss. 37-50
- Aydın, M. Şevket, “Cumhuriyet Döneminde Örgün Eğitim Kurumlarındaki Din Eğitimi”, **Türkler**, Ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C.17, ss.797-819

- Aydın, Mustafa, **Güncel Kültürde Temel Kavramlar**, 2. Baskı, Açılım Kitap Yayınları, İstanbul, 2013.
- Aydın, Mustafa, **Moderniteye Dışardan Bakmak**, Açılım kitap Yayınları, İstanbul, 2009.
- Aydın, Mustafa, **Sistematik Din Sosyolojisi**, 2. Baskı, Açılım Kitap Yayınları, İstanbul, 2016
- Ayğan, Fadıl, “Geleceğe Dönük Kurtarıcı Beklentisinin Apokaliptik Temelleri: Mesih/Mehdi Tasavvuruna İlişkin Bir Analiz”, **Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2019 C. 6, S.2, ss. 225-259
- Ayhan, Halis, “İlahiyat Fakültesi”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, S. 6, ss. 255-268
- Aytekin, Arif, “Osmanlı-Türk Modernleşmesinin Düşünsel, Ekonomik ve Bürokratik Kodları”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2013, S. 30, ss. 313-329
- Bahçekapılı, Mehmet, **Türkiye’de Din Eğitiminin Dönüşümü (1997-2012)**, İlke Yayınları, İstanbul, 2012
- Bal, Hüseyin, “Siyaset Teorisinde ‘Otorite’ Kavramı”, **Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic**, Winter, 2014, Ankara-Turkey Volume 9/2, ss. 247-255
- Bal, Hüseyin, **Din Sosyolojisi, Din Olgusu, Dini Gruplar, Yöntem, Sentez** Yayınları, İstanbul, 2014
- Baloğlu, A. Bülent, “Makyaj Tazeleyen Ateizm”, <https://dergi.diyanet.gov.tr/makaledetay.php>? (Erişim Tarihi: 03.05.2021)
- Bardakoğlu, Ali, **İslam Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme**, Kuramer Yayınları, İstanbul, 2017
- Bayart, Jean-François, **Cumhuriyetçi İslam**, Çev. Esra Atuk, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015
- Baynal, Fatma, “Kadınların Üye Olduğu Dini Grupların Tutum ve Davranışlara Etkisinin Toplumsal Cinsiyet Bağlamında İncelenmesi”, **İslâmî İlimler Dergisi**, Yıl 12, Cilt 12, Sayı 3, Güz 2017, ss. 191-220
- Bayyigit, Mehmet, **Türkiye’de Hac Olayı**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1998

- Bayyigit, Mehmet, **Üniversite Gençliğinin Dini İnanç Tutum ve Davranışları Üzerine Bir Anket Uygulaması**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 1989
- Berkes, Niyazi, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018
- Berkes, Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yayına Hazırlayan: Ahmet Kuyaş, 27. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018
- Berman, Marshall, **Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor**, Çev. Ümit Altuğ, Bülent Peker, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999
- Beşirli, Mehmet “Osmanlı’ da Modernleşme ve Aydınlar, 1789-1908”, **Dini Araştırmalar**, Eylül Aralık 1999, C. 2, S. 5, ss. 131-158
- Bilgili, Alper, “Yeni Ateizm ve Eleştirisi”, **Güncel Kelam Tartışmaları II**, Ed. Mehmet Bulgen, Enis Doko, İFAV Yayınları, İstanbul, 2021, ss. 183-199
- Bilgin, Vejdi, “Gelenek, Modernlik ve Din: Üç Rekabet Alanı”, **Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi**, 2010, S. 17
- Bilmen, Ömer Nasuhi, **Büyük İslam İlmihali**, Sadeleştiren: Ali fikri Yavuz, Bilmen Basım ve yayınevi, İstanbul, 1991
- Birekul, Mehmet, “Aile ve Dinî Sosyalleşme”, **Aile Sosyolojisi Yazıları**, Ed. Mustafa Aydın, Açılımkitap, İstanbul, 2014, ss.141-155
- Birişik, Abdülhamit, “Kur’âniyyûn”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, Ankara, 2002, C. 26, ss. 428-429
- Bolay, S. Hayri, **Felsefî Doktrinler Sözlüğü**, 4. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 1987
- Bozkurt, Nebi, “Medrese”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, T.D.V. Yayınları, İstanbul, 2003, C. 23
- Cebeci, Suat, “Cumhuriyet Döneminde Yüksek Din Öğretimi” **Cumhuriyetin 75. Yıldönümüne Armağan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Özel Sayı, 1999, C.39, S. 2, ss. 227-235
- Cebeci, Suat, “Din Eğitiminde Medreseden Mektebe, Mektepten Nereye”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2004, S. 6
- Cerrahoğlu, İsmail, **Tefsir Usûlü**, 6.Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1988

- Chambers, Richard L, “The Otoman Ulema and the Tanzimat” İçinde **Scholars, Saints, and Sufis**, (der. Nikki R. Keddie), University of California Press, London 1972
- Chevalier, Jean, “Din Fenomeni” **Din Fenomeni**, Çev. Mehmet Aydın, 3.baskı, Din Bilimleri Yayınları, Konya, 2000, ss. 3-48
- Coşkun, Ali, “Gelenek, Modernlik ve Postmodernlik Tartışmalarına Kavramsal, Tipolojik ve Karşılaştırmalı Yaklaşımlar”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, 2007, S. 18, ss.17-3
- Coşkun, Ali, **Sosyal Değişme ve Dini Normlar**, 2.Baskı, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2016
- Coşkun, Recai, Altunışık, Remzi, Yıldırım, Engin, **Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri, SPSS Uygulamalı**, 9.Baskı, Sakarya Yayıncılık, Sakarya, 2017
- Çapcıoğlu, İhsan, **Modernleşen Türkiye’de Din ve Toplum**, Otto Yayınları, Ankara, 2011
- Çarkoğlu, Ali, Toprak, Binnaz, **Türkiye’de Din Toplum ve Siyaset**, TESEV, İstanbul, 2000
- Çaylak, Adem, Çelik, Adem, “Osmanlı Modernleş(tir)mesinden Cumhuriyet Modernleş(tir)mesine Geçiş: Tarihsel Teorik Bir Okuma”, **Muhafazakar Düşünce Dergisi**, 2008, Yıl 5, S.18, Ss. 55-70
- Çelik, Celaleddin, “Değişkenler ve Boyutlar Bağlamında Türk Toplumunda Dini Hayatın İncelenmesi” **Bilimname** 1, 2003/1, 153-174
- Çelik, Celaleddin, “Dindarlık Tipolojilerine Metodolojik Bir Yaklaşım”, **İslâmiyât**, 8, 2005, S. 2, ss. 71-90
- Çeliktaş, Hasan Sabri, **Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. ve XX. Yüzyıllarda)**, İstanbul Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017
- Çınar, Mahmut, “74.Soru”, **İnanç Konusunda Bilinmesi Gereken 88 Soru**, Ed. Cağfer Karadaş, Beyan Yayınları, İstanbul, 2019, ss. 271-276
- Çiftçi, Adil, **Nasıl Bir Sosyal Bilim, Temel Sorunlar ve yaklaşımlar**, Ankara Okulu Yayınları. Ankara 2016, ss. 23-66
- Çiftçi, Muhammed Hüsnü, “Nişan Alameti Olarak Erkeklerin Altın Yüzük Kullanımıyla İlgili Güncel Fıkıhî Tartışmalar”, **Marife Dini Araştırmalar Dergisi**, İstanbul, 2021

- Çolak, Çağrı D., "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İdari Reform Hareketleri Üzerine Bir Değerlendirme" **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Mart 2016, Yıl: 4, Sayı: 23, ss. 397-416
- Dalgın, Nihat, "Türkiye'de İlahiyat Tecrübesi", **Modern Dönemde İlahiyat Eğitimi, Müfredatı ve Yöntem Tartışmaları, Uluslararası Katılımlı Çalıştay**, 19-25 Temmuz 2010, ss.33-37
- Dalgın, Nihat, **Gündemdeki Tartışmalı Dini Konular**, 9.Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015
- Dalgın, Nihat, **Gündemdeki Tartışmalı Dini Konular 2**, 4. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2018, ss. 218-242
- Darülfünun İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri**, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2010, ss.105-123
- Davison, Roderic H., **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876**, Çev. Osman Akınhay, C. 1, Papirüs Yayınevi, İstanbul, 1997
- Demir, Ömer, "Gelenek", **Sosyal Bilimler sözlüğü**, <http://omer-demir.net/sosyal-bilimler-sozlugu/>
- Demirci, Muhsin, **Tefsir Usûlü**, 65. Baskı, İFAV yayınları, İstanbul, 2018
- Demirpolat, Anzavur, Gürsoy Akça, "Osmanlı Toplumunda Modernleşme ve Ulema" **Ekev Akademi Dergisi**, 2008, S. 36, ss. 119-132
- DİB, **Türkiye'de Dini Hayat Araştırması**, Ankara, 2014
- Doğan, D. Mehmet, **Büyük Türkçe Sözlük**, 11.baskı, İz yayınları, Ankara, 1996
- Doğan, Recai, "Cumhuriyet Dönemi İlahiyat Fakülteleri/ Dini Yükseköğretim: Tarihsel Gelişimi, Problemleri ve Geleceği", **Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Kurumsallaşması Sürecinde Prof. Dr. Abdurrahman Küçük**, Ed. Ahmet Hikmet Eroğlu, Berikan Yayınevi, Ankara, 2016, ss.231-250
- Doğan, Recai, "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili", **AÜİFD**, Ankara, 1997, C. 37, S.1, ss. 407-442
- Doğru, Rabia, "Mümtaz Turhan, Garplılışmanın Neresindeyiz? (Ankara: Altınordu Yayınları, 2015) ", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Aralık 2018, S.45, ss. 389-394
- Dölen, Emre, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Darülfünun'da İlahiyat Öğretimi",
- Duman, Levent, Üşenmez, Özgür, "Dünyada ve Türkiye'de Siyasal İslam", **Sobider Sosyal Bilimler Dergisi**, 2016, S. 7, Yıl. 3

- Efe, Adem, “Cumhuriyet’in Kuruluşundan Bugüne Türkiye’de Devam Ede Gelen ‘Yeni İlahiyat Fakültesi’ Söylemleri+ Ekler”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2013, S. 30, ss. 213-235
- Er, İzzet, **Din Sosyolojisi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1998
- Erdil, Kemalettin, **Yaşayan Hurafeler**, 13. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2007
- Eren, Selim, “Heterodoks Grupların Yapısı ve Bu Tür Grupların Araştırılmasında Yöntem Sorunu” **Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu**, 11-13 Haziran 2004, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi
- Ergin, Osman, **Türkiye Maarif Tarihi**, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, C.1-2
- Erkan, Erol, “Türkiye’de Dindarlığın Tespiti ile İlgili Çalışmalar ve Tahkikî Dindarlığın Ölçülmesiyle İlgili Öneriler”, **Ekev Akademi Dergisi**, Yıl: 18 Sayı: 60 (Yaz 2014), ss. 125-140
- Erkol, Mehmet, “Türkiye’de Dini Hayatı Anlamlandırmak: Dindarlık Olgusu ve Dindarlığın Ölçülmesi”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2015, Cilt:17, Sayı:2, ss. 131-161
- Ersoy Kart, Müge, Güldü, Özgür, “Toplumsal Cinsiyet Roller ve Siyasal Tutumlar: Sosyal Psikolojik Bir Değerlendirme”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 2009, C. 64, S. 3, ss. 97-116
- Erten, Hayri “Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinde Dinin İbadet Boyutu”, **Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Mecmuası**, Bakü, 2005, ss. 173-202, s. 202
- Ertit, Volkan, **Endişeli Muhafazakârlar Çağı**, 5. Baskı, Orient Yayınları, Ankara, 2018
- Ev, Halit, “Yükseköğretimde Din Eğitimi”, **Din Eğitimi**, Ed. Mustafa Köylü, Nurullah Altaş, 8. Baskı, Ensar Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 268-306
- Glock, C. Y., Stark, R., *Religion and Society in Tension*, Chicago: Rand McNally, 1965
- Gökalp, Ziya, **Türk Medeniyeti Tarihi**, Hazırlayan, Ali Duymaz, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015
- Gölcük Şerafettin, Toprak Süleyman, **Kelam**, 2. Baskı, Tekin Kitabevi, Konya, 1991
- Gözübenli, Beşir, “Namaz”, **İslam İbadet Esasları**, Ed. Talip Türcan, Dördüncü Baskı, Grafikel Yayınları, Ankara, 2016, ss. 73-165

- Gülmez, İsmail, **28 Şubat 1997 Askeri Darbesi ve Türk Eğitim Sistemine Etkileri**, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2014
- Güman, Osman, “12.Soru”, **Fıkıh Konusunda Bilinmesi Gereken 88 Soru**, Ed. Osman Güman, Soner Duman, Beyan Yayınları, İstanbul, 2019
- Günay, H. Mehmet, “Oruç”, **İslam İbadet Esasları**, Ed. Talip Türcan, Dördüncü Baskı, Grafikel Yayınları, Ankara, 2016, ss. 169-194
- Günay, Ünver, “Dindarlığın Sosyolojisi,” **Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi**, Ed. Ünver Günay, Celaleddin Çelik, Kahraman Yayınevi, Adana, 2006, ss. 1-59
- Günay, Ünver, **Din Sosyolojisi**, İnsan Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2001
- Günay, Ünver, **Erzurum ve çevre köylerinde Dini Hayat**, Erzurum Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 1999
- Günay, Ünver, Taştan, V., Çelik, C., “Türk Din Sosyolojisinde Yöntem Sorunu”, **G.Ü.Ç.İ.F. Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu**, Çorum, 2005
- Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı-I, 15-18 Mayıs 2002, İstanbul**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004
- Gündüz, Mustafa, **Osmanlı Eğitim Mirası- Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler**, Doğubatı Yayınları, İstanbul, 2015
- Gündüz, Şinasi, “Dinlerde Ayrılık ve Çatışma: Ortodoksi-Heresi Kavgası”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2004
- Güner, Osman, “Kur’an-Sünnet İlişkisini Doğru Okumak: ‘Kur’an İslamı’ Söyleminin Tarihsel Arkapları”, https://www.researchgate.net/publication/330666621_kur'ansunnet_iliskisini_dogru_okumak_'kur'an_islami'_soyleminin_tarihsel_arkaplari (04.09.2021)
- Güngör, Erol, **Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak**, 2. Baskı Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1998
- Güngör, Erol, **İslamın Bugünkü Meseleleri**, 13.Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000
- Güngör, Erol, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik**, 11.Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1995
- Hanefi, Hasan, “Teoloji mi Antropoloji mi?”, Çev. Mustafa Sait Yazıcıoğlu, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1979, C. 23, S. 1, ss. 505-531

- Heyd, Uriel, "The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III. And Mahmud II,"İçinde **The Modern Middle East** (der. Albert Hourani, Philip Khoury and Mary C. Wilson), New York: I. B. Tauris, 2005
- Hodgson, Marshall G.S., **İslam'ın serüveni**, Çev. Ercüment Karataş, C. 3, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995
- Hökelekli, Hayati, "Din, Dindarlık ve Boyutları", **Anadolu Üniversitesi Ön Lisans Programı Din Psikolojisi**, Ed., Hayati Hökelekli, Anadolu Üniversitesi Web-Ofset, Eskişehir, 2010, ss. 24-44
- Hökelekli, Hayati, "İdrak", **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2000, C. 21, ss. 477-478
- Hökelekli, Hayati, **Din Psikolojisi**, Türkiye diyanet vakfı yayınları, Ankara, 2017
- Hökelekli, Hayati, **Din Psikolojisine Giriş**, 4. Baskı, Dem Yayınları, İstanbul, 2015
- Hökelekli, Hayati, **İslam Psikoloji Yazıları**, 3. Baskı, Dem Yayınları, İstanbul, 2017
- <https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce/religion>
- <http://www.ansar.de/dinlertarihi/dinler%20tarihi/dinler2/Diyanet/1.htm> (17.08.2021)
- <https://istatistik.yok.gov.tr/> (Erişim tarihi 05.04.2021)
- <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/674/kurban-kesmek-yerine-sadaka-vermekle-bu-ibadet-yerine-getirilmis-olur-mu-?> (17.08.2021)
- <https://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/icerik/64> (Erişim tarihi 05.04.2021)
- <https://www.gazeteduvar.com.tr/turkiye/2018/04/03/din-kulturu-ogretmenleri-gencler-deizme-kayiyor> (Erişim tarihi: 03.05.2021)
- <https://www.haber7.com/yazarlar/sema-marasli/761426-dindar-ailelerin-dini-sevmeyen-cocuklari> (Erişim tarihi: 03.05.2021)
- <https://www.khas.edu.tr/tr/haberler/turkiye-egilimleri-2020-sonuclari> (04.10.2021)
- <https://www.mynet.com/33-yilda-2-milyon-kisi-hacca-gitti-110100122549> (11.08.2021)
- <https://www.yenisafak.com/yazarlar/ayse-bohurler/din-yorgunu-gencler-2040378> (Erişim tarihi: 03.05.2021)
- <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmeti/1.5.4721.pdf> (15.02.2022)
- <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/tartismalarin-odagindaki-istanbul-sozlesmesi/1924988> (15.02.2022)

<https://www.yenisafak.com/yazarlar/hayrettin-karaman/faizli-kredi-ve-zaruret-2045504> (20.03.2022)

Huntington, Samuel P., “The Change to Change, Modernization, Development and Politics”, C.III

İbn Mâce, Sünen, Cenâiz, 47.

İde, Ramazan, **Osmanlı Modernleşmesi Açısından II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikaları**, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Y.L. Tezi, İstanbul – 2017

İnalcık, Halil, **Osmanlı ve Modern Türkiye**, Timaş yayınları, İstanbul, 2013

İrem, Nazım, “Cumhuriyet Modernleşmesinin Sınırları ve Bir Sınır Dili Olarak Muhafazakâr Modernite”, **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, 2008, S. 18, ss. 1-32

Jeannierre, Abel, **“Modernite Nedir?”**, Çev. N. Tural Küçük, Modernite Versus Postmodernite, Editör: Mehmet Küçük, Vadi Yayınları, Ankara, 1993

Kafirun, 109/1- 6; Zümer, 39/11; Yunus, 10/104; Al-i İmran, 3/19, 73; Maide, 5/3; Bakara, 2/112; Al-i İmran, 3/19, 85; Nisa, 4/125; Maide, 3/42; Şura, 42/13; Rum, 30/39; Bakara, 2/43; Bakara, 2/183-184; Araf, 7/55-56; Mü'min, 40/60; Bakara, 2/266; Âl-i İmrân, 3/191; Ra'd, 13/3; Nahl, 16/44; Tevbe, 9/60; Bakara, 2/184; Bakara, 2/196-197; Zariyat, 51/56.

Kahraman, Abdullah, “Hac ve Umre” **İslam İbadet Esasları**, Ed. Talip Türcan, Dördüncü Baskı, Grafikel Yayınları, Ankara, 2016, ss. 227-268

Kandemir, Yaşar, “Ziyaret”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2013, C. 44, ss. 496-498

Kaptan, Saim, **Bilimsel Araştırma Teknikleri ve İstatistik Yöntemleri**, Rehber Yayınevi, Ankara, Tarihsiz

Kara, İsmail, “Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı”, **M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2000, S. 18, ss. 29-55

Kara, İsmail, “İlahiyatların Çuvaldızı Kendilerine Batırmalarının Tam Zamanıdır”, **Açık Görüş** (14.09.2013) <https://www.star.com.tr/acik-gorus/ilahiyatlarin-cuvaldizi-kendilerinebatirmalarinin-tam-zamanidir-haber-789311/> (14.11.2020)

Kara, İsmail, **Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam 2**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016

Kara, İsmail, **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi**, 1. Baskı, Risale Yayınları, İstanbul 1986

- Karakök, Tunay, “Yükseköğretim Kurumu Olarak Osmanlı’da Medreseler: Bir Değerlendirme” **Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (Büefad)**, 2013, C. 2, S. 2, ss. 208- 234
- Karaşahin, Hakkı, “ Din Sosyolojisinde Dindarlığın Ölçülmesi Problemi Üzerine Bir Araştırma” **AÜİFD XLIX**, 2008, S. 1, ss. 191-200
- Karpat, Kemal H., **Osmanlı Modernleşmesi**, 4.Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019
- Karpat, Kemal H., **Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, Çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi Yay. İstanbul, 2006
- Kaya, Abdussamet, **Medreselerde ve İlahiyat Fakültelerinde Din Anlayışları, Karşılaştırmalı Sosyolojik Bir Analiz**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2018
- Kaya, Mahmut, “İslam Tetkikleri Enstitüsü”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, T.D.V. Yayınevi, İstanbul, 2001, C. 23, ss. 56-57
- Kayıklık, Hasan, “Bireysel Dindarlığın Boyutları ve İnanç - Davranış Etkileşimi” **İslami Araştırmalar Dergisi**, 2006, Cilt: 19, Sayı: 3, ss. 491-499
- Kazıcı, Ziya, **İslam Müesseseler Tarihi**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1991
- Kırbaçoğlu, Hayri, **Ahir Zaman İlmihali**, Beşinci baskı, Yayınevi yayınları, Ankara, 2010
- Kiraz, Ersel, “Osmanlı Devleti’nde Modern Dönüşüm Evrelerinin Kamu Üzerindeki Etkileri”, **Academic Review of Humanities and Social Sciences**, 2018, C.1, S. 1, s. 1-16
- Kissling, Hans Joachim, “Derviş tarikatlarının Osmanlı İmparatorluğunda Sosyal ve eğitsel Roller”, Çev. Bünyamin Solmaz, **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 5, ss. 335-347
- Korkmaz, Arif, **Ateizmin Psiko-Sosyolojisi I, Teorik Çerçeve**, Palet Yayınları, Konya, 2019
- Koştas, Münir, “Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Dünü Bugünü)”, **Cumhuriyetin 75. Yıldönümüne Armağan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Özel Sayı, 1999, C.39, S. 2
- Köker, Levent, **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, 15. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016
- Köktaş, M. Emin, **Türkiye’de Dini Hayat**, İşaret yayınları, İstanbul, 1993

- Köse, Ali, “XXI. Yüzyıl Türkiye’inde Gelenekle Modernite Arasında Din Algıları ve Dindarlık Formları: Sosyolojik Bir Bakış”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2015, S. 49, ss. 5-27
- Köse, Ali, Ayten, Ali, **Din Psikolojisi**, 10. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019
- Köylü, Mustafa, “Türkiye’de Yüksek Din Öğretimi: Nicelik mi Nitelik mi? “, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2013, S.35, ss. 21-44
- Krech, David ve Crutchfield, Richard S., **Sosyal Psikoloji**, Çev. Erol Güngör, 5. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2007
- Kulat, Mehmet Ali, **Türkiye’de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı**, MAK Danışmanlık, <https://www.makdanismanlik.org/wp-content/uploads/2019/03> (10.06.2021)
- Kurt, Abdurrahman ve yanmış, Mehmet, “Mevlid Dindarlığı-Bursa Örneği”, **Yazılışının 600.Yılında Bir Kutlu Doğum Şaheseri Uluslararası Mevlid Sempozyumu, Mevlid ve Süleyman Çelebi**, Editörler: Bilal Kemikli, Osman Çetin, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, Ankara, 2010, ss. 342-357
- Kurt, Abdurrahman, **Din Sosyolojisi**, 10. Baskı, Sentez Yayınları, İstanbul, 2016
- Kurdaş, M. Çağlar, “Osmanlı Modernleşme Sürecinde Aydınlar ve Bürokrasinin Rolü” **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2019, C. 29, S. 1, ss. 399-411
- Kutlu, Sönmez, “Karizmatik Otorite ve Temsil Sorunu: Mehdilik” **Dinî Temsil Sorunu Sempozyumu-Tebliğler- (28-29 Nisan 2017)** Ed. Hanifi Şahin, Atatürk Üniversitesi Yayınevi, Erzurum, 2018
- Lewis, Bernard, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Çev. Metin Kırıatlı, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993
- Makdisi, George, “İslam Toplumunda Otorite”, Çev. İsmet Kayaoğlu, **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1997, C.7, S. 7
- Mantran, Robert, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II**, Çev. Server Tanilli, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995
- Mardin, Şerif, **Türk Modernleşmesi, Makaleler IV**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991
- Mardin, Şerif, **Türkiye’de Din ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011
- Nazıroğlu, Bayramali, “İlahiyat Fakülteleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, **İlahiyat Atlası**, Ed. Bayramali Nazıroğlu, Süleyman Turan, H. Yusuf Acuner, Ensar Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 17-35

- Okak, Ahmet Yaşar, **Türkiye Sosyal Tarihinde İslam'ın Macerası**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010
- Okak, Ahmet Yaşar, **Türkler, Türkiye ve İslam: Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri**, 13.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 41-60
- Okumuş, Ejder, “Ehl-i Sünnet ve'l- Cemaat'ın Bir Meşrûiyet Aracı Olarak İcat ve İstihdamı”, **Marife**, Yıl. 5, Sayı. 3, Kış 2005, ss. 47 – 59
- Okumuş, Ejder, “Şerif Mardin'de İslam Din Sosyolojisi-Bir Giriş Denemesi”, **Adam Akademi**, 8/2, 2018, ss. 145-174
- Okumuş, Ejder, **Gösterişçi Dindarlık**, Ark/Özgü Yayınları, İstanbul, 2017
- Okutan, Birsan Banu, **Din Sosyolojisi ve Göstergebilim**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2018
- OKUYAY, Türkiye Okuma Kültürü Araştırması, 2019, [http://okuyayplatformu.com/wp-content/uploads/2020/02/okuma-kulturu-arastirmasi.pdf_\(04.10.2021\)](http://okuyayplatformu.com/wp-content/uploads/2020/02/okuma-kulturu-arastirmasi.pdf_(04.10.2021))
- Onat, Hasan, **Türkiye'de Din Anlatışında Değişim Süreci**, 4. Baskı, Endülüs Yayınları, İstanbul, 2017
- Ortaylı, İlber, **Gelenekten Geleceğe**, 19. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013
- Ortaylı, İlber, Küçükkaya, İsmail, **Cumhuriyetin İlk Yüzyılı: 1923-2023**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012
- Öcal, Mustafa, “Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1998, S. 7, C. 7, ss. 241-268
- Öcal, Mustafa, “İlahiyat Fakültelerinin Tarihçesi”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1986, S. I, C. I, Ss.111-123
- Öcal, Mustafa, “Türkiye'de Din Eğitimi Tarihi Literatürü”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 2008, C.6, S. 12, ss. 399-430
- Öcal, Mustafa, “Türkiye'de Din Eğitiminin Geleceği”, **Türkiye'de Din Eğitimi ve Sorunları**, Ed. Mustafa Köylü, Dem yayınları, İstanbul, 2018, ss.481-517
- Öcal, Mustafa, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi**, 2. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017
- Ödemiş, Mehmet, “Tartışmalı Bir Akide Problemi Olarak Kabir Azabı”, **KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2017, S. 30, ss. 503-567
- Öğüt, Salim, “İstihare”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 23, İstanbul, 2001

- Özaydın, Abdülkerim, “Nizamiye Medreseleri”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, T.D.V. Yayınevi, İstanbul, 2007, C. 33
- Özbolat, Abdullah, “Toplumsal Fonksiyonları Bağlamında Dini Otorite: Tipolojik Bir Deneme”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2015, 20:2, Ss. 1-24
- Özcan, Abdülkadir, “Hac-Osmanlılar Dönemi”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1996, C. 14, ss. 400-408
- Özel, Mustafa, “Ölünün Ardından Kur’ An-ı Kerim Okunmasının Dini Dayanakları”, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, 2006, S. 7, ss. 477-486
- Özkan, Recep ve Polat, Bayram, “Toplumsal Bir Değer Olarak Otorite”, **Authority As A Social Value, Zfw**, vol. 9, No. 3, 2017, ss. 109-125
- Özlem, Doğan, **Max Weber’de Bilim ve Sosyoloji**, Ara Yayıncılık, İstanbul, 1990, ss. 97-136
- Özsoy, Ömer, “İlahiyatın Meşruiyet Krizi ve Üç Tarz-ı Tedrisat”, **Açık Görüş**, (05.10.2013) <https://www.star.com.tr/acik-gorus/ilahiyatin-mesruiyet-krizi-ve-uc-tarzi-tedrisat--haber-795344/> (14.11.2020)
- Öztürk, Mustafa, “Din, Siyaset, İlahiyat”, **Yetkin Düşünce Dergisi**, Yıl 2, S. 6, 2019, ss. 68-82
- Parmaksızoğlu, İsmet, **Türkiye’de Din Eğitimi**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1966
- Peker, Hüseyin, “Kur’an’a Göre Dindarlığın Boyutları”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2012, S.12 (2), ss. 41-49
- Peker, Hüseyin, **Din Psikolojisi**, 15. Baskı, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2017
- Perşembe, Erkan, “Modernlik Gerçeğinden Postmodernlik Söylemine Din Sorunu”, **Ekev Akademi Dergisi**, 2002, S. 13
- Roy, Olivier, **Siyasal İslamın İflası**, Çev. Cüneyt Akalın, 3. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2005
- Sakaoğlu, Necdet, **Türkiye Eğitim Tarihi**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2018
- Sarıçam, İbrahim, Erşahin, Seyfettin, **İslam Medeniyeti Tarihi**, 12. Baskı, TDV Yayınları, İstanbul, 2018
- Sayım, Ahmet, **İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyelerinin Türkiye’de Yüksek Din Öğretimi Programları Hakkındaki Görüşleri**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2017

Sezen, Yümni, **Sosyolojik Açıdan Din, Dinin Sosyal Müesseseler Üzerindeki Tesirleri**, İfav Yayınları, İstanbul, 1988

Shabad, Ahmed, Nenad, Filipovic, “Sultanın Müfredatı: Kanuni Sultan Süleyman’ın 1565 Tarihli Fermanında Buyurduğu Osmanlı Medreseleri Programı” Çev. Yunus Doğan, **Osmanlı Eğitim Mirası- Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler**, Hazırlayan: Mustafa Gündüz, Doğubatı Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 121-163

Sinanoğlu, Mustafa, “İbadet”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, İstanbul, 1999, C. 19, ss. 233-235

Solmaz, Bünyamin, “Modernlik ve Modernleşme Kuramlarına Yöneltilen Eleştiriler” **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2011, S. 32, ss. 35-58

Solmaz, Bünyamin, “Sosyoloji ve Din Sosyolojisi Tarihinde din Odaklı yaklaşım ve yöntem tartışmaları”, **Din Sosyolojisi, Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar**, Ed. Bünyamin Solmaz, İhsan Çapcıoğlu, 2.Baskı, Çizgi Yayınları, Konya, 2009, ss. 1-22

Solmaz, Bünyamin, “Tevhîd-i Tedrîsât ve Din Eğitimi” <http://dergisosyalbil.selcuk.edu.tr/susbed/article/view/1003/945>

Subaşı, Necdet “Bir Darbeye Ad Koymak Ya da Postmodern Darbe”, **Hece Dergisi**, 2009, S.138-139-140 (Haziran-Temmuz-Ağustos), ss. 55-65

Subaşı, Necdet, “İlahiyat Nedir?”, **Tezkire, Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim Dergisi**, 2003, Sayı 31-32, ss. 65-74

Subaşı, Necdet, “Türk(ıye) Dindarlığı: Yeni Tipolojiler”, **İslamiyat V**, (2002), Sayı 4, ss. 17-40

Subaşı, Necdet, **Ara Dönem Din Politikaları**, Küre Yayınları, İstanbul, 2005

Subaşı, Necdet, **Din Sosyolojisi**, Dem yayınları, İstanbul, 2014

Subaşı, Necdet, **Dini Sosyaliteler**, Tezkire Yayıncılık, İstanbul, 2014

Subaşı, Necdet, **Gündelik Hayat ve Dinsellik**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2004

Subaşı, Necdet, **Kutsanmış Görüntüler**, Nehir Yayınları, İstanbul, 1999

Subaşı, Necdet, **Sosyoloji Günlükleri**, Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2018

Subaşı, Necdet, **Öteki Türkiye’de Din ve Modernleşme**, Kopernik Kitap, İstanbul, 2018,

Şahin, Adem, “Ergenlerde Dindarlık ve Empati”, **Marife Dergisi**, Yıl:8, Sayı:1 Bahar, ss. 149-166

- Şahin, İlkay, “Güç İlişkileri Ağının Aktörleri Olarak Ortodoksi ve Heterodoksi: Tahtacı Raporu Örneği” **The Journal of Academic Social Science Studies-International Journal of Social Science**, October 2012, Volume 5 Issue 5, p. 435-455
- Şahin, İlkay, “Metodolojik Bir Analiz: Kızılbaş-Alevilik Yazınının Teolojik Orijin Arayışı”, **Toplum Bilimleri Dergisi**, 2013, S. Ocak - Haziran 7 (13), ss. 25-44
- Şallı, Ayşe, “Modernlik, Gelenek ve Din İlişkisi: Bir Modernleşme Kuramı Eleştirisi”, **Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi**, 2017, S. 4, ss. 55-82
- Şeker, Fatih M., **Modernleşme Devrinde İlmîye, Cevdet Paşa-İbnülemin Örneği**, 2. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015
- Şentürk, Lütfi, Yazıcı, Seyfettin, **İslam İlmihali**, 27. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2016
- Şimşek, Eyup, “Çok Partili Dönemde Yeniden Din Eğitimi ve Öğretimine Dönüş Süreci” (1946-1960), **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]**, Erzurum, 2013, ss. 391-414
- Taplamacıoğlu, Mehmet, **Din Sosyolojisi**, A.Ü. Basımevi, Ankara, 1963, ss. 69-78
- Taş, Kemalettin, “Dindarlığın Kriterleri Üzerine Tipolojik Bir Araştırma”, **Dindarlığın Sosyo-psikolojisi**, Edit: Ünver Günay, Celaleddin Çelik, Karahan Kitabevi, Adana, 2006, ss. 175-205
- Taş, Kemalettin, “Dinin Sosyolojik Tanımı Problemi Üzerine Bir Değerlendirme”, **Dini Araştırmalar**, Mayıs-Ağustos 2003, C.6, S.16, ss. 199-206
- TDV, **İlmihal I, İman ve İbadetler**, Yedinci Baskı, İSAM, İstanbul, 2000
- TDV, **İlmihal II, İslam ve Toplum**, Beşinci Baskı, İSAM, İstanbul, 2000
- TDV, **Türk Eğitim Sistemi-Alternatif Perspektif**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996
- TE2020, **Türkiye Eğilimleri - 2020**, Koord. Mustafa Aydın, Kadir Has Üniversitesi Türkiye Çalışmaları Grubu, Akademetre ve Global Akademi, İstanbul, 2021
- Tirmizî, “İman”, 8; Müsned, V, 231, 237; İbn Mâce, Sıyâm, 42; Ebu Davud, Savm, 60; Buhârî, Sulh 11, Cihâd 72, 128; Müslim, Zekât 56.
- Topaloğlu, Aydın, **Ateizm Çıkmazı**, 6.Baskı, DİB Yayınları, Ankara, 2019
- Topses, Mehmet Devrim, “Osmanlı Modernleşmesinde “Gelenek” Kavramının Maddi Temeli Olarak Ulema Sınıfı “, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2019, C.12 S. 66, ss. 725-729

- Turan, İbrahim, “Türkiye’de İlahiyat Eğitimi: İstihdam Alanı - Program İlişkisi Üzerine Bir İlişki”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, (Aralık 2017), S.37, ss. 59-77
- Turan, Yahya, **Kişilik ve Dindarlık**, Ensar yayınları, İstanbul, 2017
- Tümer, Günay, “Din”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1994, C. 9, ss. 345-349
- Türcan, Talip, “Zekât ve Fıtır Sadakası”, **İslam İbadet Esasları**, Ed. Talip Türcan, Dördüncü Baskı, Grafikel Yayınları, Ankara, 2016, ss. 197-224
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri**, <https://sozluk.gov.tr/>
- Türk, Nurdoğan, “Kur’ân-I Kerîm’de Hac ve Umre İbâdetlerine Dair Yanlış İnanç ve Davranışları İfade Eden Âyetlerin Tefsiri”, **Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2014/3, C. 3, S. 5
- Uçar, Ramazan “Taş, Kemaleddin, Türk Toplumunun Diyanet İşleri Başkanlığı'na Bakışı (İstanbul Örneği) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Münir Koştaş, 243s. Ankara 2001”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Ankara, 2003, C. XLIV, S.1, ss. 517-523
- Uğurlu, Serdar, Koca, S. Kürşad, “Türk Kültürü ve Anadolu Müslümanlığı İlişkisi”, **Akademik Bakış Dergisi**, S. 22, Yıl. 2010, ss. 1-10
- Ural, Ayhan ve Kılıç, İbrahim, **Bilimsel Araştırma Süreci ve SPSS ile veri Analizi**, 3. Baskı, Detay Yayınları, Ankara, 2011
- Uysal, Veysel, **Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum Davranış ve Şahsiyet Özellikleri**, İstanbul, Marmara, Üniversitesi, İFAV Yayınları, 1996
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1965
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, Ttk basımevi, C.2, Ankara, 1988
- Ülken, Hîlmî Ziya, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 3.Baskı, Ülken Yayınları, İstanbul, 1992, ss. 26-31
- Wach, Joachim, **Din Sosyolojisi**, Çev. Ünver Günay, İfav Yayınları, İstanbul, 1995
- Yaman, Ahmet,” İslam’da İbadet”, **İslam İbadet Esasları**, Ed. Talip Türcan, Dördüncü Baskı, Grafikel Yayınları, Ankara, 2016, ss. 19-48
- Yapıcı, Asım, “Dini Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık” **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Temmuz-Aralık, 2002, C. 2, S. 2.

- Yapıcı, Asım, “Türk Toplumunda Cinsiyete Göre Dindarlık Farklılaşması: Bir Meta-Analiz Denemesi”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 17:2 (2012), ss. 1-34
- Yapıcı, Asım, Emre, Yusuf, “Türkiye Göçmeni ve Yerli Kıbrıslılarda Dindarlık: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Örneği”, **Dini Araştırmalar**, Temmuz - Aralık 2015, Cilt: 18, Sayı: 47, ss. 9- 35
- Yavuz, Şaban, “İlköğretim Okullarındaki Öğretmenlerin Dini Yaşayışları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma, Konya Örneği”, **NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü** (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2019
- Yazır, M. Hamdi, **Hak Dini Kur'an Dili**, Sadeleştirenler. İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bolelli, Abdullah Yücel, Azim Yayınları, İstanbul, 1992, C. 1.
- Yerlikaya, Ünal, Demir, Yıldız, “Kurban ve Av”, **İslam İbadet Esasları**, Ed. Talip Türcan, Dördüncü Baskı, Grafikel Yayınları, Ankara, 2016, ss. 289-308
- Yetkin Düşünce Dergisi, **Tanrıyı Yeryüzünden Kovmak! Deizm, Ateizm, Agnostisizm**, Yıl 2, S.5, Ocak, Şubat, Mart, 2019, İlimyurdu Yayıncılık, İstanbul, 2019
- Yüksel, Ahmet Turan, **İslam'da Bilim Tarihi**, Konya Bilim Merkezi Yay. Konya, 2015, ss. 121-138
- Zinnbauer, Brian J., Pargament, Kenneth I., “Dindarlık ve Maneviyat”, **Din ve Maneviyat Psikolojisi**, Derleyen Raymond F. Paloutzian, Crystal L. Park, Çev. Sevdener Düzgüner, phoenix, Ankara, 2013, ss. 61-102, s. 64
- Zürcher, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Çev. Yasemin Saner, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017

EKLER

Ek 1. Dinin özü ve kaynağı ile ilgili tanımları

	Etnolog/Antropolog/Dinler Tarihçisi/Sosyolog/Filozof	Din Tanımları
1	Max Müller	“Din, insanın, türlü adlar ve değişen suretler altındaki ebedi olanı kavramasını sağlayan zihnî bir melekesi veya kabiliyetidir.”
2	Rudolf Otto	“Din, kutsalın tecrübesidir.”
3	Hegel	“Mutlak ruhun yönlerinden biridir.”
4	E.B.Taylor	“Ruhi varlıklara inanç”
5	Kant	“Görevlerini ilahi buyruğa dayandığını kabul etme”
6	Auguste Comte	“İnsanlık kültürü”
7	Feuerbach	“İnsandaki mutluluk özleminin meydana getirdiği bir düşünce”
8	Schopenhauer	“Halk metafiziği”
9	O.Gründler	“Ben’in tanrıya yönelmesidir.”
10	Wilhelm Dilthey	“Objektif ruhun sistemlerinden biri”
11	J.M.Mc.Taggart	“Din muhtemelen bizimle evren arasında bir uygun düşünce çerçevesinde derin bir hisdir.”
12	F.Schleiermacher	“Dinin özü mutlak emniyet hissidir.”
13	Julian Hukley	“Dinin özü korku, saygı.....ve mahiyette kutsiyet hissidir.”
14	Gustav Mensching	“Biz dinden insanın kutsalla yaşamsal ilişkisini ve kutsalla kuşatılmış insanın yanıtısal davranışlarını anlıyoruz”
15	P.L.Berger	“...Onu Rudolff Otto’dan bu yana din bilim adamlarının anladığı manada (yani kutsal boyutuyla) anlıyorum.”
16	William James	“Ferdî dinî tecrübenin kaynaklarının insanın gizemli bünyesinde mevcut olduğunu savunur...”
17	Alfred Adler	“Tanrı fikri çok önemlidir. Çünkü insanoğlu bu düşünceyle yaşamını kutsallaştıran yönlerin iyileştirilmesi kapsamında ferdi ve genel hakiki algılarını organize eder.”
18	Carl Gustav Jung	“Bütün beşeriyetin, hayvanatın, nebatatın ve bütün kristallerin en içte taşıdıkları öz tanrıdır.”

Ek 2. Dinin sosyal boyutu ve ilahi kaynakla ilgili tanımları

	Etnolog/Antropolog/Dinler Tarihçisi/Sosyolog/Filozof	Din Tanımları
1	Emile Durkheim	“Din, bir cemaatin ortaya çıkmasını temin eden ayin ve inançlar sistemidir”
2	E.S.Ames	“Din kutsalla, yani başkalarından ayrılmış ve memnu şeyle ilgili inançlar ve tatbikattan oluşan insicamlı bir sistemdir. Bu inançlar ve ameller, kendilerine inanan bütün müminlerini cemaat diye adlandırılan tek manevi bir toplum şeklinde bir araya getirir.”
3	J.P.Pratt	“Din, en yüksek toplumsal değerlerin bilincidir”
4	Mircae Eliade	“Birey veya gruplarda onların menfaat ve kaderlerinin son kontrolünü elinde tutan güç veya güçlere karşı önemli bir sosyal tavidir.”
5	Gustav Mensching	“Esasen saf bir din olayı yoktur. Din olayının sadece en mühim yönlerini zikretsek bile, onun aynı zamanda tarihi, sosyolojik, kültürel ve psikolojik bir hadise olduğunu söyleyebiliriz.”
6	J.Wach	“Din doğal olarak var olan kutsal dışı cemaat tarzlarının karşısında, mecburi bir tavır almaktadır...din kendisine ilişkin bir kısım sosyolojik tezahürler meydana getirmektedir.”
	Kaynakla ilgili	“İlahi herhangi bir düşünce olmaksızın hiçbir takva fiili var olamayacağı gibi, ibadetle ilgili azıcık dahi olsa bir anlatım bulunmazsa o dinde amel olunamaz.”

7	St.Thomas Aquins		“Din tanrıyla uygun bir irtibata işaret eder...”
8	E.B. Taylor		“Din, manevi varlıklara inaçtır.”
9	W.Newton Clark		“Din, Tanrı’nın insan ruhunda yaşamasıdır.”
10	Rodolf Otto		“Din, kutsalın tecrübesidir.”
11	Seyyid Şerif Cürcani		“Din, akıllı insanları peygamberin beyan ettiği hakikatleri benimsemeye çağırın ilâhî bir kanundur.”
12	Zebîdî		“Din, akıllı insanları kendi seçimleriyle bizzat hayırlı olan şeylere götüren ilâhî bir kanundur.”
13	Tehânevî		“Din, akıl sahiplerini kendi istekleriyle şimdiki halde salâha, gelecekte felâha götüren, Allah tarafından belirlenmiş bir yasadır.”
14	Seyyid Hüseyin Nasr		“Din insanı gerçekle bağlarını kuran şeydir. Her din sonuç itibarıyla biri doktrin, diğeri yöntem olmak üzere iki unsur içerir. Din öncelikle mutlak hakikati nisbî olandan ayıran bir öğreti, ikinci olarak da gerçeklik üzerine düşünmeye, mutlak olana bağlanmaya, insan varlığının hedef ve manasına uygun biçimde Allah’ın dileğine göre yaşamaya uygun bir metottur.”

Ek 3. Dindar ve Dindarlık ile ilgili tanım veya yaklaşımlar tablosu

	Sosyal Bilimci	Dindarlık Tanım ve yaklaşımları
1	Glock ve Stark	Dindarlığın ve dine teslimiyetin göstergesi; Kiliseye üyelik, bir dinî öğretiye inanç, ahlaklı bir hayat, cemaate katılmak ve buna benzer davranışlar, görünüşler ve şartların hepsi...
2	Ronald L. Johnstone	Dindar, belirli aşkın ve kutsal şeylere inanan, bu inançlar doğrultusunda belirli aktiviteler yapan ve dinî bir grup üyesi olan herkes dindardır.
3	Ünver Günay	“Kutsal olanın yahut özel bir formu olmak itibarıyla belli bir dinin muayyen bir zaman ve şartlarda belli bir kişi veya grup ya da toplum tarafından yaşanmasıdır.”, kısaca “Yaşanan dindir.”
4	Marshall	Dinsel kuralları takip etmek ve dinsel öğretilere inanmaktır.
5	H.Kayıklık	Din kutsal bir öğretiye karşılık gelirken; dindarlık ise bu kutsal öğretinin insan hayatında vuku bulan hâli olduğunu söylemek mümkündür.
6	Ahmet Onay	“Çok genel anlamda bakarsak, insan ile yüce varlık arasındaki manevi bağlantı inanç, bu bağlantı çerçevesinde oluşan ilişkiler bütünü din, bunların bireyin hayatına yansımaları da dindarlık olarak karşımıza çıkar.”
7	E. Fromm	Bir grubun ortak amaçlarına adanmışlık...
8	S. Freud	Dindarlığı hastalıklı bir ruh hâli (olarak belirtir)
9	Kemalettin Taş	“Bir kişinin günlük hayatında dinin önemini ifade eden, kişinin dine inanma ve bağlanma derecesini gösteren bir kavramdır.”
10	W.C.Roof	“Bireyin doğuştan veya yüksek güç değerleri ile ilişkili inanç ve davranışları”
11	HS Himmelfarb	“Bir kişinin ait olduğu dine ilişkin ilgiler, inançlar ve eylemlerle meşgul olma düzeyi”
12	Asum Yapıcı	“Kuramsal dinin bireysel ve içsel yaşanması”
13	K.I. Pargament	“Bir kimseyi, hayatında kutsal bir hedef arayıp bulduğunda veya bir şekilde kutsalla bağlantılı bir yola girdiğinde, dindar olarak kabul ederiz.”
14	Mustafa Tekin	“Dinin insan hayatına nüfuz derecesi...”
15	Gazali	“Yüce Allah’ın emirlerine, yasaklarına ve tüm kanunlarına şefkat ve muhabbet (etme)...”
16	Allport	Din duygusu
17	Necdet Subaşı	“Bir kişinin dindar olduğuna vurgu yapıldığında, bir şekilde onun kendi inanç alanı içindeki bireysel gerçeklik durumu hakkında da bir bilgiye sahip olunmaktadır. Çünkü inancın ruhsal ve fiziksel işaretleri içinde birey, Tanrısal gerçekliğe kendi sosyal konumundan hareketle bağlanmakta, gündelik hayatın bütün etkilerini üzerinde taşıyan bir gerçeklik teması içinde dini, kendi yaşamının fonksiyonel bir göstergesi kılmaktadır.”
18	Vecdi Bilgin	“Dindarlık, dindar olma, dini yaşama hâlidir. Dindar ise dünya görüşü ve yaşam biçimi olarak ‘din’ i referans alan kişidir.”
19	A. Kurt	“Dindar, intisap ettiği dinin inanç, ilke, pratik ve sembollerini içselleştirip bunları tutum ve davranışlarında ortaya koyan kişidir.”, “Dindarlık; bir kişinin mensubu olduğu dine ilişkin iman, ritüel ve sembolere ait kabul, yoğunlaşma ve meşgul olma düzeyi...”

Ek 4. Dindarlık tipolojileriyle ilgili yerli ve yabancı sosyal bilimcilerin yaptıkları tiplendirmeler

	Sosyal Bilimci	Yerli ve yabancı çalışmalarda dindarlığın tipolojik görüntüleri	
1	Gabriel Le Bras	İnsan-Din İlişkileri	Davranışlar Bağlamında
		1-Dini hayata yabancılaşmış olanlarda gözlenen dindarlık 2-Dini kabul edenler 3-Dini yaşayanlar 4-Dindar, muttakiler (koyu dindarlar)	1-Dini davranışı olmayanlar 2-Hayatın önemli anlarında dine yer verenler 3-Haftalık ve yıllık dini törenlere katılanlar 4-İstisnai ve tekrarlanan davranışlar
2	Joseph Fichter	Kilise ayinlerine ve organizasyonlara katılma temelinde	
		1-Gerçek dindar 2-Şekilci dindar 3-Kenarda dindar 4-Kapalı (gizli) dindar	
3	M. Argyle	Belli sosyal durum ve davranışlar temelinde	
		1-Tutucu 2-Protestan 3- Sekt 4-Liberal	
4	C.G. Jung	1- İçe Dönük Dindarlık 2- Dışa Dönük Dindarlık	
5	Cari Schneider	1-Akli dindarlık 2-Fikri dindarlık 3-Duygusal dindarlık	
6	Gruehn	1-Mistik tip 2-Akli tip 3-Duygu ile fikri dengeleyen tip	
		4- İstekleri ile dindarlığını birleştiren tip. 5-Dindarmış gibi görünen tip	
7	Grace Davie	Vekil din/dindarlığı	
8	Arkoun	1- Literalist (Hanbelilik ve Zahirilik) 2- Rasyonalizm (Mutezile, Eşarilik ve Felasife) 3- İmajinatif (Şiilik ve sufilik)	
9	M.G.S. Hodgson	İkrara Dayalı Dindarlık	Mistik Yönelimli Dindarlık
		1-İnhisarcılık din eksenli düşünen kesimlerin dindarlığı 2-Şer'icilik Kur'anî takvanın bir ifadesi olan şer'i dindarlık, hadisçilerin dindarlığı 3- Protestocu dindarlık (Şii dindarlık) ve batını dindarlık 4- Cemaatçi dindarlık (dayanışma dindarlığı)	
10	A.Y. Ocak	Yapısal Görüntü	Toplumsal Dindarlık
		1- Halk (Popüler) İslamı 2- Kitabî İslam (Medrese İslamı) 3-Tekke İslamı (Mistik İslam) 4-Devlet İslamı (Siyasallaşmış İslam)	1- Medrese Dindarlığı 2-Tekke Dindarlığı 3-Geleneksel Halk Dindarlığı
11	Max Weber	1-Halk dindarlığı 2-Virtüöz (üstat) dindarlığı(seçkinlerin dindarlığı) 3-Dünyevî Zahitlik 4-Uhrevî Zahitlik 5-çiftçi, şövalye ve feodal beyler dindarlığı 6- bürokrasi, burjuva, küçük burjuva, esnaf ve zanaat dindarlığı 7-proleter alt tabaka veya büyüsel dindarlık, derviş dindarlığı 8-şehir dindarlığı	
12	Mensching	1-Göçebe 2-Asalet 3-Köylü 4-Burjuva dindarlığı	
13	W. James	1-Kurumsallaşmış dindarlık 2-Bireysel dindarlık	
14	J. Wach	1-Teorik 2-Pratik 3-Sosyolojik dindarlıklar	
15	Lenski	1-Dinsel bağlılık 2-Öğreti 3-İbadet 4-Dinsel grup dindarlığı	
16	Schneider	1-Aklı ağırlık dindarlıklar 2-Fikri ağırlık dindarlıklar 3-Duygu ağırlık dindarlıklar	
17	Arréat	1-Geleneğe bağlı dindar 2-Alışkanlıklara dayalı dindar 3-Yüksek kaliteli inanç sahibi dindar 4-Şüpheli dindar	
18	Ziya Gökalp	1-Mistik-sezgisel dindarlık ya da sırî dindarlık(halk dindarlığı) 2-Ortodoks-kitabî dindarlık (rasyonel-entelektüel dindarlık)	
19	Peker	1-Dinde inancı esas alıp ibadeti önemsemeyenler 2-Dini pratiklere ve şekle önem verenler 3-Zikri ön plana çıkaranlar 4-İnançla ibadetin birlikte olacağını savunan ve ona göre hareket edenler 5-İnanmadıkları halde inanmış gibi görünenler	
20	Ünver Günay	Biçim bakımından dini yaşayışta ayırt edilen tipler	Şiddetinin azlık-çokluğuna göre dini yaşayış tipleri
		1-Geleneksel halk dindarlığı 2-Seçkinlerin dindarlığı 3-Laik dindarlık 4-Tranzisyonel dindarlık (geleneksel dindarlık ile laik dindarlık arasında geçiş sürecinde olan)	1-Ateşli dindarlar 2-Alaca dindarlar 3-Mevsimlik dindarlar 4-Beynamaz dindarlar 5-İlgisiz dindarlar

21	Kroh	1-İhtida eden ya da dinî hayata yeniden dönüş yapanların dindarlığı 2-Dinî hayatı geleneksel formlar içerisinde yaşayanların dindarlığı 3-Arayış içerisinde olan kişilerin dindarlığı 4-Dinî hayattan henüz tamamen uzaklaşmayan, fakat din ve dinî değerlerle mücadele eden kişilerin dindarlığı
22	Louis Guittard	1-Belli bir dine mensup oldukları halde dine ilgisiz olanlar 2-Geleneksel dindarlar 3-Benimsenmiş ve içselleştirilmiş dindarlık 4-Ateşli ve coşkulu dindarlar
23	Mehmet Tablamacıoğlu	1-Gayr-i amil (Non-pratiquants) 2-İdare-i maslahatçı (Opportunistes) 3-Dinî bütün - Amil (Pratiquants) 4-Sofu (Pieux) 5-Softa veya Yobaz (Bigots)
24	E.Okumuş	1-Gösterişçi dindarlık 2- Samimi dindarlık
25	Kemalettin Taş	1-Geleneksel/ilmihalci dindarlık 2-Modernist/hümanist dindarlık 3-Popüler/hurafeci dindarlık
26	Ural Manço	1-İnanan, ibadetlerini düzenli olarak yerine getiren ve günlük hayatlarında dinin çok önemli bir yer tuttuğu kişilerin dindarlığı 2-İnanan, ibadetlerini titizlikle ifa eden, ancak siyasi bağlantıları olan (politize olmuş) ve örgütlü bir şekilde inandıkları dinin militanlığını yapanların dindarlığı 3-Seküler hayatın sunduğu hayat felsefesini belli bir oranda kabul etmekle birlikte inancını muhafaza eden, fakat ibadetlerini düzenli olarak yerine getirmeyenlerin dindarlığı 4-İslamî bir medeniyet modeli olarak benimseyen, bunun dışında bir model kabul etmeyen ve sekülerleşmeye bütünüyle karşı olanların dindarlığı
27	Allport	1-İçe dönük (içtenlikli) 2-Dışa dönük dindarlık (dıştan)
28	André Godin	1-Psikolojik ihtiyaçlar dindarlığı 2-Fonksiyonel dindarlık
29	Erich Fromm	1-Otoriter dindarlığın (semitik gelenek içerisinde yer alan dinlerdeki güçlü tek tanrı inancı) 2-Humaniter dindarlık (mistik dindarlar, ilk dönem Budistler, Taoistler vs.)
30	Clokc	1-Tüm benliğiyle dindarlar 2-Dindar görünen dindarlar
31	Argle	1-İhlash dindarlık 2-Gösterişli dindarlık
32	Gruehn	1-Samimi dindar 2-Sanki dindarmış gibi görünen sahte dindar 3-Dinî duyguların en yüksek dereceye ulaştığı mistik dindarlık fikri tarafı ön plana alıp akla değer veren dindarlık 4-Duygusuyla fikrî yönü dengeli olan dindarlıklar
33	Kayıklık	1-Samimi dindarlık-Gösterişçi dindarlık 2-Bireysel-içselleştirilmiş dindarlık-Kurumlaşmış-kültürel dindarlık
34	Asım Yapıcı	Sosyo-Kognitif Dindarlık Tiplemesi 1-Liberal Dindar 2-Muhafazakâr Dindar 3-Dogmatik Dindar 4-Fanatik Dindar

Ek 5. Sosyal Bilimcilerin Sosyal Değişme Teorileri

	Sosyal Bilimci	Sosyal değişme modeli
1	A. Comte	Evrimsel değişme modeli(üç hal kanunu, teolojik, metafizik, pozitif dönem) temel alarak toplumsal değişmeyi tüm insanlık için geçerli olan düz ve doğrusal bir ilerleme ile özdeşleştirmektedir.
2	F. Tönnies	Cemaat (gemeinschaft) ilişkilerinden cemiyet (gesellschaft) ilişkilerine doğru bir gelişme modeliyle toplumsal değişmeyi açıklamıştır.
3	E.Durkheim	Toplumsal değişimin ilkel toplumlardaki mekanik dayanışmadan karmaşık toplumların karakteristik özelliği olan organik dayanışmaya doğru bir gelişme sonucu ortaya çıkacağını savunmaktadır.
4	H.Spencer	Organizmalarda olduğu gibi toplumlar da zamanla basitten gelişme aşamasına ulaşarak farklılaşır ve sosyal bütünlüğü oluştururlar.
5	K. Marx	Tez, antitez ve sentez üçlüsü üzerine diyalektiğini kuran Marx, toplumsal değişmeyi, toplumun kendi içinde üretim biçimi ve güçlerine bağlı olarak meydana gelen çatışmalara bağlar. Değişim İlkel, kölecî, feodal, burjuva ve sosyalist toplum şeklinde ilerler.
6	İbn Haldun	Sosyal değişmeye tarihi metoda dayalı metodolojisinde determinist bir açıdan bakmakta ve sosyal değişmeyi üç kavramla açıklamaktadır; “ümran”, “asabiyyet” ve “tavırlar”

7	T. Parsons, R. K. Merton, R. Brown, Malinowski	Yapısal-fonksiyonel yaklaşım; “sosyal yapı” ile fonksiyonlar arasındaki ilişkilerden hareket etmektedir. Yapısal-fonksiyonel model toplumsal değişmeyi çoklu bir nedensellik içinde inceler.
8	William P. Ogburn	Toplumsal değişme, dört unsura bağlıdır; icatlar, yığılma, yayılma ve uyum süreçleri.
9	A. Sorokin	Devrî Dalgalı model; sosyal değişmeler bir ritim içinde bazen maddi ağırlıklı bazen manevi ağırlık olarak gerçekleşir.
10	L.H. Morgan	Vahşilik, barbarlık ve uygarlık şeklinde toplumlar aşama kaydederler.
11	Ziya Gökalp	Türk toplumunun tarihî gelişim seyri, kavim, ümmet ve millet(ulus) şeklinde olmuştur.
12	Vilfredo Pareto	Çatışma modelini öngörür. Sosyal değişmeye etki eden toplumun iç faktörleri; bakiyeler, inhiraflar, iktisadi menfaatler, sosyal heterogenlik ve elitler deveranıdır.

Ek 6. AÜ İlahiyat Fakültesinin ilk yıllarında ve Yüksek din Öğretiminin tek bir isim altında birleştirildiği yıllarda uygulanan iki ders programının ve ders saatlerinin karşılaştırmalı tablosu

1953-1954 Öğretim Yılı Ders Programı			1987-1988 Öğretim Yılı Ders programı		
I.Sınıf Dersleri ve Saatleri			I.Sınıf Dersleri ve Saatleri		
1	Arapça	8	İnkılâp Tarihi		4
2	Farsça,	4	Türk Dili		2
3	Yabancı Dil	3	Yabancı Dil		4
4	Klasik Dini Türkçe Metinler	3	Beden Eğitimi-Tezhib-Hat		2
5	Kur'an ve İslam Dini Esasları	2	Kur'an		6
6	İslam Tarihi	2	Arapça		6
7			İslam Tarihi		6
8			İslam Dini esasları ve Ahlakı		6
9			Tefsir Usulü		4
10			Hadis Usulü		4
11			Eğitim Bilimlerine Giriş		3
12			İlkçağ Felsefesi Tarihi		2
II. Sınıf Dersleri ve Saatleri			II. Sınıf Dersleri ve Saatleri		
1	Arapça	6	İnkılâp Tarihi		2
2	Farsça	2	Türk Dili		2
3	Yabancı Dil	3	Yabancı Dil		8
4	Klasik Dini Türkçe Metinler	2	Beden Eğitimi-Tezhib-Hat		2
5	Kur'an ve İslam Dini Esasları	2	Kur'an		2
6	İslam Tarihi	2	Arapça		6
7	Din Psikolojisi	1	İslam Tarihi		2
8	Din Sosyolojisi	3	Tefsir		9
9	Felsefe-Mantık	1	Hadis		9
10			Mantık		3
11			İslam Kurumlar Tarihi		2
12			Türk İslam Edebiyatı		4
13			Farsça		4
14			Seçmeli Dini Musiki-paleografi		2
15			Eğitim Psikolojisi		3
16			Genel Öğretim Metodları		3
III. Sınıf Dersleri ve Saatleri			III. Sınıf Dersleri ve Saatleri		
1	Arapça	4	İnkılâp Tarihi		2
2	Yabancı Dil	2	Türk Dili		2
3	İslam Tarihi	2	Yabancı Dil		8
4	Tefsir	2	Beden Eğitimi-Tezhib-Hat		2
5	Hadis	2	Arapça		4
6	İslam Mezhepleri Tarihi	2	Tefsir		4
7	Kelam	2	Hadis		4
8	İslam Felsefesi	2	İslam HukukuUsulü		4

9	Felsefe ve Mantık	3	Türk-İslam Sanatları Tarihi	2
10	Dinler Tarihi	2	İslam Hukuku	9
11	Din Psikolojisi	2	Dinler Tarihi	3
12	İslam Hukuku	2	Din Sosyolojisi	2
13	İslam Sanatları Tarihi	2	Din Psikolojisi	2
14	Tezyini Sanatlar ve paleografi	1	Ölçme ve değerlendirme	3
15			Kur'an	2
16			Araştırma Teknikleri	3
17			Farsça	4
18			Rehberlik	3
IV. Sınıf Dersleri ve Saatleri			IV. Sınıf Dersleri ve Saatleri	
1	Arapça	6	İnkılâp Tarihi	2
2	Yabancı Dil	2	Türk Dili	2
3	İslam Tarihi	2	Yabancı Dil	8
4	Tefsir	4	Beden Eğitimi-Tezhib-Hat	2
5	Hadis	4	Arapça	4
6	İslam Mezhepleri Tarihi	2	İslam Mezhepleri Tarihi	5
7	İslam Felsefesi	2	Eğitim Sosyolojisi	3
8	Dinler Tarihi	2	Din Eğitimi	4
9	İslam Sanatları Tarihi	2	Kelam	11
10	Pedagoji	2	İslam Felsefesi Tarihi	5
11	Tasavvuf Tarihi	2	Tasavvuf Tarihi	4
12	Türk İslam Tezyini Sanatları	1	Yeniçağ Felsefesi Tarihi	2
13	İnkılâp Tarihi	2	Din Felsefesi	2
15			Özel Öğretim Metotları	3
16			Din ve Ahlak Dersleri	3
17			Özel öğretim Uygulaması(üç hafta)	

Ek 7. Yüksek İslam Enstitüsü'nün 1959-1960 Öğretim yılı haftalık ders Dağıtım cetveli

DERSLER		SINIFLAR			
		I	II	III	IV
1	Kur'an-ı Kerim	5	4	1	1
2	Vücûh İlmi				1
3	Tefsir		1	2	2
4	Belâgat-ı Kur'aniye				1
5	Hadis-i Şerif		1	2	2
6	Siyer-i Nebeviye	1	1		
7	İlm-i Tevhid	1	1		
8	Kelam	1			
9	İslam Hukuku			1	1
10	Fıkıh ve Usul-ı Fıkıh				1
11	İslam Dini ve Mezhepleri Tarihi		1	1	
12	Mukayeseli Dinler Tarihi	1	1	1	
13	İslami Türk Edebiyatı Tarihi	3	2	1	1
14	Tasavvuf Tarihi		2	1	1
15	Ahlak			1	1
16	İslam Felsefesi Tarihi			1	
17	Mantık			1	1
18	İslam Tarihi	2	1	1	
19	Muasırlar İslam Ülkeleri Tarihi ve Coğrafyası	2	2	1	
20	Arap Dili ve Edebiyatı	6	5	4	4

21	Fars Dili ve Edebiyatı	2	2	1	1
22	Dini Psikoloji			1	1
23	Dini Pedagoji			1	1
24	İslam Sanatları Tarihi			1	1
25	Hitabet ve İrşad				1
26	Dini Musiki			1	1
27	Yabancı Dil	4	4	4	4
28	İnkılap Tarihi				1
29	DERS ADEDİ	11	14	20	20
30	TOPLAM SAAT	18	28	28	28

Ek 8. Erzurum İslami İlimler Fakültesi Tefsir-Hadis (1)-Kelam ve İslam Felsefesi (2)-Fıkıh ve İslam Hukuku (3) İslam Dil ve Edebiyatı (4) bölümlerinde her sınıf kademesinde okutulan dersler ve ders saatleri toplamı

DERSLER		SINIFLAR			
		I	II	III	IV
1	Kur'an-ı Kerim	12	2	6	6
2	Arapça	13	10	13	16
3	Tefsir ve Usulü	16	2	3	2
4	İslam Dini Esasları	5	-	-	-
5	Hadis ve Usulü	15	2	2	2
6	İslam Hukuku	2	2	-	-
7	Tevhid ve Kelam	-	15	-	-
8	İslam Felsefesi ve Kelam	2	-	2	-
9	Fıkıh	-	-	18	-
10	Fıkıh Usulü	-	-	4	-
11	İslam Felsefesi ve Tasavvuf	-	-	-	2
12	Mukayeseli İslam Hukuku	-	-	4	-
13	İslami Türk Edebiyatı	-	-	-	15
14	Tasavvuf ve Tarihi	-	6	-	-
15	İslam Medeniyetleri ve Müesseseleri Tarihi	-	-	7	3
16	Retorik	3	-	-	-
17	Paleografi	5	3	3	3
18	İslam Tarihi ve Siyer	2	-	-	-
19	İslam Sanat Tarihi	3	-	-	3
20	Dinler Tarihi	2	-	-	-
21	Pedagoji	2	1	2	2-
22	Mantık	-	5	-	-
23	Sistematik Felsefe	-	4	-	-
24	Felsefe Tarihi	-	6	-	-
25	Mantık	-	-	-	4
26	Okült Bilgisi	-	5	-	2
27	Türk-Kompozisyon	5	3	3	3
28	Türkçe Dil Bilgisi	5	-	-	-
29	Osmanlıca	11	6	6	6
30	Devrim Tarihi	1	9	1	1
31	Yabancı Dil	13	3	9	-
32	Farsça	5	-	-	12

Ek 9. İlahiyat Fakültelerinin 1983-1984 öğretim yılında uyguladığı ders programı

DERSLER		SINIFLAR			
		I	II	III	IV
	ZORUNLU 5/İ DERSLER				
1	Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi	2	2	2	2
2	Türk Dili	2	2	2	2
3	Yabancı Dil	12	8	8	4
4	Beden Eğitimi veya Güzel Sanat Dal. Biri	2	2	2	2
5	TOPLAM	18	14	14	10
	ZORUNLU ORTAK DERSLER				
6	Kur'an-ı Kerim	8			
7	Arapça	10	8		
8	İslam Tarihi	8	3		
9	İslam Dini Esasları	4			
10	Tefsir Usulü	3			
11	Hadis Usulü	3			
12	Tefsir		9	4	
13	Hadis		9	4	
14	Mantık		3		
15	Kelam				12
16	İslam Kurumları Tarihi		3		
17	Türk-İslam Edebiyatı		3		
18	Seçmeli Ders(Din Musiki,Paleografi,Farsça)		2		
19	İslam Hukuk Usulü			2	
20	Türk ve İslam Sanatları Tarihi			3	
21	Araştırma Teknikleri			2	
22	İslam Hukuku			11	
23	Dinler Tarihi			4	
24	Din Sosyolojisi			4	
25	Din Psikolojisi			4	
26	İslam Mezhepleri Tarihi				6
27	İlk Çağ Felsefesi Tarihi				3
28	Din Eğitimi				6
29	İslam Felsefesi Tarihi				5
30	Tasavvuf Tarihi				5
31	Yeni Çağ Felsefesi Tarihi				3
32	Din Felsefesi				4
33	TOPLAM	36	40	38	44
	ÖĞRETMENLİK FORMASYONU DERSLERİ				
34	Eğitime Giriş	3			
35	Eğitim Sosyolojisi	3			
36	Eğitim Psikolojisi		3		
37	Eğitim Programları ve Öğretim Yöntemleri		3		
38	Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme			3	
39	Eğitim Teknolojisi			3	
40	Rehberlik			3	
41	Din ve Ahlak Dersleri Özel Öğretim Yönt.				3
42	Eğitim Yönetimi				3
43	Din ve Ahlak Dersleri Özel Öğretim Uyg.				1 Ay
44	TOPLAM	6	6	9	6
45	GENEL TOPLAM	60	60	61	60

Ek 10. Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi Yüksek Din Öğretimi Kurumlarında uygulanan Müfredatlardaki ders içerikleri Tablosu

	Yüksek Din Öğretimi Kurumu	Müfredat Yılları	Müfredatda (Eğitim/Öğretim Programı) uygulanan ders içerikleri
1	Darülfünun İlahiyat Fakültesi	1924- 1933	Tefsir ve Tefsir Tarihi, Fıkıh Tarihi, Hadis ve Hadis Tarihi, İslam Feylosofları, Ahlak, İctimaiyat, Ruhیات, Kelam Tarihi, Din-i İslam Tarihi, Tarih- i Edyan, Tasavvuf Tarihi, Felsefe Tarihi, Halihazırda İslam Mezhepleri, Akvam- ı İslamiyye Etnografyası, Türk Tarih- i Dinisi, İslam Felsefesi, Felsefe- i Din, İslam Bediiyatı, Arap Edebiyatı.
2	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	1949-1982	Kur’an ve İslam Dini Esasları, İslam Hukuku, Tefsir, Hadis, Kelam İslam Tarihi, Mezhepler Tarihi, Dinler Tarihi, Tasavvuf Tarihi, İslam Sanatları Tarihi, Felsefe- Mantık, İslam Felsefesi, Din Sosyolojisi, Din Psikolojisi, Fransızca, Arapça, Farsça, Klasik Dini Türkçe Metinler, Tezyini Sanatlar ve Paleografi, Türk İslam Tezyini Sanatları, Pedagoji, Yabancı Dil
3	Yüksek İslam Enstitüleri	1959-1982	1959-1960 Ders programında yer alan dersler: Kur’an- ı Kerim, Vücut İlmi, Fıkıh ve Usul- i Fıkıh, İslam Hukuku, Hadis-i Şerif, Tefsir, Belagat- ı Kur’aniyye, Siyer-i Nebeviye, İlm- i Tevhid, Kelam, Tasavvuf Tarihi, İslam Tarihi, Ahlak, İslam Dini ve Mezhepleri Tarihi, Mukayeseli Dinler Tarihi, İslami Türk Edebiyatı Tarihi, İslam Felsefesi Tarihi, Mantık, Muasır İslam Ülkeleri Tarih ve Coğrafyası, Hitabet ve İrşat, Arap Dili ve Edebiyatı, Fars Dili ve Edebiyatı, Dini Psikoloji, Dini Pedagoji, İslam Sanatları Tarihi, İnkılap Tarihi, Dini Müzik, Yabancı Dil(Almanca- Fransızca -İngilizce) 1971-1972 Ders programında yer alan dersler: Kur’an-ı Kerim, Fıkıh, Tefsir, Hadis, Kelam ve İslam Düşüncesi, Siyer ve İslam Tarihi, İslam Mezhepleri Tarihi, Tasavvuf ve Tarihi, İslam Ahlakı, Sistematik Felsefe ve Mantık, Din Sosyolojisi, Din Psikolojisi, İslamî Türk Edebiyatı, İslam Türk Medeniyeti Tarihi, Hitabet ve İrşad, Mesleki Türk Musikisi, Arap Dili ve Edebiyatı, Farsça, Dinler Tarihi, Halk Eğitimi ve Toplum Kalkınması, Teşkilat ve İdare, Türk İnkılap Tarihi, Medenî Hukuk, Yabancı Dil (İng. Fr. Alm.), Seminer. Öğretmenlik Bilgisi: Eğitim Sosyolojisi, Eğitim Psikolojisi, Ölçme ve Değerlendirme, Ruh Sağlığı ve Rehberlik, Öğretim Bilgisi
4	Erzurum Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi	1971-1982	Arapça, Kur’an-ı Kerim, İslam Hukuku, Fıkıh, Fıkıh Usulü, Mukayeseli İslam Hukuku, İslam Dini Esasları, Retorik, Tefsir ve Usulü, Hadis ve Usulü, Tevhid ve Kelam, Tasavvuf ve Tarihi, İslam Tarihi ve Siyer, Dinler Tarihi, İslam Felsefesi ve Kelam, İslam Felsefesi ve Tasavvuf, İslam-Türk Edebiyatı, İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, Paleografi, Pedagoji, İslam Sanat Tarihi, Mantık, Sistematik Felsefe, Felsefe Tarihi, Okült Bilgisi, Osmanlıca, Türk-Kompozisyon, Türkçe Dil Bilgisi, Devrim Tarihi, Farsça, Yabancı Dil
5	İlahiyat Fakülteleri (Yüksek Din Öğretimin de isim birliğinin sağlandığı dönem)	1983-.....	Zorunlu ortak dersler: Kur’an-ı Kerim, Arapça, İslam Tarihi, İslam Dini Esasları, Tefsir Usulü, Hadis Usulü, Tefsir, Hadis, Mantık, İslam Kurumları Tarihi, Türk İslam Edebiyatı, Seçmeli Ders (Türk Din Musikisi, Osmanlı Paleografyası, Farsça), İslam Hukuk Usulü, Türk ve İslam Sanatları Tarihi, İslam Hukuku, Araştırma Teknikleri, Dinler Tarihi, Din Sosyolojisi, Din Psikolojisi, İslam Mezhepleri Tarihi, İlk Çağ Felsefesi Tarihi, Din Eğitimi, Kelam, İslam Felsefesi Tarihi, Tasavvuf Tarihi, Yeni Çağ Felsefesi Tarihi, Din Felsefesi. Öğretmenlik Formasyonu Dersleri: Eğitime Giriş, Eğitim Sosyolojisi, Eğitim Psikolojisi, Eğitim Programları ve Öğretim Yöntemleri, Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme, Eğitim Teknolojisi, Rehberlik, Din ve Ahlak Dersleri Özel Öğretim Yöntemleri, Eğitim Yönetimi, Din ve Ahlak Dersleri Özel Eğitim Uygulamaları. Atatürk ilke ve İnkılâp Tarihi, Türk Dili, Yabancı Dil, Beden Eğitimi veya Güzel Sanatlardan Biri
6	İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği (İDKAB)	1997-2014	Temel Dini Bilgiler, Arapça, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, Psikoloji Eğitim Bilimine Giriş, Türkçe, Yabancı Dil, Sosyoloji, Eğitim Psikolojisi, Felsefeye Giriş, Din Psikolojisi, Kuran Okuma Bilgi ve Becerisi, Bilgisayar, İslam Tarihi, Müzik, Öğretim İlke ve Yöntemleri, Antropoloji, Din Sosyolojisi, Seçmeli Öğretim Teknolojileri ve Materyal Tasarımı, Din ve Kültür, Dinler Tarihi, Ahlak Felsefesi, Etkili İletişim, Türk Din Müziği, Türk İslam Edebiyatı, Ölçme ve Değerlendirme, Sınıf Yönetimi, Türk Eğitim Tarihi, Sanat Tarihi, Din Felsefesi, Dini Akımlar, Kur’an Yorum Bilimi, Topluma Hizmet

			Uygulamaları, Özel Öğretim Yöntemleri, İslam İnanç Öğretisi(Kelam), Bilimsel Araştırma Yöntemleri, Okul Deneyimi, Özel Eğitim, Dinlerde Ahlak Öğretmenlik Uygulaması,Hız.Muhammet'in Söz ve Öğretileri,Türk Eğitim Sistemi ve Okul Yönetimi Kültürlerarası Din ve Ahlak Öğretimi, Din Öğretimi Bilimi
7	İslami İlimler Fakülteleri	2013-.....	Kur'an Okuma ve Tecvid, Arap Dili ve Belâğatı, Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü, Hadis İlimleri ve Usûlü, Siyer-i Nebi, İslam İbadet Esasları,Dini Musiki, Yabancı Dil, Atatürk İlkleri Ve İnkılap Tarihi, Türk Dili, Tefsir, Hadis, Akaid Esasları,İslam İnanç Esasları, Fıkıh, İslam Tarihi, Kelâm, Eğitim Bilimlerine Giriş, Eğitim Psikolojisi, Din Psikolojisi, Mantık, Öğretim İlke ve Yöntemleri, Din Sosyolojisi, Felsefe Tarihi, Osmanlı Türkçesi, Özel Öğretim Yöntemleri, Fıkıh Usulü, İslam Medeniyeti Tarihi, İslam Felsefesi, İtikadi İslam Mezhepleri, Sınıf Yönetimi, Öğretim Teknolojileri ve Materyal Tasarımı, Türk İslam Edebiyatı, Tasavvuf, Hitabet ve Mesleki Uygulama, İslam Sanatları Tarihi, Dinler Tarihi, Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme, Öğretmenlik Uygulaması, İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi, Din Felsefesi, İhtisas Semineri, Din Eğitimi, Eğitimde Program Geliştirme, Rehberlik, İslam Hukukuna Giriş, İslam Mezhepleri Tarihi, İslam Hukuku Usulü, Kelam Tarihi, Kelam Tarihi, Sistematik Kelam, Din Hizmetlerinde Rehberlik ve İletişim ile Pek çok Seçmeli ders
8	İlahiyat Lisans Tamamlama Programı (İLİTAM)	2006-.....	Kur'an- ı Kerim, Arapça, Fıkıh Usulü, Sistematik Kelam, Mantık, Osmanlı Türkçesi, İslam Hukuku, İslam Ahlak Felsefesi, İslam Tarihi, Felsefe Tarihi, Hadis Metinleri, İslam Felsefesi, Tefsir metinleri, Din Felsefesi, Tasavvuf, Dinler Tarihi (Bu dersler 3. ve 4.sınıflara yöneliktir)

Ek 11. Cinsiyet ve yaş aralığına göre katılımcıların babalarının mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumu dağılımı

Değişkenler			Babanızın eğitim durumunu (mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumunu) belirtiniz.						TOPLAM
			Okur - yazar değil	İlkokul	Ortaokul	Lise	Lisans	Lisansüstü	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	3	152	35	53	123	24	390
		(%)	0,8	39,0	9,0	13,6	31,5	6,2	100,0
	Erkek	Sıklık	65	434	57	50	59	28	693
		(%)	9,4	62,6	8,2	7,2	8,5	4,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	68	586	92	103	182	52	1083
		(%)	6,3	54,1	8,5	9,5	16,8	4,8	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	2	138	38	49	103	25	355
		(%)	0,6	38,9	10,7	13,8	29,0	7,0	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	6	87	23	26	34	13	189
		(%)	3,2	46,0	12,2	13,8	18,0	6,9	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	21	158	14	19	29	10	251
		(%)	8,4	62,9	5,6	7,6	11,6	4,0	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	33	178	16	9	13	4	253
		(%)	13,0	70,4	6,3	3,6	5,1	1,6	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	6	25	1	0	3	0	35
		(%)	17,1	71,4	2,9	0,0	8,6	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	68	586	92	103	182	52	1083
		(%)	6,3	54,1	8,5	9,5	16,8	4,8	100,0

Ek 12. Cinsiyet ve yaş aralığına göre katılımcıların annelerinin mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumu dağılımı

Değişkenler			Annelerin eğitim durumunu (mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumunu) belirtiniz.						TOPLAM
			Okur yazar değil	İlkokul	Ortaokul	Lise	Lisans	Lisansüstü	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	51	242	38	33	26	0	390
		(%)	13,1	62,1	9,7	8,5	6,7	0,0	100,0
	Erkek	Sıklık	305	349	22	8	7	2	693
		(%)	44,0	50,4	3,2	1,2	1,0	0,3	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	37	214	45	33	24	2	355
		(%)	10,4	60,3	12,7	9,3	6,8	0,6	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	50	119	7	7	6	0	189
		(%)	26,5	63,0	3,7	3,7	3,2	0,0	100,0
Yaş aralığı	41 – 50 yaş arası	Sıklık	102	140	5	1	3	0	251
		(%)	40,6	55,8	2,0	0,4	1,2	0,0	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	148	102	3	0	0	0	253
		(%)	58,5	40,3	1,2	0,0	0,0	0,0	100,0
Yaş aralığı	61 yaş ve üzeri	Sıklık	19	16	0	0	0	0	35
		(%)	54,3	45,7	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	356	591	60	41	33	2	1083
		(%)	32,9	54,6	5,5	3,8	3,0	0,2	100,0

Ek 13. Cinsiyet ve yaş aralığına göre katılımcıların eşinin mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumu dağılımı

Değişkenler			Eşinin eğitim durumunu (mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumunu) belirtiniz.						TOPLAM
			Okur yazar değil	İlkokul	Ortaokul	Lise	Lisans	Lisansüstü	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	0	3	1	21	136	71	232
		(%)	0,0	1,3	0,4	9,1	58,6	30,6	100,0
	Erkek	Sıklık	3	135	49	150	260	29	626
		(%)	0,5	21,6	7,8	24,0	41,5	4,6	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	3	138	50	171	396	100	858
		(%)	0,3	16,1	5,8	19,9	46,2	11,7	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	0	2	2	16	122	40	182
		(%)	0,0	1,1	1,1	8,8	67,0	22,0	100,0
Yaş aralığı	41 – 50 yaş arası	Sıklık	0	6	8	24	90	27	155
		(%)	0,0	3,9	5,2	15,5	58,1	17,4	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	1	43	12	61	99	21	237
		(%)	0,4	18,1	5,1	25,7	41,8	8,9	100,0
Yaş aralığı	61 yaş ve üzeri	Sıklık	2	68	25	64	79	11	249
		(%)	0,8	27,3	10,0	25,7	31,7	4,4	100,0
	TOPLAM	Sıklık	0	19	3	6	6	1	35
		(%)	0,0	54,3	8,6	17,1	17,1	2,9	100,0
Yaş aralığı	TOPLAM	Sıklık	3	138	50	171	396	100	858
		(%)	0,3	16,1	5,8	19,9	46,2	11,7	100,0

Ek 14. Cinsiyet ve yaş aralığına göre katılımcıların kız / kızlarının mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumu dağılımı

Değişkenler			Kız/kızlarının eğitim durumunu (mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumunu) belirtiniz.					
			Okur yazar değil	İlkokul	Ortaokul	Lise	Lisans	Lisansüstü
Cinsiyet	Kadın (n=85)	Sıklık	14	19	26	25	21	7
		(%)	16,5	22,4	30,6	29,4	24,7	8,2
	Erkek (n=428)	Sıklık	9	47	91	142	225	38
		(%)	2,1	11,0	21,3	33,2	52,6	8,9
	TOPLAM (n=513)	Sıklık	23	66	117	167	246	45
		(%)	4,5	12,9	22,8	32,6	48,0	8,8
Yaş aralığı	22-30 yaş arası (n=13)	Sıklık	7	2	1	0	2	1
		(%)	53,8	15,4	7,7	0,0	15,4	7,7
	31-40 yaş arası (n=76)	Sıklık	12	28	33	18	6	0
		(%)	15,8	36,8	43,4	23,7	7,9	0,0
	41-50 yaş arası (n=193)	Sıklık	3	26	63	83	77	6
		(%)	1,6	13,5	32,6	43,0	39,9	3,1
	51-60 yaş arası (n=201)	Sıklık	0	10	19	58	141	30
		(%)	0,0	5,0	9,5	28,9	70,1	14,9
	61 yaş ve üzeri (n=30)	Sıklık	1	0	1	8	20	8
		(%)	3,2	0,0	3,2	25,8	64,5	25,8
	TOPLAM (n=513)	Sıklık	23	66	117	167	246	45
		(%)	4,5	12,8	22,8	32,5	47,9	8,8

Ek 15. Cinsiyet ve yaş aralığına göre katılımcıların oğul / oğullarının mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumu dağılımı

Değişkenler			Oğul / oğullarının eğitim durumunu (mezun olduğu ya da devam ettiği eğitim kurumunu) belirtiniz.					
			Okur yazar değil	İlkokul	Ortaokul	Lise	Lisans	Lisansüstü
Cinsiyet	Kadın (n=72)	Sıklık	15	23	19	18	11	5
		(%)	20,8	31,9	26,4	25,0	15,3	6,9
	Erkek (n=444)	Sıklık	17	56	80	134	224	55
		(%)	3,8	12,6	18,0	30,2	50,5	12,4
	TOPLAM (n=516)	Sıklık	32	79	99	152	235	60
		(%)	6,2	15,3	19,2	29,5	45,5	11,6
Yaş aralığı	22-30 yaş arası (n=8)	Sıklık	5	2	0	0	0	0
		(%)	62,5	25,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	31-40 yaş arası (n=70)	Sıklık	17	37	23	6	2	0
		(%)	24,3	52,9	32,9	8,6	2,9	0,0
	41-50 yaş arası (n=198)	Sıklık	7	34	59	93	61	11
		(%)	3,5	17,2	29,8	47,0	30,8	5,6
	51-60 yaş arası (n=209)	Sıklık	3	6	16	47	155	35
		(%)	1,4	2,9	7,7	22,5	74,2	16,7
	61 yaş ve üzeri (n=31)	Sıklık	0	0	1	6	17	14
		(%)	0,0	0,0	3,2	19,4	54,8	45,2
	TOPLAM (n=516)	Sıklık	32	79	99	152	235	60
		(%)	6,2	15,3	19,2	29,5	45,5	11,6

Ek 16. Cinsiyet ve yaş aralığına göre bitirilen lisenin türü

Değişkenler			Mezun olduğunuz lise türü nedir?						TOPLAM
			Genel lise	Anadolu Lisesi	Meslek liseleri (teknik / sağlık / ticaret vb.)	İmam Hatip Lisesi / Anadolu İHL	Açık öğretim lisesi	Diğer	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	18	19	4	332	14	2	389
		(%)	4,6	4,9	1,0	85,3	3,6	0,5	100,0
	Erkek	Sıklık	52	13	21	594	7	4	691
		(%)	7,5	1,9	3,0	86,0	1,0	0,6	100,0
	TOPLAM	Sıklık	70	32	25	926	21	6	1080
		(%)	6,5	3,0	2,3	85,7	1,9	0,6	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	18	22	8	300	4	3	355
		(%)	5,1	6,2	2,3	84,5	1,1	0,8	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	4	8	2	160	13	1	188
		(%)	2,1	4,3	1,1	85,1	6,9	0,5	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	26	1	9	209	4	1	250
		(%)	10,4	0,4	3,6	83,6	1,6	0,4	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	20	1	6	224	0	1	252
		(%)	7,9	0,4	2,4	88,9	0,0	0,4	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	2	0	0	33	0	0	35
		(%)	5,7	0,0	0,0	94,3	0,0	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	70	32	25	926	21	6	1080
		(%)	6,5	3,0	2,3	85,7	1,9	0,6	100,0

Ek 17. Cinsiyet ve yaş aralığına göre lisans mezuniyet türü

Değişkenler			Mezun olduğunuz lisans türü nedir?						TOPLAM
			İslam Yüksek Enstitüsü	İlahiyat Fakültesi	DKAB Öğretmenliği Bölümü	İlimler İslami Fakültesi	Erzurum i.İ. Fakültesi	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	1	310	22	16	0	41	390
		(%)	0,3	79,5	5,6	4,1	0,0	10,5	100,0
	Erkek	Sıklık	18	589	28	14	6	38	693
		(%)	2,6	85,0	4,0	2,0	0,9	5,5	100,0
	TOPLAM	Sıklık	19	899	50	30	6	79	1083
		(%)	1,8	83,0	4,6	2,8	0,6	7,3	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	0	299	24	21	0	11	355
		(%)	0,0	84,2	6,8	5,9	0,0	3,1	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	2	122	23	3	0	39	189
		(%)	1,1	64,6	12,2	1,6	0,0	20,6	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	0	220	3	3	0	25	251
		(%)	0,0	87,6	1,2	1,2	0,0	10,0	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	2	243	0	3	1	4	253
		(%)	0,8	96,0	0,0	1,2	0,4	1,6	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	15	15	0	0	5	0	35
		(%)	42,9	42,9	0,0	0,0	14,3	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	19	899	50	30	6	79	1083
		(%)	1,8	83,0	4,6	2,8	0,6	7,3	100,0

Ek 18. Cinsiyet ve yaş aralığına göre mezun olduğunuz lisansüstü öğretim durumu

Değişkenler			Mezun olduğunuz veya eğitiminiz devam ettiği lisansüstü türü nedir?					TOPLAM
			Yüksek lisans	Yüksek lisans devam ediyor	Doktora	Doktora devam ediyor	Diğer	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	47	89	2	20	0	158
		(%)	29,7	56,3	1,3	12,7	0,0	100,0
	Erkek	Sıklık	148	62	41	35	2	288
		(%)	51,4	21,5	14,2	12,2	0,7	100,0
	TOPLAM	Sıklık	195	151	43	55	2	446
		(%)	43,7	33,9	9,6	12,3	0,4	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	37	106	1	14	0	158
		(%)	23,4	67,1	0,6	8,9	0,0	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	39	26	5	18	0	88
		(%)	44,3	29,5	5,7	20,5	0,0	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	64	14	14	15	1	108
		(%)	59,3	13,0	13,0	13,9	0,9	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	48	4	23	7	0	82
		(%)	58,5	4,9	28,0	8,5	0,0	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	7	1	0	1	1	10
		(%)	70,0	10,0	0,0	10,0	10,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	195	151	43	55	2	446
		(%)	43,7	33,9	9,6	12,3	0,4	100,0

Ek 19. Cinsiyet ve yaş aralığına göre katılımcıların anne ve babalarının dini hayatını betimleme dağılımı

Değişkenler			Anne ve babanızın dini hayatını nasıl betimlersiniz?			TOPLAM
			Örf ve adetlere dayalı kültürel bir dini yaşantıya sahiptirler (Geleneksel)	Kur'an ve sünnet temelli bilinçli bir dini yaşantıya sahiptirler (Şuurlu)	Seküler bir hayat sürmektedirler (Din dışı)	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	181	206	3	390
		(%)	46,4	52,8	0,8	100,0
	Erkek	Sıklık	504	188	1	693
		(%)	72,7	27,1	0,1	100,0
	TOPLAM	Sıklık	685	394	4	1083
		(%)	63,3	36,4	0,4	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	173	180	2	355
		(%)	48,7	50,7	0,6	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	107	81	1	189
		(%)	56,6	42,9	0,5	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	181	69	1	251
		(%)	72,1	27,5	0,4	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	199	54	0	253
		(%)	78,7	21,3	0,0	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	25	10	0	35
		(%)	71,4	28,6	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	685	394	4	1083
		(%)	63,3	36,4	0,4	100,0

Ek 20. Cinsiyet ve yaş aralığına göre çalışılan kurum dağılımı

Değişkenler			Hangi kurumda çalışıyorsunuz?								TOPLAM
			Üniversite	Diyanet İşleri Başkanlığı	Milli Eğitim Bakanlığı	Diğer kamu kurum ve kuruluşlar	STK'lar ve özel kurumlar	Kendi işi	Emekli	Diğer	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	17	95	185	2	14	3	0	74	390
		(%)	4,4	24,4	47,4	0,5	3,6	0,8	0,0	19,0	100,0
	Erkek	Sıklık	50	119	443	14	7	12	24	23	692
		(%)	7,2	17,2	64,0	2,0	1,0	1,7	3,5	3,3	100,0
	TOPLAM	Sıklık	67	214	628	16	21	15	24	97	1082
		(%)	6,2	19,8	58,0	1,5	1,9	1,4	2,2	9,0	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	18	79	144	4	15	7	0	87	354
		(%)	5,1	22,3	40,7	1,1	4,2	2,0	0,0	24,6	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	13	61	106	0	1	3	0	5	189
		(%)	6,9	32,3	56,1	0,0	0,5	1,6	0,0	2,6	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	14	60	164	5	3	2	0	3	251
		(%)	5,6	23,9	65,3	2,0	1,2	0,8	0,0	1,2	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	21	13	202	6	1	1	7	2	253
		(%)	8,3	5,1	79,8	2,4	0,4	0,4	2,8	0,8	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	1	1	12	1	1	2	17	0	35
		(%)	2,9	2,9	34,3	2,9	2,9	5,7	48,6	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	67	214	628	16	21	15	24	97	1082
		(%)	6,2	19,8	58,0	1,5	1,9	1,4	2,2	9,0	100,0

Ek 21. Akademisyenlerin Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre dağılımı

Değişkenler			Mesleğiniz akademisyenlik ise unvanınızı nedir?					TOPLAM
			Profesör doktor	Doçent doktor	Doktor öğretim görevlisi	Araştırma görevlisi	Öğretim görevlisi	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	0	0	0	16	1	17
		(%)	0,0	0,0	0,0	94,1	5,9	100,0
	Erkek	Sıklık	6	11	16	9	7	49
		(%)	12,2	22,4	32,7	18,4	14,3	100,0
	TOPLAM	Sıklık	6	11	16	25	8	66
		(%)	9,1	16,7	24,2	37,9	12,1	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	0	0	0	16	1	17
		(%)	0,0	0,0	0,0	94,1	5,9	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	0	0	3	9	3	15
		(%)	0,0	0,0	20,0	60,0	20,0	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	1	4	6	0	2	13
		(%)	7,7	30,8	46,2	0,0	15,4	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	4	7	7	0	2	20
		(%)	20,0	35,0	35,0	0,0	10,0	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	1	0	0	0	0	1
		(%)	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	6	11	16	25	8	66
		(%)	9,1	16,7	24,2	37,9	12,1	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	1	0	0	0	1	2
		(%)	50,0	0,0	0,0	0,0	50,0	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	5	11	14	23	6	59
		(%)	8,5	18,6	23,7	39,0	10,2	100,0
	DKAB Öğretmenliği Bölümü	Sıklık	0	0	1	0	0	1
		(%)	0,0	0,0	100,0	0,0	0,0	100,0
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	0	0	0	1	0	1
		(%)	0,0	0,0	0,0	100,0	0,0	100,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	0	0	1	1	1	3
		(%)	0,0	0,0	33,3	33,3	33,3	100,0
	TOPLAM	Sıklık	6	11	16	25	8	66
		(%)	9,1	16,7	24,2	37,9	12,1	100,0

Ek 22. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre DİB personellerinin çalıştığı konum dağılımı

Değişkenler			Diyaret İşleri Başkanlığı personeli iseniz hangi konumda çalışıyorsunuz?					TOPLAM
			Müftü	Vaiz / vaize	Kur'an kursu öğreticisi	İmam - hatip / müezzin kayıym	Diğer	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	1	15	79	0	1	96
		(%)	1,0	15,6	82,3	0,0	1,0	100,0
	Erkek	Sıklık	19	23	7	69	10	128
		(%)	14,8	18,0	5,5	53,9	7,8	100,0
	TOPLAM	Sıklık	20	38	86	69	11	224
		(%)	8,9	17,0	38,4	30,8	4,9	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	1	3	35	38	3	80
		(%)	1,3	3,8	43,8	47,5	3,8	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	4	14	30	14	2	64
		(%)	6,3	21,9	46,9	21,9	3,1	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	10	15	20	13	5	63
		(%)	15,9	23,8	31,7	20,6	7,9	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	3	6	1	3	1	14
		(%)	21,4	42,9	7,1	21,4	7,1	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	2	0	0	1	0	3
		(%)	66,7	0,0	0,0	33,3	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	20	38	86	69	11	224
		(%)	8,9	17,0	38,4	30,8	4,9	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	1	0	1	0	0	2
		(%)	50,0	0,0	50,0	0,0	0,0	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	18	31	58	57	8	172
		(%)	10,5	18,0	33,7	33,1	4,7	100,0
	DKAB Öğretmenliği Bölümü	Sıklık	0	0	1	0	0	1
		(%)	0,0	0,0	100,0	0,0	0,0	100,0
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	0	0	1	1	0	2
		(%)	0,0	0,0	50,0	50,0	0,0	100,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	1	7	25	11	3	47
		(%)	2,1	14,9	53,2	23,4	6,4	100,0
	TOPLAM	Sıklık	20	38	86	69	11	224
		(%)	8,9	17,0	38,4	30,8	4,9	100,0

Ek 23. Diyanet işleri Başkanlığı bünyesinde görev yapan Yüksek din öğretimi mezunlarının Lisans, Yüksek Lisans ve doktora düzeyinde dağılımı

Diyanet işleri Başkanlığı bünyesinde görev yapan Yüksek din öğretimi mezunlarının Lisans, Yüksek Lisans ve doktora düzeyinde dağılımı (Kadrolu+Sözleşmeli Memur Toplam)

Bölüm Adı	Toplam	Erkek	Kadın
Genel Toplam	32.788	19.594	13.194
Akide ve Felsefe	9	9	0
Arap Dili Ve İslami Bilimler	4	4	0
Arapça	4	4	0
Davet ve Din Usulü	10	10	0
Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Bölümü	4	1	3
Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Eğitimi	2	2	0
Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği	89	42	47
Din Sosyolojisi	1	1	0
Din Usulü (Usulu'd-Din)	1	1	0
Dinler Tarihi	1	1	0
Dünya Dinleri	4	2	2
Fıkıh Kelam	6	6	0
Fıkıh ve Usulü	4	4	0
Fıkıh-Kelam	7	7	0
Hadis	7	7	0
Hadis-Tefsir	24	24	0
İlahiyat	31.942	19.029	12,913
İlahiyat (İngilizce)	3	2	1
İlahiyat-Arap Dili Öğretmenliği	1	1	0
İlahiyat(Din, Bilgi ve Kültür Sosyolojisi)	1	1	0
İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Eğitimi	2	1	1
İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği	313	163	150
İslam Dini Esasları	15	15	0
İslam Felsefesi Tarihi	2	1	1
İslam Hukuku	4	4	0
İslam Hukuku ve Metodları	1	1	0
İslam Kültürü	2	2	0
İslam Medeniyetleri ve Sosyal Bilimler	1	1	0
İslam Şeriatı	5	5	0
İslam ve Din Bilimleri	18	7	11
İslama Çağrı ve İslam Kültürü	1	1	0
İslami Bilimler	2	2	0
İslami İlimler	148	123	25
İslami İlimler (Arapça)	1	0	1
İslami İlimler Fakültesi (Arapça)	16	10	6
İslami İlimler Programı	35	33	2
Kelam ve İslam Felsefesi	1	1	0
Kuranı Kerim	3	3	0
Tefsir	13	13	0
Tefsir Bilim Dalı	14	14	0
Tefsir Hadis	2	2	0
Tefsir ve Kuran Dalı	3	3	0
Tefsir-Hadis	11	9	2
Temel İslam Bilimleri	4	3	1
Temel İslam Bilimleri Tefsir	6	4	2
Yaygın Din Öğretimi ve Uygulamaları	41	15	26

Ek 24. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre MEB personellerinin çalıştığı konum dağılımı

Değişkenler			Milli Eğitim Bakanlığı personeli iseniz hangi konumda çalışıyorsunuz?				TOPLAM
			İHL / İHO öğretmeni	DKAB öğretmeni	Müdür / Müdür Yrd.	Diğer	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	72	96	5	3	176
		(%)	40,9	54,5	2,8	1,7	100,0
	Erkek	Sıklık	163	144	151	7	465
		(%)	35,1	31,0	32,5	1,5	100,0
	TOPLAM	Sıklık	235	240	156	10	641
		(%)	36,7	37,4	24,3	1,6	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	46	88	2	4	140
		(%)	32,9	62,9	1,4	2,9	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	45	44	13	1	103
		(%)	43,7	42,7	12,6	1,0	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	55	55	50	3	163
		(%)	33,7	33,7	30,7	1,8	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	77	47	83	2	209
		(%)	36,8	22,5	39,7	1,0	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	12	6	8	0	26
		(%)	46,2	23,1	30,8	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	235	240	156	10	641
		(%)	36,7	37,4	24,3	1,6	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	5	3	4	0	12
		(%)	41,7	25,0	33,3	0,0	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	210	191	140	8	549
		(%)	38,3	34,8	25,5	1,5	100,0
	DKAB Öğretmenliği Bölümü	Sıklık	6	32	6	0	44
		(%)	13,6	72,7	13,6	0,0	100,0
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	3	7	2	0	12
		(%)	25,0	58,3	16,7	0,0	100,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	0	1	4	0	5
		(%)	0,0	20,0	80,0	0,0	100,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	11	6	0	2	19
		(%)	57,9	31,6	0,0	10,5	100,0
	TOPLAM	Sıklık	235	240	156	10	641
		(%)	36,7	37,4	24,3	1,6	100,0

Ek 25. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre diğer kamu kurum ve kuruluş personellerinin çalıştığı konum dağılımı – 1

Değişkenler			Diğer kamu kurum ve kuruluşlarında (Belediye, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı vs.) çalışıyorsanız lütfen hangi konumda çalıştığınızı belirtiniz? – 1						
			Memur	Başkan yardımcısı	Denetimli serbestlik manevi rehberlik	Gençlik lideri	İdareci	Kültür ve Turizm Bakanlığı	Maliye
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	0	0	0	0	0	1	0
		(%)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	33,3	0,0
	Erkek	Sıklık	1	1	1	2	1	0	1
		(%)	5,3	5,3	5,3	10,5	5,3	0,0	5,3
	TOPLAM	Sıklık	1	1	1	2	1	1	1
		(%)	4,5	4,5	4,5	9,1	4,5	4,5	4,5
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	0	0	0	2	0	1	0
		(%)	0,0	0,0	0,0	28,6	0,0	14,3	0,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	0	0	0	0	0	0	0
		(%)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	0	1	0	0	0	0	1
		(%)	0,0	16,7	0,0	0,0	0,0	0,0	16,7
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	1	0	1	0	1	0	0
		(%)	12,5	0,0	12,5	0,0	12,5	0,0	0,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	0	0	0	0	0	0	0
		(%)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	TOPLAM	Sıklık	1	1	1	2	1	1	1
		(%)	4,5	4,5	4,5	9,1	4,5	4,5	4,5
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	0	0	0	0	0	0	0
		(%)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	1	1	1	2	1	0	1
		(%)	5,6	5,6	5,6	11,1	5,6	0,0	5,6
	DKAB Öğretmenliği	Sıklık	0	0	0	0	0	0	0
		(%)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	0	0	0	0	0	1	0
		(%)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	50,0	0,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	0	0	0	0	0	0	0
		(%)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	0	0	0	0	0	0	0
		(%)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	TOPLAM	Sıklık	1	1	1	2	1	1	1
		(%)	4,5	4,5	4,5	9,1	4,5	4,5	4,5

Ek 26. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre diğer kamu kurum ve kuruluş personellerinin çalıştığı konum dağılımı – 2

Değişkenler			Diğer kamu kurum ve kuruluşlarında (Belediye, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı vs.) çalışıyorsanız lütfen hangi konumda çalıştığınızı belirtiniz? – 2						TOPLAM
			Marmara Üniversitesi	Müdür	Müfettiş	Öğretmen	Sekreter	Yüksek lisans koleji bilim kampüsü	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	0	0	0	1	0	1	3
		(%)	0,0	0,0	0,0	33,3	0,0	33,3	100,0
	Erkek	Sıklık	1	5	1	4	1	0	19
		(%)	5,3	26,3	5,3	21,1	5,3	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	1	5	1	5	1	1	22
		(%)	4,5	22,7	4,5	22,7	4,5	4,5	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	1	1	0	1	0	1	7
		(%)	14,3	14,3	0,0	14,3	0,0	14,3	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	0	0	0	0	0	0	0
		(%)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	0	1	1	1	1	0	6
		(%)	0,0	16,7	16,7	16,7	16,7	0,0	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	0	2	0	3	0	0	8
		(%)	0,0	25,0	0,0	37,5	0,0	0,0	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	0	1	0	0	0	0	1
		(%)	0,0	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	1	5	1	5	1	1	22
		(%)	4,5	22,7	4,5	22,7	4,5	4,5	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	0	0	0	1	0	0	1
		(%)	0,0	0,0	0,0	100,0	0,0	0,0	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	1	5	1	3	1	0	18
		(%)	5,6	27,8	5,6	16,7	5,6	0,0	100,0
	DKAB Öğretmenliği	Sıklık	0	0	0	0	0	1	1
		(%)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0	100,0
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	0	0	0	1	0	0	2
		(%)	0,0	0,0	0,0	50,0	0,0	0,0	100,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	0	0	0	0	0	0	0
		(%)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	0	0	0	0	0	0	0
		(%)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	TOPLAM	Sıklık	1	5	1	5	1	1	22
		(%)	4,5	22,7	4,5	22,7	4,5	4,5	100,0

Ek 27. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre Allah inancının oluşmasında kendisini daha fazla etkileyen faktör dağılımı

Değişkenler			Allah inancının oluşmasında aşağıdaki şıkların hangisi sizi daha fazla etkilemiştir?									TOPLAM
			Kur'an'da geçen deliller neticesinde	Olumlu öğretmenler	Anne – baba – aile	Arkadaş çevresi	Okuduğum kitaplar	Her hangi bir dilele ihtiyac duymadım	Kendi fikirlerim çıkarımlarım	Diğer		
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	54	35	210	7	31	35	7	18	390	
		(%)	13,8	9,0	53,8	1,8	7,9	9,0	1,8	4,6	100	
	Erkek	Sıklık	121	55	297	9	109	82	3	20	693	
		(%)	17,5	7,9	42,9	1,3	15,7	11,8	0,4	2,9	100	
	TOPLAM	Sıklık	175	90	507	16	140	117	10	38	1083	
(%)		16,2	8,3	46,8	1,5	12,9	10,8	0,9	3,5	100		
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	63	28	186	4	35	29	4	10	355	
		(%)	17,7	7,9	52,4	1,1	9,9	8,2	1,1	2,8	100	
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	27	19	99	5	14	16	3	9	189	
		(%)	14,3	10,1	52,4	2,6	7,4	8,5	1,6	4,8	100	
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	44	19	106	6	34	31	2	11	251	
		(%)	17,5	7,6	42,2	2,4	13,5	12,4	0,8	4,4	100	
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	35	22	102	0	55	34	1	5	253	
		(%)	13,8	8,7	40,3	0,0	21,7	13,4	0,4	2,0	100	
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	6	2	14	1	2	7	0	3	35	
		(%)	17,1	5,7	40,0	2,9	5,7	20,0	0,0	8,6	100	
	TOPLAM	Sıklık	175	90	507	16	140	117	10	38	1083	
		(%)	16,2	8,3	46,8	1,5	12,9	10,8	0,9	3,5	100	
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	3	1	12	0	2	0	0	1	19	
		(%)	15,8	5,3	63,2	0,0	10,5	0,0	0,0	5,3	100	
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	140	79	413	13	127	98	9	29	899	
		(%)	15,6	8,8	45,9	1,4	14,1	10,9	1,0	3,2	100	
	DKAB Öğretmenliği Bölümü	Sıklık	14	6	22	1	5	2	0	0	50	
		(%)	28,0	12,0	44,0	2,0	10,0	4,0	0,0	0,0	100	
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	8	2	15	0	0	3	1	2	30	
		(%)	26,7	6,7	50,0	0,0	0,0	10,0	3,3	6,7	100	
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	1	0	2	0	0	2	0	1	6	
		(%)	16,7	0,0	33,3	0,0	0,0	33,3	0,0	16,7	100	
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	9	2	43	2	6	12	0	5	79	
		(%)	11,4	2,5	54,4	2,5	7,6	15,2	0,0	6,3	100	
	TOPLAM	Sıklık	175	90	507	16	140	117	10	38	1083	
(%)		16,2	8,3	46,8	1,5	12,9	10,8	0,9	3,5	100		

Ek 28. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre inanç açısından mü'minin zıddı / ötekisi

Değişkenler			Sizce inanç açısından mü'minin zıddı / ötekisi kimdir?						TOPLAM
			Ateistler	Deistler	Hristiyanlar	Yahudiler	Münafıklar	Diğer	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	226	13	1	2	48	93	383
		(%)	59,0	3,4	0,3	0,5	12,5	24,3	100,0
	Erkek	Sıklık	320	14	3	10	68	274	689
		(%)	46,4	2,0	0,4	1,5	9,9	39,8	100,0
	TOPLAM	Sıklık	546	27	4	12	116	367	1072
		(%)	50,9	2,5	0,4	1,1	10,8	34,2	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	208	9	1	3	40	88	349
		(%)	59,6	2,6	0,3	0,9	11,5	25,2	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	104	5	0	2	21	56	188
		(%)	55,3	2,7	0,0	1,1	11,2	29,8	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	108	8	2	5	26	99	248
		(%)	43,5	3,2	0,8	2,0	10,5	39,9	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	111	5	1	0	22	113	252
		(%)	44,0	2,0	0,4	0,0	8,7	44,8	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	15	0	0	2	7	11	35
		(%)	42,9	0,0	0,0	5,7	20,0	31,4	100,0
	TOPLAM	Sıklık	546	27	4	12	116	367	1072
		(%)	50,9	2,5	0,4	1,1	10,8	34,2	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	7	0	0	1	4	7	19
		(%)	36,8	0,0	0,0	5,3	21,1	36,8	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	452	17	4	9	93	314	889
		(%)	50,8	1,9	0,4	1,0	10,5	35,3	100,0
	DKAB Öğretmenliği Bölümü	Sıklık	32	3	0	0	5	10	50
		(%)	64,0	6,0	0,0	0,0	10,0	20,0	100,0
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	19	1	0	0	4	6	30
		(%)	63,3	3,3	0,0	0,0	13,3	20,0	100,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	5	0	0	0	0	1	6
		(%)	83,3	0,0	0,0	0,0	0,0	16,7	100,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	31	6	0	2	10	29	78
		(%)	39,7	7,7	0,0	2,6	12,8	37,2	100,0
	TOPLAM	Sıklık	546	27	4	12	116	367	1072
		(%)	50,9	2,5	0,4	1,1	10,8	34,2	100,0

**Ek 29. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların
beş vakit namaz ibadetiyle ilgili durumunun dağılımı**

Değişkenler			Beş vakit namaz ibadetiyle ilgili durumunuz aşağıdakilerden hangisine uymaktadır?										TOPLAM
			Beş vakit namazımı düzenli olarak cemaatle kılıyorum	Beş vakit namazımı vaktinde düzenli ve ferdi olarak kılıyorum	Beş vakit namazımı bazı vakitlerde ferdi bazı vakitlerde cemaatle kılıyorum	Beş vakit namazımı kaza ederek kılıyorum	Beş vakit namazımı çoğunlukla vaktinde, çok azını kaza ederek kılıyorum	Beş vakit namazımı çoğunlukla kılıyorum	Beş vakit namazımı bazen cem ederek kılıyorum	Namaz kılmıyorum	Diğer		
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	1	196	73	6	61	41	5	6	1	390	
		(%)	0,3	50,3	18,7	1,5	15,6	10,5	1,3	1,5	0,3	100,0	
	Erkek	Sıklık	64	119	405	2	57	21	11	6	8	693	
		(%)	9,2	17,2	58,4	0,3	8,2	3,0	1,6	0,9	1,2	100,0	
	TOPLAM	Sıklık	65	315	478	8	118	62	16	12	9	1083	
		(%)	6,0	29,1	44,1	0,7	10,9	5,7	1,5	1,1	0,8	100,0	
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	28	120	101	3	52	33	4	10	4	355	
		(%)	7,9	33,8	28,5	0,8	14,6	9,3	1,1	2,8	1,1	100,0	
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	9	70	63	3	26	16	1	0	1	189	
		(%)	4,8	37,0	33,3	1,6	13,8	8,5	0,5	0,0	0,5	100,0	
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	19	71	128	1	21	5	3	1	2	251	
		(%)	7,6	28,3	51,0	0,4	8,4	2,0	1,2	0,4	0,8	100,0	
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	8	52	157	1	18	7	7	1	2	253	
		(%)	3,2	20,6	62,1	0,4	7,1	2,8	2,8	0,4	0,8	100,0	
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	1	2	29	0	1	1	1	0	0	35	
		(%)	2,9	5,7	82,9	0,0	2,9	2,9	2,9	0,0	0,0	100,0	
	TOPLAM	Sıklık	65	315	478	8	118	62	16	12	9	1083	
		(%)	6,0	29,1	44,1	0,7	10,9	5,7	1,5	1,1	0,8	100,0	
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	0	0	18	0	0	1	0	0	0	19	
		(%)	0,0	0,0	94,7	0,0	0,0	5,3	0,0	0,0	0,0	100,0	
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	55	262	407	4	91	49	15	8	8	899	
		(%)	6,1	29,1	45,3	0,4	10,1	5,5	1,7	0,9	0,9	100,0	
	DKAB Öğretmenliği Bölümü	Sıklık	1	15	6	4	13	8	0	3	0	50	
		(%)	2,0	30,0	12,0	8,0	26,0	16,0	0,0	6,0	0,0	100,0	
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	1	10	9	0	6	2	0	1	1	30	
		(%)	3,3	33,3	30,0	0,0	20,0	6,7	0,0	3,3	3,3	100,0	
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	0	0	5	0	1	0	0	0	0	6	
		(%)	0,0	0,0	83,3	0,0	16,7	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0	
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	8	28	33	0	7	2	1	0	0	79	
		(%)	10,1	35,4	41,8	0,0	8,9	2,5	1,3	0,0	0,0	100,0	
	TOPLAM	Sıklık	65	315	478	8	118	62	16	12	9	1083	
		(%)	6,0	29,1	44,1	0,7	10,9	5,7	1,5	1,1	0,8	100,0	

**Ek 30. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların
Cuma namazı ilgili durumu**

Değişkenler			Cuma namazı ile ilgili durumunuz aşağıdakilerden hangisine uymaktadır?						TOPLAM
			Cuma namazını düzenli olarak kılarım	Cuma namazını çoğunlukla kılarım	“Şeriatın hâkim olmadığı yerde cuma kılınmaz” düşüncesinden hareketle kılmıyorum	Kadın olduğum için cuma namazını kılmıyorum	Diğer		
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	6	8	4	330	42	390	
		(%)	1,5	2,1	1,0	84,6	10,8	100,0	
	Erkek	Sıklık	653	21	3	0	12	689	
		(%)	94,8	3,0	0,4	0,0	1,7	100,0	
TOPLAM	Sıklık	659	29	7	330	54	1079		
	(%)	61,1	2,7	0,6	30,6	5,0	100,0		
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	115	4	0	0	5	124	
		(%)	92,7	3,2	0,0	0,0	4,0	100,0	
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	76	3	0	0	0	79	
		(%)	96,2	3,8	0,0	0,0	0,0	100,0	
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	201	3	2	0	1	207	
		(%)	97,1	1,4	1,0	0,0	0,5	100,0	
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	228	9	1	0	6	244	
		(%)	93,4	3,7	0,4	0,0	2,5	100,0	
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	33	2	0	0	0	35	
		(%)	94,3	5,7	0,0	0,0	0,0	100,0	
	TOPLAM	Sıklık	653	21	3	0	12	689	
		(%)	94,8	3,0	0,4	0,0	1,7	100,0	
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	18	0	0	0	0	18	
		(%)	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0	
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	554	16	3	0	12	585	
		(%)	94,7	2,7	0,5	0,0	2,1	100,0	
	DKAB Öğretmenliği Bölümü	Sıklık	26	2	0	0	0	28	
		(%)	92,9	7,1	0,0	0,0	0,0	100,0	
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	13	1	0	0	0	14	
		(%)	92,9	7,1	0,0	0,0	0,0	100,0	
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	6	0	0	0	0	6	
		(%)	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0	
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	36	2	0	0	0	38	
		(%)	94,7	5,3	0,0	0,0	0,0	100,0	
	TOPLAM	Sıklık	653	21	3	0	12	689	
		(%)	94,8	3,0	0,4	0,0	1,7	100,0	

Ek 31. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların kıldıkları nfile namazları dağılımı

Değişkenler			Nfile namazlarınızı kıhyorsanız durumunuz aşağıdakilerden hangisine uymaktadır?					
			Kuşluk	İstihare	Hacet	Teheccüd	Teravih	Diğer
Cinsiyet	Kadın (n=390)	Sıklık	129	74	77	93	215	41
		(%)	33,1	19,0	19,7	23,8	55,1	10,5
	Erkek (n=693)	Sıklık	233	52	54	159	439	95
		(%)	33,6	7,5	7,8	22,9	63,3	13,7
	TOPLAM (n=1083)	Sıklık	362	126	131	252	654	136
		(%)	33,4	11,6	12,1	23,3	60,4	12,6
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası (n=355)	Sıklık	104	56	52	75	195	32
		(%)	29,3	15,8	14,6	21,1	54,9	9,0
	31 – 40 yaş arası (n=189)	Sıklık	59	20	23	33	109	27
		(%)	31,2	10,6	12,2	17,5	57,7	14,3
	41 – 50 yaş arası (n=251)	Sıklık	92	26	31	60	170	34
		(%)	36,7	10,4	12,4	23,9	67,7	13,5
	51 – 60 yaş arası (n=253)	Sıklık	88	19	20	65	153	42
		(%)	34,8	7,5	7,9	25,7	60,5	16,6
	61 yaş ve üzeri (n=35)	Sıklık	19	5	5	19	27	1
		(%)	54,3	14,3	14,3	54,3	77,1	2,9
	TOPLAM (n=1083)	Sıklık	362	126	131	252	654	136
		(%)	33,4	11,6	12,1	23,3	60,4	12,6
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü (n=19)	Sıklık	9	2	2	12	14	4
		(%)	47,4	10,5	10,5	63,2	73,7	21,1
	İlahiyat Fakültesi (n=899)	Sıklık	299	102	106	200	543	108
		(%)	33,3	11,3	11,8	22,2	60,4	12,0
	DKAB Öğretmenliği Bölümü (n=50)	Sıklık	14	4	6	7	23	3
		(%)	28,0	8,0	12,0	14,0	46,0	6,0
	İslami İlimler Fakültesi (n=30)	Sıklık	9	4	5	6	15	6
		(%)	30,0	13,3	16,7	20,0	50,0	20,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi (n=6)	Sıklık	4	2	0	4	4	2
		(%)	66,7	33,3	0,0	66,7	66,7	33,3
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri (n=79)	Sıklık	27	12	12	23	55	13
		(%)	34,2	15,2	15,2	29,1	69,6	16,5
	TOPLAM (n=1083)	Sıklık	362	126	131	252	654	136
		(%)	33,4	11,6	12,1	23,3	60,4	12,6

Ek 32. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların tuttukları nafil oruç dağılımı

Değişkenler			Nafil oruçlarınızı tutuyorsanız durumunuz aşağıdakilerden hangisine uymaktadır?					
			Her ayın üç günü	Şevval	Aşure	Zilhicce	Pazartesi Perşembe	Diğer
Cinsiyet	Kadın (n=390)	Sıklık	13	115	129	83	105	23
		(%)	3,3	29,5	33,1	21,3	26,9	5,9
	Erkek (n=693)	Sıklık	15	107	108	46	166	68
		(%)	2,2	15,4	15,6	6,6	24,0	9,8
	TOPLAM (n=1083)	Sıklık	28	222	237	129	271	91
		(%)	2,6	20,5	21,9	11,9	25,0	8,4
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası (n=355)	Sıklık	7	72	86	52	104	12
		(%)	2,0	20,3	24,2	14,6	29,3	3,4
	31 – 40 yaş arası (n=189)	Sıklık	5	50	54	33	41	13
		(%)	2,6	26,5	28,6	17,5	21,7	6,9
	41 – 50 yaş arası (n=251)	Sıklık	9	51	48	23	67	39
		(%)	3,6	20,3	19,1	9,2	26,7	15,5
	51 – 60 yaş arası (n=253)	Sıklık	0	42	42	17	49	21
		(%)	0,0	16,6	16,6	6,7	19,4	8,3
	61 yaş ve üzeri (n=35)	Sıklık	7	7	7	4	10	6
		(%)	20,0	20,0	20,0	11,4	28,6	17,1
	TOPLAM (n=1083)	Sıklık	28	222	237	129	271	91
		(%)	2,6	20,5	21,9	11,9	25,0	8,4
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü (n=19)	Sıklık	0	5	4	3	5	4
		(%)	0,0	26,3	21,1	15,8	26,3	21,1
	İlahiyat Fakültesi (n=899)	Sıklık	27	179	185	98	234	75
		(%)	3,0	19,9	20,6	10,9	26,0	8,3
	DKAB Öğretmenliği Bölümü (n=50)	Sıklık	0	8	9	7	9	1
		(%)	0,0	16,0	18,0	14,0	18,0	2,0
	İslami İlimler Fakültesi (n=30)	Sıklık	0	9	10	7	4	1
		(%)	0,0	30,0	33,3	23,3	13,3	3,3
	Erzurum İ.İ. Fakültesi (n=6)	Sıklık	0	1	5	14	4	0
		(%)	0,0	16,7	83,3	233,3	66,7	0,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri (n=79)	Sıklık	1	20	24	0	15	10
		(%)	1,3	25,3	30,4	0,0	19,0	12,7
	TOPLAM (n=1083)	Sıklık	28	222	237	129	271	91
		(%)	2,6	20,5	21,9	11,9	25,0	8,4

Ek 33. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre gündelik hayatta ibadetle ilgili uygulanan ritüeller dağılımı

Değişkenler			Gündelik hayatınızda ibadetle ilgili hangi ritüelleri uygularsınız?									
			İşlerine başlamam	Abdestsiz dolaşmam	Nafile oruç tutarım	Tövbe ve istighfarda bulunurum	Dua ederim	Kurban adadığım olur	Türbeleri ettiğim olur	Sadaka veririm	Diğer	
Cinsiyet	Kadın (n=390)	Sıklık	336	122	102	298	361	51	70	306	24	
		(%)	86,2	31,3	26,2	76,4	92,6	13,1	17,9	78,5	6,2	
	Erkek (n=693)	Sıklık	611	253	161	510	609	81	90	545	32	
		(%)	88,2	36,5	23,2	73,6	87,9	11,7	13,0	78,6	4,6	
	TOPLAM (n=1083)	Sıklık	947	375	263	808	970	132	160	851	56	
		(%)	87,4	34,6	24,3	74,6	89,6	12,2	14,8	78,6	5,2	
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası (n=355)	Sıklık	295	103	91	255	312	37	58	260	17	
		(%)	83,1	29,0	25,6	71,8	87,9	10,4	16,3	73,2	4,8	
	31 – 40 yaş arası (n=189)	Sıklık	162	55	45	145	173	34	39	158	11	
		(%)	85,7	29,1	23,8	76,7	91,5	18,0	20,6	83,6	5,8	
	41 – 50 yaş arası (n=251)	Sıklık	225	97	62	195	238	31	31	216	15	
		(%)	89,6	38,6	24,7	77,7	94,8	12,4	12,4	86,1	6,0	
	51 – 60 yaş arası (n=253)	Sıklık	231	103	56	187	217	26	29	190	10	
		(%)	91,3	40,7	22,1	73,9	85,8	10,3	11,5	75,1	4,0	
	61 yaş ve üzeri (n=35)	Sıklık	34	17	9	26	30	4	3	27	3	
		(%)	97,1	48,6	25,7	74,3	85,7	11,4	8,6	77,1	8,6	
	TOPLAM (n=1083)	Sıklık	947	375	263	808	970	132	160	851	56	
		(%)	87,4	34,6	24,3	74,6	89,6	12,2	14,8	78,6	5,2	
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü (n=19)	Sıklık	18	11	3	13	15	3	4	16	0	
		(%)	94,7	57,9	15,8	68,4	78,9	15,8	21,1	84,2	0,0	
	İlahiyat Fakültesi (n=899)	Sıklık	784	315	215	661	800	102	124	700	46	
		(%)	87,2	35,0	23,9	73,5	89,0	11,3	13,8	77,9	5,1	
	DKAB Öğretmenliği Bölümü (n=50)	Sıklık	45	9	8	41	46	9	7	40	0	
		(%)	90,0	18,0	16,0	82,0	92,0	18,0	14,0	80,0	0,0	
	İslami İlimler Fakültesi (n=30)	Sıklık	23	9	10	24	27	4	9	21	1	
		(%)	76,7	30,0	33,3	80,0	90,0	13,3	30,0	70,0	3,3	
	Erzurum İ.İ. Fakültesi (n=6)	Sıklık	6	2	5	5	6	1	0	6	1	
		(%)	100,0	33,3	83,3	83,3	100,0	16,7	0,0	100,0	16,7	
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri (n=79)	Sıklık	71	29	22	64	76	13	16	68	8	
		(%)	89,9	36,7	27,8	81,0	96,2	16,5	20,3	86,1	10,1	
TOPLAM (n=1083)	Sıklık	947	375	263	808	970	132	160	851	56		
	(%)	87,4	34,6	24,3	74,6	89,6	12,2	14,8	78,6	5,2		

Ek 34. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların yaptıkları yardımların dağılımı

Değişkenler			Yardımlardan hangisini daha çok uyguluyorsunuz?								TOPLAM
			Yetim finansmanı	Fakir öğrenci okutmak	Yakın yoksul akrabalar	Hayvan bakımları	Cami ve Kur'an kursu yapımı	Mülteciler için	Yurtdışı Müslümanları için	Diğer	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	69	64	120	12	7	46	33	19	370
		(%)	18,6	17,3	32,4	3,2	1,9	12,4	8,9	5,1	100,0
	Erkek	Sıklık	128	124	200	8	56	35	65	46	662
		(%)	19,3	18,7	30,2	1,2	8,5	5,3	9,8	6,9	100,0
	TOPLAM	Sıklık	197	188	320	20	63	81	98	65	1032
		(%)	19,1	18,2	31,0	1,9	6,1	7,8	9,5	6,3	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	58	53	88	11	31	37	27	21	326
		(%)	17,8	16,3	27,0	3,4	9,5	11,3	8,3	6,4	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	42	36	58	3	9	13	15	7	183
		(%)	23,0	19,7	31,7	1,6	4,9	7,1	8,2	3,8	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	52	41	79	5	10	14	25	18	244
		(%)	21,3	16,8	32,4	2,0	4,1	5,7	10,2	7,4	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	42	46	88	1	10	16	27	16	246
		(%)	17,1	18,7	35,8	0,4	4,1	6,5	11,0	6,5	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	3	12	7	0	3	1	4	3	33
		(%)	9,1	36,4	21,2	0,0	9,1	3,0	12,1	9,1	100,0
	TOPLAM	Sıklık	197	188	320	20	63	81	98	65	1032
		(%)	19,1	18,2	31,0	1,9	6,1	7,8	9,5	6,3	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	1	7	2	0	2	1	4	1	18
		(%)	5,6	38,9	11,1	0,0	11,1	5,6	22,2	5,6	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	171	157	262	16	49	67	83	52	857
		(%)	20,0	18,3	30,6	1,9	5,7	7,8	9,7	6,1	100,0
	DKAB Öğretmenliği Bölümü	Sıklık	8	14	18	1	3	2	1	1	48
		(%)	16,7	29,2	37,5	2,1	6,3	4,2	2,1	2,1	100,0
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	5	1	6	2	2	3	2	5	26
		(%)	19,2	3,8	23,1	7,7	7,7	11,5	7,7	19,2	100,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	0	1	4	0	0	0	0	1	6
		(%)	0,0	16,7	66,7	0,0	0,0	0,0	0,0	16,7	100,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	12	8	28	1	7	8	8	5	77
		(%)	15,6	10,4	36,4	1,3	9,1	10,4	10,4	6,5	100,0
	TOPLAM	Sıklık	197	188	320	20	63	81	98	65	1032
		(%)	19,1	18,2	31,0	1,9	6,1	7,8	9,5	6,3	100,0

Ek 35. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların yardımları yaptıkları vakıf / dernek dağılımı

Değişkenler			Yardımlarınızı çoğunlukla hangisine yaparsınız?							TOPLAM
			Kızlay	Mehmetçik Vakfı	İHH	Deniz Feneri	Cansuyu	Diyanet Vakfı	Diğer	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	34	1	139	3	5	115	93	390
		(%)	8,7	0,3	35,6	0,8	1,3	29,5	23,8	100,0
	Erkek	Sıklık	42	0	256	25	24	199	145	691
		(%)	6,1	0,0	37,0	3,6	3,5	28,8	21,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	76	1	395	28	29	314	238	1081
		(%)	7,0	0,1	36,5	2,6	2,7	29,0	22,0	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	37	1	122	1	7	106	81	355
		(%)	10,4	0,3	34,4	0,3	2,0	29,9	22,8	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	11	0	57	2	2	81	36	189
		(%)	5,8	0,0	30,2	1,1	1,1	42,9	19,0	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	12	0	90	7	7	73	60	249
		(%)	4,8	0,0	36,1	2,8	2,8	29,3	24,1	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	14	0	120	14	8	43	54	253
		(%)	5,5	0,0	47,4	5,5	3,2	17,0	21,3	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	2	0	6	4	5	11	7	35
		(%)	5,7	0,0	17,1	11,4	14,3	31,4	20,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	76	1	395	28	29	314	238	1081
		(%)	7,0	0,1	36,5	2,6	2,7	29,0	22,0	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	0	0	4	2	2	7	4	19
		(%)	0,0	0,0	21,1	10,5	10,5	36,8	21,1	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	62	1	343	24	22	244	201	897
		(%)	6,9	0,1	38,2	2,7	2,5	27,2	22,4	100,0
	DKAB Öğretmenliği Bölümü	Sıklık	9	0	14	0	1	15	11	50
		(%)	18,0	0,0	28,0	0,0	2,0	30,0	22,0	100,0
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	4	0	13	1	0	8	4	30
		(%)	13,3	0,0	43,3	3,3	0,0	26,7	13,3	100,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	0	0	1	1	3	1	0	6
		(%)	0,0	0,0	16,7	16,7	50,0	16,7	0,0	100,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	1	0	20	0	1	39	18	79
		(%)	1,3	0,0	25,3	0,0	1,3	49,4	22,8	100,0
	TOPLAM	Sıklık	76	1	395	28	29	314	238	1081
		(%)	7,0	0,1	36,5	2,6	2,7	29,0	22,0	100,0

Ek 36. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre Hac ve umre ibadetlerini yapma durumu

Değişkenler			Hac ve umre ibadetlerini yaptınız mı?							TOPLAM
			Hac ibadetimi (aynı dönemde umreyle beraber) yaptım	Sadece umreye gittim	Farklı zamanlarda her ikisine de gittim	Umreye birden fazla gittim	Hacca birden fazla gittim	Diğer		
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	9	89	19	26	1	246	390	
		(%)	2,3	22,8	4,9	6,7	0,3	63,1	100,0	
	Erkek	Sıklık	51	170	93	36	12	330	692	
		(%)	7,4	24,6	13,4	5,2	1,7	47,7	100,0	
	TOPLAM	Sıklık	60	259	112	62	13	576	1082	
		(%)	5,5	23,9	10,4	5,7	1,2	53,2	100,0	
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	4	70	2	21	1	257	355	
		(%)	1,1	19,7	0,6	5,9	0,3	72,4	100,0	
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	13	54	22	6	1	92	188	
		(%)	6,9	28,7	11,7	3,2	0,5	48,9	100,0	
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	17	56	49	10	5	114	251	
		(%)	6,8	22,3	19,5	4,0	2,0	45,4	100,0	
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	20	68	32	22	5	106	253	
		(%)	7,9	26,9	12,6	8,7	2,0	41,9	100,0	
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	6	11	7	3	1	7	35	
		(%)	17,1	31,4	20,0	8,6	2,9	20,0	100,0	
	TOPLAM	Sıklık	60	259	112	62	13	576	1082	
		(%)	5,5	23,9	10,4	5,7	1,2	53,2	100,0	
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	4	6	5	1	0	3	19	
		(%)	21,1	31,6	26,3	5,3	0,0	15,8	100,0	
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	44	222	90	54	12	477	899	
		(%)	4,9	24,7	10,0	6,0	1,3	53,1	100,0	
	DKAB Öğretmenliği Bölümü	Sıklık	1	8	1	3	0	36	49	
		(%)	2,0	16,3	2,0	6,1	0,0	73,5	100,0	
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	0	8	1	0	0	21	30	
		(%)	0,0	26,7	3,3	0,0	0,0	70,0	100,0	
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	1	3	1	1	0	0	6	
		(%)	16,7	50,0	16,7	16,7	0,0	0,0	100,0	
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	10	12	14	3	1	39	79	
		(%)	12,7	15,2	17,7	3,8	1,3	49,4	100,0	
	TOPLAM	Sıklık	60	259	112	62	13	576	1082	
		(%)	5,5	23,9	10,4	5,7	1,2	53,2	100,0	

Ek 37. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların katıldıkları dini etkinlik dağılımı

Değişkenler			Hangi dini etkinliklere katılıyorsunuz?									
			Din ve ahlak teması olan, belli bir kitap takibi ya da bir konu etrafında gerçekleştirilen	Haftalık dini sohbetlere katılıyorum	Belirlenmiş bir tefsir veya birkaç tefsir ve mealden yararlanarak gerçekleştirilen	Haftalık tefsir sohbetlerine istisra ediyorum	Herhangi bir tarikatın veya tasavvufi grubun içinde gerçekleştirilen haftalık tasavvuf/zikir sohbetlerine devam ediyorum	Dönüşümlü yemek ikramları ve haftalık çay sohbetlerine katılıyorum	Vakıf ve derneklerin organize ettiği dini içerikli programları takip ediyorum	Kültür ve sanat etkinliklerine katılıyorum (Konferans panel şiiir dinletisi müzikal vb.)	Tiyatro ve sinema etkinliklerine katılıyorum	Diğer
Cinsiyet	Kadın (n=390)	Sıklık	124	77	22	18	84	154	65	89		
		(%)	31,8	19,7	5,6	4,6	21,5	39,5	16,7	22,8		
	Erkek (n=693)	Sıklık	218	210	50	63	198	264	66	115		
		(%)	31,5	30,3	7,2	9,1	28,6	38,1	9,5	16,6		
	TOPLAM (n=1083)	Sıklık	342	287	72	81	282	418	131	204		
		(%)	31,6	26,5	6,6	7,5	26,0	38,6	12,1	18,8		
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası (n=355)	Sıklık	119	65	21	22	79	137	58	83		
		(%)	33,5	18,3	5,9	6,2	22,3	38,6	16,3	23,4		
	31 – 40 yaş arası (n=189)	Sıklık	70	44	13	13	36	61	29	37		
		(%)	37,0	23,3	6,9	6,9	19,0	32,3	15,3	19,6		
	41 – 50 yaş arası (n=251)	Sıklık	63	81	12	19	62	105	27	45		
		(%)	25,1	32,3	4,8	7,6	24,7	41,8	10,8	17,9		
	51 – 60 yaş arası (n=253)	Sıklık	86	86	23	23	91	101	16	35		
		(%)	34,0	34,0	9,1	9,1	36,0	39,9	6,3	13,8		
	61 yaş ve üzeri (n=35)	Sıklık	4	11	3	4	14	14	1	4		
		(%)	11,4	31,4	8,6	11,4	40,0	40,0	2,9	11,4		
	TOPLAM (n=1083)	Sıklık	342	287	72	81	282	418	131	204		
		(%)	31,6	26,5	6,6	7,5	26,0	38,6	12,1	18,8		
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü (n=19)	Sıklık	3	6	4	2	9	8	2	3		
		(%)	15,8	31,6	21,1	10,5	47,4	42,1	10,5	15,8		
	İlahiyat Fakültesi (n=899)	Sıklık	289	243	54	69	247	351	103	165		
		(%)	32,1	27,0	6,0	7,7	27,5	39,0	11,5	18,4		
	DKAB Öğretmenliği Bölümü (n=50)	Sıklık	15	11	2	7	6	20	11	10		
		(%)	30,0	22,0	4,0	14,0	12,0	40,0	22,0	20,0		
	İslami İlimler Fakültesi (n=30)	Sıklık	6	4	4	0	5	13	3	11		
		(%)	20,0	13,3	13,3	0,0	16,7	43,3	10,0	36,7		
	Erzurum İ.İ. Fakültesi (n=6)	Sıklık	1	3	0	0	3	3	0	0		
		(%)	16,7	50,0	0,0	0,0	50,0	50,0	0,0	0,0		
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri (n=79)	Sıklık	28	20	8	3	12	23	12	15		
		(%)	35,4	25,3	10,1	3,8	15,2	29,1	15,2	19,0		
	TOPLAM (n=1083)	Sıklık	342	287	72	81	282	418	131	204		
		(%)	31,6	26,5	6,6	7,5	26,0	38,6	12,1	18,8		

Ek 38. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre Kur'an – ı Kerim'i okuma durumu

Değişkenler			Kur'an – ı Kerim'i okumayla ilgili uygulamanız nasıldır?						TOPLAM
			Her gün yüzünden okurum	Her gün mealiyle birlikte okurum	Ara sıra okurum	Tefsiriyle birlikte okurum	Hafız olduğum için sürekli tekrar yaparım	Diğer	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	79	40	192	40	18	21	390
		(%)	20,3	10,3	49,2	10,3	4,6	5,4	100,0
	Erkek	Sıklık	103	106	260	126	68	30	693
		(%)	14,9	15,3	37,5	18,2	9,8	4,3	100,0
	TOPLAM	Sıklık	182	146	452	166	86	51	1083
		(%)	16,8	13,5	41,7	15,3	7,9	4,7	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	77	38	178	34	14	14	355
		(%)	21,7	10,7	50,1	9,6	3,9	3,9	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	34	20	83	25	18	9	189
		(%)	18,0	10,6	43,9	13,2	9,5	4,8	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	25	36	101	48	27	14	251
		(%)	10,0	14,3	40,2	19,1	10,8	5,6	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	37	43	81	55	24	13	253
		(%)	14,6	17,0	32,0	21,7	9,5	5,1	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	9	9	9	4	3	1	35
		(%)	25,7	25,7	25,7	11,4	8,6	2,9	100,0
	TOPLAM	Sıklık	182	146	452	166	86	51	1083
		(%)	16,8	13,5	41,7	15,3	7,9	4,7	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	5	7	1	3	3	0	19
		(%)	26,3	36,8	5,3	15,8	15,8	0,0	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	144	121	370	147	69	48	899
		(%)	16,0	13,5	41,2	16,4	7,7	5,3	100,0
	DKAB Öğretmenliği Bölümü	Sıklık	7	5	32	3	1	2	50
		(%)	14,0	10,0	64,0	6,0	2,0	4,0	100,0
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	6	6	13	3	1	1	30
		(%)	20,0	20,0	43,3	10,0	3,3	3,3	100,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	1	0	4	0	1	0	6
		(%)	16,7	0,0	66,7	0,0	16,7	0,0	100,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	19	7	32	10	11	0	79
		(%)	24,1	8,9	40,5	12,7	13,9	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	182	146	452	166	86	51	1083
		(%)	16,8	13,5	41,7	15,3	7,9	4,7	100,0

Ek 39. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcılara uygun düşen ve ana çizgisini belirleyen dini yorum biçimi dağılımı

Değişkenler			Size uygun düşen ve ana çizginizi belirleyen dini yorum biçiminin hangisi olduğunu düşünüyorsunuz?									TOPLAM
			Müslüman Türk Gelenegi	Selafi Yorum	Kur'an ve Sünnet Müslümanlığı	Tasavvufi Yorum	İslamcılık	Kur'an Müslümanlığı	Siyasal İslam	Diğer		
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	14	0	326	12	8	11	1	18	390	
		(%)	3,6	0,0	83,6	3,1	2,1	2,8	0,3	4,6	100,0	
	Erkek	Sıklık	52	2	530	27	13	20	9	40	693	
		(%)	7,5	0,3	76,5	3,9	1,9	2,9	1,3	5,8	100,0	
	TOPLAM	Sıklık	66	2	856	39	21	31	10	58	1083	
		(%)	6,1	0,2	79,0	3,6	1,9	2,9	0,9	5,4	100,0	
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	20	0	286	9	8	9	1	22	355	
		(%)	5,6	0,0	80,6	2,5	2,3	2,5	0,3	6,2	100,0	
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	5	1	157	6	3	4	1	12	189	
		(%)	2,6	0,5	83,1	3,2	1,6	2,1	0,5	6,3	100,0	
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	27	0	187	11	6	5	4	11	251	
		(%)	10,8	0,0	74,5	4,4	2,4	2,0	1,6	4,4	100,0	
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	12	1	195	12	4	13	4	12	253	
		(%)	4,7	0,4	77,1	4,7	1,6	5,1	1,6	4,7	100,0	
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	2	0	31	1	0	0	0	1	35	
		(%)	5,7	0,0	88,6	2,9	0,0	0,0	0,0	2,9	100,0	
	TOPLAM	Sıklık	66	2	856	39	21	31	10	58	1083	
		(%)	6,1	0,2	79,0	3,6	1,9	2,9	0,9	5,4	100,0	
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	1	0	15	3	0	0	0	0	19	
		(%)	5,3	0,0	78,9	15,8	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0	
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	56	2	698	33	20	27	10	53	899	
		(%)	6,2	0,2	77,6	3,7	2,2	3,0	1,1	5,9	100,0	
	DKAB Öğretmenliği Böl.	Sıklık	2	0	43	1	1	2	0	1	50	
		(%)	4,0	0,0	86,0	2,0	2,0	4,0	0,0	2,0	100,0	
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	4	0	24	1	0	0	0	1	30	
		(%)	13,3	0,0	80,0	3,3	0,0	0,0	0,0	3,3	100,0	
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	0	0	6	0	0	0	0	0	6	
		(%)	0,0	0,0	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0	
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	3	0	70	1	0	2	0	3	79	
		(%)	3,8	0,0	88,6	1,3	0,0	2,5	0,0	3,8	100,0	
	TOPLAM	Sıklık	66	2	856	39	21	31	10	58	1083	
		(%)	6,1	0,2	79,0	3,6	1,9	2,9	0,9	5,4	100,0	

Ek 40. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların ameli ve itikadi olarak uyduğu mezhep dağılımı

Değişkenler			Ameli ve itikadi olarak uyduğunuz mezhep hangisidir?							TOPLAM
			Hanefî – Maturidî	Şâfiî – Eş'arî	Caferî – Şîî	Birçok konuda farklı mezhep uygulamaları yapıyorum	Herhangi bir mezhebe uymuyorum	Diğer		
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	359	11	1	13	5	1	390	
		(%)	92,1	2,8	0,3	3,3	1,3	0,3	100,0	
	Erkek	Sıklık	614	19	0	37	17	6	693	
		(%)	88,6	2,7	0,0	5,3	2,5	0,9	100,0	
	TOPLAM	Sıklık	973	30	1	50	22	7	1083	
		(%)	89,8	2,8	0,1	4,6	2,0	0,6	100,0	
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	322	8	1	14	9	1	355	
		(%)	90,7	2,3	0,3	3,9	2,5	0,3	100,0	
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	166	11	0	9	2	1	189	
		(%)	87,8	5,8	0,0	4,8	1,1	0,5	100,0	
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	221	9	0	13	5	3	251	
		(%)	88,0	3,6	0,0	5,2	2,0	1,2	100,0	
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	231	2	0	13	6	1	253	
		(%)	91,3	0,8	0,0	5,1	2,4	0,4	100,0	
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	33	0	0	1	0	1	35	
		(%)	94,3	0,0	0,0	2,9	0,0	2,9	100,0	
	TOPLAM	Sıklık	973	30	1	50	22	7	1083	
		(%)	89,8	2,8	0,1	4,6	2,0	0,6	100,0	
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	18	0	0	1	0	0	19	
		(%)	94,7	0,0	0,0	5,3	0,0	0,0	100,0	
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	808	21	1	44	19	6	899	
		(%)	89,9	2,3	0,1	4,9	2,1	0,7	100,0	
	DKAB Öğretmenliği Bölümü	Sıklık	42	3	0	3	2	0	50	
		(%)	84,0	6,0	0,0	6,0	4,0	0,0	100,0	
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	30	0	0	0	0	0	30	
		(%)	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0	
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	6	0	0	0	0	0	6	
		(%)	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0	
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	69	6	0	2	1	1	79	
		(%)	87,3	7,6	0,0	2,5	1,3	1,3	100,0	
	TOPLAM	Sıklık	973	30	1	50	22	7	1083	
		(%)	89,8	2,8	0,1	4,6	2,0	0,6	100,0	

Ek 41. Yazar, Aydın, Akademisyen, Kanaat Önderi-Yerli/Yabancı/Tarihi

Yazar, Aydın, Akademisyen, Kanaat Önderi-YERLİ Ahmet Taşgetiren, Ali Bardakoğlu, Atasoy Müftüoğlu, İlhami Güler, İhsan Eliaçık, Muhittin Yıldırım, Ali Ramazan Dinç, Şehmus Demir, Mustafa Armağan Mahmud Erol Kılıç, Mustafa Sabri Efendi, M. Sevkett Eygi, Mehmet Emin Maşalı, Yusuf Işıcık, Çağfer Karadaş, Tayfun Atay, Akif Emre, Taha Akyol, Nuray Mert, Yusuf Kaplan, Burhan İslayen, Ali Erbaş, İbrahim Kalın, Şule Yüksel Şenler, Süleyman Ateş, Ali Husrevoglu, Hasan Kamil Yılmaz, İsmail Lutfi Çakan, İsmail Hakkı Akkiraz, Ekrem Şama, Yaşar Kaplan, Mehmet Said Hatiboğlu, Musab Seyithan, Mücahit Gültekin, Muammer Bilgiç, İhsan Fazlıoğlu, Bilal Kemikli, Ömer Tuğrul İnançer, Yusuf Erdem Gezin, Mehmet Aydın, İbrahim Emiroğlu, Süleyman Uludağ, Mustafa Kara, Said Şimşek, Ahmet Önkıl, Hüsnü Aktaş, Süleyman Hilmi Tunahan, İsmail Kılınçarslan, Mustafa Kara, Yaşar Nuri Öztürk, Soner Duman, Tahsin Görgün, İskender Pala, Bekir Topaloğlu, M. Yaşar Kandemir, Talat Koçyiğit, Ömer Faruk Harman, Ramazan Kayan, Fatih Çollak, Abdullah Büyük, Cevat Akşit, Şükrü Karatepe, Halil Yaşar Kollu Selman Kayabaşı, Teoman Duralı, Necdet Çağıl, Muhittin Okumuşlar, Alev Alatlı, Bahri Zengin, Ahmet Günbay Yıldız, Kadir Mısıroğlu, İsmail Çetin, Duran Ali Yıldırım, Muhsin Demirci, İsmail Cerrahoğlu, Şeref Hakyemez, Mustafa Akdedeoğulları, Nureddin Topçu, Halit Çalış, Ahmet Yaman, Mehmet Eminoğlu, Yunus Apaydın, Emine Şenlikoğlu, Ramazan Altıntaş, Hüseyin Atay, Mehmet Güney, Nurullah Genç, Kemal Ataman, Erol Çam, Abdülaziz Kıransal, Tahsin Görgü, M.Emin Saraç, Ali Rıza Demircan, Mikail Bayram, Huriye Martı, Mehmet Harmancı, Seyfettin Huca, Hayri Kırbaçoğlu, Halis Aydemir, Hasan Eker, Ali Akpınar, Kamil Güneş, Celalettin Ökten, İbrahim Tenekeci, Vehbi Vakkasoğlu, Halit Ertuğrul, Mehmet Paksu, Mustafa Fayda, Adnan Demircan, Burhanettin Canü Hayati Karaman, Faruk Beşer, Ali Ulvi Kurucu, Adil Yavuz, Ömer Faruk Dönmez, Süleyman Ragıp Yazıcılar, Sönmez Kutlu, Hayri Kırbaçoğlu, Muhammed Nur Doğan, Faruk Beşer, Sait Şimşek, İbrahim Sarımsı, Fatih Çıtık, Ömer Tuğrul İnançer, Ali Osman Koçkuzu, Mustafa Özel, Fatma Barboroğlu, Taha Kılıç Hüseyin Gökalt, Asiye Şenat, Alvarlı Muhammet Lutfi, Yunus Emre, Erdem Bayazıt, Osman Nuri Topbaş, Osman Egin, Erol Güngör, Hüseyin Gökalt, Mahmut Sami Ramazanoğlu, Ahmet Murat, Abdullah Kahraman, Ünal Kılıç, Salih Dülger, Bilal Kemikli, Yılmaz Soyver, Metin Balkanlıoğlu, Osman Egin, Hüseyin Öresin, İbrahim Karagül, Saffet Köse, Faruk Beşer Ahmed Arvasi, Nedim Şener, Mahmut Toptaş, Fatma Bayram, Savaş Barkçin, Mehmet Emin Günel, Muhammed Emin Er, Zeki Bayraktar, Mahmut Kısa, Timurtaş Uçar, Ali Nar, Nedim Urhan, Muhammed Konyevi, Ahmet Şimşirgil, Düccane Cündioğlu, Abdülkerim Bahadır, Ali Akpınar, Bekir Topaloğlu, Atila Arkan, Ekrem Demiri, Tahir Büyükkörükçü, Fatih Kurt, Kerem Önder, Ercüment Özkan, Mehmet Dinç, Adem Ergül, Mehmet Emin Ay, Levent Öztürk, İlhan Kutluer, Bünyamin Solmaz, Asım Cüneyt Köksal, Bekir Topaloğlu, Bekir Deveci, Serdar Tuncer, Musa Bilgiz, Zekai Konrpa, İsmail Cerrahoğlu, Hilmi Ziya Ülgen, Hacı Hasan Dinç, Caner Taslaman, Bekir Sağlam, Adem Apak, Sadık Albayrak, Nevzat Tarhan, İlyas Topsakal, Cihan Daban, Abdullah Büyük, Muhiddin Okumuşlar, Nedim Cısr, Halit Özkan, Yavuz Köktas, Salim Öğüt, Turan Koç, Rifat Oral, Mustafa Köylü, Necdet Subaşı, Salih Karacabey, Arif Nihat Asya, Recep Çiğdem, M. Cüneyt Gökçe, Kemal Sayar, İsmail Karagöz, Saadetin Ökten, Abdurrahman Ateş, Halis Albayrak, İbrahim Halil Üçer, Ömer Türker, Lütfi Sunar, Mim Kemal Öke, İbrahim Emiroğlu, Rıza Savaş, Ömer Dumlu, Hatice Kübra Tongar, Caner Arabacı, Mustafa Demirci, İsmail Kılınçarslan, Savaş Barkçin, Şinasi Gündüz, Ömer Döngeloğlu, Mehmet Emin Yıldız, Adnan Koşum, Abdullah Parlıyan, İlber Ortaylı, İbrahim Hatipoğlu, Hüseyin Arslan, Ahmet Meydan, Ahmet Yaman, Mehmet Akgül, İsmail Taş, Ahmet Şimşirgil, Namık Kemal Okumuş, Şaban Öz, Zülfikar Durmuş, Asım Cüneyt Köksal, Recep Bilgin, Bayraktar Bayraklı, Ali Rıza Demircan, Ahmet Vanlioğlu, Osman Öztürk, İbrahim Çelik, Mehmet Şeker, Ahmet Keleş, Haciveyiszade, Ramazan Varol, Mahir Kaynak, Enbiya Yıldırım, Nuri Kahveci, Müslüm Acioğlu, Yavuz Bahadıroğlu, Hasan Tevfik Marulcu, Hatice Kübra Tongar, Mecit Öztürk, Selim Gundüzalp, Murteza Bedir, Hasan Basri Çantay, Feyzullah Bırışık, Ümit Aktaş, Fikret Başkaya, Nûri Pakdil, Bekir Kuzudışli, Kerim Buladı, Şerafettin Kalay, Bedri Gencer, Selman Kayabaşı, Harun Karakuş, Sait Çamlıca Muhammet Şevki Aydın, Beyza Bilgin, Nurullah Altaş, Ahmet Bulut, Sıtkı Aslanhan, Sabri Hizmetli, Halit Çil, İbrahim Sarıçam, Murat Şimşek, M.Ali Eşmeli, Ahmet Şerif İzgören, Fatma Hale Sağım, Seyyid Abdülbaki, Bayram Ayhan, Yılmaz Çelik, Hasan Karakaya, Mustafa Ay, Dilaver Selvi, Ömer Tuğrul İnançer, Savaş Barkçin, Muhsin Demirci, Bekir Develi, Serdar Tuncer, Ali Ayten, Sevde Düzgüner, Cihangir İslam, Cüneyt Özdemir, Mustafa Hocaoglu, Ayşe Esra Şahyar, Adem Yiğın, Mustafa Genç Osman Aydınli, Abdülkadir Cengiz, Hasan Karakaya, Bilal Aybakan, Nail Okuyucu, Mahir İz, Fuad Sezgin, Gökhan Özcan, Engin Geçtan, Zeki Soyak, Halit Zevalsiz, İsmail Hakkı Aydın, Ömer Tuğrul İnançer, Mehmet Savaş, Muhsin Yazıcıoğlu, Bayram Ali Öztürk, Muhammed Şevki Aydın, Abdülaziz Kıransal, Mücahit Gültekin, Muammer Bilgiç, Hülya Alper, Savaş Barkçin, Mehmet Göktaş, Abdülkadir Turan, Akif Hayta, Ahmet Koç, Fatma Zehra Kamacı, Emin Işık, Mehmet Görmez, Mehmet Sofuoğlu, Mehmet Yıldız, Uğur Akkafa, Muhsin Demirci, Osman Aydınli, Yavuz Bülent Bakiler, Şevki Yılmaz, F. Zehra Kamacı, Abdülkadir Cengiz, Mehmet Yıldız, Uğur Akkafa, Osman Aydınli, Ömer Türker, Mustafa Ağırman, Harun Bekiroğlu, Abdülaziz Kıransal, Halit Ertuğrul, Murat Padak, Ahmet Çelik, Ahmet Hakan, Mehmet Talu, Mehmet Göktaş, Şerafettin Kalay, Nihat Dalgın, Yavuz Ünal, Abdülhamit Tek
Yazar, Aydın, Akademisyen, Kanaat Önderi-YABANCI Nevevi, Abdulfettah Ebu Gudde, Abdullah Azzam, Nedvi, Mikhail Nuayme, Amin Mayluf, Muhammed Ebu Zehra, Sait Ramazan El-Buti, Salih Farfur, Abdülvehhap Şa'rani, İbrahim Yakubi, Said Havva, Nouman Ali Khan, Muhammed Hamidullah, Muhammed Kutup, Tahtanavi, Lenin, Fazlurrahman Nakip Attas, Zakir Naik, Gannuşı, Şankiti, Seyid Seyyid Hüseyin Nasr, Abid El Cabiri, İsmail Raci Faruki, Malcolm x, Jung, Muhammed Ali Es Sabuni, Seyyid Abdülbaki El Hüseyini, Muhammed Abduh, C. Afgani, Seyyid Ali Hamaney Nasrallah, Feridüddin Attar, Timothy Winter (Abdülhakim Murad), Nuh Ha Mim Keller, Hamza Yusuf Tariq, Hodgson, Muhammed Esed, İbn Ataullah El-İskenderi, Byung Chul Han, Shoiko Murata, Tolstoy, Abdülkadir Udeh, Hamza Andreas, Aidin Salih, Kandehelevi, Muhammed Esed, Meccid Hilali, Taha Abdurrahman
Yazar, Aydın, Akademisyen, Kanaat Önderi-TARİHİ Nesefi, Maturidi, Ebu Hanife, İmam Nevevi, İmam Birgivi İmam Rabbani, Şeyh Veliyullah Dihlevi Taşköprizade, İbn Haldun, İbni Teymiyye, İmam Şafii, Fahrettin Razi, Nevevi, Münavi, Kurtubi, İbn Arabi, İbn Rüşd, İbn Hazm, Mevsili, Rabi'atü'l Adeviyye, Beyazidi Bistami, Zemahşeri, İmam Züfer İmam Yusuf, Farabi, İbn Sina, Sokrates, Aristoteles, Kant

Ek 42. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre düşüncelerin şekillenmesinde ve dini tutumların oluşup gelişmesinde etkili olduğu düşünülen ve sürekli takip edilen yerli / yabancı yazar aydın, akademisyen, kanaat önderi vb. kimdir? – 1.cevap

Değişkenler			Düşüncelerinizin şekillenmesinde ve dini tutumlarınızın oluşup gelişmesinde etkili olduğunu düşündüğünüz ve sürekli takip ettiğiniz yerli / yabancı yazar aydın, akademisyen, kanaat önderi vb. kimdir? – 1.cevap											TOPLAM
			Bediüzzaman Said Nursi	Hayrettin Karaman	İsmet Özel	M. Esat Coşan	Mehmet Akif Ersoy	Mehmet Okuyan	Necip Fazıl Kısakürek	Necmettin Erbakan	Nurettin Yıldız	Seyyid Kutup		
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	8	7	7	6	1	7	9	6	38	3	92	
		(%)	8,7	7,6	7,6	6,5	1,1	7,6	9,8	6,5	41,3	3,3	100,0	
	Erkek	Sıklık	19	47	13	16	16	13	29	26	31	28	238	
		(%)	8,0	19,7	5,5	6,7	6,7	5,5	12,2	10,9	13,0	11,8	100,0	
	TOPLAM	Sıklık	27	54	20	22	17	20	38	32	69	31	330	
		(%)	8,2	16,4	6,1	6,7	5,2	6,1	11,5	9,7	20,9	9,4	100,0	
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	9	2	8	2	2	4	5	7	40	3	82	
		(%)	11,0	2,4	9,8	2,4	2,4	4,9	6,1	8,5	48,8	3,7	100,0	
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	7	4	2	6	0	2	7	5	16	2	51	
		(%)	13,7	7,8	3,9	11,8	0,0	3,9	13,7	9,8	31,4	3,9	100,0	
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	4	16	8	2	4	5	10	7	8	5	69	
		(%)	5,8	23,2	11,6	2,9	5,8	7,2	14,5	10,1	11,6	7,2	100,0	
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	7	27	1	11	9	9	13	12	5	15	109	
		(%)	6,4	24,8	0,9	10,1	8,3	8,3	11,9	11,0	4,6	13,8	100,0	
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	0	5	1	1	2	0	3	1	0	6	19	
		(%)	0,0	26,3	5,3	5,3	10,5	0,0	15,8	5,3	0,0	31,6	100,0	
	TOPLAM	Sıklık	27	54	20	22	17	20	38	32	69	31	330	
		(%)	8,2	16,4	6,1	6,7	5,2	6,1	11,5	9,7	20,9	9,4	100,0	
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	0	2	0	1	0	0	2	1	0	1	7	
		(%)	0,0	28,6	0,0	14,3	0,0	0,0	28,6	14,3	0,0	14,3	100,0	
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	18	50	16	20	16	18	31	31	47	23	270	
		(%)	6,7	18,5	5,9	7,4	5,9	6,7	11,5	11,5	17,4	8,5	100,0	
	DKAB Öğretmenliği	Sıklık	2	0	3	1	0	1	2	0	8	0	17	
		(%)	11,8	0,0	17,6	5,9	0,0	5,9	11,8	0,0	47,1	0,0	100,0	
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	2	1	0	0	1	0	1	0	3	0	8	
		(%)	25,0	12,5	0,0	0,0	12,5	0,0	12,5	0,0	37,5	0,0	100,0	
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	1	1	0	0	0	0	1	0	0	3	6	
		(%)	16,7	16,7	0,0	0,0	0,0	0,0	16,7	0,0	0,0	50,0	100,0	
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	4	0	1	0	0	1	1	0	11	4	22	
		(%)	18,2	0,0	4,5	0,0	0,0	4,5	4,5	0,0	50,0	18,2	100,0	
	TOPLAM	Sıklık	27	54	20	22	17	20	38	32	69	31	330	
		(%)	8,2	16,4	6,1	6,7	5,2	6,1	11,5	9,7	20,9	9,4	100,0	

Ek 43. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre düşüncelerin şekillenmesinde ve dini tutumların oluşup gelişmesinde etkili olduğu düşünülen ve sürekli takip edilen yerli / yabancı yazar aydın, akademisyen, kanaat önderi vb. – 2.cevap

Değişkenler			Düşüncelerinizin şekillenmesinde ve dini tutumlarınızın oluşup gelişmesinde etkili olduğunu düşündüğünüz ve sürekli takip ettiğiniz yerli/yabancı yazar aydın, akademisyen, kanaat önderi vb. kimdir? – 2.cevap											TOPLAM
			Elif Hasan Benna	Hayrettin Karaman	İhsan Şenocak	M. Esat Çoşan	Mevdudi	Muhammet Emin Yıldırım	Necip Fazıl Kısakürek	Necmettin Erbakan	Nurettin Yıldız	Seyyid Kutup		
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	2	1	5	4	6	14	3	2	9	4	50	
		(%)	4,0	2,0	10,0	8,0	12,0	28,0	6,0	4,0	18,0	8,0	100,0	
	Erkek	Sıklık	8	12	11	10	21	8	21	10	12	8	121	
		(%)	6,6	9,9	9,1	8,3	17,4	6,6	17,4	8,3	9,9	6,6	100,0	
	TOPLAM	Sıklık	10	13	16	14	27	22	24	12	21	12	171	
(%)	5,8	7,6	9,4	8,2	15,8	12,9	14,0	7,0	12,3	7,0	100,0			
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	1	1	9	0	5	12	5	2	14	4	53	
		(%)	1,9	1,9	17,0	0,0	9,4	22,6	9,4	3,8	26,4	7,5	100,0	
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	1	1	4	5	2	6	2	2	3	1	27	
		(%)	3,7	3,7	14,8	18,5	7,4	22,2	7,4	7,4	11,1	3,7	100,0	
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	1	6	3	3	2	4	3	3	2	3	30	
		(%)	3,3	20,0	10,0	10,0	6,7	13,3	10,0	10,0	6,7	10,0	100,0	
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	6	5	0	5	14	0	13	4	2	3	52	
		(%)	11,5	9,6	0,0	9,6	26,9	0,0	25,0	7,7	3,8	5,8	100,0	
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	1	0	0	1	4	0	1	1	0	1	9	
		(%)	11,1	0,0	0,0	11,1	44,4	0,0	11,1	11,1	0,0	11,1	100,0	
	TOPLAM	Sıklık	10	13	16	14	27	22	24	12	21	12	171	
	(%)	5,8	7,6	9,4	8,2	15,8	12,9	14,0	7,0	12,3	7,0	100,0		
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	2	
		(%)	0,0	0,0	0,0	0,0	50,0	0,0	0,0	0,0	0,0	50,0	100,0	
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	9	12	10	13	22	14	21	11	16	10	138	
		(%)	6,5	8,7	7,2	9,4	15,9	10,1	15,2	8,0	11,6	7,2	100,0	
	DKAB Öğretmenliği	Sıklık	0	0	1	0	1	3	1	0	2	1	9	
		(%)	0,0	0,0	11,1	0,0	11,1	33,3	11,1	0,0	22,2	11,1	100,0	
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	0	0	1	0	1	0	1	0	0	0	3	
		(%)	0,0	0,0	33,3	0,0	33,3	0,0	33,3	0,0	0,0	0,0	100,0	
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	2	
		(%)	50,0	0,0	0,0	0,0	50,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0	
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	0	1	4	1	1	5	1	1	3	0	17	
		(%)	0,0	5,9	23,5	5,9	5,9	29,4	5,9	5,9	17,6	0,0	100,0	
TOPLAM	Sıklık	10	13	16	14	27	22	24	12	21	12	171		
(%)	5,8	7,6	9,4	8,2	15,8	12,9	14,0	7,0	12,3	7,0	100,0			

Ek 44. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre düşüncelerin şekillenmesinde ve dini tutumların oluşup gelişmesinde etkili olduğu düşünülen ve sürekli takip edilen yerli / yabancı yazar aydın, akademisyen, kanaat önderi vb. – 3.cevap

Değişkenler			Düşüncelerinizin şekillenmesinde ve dini tutumlarınızın oluşup gelişmesinde etkili olduğunu düşündüğünüz ve sürekli takip ettiğiniz yerli / yabancı yazar aydın, akademisyen, kanaat önderi vb. kimdir? – 3.cevap											TOPLAM
			Ali Şeriatî	İsmet Özel	Mehmet Ersoy	Mevdudi	Muhammed Emin Yıldırım	Necmettin Erbakan	Nurettin Yıldız	Rasim Özdenören	Seyyid Kutup	Sezai Karakoç		
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	1	4	2	1	7	1	6	1	0	1	24	
		(%)	4,2	16,7	8,3	4,2	29,2	4,2	25,0	4,2	0,0	4,2	100,0	
	Erkek	Sıklık	9	4	7	9	1	10	9	6	11	8	74	
		(%)	12,2	5,4	9,5	12,2	1,4	13,5	12,2	8,1	14,9	10,8	100,0	
	TOPLAM	Sıklık	10	8	9	10	8	11	15	7	11	9	98	
(%)		10,2	8,2	9,2	10,2	8,2	11,2	15,3	7,1	11,2	9,2	100,0		
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	1	4	1	0	8	0	7	3	1	1	26	
		(%)	3,8	15,4	3,8	0,0	30,8	0,0	26,9	11,5	3,8	3,8	100,0	
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	1	1	1	2	0	3	4	0	0	0	12	
		(%)	8,3	8,3	8,3	16,7	0,0	25,0	33,3	0,0	0,0	0,0	100,0	
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	1	2	1	2	0	2	4	1	2	2	17	
		(%)	5,9	11,8	5,9	11,8	0,0	11,8	23,5	5,9	11,8	11,8	100,0	
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	6	0	6	5	0	5	0	3	8	5	38	
		(%)	15,8	0,0	15,8	13,2	0,0	13,2	0,0	7,9	21,1	13,2	100,0	
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	1	1	0	1	0	1	0	0	0	1	5	
		(%)	20,0	20,0	0,0	20,0	0,0	20,0	0,0	0,0	0,0	20,0	100,0	
	TOPLAM	Sıklık	10	8	9	10	8	11	15	7	11	9	98	
		(%)	10,2	8,2	9,2	10,2	8,2	11,2	15,3	7,1	11,2	9,2	100,0	
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	10	8	9	8	7	11	9	7	11	8	88	
		(%)	11,4	9,1	10,2	9,1	8,0	12,5	10,2	8,0	12,5	9,1	100,0	
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	
		(%)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0	0,0	0,0	0,0	100,0	
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	2	
		(%)	0,0	0,0	0,0	50,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	50,0	100,0	
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	0	0	0	1	1	0	5	0	0	0	7	
		(%)	0,0	0,0	0,0	14,3	14,3	0,0	71,4	0,0	0,0	0,0	100,0	
TOPLAM	Sıklık	10	8	9	10	8	11	15	7	11	9	98		
	(%)	10,2	8,2	9,2	10,2	8,2	11,2	15,3	7,1	11,2	9,2	100,0		

Ek 45. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin ilim / bilgi / akademi / uzmanlık alanları – 1.cevap (1)

Değişkenler			Yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin ilim / bilgi / akademi / uzmanlık alanları – 1.cevap (1)							
			Fıkıh	Hadis	Kur'an Meal – Tefsir	Kelam	Felsefe	Sosyoloji	Psikoloji	Tarih
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	32	8	40	11	10	15	6	9
		(%)	11,4	2,9	14,3	3,9	3,6	5,4	2,1	3,2
	Erkek	Sıklık	78	6	100	9	11	21	3	14
		(%)	14,9	1,1	19,1	1,7	2,1	4,0	0,6	2,7
	TOPLAM	Sıklık	110	14	140	20	21	36	9	23
		(%)	13,7	1,7	17,4	2,5	2,6	4,5	1,1	2,9
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	23	5	36	11	14	14	5	10
		(%)	8,7	1,9	13,6	4,2	5,3	5,3	1,9	3,8
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	22	4	22	7	3	5	1	1
		(%)	16,5	3,0	16,5	5,3	2,3	3,8	0,8	0,8
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	27	4	22	0	1	11	3	7
		(%)	15,7	2,3	12,8	0,0	0,6	6,4	1,7	4,1
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	33	1	50	2	3	6	0	5
		(%)	16,2	0,5	24,5	1,0	1,5	2,9	0,0	2,5
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	5	0	10	0	0	0	0	0
		(%)	17,2	0,0	34,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	TOPLAM	Sıklık	110	14	140	20	21	36	9	23
		(%)	13,7	1,7	17,4	2,5	2,6	4,5	1,1	2,9
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstit.	Sıklık	2	0	3	0	0	1	0	0
		(%)	13,3	0,0	20,0	0,0	0,0	6,7	0,0	0,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	98	12	109	13	19	32	5	23
		(%)	14,7	1,8	16,4	2,0	2,9	4,8	0,8	3,5
	DKAB Öğretmenliği	Sıklık	3	0	6	4	0	0	3	0
		(%)	7,1	0,0	14,3	9,5	0,0	0,0	7,1	0,0
	İslami İlimler Fak.	Sıklık	1	1	4	2	2	0	0	0
		(%)	5,0	5,0	20,0	10,0	10,0	0,0	0,0	0,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	1	0	4	0	0	0	0	0
		(%)	16,7	0,0	66,7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	5	1	14	1	0	3	1	0
		(%)	9,1	1,8	25,5	1,8	0,0	5,5	1,8	0,0
	TOPLAM	Sıklık	110	14	140	20	21	36	9	23
		(%)	13,7	1,7	17,4	2,5	2,6	4,5	1,1	2,9

Ek 46. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin ilim / bilgi / akademi / uzmanlık alanları – 1.cevap (2)

Değişkenler			Yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin ilim/bilgi/akademi / uzmanlık alanları – 1.cevap (2)								TOPLAM
			Siyer	Tasavvuf	Sanat / Edebiyat	Siyaset	Medya ve iletişim	Eğitim	Tebliğ / İrşad	Siyer	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	10	26	30	16	25	3	39	10	280
		(%)	3,6	9,3	10,7	5,7	8,9	1,1	13,9	3,6	100,0
	Erkek	Sıklık	7	61	79	59	34	6	35	7	523
		(%)	1,3	11,7	15,1	11,3	6,5	1,1	6,7	1,3	100,0
	TOPLAM	Sıklık	17	87	109	75	59	9	74	17	803
		(%)	2,1	10,8	13,6	9,3	7,3	1,1	9,2	2,1	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	10	20	31	19	20	3	44	10	265
		(%)	3,8	7,5	11,7	7,2	7,5	1,1	16,6	3,8	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	5	18	12	10	5	1	17	5	133
		(%)	3,8	13,5	9,0	7,5	3,8	0,8	12,8	3,8	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	2	24	28	19	15	3	6	2	172
		(%)	1,2	14,0	16,3	11,0	8,7	1,7	3,5	1,2	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	0	22	31	25	17	2	7	0	204
		(%)	0,0	10,8	15,2	12,3	8,3	1,0	3,4	0,0	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	0	3	7	2	2	0	0	0	29
		(%)	0,0	10,3	24,1	6,9	6,9	0,0	0,0	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	17	87	109	75	59	9	74	17	803
		(%)	2,1	10,8	13,6	9,3	7,3	1,1	9,2	2,1	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstit.	Sıklık	0	2	2	2	3	0	0	0	15
		(%)	0,0	13,3	13,3	13,3	20,0	0,0	0,0	0,0	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	15	69	93	71	44	7	55	15	665
		(%)	2,3	10,4	14,0	10,7	6,6	1,1	8,3	2,3	100,0
	DKAB Öğretmenliği	Sıklık	2	3	7	1	4	1	8	2	42
		(%)	4,8	7,1	16,7	2,4	9,5	2,4	19,0	4,8	100,0
	İslami İlimler Fak.	Sıklık	0	2	4	1	2	0	1	0	20
		(%)	0,0	10,0	20,0	5,0	10,0	0,0	5,0	0,0	100,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	0	0	1	0	0	0	0	0	6
		(%)	0,0	0,0	16,7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	0	11	2	0	6	1	10	0	55
		(%)	0,0	20,0	3,6	0,0	10,9	1,8	18,2	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	17	87	109	75	59	9	74	17	803
		(%)	2,1	10,8	13,6	9,3	7,3	1,1	9,2	2,1	100,0

Ek 47. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin ilim / bilgi / akademi / uzmanlık alanları – 2.cevap (1)

Değişkenler			Yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin ilim / bilgi / akademi / uzmanlık alanları – 2.cevap (1)								
			Fıkıh	Hadis	Kur'an – Meal – Tefsir	Kelam	Felsefe	Sosyoloji	Psikoloji	Tarih	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	20	5	24	2	14	6	4	10	
		(%)	11,0	2,8	13,3	1,1	7,7	3,3	2,2	5,5	
	Erkek	Sıklık	42	21	37	6	11	21	0	13	
		(%)	13,2	6,6	11,6	1,9	3,4	6,6	0,0	4,1	
	TOPLAM	Sıklık	62	26	61	8	25	27	4	23	
		(%)	12,4	5,2	12,2	1,6	5,0	5,4	0,8	4,6	
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	21	7	19	4	14	10	1	12	
		(%)	11,9	4,0	10,8	2,3	8,0	5,7	0,6	6,8	
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	9	6	14	1	3	3	0	6	
		(%)	11,0	7,3	17,1	1,2	3,7	3,7	0,0	7,3	
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	13	5	11	1	4	5	3	2	
		(%)	13,8	5,3	11,7	1,1	4,3	5,3	3,2	2,1	
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	18	7	16	2	4	8	0	2	
		(%)	14,0	5,4	12,4	1,6	3,1	6,2	0,0	1,6	
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	1	1	1	0	0	1	0	1	
		(%)	5,3	5,3	5,3	0,0	0,0	5,3	0,0	5,3	
	TOPLAM	Sıklık	62	26	61	8	25	27	4	23	
		(%)	12,4	5,2	12,2	1,6	5,0	5,4	0,8	4,6	
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstit.	Sıklık	1	1	2	0	0	1	0	1	
		(%)	12,5	12,5	25,0	0,0	0,0	12,5	0,0	12,5	
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	52	23	54	7	24	22	4	19	
		(%)	12,2	5,4	12,6	1,6	5,6	5,2	0,9	4,4	
	DKAB Öğretmenliği	Sıklık	1	0	2	0	0	2	0	2	
		(%)	5,6	0,0	11,1	0,0	0,0	11,1	0,0	11,1	
	İslami İlimler Fak.	Sıklık	1	0	0	1	0	1	0	1	
		(%)	8,3	0,0	0,0	8,3	0,0	8,3	0,0	8,3	
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	0	0	0	0	0	0	0	0	
		(%)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	
	İLİTAM, ANKUZEM	Sıklık	7	2	3	0	1	1	0	0	
		(%)	21,9	6,3	9,4	0,0	3,1	3,1	0,0	0,0	
	TOPLAM	Sıklık	62	26	61	8	25	27	4	23	
		(%)	12,4	5,2	12,2	1,6	5,0	5,4	0,8	4,6	

Ek 48. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin ilim / bilgi / akademi / uzmanlık alanları – 2.cevap (2)

Değişkenler			Yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin ilim / bilgi / akademi / uzmanlık alanları – 2.cevap (2)								TOPLAM
			Siyer	Tasavvuf	Sanat Edebiyat	Siyaset	Medya ve İletişim	Eğitim	Tebliğ irşad		
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	14	22	15	18	15	0	12	181	
		(%)	7,7	12,2	8,3	9,9	8,3	0,0	6,6	100,0	
	Erkek	Sıklık	8	21	52	48	25	0	14	319	
		(%)	2,5	6,6	16,3	15,0	7,8	0,0	4,4	100,0	
	TOPLAM	Sıklık	22	43	67	66	40	0	26	500	
		(%)	4,4	8,6	13,4	13,2	8,0	0,0	5,2	100,0	
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	12	14	13	17	17	0	15	176	
		(%)	6,8	8,0	7,4	9,7	9,7	0,0	8,5	100,0	
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	6	9	6	8	6	0	5	82	
		(%)	7,3	11,0	7,3	9,8	7,3	0,0	6,1	100,0	
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	4	8	20	10	5	0	3	94	
		(%)	4,3	8,5	21,3	10,6	5,3	0,0	3,2	100,0	
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	0	11	23	25	10	0	3	129	
		(%)	0,0	8,5	17,8	19,4	7,8	0,0	2,3	100,0	
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	0	1	5	6	2	0	0	19	
		(%)	0,0	5,3	26,3	31,6	10,5	0,0	0,0	100,0	
	TOPLAM	Sıklık	22	43	67	66	40	0	26	500	
		(%)	4,4	8,6	13,4	13,2	8,0	0,0	5,2	100,0	
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstit.	Sıklık	0	0	0	1	1	0	0	8	
		(%)	0,0	0,0	0,0	12,5	12,5	0,0	0,0	100,0	
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	14	40	58	57	33	0	20	427	
		(%)	3,3	9,4	13,6	13,3	7,7	0,0	4,7	100,0	
	DKAB Öğretmenliği	Sıklık	3	0	3	2	1	0	2	18	
		(%)	16,7	0,0	16,7	11,1	5,6	0,0	11,1	100,0	
	İslami İlimler Fak.	Sıklık	0	1	2	1	4	0	0	12	
		(%)	0,0	8,3	16,7	8,3	33,3	0,0	0,0	100,0	
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	0	0	1	2	0	0	0	3	
		(%)	0,0	0,0	33,3	66,7	0,0	0,0	0,0	100,0	
	İLİTAM, ANKUZEM	Sıklık	5	2	3	3	1	0	4	32	
		(%)	15,6	6,3	9,4	9,4	3,1	0,0	12,5	100,0	
	TOPLAM	Sıklık	22	43	67	66	40	0	26	500	
		(%)	4,4	8,6	13,4	13,2	8,0	0,0	5,2	100,0	

Ek 49. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin ilim / bilgi / akademi / uzmanlık alanları – 3.cevap (1)

Değişkenler			Yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin İlim/Bilgi/Akademi /Uzmanlık alanları – 3.cevap (1)							
			Fıkıh	Hadis	Kur'an – Meal Tefsir	Kelam	Felsefe	Sosyoloji	Psikoloji	Tarih
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	10	7	12	0	13	2	3	7
		(%)	8,0	5,6	9,6	0,0	10,4	1,6	2,4	5,6
	Erkek	Sıklık	24	7	30	2	9	16	3	10
		(%)	10,5	3,1	13,1	0,9	3,9	7,0	1,3	4,4
	TOPLAM	Sıklık	34	14	42	2	22	18	6	17
		(%)	9,6	4,0	11,9	0,6	6,2	5,1	1,7	4,8
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	15	8	10	0	12	5	2	7
		(%)	11,7	6,3	7,8	0,0	9,4	3,9	1,6	5,5
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	3	3	6	1	5	1	0	7
		(%)	5,6	5,6	11,1	1,9	9,3	1,9	0,0	13,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	7	3	6	1	4	4	4	2
		(%)	9,9	4,2	8,5	1,4	5,6	5,6	5,6	2,8
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	9	0	18	0	0	7	0	1
		(%)	10,7	0,0	21,4	0,0	0,0	8,3	0,0	1,2
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	0	0	2	0	1	1	0	0
		(%)	0,0	0,0	11,8	0,0	5,9	5,9	0,0	0,0
	TOPLAM	Sıklık	34	14	42	2	22	18	6	17
		(%)	9,6	4,0	11,9	0,6	6,2	5,1	1,7	4,8
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstit.	Sıklık	0	0	1	0	0	0	0	1
		(%)	0,0	0,0	16,7	0,0	0,0	0,0	0,0	16,7
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	31	11	36	2	20	18	6	14
		(%)	10,2	3,6	11,8	0,7	6,6	5,9	2,0	4,6
	DKAB Öğretmenliği	Sıklık	1	3	4	0	0	0	0	0
		(%)	7,7	23,1	30,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	İslami İlimler Fak.	Sıklık	0	0	0	0	2	0	0	0
		(%)	0,0	0,0	0,0	0,0	25,0	0,0	0,0	0,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	0	0	1	0	0	0	0	0
		(%)	0,0	0,0	33,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	İLİTAM, ANKUZEM	Sıklık	2	0	0	0	0	0	0	2
		(%)	10,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	10,5
	TOPLAM	Sıklık	34	14	42	2	22	18	6	17
		(%)	9,6	4,0	11,9	0,6	6,2	5,1	1,7	4,8

Ek 50. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin ilim/bilgi/akademi /uzmanlık alanları – 3.cevap (2)

Değişkenler			Yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin İlim / Bilgi / Akademi / Uzmanlık alanları – 3.cevap (2)							TOPLAM
			Siyer	Tasavvuf	Sanat / Edebiyat	Siyaset	Medya ve iletişim	Eğitim	Tebliğ / İrşad	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	7	14	14	6	17	5	8	125
		(%)	5,6	11,2	11,2	4,8	13,6	4,0	6,4	100,0
	Erkek	Sıklık	1	14	43	32	23	1	14	229
		(%)	0,4	6,1	18,8	14,0	10,0	0,4	6,1	100,0
	TOPLAM	Sıklık	8	28	57	38	40	6	22	354
		(%)	2,3	7,9	16,1	10,7	11,3	1,7	6,2	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	8	14	15	5	13	4	10	128
		(%)	6,3	10,9	11,7	3,9	10,2	3,1	7,8	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	0	4	4	5	8	2	5	54
		(%)	0,0	7,4	7,4	9,3	14,8	3,7	9,3	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	0	5	11	9	11	0	4	71
		(%)	0,0	7,0	15,5	12,7	15,5	0,0	5,6	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	0	4	22	16	5	0	2	84
		(%)	0,0	4,8	26,2	19,0	6,0	0,0	2,4	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	0	1	5	3	3	0	1	17
		(%)	0,0	5,9	29,4	17,6	17,6	0,0	5,9	100,0
	TOPLAM	Sıklık	8	28	57	38	40	6	22	354
		(%)	2,3	7,9	16,1	10,7	11,3	1,7	6,2	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstit.	Sıklık	0	0	2	1	0	0	1	6
		(%)	0,0	0,0	33,3	16,7	0,0	0,0	16,7	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	7	27	50	35	28	5	15	305
		(%)	2,3	8,9	16,4	11,5	9,2	1,6	4,9	100,0
	DKAB Öğretmenliği	Sıklık	0	0	2	0	2	1	0	13
		(%)	0,0	0,0	15,4	0,0	15,4	7,7	0,0	100,0
	İslami İlimler Fak.	Sıklık	0	1	1	0	3	0	1	8
		(%)	0,0	12,5	12,5	0,0	37,5	0,0	12,5	100,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	0	0	1	1	0	0	0	3
		(%)	0,0	0,0	33,3	33,3	0,0	0,0	0,0	100,0
	İLİTAM, ANKUZEM	Sıklık	1	0	1	1	7	0	5	19
		(%)	5,3	0,0	5,3	5,3	36,8	0,0	26,3	100,0
	TOPLAM	Sıklık	8	28	57	38	40	6	22	354
		(%)	2,3	7,9	16,1	10,7	11,3	1,7	6,2	100,0

Ek 51. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin tarihi – çağdaş – Türk – Müslüman ve Gayr – i Müslim oluşları – 1.cevap

Değişkenler			Yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin Tarihi – Çağdaş – Türk – Müslüman ve Gayr – i Müslim oluşları – 1.cevap				TOPLAM
			Klasik / Tarihi Müslüman Şahsiyetler	Son asır / Çağdaş Türk Şahsiyetler	Son asır / Çağdaş Yabancı Müslüman Şahsiyetler	Son asır / Çağdaş Yabancı Gayr – i Müslim Şahsiyetler	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	13	249	27	1	290
		(%)	4,5	85,9	9,3	0,3	100,0
	Erkek	Sıklık	19	438	73	1	531
		(%)	3,6	82,5	13,7	0,2	100,0
	TOPLAM	Sıklık	32	687	100	2	821
		(%)	3,9	83,7	12,2	0,2	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	16	228	27	1	272
		(%)	5,9	83,8	9,9	0,4	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	3	125	10	0	138
		(%)	2,2	90,6	7,2	0,0	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	10	150	18	0	178
		(%)	5,6	84,3	10,1	0,0	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	3	163	37	1	204
		(%)	1,5	79,9	18,1	0,5	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	0	21	8	0	29
		(%)	0,0	72,4	27,6	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	32	687	100	2	821
		(%)	3,9	83,7	12,2	0,2	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	0	13	2	0	15
		(%)	0,0	86,7	13,3	0,0	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	24	566	86	1	677
		(%)	3,5	83,6	12,7	0,1	100,0
	DKAB Öğretmenliği Bölümü	Sıklık	2	39	2	1	44
		(%)	4,5	88,6	4,5	2,3	100,0
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	1	18	1	0	20
		(%)	5,0	90,0	5,0	0,0	100,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	0	3	3	0	6
		(%)	0,0	50,0	50,0	0,0	100,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	5	48	6	0	59
		(%)	8,5	81,4	10,2	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	32	687	100	2	821
		(%)	3,9	83,7	12,2	0,2	100,0

Ek 52. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin tarihi – çağdaş – Türk – Müslüman ve Gayr – i Müslim oluşları – 2.cevap

Değişkenler			Yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin Tarihi – Çağdaş – Türk – Müslüman ve Gayr – i Müslim oluşları – 2.cevap				TOPLAM
			Klasik / Tarihi Müslüman Şahsiyetler	Son asır / Çağdaş Türk Şahsiyetler	Son asır / Çağdaş Yabancı Müslüman Şahsiyetler	Son asır / Çağdaş Yabancı Gayr – i Müslim Şahsiyetler	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	3	153	25	0	181
		(%)	1,7	84,5	13,8	0,0	100,0
	Erkek	Sıklık	9	249	61	1	320
		(%)	2,8	77,8	19,1	0,3	100,0
	TOPLAM	Sıklık	12	402	86	1	501
		(%)	2,4	80,2	17,2	0,2	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	4	148	24	1	177
		(%)	2,3	83,6	13,6	0,6	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	1	72	9	0	82
		(%)	1,2	87,8	11,0	0,0	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	2	80	12	0	94
		(%)	2,1	85,1	12,8	0,0	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	5	89	35	0	129
		(%)	3,9	69,0	27,1	0,0	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	0	13	6	0	19
		(%)	0,0	68,4	31,6	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	12	402	86	1	501
		(%)	2,4	80,2	17,2	0,2	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	0	6	2	0	8
		(%)	0,0	75,0	25,0	0,0	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	10	345	72	1	428
		(%)	2,3	80,6	16,8	0,2	100,0
	DKAB Öğretmenliği Bölümü	Sıklık	0	15	3	0	18
		(%)	0,0	83,3	16,7	0,0	100,0
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	1	8	3	0	12
		(%)	8,3	66,7	25,0	0,0	100,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	0	1	2	0	3
		(%)	0,0	33,3	66,7	0,0	100,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	1	27	4	0	32
		(%)	3,1	84,4	12,5	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	12	402	86	1	501
		(%)	2,4	80,2	17,2	0,2	100,0

Ek 53. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin tarihi – çağdaş – Türk – Müslüman ve Gayr – i Müslim oluşları – 3

Değişkenler			Yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin Tarihi – Çağdaş – Türk – Müslüman ve Gayr – i Müslim oluşları – 3 .cevap				TOPLAM
			Klasik / Tarihi Müslüman Şahsiyetler	Son asır / Çağdaş Türk Şahsiyetler	Son asır / Çağdaş Yabancı Müslüman Şahsiyetler	Son asır / Çağdaş Yabancı Gayr – i Müslim Şahsiyetler	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	3	104	15	2	124
		(%)	2,4	83,9	12,1	1,6	100,0
	Erkek	Sıklık	8	164	55	2	229
		(%)	3,5	71,6	24,0	0,9	100,0
	TOPLAM	Sıklık	11	268	70	4	353
		(%)	3,1	75,9	19,8	1,1	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	6	103	17	2	128
		(%)	4,7	80,5	13,3	1,6	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	1	47	4	1	53
		(%)	1,9	88,7	7,5	1,9	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	3	55	12	1	71
		(%)	4,2	77,5	16,9	1,4	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	0	52	32	0	84
		(%)	0,0	61,9	38,1	0,0	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	1	11	5	0	17
		(%)	5,9	64,7	29,4	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	11	268	70	4	353
		(%)	3,1	75,9	19,8	1,1	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	1	4	1	0	6
		(%)	16,7	66,7	16,7	0,0	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	9	231	62	2	304
		(%)	3,0	76,0	20,4	0,7	100,0
	DKAB Öğretmenliği Bölümü	Sıklık	1	11	0	1	13
		(%)	7,7	84,6	0,0	7,7	100,0
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	0	4	3	1	8
		(%)	0,0	50,0	37,5	12,5	100,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	0	1	2	0	3
		(%)	0,0	33,3	66,7	0,0	100,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	0	17	2	0	19
		(%)	0,0	89,5	10,5	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	11	268	70	4	353
		(%)	3,1	75,9	19,8	1,1	100,0

Ek 54. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin ait oldukları ekol – ideoloji ve dini yorum çizgisi – 1.cevap

Değişkenler			Yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin ait oldukları ekol – ideoloji ve dini yorum çizgisi – 1.cevap								TOPLAM
			Kur'an ve Sünnet referanslı Geleneksel çizgi (Türk İslam geleneği – Geleneksel ulema çizgisi – DİB ve yayınları)	Tasavvuf ve Tarikatlar Çizgisi (Türk İslam geleneği – Geleneksel tekke ve medrese)	İslamcılık ve siyasal İslam (Kur'an ve sün. Müsl. – modern selef. – Cemaati İsl. – İhvan – ı Müslimin – Milli gör.)	Cemaatlar ve örgütlü yapılar (Türk İslam geleneği – Nurcular, Süleymanlar – vs.)	Modernistler (Tarihsevciler – Oryantalistler – Ankara okulu)	İran – Şia Çizgisi	Mealcilik ve Kuran Müslümanlığı	Bağımsız (Türk İslam geleneği – Akademisyen – Aydın – Yazar – Edebiyatçı)	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	107	20	29	11	20	5	15	102	309
		(%)	34,6	6,5	9,4	3,6	6,5	1,6	4,9	33,0	100,0
	Erkek	Sıklık	176	49	138	20	15	6	26	134	564
		(%)	31,2	8,7	24,5	3,5	2,7	1,1	4,6	23,8	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	106	13	29	12	18	4	9	99	290
		(%)	36,6	4,5	10,0	4,1	6,2	1,4	3,1	34,1	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	52	19	17	7	11	0	5	38	149
		(%)	34,9	12,8	11,4	4,7	7,4	0,0	3,4	25,5	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	41 – 50 yaş arası	Sıklık	62	18	36	4	2	4	11	56	193
		(%)	32,1	9,3	18,7	2,1	1,0	2,1	5,7	29,0	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	56	16	72	8	3	3	16	38	212
		(%)	26,4	7,5	34,0	3,8	1,4	1,4	7,5	17,9	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	61 yaş ve üzeri	Sıklık	7	3	13	0	1	0	0	5	29
		(%)	24,1	10,3	44,8	0,0	3,4	0,0	0,0	17,2	100,0
	TOPLAM	Sıklık	283	69	167	31	35	11	41	236	873
		(%)	32,4	7,9	19,1	3,6	4,0	1,3	4,7	27,0	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	3	3	5	0	0	0	0	4	15
		(%)	20,0	20,0	33,3	0,0	0,0	0,0	0,0	26,7	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	230	53	150	21	26	11	36	191	718
		(%)	32,0	7,4	20,9	2,9	3,6	1,5	5,0	26,6	100,0
	DKAB Öğretmenliği	Sıklık	14	3	2	2	5	0	2	17	45
		(%)	31,1	6,7	4,4	4,4	11,1	0,0	4,4	37,8	100,0
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	7	1	2	3	3	0	1	8	25
		(%)	28,0	4,0	8,0	12,0	12,0	0,0	4,0	32,0	100,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	1	0	2	1	1	0	0	1	6
		(%)	16,7	0,0	33,3	16,7	16,7	0,0	0,0	16,7	100,0
	İLİTAM, ANKUZEM vd.	Sıklık	28	9	6	4	0	0	2	15	64
		(%)	43,8	14,1	9,4	6,3	0,0	0,0	3,1	23,4	100,0
	TOPLAM	Sıklık	283	69	167	31	35	11	41	236	873
		(%)	32,4	7,9	19,1	3,6	4,0	1,3	4,7	27,0	100,0

Ek 55. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin ait oldukları ekol – ideoloji ve dini yorum çizgisi – 2.cevap

Değişkenler			Yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin ait oldukları ekol – ideoloji ve dini yorum çizgisi – 2.cevap								TOPLAM
			Kur'an ve Sünnet referanslı Geleneksel çizgi (Türk İslam geleneği – Geleneksel ülema çizgisi – DİB ve yayımları)	Tasavvuf ve Tarikatlar Çizgisi (Türk İslam geleneği – Geleneksel tekke ve medrese)	İslamcılık ve siyasal İslam (Kur'an ve sün. Müsl. – modern selef. – Cemaati Isl. – İhvan – ı Müslimin – Milli gör.)	Cemaatlar ve örgütlü yapılar (Türk İslam geleneği – Nurcular, Süleymanlar – vs.)	Modernistler (Tarihsevciler – Oryantalistler – Ankara okulu)	İran – Şia Çizgisi	Mealclik ve Kuran Müslümanlığı	Bağımsız (Türk İslam geleneği – Akademisyen – Aydın – Yazar – Edebiyatçı)	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	57	18	28	2	6	3	9	65	188
		(%)	30,3	9,6	14,9	1,1	3,2	1,6	4,8	34,6	100,0
	Erkek	Sıklık	91	18	83	0	8	8	11	101	320
		(%)	28,4	5,6	25,9	0,0	2,5	2,5	3,4	31,6	100,0
	TOPLAM	Sıklık	148	36	111	2	14	11	20	166	508
		(%)	29,1	7,1	21,9	0,4	2,8	2,2	3,9	32,7	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	60	11	26	2	6	4	4	66	179
		(%)	33,5	6,1	14,5	1,1	3,4	2,2	2,2	36,9	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	28	9	13	0	2	1	6	27	86
		(%)	32,6	10,5	15,1	0,0	2,3	1,2	7,0	31,4	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	27	8	19	0	2	1	4	33	94
		(%)	28,7	8,5	20,2	0,0	2,1	1,1	4,3	35,1	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	31	7	42	0	4	5	6	35	130
		(%)	23,8	5,4	32,3	0,0	3,1	3,8	4,6	26,9	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	2	1	11	0	0	0	0	5	19
		(%)	10,5	5,3	57,9	0,0	0,0	0,0	0,0	26,3	100,0
	TOPLAM	Sıklık	148	36	111	2	14	11	20	166	508
		(%)	29,1	7,1	21,9	0,4	2,8	2,2	3,9	32,7	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	2	0	4	0	0	0	0	2	8
		(%)	25,0	0,0	50,0	0,0	0,0	0,0	0,0	25,0	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	115	33	95	1	13	8	17	150	432
		(%)	26,6	7,6	22,0	0,2	3,0	1,9	3,9	34,7	100,0
	DKAB Öğretmenliği	Sıklık	7	0	4	1	1	1	1	5	20
		(%)	35,0	0,0	20,0	5,0	5,0	5,0	5,0	25,0	100,0
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	4	1	1	0	0	1	0	5	12
		(%)	33,3	8,3	8,3	0,0	0,0	8,3	0,0	41,7	100,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	0	0	3	0	0	0	0	0	3
		(%)	0,0	0,0	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0
	İLİTAM, ANKUZEM vd.	Sıklık	20	2	4	0	0	1	2	4	33
		(%)	60,6	6,1	12,1	0,0	0,0	3,0	6,1	12,1	100,0
	TOPLAM	Sıklık	148	36	111	2	14	11	20	166	508
		(%)	29,1	7,1	21,9	0,4	2,8	2,2	3,9	32,7	100,0

Ek 56. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin ait oldukları ekol – ideoloji ve dini yorum çizgisi – 3

Değişkenler			Yüksek din öğretimi mezunlarının referans aldıkları şahsiyetlerin ait oldukları ekol – ideoloji ve dini yorum çizgisi – 3.cevap								
			Kur'an ve Sünnet referanslı Geleneksel çizgi (Türk İslam geleneği – Geleneksel ulema çizgisi – DİB ve yayınları)	Tasavvuf ve Tarikatlar Çizgisi (Türk İslam geleneği – Geleneksel tekke ve medrese)	İslamcılık ve siyasal İslam (Kur'an ve sünnet, Müsl. – modern selef. – Cemaati İsl. – İhvan – ı Müslimin – Milli gör.)	Cemaatlar ve örgütlü yapılar (Türk İslam geleneği – Nurcular, Süleymanlar – vs.)	Modernistler (Tarihsevciler – Oryantalistler – Ankara okulu)	İran – Şia Çizgisi	Mealcilik ve Kuran Müslümanlığı	Bağımsız (Türk İslam geleneği – Akademisyen – Aydın – Yazar – Edebiyatçı)	TOPLAM
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	35	12	12	2	9	1	2	55	128
		(%)	27,3	9,4	9,4	1,6	7,0	0,8	1,6	43,0	100,0
	Erkek	Sıklık	50	12	76	0	4	9	8	70	229
		(%)	21,8	5,2	33,2	0,0	1,7	3,9	3,5	30,6	100,0
	TOPLAM	Sıklık	85	24	88	2	13	10	10	125	357
		(%)	23,8	6,7	24,6	0,6	3,6	2,8	2,8	35,0	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	48	11	9	1	8	1	1	53	132
		(%)	36,4	8,3	6,8	0,8	6,1	0,8	0,8	40,2	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	9	4	14	1	3	1	2	19	53
		(%)	17,0	7,5	26,4	1,9	5,7	1,9	3,8	35,8	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	18	4	21	0	1	1	1	25	71
		(%)	25,4	5,6	29,6	0,0	1,4	1,4	1,4	35,2	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	9	4	39	0	0	6	6	20	84
		(%)	10,7	4,8	46,4	0,0	0,0	7,1	7,1	23,8	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	1	1	5	0	1	1	0	8	17
		(%)	5,9	5,9	29,4	0,0	5,9	5,9	0,0	47,1	100,0
	TOPLAM	Sıklık	85	24	88	2	13	10	10	125	357
		(%)	23,8	6,7	24,6	0,6	3,6	2,8	2,8	35,0	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	1	0	1	0	0	0	0	4	6
		(%)	16,7	0,0	16,7	0,0	0,0	0,0	0,0	66,7	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	71	22	77	1	11	10	10	107	309
		(%)	23,0	7,1	24,9	0,3	3,6	3,2	3,2	34,6	100,0
	DKAB Öğretmenliği	Sıklık	3	0	3	1	0	0	0	5	12
		(%)	25,0	0,0	25,0	8,3	0,0	0,0	0,0	41,7	100,0
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	1	1	0	0	1	0	0	4	7
		(%)	14,3	14,3	0,0	0,0	14,3	0,0	0,0	57,1	100,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	0	0	2	0	0	0	0	1	3
		(%)	0,0	0,0	66,7	0,0	0,0	0,0	0,0	33,3	100,0
	İLİTAM, ANKUZEM vd.	Sıklık	9	1	5	0	1	0	0	4	20
		(%)	45,0	5,0	25,0	0,0	5,0	0,0	0,0	20,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	85	24	88	2	13	10	10	125	357
		(%)	23,8	6,7	24,6	0,6	3,6	2,8	2,8	35,0	100,0

Ek 57. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların özellikle ilgi duyduğu İlahiyat alanı dağılımı

Değişkenler			Özellikle ilgi duyduğunuz İlahiyat alanı hangisidir?				TOPLAM
			Temel İslam Bilimleri	Felsefe ve Din Bilimleri	İslam Tarihi ve Sanatları	Diğer	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	196	130	51	13	390
		(%)	50,3	33,3	13,1	3,3	100,0
	Erkek	Sıklık	446	144	88	15	693
		(%)	64,4	20,8	12,7	2,2	100,0
	TOPLAM	Sıklık	642	274	139	28	1083
		(%)	59,3	25,3	12,8	2,6	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	188	110	45	12	355
		(%)	53,0	31,0	12,7	3,4	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	120	51	16	2	189
		(%)	63,5	27,0	8,5	1,1	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	144	61	40	6	251
		(%)	57,4	24,3	15,9	2,4	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	165	46	35	7	253
		(%)	65,2	18,2	13,8	2,8	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	25	6	3	1	35
		(%)	71,4	17,1	8,6	2,9	100,0
	TOPLAM	Sıklık	642	274	139	28	1083
		(%)	59,3	25,3	12,8	2,6	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	16	2	1	0	19
		(%)	84,2	10,5	5,3	0,0	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	525	228	119	27	899
		(%)	58,4	25,4	13,2	3,0	100,0
	DKAB Öğretmenliği Bölümü	Sıklık	22	22	6	0	50
		(%)	44,0	44,0	12,0	0,0	100,0
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	17	9	4	0	30
		(%)	56,7	30,0	13,3	0,0	100,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	5	1	0	0	6
		(%)	83,3	16,7	0,0	0,0	100,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	57	12	9	1	79
		(%)	72,2	15,2	11,4	1,3	100,0
	TOPLAM	Sıklık	642	274	139	28	1083
		(%)	59,3	25,3	12,8	2,6	100,0

Ek 58. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların Temel İslam Bilimleri alanında en çok eğilimli oldukları bilim dalı dağılımı

Değişkenler			İlgi duyduğunuz alan Temel İslam Bilimleri ise en çok hangi bilim dalına eğilimlisiniz?					TOPLAM
			Tefsir	Hadis	Kelam	İslam Hukuku	Diğer	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	65	37	21	58	13	194
		(%)	33,5	19,1	10,8	29,9	6,7	100,0
	Erkek	Sıklık	187	69	38	104	46	444
		(%)	42,1	15,5	8,6	23,4	10,4	100,0
	TOPLAM	Sıklık	252	106	59	162	59	638
		(%)	39,5	16,6	9,2	25,4	9,2	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	49	27	26	63	22	187
		(%)	26,2	14,4	13,9	33,7	11,8	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	43	26	12	30	9	120
		(%)	35,8	21,7	10,0	25,0	7,5	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	60	29	12	26	15	142
		(%)	42,3	20,4	8,5	18,3	10,6	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	87	20	9	37	11	164
		(%)	53,0	12,2	5,5	22,6	6,7	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	13	4	0	6	2	25
		(%)	52,0	16,0	0,0	24,0	8,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	252	106	59	162	59	638
		(%)	39,5	16,6	9,2	25,4	9,2	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	9	0	0	5	2	16
		(%)	56,3	0,0	0,0	31,3	12,5	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	202	83	50	133	53	521
		(%)	38,8	15,9	9,6	25,5	10,2	100,0
	DKAB Öğretmenliği Bölümü	Sıklık	7	6	3	6	0	22
		(%)	31,8	27,3	13,6	27,3	0,0	100,0
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	5	4	3	3	2	17
		(%)	29,4	23,5	17,6	17,6	11,8	100,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	1	2	0	2	0	5
		(%)	20,0	40,0	0,0	40,0	0,0	100,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	28	11	3	13	2	57
		(%)	49,1	19,3	5,3	22,8	3,5	100,0
	TOPLAM	Sıklık	252	106	59	162	59	638
		(%)	39,5	16,6	9,2	25,4	9,2	100,0

Ek 59. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların felsefe ve din bilimleri alanında en çok eğilimli oldukları bilim dalı dağılımı

Değişkenler			İlgi duyduğunuz alan felsefe ve din bilimleri ise en çok hangi bilim dalına eğilimlisiniz?					TOPLAM
			Din eğitimi	Din psikolojisi	Din sosyolojisi	İslam felsefesi	Diğer	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	29	37	18	40	4	128
		(%)	22,7	28,9	14,1	31,3	3,1	100,0
	Erkek	Sıklık	30	21	38	37	15	141
		(%)	21,3	14,9	27,0	26,2	10,6	100,0
	TOPLAM	Sıklık	59	58	56	77	19	269
		(%)	21,9	21,6	20,8	28,6	7,1	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	20	33	19	29	7	108
		(%)	18,5	30,6	17,6	26,9	6,5	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	14	11	9	12	4	50
		(%)	28,0	22,0	18,0	24,0	8,0	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	13	6	15	21	4	59
		(%)	22,0	10,2	25,4	35,6	6,8	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	11	6	12	13	4	46
		(%)	23,9	13,0	26,1	28,3	8,7	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	1	2	1	2	0	6
		(%)	16,7	33,3	16,7	33,3	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	59	58	56	77	19	269
		(%)	21,9	21,6	20,8	28,6	7,1	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	1	1	0	0	0	2
		(%)	50,0	50,0	0,0	0,0	0,0	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	45	47	45	68	19	224
		(%)	20,1	21,0	20,1	30,4	8,5	100,0
	DKAB Öğretmenliği Bölümü	Sıklık	7	8	5	2	0	22
		(%)	31,8	36,4	22,7	9,1	0,0	100,0
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	2	2	2	2	0	8
		(%)	25,0	25,0	25,0	25,0	0,0	100,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	0	0	0	1	0	1
		(%)	0,0	0,0	0,0	100,0	0,0	100,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	4	0	4	4	0	12
		(%)	33,3	0,0	33,3	33,3	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	59	58	56	77	19	269
		(%)	21,9	21,6	20,8	28,6	7,1	100,0

Ek 60. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların İslam tarihi ve sanatları alanında en çok eğilimli oldukları bilim dalı dağılımı

Değişkenler			İlgi duyduğunuz alan İslam tarihi ve sanatları ise en çok hangi bilim dalına eğilimlisiniz?					TOPLAM
			İslam Tarihi	Türk İslam Edebiyatı	Türk İslam Sanatları Tarihi	Türk Din Musikisi	Diğer	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	33	2	11	2	2	50
		(%)	66,0	4,0	22,0	4,0	4,0	100,0
	Erkek	Sıklık	66	7	7	8	0	88
		(%)	75,0	8,0	8,0	9,1	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	99	9	18	10	2	138
		(%)	71,7	6,5	13,0	7,2	1,4	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	27	3	11	2	2	45
		(%)	60,0	6,7	24,4	4,4	4,4	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	12	1	1	1	0	15
		(%)	80,0	6,7	6,7	6,7	0,0	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	31	2	4	3	0	40
		(%)	77,5	5,0	10,0	7,5	0,0	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	26	3	2	4	0	35
		(%)	74,3	8,6	5,7	11,4	0,0	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	3	0	0	0	0	3
		(%)	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	99	9	18	10	2	138
		(%)	71,7	6,5	13,0	7,2	1,4	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	1	0	0	0	0	1
		(%)	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	83	9	17	8	2	119
		(%)	69,7	7,6	14,3	6,7	1,7	100,0
	DKAB Öğretmenliği Bölümü	Sıklık	2	0	1	2	0	5
		(%)	40,0	0,0	20,0	40,0	0,0	100,0
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	4	0	0	0	0	4
		(%)	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	0	0	0	0	0	0
		(%)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	9	0	0	0	0	9
		(%)	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	99	9	18	10	2	138
		(%)	71,7	6,5	13,0	7,2	1,4	100,0

Ek 61. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların kendilerini kültürel kimlik olarak birinci derecede tanımlama biçiminin dağılımı

Değişkenler			Kendinizi kültürel kimlik olarak birinci derecede nasıl tanımlarsınız?						TOPLAM
			Müslüman Türk	Müslüman Kürt	Türkiyeli (T.C. vatandaşı)	Müslüman	Sünnî / Alevî	Diğer	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	170	3	18	199	0	0	390
		(%)	43,6	0,8	4,6	51,0	0,0	0,0	100,0
	Erkek	Sıklık	232	8	17	428	2	5	692
		(%)	33,5	1,2	2,5	61,8	0,3	0,7	100,0
	TOPLAM	Sıklık	402	11	35	627	2	5	1082
		(%)	37,2	1,0	3,2	57,9	0,2	0,5	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	146	2	12	193	0	2	355
		(%)	41,1	0,6	3,4	54,4	0,0	0,6	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	75	1	10	101	1	1	189
		(%)	39,7	0,5	5,3	53,4	0,5	0,5	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	84	6	5	155	0	1	251
		(%)	33,5	2,4	2,0	61,8	0,0	0,4	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	79	2	7	162	1	1	252
		(%)	31,3	0,8	2,8	64,3	0,4	0,4	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	18	0	1	16	0	0	35
		(%)	51,4	0,0	2,9	45,7	0,0	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	402	11	35	627	2	5	1082
		(%)	37,2	1,0	3,2	57,9	0,2	0,5	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	6	0	1	12	0	0	19
		(%)	31,6	0,0	5,3	63,2	0,0	0,0	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	328	11	25	527	2	5	898
		(%)	36,5	1,2	2,8	58,7	0,2	0,6	100,0
	DKAB Öğretmenliği Bölümü	Sıklık	19	0	5	26	0	0	50
		(%)	38,0	0,0	10,0	52,0	0,0	0,0	100,0
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	16	0	0	14	0	0	30
		(%)	53,3	0,0	0,0	46,7	0,0	0,0	100,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	4	0	0	2	0	0	6
		(%)	66,7	0,0	0,0	33,3	0,0	0,0	100,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	29	0	4	46	0	0	79
		(%)	36,7	0,0	5,1	58,2	0,0	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	402	11	35	627	2	5	1082
		(%)	37,2	1,0	3,2	57,9	0,2	0,5	100,0

Ek 62. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların kendilerini siyasal kimlik olarak birinci derecede tanımlama biçiminin dağılımı

Değişkenler			Kendinizi siyasal kimlik olarak birinci derecede nasıl tanımlarsınız?											TOPLAM
			Laik	Atatürkçü	Milliyetçi	Ülkücü	Muhafazakâr	İslamcı	Sağcı	Demokrat	Liberal	Sosyalist	Diğer	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	8	3	15	2	200	69	24	13	7	4	4	349
		(%)	2,3	0,9	4,3	0,6	57,3	19,8	6,9	3,7	2,0	1,1	1,1	100,0
	Erkek	Sıklık	5	1	16	10	238	285	8	15	7	4	13	602
		(%)	0,8	0,2	2,7	1,7	39,5	47,3	1,3	2,5	1,2	0,7	2,2	100,0
	TOPLAM	Sıklık	13	4	31	12	438	354	32	28	14	8	17	951
		(%)	1,4	0,4	3,3	1,3	46,1	37,2	3,4	2,9	1,5	0,8	1,8	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	11	1	16	4	183	60	21	7	8	7	4	322
		(%)	3,4	0,3	5,0	1,2	56,8	18,6	6,5	2,2	2,5	2,2	1,2	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	2	2	5	1	80	51	9	8	4	1	2	165
		(%)	1,2	1,2	3,0	0,6	48,5	30,9	5,5	4,8	2,4	0,6	1,2	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	0	1	5	3	101	91	1	8	1	0	5	216
		(%)	0,0	0,5	2,3	1,4	46,8	42,1	0,5	3,7	0,5	0,0	2,3	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	0	0	5	3	65	132	0	5	1	0	5	216
		(%)	0,0	0,0	2,3	1,4	30,1	61,1	0,0	2,3	0,5	0,0	2,3	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	0	0	0	1	9	20	1	0	0	0	1	32
		(%)	0,0	0,0	0,0	3,1	28,1	62,5	3,1	0,0	0,0	0,0	3,1	100,0
	TOPLAM	Sıklık	13	4	31	12	438	354	32	28	14	8	17	951
		(%)	1,4	0,4	3,3	1,3	46,1	37,2	3,4	2,9	1,5	0,8	1,8	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	0	0	0	0	5	10	0	0	0	1	0	16
		(%)	0,0	0,0	0,0	0,0	31,3	62,5	0,0	0,0	0,0	6,3	0,0	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	9	2	25	10	352	298	29	23	13	6	15	782
		(%)	1,2	0,3	3,2	1,3	45,0	38,1	3,7	2,9	1,7	0,8	1,9	100,0
	DKAB Öğretmenliği Bölümü	Sıklık	4	1	2	1	20	13	2	3	0	1	0	47
		(%)	8,5	2,1	4,3	2,1	42,6	27,7	4,3	6,4	0,0	2,1	0,0	100,0
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	0	0	2	1	16	5	0	0	1	0	0	25
		(%)	0,0	0,0	8,0	4,0	64,0	20,0	0,0	0,0	4,0	0,0	0,0	100,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	0	0	0	0	3	3	0	0	0	0	0	6
		(%)	0,0	0,0	0,0	0,0	50,0	50,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	0	1	2	0	42	25	1	2	0	0	2	75
		(%)	0,0	1,3	2,7	0,0	56,0	33,3	1,3	2,7	0,0	0,0	2,7	100,0
	TOPLAM	Sıklık	13	4	31	12	438	354	32	28	14	8	17	951
		(%)	1,4	0,4	3,3	1,3	46,1	37,2	3,4	2,9	1,5	0,8	1,8	100,0

Ek 63. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların siyasî eğilim olarak kendisini yakın hissettiği parti dağılımı

Değişkenler			Siyasî eğilim olarak kendinizi hangi partiye yakın hissediyorsunuz?													TOPLAM
			AK Parti	BBP	CHP	DEVA Partisi	DP	GELECEK Partisi	HDP	İP	İYİ Parti	MHP	Saadet Partisi	Diğer		
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	280	5	0	7	1	1	0	0	2	1	14	75	386	
		(%)	72,5	1,3	0,0	1,8	0,3	0,3	0,0	0,0	0,5	0,3	3,6	19,4	100,0	
	Erkek	Sıklık	496	13	1	11	0	7	2	0	2	14	53	87	686	
		(%)	72,3	1,9	0,1	1,6	0,0	1,0	0,3	0,0	0,3	2,0	7,7	12,7	100,0	
	TOPLAM	Sıklık	776	18	1	18	1	8	2	0	4	15	67	162	1072	
		(%)	72,4	1,7	0,1	1,7	0,1	0,7	0,2	0,0	0,4	1,4	6,3	15,1	100,0	
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	235	4	1	10	0	0	1	0	2	9	21	68	351	
		(%)	67,0	1,1	0,3	2,8	0,0	0,0	0,3	0,0	0,6	2,6	6,0	19,4	100,0	
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	134	3	0	3	1	1	0	0	1	3	11	31	188	
		(%)	71,3	1,6	0,0	1,6	0,5	0,5	0,0	0,0	0,5	1,6	5,9	16,5	100,0	
	41-50 yaş arası	Sıklık	181	8	0	1	0	6	0	0	1	1	12	40	250	
		(%)	72,4	3,2	0,0	0,4	0,0	2,4	0,0	0,0	0,4	0,4	4,8	16,0	100,0	
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	197	3	0	4	0	1	1	0	0	2	20	21	249	
		(%)	79,1	1,2	0,0	1,6	0,0	0,4	0,4	0,0	0,0	0,8	8,0	8,4	100,0	
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	29	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	2	34	
		(%)	85,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	8,8	5,9	100,0	
	TOPLAM	Sıklık	776	18	1	18	1	8	2	0	4	15	67	162	1072	
		(%)	72,4	1,7	0,1	1,7	0,1	0,7	0,2	0,0	0,4	1,4	6,3	15,1	100,0	
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	16	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	19	
		(%)	84,2	5,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	5,3	5,3	100,0	
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	641	14	1	16	0	8	2	0	2	12	61	131	888	
		(%)	72,2	1,6	0,1	1,8	0,0	0,9	0,2	0,0	0,2	1,4	6,9	14,8	100,0	
	DKAB Öğretmenliği Bölümü	Sıklık	32	2	0	1	1	0	0	0	2	1	2	9	50	
		(%)	64,0	4,0	0,0	2,0	2,0	0,0	0,0	0,0	4,0	2,0	4,0	18,0	100,0	
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	22	0	0	0	0	0	0	0	0	2	1	5	30	
		(%)	73,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	6,7	3,3	16,7	100,0	
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	5	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	6	
		(%)	83,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	16,7	0,0	100,0	
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	60	1	0	1	0	0	0	0	0	0	1	16	79	
		(%)	75,9	1,3	0,0	1,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	20,3	100,0	
TOPLAM	Sıklık	776	18	1	18	1	8	2	0	4	15	67	162	1072		
	(%)	72,4	1,7	0,1	1,7	0,1	0,7	0,2	0,0	0,4	1,4	6,3	15,1	100,0		

Ek 64. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre sosyal / siyasal gruplardan herhangi birine üye olma durumu

Değişkenler			Sosyal / siyasal gruplardan herhangi birine üye misiniz?				
			Dini bir grup ve cemaatin mensubuyum	Bir sendikaya üyeyim	Bir vakıf, dernek veya kulüp üyesiyim	Bir partiye üyeyim	Hiçbir yere üye değilim
Cinsiyet	Kadın (n=390)	Sıklık	25	134	42	6	207
		(%)	6,4	34,4	10,8	1,5	53,1
	Erkek (n=693)	Sıklık	67	427	173	45	192
		(%)	9,7	61,6	25,0	6,5	27,7
	TOPLAM (n=1083)	Sıklık	92	561	215	51	399
		(%)	8,5	51,8	19,9	4,7	36,8
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası (n=355)	Sıklık	22	87	46	12	213
		(%)	6,2	24,5	13,0	3,4	60,0
	31 – 40 yaş arası (n=189)	Sıklık	16	102	25	7	70
		(%)	8,5	54,0	13,2	3,7	37,0
	41 – 50 yaş arası (n=251)	Sıklık	20	167	59	7	62
		(%)	8,0	66,5	23,5	2,8	24,7
	51 – 60 yaş arası (n=253)	Sıklık	32	193	71	19	39
		(%)	12,6	76,3	28,1	7,5	15,4
	61 yaş ve üzeri (n=35)	Sıklık	2	12	14	6	15
		(%)	5,7	34,3	40,0	17,1	42,9
	TOPLAM (n=1083)	Sıklık	92	561	215	51	399
		(%)	8,5	51,8	19,9	4,7	36,8
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü (n=19)	Sıklık	2	4	5	2	10
		(%)	10,5	21,1	26,3	10,5	52,6
	İlahiyat Fakültesi (n=899)	Sıklık	76	486	191	41	312
		(%)	8,5	54,1	21,2	4,6	34,7
	DKAB Öğretmenliği Bölümü (n=50)	Sıklık	2	26	2	1	23
		(%)	4,0	52,0	4,0	2,0	46,0
	İslami İlimler Fakültesi (n=30)	Sıklık	3	6	5	1	19
		(%)	10,0	20,0	16,7	3,3	63,3
	Erzurum İ.İ. Fakültesi (n=6)	Sıklık	1	4	4	4	0
		(%)	16,7	66,7	66,7	66,7	0,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri (n=79)	Sıklık	8	35	8	2	35
		(%)	10,1	44,3	10,1	2,5	44,3
	TOPLAM (n=1083)	Sıklık	92	561	215	51	399
		(%)	8,5	51,8	19,9	4,7	36,8

Ek 65. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre ülkemizde farklı sosyal kesimlerin bir arada yaşamasını sağlayan birleştirici nitelikli en önemli ortak değer dağılımı

Değişkenler			Size göre ülkemizde farklı sosyal kesimlerin bir arada yaşamasını sağlayan birleştirici nitelikli en önemli ortak değer aşağıdakilerden hangisidir?								
			Din Müslümanlık	Osmanlı Mirası	Cumhuriyet Demokrasi	Modernlik	Türklük	Vatandaşlık	Konşuluk	Diğer	
Cinsiyet	Kadın (n=390)	Sıklık	283	108	56	20	103	190	151	13	
		(%)	72,6	27,7	14,4	5,1	26,4	48,7	38,7	3,3	
	Erkek (n=693)	Sıklık	606	196	92	17	100	263	264	17	
		(%)	87,4	28,3	13,3	2,5	14,4	38,0	38,1	2,5	
	TOPLAM (n=1083)	Sıklık	889	304	148	37	203	453	415	30	
		(%)	82,1	28,1	13,7	3,4	18,7	41,8	38,3	2,8	
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası (n=355)	Sıklık	262	120	59	24	95	178	136	10	
		(%)	73,8	33,8	16,6	6,8	26,8	50,1	38,3	2,8	
	31 – 40 yaş arası (n=189)	Sıklık	149	54	26	10	39	82	79	9	
		(%)	78,8	28,6	13,8	5,3	20,6	43,4	41,8	4,8	
	41 – 50 yaş arası (n=251)	Sıklık	215	61	34	1	36	91	86	3	
		(%)	85,7	24,3	13,5	0,4	14,3	36,3	34,3	1,2	
	51 – 60 yaş arası (n=253)	Sıklık	229	60	28	2	30	92	98	7	
		(%)	90,5	23,7	11,1	0,8	11,9	36,4	38,7	2,8	
	61 yaş ve üzeri (n=35)	Sıklık	34	9	1	0	3	10	16	1	
		(%)	97,1	25,7	2,9	0,0	8,6	28,6	45,7	2,9	
	TOPLAM (n=1083)	Sıklık	889	304	148	37	203	453	415	30	
		(%)	82,1	28,1	13,7	3,4	18,7	41,8	38,3	2,8	
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü (n=19)	Sıklık	18	3	0	0	1	3	5	0	
		(%)	94,7	15,8	0,0	0,0	5,3	15,8	26,3	0,0	
	İlahiyat Fakültesi (n=899)	Sıklık	735	241	124	28	168	378	345	25	
		(%)	81,8	26,8	13,8	3,1	18,7	42,0	38,4	2,8	
	DKAB Öğretmenliği Bölümü (n=50)	Sıklık	40	16	14	5	16	25	20	1	
		(%)	80,0	32,0	28,0	10,0	32,0	50,0	40,0	2,0	
	İslami İlimler Fakültesi (n=30)	Sıklık	25	11	2	1	5	10	11	2	
		(%)	83,3	36,7	6,7	3,3	16,7	33,3	36,7	6,7	
	Erzurum İ.İ. Fakültesi (n=6)	Sıklık	6	6	1	0	1	3	4	0	
		(%)	100,0	100,0	16,7	0,0	16,7	50,0	66,7	0,0	
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri (n=79)	Sıklık	65	27	7	3	12	34	30	2	
		(%)	82,3	34,2	8,9	3,8	15,2	43,0	38,0	2,5	
	TOPLAM (n=1083)	Sıklık	889	304	148	37	203	453	415	30	
		(%)	82,1	28,1	13,7	3,4	18,7	41,8	38,3	2,8	

Ek 66. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre dini yaşayış açısından en ideal İslam ülkesi dağılımı

Değişkenler			Size göre dini yaşayış açısından en ideal (iyi) İslam ülkesi hangisidir?							TOPLAM
			Türkiye	Mısır	Malezya	Endonezya	Suudi Arabistan	İran	Diğer	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	253	8	44	27	10	4	41	387
		(%)	65,4	2,1	11,4	7,0	2,6	1,0	10,6	100,0
	Erkek	Sıklık	498	5	49	42	3	3	92	692
		(%)	72,0	0,7	7,1	6,1	0,4	0,4	13,3	100,0
	TOPLAM	Sıklık	751	13	93	69	13	7	133	1079
		(%)	69,6	1,2	8,6	6,4	1,2	0,6	12,3	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	231	6	31	29	9	5	42	353
		(%)	65,4	1,7	8,8	8,2	2,5	1,4	11,9	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	128	5	23	12	2	0	18	188
		(%)	68,1	2,7	12,2	6,4	1,1	0,0	9,6	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	171	2	21	17	2	1	37	251
		(%)	68,1	0,8	8,4	6,8	0,8	0,4	14,7	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	192	0	16	10	0	1	33	252
		(%)	76,2	0,0	6,3	4,0	0,0	0,4	13,1	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	29	0	2	1	0	0	3	35
		(%)	82,9	0,0	5,7	2,9	0,0	0,0	8,6	100,0
	TOPLAM	Sıklık	751	13	93	69	13	7	133	1079
		(%)	69,6	1,2	8,6	6,4	1,2	0,6	12,3	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	14	0	1	0	0	0	4	19
		(%)	73,7	0,0	5,3	0,0	0,0	0,0	21,1	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	623	8	77	59	10	5	113	895
		(%)	69,6	0,9	8,6	6,6	1,1	0,6	12,6	100,0
	DKAB Öğretmenliği Bölümü	Sıklık	36	0	5	2	2	0	5	50
		(%)	72,0	0,0	10,0	4,0	4,0	0,0	10,0	100,0
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	19	3	2	3	1	2	0	30
		(%)	63,3	10,0	6,7	10,0	3,3	6,7	0,0	100,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	6	0	0	0	0	0	0	6
		(%)	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	53	2	8	5	0	0	11	79
		(%)	67,1	2,5	10,1	6,3	0,0	0,0	13,9	100,0
	TOPLAM	Sıklık	751	13	93	69	13	7	133	1079
		(%)	69,6	1,2	8,6	6,4	1,2	0,6	12,3	100,0

Ek 67. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre Kur'an – ı Kerim ve ders kitaplarının dışında kitap okuma sıklığı

Değişkenler			Kur'an – ı Kerim ve ders kitaplarının dışında hangi sıklıkla kitap okursunuz?						TOPLAM
			Haftada bir kitap	Ayda bir kitap	Yılda bir kitap	Yılda birkaç kitap	Hiç kitap okumam	Diğer	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	118	162	4	73	3	30	390
		(%)	30,3	41,5	1,0	18,7	0,8	7,7	100,0
	Erkek	Sıklık	144	303	21	176	14	35	693
		(%)	20,8	43,7	3,0	25,4	2,0	5,1	100,0
	TOPLAM	Sıklık	262	465	25	249	17	65	1083
		(%)	24,2	42,9	2,3	23,0	1,6	6,0	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	109	157	5	58	5	21	355
		(%)	30,7	44,2	1,4	16,3	1,4	5,9	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	52	76	3	46	4	8	189
		(%)	27,5	40,2	1,6	24,3	2,1	4,2	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	63	99	4	66	5	14	251
		(%)	25,1	39,4	1,6	26,3	2,0	5,6	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	36	115	11	68	2	21	253
		(%)	14,2	45,5	4,3	26,9	0,8	8,3	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	2	18	2	11	1	1	35
		(%)	5,7	51,4	5,7	31,4	2,9	2,9	100,0
	TOPLAM	Sıklık	262	465	25	249	17	65	1083
		(%)	24,2	42,9	2,3	23,0	1,6	6,0	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	2	10	1	5	0	1	19
		(%)	10,5	52,6	5,3	26,3	0,0	5,3	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	224	385	22	194	14	60	899
		(%)	24,9	42,8	2,4	21,6	1,6	6,7	100,0
	DKAB Öğretmenliği Bölümü	Sıklık	13	23	0	14	0	0	50
		(%)	26,0	46,0	0,0	28,0	0,0	0,0	100,0
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	12	4	0	12	1	1	30
		(%)	40,0	13,3	0,0	40,0	3,3	3,3	100,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	0	4	0	2	0	0	6
		(%)	0,0	66,7	0,0	33,3	0,0	0,0	100,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	11	39	2	22	2	3	79
		(%)	13,9	49,4	2,5	27,8	2,5	3,8	100,0
	TOPLAM	Sıklık	262	465	25	249	17	65	1083
		(%)	24,2	42,9	2,3	23,0	1,6	6,0	100,0

Ek 68. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre en çok okunan kitap türleri dağılımı

Değişkenler			En çok ne tür kitaplar okursunuz?								TOPLAM
			Dini kitaplar	Akademik kitaplar	Fıkri ve edebî kitaplar	Popüler kitaplar	Roman ve hikayeler	Hiç kitap okumam	Diğer		
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	120	71	129	8	42	1	17	388	
		(%)	30,9	18,3	33,2	2,1	10,8	0,3	4,4	100,0	
	Erkek	Sıklık	280	136	192	10	32	2	34	686	
		(%)	40,8	19,8	28,0	1,5	4,7	0,3	5,0	100,0	
	TOPLAM	Sıklık	400	207	321	18	74	3	51	1074	
		(%)	37,2	19,3	29,9	1,7	6,9	0,3	4,7	100,0	
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	110	82	99	8	40	2	13	354	
		(%)	31,1	23,2	28,0	2,3	11,3	0,6	3,7	100,0	
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	70	40	55	1	13	0	7	186	
		(%)	37,6	21,5	29,6	0,5	7,0	0,0	3,8	100,0	
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	99	49	72	4	15	0	11	250	
		(%)	39,6	19,6	28,8	1,6	6,0	0,0	4,4	100,0	
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	106	34	82	4	5	1	18	250	
		(%)	42,4	13,6	32,8	1,6	2,0	0,4	7,2	100,0	
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	15	2	13	1	1	0	2	34	
		(%)	44,1	5,9	38,2	2,9	2,9	0,0	5,9	100,0	
	TOPLAM	Sıklık	400	207	321	18	74	3	51	1074	
		(%)	37,2	19,3	29,9	1,7	6,9	0,3	4,7	100,0	
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	10	2	4	1	0	0	1	18	
		(%)	55,6	11,1	22,2	5,6	0,0	0,0	5,6	100,0	
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	308	185	279	14	56	3	47	892	
		(%)	34,5	20,7	31,3	1,6	6,3	0,3	5,3	100,0	
	DKAB Öğretmenliği Bölümü	Sıklık	18	7	12	3	9	0	1	50	
		(%)	36,0	14,0	24,0	6,0	18,0	0,0	2,0	100,0	
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	9	6	7	0	7	0	0	29	
		(%)	31,0	20,7	24,1	0,0	24,1	0,0	0,0	100,0	
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	4	0	2	0	0	0	0	6	
		(%)	66,7	0,0	33,3	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0	
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	51	7	17	0	2	0	2	79	
		(%)	64,6	8,9	21,5	0,0	2,5	0,0	2,5	100,0	
	TOPLAM	Sıklık	400	207	321	18	74	3	51	1074	
		(%)	37,2	19,3	29,9	1,7	6,9	0,3	4,7	100,0	

Ek 69. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların kutladıkları önemli gün ve gecelerin dağılımı

Değişkenler			Aşağıdakilerden hangilerini kutlarsınız?							TOPLAM
			Doğum günlerini	Evlilik yıldönümü	Anneler - Babalar günü	Yılbaşı	Hepsi	Hiçbiri	Diğer	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	186	32	44	0	10	98	20	390
		(%)	47,7	8,2	11,3	0,0	2,6	25,1	5,1	100,0
	Erkek	Sıklık	122	74	36	0	20	406	33	691
		(%)	17,7	10,7	5,2	0,0	2,9	58,8	4,8	100,0
	TOPLAM	Sıklık	308	106	80	0	30	504	53	1081
		(%)	28,5	9,8	7,4	0,0	2,8	46,6	4,9	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	148	39	27	0	14	111	16	355
		(%)	41,7	11,0	7,6	0,0	3,9	31,3	4,5	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	64	18	20	0	5	71	11	189
		(%)	33,9	9,5	10,6	0,0	2,6	37,6	5,8	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	65	24	16	0	7	124	15	251
		(%)	25,9	9,6	6,4	0,0	2,8	49,4	6,0	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	30	23	17	0	4	167	11	252
		(%)	11,9	9,1	6,7	0,0	1,6	66,3	4,4	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	1	2	0	0	0	31	0	34
		(%)	2,9	5,9	0,0	0,0	0,0	91,2	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	308	106	80	0	30	504	53	1081
		(%)	28,5	9,8	7,4	0,0	2,8	46,6	4,9	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	1	2	0	0	0	15	1	19
		(%)	5,3	10,5	0,0	0,0	0,0	78,9	5,3	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	251	94	68	0	27	413	44	897
		(%)	28,0	10,5	7,6	0,0	3,0	46,0	4,9	100,0
	DKAB Öğretmenliği Bölümü	Sıklık	21	3	5	0	3	18	0	50
		(%)	42,0	6,0	10,0	0,0	6,0	36,0	0,0	100,0
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	13	0	1	0	0	14	2	30
		(%)	43,3	0,0	3,3	0,0	0,0	46,7	6,7	100,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	0	0	0	0	0	6	0	6
		(%)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0	0,0	100,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	22	7	6	0	0	38	6	79
		(%)	27,8	8,9	7,6	0,0	0,0	48,1	7,6	100,0
	TOPLAM	Sıklık	308	106	80	0	30	504	53	1081
		(%)	28,5	9,8	7,4	0,0	2,8	46,6	4,9	100,0

Ek 70. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların gündelik hayatında en çok uyguladıkları sportif aktivitelerin dağılımı

Değişkenler			Gündelik hayatınızda sportif aktivitelerden en çok hangisini uygularsınız?						TOPLAM
			Hali saha maç yaparım	Salon sporları yaparım	Yürüyüş yaparım	Dövüş sporları yaparım	Sporla ilgilenmiyorum	Diğer	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	2	33	257	1	83	14	390
		(%)	0,5	8,5	65,9	0,3	21,3	3,6	100,0
	Erkek	Sıklık	92	23	422	6	121	29	693
		(%)	13,3	3,3	60,9	0,9	17,5	4,2	100,0
	TOPLAM	Sıklık	94	56	679	7	204	43	1083
		(%)	8,7	5,2	62,7	0,6	18,8	4,0	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	40	34	202	3	60	16	355
		(%)	11,3	9,6	56,9	0,8	16,9	4,5	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	22	12	99	1	49	6	189
		(%)	11,6	6,3	52,4	0,5	25,9	3,2	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	24	6	169	2	41	9	251
		(%)	9,6	2,4	67,3	0,8	16,3	3,6	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	6	2	188	1	47	9	253
		(%)	2,4	0,8	74,3	0,4	18,6	3,6	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	2	2	21	0	7	3	35
		(%)	5,7	5,7	60,0	0,0	20,0	8,6	100,0
	TOPLAM	Sıklık	94	56	679	7	204	43	1083
		(%)	8,7	5,2	62,7	0,6	18,8	4,0	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	0	1	11	0	6	1	19
		(%)	0,0	5,3	57,9	0,0	31,6	5,3	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	72	43	584	6	152	42	899
		(%)	8,0	4,8	65,0	0,7	16,9	4,7	100,0
	DKAB Öğretmenliği Bölümü	Sıklık	13	4	20	0	13	0	50
		(%)	26,0	8,0	40,0	0,0	26,0	0,0	100,0
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	0	4	17	1	8	0	30
		(%)	0,0	13,3	56,7	3,3	26,7	0,0	100,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	2	1	3	0	0	0	6
		(%)	33,3	16,7	50,0	0,0	0,0	0,0	100,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	7	3	44	0	25	0	79
		(%)	8,9	3,8	55,7	0,0	31,6	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	94	56	679	7	204	43	1083
		(%)	8,7	5,2	62,7	0,6	18,8	4,0	100,0

**Ek 71. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların
gündelik hayatında uyguladıkları kültürel aktivitelerin dağılımı**

Değişkenler			Gündelik hayatınızda kültürel aktivitelerden hangisini yaparsınız?									
			Sinemaya giderim	Tiyatroya giderim	Konferans panel söyleşiye katılırım	Müze ve öğren yerlerini ziyaret ederim	TV izlerim	Müzik dinlerim	Enstrüman çalarım	Seyahat ederim	Sosyal medyada vakit geçiririm	Diğer
Cinsiyet	Kadın (n=390)	Sıklık	181	91	234	157	210	254	39	225	282	9
		(%)	46,4	23,3	60,0	40,3	53,8	65,1	10,0	57,7	72,3	2,3
	Erkek (n=693)	Sıklık	171	63	403	220	428	267	41	324	450	27
		(%)	24,7	9,1	58,2	31,7	61,8	38,5	5,9	46,8	64,9	3,9
	TOPLAM (n=1083)	Sıklık	352	154	637	377	638	521	80	549	732	36
		(%)	32,5	14,2	58,8	34,8	58,9	48,1	7,4	50,7	67,6	3,3
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası (n=355)	Sıklık	186	80	206	143	171	244	45	219	261	10
		(%)	52,4	22,5	58,0	40,3	48,2	68,7	12,7	61,7	73,5	2,8
	31 – 40 yaş arası (n=189)	Sıklık	74	33	104	79	113	100	14	105	132	2
		(%)	39,2	17,5	55,0	41,8	59,8	52,9	7,4	55,6	69,8	1,1
	41 – 50 yaş arası (n=251)	Sıklık	69	25	154	85	165	98	13	106	168	11
		(%)	27,5	10,0	61,4	33,9	65,7	39,0	5,2	42,2	66,9	4,4
	51 – 60 yaş arası (n=253)	Sıklık	19	13	153	62	162	71	8	109	150	12
		(%)	7,5	5,1	60,5	24,5	64,0	28,1	3,2	43,1	59,3	4,7
	61 yaş ve üzeri (n=35)	Sıklık	4	3	20	8	27	8	0	10	21	1
		(%)	11,4	8,6	57,1	22,9	77,1	22,9	0,0	28,6	60,0	2,9
	TOPLAM (n=1083)	Sıklık	352	154	637	377	638	521	80	549	732	36
		(%)	32,5	14,2	58,8	34,8	58,9	48,1	7,4	50,7	67,6	3,3
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü (n=19)	Sıklık	1	2	9	2	15	4	0	5	10	0
		(%)	5,3	10,5	47,4	10,5	78,9	21,1	0,0	26,3	52,6	0,0
	İlahiyat Fakültesi (n=899)	Sıklık	281	124	540	311	529	435	66	455	607	32
		(%)	31,3	13,8	60,1	34,6	58,8	48,4	7,3	50,6	67,5	3,6
	DKAB Öğretmenliği Bölümü (n=50)	Sıklık	29	15	23	22	33	28	11	33	39	3
		(%)	58,0	30,0	46,0	44,0	66,0	56,0	22,0	66,0	78,0	6,0
	İslami İlimler Fakültesi (n=30)	Sıklık	14	2	17	8	16	16	2	18	24	0
		(%)	46,7	6,7	56,7	26,7	53,3	53,3	6,7	60,0	80,0	0,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi (n=6)	Sıklık	1	1	6	2	6	2	0	1	1	0
		(%)	16,7	16,7	100,0	33,3	100,0	33,3	0,0	16,7	16,7	0,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri (n=79)	Sıklık	26	10	42	32	39	36	1	37	51	1
		(%)	32,9	12,7	53,2	40,5	49,4	45,6	1,3	46,8	64,6	1,3
	TOPLAM (n=1083)	Sıklık	352	154	637	377	638	521	80	549	732	36
		(%)	32,5	14,2	58,8	34,8	58,9	48,1	7,4	50,7	67,6	3,3

Ek 72. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların ailesiyle birlikte tatil için sahile gitme durumu

Değişkenler			Ailenizle birlikte tatil için sahile gider misiniz?					TOPLAM
			Her yıl	Bir – iki yılda bir	Üç – beş yılda bir	Çok nadir	Hiç	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	96	34	27	110	123	390
		(%)	24,6	8,7	6,9	28,2	31,5	100,0
	Erkek	Sıklık	121	109	43	207	213	693
		(%)	17,5	15,7	6,2	29,9	30,7	100,0
	TOPLAM	Sıklık	217	143	70	317	336	1083
		(%)	20,0	13,2	6,5	29,3	31,0	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	75	39	17	95	129	355
		(%)	21,1	11,0	4,8	26,8	36,3	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	50	19	16	48	56	189
		(%)	26,5	10,1	8,5	25,4	29,6	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	46	44	23	65	73	251
		(%)	18,3	17,5	9,2	25,9	29,1	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	42	39	11	95	66	253
		(%)	16,6	15,4	4,3	37,5	26,1	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	4	2	3	14	12	35
		(%)	11,4	5,7	8,6	40,0	34,3	100,0
	TOPLAM	Sıklık	217	143	70	317	336	1083
		(%)	20,0	13,2	6,5	29,3	31,0	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	2	3	2	8	4	19
		(%)	10,5	15,8	10,5	42,1	21,1	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	181	123	64	257	274	899
		(%)	20,1	13,7	7,1	28,6	30,5	100,0
	DKAB Öğretmenliği Bölümü	Sıklık	16	5	2	14	13	50
		(%)	32,0	10,0	4,0	28,0	26,0	100,0
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	2	5	0	9	14	30
		(%)	6,7	16,7	0,0	30,0	46,7	100,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	0	0	0	1	5	6
		(%)	0,0	0,0	0,0	16,7	83,3	100,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	16	7	2	28	26	79
		(%)	20,3	8,9	2,5	35,4	32,9	100,0
	TOPLAM	Sıklık	217	143	70	317	336	1083
		(%)	20,0	13,2	6,5	29,3	31,0	100,0

**Ek 73. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların
mezun olduğu yüksek din öğretimi kurumu ile ilgili genel memnuniyet durumu**

Değişkenler			Mezun olduğunuz yüksek din öğretimi kurumu ile ilgili genel olarak memnuniyet durumunuz aşağıdakilerden hangisine uygundur?					TOPLAM
			Çok memnunum	Memnunum	Biraz memnunum	Az memnunum	Hiç memnun değilim	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	166	170	36	9	9	390
		(%)	42,6	43,6	9,2	2,3	2,3	100,0
	Erkek	Sıklık	208	352	82	35	16	693
		(%)	30,0	50,8	11,8	5,1	2,3	100,0
	TOPLAM	Sıklık	374	522	118	44	25	1083
		(%)	34,5	48,2	10,9	4,1	2,3	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	124	162	44	13	12	355
		(%)	34,9	45,6	12,4	3,7	3,4	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	60	88	26	11	4	189
		(%)	31,7	46,6	13,8	5,8	2,1	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	76	130	31	8	6	251
		(%)	30,3	51,8	12,4	3,2	2,4	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	95	130	14	11	3	253
		(%)	37,5	51,4	5,5	4,3	1,2	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	19	12	3	1	0	35
		(%)	54,3	34,3	8,6	2,9	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	374	522	118	44	25	1083
		(%)	34,5	48,2	10,9	4,1	2,3	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	11	5	2	1	0	19
		(%)	57,9	26,3	10,5	5,3	0,0	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	314	440	96	32	17	899
		(%)	34,9	48,9	10,7	3,6	1,9	100,0
	DKAB Öğretmenliği Bölümü	Sıklık	12	28	6	2	2	50
		(%)	24,0	56,0	12,0	4,0	4,0	100,0
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	18	4	6	1	1	30
		(%)	60,0	13,3	20,0	3,3	3,3	100,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	2	4	0	0	0	6
		(%)	33,3	66,7	0,0	0,0	0,0	100,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	17	41	8	8	5	79
		(%)	21,5	51,9	10,1	10,1	6,3	100,0
	TOPLAM	Sıklık	374	522	118	44	25	1083
		(%)	34,5	48,2	10,9	4,1	2,3	100,0

Ek 74. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların mezun olduğu dini yükseköğretim kurumundan aldığı eğitimin, bir ilahiyatçı olarak mesleğini icra / ifa etme hususunda yeterli olma durumu

Değişkenler			Mezun olduğunuz dini yükseköğretim kurumundan aldığınız eğitim, bir ilahiyatçı olarak mesleğinizi icra / ifa etme hususunda yeterli oldu mu?					TOPLAM
			Kesinlikle yeterli oldu	Yeterli oldu	Kısmen yeterli oldu	Az yeterli oldu	Hiç yeterli olmadı	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	92	159	111	19	9	390
		(%)	23,6	40,8	28,5	4,9	2,3	100,0
	Erkek	Sıklık	100	255	271	47	20	693
		(%)	14,4	36,8	39,1	6,8	2,9	100,0
	TOPLAM	Sıklık	192	414	382	66	29	1083
		(%)	17,7	38,2	35,3	6,1	2,7	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	76	130	116	23	10	355
		(%)	21,4	36,6	32,7	6,5	2,8	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	26	68	72	16	7	189
		(%)	13,8	36,0	38,1	8,5	3,7	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	40	100	90	15	6	251
		(%)	15,9	39,8	35,9	6,0	2,4	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	42	102	92	12	5	253
		(%)	16,6	40,3	36,4	4,7	2,0	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	8	14	12	0	1	35
		(%)	22,9	40,0	34,3	0,0	2,9	100,0
	TOPLAM	Sıklık	192	414	382	66	29	1083
		(%)	17,7	38,2	35,3	6,1	2,7	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	6	3	9	1	0	19
		(%)	31,6	15,8	47,4	5,3	0,0	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	161	356	317	47	18	899
		(%)	17,9	39,6	35,3	5,2	2,0	100,0
	DKAB Öğretmenliği Bölümü	Sıklık	6	18	17	6	3	50
		(%)	12,0	36,0	34,0	12,0	6,0	100,0
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	7	11	9	2	1	30
		(%)	23,3	36,7	30,0	6,7	3,3	100,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	2	4	0	0	0	6
		(%)	33,3	66,7	0,0	0,0	0,0	100,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	10	22	30	10	7	79
		(%)	12,7	27,8	38,0	12,7	8,9	100,0
	TOPLAM	Sıklık	192	414	382	66	29	1083
		(%)	17,7	38,2	35,3	6,1	2,7	100,0

Ek 75. Cinsiyet, yaş aralığı ve lisans mezuniyet türüne göre katılımcıların dini yükseköğretim kurumu mezunu bir kişi olarak hayatı boyunca “İlahiyatçı” kimliğini yeterince temsil edebildiğine inanma durumu

Değişkenler			Dini yükseköğretim kurumu mezunu bir kişi olarak hayatınız boyunca “İlahiyatçı” kimliğinizi yeterince temsil edebildiğinize inanıyor musunuz?					TOPLAM
			Kesinlikle evet	Evet	Kısmen	Hayır	Kesinlikle hayır	
Cinsiyet	Kadın	Sıklık	66	181	120	17	6	390
		(%)	16,9	46,4	30,8	4,4	1,5	100,0
	Erkek	Sıklık	157	313	189	29	5	693
		(%)	22,7	45,2	27,3	4,2	0,7	100,0
	TOPLAM	Sıklık	223	494	309	46	11	1083
		(%)	20,6	45,6	28,5	4,2	1,0	100,0
Yaş aralığı	22 – 30 yaş arası	Sıklık	40	164	128	17	6	355
		(%)	11,3	46,2	36,1	4,8	1,7	100,0
	31 – 40 yaş arası	Sıklık	31	84	60	12	2	189
		(%)	16,4	44,4	31,7	6,3	1,1	100,0
	41 – 50 yaş arası	Sıklık	57	108	72	12	2	251
		(%)	22,7	43,0	28,7	4,8	0,8	100,0
	51 – 60 yaş arası	Sıklık	79	125	44	4	1	253
		(%)	31,2	49,4	17,4	1,6	0,4	100,0
	61 yaş ve üzeri	Sıklık	16	13	5	1	0	35
		(%)	45,7	37,1	14,3	2,9	0,0	100,0
	TOPLAM	Sıklık	223	494	309	46	11	1083
		(%)	20,6	45,6	28,5	4,2	1,0	100,0
Eğitim durumu (Lisans mezuniyeti)	Yüksek İslam Enstitüsü	Sıklık	8	7	3	1	0	19
		(%)	42,1	36,8	15,8	5,3	0,0	100,0
	İlahiyat Fakültesi	Sıklık	185	422	252	34	6	899
		(%)	20,6	46,9	28,0	3,8	0,7	100,0
	DKAB Öğretmenliği Bölümü	Sıklık	3	13	26	5	3	50
		(%)	6,0	26,0	52,0	10,0	6,0	100,0
	İslami İlimler Fakültesi	Sıklık	3	15	11	1	0	30
		(%)	10,0	50,0	36,7	3,3	0,0	100,0
	Erzurum İ.İ. Fakültesi	Sıklık	4	2	0	0	0	6
		(%)	66,7	33,3	0,0	0,0	0,0	100,0
	İLİTAM, ANKUZEM ve diğerleri	Sıklık	20	35	17	5	2	79
		(%)	25,3	44,3	21,5	6,3	2,5	100,0
	TOPLAM	Sıklık	223	494	309	46	11	1083
		(%)	20,6	45,6	28,5	4,2	1,0	100,0

Ek 76. Anket Formu

ANKET FORMU

Sayın Katılımcı,

Elinizdeki anket formu, bilimsel bir araştırmaya yardımcı olmak için hazırlanmıştır (Doktora tezi). Araştırmanın amacı, Türkiye’de Yüksek dini öğrenim mezunlarının dini hayatı hakkında bilgi elde etmektir. Bu araştırma bilimsel bir çalışma olduğundan, sorulara doğru ve samimi cevaplar vermeniz, araştırmamızın doğru ve güvenilir sonuçlara ulaşması için çok önemlidir. Formdaki cevaplar hiçbir kişi ve kuruma verilmeyecek, sadece araştırmamız için kullanılacaktır. Lütfen anket formunun herhangi bir yerine isminizi yazmayınız. Her soruyu dikkatlice okuyarak, durumunuza en uygun seçeneğin önüne (X) işareti koyunuz. Seçeneklerin arasında sizin vereceğiniz cevaba uygun seçenek yoksa, “Diğer (Lütfen belirtiniz)” ifadesindeki noktalı yere cevabınızı yazınız. İlginiz için teşekkür eder, saygılar sunarım.

Mustafa YILDIRIM
N.E.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora Öğrencisi

1	Cinsiyetiniz? 1() Kadın 2() Erkek						
2	Yaşınız? 1() 22-30 2() 31-40 3() 41-50 4() 51-60 5() 61 yaş ve üzeri						
3	Medeni durumunuz? 1() Bekar 2() Evli 3() Boşanmış 4() Eşinden ayrı yaşıyor 5() Eşi vefat etmiş						
4	Yaşadığınız il?						
5	Aile bireylerinin eğitim durumlarını (mezun oldukları yada devam ettikleri eğitim kurumlarını) belirtiniz (Son iki maddeyi birden fazla işaretleyebilirsiniz)						
		Ok.- yaz.değil	İlkoku 1	Ortaoku 1	Lise	Lisans	L.üstü
	Babanız:	()	()	()	()	()	()
	Anneniz:	()	()	()	()	()	()
	Eşiniz:	()	()	()	()	()	()
	Kız/Kızlarınız	()	()	()	()	()	()
	:						
	Oğul/Oğulları	()	()	()	()	()	()
	nız						

6	Anne ve babanızın dini hayatını nasıl betimlersiniz? 1() Örf ve adetlere dayalı kültürel bir dini yaşantıya sahiptirler(Geleneksel) 2() Kur'an ve Sünnet temelli bilinçli bir dini yaşantıya sahiptirler(Şuurlu) 3() Seküler bir hayat sürmektedirler(Din dışı)
7	Eğitim durumunuz ? (Bitirdiğiniz lisenin türü) 1() Genel Lise 2() Anadolu Lisesi 3() Meslek Liseleri (Teknik /Sağlık/ Ticaret v.b) 4() İmam Hatip Lisesi/Anadolu İHL 5() Özel Lise/Kolej 6() Açıköğretim Lisesi 7() Sosyal Bilimler Lisesi 8() Diğer.....
8	Eğitim Durumunuz? (Mezun olduğunuz Üniversite ve Fakülte/Enstitü/Bölümü mezuniyet yılıyla birlikte lütfen belirtiniz) 1() Yüksek İslam Enstitüsü Üniversite (.....) M.Yılı (.....) 2() İlahiyat Fakültesi Üniversite (.....) M.Yılı (.....) 3() İDKAB Öğretmenliği Böl. Üniversite (.....) M.Yılı (.....) 4() İslami İlimler Fakültesi Üniversite (.....) M.Yılı (.....) 5() Erzurum İ.İ. Fakültesi Üniversite (.....) M.Yılı (.....) 6() İLİTAM Üniversite (.....) M.Yılı (.....)
9	Hangi kurumda ve kaç yıldır çalışıyorsunuz? (Farklı kurumlarda çalışmışsanız lütfen birden fazla işaretleyiniz, emekli iseniz emekli olmadan önce çalıştığınız kurum/kurumlar ve çalışma süresini de belirtiniz) 1() Üniversite (.....) yıl 2() Diyanet İşleri Başkanlığı (.....) yıl 3() Milli Eğitim Bakanlığı (.....) yıl 4() STK 'lar ve Özel Kurumlar (.....) yıl 5() Kendi İş (.....) yıl 6() Emekli 7() Diğer (lütfen belirtiniz).....
10	Mesleğiniz? (Varsa branşınızla birlikte lütfen belirtiniz) 1() Akademisyen: Prof.Dr.()Doç.Dr.() Dr.Öğrt.Gör.()Araştırma Gör.()Okutman () 2() DİB Personeli:Müftü()Vaiz/Vaize()Kuran Kursu Öğreticisi()İmam Hatip / Müezzin() 3() MEB Personeli:İHL/İHO öğretmeni()İDKAB Öğretmeni()Müdür/Müdür Yrd.() 4() Sanayici/Tüccar/Esnaf 5() Emekli..... 6() Diğer
11	Size uygun düşen ve ana çizginizi belirleyen dini yorum biçiminin hangisi olduğunu düşünüyorsunuz

	1() Müslüman Türk Geleneği 2() Selefî Yorum 3() Kuran ve Sünnet Müslümanlığı 4() Tasavvufî yorum 5() İslamcılık 6() Kur'an Müslümanlığı 7() Siyasal İslam 8() Diğer (lütfen belirtiniz).....
12	Amelî ve itikadî olarak uyduğunuz mezhep hangisidir? 1() Hanefî-Maturidî 2() Şafî-Eşarî 3() Caferî-Şîî 4() Birçok konuda farklı mezhep uygulamaları yapıyorum 5() Herhangi bir mezhebe uymuyorum 6() Diğer(lütfen belirtiniz).....
13	Kendinizi kültürel kimlik olarak birinci derecede nasıl tanımlarsınız? 1() Müslüman Türk 2() Müslüman Kürt 3() Türkiyeli (Türkiye Cumhuriyeti Vatandaşı) 4() Müslüman 5() Sünnî/Alevî 6() Diğer (lütfen belirtiniz).....
14	Kendinizi siyasal kimlik olarak birinci derecede nasıl tanımlarsınız? 1() Laik 2() Atatürkçü 3() Milliyetçi 4() Ülkücü 5() Muhafazakar 6() İslamcı 7() Sağcı 8() Solcu 9() Demokrat 10() Liberal 11() Sosyalist 12() Diğer (lütfen belirtiniz).....
15	Siyasî eğilim olarak kendinizi hangi partiye yakın hissediyorsunuz? 1() AKP 2() CHP 3() MHP 4() İP 5() SP 6() BBP 7() HDP 8() DP 9() Diğer
16	Allah inancının oluşmasında aşağıdaki şıkların hangisi sizi daha fazla etkilemiştir? 1() Kuran'da geçen deliller neticesinde 2() Olumlu öğretmenler 3() Anne-baba-aile 4() Arkadaş çevresi 5() Okuduğum kitaplar 6() Her hangi bir delile ihtiyaç duymadım 7() Diğer.....
17	Sizce İnanç açısından mü'minin zıddı kimdir? 1() Ateistler 2() Deistler 3() Hristiyanlar 4() Yahudiler 5() Münafıklar 6() Diğer.....
18	Beş vakit namaz ibadetiyle ilgili durumunuz aşağıdakilerden hangisine uymaktadır? 1() Beş vakit namazımı düzenli olarak cemaatle kılarım 2() Beş vakit namazımı vaktinde düzenli ve ferdi olarak kılarım 3() Beş vakit namazımı bazı vakitlerde ferdi bazı vakitlerde cemaatle kılarım 4() Beş vakit namazımı kaza ederek kılarım 5() Beş vakit namazımı çoğunu vaktinde, çok azını kaza ederek kılarım 6() Beş vakit namazımı çoğunlukla kılarım 7() Beş vakit namazımı bazen cem ederek kılarım

	8() Namaz kılmıyorum 9() Diğer.....
19	Cuma namazı ile ilgili durumunuz aşağıdakilerden hangisine uymaktadır? 1() Cuma namazımı düzenli olarak kılarım 2() Cuma namazımı çoğunlukla kılarım 3() “Şeriatın hâkim olmadığı yerde Cuma kılınamaz” düşüncesinden hareketle kılmıyorum 4() Diğer.....
20	“Şeriatla yönetilmeyen yerde Cuma namazı kılınmayacağı” düşüncesine katılıyor musunuz? Kesinlikle Katılmıyorum () Katılmıyorum() Fikrim Yok () Katılıyorum() Kesinlikle Katılıyorum()
21	Nafile ibadetlerle ilgili durumunuz aşağıdakilerden hangisine uymaktadır? (Lütfen yaptığınız nafile ibadeti/ibadetleri belirtiniz) 1() Nafile Teravi Kuşlu İstihar Hacet Tehecc Diğer namazlarımı () () () () üt (.....) kılarım () 2() Nafile oruç Şevval Aşur Zilhicc Pt-pr Ayda üç Diğer tutarım () () () () () (.....) 3() Genelde Nafile ibadet Yapmam
22	Gündelik hayatınızda ibadetle ilgili hangi ritüelleri uygularsınız? (Birden fazla işaretleyebilirsiniz) 1() İşlerime besmele ile başlarım 2() Abdestsiz dolaşmam 3() Nafile oruç tutarım 4() Tenvbe ve istiğfarda bulunurum 5() Dua ederim 6() Kurban adadığım olur 7() Türbeleri ziyaret ettiğim olur 8() Sadaka veririm 9() Diğer (lütfen belirtiniz)
23	Hac ve umre ibadetlerini yaptınız mı? 1() Hac ibadetimi (aynı dönemde umreyle beraber) yaptım 2() Sadece umreye gittim 3() Farklı zamanlarda her ikisine de gittim 4() Umreye birden fazla gittim 5() Hacca birden fazla gittim 6() Diğer (lütfen belirtiniz).....
24	Kur'an-ı Kerimi okumayla ilgili uygulamanız nasıldır? 1() Her gün yüzünden okurum 2() Her gün mealiyle birlikte okurum 3() Ara sıra okurum 4() Tefsiriyle birlikte okurum 6() Hafız olduğum için sürekli sağlama yaparım 7() Diğer (lütfen belirtiniz).....

25	“İslam dininin tek kaynağının Kur’an-ı Kerim olduğu” görüşüne katılıyor musunuz? Kesinlikle Katılmıyorum () Katılmıyorum() Fikrim Yok () Katılıyorum() Kesinlikle Katılıyorum ()
26	“Kadınların başörtüsü uygulaması Kur’an’ın emri olmadığı” görüşüne katılıyor musunuz? Kesinlikle Katılmıyorum () Katılmıyorum() Fikrim Yok () Katılıyorum() Kesinlikle Katılıyorum ()
27	“Gerçek İslam’ı yaşayabilmek için bir tarikata girmek gerektiği” görüşüne katılıyor musunuz? Kesinlikle Katılmıyorum () Katılmıyorum() Fikrim Yok () Katılıyorum() Kesinlikle Katılıyorum ()
28	“Diyanet İşleri Başkanlığınca verilen fetvalar Türkiye’de tüm Müslümanlar için bağlayıcı olduğu” görüşüne katılıyor musunuz? Kesinlikle Katılmıyorum () Katılmıyorum() Fikrim Yok () Katılıyorum() Kesinlikle Katılıyorum ()
29	“Allah’ın her asrın başında Müslümanların dini işlerini güncelleyecek bir Müceddid gönderdiği” fikrine katılıyor musunuz? Kesinlikle Katılmıyorum () Katılmıyorum() Fikrim Yok () Katılıyorum() Kesinlikle Katılıyorum ()
30	“Ülkemizde din hizmetlerinin cemaatler tarafından yürütülmesi gerektiği” fikrine katılıyor musunuz? Kesinlikle Katılmıyorum () Katılmıyorum() Fikrim Yok () Katılıyorum() Kesinlikle Katılıyorum ()
31	“İslam ülkelerinin geri kalmışlık sebebinin Müslümanların İslam dinini doğru yaşamamalarından kaynaklandığı” düşüncesine katılıyor musunuz? Kesinlikle Katılmıyorum () Katılmıyorum() Fikrim Yok () Katılıyorum() Kesinlikle Katılıyorum ()
32	“Günümüzde yeni içtihatların gerekli olduğu” görüşüne katılıyor musunuz? Kesinlikle Katılmıyorum () Katılmıyorum() Fikrim Yok () Katılıyorum() Kesinlikle Katılıyorum ()
33	“İslam dinini, kişilerin giyinme şekillerini belirlemeyeceği fikrine katılıyor musunuz? Kesinlikle Katılmıyorum () Katılmıyorum() Fikrim Yok () Katılıyorum() Kesinlikle Katılıyorum ()
34	Hangi dini etkinliklere katılıyorsunuz (Birden fazla işaretleyebilirsiniz) 1() Din ve ahlak teması olan, belli bir kitap takibi ya da bir konu etrafında gerçekleştirilen haftalık dini sohbetlere katılıyorum 2() Belirlenmiş bir tefsir veya birkaç tefsir ve mealden yararlanılarak gerçekleştirilen haftalık tefsir sohbetlerine iştirak ediyorum 3() Herhangi bir tarikatın veya tasavvufi grubun içinde gerçekleştirilen haftalık tasavvuf/zikir sohbetlerine devam ediyorum 4() Dönüşümlü yemek ikramları ve haftalık çay sohbetlerine katılıyorum 5() Vakıf ve derneklerin organize ettiği dini içerikli programları takip ediyorum 6() Kültür ve sanat etkinliklerine katılıyorum(Konferans, panel, Şiir dinletisi, Müzikal dinleti, vb.) 7() Tiyatro ve sinema etkinliklerine katılıyorum

	8() Diğer (lütfen belirtiniz).....
35	Düşüncelerinizin şekillenmesinde ve dini tutumlarınızın oluşup gelişmesinde etkili olduğunu düşündüğünüz ve sürekli takip ettiğiniz yerli/yabancı yazar, aydın, akademisyen, kanaat önderi v.b lütfen belirtiniz. (Birden fazla yazabilirsiniz)
36	Yardımlardan hangisini daha çok uyguluyorsunuz 1() Yetim finansmanı 2() Fakir Öğrenci okutmak 3() Yakın yoksul akrabalar 4() Hayvan bakımları 5() Cami ve Kur'an kursu yapımı 6() Mülteciler için 7() Yurtdışı Müslümanlar için 8() Diğer (lütfen belirtiniz).....
37	Yardımlarınızı çoğunlukla hangisine yaparsınız 1() Kızılay 2() Mehmetçik vakfı 3() İHH 4() Deniz Feneri 5() Cansuyu 6() Diyanet Vakfı 7() Diğer (lütfen belirtiniz).....
38	Kur'an-ı Kerim ve ders kitaplarının dışında hangi sıklıkla kitap okursunuz? 1() Haftada bir kitap 2() Ayda bir kitap 3() Yılda bir kitap 4() Yılda birkaç kitap 5() Hiç kitap okumam 6() Diğer.....
39	En çok ne tür kitaplar okursunuz? 1() Dini kitaplar 2() Akademik kitaplar 3() Fikri ve edebi kitaplar 4() Popüler kitaplar 5() Roman ve hikayeler 6() Hiç kitap okumam 7() Diğer (lütfen belirtiniz)
40	Sosyal/siyasal gruplardan herhangi birisine üye misiniz? (Birden fazla işaretleyebilirsiniz) 1() Dini bir grup ve cemaatin mensubuyum 2() Bir sendikaya üyeyim 3() Bir vakıf, dernek veya kulüp üyesiyim 4() Bir partiye üyeyim 5() Hiçbir yere üye değilim
41	“Resmi nikâhın dini nikâh yerine geçtiği” düşüncesine katılıyor musunuz? Kesinlikle Katılmıyorum () Katılmıyorum() Fikrim Yok () Katılıyorum() Kesinlikle Katılıyorum ()
42	“Doğum kontrolü ve aile planlamasında dinen bir sakınca olmadığı” fikrine katılıyor musunuz? Kesinlikle Katılmıyorum () Katılmıyorum() Fikrim Yok () Katılıyorum() Kesinlikle Katılıyorum ()
43	“Çok eşlilik dinen caiz olmakla birlikte tek eşlilik ideal olandır” şeklindeki görüşe katılıyor musunuz? Kesinlikle Katılmıyorum () Katılmıyorum() Fikrim Yok () Katılıyorum() Kesinlikle Katılıyorum ()
44	“Diyanet İşleri Başkanlığının kurum olarak varlığı laikliğe aykırı olduğu” düşüncesine katılıyor musunuz? Kesinlikle Katılmıyorum () Katılmıyorum() Fikrim Yok () Katılıyorum() Kesinlikle Katılıyorum ()
45	“Devletin emirlerine uymanın dini bir gereklilik olduğuna” katılıyor musunuz?

	Kesinlikle Katılmıyorum () Katılıyorum()	Katılmıyorum() Kesinlikle Katılıyorum ()	Fikrim Yok ()
46	“Dini öne çıkaran parti veya siyasetçileri desteklemek dindarlığın bir gereği olduğu” fikrine katılıyor musunuz? Kesinlikle Katılmıyorum () Katılıyorum()		
47	“Siyasetin İslam’a en doğru hizmet etme aracı olduğu düşüncesine katılıyor musunuz? Kesinlikle Katılmıyorum () Katılıyorum()		
48	“Katılım bankalarının verdiği kar payı ile banka faizi uygulamasının aynı olduğuna” yönelik yaklaşımlara katılıyor musunuz? Kesinlikle Katılmıyorum () Katılıyorum()		
49	Mezun olduğunuz yüksek din öğretimi kurumu ile ilgili genel olarak memnuniyet durumunuz aşağıdakilerden hangisine uygundur? 1() Çok memnunum 2() Memnunum 3() Biraz memnunum 4() Az memnunum 5() Hiç memnun değilim		
50	Mezun olduğunuz Dini yüksek öğretim kurumundan aldığınız eğitim, bir ilahiyatçı olarak mesleğinizi icra/ifa etme hususunda yeterli oldu mu? 1() Kesinlikle yeterli oldu 2() Yeterli oldu 3() Kısmen yeterli oldu 4() Az yeterli oldu 5() Hiç yeterli olmadı		
51	Dini yüksek öğretim kurumu mezunu bir kişi olarak hayatınız boyunca “İlahiyatçı” kimliğinizi yeterince temsil edebildiğinize inanıyor musunuz? 1() Kesinlikle evet 2() Evet 3() Kısmen 4() Hayır 5() Kesinlikle hayır		
52	“Yüksek din eğitimi veren bir okuldan mezun olduğum ve din eksenli mesleklerle uğraştığım için ailemden ve sosyal çevremden daha fazla saygı (itibar) görmekteyim.”yargısına katılım durumunuz nedir? Kesinlikle Katılmıyorum () Katılıyorum()		
53	Özellikle ilgi duyduğunuz ilahiyat alanı hangisidir? 1() Temel Tefsir Hadis İslam Kelam Diğer İslami () () Hukuku () () (.....) Bilimler 2() Felsefe ve Din Din Din Isl. Fel. Diğer Din Bilimleri Eğ. () Psik.() Sosyolojisi() () (.....) 3() İslam Isl. T. Isl. T. Isl. San. T.D.Musi. tarihi ve Tar.() Ed () Tar.() () Sanatları 4() Diğer		
54	Aşağıdakilerden hangilerini kutlarsınız? 1() Doğum günleri 2() Evlilik yıldönümü 3() Anneler- Babalar günü 4() Yılbaşı 5() Hepsi 6() Diğer (lütfen belirtiniz).....		

55	Gündelik hayatınızda sportif aktivitelerden hangisini uygularsınız? (Birden fazla işaretleyebilirsiniz...) 1() Halı saha maçı yaparım 2() Salon sporları yaparım 3() Yüzerim 4() Yürüyüş yaparım 5() Dövüş sporları yaparım 6() Sporla ilgilenmiyorum 7() Diğer (Lütfen belirtiniz)
56	Gündelik hayatınızda kültürel aktivitelerden hangisini yaparsınız? (Birden fazla işaretleyebilirsiniz) 1() Sinemaya giderim 2() Tiyatroya giderim 3() Konferans, panel, söyleşiye katılırım 4() Müze ve ören yerlerini ziyaret ederim 5() TV izlerim 6() Müzik dinlerim 7() Enstrüman çalarım 8() Seyahat ederim 9() Satranç, tavlâ, okey tarzı oyunlar oynarım 10() Sosyal medyada vakit geçiririm 11() Diğer (lütfen belirtiniz).....
57	Ailenizle birlikte tatil için sahile gider misiniz? 1() Her yıl 2() Bir-iki yılda bir 3() Üç-beş yılda bir 4() Çok nadir 5() Hiç
58	Size göre ülkemizde farklı sosyal kesimlerin bir arada yaşamasını sağlayan birleştirici nitelikli en önemli ortak değer aşağıdakilerden hangisidir? (Birden fazla seçenek işaretleyebilirsiniz) 1() Din/Müslümanlık 2() Osmanlı Mirası 3() Cumhuriyet/Demokrasi 4() Modernlik 5() Türklük 6() Vatandaşlık 7() Komşuluk 8() Diğer (belirtiniz).....
59	Size göre dini yaşayış açısından en ideal (iyi) İslam ülkesi hangisidir? 1() Türkiye 2() Mısır 3() Malezya 4() Endonezya 5() Suudi Arabistan 6() İran 7() Diğer (Lütfen belirtiniz)

		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Fikrim Yok	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
1.	Müslüman olmayanlar cennete giremez.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
2.	Peygamberimizi kabul etmeseler de Tevhit inancına sahip Yahudi ve Hristiyanlar cennete girebilecektir.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
3.	Kabir azabı yoktur.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
4.	Kıyamete yakın bir zamanda Hz. İsa ve Mehdi gelecektir.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
5.	Namazlarda zaruret olmadan da her zaman cem yapılabilir.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
6.	Hac zamanı birkaç aya yayılmalıdır.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
7.	Kur'an-ı Kerim abdest olmadan da ele alınıp okunabilir.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
8.	Kadınların adet günlerinde Kur'an-ı Kerimi ele alıp okumalarında sakınca yoktur.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
9.	Muhtaç kişilere yardım etmek kurban kesmek yerine geçer.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
10.	Kadınların evde yalnız bir durumda iken istediği bir kıyafetle namaz kılmasında sakınca yoktur.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
11.	Teravih namazının kılınmasında ve rekat sayı tercinde karar verici olan kişinin kendisidir.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)

12.	Ölünün arkasından Kur'an okumak uygun değildir.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
13.	Türbeleri ziyaret etmek dine aykırıdır.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
14.	Peygamberimizin hırkasını ve sakalını ziyaret etmek dinen doğru bir davranış değildir.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
15.	Bir mezhebe uymak gerekli değildir.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
16.	Erkeklerin kadın sesinden Kur'an, ilahi veya müzik dinlemelerinin dini açıdan bir sakıncası yoktur.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
17.	Kamusal alanlarda kadın ve erkeklerin birlikte bulunmalarında dini açıdan bir sakınca yoktur.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
18.	Sarı, cübbe ve şalvar giyen Müslümanlar önemli bir sünneti yaşatmaktadırlar.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
19.	Doğum günü ve özel günleri kutlamak İslam dinince uygundur.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
20.	Alışveriş yaptığım yer/ kişi dindar olmalıdır.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
21.	Kur'an'daki bazı hükümler sadece gerçekleştiği dönemle ilgilidir (tarihseldir).	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
22.	Dinde çağdaş yorumlar yapmaya ihtiyaç vardır.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
23.	Cemvleri de camiler gibi ibadethane olarak kabul edilmelidir.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
24.	Dine hizmet etmeyen gazete ve dergileri satın almak doğru değildir.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
25.	Ahlaklı olmak için dindar olmaya gerek yoktur.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
26.	Medeni kanunda aile reisliğinin kaldırılmış olması İslam dini açısından bir sakınca içermez.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
27.	Erkeğin evli olduğunun bir göstergesi olarak altın yüzük takmasında dinen bir sakıncası yoktur.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
28.	Kadının evinin dışında gelir getiren bir işte çalışması fitratına aykırıdır.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
29.	Evlerde ya da sosyal ortamlarda haremlik ve selamlık uygulaması dinen gereklidir.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
30.	Kadın ve erkeğin tokalaşmalarında dini açıdan bir sakınca yoktur.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
31.	Boşama hakkı sadece erkeğe ait değildir.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
32.	İslam dinine göre kız çocuklarının örgün eğitimde okumasında bir sakınca yoktur.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
33.	Son yıllarda kadının konumu ve aile hayatıyla ilgili olarak yapılan yasal düzenlemeler aile hayatımıza çok zarar vermiştir.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
34.	Laiklikle İslam dini çatışmaz.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
35.	Demokrasi İslam toplumları için en iyi yönetim şeklidir.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
36.	İslam dininde devlete itaat için halifelğe gerek vardır.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
37.	Ev, araba gibi asli ihtiyaçların temininde faizle kredi kullanılmasında dini bir sakınca yoktur	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)